THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, R N DANDEKAR, S K DE, F EDGERTON,
A B GAJENDRAGADKAR†, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE,
V K RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†,
RAGHU VIRA, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and United Provinces, the Government of Burma, the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Mysore, Gwalior, Kolhapur, Kashmir, Patiala, Phaltan, Bhavnagar, Sangli, Dhar, Ratlam, Alwar, Kotah, Jaipur, Jeypore (Bihar), the Universities of Bombay, Calcutta and Travancore, and other Distinguished Donors

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

Reviews and Opinions

His Excellency Sir Leslie Wilson, Late Governor of Bombay "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole hearted support in this publication"

The late Professor Hermann Jacobi "Your edition furnishes us with *just* what we want I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised"

The late Professor Heinrich Lüders "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS evidence has been recorded"

The late Professor E Washburn Hopkins "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable"

Indian Culture, Calcutta "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata* Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus The new edition would be invaluable for this merit alone The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound" — The late Professor A Berriedale Keith

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute "The Ādi parvan, in Dr Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism"—The late Professor M Winternitz

Carl G Lohmann, Secretary, Yale University, New Haven "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning"

The Times of India, Bombay "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude, for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance"

Journal Asiatique, Paris "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grace au zèle, à la science, a la conscience de M Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer"—The late Professor Sylvain Lévi

Acta Orientalia "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking"—Professor Dr Sten Konow (Oslo)

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn) "Dr Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work More than that, he deserves the active

यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः ।
स नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्पुरुषसत्तमः ।
अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहक्षुद्रमृगा इव ॥ १०
तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ।
भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ॥ ११
न हि सोऽस्ति पुमाल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् ।
द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ १२ C 6 706 B 6 19 12 K 6 19 12

8 ^{a}) B_3 D_3 यस्तु, T_1 G_4 यो हि (for य स) Dn $D_{4\ 6\ 8}$ T_2 इवोन्द्धूत Cc उद्धूत (as in text) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 4}$ दु षह, T_2 दुष्प्रहन्, M दुर्जय — ^{c}) Ko परो $K_{4\ 5}$ यास्यति, $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{2\ 3\ 7}$) योत्स्यते Da D_5 च (for वै) — For 8^{cd}, S subst

71* धृष्टद्युम्नोऽग्रतो यातु रिपुसैन्यानि भीषयन् ।

[T_2 $M_{1\ 3\ 4}$ पर (for रिपु)]

9 ^{a}) K_5 रिपुसैन्यानि, D_3 कुरुसैन्याना, S पार्थिवें द्राणा — ^{b}) Ko–2 Da_1 D_3 सत्तम S स मृद्न(T_2 प्रभूता, G_2 स मृद)न्पुरुषर्षभ (T_1 G_4 M भ) — ^{c}) K_4 $B_{1\ 2}$ Da $D_{5\ 8}$ सोग्रे (for अग्रे) K_3 Dn_1 $D_{1\ 3\ 7}$ योत्स्यति T G M_4 अग्रेण (T_2 °ग्रतो) यास्यति स नो, $M_{1-3\ 5}$ अग्रे यास्यति नो युद्धे — After 9, S (except M_3) ins

72* सेनाप्रणेता योग्योऽय देवानामिव पावकि ।

[T_1 $G_{2\ 4}$ योस्माक (for योग्योऽय्)]

10 ^{a}) D_2 तं (for य) B_4 Dn $D_{4\ 8}$ कुरव (for पार्थिवा) — ^{c}) G_{1-3} विव (for निव) $K_{1\ 2\ 4}$ B D (except $D_{2\ 7}$) T_2 M सन्त्रस्ता, T_1 G सक्रु(T_1 रु)द्धा — ^{d}) K_3 $D_{2\ 7}$ सिंहान्, $K_{4\ 5}$ सिंहा T G सिंह(T_2 ह)त्रस्ता, M सिंह दृष्ट्वा (for सिंह क्षुद्र) $B_{3\ 4}$ D (except $D_{2\ 6\ 7}$) यथा (for इव)

11 ^{a}) $K_{4\ 5}$ °ष्यामि S एवं (T_1 $M_{1-3\ 5}$ न) सर्वेनुयास्याम — ^{b}) Da_1 Cd प्रकारम्, T_1 $G_{1\ 4}$ प्रकामम्, $G_{2\ 3}$ प्राकामम्, Ca c प्राकार (as in text) $K_{3\ 4}$ B D (except D_7) S भया — ^{cd}) Ko–2 वज्रपाणिर्, B Da Dn $D_{4-6\ 8}$ देवराज(B_2 °वात)म्, D_6 °परा S भीमसेनेन सहित विष्णुनेव शतक्रतुं

12 ^{a}) D_6 स नरो नास्ति लोकेस्मिन् — ^{b}) $Ś_1$ Ko_1 D_8 य सक्रुद्धो, D_6 यो हि क्रुद्ध — ^{c}) $Ś_1$ Ko–2 क्रूरम् (for द्रष्टुम्) S दृष्ट्वा ह्यत्युग्र(T_2 त भीम)कर्माण — ^{d}) K_3 B_3 Dn_1 $D_{2\ 6}$ नरर्षभ, K_5 Da_1 र्षभ B_4 $D_{4\ 8}$ विषहेन्नरतर्षभ

Tabular Statement Sequence of 12–28

[It will be noticed that the MSS range themselves in two main groups the Northern (including ŚKBD) on one side, and the Southern (including TGM) on the other]

$Ś_1$ K B D†	T G	$M_{1\ 3\ 5}$	M_2	M_4
12	12	12	12	12
—	13	13	13	—
—	14^{ab}	—	14^{ab}	—
—	14^{cdef}	14^{cdef}	14^{cdef}	—
—	15	15	15	—
16–18	16–18	16–18	16–18	16–18
—	13^{ab} (r)	13^{ab} (r)	13^{ab} (r)	13^{ab}
19^{ab}	—‡	— (M_5)	—	19^{ab}
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
20–23	20–23	20–23	20–23	20–23
14^{ab}	—	14^{ab}	14^{ab} (r)	14^{ab}
13^{ab}	—	13^{ab} (r)	—	13^{ab} (r)
13^{cd}	—	13^{cd} (r)	—	13^{cd}
14^{cd}	—	14^{cd} (r)	—	14^{cd}
14^{ef}	—	14^{ef} (r)	—	14^{ef}
[73*]§	—	—	—	—
15	—	15 (r)	—	15
24	24	24	24	24
25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}
—	27^{cd}	27^{cd}	27^{cd}	27^{cd}
25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}
26	26	26	26	26
27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
27^{cd}	27^{cd} (r)	27^{cd} (r)	27^{cd} (r)	27^{cd} (r)
28	28	28	28	28

† D_5 om (hapl) 24^{a}–27^{b} ‡ Except T_1 G_4
§ Ins by K_3 B Da_1 (marg) Dn $D_{4\ 7\ 8}$ only

C 6 715 B 6 19 21 K 6 19 13

भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् ।
ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि मारिष ।
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ १५
एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ।
व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ १६
संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १७
भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १८
समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १९
चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ २०
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २१
शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २२
पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।

---

13 ^{a}) Da1 गदा — ^{b}) Ca मयी (for °मयीं) Da1 मयी दृढा, D3 गृहीत्वा पुरत स्थित — ^{d}) D3 इव (for अपि)

14 ^{a}) K3 Da2 D1–3 5 8 T1 G2 4 M1 3 4 कैकेया, K4 5 B Da1 Dn D6 कैकेयो, D7 कैकया, G3 M2 (*inf lin*) कैकयो D6 धृष्टद्युम्नश्च — ^{c}) T1 G एते गच्छन्ति (T1 G4 °तु) — ^{d}) B D1 D1 4 6 8 T2 M प्रेक्षतस्ते (B4 ते च), T1 G4 प्रप ततो, G1 3 प्रकर्षतो, G2 प्राकपतो (for प्रेक्षकास्ते) K3–5 D7 नरर्षभा, B Dn D1 4 6 8 S जना(B4 नरा)धिप, D2 महारथा, D3 जनेश्वरा — ^{e}) T1 G2 4 M2 दायादान् — After 14, K3 B Da1 (marg) Dn D4 7 8 ins

73* भीमसेन तदा राजन्दर्शयन्स महाबलम् ।

[K3 B3 Da1 Dn2 D4 °य स्व, B4 यन्सु, Dn1 °यन्स्व-, D7 8 यत]

15 ^{a}) K5 तु यथा, Da D5 T G त तथा, D1 7 तु तदा (for तु तथा) Ś1 K0–2 एव ब्रुवाण पार्थं तु — ^{b}) B1 3 4 D (except D1 2 6 7) S भारत, B2 पार्थिव (for मारिष) — ^{c}) K3 D2 सपूजयस् K4 5 B1 4 Da D5 तथा

16 ^{a}) G3 एवमेव — ^{c}) K0 °व्यूह T2 बला न्प्राहु — ^{d}) N (except Ś1 K0 1) T1 G2 4 फाल्गु K5 Dn D1 T1 तथा, T2 M तत (for तदा)

17 ^{a}) K5 प्रययातान् (for संप्रया) — ^{c}) Ca c स्तिमिता (as in text) T2 गगेव पूर्णतोयेन — ^{d}) K2–5 B D (except D4 8) Cc स्पद (for स्यन्द) T G2–4 ह्यदृ (for व्यदृ°) Da D5 मानास्य दृश्यते

18 ^{a}) G1 3 तत (for भीम) — ^{b}) K0 पार्श्वत, K3 D6 पार्थिव, B Da Dn D3–5 8 S वीर्यवान् (for पार्षत) — ^{d}) B D (except D1 2 6 7) पार्थिव (for वीर्यवान्) S युयुधानश्च सात्त्वि(T2 G1 M2 5 त्य)कि — After 18, S (except M4) *repeats* 13^{ab}

19 ^{a}) K4 B D (except D2 3 6) विराटश्च, K5 समज्योज्य, B1 2 Da1 तथा (for तत) D7 तेषा (for पश्चाद्) S (T2 G1–3 M2 5 om) समुद्यस्य तत पश्चाद् — ^{b}) Ś1 K3 5 D1–3 6 राजा ह्यक्षौ, K1 corrupt, K4 B Da Dn D4 5 8 राजाथाक्षौहिणीवृत (B1–3 Da D5 पति), D7 महानक्षौहिणीपति, S (T2 G1–3 M2 5 om) प्रायादक्षौ° (*or* °क्षो) — ^{c}) K4 °भि सहितै पुत्रै

20 ^{b}) K2 °महाद्युते, B2 महेषुधी — ^{c}) D2 G3 च (for स) — ^{d}) Ś1 पृष्ठगोप, D1 पार्श्व°

21 ^{a}) T2 °द्युम्नस्तु K5 पाचालास् — ^{b}) K5 Da1 M5 महारथा — ^{c}) G1 3 पृष्ठत शूरै, Cc पृतना (as in text)

22 ^{a}) Ś1 K1 शिखडे S च (for तु) — ^{c}) Ś1 K1 Dn1 यतो (for यत्तो) — ^{d}) Ś1 K0 1 5 Da1 (before corr) D2 °र्षभ

23 ^{a}) K0 2 पृष्ठगोप्योर्जु°; K4 गोप्यर्जु°, K5

After 3 191, B_{2-4} Dc Dn D_{4} $_6$ G_3 ins

21 A

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कंण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।
युधिष्ठिरो महाराज पुन पप्रच्छ त मुनिम् ।
कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दान महामुने ।
इन्द्रलोक त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्ब्रवीहि मे ।
गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।
यथा फल समश्नाति तथा त्व कथयस्व मे ।

परिचारकेषु यद्दत्त वृथा दानानि षोडश ।
तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ।
भुङ्क्ते च दान तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नर सदा ।
ददद्दान द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानव ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि द्विजातिभ्य स्वर्गमार्गजिगीषया ।

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमाना प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च ।

Instructions for Binding

These supplementary eight pages are to be inserted at the end of Volume Four of the Critical Edition (Āranyakaparvan, part two), immediately preceding the facsimile page of the Śāradā MS , and so taking the place of the one-page Errata, which is to be removed Also, in the same Volume, paste the following slip on p 681 in the *right-hand* margin about two inches upwards from the bottom so as not to cover the chapter no **192** It is to be read at the end of chapter 191

☞ After 3 191, B_{2-4} Dc Dn D_{4} $_6$ G_3 ins a passage given in App I (No 21 A), and printed as a supplement at the end of this Volume

(for the prior half) — (L 7) B_4 Dc_2 D_4 समाश्नाति B_2 कथय प्रभो (for यस्व मे) — (L 9) Dc_1 यथा (for वृथा) Dc त्वपुत्रस्य (for ह्य) B_4 धर्मे — (L 10) B_{2-4} परपाक च (for पाकेषु) Dc_2 आत्मार्थे B_4 तु (for च) — (L 11) B_{2} $_4$ चैव, B_3 Dc_1 Dn_2 D_6 G_3 ये च, Dc_2 ध्ये च (for यत्र) B_3 तत्सादिग्ध, B_4 तत्मदेश , Dc_2 तदा सत्य (for तद-सत्य) — (L 12) D_4 अन्यायोपहृत — (L 13) Dc च (for तु) Dc [ऽ]पि वा, Dn_2 n_3 [ऽ]थ वा (for तथा) — (L 14) B_{2-4} गुरोर् (for गुरौ) B_{2-4} Dn_2 अ(B_3 Dn_2 आ)नृतिके, Dc चानृतके — B_4 Dc D_4 om (hapl) line 15 — (L 15) B_{2} $_3$ वेदद्विजावमाने च (B_3 °नैन) (for the prior half) G_3 यथा (for तथा) Dn_2 …) Dc स्वर्गलोक° (for स्वर्गमार्ग°) — (L 24) D_4 G_3 परिग्रहे (for प्रति) — (L 25) B_4 च भारत (for तरन्ति च) — Dn_2 om line 26 with ref — (L 26) B_{2} $_4$ जाप्यैर्, Dc जप्यैर् (for जपैर्) Dc transp मन्त्रैश् and होमैश् D_4 स्वाध्यायाध्यापनेन च (for the post half) — Dn_2 transp lines 27, 28 — Dn_3 reads lines 28, 29 in marg — (L 29) Dc Dn_3 m D_6 अर्चनात् (for वचनात्) Dc ब्रह्म-लोकम् (for स्वर्ग°) — (L 31) Dc_1 Dn_2 अनत (for अनन्त) Dc_2 अनतपुण्यक लोके (for the prior half) Dc गतासौ नात्र सशय (for the post half) — Dn_3 om line 32 — (L 33) D_4 इव (for एव) — (L 34) Dn_1 अजुगुप्सिना (for ह्यजु) — (L 35) Dn_1 कुष्टया (for कुष्ठी) B_2 कुण्डगोलक — (L

ये ये श्राद्धे न युज्यन्ते मूकान्धबधिरादय ।
तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगै ।
प्रतिग्रहश्च वै देय श्रृणु यस्य युधिष्ठिर ।
प्रदातार तथात्मान यस्तारयति शक्तिमान् ।
तस्मिन्देय द्विजे दान सर्वागमविजानता ।
प्रदातार तथात्मानं तारयेद्य स शक्तिमान् ।
न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनै ।
अन्नय पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने ।
तस्मात्त्व सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ।
पादोदक पादघृत दीपमन्न प्रतिश्रयम् ।
प्रयच्छन्ति तु ये राजन्नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
देवमाल्यापनयन द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
आकल्पपरिचर्या च गात्रसवाहनानि च ।
अत्रैकैक नृपश्रेष्ठ गोदानाद्व्यतिरिच्यते ।
कपिलाया प्रदानात्तु मुच्यते नात्र सशय ।
तस्मादलकृता दद्यात्कपिला तु द्विजातये ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ।
पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
एवविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ।
एकस्यैका प्रदातव्या न बहूना कदाचन ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यात्त्रिपुरुष कुलम् ।
न तारयति दातार ब्राह्मण नैव नैव तु ।
सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं य प्रयच्छति ।
सुवर्णाना शत तेन दत्त भवति शाश्वतम् ।

अनड्वाह तु यो दद्याद्बलवन्त धुरधरम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोक च गच्छति ।
वसुधरा तु यो दद्याद्द्विजाय विदुषात्मने ।
दातार ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिता ।
पृच्छन्ति चात्र दातार वदन्ति पुरुषा भुवि ।
अध्वनि क्षीणगात्राश्च पासुपादावगुण्ठिता ।
तेषामेव श्रमार्ताना यो ह्यन्न कथयेद्बुध ।
अन्नदातृसम सोऽपि कीर्त्यते नात्र सशय ।
तस्मात्त्व सर्वदानानि हित्वान्न सप्रयच्छ ह ।
न हीदृश पुण्यफल विचित्रमिह विद्यते ।
यथाशक्ति च यो दद्यादन्न विप्रेषु सस्कृतम् ।
स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ।
अन्नमेव विशिष्ट हि तस्मात्परतर न च ।
अन्न प्रजापतिश्चोक्त स च सवत्सरो मत ।
सवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तस्मादन्न विशिष्ट हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ।
येषा तटाकानि महोदकानि
वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नस्य दान मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ।
धान्य श्रमेणार्जितवित्तसचित
विप्रे सुशीले च प्रयच्छते य ।
वसुधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
धारा वसूना प्रतिमुञ्चतीव ।

38) Dc येपि (for ये ये) B4 Dc Dn1 नियुज्यते (for न यु) — (L 39) Dn2 न (for नि-) Dn2 देव (for वेद-) — Dn3 reads line 40 in marg and om line 41 — (L 41) B4 तदा; Dc1 यथा (for तथा) — (L 43) Dc Dn2 यस्तारयति (for तारयेद्य स) — (L 44) Dc Dn2 हविषा (for हविषो) Dc2 हैमैर् (for होमैर्) — (L 45, 46) B3 °पूजने (for भोजने) B3 om (hapl) line 46 — D4 om lines 47–49 — (L 47) B2 पादमृत, Dc °युत (for घृत) G3 पीतम् (for दीपम्) — (L 48) B3 च ये, B4 मया (for तु ये) — (L 49) B2–4 देवमाल्यो(B4 °ल्यौ)पनयन (for the prior half) Dc1 °विमार्जन (for °वमार्जनम्) — (L 50) B2 आकल्प Dc -प्रतिचर्या (for परिचर्या) Dc पाद (for गात्र-) — B3 om line 51 — (L 51) B4 एवैक (for एकैक) B2 4 D4 G3 गोशतात्त्वतिरिच्यते (for the post half) — (L 52) B2 प्रदानैन (for नात्तु) — (L 53) D6 स्वलकृता — (L 57) B2 4 अभिवर्तितु, Dc अतिवर्षित — (L 58) B3 4 Dc युधिष्ठिर (for कदाचन) — (L 60) Dc ब्राह्मणान् — (L 61) B2–4 Dn2 ब्राह्मणस्य (for सुवर्णस्य) — (L 64) B2 m 4 निस्तारयति (for स निस्तरति) Dc ब्रह्मलोक (for स्वर्ग) B4 तु (for च) — (L 67) पृच्छतश्च (for पृच्छन्ति) B2–4 Dc D4 चान्न(B4 °नु)दातार (for चात्र दा°) — (L 68) Dc2 अध्वगा (for अध्वनि) — (L 69) Dc येषाम् (for तेषाम्) B2–4 Dc एव (for एव) — (L 70) Dc2 कीर्त्यते (for कीर्त्यते) — (L 71) D4 G3 सप्रदानानि (for सर्व°) Dc सश्रयाच्युत (for सप्रयच्छ ह) — (L 73) D4 सस्कृते — (L 76) B2 Dc प्रोक्त (for चोक्त) — (L 79) D4 विशिष्टो B2 न श्रुत (for वि°) — (L 80) B2–4 Dc Dn1 n2 D4 तडागानि (for तटाकानि) — (L 82) Dc अन्नप्रदान (for स्य दान) — (L 83) Dc नैव नरा (for निर्वचना) — (L 85) Dc प्रतियच्छते (for च प्रय°) — (L 87) Dc Dn2

अन्नदा प्रथम यान्ति सत्यवाक्तदनन्तरम् ।
अयाचितप्रदाता च सम यान्ति त्रयो जना ।
वैशपायन उवाच ।
कौतूहलसमुत्पन्न पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ।
मार्कण्डेय महात्मान पुनरेव सहानुज ।
यमलोकस्य चाध्वानमन्तर मानुषस्य च ।
कीदृश किंप्रमाण वा कथ वा तन्महामुने ।
तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शस मे ।
मार्कण्डेय उवाच ।
सर्वगुह्यतम प्रश्न पवित्रमृषिसस्तुतम् ।
कथयिष्यामि ते राजन्धर्म धर्मभृता वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनाना नराधिप ।
यमलोकस्य चाध्वानमन्तर मानुषस्य च ।
आकाश तदपानीय घोर कान्तारदर्शनम् ।
न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीय केतनानि च ।
विश्रमेद्यत्र वै श्रान्त पुरुषोऽध्वनि कर्शित ।
नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ।
नरा स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्या जीवसज्ञिता ।
ब्राह्मणेभ्य प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
हयादीना प्रकृष्टानि तेऽध्वान यान्ति वै नरा ।
सनिवायातप यान्ति छत्रेणैव हि छत्रदा ।
तृषाश्चैवान्नदातारो ह्यतृषाश्चाप्यनन्नदा ।
वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदा ।
हिरण्यदा सुख यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलकृता ।
भूमिदास्तु सुख यान्ति सर्वै कामै सुतर्पिता ।
यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नरा सस्यप्रदायका ।
नरा सुखतर यान्ति विमानेषु गृहप्रदा ।
पानीयदा ह्यतृषिता प्रहृष्टमनसो नरा ।
पन्थान द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदा सुखम् ।
गोप्रदास्तु सुख यान्ति निर्मुक्ता सर्वपातकै ।
विमानैर्हंससयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिन ।
तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनै ।
त्रिरात्र क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ।
अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामया ।
पानीयस्य गुणा दिव्या प्रेतलोकसुखावहा ।
तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषा विधीयते ।
शीतल सलिल तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ।
ये च दुष्कृतकर्माण पूय तेषा विधीयते ।
एव नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि ।
अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पासुसमन्वित ।
पृच्छते ह्यन्नदातार गृहमायाति चाशया ।
त पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च स ।
त यान्तमनुगच्छन्ति देवा सर्वे सवासवा ।
तस्मिन्सपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैन यथाविधि ।
एतत्ते शतश प्रोक्त किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
युधिष्ठिर उवाच ।
पुन पुनरह श्रोतु कथा धर्मसमाश्रयाम् ।
पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमाना त्वया विभो ।

धारा. B3 4 [इ]ति, Dc1 च (for [इ]त) — (L 89) B2 अयाचित (for अयाचित) Dc2 सम-, Dn2 साम्य (for सम) — B4 om line 91 — Before line 92, B3 ins युधिष्ठिर उवाच — (L 94) B4 भवति (for तरन्ति) Dc केन (for येन) — (L 95) B2 सर्व G3 ऋषिसस्कृत (for °सस्तुतम्) — (L 96) B2 3 धर्म्यं (for धर्मं) — (L 99) B2 3 उदपानीय (for तद°) Dc कातारदुर्गम (for दर्शनम्) — (L 100) D4 वृक्षा छाया B3 Dc वा (for च) — (L 101) D4 6 विश्रात (for वै श्रान्त) Dc Dn1 n2 D4 [ऽ]ध्वान (for [ऽ]ध्वनि) — (L 102) Dc2 Dn1 n2 D4 नीयते B4 यमभृत्यैस् (for °दूतैस्) Dc च (for तु) B2 किंकरैर् (for [आ]ज्ञा°) — (L 103) B4 च ये च (for तथैव) Dc जीवसंस्थिता (for °सज्ञिता) — (L 104) Dc पार्थिव — (L 105) Dc हयादीनि प्रदत्तानि (for the prior half) — B2 3 om (hapl) lines 106–107 — (L 108) Dc आवृता वस्त्रदातारो (for the prior half) Dc निर्वस्त्रा (for अवस्त्रा) — (L 110) B2 Dc D4 6 G3 ता (for तु) D4 G3 याति Dc Dn1 n2 G3 सर्व (for सर्वै) B2 G3 सुतर्पित — (L 111) B4 शस्यप्रदायका, Dn2 रस° (for सस्य°) — (L 112) B3 तथा (for नरा) — (L 115) Dc ते (for तु) — (L 117) Dc2 तु (for च) Dc2 षड- (for षष्ठ) — Dc om line 118 — (L 120) Dc प्रेतलोके (for प्रेतलोक-) — (L 125) B2 एन, B3 एना (for एनान्) — (L 126) Dc D4 अध्वा(Dc2 °ध्व)न (for अध्वनि) B2 विभूषित (for °समन्वित) — (L 127) B3 पृच्छति Dc2 ह्यन्न दातार B4 पूज्यते ह्यनुदातार (for the prior half) B3 चासकृत् (for चाशया) — (L 128) Dn2 त पूजयेत्प्रयत्नेन (for the prior half) — (L 129) Dc2 यातम्. B2 m सबाधवा (for सवासवा) — (L 130) B2 Dc2 अपूजिता (Dc2 °त) — (L 133) B2 धर्मसमाश्रिता (for °समाश्रयाम्) — (L 134) B3 प्रभो (for विभो) — (L 135) Dc2 धर्मोत्तरा (for धर्मान्तर) — (L 136) D4

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मान्तर प्रति कथा कथ्यमाना मया नृप ।
सर्वपापहरा नित्य शृणुष्वावहितो मम ।
कपिलाया तु दत्ताया यत्फल ज्येष्ठपुष्करे ।
तत्फल भरतश्रेष्ठ विप्राणा पादधावने ।
द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ।
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतु ।
पितर पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापति ।
यावद्वत्सस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ।
अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्या प्रदृश्यते ।
तावद्गौ पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ।
यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
सुवर्णनासा य कृत्वा सखुरा कृष्णधेनुकाम् ।
तिलै प्रच्छादिता दद्यात्सर्वरत्नैरलकृताम् ।
प्रतिग्रह गृहीत्वा य पुनर्ददति साधवे ।
फलाना फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ।
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र सशय ।
अन्तर्जानुशयो यस्तु भुङ्क्ते सक्तभाजन ।
यो द्विज शब्दरहित स क्षमस्तारणाय वै ।
अपानपानगदितास्तथान्ये ये द्विजातय ।
जपन्ति सहिता सम्यक्ते नित्य तारणक्षमा ।
हव्य कव्य च यत्किंचित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
दत्त हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् ।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्रा शस्त्रयोधिन ।
निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ।
धर्माश्रितेय तु कथा कथितेय तवानघ ।
या श्रुत्वा मुनय प्रीता नैमिषारण्यवासिन ।
वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च ।
श्रुत्वेमा तु कथा राजन्भवन्तीह मानवा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
किं तच्छौच भवेद्येन विप्र शुद्ध सदा भवेत् ।
तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतु धर्मभृता वर ।
मार्कण्डेय उवाच ।
वाक्शौच कर्मशौच च यच्च शौच जलात्मकम् ।
त्रिभि शौचैरुपेतो य स स्वर्गी नात्र सशय ।
साय प्रातश्च सध्या यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
प्रजपन्पावनीं देवी गायत्रीं वेदमातरम् ।
स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिष ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ।
ये चास्य दारुणा केचिद्ग्रहा सूर्यादयो दिवि ।
ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवा शिवतरा सदा ।
सर्वे नानुगत चैन दारुणा पिशिताशना ।
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ।
नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणा ज्वलिताग्निसमा द्विजा ।
दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृता सस्कृतास्तथा ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नय ।
यथा श्मशाने दीप्तौजा पावको नैव दुष्यति ।
एव विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवत महत् ।
प्राकारैश्च पुरद्वारै प्रासादैश्च पृथग्विधै ।

सर्वपापहरा — (L 137) Dc2 च (for तु) B4 कपिलाना प्रदत्ताना (for the prior half) B2 प्रेत्य (for ज्येष्ठ-) — (L 139) B2 विप्र (for द्विज) — (L 140) B2 Dc पुष्करपत्रेण (for पर्णेन) B2 [उ]दक (for जलम्) — (L 143) B2 द्वौ (for वै) Dc यावद्वत्सश्च पादौ द्वौ (for the prior half) — (L 144) Dc2 Dn2 प्रयत्नेन (for तेन) — (L 145) B2-4 अतरीक्षगतो, G3 रिक्ष गतो Dc1 वत्स — (L 147) Dc2 Dn3 तस्य (for तस्या) — (L 149) B2 3 सुवर्णशृगी (for °नासा) Dc मधुना, Dn1 सुखुरा, D4 G3 मधुरा (for सखुरा) — (L 151) D4 प्रतिगृह Dc च (for य) Dc D4 G3 ददाति — (L 153) Dc ससमुद्रा गुहा — (L 155) B3 Dc Dn2 n3 D6 जानुभुजो, B4 °सगो (for °शयो) D6 G3 भुक्ते ससक्तभाजन (for the post half) — (L 157) D6 -रहितास् (for -गदितास्) B3 4 अपानपानिगादितास्, Dc यं पावमानी जपति (for the prior half) — (L 158) B2 नित्य (for सम्यक्) — (L 163) Dc हि (for the first [इ]य) — (L 166) B2 तरतीह तु, Dc सतरतीह (for नभवन्तीह) — (L 168) Dc2 वर — (L 170) B2 3 शुद्धो (for स्वर्गी) — (L 171) B2 Dc2 सन्ध्याभ्या (Dc3 या) (for सन्ध्या यो) Dc1 Dn2 ह्युपसेवते, Dc2 [ऽ]प्युप° (for [ऽ]भ्युप) — (L 174) Dc2 अभि (for अपि) — (L 175) B2-4 Dc2 सूर्योदयो (for सूर्या) — (L 176) B4 नित्य (for सौम्या) — (L 177) B2 Dc न चान्यत्रगत, B4 सर्वेन्यनु (for सर्वे नानु) B2 Dc Dn D4 6 G3 पिशिताशि (Dc2 श-, D4 °सि) न (for शना) — B2 om line 178 — (L 179) Dc अन्य (Dc2 °न्या) याद् (for °साद्) — (L 180) B2 ज्वलिताग्रमसाहिते (for the post half) — (L 181) Dc2 सुदेवे (for सुवेदा). — (L 183) Dc2

नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमै ।
वेदाढ्या वृत्तसपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विन ।
यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगर नृप ।
व्रजे वाप्यथवारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुता ।
तत्तन्नगरमित्याहु पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ।
रक्षितार च राजान ब्राह्मण च तपस्विनम् ।
अभिगम्याभिपूज्याथ सद्य पापात्प्रमुच्यते ।
पुण्यतीर्थाभिषेक च पवित्राणा च कीर्तनम् ।
सद्भि सभाषण चैव प्रशस्त कीर्त्यते बुधै ।
साधुसगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा ।
पवित्रीकृतमात्मान सन्तो मन्यन्ति नित्यश ।
त्रिदण्डधारण मौन जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसवेष्ट व्रतचर्याभिषेचनम् ।
अग्निहोत्र वने वास शरीरपरिशोषणम् ।
सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मल ।
न दुष्करमनाशित्व सुकर ह्यशन विना ।
विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
विकारि तेषा राजेन्द्र सुदुष्करतर मन ।
ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभि ।
ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मष ।
हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्व तप स्मृतम् ।
तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्नित्य शुचिरलकृत ।
यावज्जीव दयावाश्च सर्वपापै प्रमुच्यते ।
न हि पापानि कर्माणि शुध्यन्त्यनशनादिभि ।
सीदत्यनशनादेव मासशोणितलेपन ।
अज्ञात कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ।
नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिन ।
पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुध्यन्त्यनशनानि च ।
न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात् ।
शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात् ।
न जटाधारणाद्वापि न तु स्थण्डिलशय्यया ।
नित्य ह्यनशनाद्वापि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि ।
ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च ।
व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तम पदम् ।
बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सयुज्यते पुन ।
आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
विनश्यन्ति न सदेह फेनानीव महार्णवे ।
आत्मान विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
श्लोकेन यदि वार्धेन क्षीण तस्य प्रयोजनम् ।
त्र्यक्षरादभिसधाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितै ।
शतैरन्यै सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
नाय लोकोऽस्ति न परो न सुख सशयात्मन ।
ऋद्धुर्ज्ञानविदो वृद्धा प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
विदितार्थस्तु वेदाना परिवेद प्रयोजनम् ।
उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानव ।
शुष्क तर्क परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ।
एकाक्षराभिसबद्ध तत्त्व हेतुभिरिच्छसि ।

तथा (for यथा) — (L 187) B_2 वेदमपन्ना (for वृत्त) — (L 189) Dc व्रजे(Dc_2 वृजे)था (for व्रजे वा) B_2 बहुप्रज्ञ (for °श्रुता) — (L 190) Dc च यद् (for च तद्) — (L 192) Dn_2 गम्याथ (for गम्याभि-) — (L 193) Dc पुण्यतीर्थाभिषेकश्च (for the prior half) — (L 194) Dn_2 कीर्तिते (for कीर्त्यते) — (L 195) Dc वाक्सुवासित (for वाक्सुभाषित) — (L 198) B_2 (m as in text) संघुष्ट, B_4 मविष्ट (for °-सवेष्ट) — (L 199) B_4 शरीरमपि शोषण (for the post half) — (L 200) B_2 स्याद् (for स्युर्) — (L 202) Dc विशुद्ध — (L 205) B_2 तपाति च (for ते तपन्ति) — (L 206) B_2 तस्य (for यस्य) — (L 207) B_3 Dc D_4 G_3 सा न तपस, B_4 सा न जयस, Dn_2 सागस्तपस् (for सा तपसम्) B_2 हिंसा दान तपस्तस्य (for the prior half) — (L 208) B_4 तिष्ठन्गृहे वै सुचिर, Dc गृहे तिष्ठन्मुनिश्चैव (for the prior half) — (L 212) $B_{2\cdot 4}$ Dc क्लेशान् (for क्लेशो) B_{2-4} Dc_2 प्रतीयते (for प्रही) Dc_2 ना (for न) — (L 214) Dc प्रयुज्यत (Dc_2 ते) (for प्रव्रजन्ति) B_{2-4} अनशनादिभि (for °नानि च) — (L 215) Dc भक्षाद्वा (for भक्षित्वान्) B_2 न च मौनानिलाशनात् (for the post half) — (L 216) B_2 -कुटिलासनात्, Dc कुटिकाशनात् (for कुटिकासनात्) — (L 218) B_2 शुश्रूषणाद् (for ह्यनशनाद्) — (L 221) D_4 महीयते (for प्रहा) — (L 224) Dc D_4 G_3 विप्रहीनानि — (L 225) D_4 निनश्यति (for विन°) — (L 228) B_{2-4} Dc D_6 G_3 श्लोकपदातिकै , D_4 लोकपदाकितै — (L 229) Dc शतैरण्यै (Dc_2 ण्य) (for शतैरन्यै) — (L 231) B_2 ज्ञानवयो- (for °विदो) Dc लोकमोक्षण (for मोक्षलक्षणम्) — (L 232) B_2 वेदितार्थस्तु, Dc_2 विदिना , Dn_1 विहिता° (for विदिता°) — (L 233) Dn_2 (before corr) $D_{4\ 6}$ देवेभ्यो (for वेदेभ्यो) Dc_1 दावाग्निरिव, Dc_2 दवाग्नेरव — (L 234) Dc_2 D_4 G_3 शुष्क , Dn_2 शुक्र- (for शुष्क) B_2 स्मृति श्रुतिं (by transp) Dc_2

बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ।
वेदपूर्वं वेदितव्य प्रयत्ना
त्तद्वै वेदस्तस्य वेद शरीरम् ।
वेदस्तत्त्व तत्समासोपलब्धौ
क्लीबस्त्वात्मा तस्य वेद्यस्य वेद्यम् ।
वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
फलत्यनुयुग लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ।
इन्द्रियाणा प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।
तस्मादनशन दिव्य निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ।
तपसा स्वर्गगमन भोगो दानेन जायते ।
ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षय ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशा ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि प्रधानविधिमुत्तमम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।
यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।
इष्टं चेदं सदा मह्य राजन्गौरवतस्तथा ।
शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।
छायाया करिण श्राद्ध तत्कर्णपरिवीजिते ।
दशकल्पयुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ।
जीवनाय समाक्लिन्न वसु दत्त्वा महीयते ।
वैश्य तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञै स इष्टवान् ।
प्रतिस्रोतश्चित्रवाहा पर्जन्योऽन्नानुसचरन् ।
महाधुरि यथा नावा महापापै प्रमुच्यते ।
विप्लवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च ।
पर्वसु द्विगुण दानमृतौ दशगुण भवेत् ।
अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ।
ऋतुषु दशगुण वदन्ति दत्त
शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ।
भवति सहस्रगुण दिनस्य राहो
र्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ।
ना भूमिदो भूमिमश्नाति राज
न्ना यानदो यानमारुह्य याति ।
यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
तांस्तान्कामाञ्जायमान स भुङ्क्ते ।
अग्नेरपत्य प्रथम सुवर्ण
भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गाव ।
लोकास्त्रयस्ते न भवन्ति दत्ता
य काञ्चन गाश्च महीं च दद्यात् ।
पर हि दानान्न बभूव शाश्वत
भव्य त्रिलोके भवते कुत पुन ।
तस्मात्प्रधान परम हि दान
वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धय ।

Dn2 तत्त्व (for तत्त्व) —(L 236) B2 भूतस्य (न तस्य) —(L 239) B2 शुद्ध (for तत्त्व) Dc वेदस्तद्वत्तत्समासोपलब्धि —(L 240) B2 Dc D6 G3 च (for तु) —(L 241) Dc Dn2 वेदानाम् (for देवानाम्) —(L 242) Dc2 लोक- —(L 244) Dc नित्य (for दिव्य) —(L 248) Dc Dn D6 G3 प्रदानविधिम् (for प्रधान°) —(L 249) B2 यत्तु, B3 यत्तुम्, Dc यत्तत् (for यत्त्वम्) B2 Dc पृच्छसि (for इच्छसि) —(L 250) Dn2 दृष्ट (for इष्ट) Dc1 समा- (for सदा) Dc शौचवतस् (for गौर°) — Dn3 om lines 251–253 —(L 251) Dc2 प्रति- (for श्रुति-) —(L 252) B2 छायाया B2–4 Dc Dn1 D4 6 परिवीजित, Dn2 G3 परिजीवित (for -परिवीजिते) — Dn2 om (? hapl) line 253 —(L 253) Dc2 दशकल्याणयुतानीह (for the prior half) —(L 254) Dc सदा (for समा) Dc Dn2 n3 D4 6 महीपते (for °यते) —(L 255) B3 4 Dc2 विप्र (for वैश्य) B2 Dc स हेष्टवान् (for स इ)

—(L 256) B2–4 Dc D4 प्रतिश्रोतश् B2–4 Dc G3 चित्रवहा Dc यजत्यात्यतसचरन् (Dc2 °र), G3 पर्जन्येनानुसचरन् (for the post half) —(L 257) B4 महाध्वानि (m शानदुर्गे), Dn3 (m as in text) युधि (for °धुरि) Dc यथान्याय्य, G3 पथा नावा (for यथा नावा) B2 m (महा)बुद्धियथान्याय (for the post half) —(L 258) Dc2 D4 विष्णवे (for विप्लवे) Dc Dn2 दधिमध्व(Dn2 °स्त्व)क्षयानि च (for the post half) —(L 259) B2 G3 पर्वणि, D4 सर्वस्व (for पर्वसु) — After line 259, B2–4 Dc ins

अब्दे शत(Dc2 दान)गुण प्रोक्तमनन्त विषुवे भवेत् ।

—(L 264) B2 भवति हि, Dc2 भवति —(L 266) Dc न भूमिदो —(L 273) Dc गा च (for गाश्च) —(L 275) B2 भुव (for भव्य) B2 Dc भविता (for भवते) —(L 277) B3 वदति लोके भुवि शुद्धबुद्धय — Colophon — *Adhy name* B3 दानमाहात्म्य — *Adhy no* Dn1 n3 199, Dn2 198, GK 200

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Critical Notes*

Adhy & Śl No	For	Read
15 16, 21 14	मार्तिका	मार्त्तिका
34 38	थार्थपरमो	चार्थपरमो
43 4	प्रभावा	प्रभावा
81 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98 13	जीव जीवक	जीवजीवक
110 1	रम्यो	रम्य
116 6	मार्तिका°	मार्त्तिका
142 26	भीमाज्ञुन	भीमार्जुन
179 16	कार्ति	कात्ति
198 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222 32	श्वश्वा	श्वश्वा
225 3	तपोधनाश्च	तपोधनाश्च
230 1 (ref)	उवच ।	उवाच ।
248 6, 11	वार्धक्षत्रि	वार्द्धक्षत्रि
253 19	श्रगालो	सृगालो
267 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268 20	°हृदया	हृदया
272 25	मायया वृत	माययावृत
282 5	°कण्टकबिद्धा°	°कण्टकविद्धा°

केकया भ्रातरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्षश्च वीर्यवान् ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ ९
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ १०
शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ ११
एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १२
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ।
समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १३
व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १४
तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ १५
कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारट्टबाह्लिकैः । C 6 3293 B 6 75 17 K 6 75 17

---

9 D2 om 9, Ko om 9^{ab} (cf v l 8), K5 G1 3 om (hapl) 9–10 — a) K2 3 B Da Dn D1 3–8 कैके(Da1 Dn1 D3 क)या, M4 केकय Ś1 भ्रातरा — b) K2 B2–4 वामपक्ष, K3 4 B1 T G2 4 वामपार्श्वं, Da Dn D4 5 7 8 वाम पक्ष, D3 6 वाम (D3 म)पार्श्वं K4 T2 अपाश्रिता, D1 T1 G2 4 M उपा° (for समा) — T2 om 9^{c}–11^{d} — c) D5 धूमकेतुर्, T1 धृष्टकेतु (for केतुर्) Ś1 K2 3 M5 नरव्याघ्र, D1 महेश्वास, T1 G4 महावीर्यं, G2 महा व्याघ्र — d) K4 B Da Dn D4 5 7 8 चेकितानश्च, T1 G2 4 कनकर्षश्च — e) Da1 पश्चिम्, D1 पार्श्वम् (for पक्षम्) — f) K4 D7 T1 G4 स्थितौ, D1 M4 स्थितो, G2 स्थित B2 Dn2 T1 दक्षिणे (for रक्षणे) K3 D6 स्थिता व्यूहविचारणे

10 K5 T2 G1 3 om 10 (cf v l 9) D2 om 10^{abc} (cf v l 8) T1 G2 4 M om 10^{ab} — a) Ś1 च (for तु) K3 D6 महेष्वास (for महाराज) — D6 om (hapl) 10^{b}–11^{a} — b) D1 श्रीमन् K4 महा बल (for रथ) — c) K3 B3 Da1 D5 8 कुन्तीभोज — d) M1 (inf lin as in text) 2 3 5 वृतौ, M4 वृता (for वृत)

11 T2 om 11 (cf v l 9) D6 om 11^{a} (cf v l 10) — a) M2 शिखडिस् Ś1 Ko–2 4 T1 G च (for तु) S1 Ko–2 महाराज, D2 महेष्वासौ (for महेष्वास) — K2 om (hapl) 11^{b}–12^{c} — b) Ś1 Ko 1 सहितो (for सवृतो) K3 5 Da Dn1 D2 5 6 वशी (for बली) — c) Ś1 K5 D2 तु (for च) B Da Dn1 D3 S (T2 om) नृप, D5 वय (for तत) D1 3 पृष्ठे (for पुच्छे) — d) K3 5 B3 D2 6 S (T2 om) व्यवस्थित Ko 1 मकरव्यूह संस्थितौ

12 K2 om 12^{abc} (cf v l 11) — a) K3 4 B Da Dn D2–4 6–8 एत, D5 एव (for एतन्) — b) D3 व्यूह, Ca व्यूह्य (as in text) — d) K1 दसितौ, D4 निर्ययु, S (except T2) दसिता (for दंशिता) Ko युद्धाय पुनदसितौ (sic), K2 युयुधायनं दसिता (sic)

13 a) T2 कौरव्यान् — b) Ko–2 रथपत्तय — c) K2 समुच्छ्रिते, K5 Da1 स्थितैर्, G2 तमुच्छ्रितैर् K2 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 T1 G1 2 4 M1–3 5 छत्रै, D6 (m as in text) तीक्ष्णै (for चित्रै) T2 M4 समुच्छ्रितध्वजछत्रै (M4 जैश्छत्रै) — d) D6 विविधै (for विमलै) K3 तथा, Dn2 स्थितै, D5 शतै, D6 शरै, G2 चितै (for शितै)

14 a) K1 व्यूह, K4 B1 2 Da1 Dn1 D6 व्यूढ (for व्यूह) K3 D6 च (for तु) S व्यूहित (T2 व्यूह°त) दृश्य तत्सैन्यं — c) K1 क्रोंचत (sic), K3 क्रौचेन, Da1 कोंव्रेन (sic) — d) Ś1 M5 प्रत्यव्यूह्यत, T G प्रतिव्यूह(G3 °ह)त Da1 वाहिनी

15 a) K1 तुडी, Da1 तुग-, G1–3 M1 3 5 तुडो (for तुण्डे) — b) Ko 1 भरद्वाजो Ko–2 व्यदृश्यत, B3 [ऽ]प्यरोचत, Da1 D5 [ऽ]त्यरो°, Dn2 D4 7 8 [ऽ]भ्यवर्तत (for व्यरोचत) — d) Ś1 K3 5 D1–3 6 चक्षुरासीन्, Da1 चक्षुपास्ता (sic), Da2 Dn1 चक्षुव्यास्ता, D5 चक्षुषास्ता Ko–2 Da1 नरेश्वर, S जनेश्वर (G3 र)

16 a) K3 D6 च (for तु) D2 चेदियुक्त (for तु सहित) K5 कृतवर्मा चेदिसाहित (hypermetric) — b) Ś1 Ko काभोजारट्टबाह्लिकै, K1 काभोजारध°, K2 5 काबोजारद्र°, K4 B Da2 Dn D4 7 8 काबोजवरै°, Da1 D5 काबोजदर°, D1 कांबोजबाह्लिकै सह, S कांबो-

शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६
ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष ।
दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १७
प्राग्ज्योतिषस्तु सहितः मद्रसौवीरकेकयैः ।
उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १८
स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ १९
तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २०
श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् ॥ २२
प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
हयारोहा हयारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २३
सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे ।

जैरथ बाह्लि(G3 बाह्लीं , M4 वाह्लि)कै — c) K3 5 Dn1 D4 6 8 S शिरश्चा(G2 स्त्वा)सीन् (for शिर स्यासीन्) K3 Da1 D1 T1 G1 2 4 M (except M1) नरश्रेष्ठ, K5 महाराज — d) K1 Da1 om (hapl) श्रेष्ठ

17 Da Dn1 D, om 17ab — a) Ś1 D1 T1 G2 4 M2 शूरसेनाश्च, K3 सूरसेनस्तु, K4 T2 G1 3 M1 3–5 शूरसेनश्च, D2 सेनास्तु, D3 सूरसेनाश्च — b) K4 D3 T1 G4 पुत्राश्च, B1 2 4 पुत्रस्तु, D1 पुत्रस्य K3 5 B Dn2 D2 4 6–8 S भारत (for मारिष) — After 17ab, K3 D6 read 21ab, *repeating* it in its proper place — d) B2 मातृभिर्, D6 राजर्षि (for राजभिर्) K4 सेनाभिर्बहुधा वृत

18 Ko 1 om (hapl) 18 — a) K3 5 प्राग्ज्यो तिषश्च, D2 तिषैश्च K5 सहितौ S प्राग्ज्योतिषो भग दत्तो — b) K2 3 5 B2–4 D म(D3 मा)द्रसौवीर कैकयै (Da1 °य), G2 °केकया — c) G1 3 वक्षस्य भून् (for उरस्यभून्) Ś1 D1 महाराज, D6 T1 G2 4 नरश्रेष्ठो — After 18, S ins

293* पृष्ठे चास्ता महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ ।

[G1 3 पुत्रास्तव (for पृष्ठे चास्ता) M1 3 5 नरश्रेष्ठौ (for महेष्वासौ)]

19 a) Ko 2 स्वसेनायाश्च, B1 3 सुसेनया च T2 तु (for च) D1 व्यवसित (for च सहित) — b) Ś1 Ko 1 त्रिगर्त (for सुशर्मा) K5 D2 प्रस्थलापति, D2 च स्थलाधिप, T2 G2 पृतनाधिप (for प्रस्थला) Cc cites प्रस्थल — c) K3 D2 T2 त्वाम (for वाम) D1 उपाश्रित्य (for समा) — d) Ko 1 S दसित, Da1 दशित (for दंशित) Ś1 दंशिता समवस्थिता

20 a) Ś1 तुखरा, Ko खुरारा, K1 तुस्वारा, K2 तुसारा, D3 7 तुखारा (D3 र), T1 G3 4 तुषार (for तुषारा) K3 5 D2 6 यवना(D6 न)श्चापि — b) K2 शकाश्च, D2 8 शकैश्च, D3 6 सकाश्च, T0 सहाश्च (for शकाश्च) K2 छूलकै, K3 D6 कैकयै, K4 चूचकै, K5 D2 यूथपै, B1 2 4 Da2 D?? D4 7 8 चूलिकै, B3 वाह्लिकै, Da1 D5 भूलिकै, Dn1 चूलकै, D1 M4 5 चूचुकै, D3 चूडपै, M1 चूचुव (sic), M2 यूथपा (for चूचुपै) — d) B1 4 Da Dn1 D5 दशिता (for भारत)

21 Ś1 K2 om (? hapl) 21ab K3 D6 read (for the first time) 21ab after 17ab — a) K1 श्रुतायश्च, G2 श्रतायुश्च — b) K3 5 Da1 D5 G1 2 सोमदत्तिश्च, D3 सौमदतिश्च Ko 1 4 D1 T2 भारत, D3 वीर्यवान् (for मारिष) — c) Ś1 जघन, Cc जघने (as in text) Ś1 तस्य, K1 2 तस्थु, K3 D6 M1 3 तस्थौ (for तस्थू) — d) K1 D6 रक्षमाणा, K2 3 रक्षमाण, B3 D3 T2 रक्ष्यमाणा

22 a) D3 S ससक्ता (for संजग्मु) — b) S कौरवा पाण्डवै सह — c) Da1 सूर्योदयो — d) K4 B2–4 Da Dn D4 5 6 (m as in text) 7 8 ततो युद्ध मवर्तत, S प्रावर्तत जनक्षय (M2 जनेश्वर)

23 a) Ś1 K3 Da1 D3 6 8 प्रतीयु, S जग्मुश्च Ko 2 4 5 Dn1 D4 7 8 T2 M4 नागा, D5 नागा (for नागान्) — b) K2 4 5 Da2 Dn2 D4 7 8 T2 G1 नागाश्च, M1 रथाश्च (for नागाश्च) — c) K3 B1 D2 3 6 हयारोहान्, T1 G2 4 अश्वारोहा (for हयारोहा) K3 B1 D3 रथारोहा, D2 हयारोहा, D6 नरारोहान्, D8 हयाश्रोहा, S गजारोहान् (T2 हा) (for हयारोहान्) — d) B2 3 Da1 Dn1 D5 चैव (for चापि) D1 दतिन (for सादिन)

24 G3 om (hapl) 24 — a) K3–5 B Da Dn

हस्त्यारोहा रथारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४
रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २५
भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २६
तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ।
तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २७
भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २८
द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ २९
दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३०
स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ३१
ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ।
सृञ्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३२
तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।　C 6 3310 B 6 75 34 K 6 75 34

D4-8 M1 3-5 सादिनश्च (for सारथिं च) K3.5 D2 3 6 महाराज, K4 B1 Da1 रथा राजन्, B3 रथीन्राजन्, Da2 D4 5 7 रथान्राजन्, Dn2 D4 (*also* as in text) 8 हयान्राजन्, M1 3-5 नरा राजन् (for रथी राजन्) D1 सारथिश्च रथिं राजन्, T G1 2 4 M2 सादिनो रथिनो राजन् — Da1 om (hapl) 24^{b}–25^{c} — b) K0-2 Da2 Dn1 D1 T1 G1 4 M2 कुजराश्च, K5 D2 रथिनश्च S (G3 om) विशां पते (for महारणे) — c) K3-5 B1-3 Da2 D2 4-8 G1 M1 हस्त्यारोहान्, Dn2 हयारोहान् (for हस्त्यारोहा) Ś1 T1 गजारोहा, K3-5 D2 हयारोहा, B1-3 Dn2 D4 8 रथा राजन्, B4 Da2 D5 7 रथान्राजन्, D1 M3 5 गजारोहान्, D3 6 T2 G1 2 4 M2 4 हयारोहान् (for रथारोहान्) Dn1 हस्त्यारोहास्तथा राजन् — d) K4 चैव (for चापि) K0-2 गजिनश्चापि सादिन (K2 पत्तिभि), K3 5 रथिन सादिनस्तथा

25 Da1 om 25^{abc} (cf v l 24) K2 om 25^{ab} — a) S सादिन (T2 पत्तय) (for रथिन) K0 सादिभि, K1 सादिन, T2 पत्तिन (for पत्तिभि) — b) M2 सादिभिश् (for सादिनश्) T2 M3 पत्तय (for पत्तिभि) — d) D6 प्रत्यधावन्प्रहर्षिता, G2 प्रत्ययासन्नमर्षिता

26 a) Da1 यमौ (for यमैर्), K5 भीमसेनार्जुनायमैस् — b) K0 D4 8 गुप्ताश्, K3 5 D2 6 तथा, Da1 गुप्तौ, Da2 D5 गुप्तैश्, G3 नृपैश् (for गुप्ता) D2 चान्ये — c) Dn2 D4 7 8 शोभते (for शुशुभे) D8 पाडवा — d) K0-2 चन्द्रमा, Dn2 शर्वरि (for शर्वरी)

27 a) T2 G1-3 ततो (for तथा) D6 ततो भीष्मकृपद्रोण, T1 G4 भीष्मद्रोणकृपद्रौणि- (T1 °णि) — b) K1 °दुर्योधनादिभ्य — c) K4 B1 T1 G च बभौ (for विबभौ) D6 सैन्य (for सेना) — d) Da1 ग्रहे Da1 D6 सवृता D1 ग्रहैर्ज्योतिष्मती वृता

28 a) B2 M2 सक्रुद्धो, Da1 कौंतेय — b) K5 पराक्रम, D1 महारथ (for पराक्रमी) — c) K2 अभ्यया, D1 अश्वको (for अभ्ययाज्) — d) M2 वाहिनी

29 Ś1 om (? hapl) 29 — a) B4 च (for तु) — b) D1 दृष्ट्वा तु (for नवभिर्) D1 रायसै (sic), T2 आशुगै (for आयसै) — c) S त्वरितो (for समरे) K3 5 Dn2 D2 7 विव्याध समरश्लाघी — d) K3 मर्माण्युच्छिद्य, M1-3 5 म(M2 ध)र्माण्यादिश्य K0 1 वाहिनीं, S भारत (for वीर्यवान्)

30 a) K0-2 B3 D1 T2 दृढहस्तस्, M दृढ हस्तस् (for दृढाहतस्) T2 G1 3 M (except M4) तथा, T1 G2 3 तदा (for ततो) — b) Dn1 (before corr as in text) n2 D4 8 भारद्वाजेन B2 Da2 Dn1 D5 चाहवे (for सयुगे)

31 a) D1 G2 संगृह्य स (by transp), M4 संनियम्य — b) Da1 भारद्वाज — c) K2 व्यभ्रमत्, D3 6 ददाह (for व्यधमत्) D1 पाडवानीक (for पाण्डवीं सेनां) — d) K1 भूल, K2 जल (for तूल) K1 D2 M4 [अ]निल (for [अ]नल)

32 ab) Ś1 ते बाध्यमाना भीमेन (for a) K0-2 B1 D1 S transp द्रोणेन and भीष्मेण D1 भरतोत्तम (for च नरोत्तम) Ś1 K3-5 नरोत्तमा, K0-2 नराधिप, S महात्मना (for नरोत्तम) — c) Ś1 K0-2 4 D1 केकया; D6 सृजया, T2 सृजय Ś1 सजयै, K0-2 4 D1 सृजयै, K3 5 Da Dn D2-8 कैकयै (for केकयैः) — d) K1 D8 °पराभवत्, D6 °पराजयं

C 6 3318 B 6 75 34 K 6 75 34 मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३३
अभिप्रेतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३४
तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।
एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५
प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते ।
युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।
व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ १
पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।

33 [a]) Ko-3 S तथैव तावकी सेना — [b]) Ko-2 M (except M2) भीमार्जुनपरिक्षता, K3 °क्षिता, K5 Da1 Dn1 (before corr) D1 क्षित, T G भीमसेनपरिक्षता (G2 °रीक्षिता, G3 °रिक्षिता) — [c]) B1-3 Da Dn1 D5 T2 M4 मुमोह (for मुह्यते) K2 तवैव (for तत्रैव)

34 [a]) Ś1 अभिद्यता, D6 अभिप्रेता, T1 अभिप्रेता (for अभिप्रेता) B2 तदा (for ततो) T1 G4 M4 महाव्यूहौ, G1-3 महारौद्रे (for ततो व्यूहौ) T2 अ भज्यत महारौद्रे, M1-3 5 अभ्युद्यतमहावीर्ये (M3 sup lin रौद्रे) — [b]) Ś1 Ko-2 4 D1 तस्मिन्वीरसमागमे, B3 तस्मिन्वरवरक्षये — [c]) G2 असीद्वितिकरो घोरस् (sic)

35 [a]) K3 Da1 तदद्भुतम्, D6 S तत्राद्भुतम् K3 D2 3 6 T2 G3 M1 3 5 अपश्यामस् — [c]) Da Dn1 D5 एकायनपरा, T2 एकायन गता, Ca c as in text — [d]) K3 अवध्यत, D3 अयुध्यत (for अयुध्यन्त) S संयुगे (for भारत)

36 [a]) K3 M5 प्रतिसहार्य, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 °सधाय, D6 अतिसह्यार्य, T1 G4 प्रतिसविध्य (for सवार्य) — [b]) B3 ततोन्यस्य, T1 G2-4 अन्यो न्यस्य (for तेऽन्यो°) G1 3 विशेषत (for विशा पते) — [d]) D6 कौरवैश्च, S कुरवश्च (for कौरवाश्च) K3 5 Dn2 D2 G2 M5 महाबला, B Da Dn1 D1 5 महाहवे, D3 6 T G1 3 4 M1-4 विशा पते, D4 7 8 महामृधे (for रथा)

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 B3 D2 mention only षष्ठयुद्धदिवसे, K4 T2 G2 षष्ठेह्नि, M4 षष्ठेह्निके — Adhy name K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचना, T2 G2 M3-5 व्यूहकरण — Adhy no (figures, words or both) Da2 (sup lin sec m) 33, Dn2 T2 M3 4 72, D1 74, T1 G 70, M1 2 71 (as in text), M5 73 — Śloka no Dn2 D5 37

72

1 [a]) K1 2 D1 S (except M4) बहुविध (K1 ध), D2 गण, Cc °गुण (as in text) — [b]) K3 तथा, K5 D2 पुरा, D8 वर, S नर (G2 नर,) (for परम्) — [c]) S1 Ko-2 D6 T2 G1 3 व्यूहमेव (Ko 2 °व), B3 D5 व्यूढमेव, B4 Dn2 व्यूढमेतद्, D1 व्यूह्य चैव, D4 7 8 व्यूहमेतद् S यथान्यायम् (for °शास्त्रम्)

2 [a]) K1 तुष्टम्, K4 हृष्टम्, B Da Dn D4 5 7 8 तुष्टम् (B1 °ष्टिम्) (for पुष्टम्) K3 पृष्टमस्माकं मस्यतम्, D1 S तु (D1 ह)ष्टमस्माभिरत्यतम् (M5 रत्य र्थम्) — [b]) Ko-2 इति काम, K5 अभीकामं, S अभिराम, Ca c काम (as in text) K3 5 D2 मे (for न) D1 अतिकाम च सर्वदा — [c]) K1 बहुम्, B1 प्रक्रम्, Da Dn1 D5 प्राज्ञम्, Ca प्रज्ञम् (for प्रह्वम्) D1 बहुमेधसमुत्पन्न, S प्रहृष्ट व्यसनम् (T G1-3 °नो)पेत — [d]) K1 परस्ता, K2 पुरसा, Da1 Dn1 D3 8 M5 पुरस्ता (for पुरस्ताद्) Ko 2 B3 M4 हृष्ट° (for दृष्ट)

प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम् ।
लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
आत्तसंनाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च ।
भिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५
कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ॥ ६
अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम् ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ७
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् । C 6 3320 B 6 76 9 K 6 76 9

3 ^{a}) D1 च बाल च, T1 G1 3 4 नबाल च, G2 नातिबाल (for अबाल च) — ^{b}) M2 transp न and च — ^{c}) K0–2 D4 यतप्रास, K3 लघुवत्ता तथायास (sic), K5 D4 लघुहस्त (K5* स्त) जितप्राय, Da2 °वृत्ता यतभुज, D5 वृत्तायतप्राज्ञ, T2 वृत्तायतहय, G1 3 लघ्ववृद्धनरप्राय Ca (on a mended portion of the page, sec m) as in text Cc cites लघु, वृत्त, आयत and प्राय, Cd लघुवृत्त and आयत — ^{d}) K3 सार गात्रमनोमय, K4 B1 2 सारमात्रमनामय, D1 सारयोध, D3 सरयोष (sic), D5 सीगरोत्र° (sic), D6 सार गाध°, S सागराकारमव्यय, Cc d as in text

4 ^{a}) K4 B Da Dn1 D5 सपत्र, D3 6 कवच, G2 3 M4 आत्तसंनाहशस्त्र च Cc cites आत्तसनाह — ^{b}) G2 बाहुशस्त्र° — ^{c}) K2 असियुद्ध, K4 रथयुद्धे, B2 असियुद्ध K2 नियुद्धत्वे, K4 प्रयुद्धे च, Cc d नियुद्धे च (as in text) — ^{d}) K0 गदायुद्धेन, K4 असियुद्धे च, T1 G2 4 शस्त्रयुद्धे च (for गदायुद्धे च) S सजय, Cc कोविदम् (as in text)

5 Ś1 om (hapl) 5–6, K0 1 om 5^{a}–7^{b} — ^{a}) K2 प्रासर्ष्टितोमरेसाजौ, K3 °तोमरेष्वास, B3 °तोमरैराजौ, D1 प्रासासितोमरेष्वाजौ, D2 प्रासर्ष्टितोमर शरै, D5 प्रासृष्टितोमरेष्वाजौ; G प्रासेष्टितोमरेष्वाजौ Cd cites प्रास and ऋष्टि — ^{b}) K4 T2 ष्वायुधेषु, T1 G °ष्वायतेषु — ^{c}) K2 भिंडपालेषु, K3 भीडि मालेषु; K4 5 B Da2 Dn D1 4 भिंदिपालेषु, Da1 D2 3 5 6 भिंडिमालेषु B3 शक्तिश्च, Da1 D5 शक्तिषु, T1 G M2 शस्त्रेषु, T2 शूलेषु (for शक्तीषु) — ^{d}) K2–4 B Da Dn1 D2 3 5 6 8 मुश (B3 ष) लेषु, Dn2 तुमुलेषु

6 Ś1 K0 1 om 6 (cf v l 5), K5 Dn2 D1 5 om (hapl) 6^{ab} — ^{a}) T G कर्षणेषु, M1–3 5 कण येषु, M4 कर्पणेषु (for कम्पनेषु) — ^{b}) K2 मुद्गरेषु, K3 कणत्वेषु, B2 बलपेषु, B3 T1 G करणेषु, D2 कृपणेषु, D3 6 T2 M4 कणयेषु, M1–3 5 कर्पणेषु, Cd कणपेषु (as in text) K3 4 D2 6 M1–3 5 च सजय, D3 च सजया (for च सर्वश) — ^{c}) K3 4 B Da Dn D2 3 5 7 क्षेपणीयेषु, T1 G2 4 क्षेपणीयासु (for क्षेपणीषु च) D1 6 T2 G1 3 M वि (for च) K2–4 B Da Dn D2 4 5 7 8 चित्रेषु (for चित्रासु) Cc cites क्षेपणेषु — ^{d}) K4 D3 T2 मुष्टियुद्धे च, K5 मुक्ति युद्धेषु K2 B Da Dn D4 5 7 8 च क्षम, K3 5 D1 2 चाक्षय, G1 3 कोविद (for कोविदम्) Cc cites क्षम

7 K0 1 om 7^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) T2 परोक्ष विद्याविद्यासु Cc d cite अपरोक्ष (as in text) — ^{b}) Ś1 K3–5 B Da2 D1 2 5 7 व्यायामे च, Da1 व्यायामेव (for मेषु) Cc cites व्यायामे D2 कृता श्रम — ^{c}) Ś1 K0–2 4 T G अस्त्रग्रहण, Da1 शस्त्रा गृहण, D3 6 असुग्रहण, D5 शस्त्रगृहीण — ^{d}) B1 सर्वेषु (for सर्वासु) D1 परिनिश्चित

8 ^{a}) K2 D1 Ca पर्यवस्कधे, Cd प्रत्यवस्कन्दे, Cc पर्यवस्कन्दे (as in text) — ^{b}) K0 1 शरणे, K2 शरेण, D2 सगणे, D6 धाराणा, Ca c d सरणे (as in text) K1 सातरश्रुते, D1 सागरप्लवे, D3 6 शात रप्लुते, T1 G M सोत्तरप्लुते, Cd सत्वेवप्लुते, Cc सान्तर° (as in text) T2 सरणोत्तरणे प्लुते — ^{c}) T2 सद्य (for सम्यक्) K3 5 प्रग्रहणे (for प्रहरणे) D6 °सम्य ग्वयरथाभेद्य — ^{d}) K3 5 D2 सस्थाने चैव, D6 यथा दाने च, Cc d व्यपयाने च (as in text) K3 T2 कोविद

9 ^{b}) K1 सुपरीचत, K3 Da1 D5 सुपरिक्षित (Da1 त), S परिनिष्ठित — ^{c}) K1 परीक्षा, D5 परिक्ष्य Ś1 K0 2 D6 यथान्याय्य, D1 यथाशक्त्या — ^{d}) Da1 चेतनेन, D2 3 वेतने च, D6 चेतने च, T1 वेदनेन, Cd वेतनेन (as in text) Dn3 [उ]पपादिते, M4 °पादित°, M5 °पादिता D5 वेतनोपरिपादित (sic), Cc as in text

C 6 3321 B 6 76 9 K 6 75 9

परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
न गोष्ठ्या नोपचारेण न च बन्धुनिमित्ततः ।
न सौहृदबलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतबान्धवम् ।
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११
सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः ॥ १२
बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्या लोकसंमतैः ।
अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १३
महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
अपक्षैः पक्षसंकाशै रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टेन संचितम् ।

---

10 a) K1 4 B D (except D2 3 6) S नोपकारेण, Ca सोपचारेण, Cd नोप (as in text) Cc cites उपकारेण — b) Da Dn D4 (before corr) 5 8 न सबधनिमित्तत, D1 न च बुध्या निमि, D6 न च वर्त्त निमि, D7 न सबधिनिमि Ca c cite सबन्ध, Cd न बधुनिमित्तत — c) K3 5 B Da1 Dn1 D1 2 न सौहृदबलैर्वापि, K4 Da2 Dn2 D4 5 7 8 Ca c d न सौहृदबलेनापि, T1 G4 न सौहार्दाद्बलात्कारैर्, T2 M न सौहृदबलात्कारैर्, G1 3 न सौहार्दबलाद्दारैर्, G2 न सौहार्दान्न चाकारैर् — d) K0 Da1 Dn1 D4–8 न कुलीन, K1 2 न कुलेन परिग्रहै, B1 Da2 नाकुलीन परिग्रहम् (Da2 °हे), D1 S न कुलैर्न परिग्रहै Cc cites कुलीनपरिग्रहै

11 a) Ś1 तु (for च) K0 2 समृद्धबलमार्यं च, K1 बलमाया च, K3 जनमार्षं च, K5 D2 जनमा (K5 ना)र्थं च, D6 जनमार्यश्च, T1 G कुलीनमाढ्य (G1 3 र्यं) वीर च, T2 कुलीनमाढ्यमार्यं च, M कुलीनजनमार्यं च (M4 °मायुश्च) Ca c d cite आर्यं — b) D1 6 T G1 2 4 तुष्ट (for तुष्ट) Ś1 तुष्टिशर्तृत बाधव (sic), K3 5 तुष्टसबधिबाधव, K4 तुष्टिमत्कृत°, D2 तुष्टिसत्कृत, M4 तुष्टसज्जन — c) D5 कृत्योपकार — d) Ca d cite मनस्वी, Cc °स्वि D1 सुमनस्वि (for च मनस्वि)

12 a) K0 1 सजलैश्च, K2 B Da Dn D4 5 7 8 सजवै°, K3 स्वजनै°, D3 6 सहतै°, T1 G अजयै M1 2 3 (*inf lin* as in text) 4 5 सज्जनै° (for सजयै) B1–3 Da Dn1 D5 हयैर्, B4 बलैर्, D3 6 T1 G M जनैर् (for नरैर्) K5 D2 स्वजनै सुनरैर्मुख्यैर्, D1 सहजैश्च गुणैर्युक्त, T2 प्रस्तुत स्वजनैर्मुख्यैर् — b) B4 बहुभिर् (for बहुशो) K3 5 B1 D2 दृष्टकर्मभि, D1 कृतलक्षण, D3 6 मुख्यलक्षण (for °कर्मभि) — c) Ś1 गुप्ता, K0 1 भुक्त, K2 तात, S तत्र (for तात) — Ś1 K0 1 om (hapl) 12d–13a — d) K2 लोकविमुत्तै (sic), Da1 °विश्रुते, D1 विश्रुतै

13 Ś1 K0 1 om 13a (cf v l 12), D3 6 om (hapl) 13ab — a) D1 क्षत्रियैर्बहुभिर् (by transp), G3 ब्रह्मभि क्षत्रिभिर् K4 गुह्य (for गुप्त) — b) K3 Dn2 D5 लोकसमितै, D1 विश्रुतै, T1 G शूर सत्तमै, T2 M शूरसमतै — c) After अस्मा, K1 *repeats* 11cd G4 अस्माद् (for अस्मान्) K4 5 T2 M अभिगत, B3 अपि गतै, D2 अभिगम, T1 G3 4 अभि हित, G1 अभिमत, G2 अभिमतान् (for अभिगतै) Ś1 D1 कामै, K0–2 काम, K5 G1–3 कामान्, T2 सौम्य, Cc कामात् (as in text) — d) K4 सपदै; D6 सबालै, S स(G4 स्व)बल (for सबलै) S °सपदा(G1 बला)नुग, Cc सपदानुगै (as in text)

14 b) D1 अब्धासक्त (for आपगाभि) — c) B1 3 4 Dn D1 3 4 6–8 Ca पक्षिसकाशै Da D5 Ca अपक्षै पक्षसकाशै, S अपक्ष(G3 क्ष)गिरिसकाशै Cc cites पक्षिसद्रुसै, Cd पक्षिसदृशै — d) K1 2 Da1 नागश्च K3 सम्भृत, K4 संकुल, D4 सवृत, D5 सवृतौ

15 a) Ś1 नानम्योधबल, K0–2 T1 G4 °युधबलैर्; D2 T2 M1 2 °योधबलैर्, D7 °योधजनै, G1–3 यूथ बलैर्, M3 5 °यौधबलैर्, M4 यौधगणैर् Ś1 भौम, K0–2 D2 भीमैर्, D5 भीम (for भीम) — b) K0–2 वाहि(K1 हं)नोर्मितरगिमत्, K5 वाहिनोर्मि तरगिण, D1 वाजिभिर्मै तरागिण, T1 G वाहनोर्मितरगित — c) Da1 D5 क्षप(D5 य)ण्यसि, T G M4 क्षेप णासि — d) K6 Dn2 D4 8 शरप्रासै, D6 -शरप्राश- (for शरप्रास)

16 a) D1 बहुभूषणसनद्ध, D8 ध्वजरूपेण सबाध — b) K1 रत्नपट्टधनसचित, K3 पट्टेन सचितै, K4 B1 3 Da2 Dn D1 4 5 7 8 °पट्टसुसचित, K5 D2 रत्न (K5 क्त)पट्टनसनिभै, B2 °पट्टसमाचित, B4 °पट्टसु सवृत, Da1 पादसुसचित, D3 6 °पत्रसमाचितं, S कुट्टिमभूषित, Cc रत्नपट्टै सुसचित, Cd रत्नपट्टै सम-

वाहनैः परिसर्पद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ।
द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः ॥ १८
गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ।
यदहन्यत संग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ १९
नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।
ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय ॥ २०

ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा ।
वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म संजय ।
यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्युधि पाण्डवान् ॥ २२
अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः ।
युध्यन्ते मामकं सैन्यं यद्वध्यन्त संजय ॥ २३
उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च संजय ।
न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४
तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः । C 6 3335 B 6 76 25 K 6 76 25

न्वित — c) Da1 D5 वाहने (for नै) B1 2 4 Da Dn D1 3–6 S परिधावद्भिर् (for सर्पद्भिर्) K3 B3 D2 7 परिधावद्भिरश्वैश्च — d) Ś1 वायुवेगमकपित, Ko 2 B2 3 Da Dn1 D5 T G M4 Cc विकल्पित (G2 °कं), K1 °विकल्पत,

17 a) Da1 D8 गर्जत — b) D1 बल (for महत्) — c) Da1 D1 S द्रोणभीष्मादिभिर्गुप्त — d) D1 तथा (for गुप्त) Da1 क्षतकर्मण (for कृतवर्मणा)

18 a) D5 कृप (for कृप) — b) K1 जयजय मुखैस् T2 तदा (for तथा) — d) Ś1 द्रौणिसौवीर बाह्लिकै, D3 6 द्रौणि(D6 द्रोण)सौबलकेकयै, D5 द्रौणि सुबलबाह्लिकै, D7 G2 द्रौण(G2 णी)सौबलबाह्लिकै

19 a) Da1 प्रवीरे, D5 प्रविरैर्, D6 प्रवीर K5 गुप्तप्रवरैर्लोकस्य — b) Ś1 Ko–2 मानवद्भिर्, Cc सार° (as in text) D1 (m as in text) S महा रथै (for त्मभि) — c) Ko यदहन्यत D1 3 6 S सैन्य मे (for सग्रामे) K5 D2 यदन्यद्(K5 म)पि सग्रामे — d) K4 दृष्टम्, Dn2 दैवम्, D2 दिव्यम्, Ca c d दिष्टम् (as in text) K5 दिव्यमत्त (for दिष्ट मेतत्) Ko–3 B2 4 Dn2 D1–4 6–8 T G M1 2 4 Ca अत्र (for एतत्) S परायण, Ca पुरातनम् (as in text)

20 a) D1 अनुद्योग (for समुद्योग) K5 नैतादृश समं घोर — b) Ś1 दृष्ट्वावतो, K3 5 D2 दृष्टपूर्वा, G1 दृढवतो (for दृष्टवन्तो) K3 5 B1 D2 हि, D8 [s]त्र (for ऽथ) D2 सामुखा (m नुषा) (for मानुषा) Da1 दृष्टवानथ मानुष, T2 दृष्टवतोभिमानुष (sic) — c) K3 Da Dn2 D5 महाभागा — d) Ś1 प्ररणा, K5 पुराणे, B1 Da1 पुराण (for पुराणा)

21 Ko om (hapl) 21a–22b — a) K1 [S|य, K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 [s]पि, D6 ह (for हि) — Da1 om 21bcd — b) Dn2 मुक्त, T2 युक्त (for युक्त) K2 B1 3 4 D4 7 8 शास्त्रार्थसपदा, K4 शास्त्रास्त्र°, Dn2 T1 G4 शस्त्रार्थ (for शस्त्रास्त्र) K5 D2 सयुक्त शस्त्रसपदा — c) Ś1 बध्यते, D1 बाध्यते, D6 पच्यते (for वध्यते) K5 यस्य (for यत्र)

22 Ko om 22ab (cf v l 21) — b) K3 5 B1 D1 2 हि, T1 G4 स (for स्म) K1 G2 सजय — D2 om (hapl) 22c–24b — c) T2 यदीदृश, G2 यत्रैदृश (for यत्रेदृश) — d) K3 5 पाडवो हत वान्रणे, T G नावधीद्युधि पाडवान्

23 D2 om 23 (cf v l 22) — a) K5 पाडवा र्थाय् नियत — b) Ko 2 सर्वे (for तत्र) T2 तु सगता (for समागता) — c) K5 युध्यता, D6 युध्यास्त्र, S युध्येयुर् (T2 युद्धे तु) — d) K3–5 D3 6 यथा वध्यति, B3 4 Da Dn̄ D4 (before corr) 5 यथा वध्यति, D1 तेन वध्यति, D4 7 8 यथावध्यत, T G यदहन्यत (for यदवध्यन्त) B1 2 यथा सजय वध्यते, M यथाहन्यत सयुगे

24 D2 om 24ab (cf v l 22) — a) Ś1 युक्त हि, D1 उक्तश्च, S (except M4) उक्तोपि (for उक्तो हि) Ś1 विदुरेणोक्त, Ko णैव K1 °रेणैष, K2 रेणोष, K3–5 D3 T G1–3 M4 °रेणाहं, B1 रेणेह, D1 °रेणासौ, M1–3 5 रेणाथ — b) K5 नित्य (for हित) T G M2 युक्त, M1 3 5 तथ्य (for पथ्य) K2 B Da Dn D4 5 7 8 T2 M नित्यश, T1 G भारत (for सजय) D1 धीमता सत्यवादिना — c) K3–5 D2 7 च जग्राह, D3 6 जग्राह च (for च गृह्णाति) S नाश्नुणो चैव (T2 M चापि) तन्मद°

C 6 3335 B 6 76 25 K 6 78 25

आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
अथ वा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ।
पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

संजय उवाच ।
आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।
यानि त्वं दृष्टवान्राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ १
तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेतद्विशां पते ।
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ २
आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।

---

25 [a]) Ko 1 तत्त्वे (for मन्ये) Da1 Dn1 D7 मतिं, Dn2 मत, Ca c मति (as in text) K5 D2 तस्यामात्य(K5 स्य मान्य)मति पूर्वं, D3 तस्य मन्यामहे पूर्वं, D6 तस्य मान्यमतीपूर्वं, T1 G तथ्य (T1 G4 °थ्या) मन्ये मतिं (G1 3 °त) तस्य, T2 M3 (inf lin) तथ्या (T2 °थ्य) मन्ये मति पूर्वं (T2 र्वा), M अवमत्य मतिं पूर्वं (M1 4 °र्वा) — [b]) D5 ब्रह्मज्ञस्य, M विदुरस्य (M3 sup lin सजयस्य) (for सर्वज्ञस्य) D1 सर्वज्ञस्येव सजय — [c]) Ś1 यथागमस्तेन, Ko 1 गमस्थेन, K5 D2 मत तात, M1 3–5 गम तत्र (M4 तात) (for °गत तात) T1 G4 आसीत्तथा गत तथ्य, G2 आसीद्यथोक्त गदतो, M2 आविद्यतागम तत्र Ca c cite यथागत, आसीत्, Cd यथागम

26 [a]) Ko 1 ब्राह्मम्, T2 भाग्यम्, Cc भाव्यम् (as in text) K3 एवाद्य, K5 एवाह, Da1 एव हि, D6 एन हि (for एव हि) — [b]) Ś1 सजय तेन (for सजयैतेन) K4 सर्वदा, D1 सर्वश — [c]) K5 धात्र्या, Da1 ध्यात्वा (for धात्रा) Ko–2 सृष्ट, B1 2 T G1 3 4 M2 4 दिष्ट, Da Dn1 D5 [उ]दिष्ट, G2 दृष्ट (for सृष्टं) — [d]) Ko transp तत् and तथा K5 नौ (for न) Ś1 तन्नन्यथा (sic), K4 B नैतदन्य°, Da Dn1 D5 न तु नान्य (for न तदन्य) K1 तथा तनपदन्यथा, K2 तथा तन्नेदमन्यथा, M तथा तन्न तदन्यथा

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only षष्ठ युद्धदिवसे, K4 षष्ठेह्नि, M4 षष्ठेह्निके — *Adhy name* K4 T2 धृतराष्ट्रानुताप (T2 शय), Da Dn1 D5 धृतराष्ट्रवाक्य, G2 M1 2 3 (*sup lin*) धार्त(M1–3 धृत)राष्ट्रसेनावर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (marg *sec m*) 34, Dn2 T1 G 71, D1 75, T2 M3 4 73, M1 2 72 (as in text), M5 74 — *Śloka no* Dn D5 26

73

1 [a]) K1 2 Da1 आत्मदोषा, K3 आत्मदोषास्, K5 D2 आत्मनैव, G2 आत्मशोषस् B4 महाराज, M तथा राजन् — [c]) B3 Dn1 D1 3 (before corr) T G तात, Cc तानि (as in text) — [d]) B2 Da Dn1 D5 ददर्श, D2 (before corr) पश्यतो (for पश्यते) D1 भरतोत्तम — [e]) T1 G यदिद (for यानि त्व) K5 पृष्टवान्, Da2 धृष्टवान्, S पश्यसे (G1 3 °ते), Cd दृष्टवान् (as in text) — [f]) K2 4 5 धर्मशाकर, B2 3 धर्मसकरकालिते, Dn D4 8 °कानि ते, D1 वर्णसकरकारिते, D8 धर्मसकरकानि वै, D7 कानिक, S °सकर(G1 3 सरक्ष)कारणात्, Cc d as in text

2 [a]) K2 परा (for पुरा) — [b]) B3 युद्धम् (for द्यूतम्) B1 एव (for एतद्) — [c]) D1 वै युद्ध, D5 युद्ध तत्, S युद्ध हि — [d]) Ko–2 प्रवृद्ध, Da1 प्रवर्त B1 Da2 D5 transp सह and पाण्डवै° — [e]) K2 तमेवादि, D1 अते चाद्य (for त्वमेवाद्य) — [f]) D1 3 6 कृत (for कृत्वा) B1 4 Dn1 (before corr) D1 3 4 7 T1 G1 3 4 M1 2 4 आत्मन (for आत्मना)-

इहं वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ३
तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ॥ ४
भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् ।
आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ५
दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ६
चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।
एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः ।
भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ८
अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्तो वृकोदरः ।
जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ ९
स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ १०
संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । C 6 3348 B 6 77 12 K 6 77 12

G_2 कृत यत्वानत्वमात्मन (sic)

3 ^{a}) K_5 D_2 सर्वेण हि, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ आत्मनैव, D_6 आत्मनो हि, T_2 द्रोहेन हि — ^{b}) K_{0-2} T_1 G ह्यात्मनैवोप, D_1 आत्मनैव हि, D_5 नैवाथ — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ तव, T_2 $M_{3\ 4}$ तत्त्वा, $G_{1\ 3}$ तत्तु, $M_{1\ 2}$ तत्त्वा, M_5 तस्त्वा (for त्वया) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ यथा तथा, B_2 Da Dn_1 D_5 सुदारुण

4 ^{b}) K_3 प्राप्स्येद्, G_{1-3} $M_{1\ 3\ 5}$ प्राप्यैव (for प्राप्येद्) D_3 व्यजन — ^{c}) D_1 T_2 शृणु वृत्त यथा युद्ध — ^{d}) D_1 वदतो, $M_{1-3\ 5}$ गदतो (for शसतो) $K_{3\ 5}$ D_2 मे नराधिप, S मम भारत

5 ^{a}) $K_{0\ 1\ 3}$ B D (except D_1) सु, K_2 स (for तु) — ^{b}) G_3 भाणैर् $Ś_1$ K_0 हत्वा (for भित्त्वा) K_2 महाचमू, D_3 महारथान्, T_2 यथा चमू — ^{c}) K_3 G_1 रणे, $D_{1\ 3}$ T_2 तथा, $M_{1\ 3-5}$ तदा, M_2 महा (for ततो) K_{3-5} $D_{1\ 2\ 6}$ T G वीरान् (for वीर) — ^{d}) K_5 Da_1 D_3 (marg *sec m* as in text) $_{5\ 6}$ T_1 G °नानुगान्

6 ^{a}) Da_2 D_5 दुर्विसह — ^{b}) B_3 दुर्मुख, D_1 दुर्मिह, S दुष्षह (for दु सह) B_3 दु सह, D_3 दुर्मुखं, T_2 G_{1-3} M दुर्जय (for दुर्मद) — After 6^{ab}, K_1 reads 4^a–5^c in parenthesis — ^{c}) K_4 B Da_2 Dn_2 $D_{1\ 4\ 5\ 8}$ जयसेन (for जयत्सेन)

7 ^{a}) $Ś_1$ चारुमित्र, D_5 चारुचित्र (for चित्र) K_4 T_2 $M_{1-3\ 5}$ सुशर्माण, $D_{1\ 3}$ सुधर्माण (for सुवर्माण) — ^{b}) K_3 दुतह, K_5 D_2 दु सह, B_2 सुकर्णं, Da_1 दुकार्णं, $D_{1\ 6}$ दु कर्णं, D_5 दुष्कर (for दुष्कर्णं) — ^{c}) K_2 एतानन्याश्च, K_3 श्चान्याश्च, $B_{1\ 3}$ $D_{1-3\ 6}$ S एता(D_6 ता)श्चान्यांश्च — ^{d}) K_4 T_1 G महाबलान् (for °रथान्)

8 ^{a}) $K_{0\ 2\ 4}$ सुसरब्धान्, $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{2\ 4}$ क्रुद्धो, D_3 स सक्रुद्धान् (for सुस°) — ^{b}) D_1 भीमसेनो (for दृष्ट्वा भीमो) K_3 वृकोदर, K_5 D_2 महारथ (for महाबल) — ^{c}) B_1 भीमेण (for भीष्मेण) $D_{1\ 3}$ गुप्तान् (for गुप्ता)

9 K_4 reads 9^{ab} twice consecutively — ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_2 तथाह्वयत (K_3 °ति), K_4 (second time) अथागयत, D_1 अथाह्वयतस्, $M_{1-3\ 5}$ समाह्वयत (for अथाह्वयन्त) D_6 आह्वयत ततोन्योन्यम्, T_1 G समाह्वयस्तथान्योन्यम्, T_2 M_4 समाहूय (T_2 तमाह्वय) ततोन्योन्यम् — ^{b}) K_4 (second time) अस (for अय) G_3 य प्राप्तोथ वृकोदर — For 9^{ab}, K_4 (first time) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ subst

294* अथालोक्य प्रविष्ट तमूचुस्ते सर्वं एव तु ।

[K_4 तु (for तम्), and तमूचु (for ऊचुस्ते) B_3 हि (for तु)]

— ^{c}) $Ś_1$ Ca जीवग्रह, G_2 जीवग्रीवां, Cc ग्राहं (as in text) D_6 च गृह्णीमो, M_4 निगृह्णामो D_1 जीवग्राहेण गृह्णामो — ^{d}) $Ś_1$ लयमेन, K_2 $B_{3\ 4}$ Da_1 Dn $D_{4\ 6}$ वयमेत (K_2 Da_1 Dn_1 °मेतन्), D_5 वरमेतं, T G वयमेक (for वयमेन) D_5 नराधिप, T_2 °धम

10 ^{a}) Da_1 D_5 पार्श्वे (for पार्थो) — ^{b}) $K_{0\ 1}$ सहनिश्चयै, T_1 G_4 कृतनिश्चय — ^{c}) K_0 पुरा सहरणे, K_1 युवा सह°, K_2 पुरा सह°, K_3 D_6 प्रजहास रणे, Da_1 D_5 प्रजा(Da_1 °ज्ञा)सहरणा — ^{d}) K_{0-2} क्रुद्धैर् (for क्रूरैर्) $K_{0\ 1}$ महारथै (for °ग्रहै)

11 ^{a}) K_1 वप्राप्य (sic), D_6 सप्राप्त (for सप्राप्य) D_5 मध्ये, G_2 मध्यम (hypermetric) (for मध्यं) K_3 B_3 D_2 T_1 G सैन्यस्य (for व्यूहस्य) B_1 सप्राप्य व्यूहमध्यस्य, Da_1 प्य मध्यसुषहस्य (sic) — ^{b}) D_6 तं भी°, T_1 G तेपि (for न भी) G आविशन् — ^{d})

C 6 3348
B 6 77 12
K 6 77 12

यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ॥ ११
ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥ १२
स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ।
जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १३
तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।
समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १४
ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।
जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १५
भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥ १६
विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।

K1 सहैंद्र॰, K3-5 B Da Dn D2 5 7 T1 G2-4 M1 (*sup lin*) महेंद्र T2 [अ]वाप्य (for प्राप्य) K3 4 D2 T1 G दानवा, K5 M1 (*sup lin*) दानव, D3 दानवीन्, M2 दानव

12 a) K3 D2 तथा, K5 यथा (for तत) T1 G M3 शरसहस्राणि, M4 शतसहस्राणा (for ॰स्राणि) — b) D1 3 6 रथाना, G2 रथीना S1 Ko 1 वर्गश, K2 गर्वस, B1 बहुश, D3 6 सर्वत (for सर्वश) B2-4 Da Dn D4 5 7 8 सर्वशस्त्रिणा, D1 सर्वतोदिश, S च महात्मना (for सर्वश प्रभो) — c) S1 K3 5 T1 G M4 छादयाना, B1 छादया*, B2 3 Da2 Dn1 D5 उद्यतास्त्रै, B4 Dn2 D4 7 8 उद्यतानि, Da1 damaged, D1 छादयत॰, D2 3 6 छादयान॰ (for छादयान) B3 परैर् (for शरैर्) K3 5 तीव्रैस्, B2 योधैस्, D2 तीक्ष्णैस् (for घोरैस्) — d) Da Dn1 D1 5 तमेवम् (for तमेकम्) K2 अनुवाजिरे, K3 5 D2 S परिवव्रिरे, D1 अनुजग्मिरे, Co अनुवव्रिरे (as in text) D6 तावकास्तानुवव्रिरे

13 a) K2 एतेषा (for स तेषा) K4 वाहान्; T2 युधान् (for योधान्) — b) Ko-2 हस्त्यश्वरथसादिभि, K3 5 D2 हस्त्यश्वरथवाजिन, D1 ॰रथयोधिन — c) Ko जघार (sic), B2 जगाम (for जघान) K3 शूरान्, T1 G भीमो, M4 वीरो (for शूरो) — d) D6 नचितयन्, D8 M4 अचिंतयत्, Co अचिन्तयन् (as in text)

14 a) K2 विवसित (for व्यव) — b) S1 Ko 2 4 D3 6 महाबल S जिघासता (for जिघृक्षताम्) — c) Da1 वध (for वधे) — d) S1 म्हारथ, K2 T1 M4 महात्मना (T1 ना), B Da Dn D4 5 7 8 महाबल (for महामना)

15 Ko 1 om (? hapl) 15–16 — b) K4 वीर्यवान् (for पाण्डव) — S1 om 15^{b}–16^{c} — After 15^{ab}, D4 (marg *sec m*) S ins

295* उवाच सारथिं भीम स्थीयतामिति भारत ।
यावदेनान्हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ।
इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् ।

[(L 1) M1-4 इह (for इति) — (L 2) D4 T2 M1-3 एतान् (for एनान्) M सहानुजान् (M4 समागतान्)]

— d) D1 3 6 S तद् (for त) B3 M4 क्लौघ (for बलौघ॰) B3 महाबल (for महार्णवम्) — After 15, D4 S ins

296* गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमा ।
भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नपृष्ठास्तथैव च ।
भिन्नगात्रा सहारोहा शेरते पर्वता इव ।
रथाश्च भग्नास्तिलशः सयोधा शतशो रणे ।
अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातै सह भारत । [5]
तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यदेक समरे राजन्बहुभि समयोधयत् ।
अन्तकाले प्रजा सर्वा दण्डपाणिरिवान्तक ।

[(L 2) M1-3 5 छिन्न (for भिन्न) — (L 3) D4 G1-3 सहारोहै, M4 हतारोहा (for सहा॰) — (L 5) T2 पदातै, M1-3 पादाता (for पादातै) — (L 6) M1 3 4 अपश्यामो — (L 7) M1 3 यदैक]

16 Ko 1 om 16, S1 om 16^{abc} (cf v l 15) — a) M1 3 5 [s]पि (for तु) D1 प्रविष्टे भीमसेने तु — b) K2 [s]पि पार्श्वत, D1 3 6 महारथ (for ऽपि पार्षत) — c) Da1 D5 द्रौणिम् S समरे (for तरसा) — d) D3 6 पाडव (for सौबल) S1 सहसा प्रययौ तत, S ययौ येन (T1 G4 येन याति, T2 M2 ययौ यत्र) वृकोदर

17 a) Ko 2 विव्याध, K1 विधाव (sic), K4 विवार्य, K5 B1 3 4 D (except D1) निवार्य, B2 जघान (for विदार्य) T2 M4 transp महतीं and सेना

आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १७
दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १८
अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निस्वनां वाचमीरयन् ।
मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ १९
विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः प्रतापवान् ॥ २०
प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ।
मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २१
प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्मुहूर्तकम् ।
यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्वधोद्यताः ॥ २२
ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् ।
सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत ॥ २३
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २४
विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ २५
न हि मे विद्यते सूत जीवितेऽद्य प्रयोजनम् । C 6 3363 B 6 77 27 K 6 77 32]

— b) K0–3 Da2 D5 T2 G2.3 M3–5 नरर्षभ, D3 6 महारथ (for नरर्षभ) — c) M2 आरुरोह (for आससाद) B D (except D1–3 6) T1 G तूर्णं (for शून्य) — After 17, D1 ins

297* रथं च शून्यं संप्रेक्ष्य भीमं प्रति विचेतनः ।

18 D1 om (hapl) 18 — b) K1 om (hapl) from थिम् up to मीर in 19b — d) T1 G2 4 हत॰चेतन॰ (for गत॰)

19 K1 om up to मीर in 19b (cf v l 18) — a) Dn2 आपृच्छद्, T1 G4 अब्रवीद् (for अपृच्छद्) Ś1 K0 2 सपूर्णो, K3 ॰सरुद्धा, K4 सपन्नो, D3 (inf lin as in text) सयुद्धो, T2 M4 सक्रुद्धो, M1–3 5 सदिग्धो (for सरुद्धो) — b) Ś1 निःस्वन, K3 B Da Dn D4–8 नि (or नि)श्वसन्, D1 विविक्ते, S गद्गदां (M1–3 5 दो) (for निस्वनां) — c) Ś1 K1 समप्राणै, T1 G2 4 मम प्राणात् (for मम प्राणै) Ś1 K D1 2 6 प्रियतर (for तम॰) — d) G2 भीमस्त्विति (for भीम इति) Ś1 K0–2 विश्रुत, D1 सारथिं, D5 दूषित (for दुःखित)

20 b) K3 कृताजली, Da1 ॰जलि, M2 जलिं — c) K1 बहे (corrupt), G4 बलि, M2 गदी — d) K3 5 D2 पराक्रमी (for प्रतापवान्) K4 पाडव सुप्रतापवान्, B Da Dn D4 5 7 8 पाडव सु(Da1 D5 स)महाबल, S भीमसेनो महाबल

21 a) K0 2 प्रवृष्टो, K3 प्रविश्ये — b) K3 एन, K4 B Da Dn D4 5 7 8 एको, S (except T2 M4) एत (for एतद्) — c) K1 4 B D2 3 6 T2 G1 पुरुषव्याघ्रः

22 a) Ś1 K2 T2 मा (for मां) — c) T2 M4 ॰देनान् K3–5 B Da Dn D2 4 5 7 8 निहन्म्य(Da1 D5 ॰न्म)द्य, D1 हनिष्यामि, G1 नियम्याशु, G3 M2 निह(M2 ॰ह)त्याशु — d) Ś1 य एते (for य इमे) K2 मद्विधो, G1 मध्वधोद्यता (sic) D1 सदा दैवेन नोदितान् — After 22, S ins

298* अभ्यधावद्गदापाणिस्तद्बलं स महाबलः ।
[M1–3 5 सु (for स)]

23 M1 3–5 om (hapl) 23ab — ab) D1 त दृष्ट्वा तु (for ततो दृष्ट्वा) K3 5 D2 transp गदाहस्त and प्रधावन्त T2 G M2 सखाय ते (for गदाहस्त) M2 om 23b–24a — d) K3–5 B Da Dn D3–5 7 8 Cc सहर्ष, D2 सधर्ष, D6 सघट्ट, Cd सघर्ष (as in text)

24 M2 om 24abc (cf v l 23) — a) K1 3 4 B D (except D2 3) सु-(for तु) Some MSS तुमले — b) K4 B2 4 Da Dn1 D1 4 5 7 8 महाभये, Dn2 महारथे (for भयानके) — c) K2 महाबाहू, D3 महद्व्यूह — d) Ś1 सखा तथा, K3–5 D2 3 6 वृकोदर, D5 इवातव (sic)

25 b) Ś1 K4 च पार्षत, K0 2 महामना, K1 महारथ, K3 5 D2 7 [ऽ]थ पार्षत॰ — c) M4 तूर्णं (for सूत) — d) Da1 रणे भीष्म॰ (for रणमध्ये) K2 B2 महाबल, Da1 D5 ॰बल

26 Before 26, D6 ins धृष्टद्युम्न उवाच — a) K3 B D जीवितेनापि, T1 G विद्यते किंचि(G2 कश्चि)ज्, T2 M जीवत (T2 वित., M3 5 वित) किंचिद् (for विद्यते सूत) K5 पृष्ठायनगते भीमे — b) K3 B D

C 6 3363
B 6 77 27
K 6 77 32

भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ २६
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।
एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २७
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः साग्निपुरोगमाः ।
यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ २८
मम भीमः सखा चैव संबन्धी च महाबलः ।
भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ॥ २९
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३०
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम् ।
भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३१
स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
वातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ३२
ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।

M1–3 5 विद्यते, T2 M4 दृश्यते (for जीविते) D8 T1 G M2 [ऽ]त्र T2 M4 [ऽ]न्यत् (for ऽद्य) — c) K2 हत्वा, K4 जित्वा, G3 भित्वा (for हित्वा) — d) Da1 D5 स्निहम् D1 T G पाडवे

27 a) T1 G यज्जीवामि (for यदि यामि) — b) K0–2 T1 G4 किं वा, D1 किं मे, M4 किं मा Da1 विदिष्यति — cd) D1 Cd एकायन, T2 एकयान, Ca एकायन (as in text) K0 1 चावस्थिरे, B3 वात्र स्थिते, Da1 D5 G3 M4 वावस्थिते (M4 तो), D1 जीवति वै (for चावस्थिते) T2 सति, M3 5 रणे (for युधि) Cv मयि चावस्थिते युधि (as in text) Cc मयि चैकायनगते तुल्यार्थाभिनिवेशिनि

28 D2 om 28 — a) Ś1 D3 6 अस्वस्तिं, K4 सुखस्ति, D1 न स्वस्तिं, Ca c d अस्वस्ति (as in text) B3 आयुस्तस्य प्रकर्षति, S परत्र (T2 तस्य न, G2 परत, M1 2 4 नरस्या, M3 5 परस्या) स्वस्ति कुर्वंति — b) K1 4 B Da Dn D3–8 शक्र, K3 सानि, D1 सर्षि, S सेन्द्र (for साग्नि) — c) K5 D1 M1–3 5 Cv सहार्यं, D8 साहायान्, T2 सखाय (for सहायान्) K0 2 समुत्सृज्य, Cv परित्यज्य (as in text) — d) Ca स्वस्तिमान् (as in text) K3 स्वस्तिमन्नाव्रजेद्, K5 D1 °मान्व्र(K5 न्भ)जते, Cv स्वस्तिमानाव्रजेद् (as in text) K1 B2 Da1 Dn1 D1 3 6 गृह, K5 गृहात्, B3 इह, Cv गृहान् (as in text) — After 28, D1 ins

299* धिक्कृतस्य च क्षत्रेण निरर्थं जीवितं भवेत् ।,

while S ins

300* रौरवे नरके मज्जेदप्लवे दुस्तरे नृभि ।

[T2 कौरवे (for रौरवे) G1–3 M5 आप्लुवे M4 सुतरे]

29 a) Ś1 सम (sic), K3 B D (except D1) स मे (for मम) K1 भीम — b) K1 सबधे, K2 सबंधी, K5 सबध, D3 स धन्वी, Cc सबन्धी (as in text) D5 महाबल — D1 om 29cd — c) K4 B Da Dn D4 8 मे (for ऽस्मान्) G1–3 श्चापि (for °श्चाह) — d) Ś1 K0–2 4 B2–4 D7 M1–4 निसूदन (M4 °न)

30 a) B2 तत्रा (for तत्र) — b) D1 पार्थो (for यातो) — T2 om 30cd — c) K1 निघ्नत, K3 निघ्नत, B3 विनिघ्नन्, Cv निघ्नन्त (as in text) K1 मामरी, K5 स्वामरीन्, B Da Dn D4 5 7 8 मा (B3 वा) रिपून्, D1 6 इह (D6 °व) मा, T1 G4 अहितान् Cv cites माम् (as in text) — d) K3 B3 D3 6 M2 वासव, K5 वासवीं, D1 वाहिनीं K4 दानवारिरिवा सुरान्

31 ab) Ś1 K0–2 transp ततो and ययौ T1 G राजन् (for वीरो) K4 B Dn D1 4 6–8 T2 भारत, Da1 भारती, T1 G वाहिनीं, Cc भारतीम् (as in text) — c) B4 D1 मार्गेण — d) K0–2 वेगाग्रम थितैर्, D1 गदाग्रम°, S गदाविम° (for गदाप्रम°) K1 गणै, D3 (m as in text) भुजै (for गजै) Ś1 मथितैर्गदया गजै

32 a) K4 न, T2 स (for स) K3 5 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 तदा (for ततो) — b) Ś1 दहत, Da1 वहत T1 G1–3 4 अरि, G2 इव (for रिपु) — c) Ś1 Dn D1 G2 वातो (for वात) B Da1 Dn D7 8 बहून् (for बलात्) — d) Ś1 प्रभजत, K3 प्रसज्जत, T1 G2 4 प्रभज्यत, T2 बभजत, G3 प्रहरत G3 नृणे (for रणे) K3 5 D2 रिपून्, D6 नृप (for नृपान्)

33 a) K3 त (for ते) K3 5 D2 न्नध्य (for हन्य°) D1 हन्यमाना हि समरे — c) Ś1 K0 2 3 D2 3 T2 G4 M1 3 पदाता, K5 पद्दतो; Da1 पादात, D6 पदाति — d) B2 Da Dn1 D5 M1 3 स्वन (for

पादाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३३
हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३४
ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ३५
अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं
समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
सैन्येन घोरेण सुसंगतेन
दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३६
अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं
पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् ।
आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं
गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३७
निःशल्यमेनं च चकार तूर्ण-
मारोपयच्चात्मरथं महात्मा ।
भृशं परिष्वज्य च भीमसेन-
माश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३८
भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्र-
स्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः C 6 3376 B 6 77 40 K 6 77 46

°स्वरं) K3 D2 तदा, S पृथक्, Cc महत् (as in text)

34 a) M1 2 कारस्तु D3 सजात, D5 सयज्ञे — b) B2 तत्र (for तव) Ś1 K1 4 भारत (for मारिष) — c) B3 वध्यते, D3 (by corr) 6 वध्यता, T2 विध्यतो — d) T1 G क्रोधिना (for कृतिना) D1 कृतिनश्चित्रयोधिन

35 K1 om 35 — a) Ś1 सर्वं, Dn2 वीरा (for सर्वे) — c) K5 ते भीता, D1 T1 G2 4 सहिता, D5 अभिता (for अभीता) B Da Dn1 D3 4 (marg sec m) S समवर्षत (M3 8 °त), Dn2 °कुर्वत, D4 °वर्धत — d) B3 4 Dn2 D4 7 8 शस्त्र(B3 °र)वृष्टिं, T2 शरवृष्ट्या, M2 शस्त्रविष्टया K3 5 D2 परतप (for समन्तत)

36 T2 om 36ab — a) Ś1 शास्त्रभृता (for शस्त्र) Ko 1 G1-3 वरिष्ठ — b) Ko 1 सुसमता (Ko °त), D2 समावर्तत (for समन्तत) K2 3 B1 2 Dn पाडव (for पाण्डव) Ko 2 B4 Dn D4 7 8 लोकवीर, K1 °चार K5 समावर्तत पांडवा लोकवीरै — For 36ab, B3 subst

301* अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ठ च समन्तत ।
लोकपालसम वीर लोकवीरैश्च पाण्डवम् ।

— c) K4 B Da2 Dn2 D5 सुसहितेन, K5 Da1 Dn1 D1-4 7 8 सुसहतेन, D6 S सुसयतेन (D6 M3 5 °यु तेन, T2 °युगे तु) — d) S सहाय (for बली) D1 पाडव (for पार्षतो)

37 a) Ś1 अथोभिगच्छच्, D3 अथाभ्य, M1 अथा न्व (sup lin °व) Ś1 छरविकृताग, D1 6 विक्षिताग, M3 5 विक्षताग D3 अथोपगच्छच्छर — b) Ko 2 सहत, K1 5 महत, D8 (marg sec m as in text) धमत (for वमन्तम्) S पदातिन घोर(T1 G4 क्रोध)विषक्तरूप — c) Ko 2 3 D3 4 8 T2 G3 आ(D8 अ)श्वासयत्, K1 अश्वासयन् K2 पार्षभो, M2 पार्षत — T1 reads (sec m) 37d–38a in marg — d) Dn2 काल

38 a) K2 निशल्यम्, B1 Da2 D1 3 M1-3 5 विश ल्यम्, Cc d नि शल्यम् (as in text) G1 एक (for एन) — b) D3 आरोप्य त, G चारोपयच् (for आरो पयच्) K2 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G4 चात्मरथे, K5 D2 स्वात्मरथ — c) M1 ध्रुव, M2 3 5 दृढ (for भृश) K2 Da1 Dn1 D1 6 7 G2 भीमसेन (for सेनम्) — d) K2 4 5 B1 2 4 D (except Dn2) M स (for च) — After 38, T G ins

302* तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेग
[T2 -घोरे (for -वेग)]

T2 cont

303* भीमो तथोप्रेत्य च याज्ञसेनम् (sic) ।

39 a) K2 भ्रातॄनथापेत्य, D1 भ्रातॄस्तथोपेत्य, D3 6 भ्रातॄनथालोक्य, D8 (marg sec m) T2 M4 °नथोवाच, T1 G नथोत्पत्य D1 तवाह, T2 तथापि (for तवापि) — b) B3 ततो (for तस्मिन्) G2 प्रवृत्ते (for विमर्दे) B Da Dn D4 5 7 8 सहसाभ्युवाच, D8 महति प्रपन्ने,

C 6 3376 B 6 77 40 K 6 77 46

समागतो भीमसेनेन सार्धम् ।
तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं
मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ ३९
श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा
ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।
वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते
युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ॥ ४०
प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा
ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ।
शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं
यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।
निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै-
र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४१
समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा
निशाम्य वीरानभितः स्थितान्रणे ।
जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा
प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ।
क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज-
न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ४२
ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः

D6 महती प्रवृत्ते, T1 G तव संप्रवृत्ते (G2 मर्दे), T2 M सहसा प्रवृत्ते — After 39[b], T1 G ins

304* दृष्ट्वा रणे वाक्यमिदं बभाषे ।

— [c]) T2 कथ (for अथ) Ś1 महात्मा (for दुरात्मा) — [e]) D3 ते (for त) B3 4 Dn1 (marg) n2 D4 7 8 M4 याम, T2 शात, G2 यात (for यात) K3 5 D2 महता, B2 M4 सहसा (for सहिता) Ś1 नियतुं, K1 निहत, K3 5 D2 बलेन (for निहन्तु) — [f]) K2 B3 4 D4 6–8 मा नो, T2 मया, G2 माया (for मा वो) Ko 2 4 D3 6 S अनीके, K1 अनीकी D1 पापो ह्यय रे मर्थतामद्य सख्ये — After 39, D1 ins

305* आछिन्नेत क्षुद्रकर्मातिहीन
सैन्यं च विध्वंसयते पृषत्कै ।

40 [a]) B1 3 4 Da Dn D1 4–8 T2 M4 [अ]थ, B2 D3 T1 G च, D2 तु, M2 [अ]पि (for तु) K5 M3 5 तव मृष्य°, T1 G4 M1 2 4 तदमृष्य — [b]) Ko 1 ज्येष्ठाज्ञाया Ś1 Da1 चोदित, K2 3 5 B1 2 D2 7 8 नोदिता, K4 देशिता (for चोदिता) Ś1 धार्तराष्ट्र° — [c]) Ś1 मे (for ते) D1 ततोभ्यधावत युदायुधास्ते — [d]) B3 कैतवो (for केतवो) B3 युद्धमुग्रा, D1 यद्दिदुग्रा, D2 [ऽ]युद्धदुग्रा, T2 ह्य दुग्रहा, G3 यत्तदुग्र, M4 यच्चदुग्रा (for यद्वदुग्राः)

41 [a]) Ko सगृह्य, K1 समृह्य, K2 सग्रह्य, B3 प्रमृह्य K3 5 B2 4 Dn1 D2 7 चाश्मार्णि (for चित्राणि) Da1 वीरो, D3 चैष (for वीरा) — [b]) K2 4 B D4 T1 G4 ज्या (for ज्या) Ś1 प्रविकपयत, D1 °कर्षयत, G1–3 परिकपयत — [c]) Ś1 B3 T1 G M4 ववर्षुर् (for अवर्षन्) — [d]) G2 अथ (for यथा) K1 3 Da1 भूधर (for धर) D1 अबुवेगै (for वारिजालै) — [e]) Ś1 D8 निहत्य(D8 न्य)मानोपि (for निहत्य ताश्चापि)

42 [a]) Ko 2 समन्युदीर्णांश्च, K4 समभ्युदीर्णांस्तु, Da1 समभ्युदीर्णश्च, M1 2 सम ह्युदीर्णांश्च° D5 हतात्मजास्, T1 तदात्मजास् (for तवा°) T1 G2 4 तदा, M1–3 5 च (for तथा) D1 स तानुदीर्णांस्तव राजपुत्रान् — [b]) Ko–4 B Da Dn D2–7 M4 निशम्य (for निशाम्य) D8 अभितास्थिवान्, T2 अभितस्तथा, G2 अहितस्थितान्, M1–4 आभितास्थितान् D1 निशम्य वीरो युधि युद्धशौंड — [c]) Ś1 उग्रा, D1 आजौ, T1 G2 4 उग्रो (for उग्र) D1 [ऽ]सौ, T G M4 रणे, M1–3 5 [ऽ]पि (for युवा) — [d]) Ś1 युयुधे, K5 प्रयुजे (for युयुजे), K2 महारथ, D1 महात्मा — [e]) D5 पुत्रेण (for पुत्रेषु) D1 क्रुद्धस्तु राजस्तव पुत्रकेषु, S पुत्रेषु ते क्रोध(M4 कोप)वशेन (T2 G2 M1–3 5 षु) राजन् — [f]) Da1 युधृ (sic), Dn1 युध्यन् (for यद्वत्) M1–3 5 सुरेंद्र (for महेन्द्र) D1 दैत्येषु युध्यन्निव वज्रहस्त — After 42, S ins

306* स वै ततोऽस्त्र सुमहाप्रभावं
प्रमोहनं द्रोणदत्तं महात्मा ।
प्रयोजयामास उदारकर्मा
तस्मिन्रणे तव सैन्यस्य राजन् ।

[(L 1) M1–3 सुमहत्प्रभाव — (L 2) M5 सुमोहन — (L 3) G1 3 सुसार° (for उदार°) — (L 4) T2 क्षणे (for रणे)]

43 [a]) Ś1 Ko–2 [ऽ]प्यमुह्यत, T G M4 विमुह्य°

प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।
प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे
सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।
परीतकालानिव नष्टसंज्ञा-
न्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ॥ ४३
एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ४४
सोऽतिविद्धस्तदा राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।
अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४५
जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४६
अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥ ४७
ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात् ।
तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ॥ ४८ C 6 3388 B 6 77 52 K 6 77 60

T_2 ह्य)वि (for व्यमुह्यन्त) Da_1 Dn_1 नृवीरा, M_{1-3} $_5$ प्रवीरा — ^{b}) D_1 प्रमोहितास्त्रेण विभिन्नकाया — ^{c}) D_2 प्रादुद्रुवु , D_6 दुद्रुवु S_1 Ko_{-2} D_2 कौरवा श्चापि, K_3 Dn_2 कौरवा(Dn_2 वा)श्चैव, M_3 $_5$ कुरव श्चापि $Ś_1$ Ko_{-2} मुख्ये (for सर्वे) — ^{d}) G_1 नादा , M_1 (*sup lin*) °नाना (for °नागा) K_1 सुरथा , D_1 सहितास् (for सरथा) D_1 तदानीं, D_6 समतत — ^{e}) $Ś_1$ परीतकल्पानिव, B_3 °कालान्प्रवि (for °काला निव) K_1 नष्टसज्ञा, D_5 रिष्टसज्ञान् D_1 S परीतकाला इव नष्टसज्ञा (D_1 °ज्ञा) — ^{f}) $Ś_1$ देहोपेतास्, K_4 मोहितास्, Da_1 D_5 मोहा(Da_1 ह)पेतास्, D_2 मोहै रुपेतास् (for मोहोपेतांस्) Da_1 D_8 पुत्रा K_4 निशा म्य D_1 समोहिताश्वा गजपत्तयस्ते, S मोहाश्रया (T_2 °हादिशो , M हाश्लेयो) नाधि(T_1 G_4 नाव)गच्छति किंचित् (T_2 तावत्) — After 43, S ins

307* एतस्मिन्नेव काले तु भीम प्रहरता वर ।
विश्रम्य च तदा राजन्पीत्वामृतरस जलम् ।
पुन सनह्य सहसा योधयामास सयुगे ।
धृष्टद्युम्नेन सहित कालयामास भारत ।

[(L 1) $G_{1\ 3}$ भीष्म' (for भीम) — (L 2) T प्रसृज्य तु (for विश्रम्य च), and मृय (for रम) — (L 3) T_2 प्रसह्य T_1 G_4 सक्रुद्धो, M_4 समरे (for सहसा) G_2 पुन सनह्याभिसक्रुद्धो (sic) M_3 योज° (for योध) — (L 4) T_2 पाडवो युद्धदुर्मद (for the post half)]

44 ^{a}) S एतस्मिन्नंतरे राजन् — Ko_1 om (hapl) 44^c–47^b — ^{cd}) D_1 द्रुपद पुनरानर्छच्छरैर्गार्धे विराजितै

45 Ko_1 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) Da Dn_1 D_5 सोभि , D_6 सोपि (for सोऽति) K_4 B $D_{6\ 7}$ T_1 G M_4 ततो, T_2 तथा (for तदा) — ^{b}) K_2 Dn_2 D_4 $G_{1\ 3}$ M रणाद् (M_4 रणो), T_2 शरैर् (for रणे) Da D_5 S द्रोणस्य (for द्रोणेन) Da_1 $D_{1\ 3}$ T_2 G_2 M_{1-3} $_5$ पार्थिव, T_1 G_4 सायकै — ^{c}) $Ś_1$ अपयाद्, T_2 उपयाद् D_1 शीघ्र, G_{1-3} M_{1-3} $_5$ राजा (for राजन्)

46 Ko_1 om 46 (cf v l 44) — ^{a}) $Ś_1$ B_3 च, D_1 स, T_1 G त (for तु) B_{2-4} transp द्रुपद and द्रोण D_1 वीर (for द्रोण) K_2 Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ जित्वा द्रोणस्तु द्रुपद — ^{b}) = 6 23 12^d S प्रदध्मौ शखमाहवे — ^{c}) M_1 (*sup lin*) तस्थौ (for तस्य) T_2 शखध्वनिं D_3 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — ^{d}) S_1 विभेसु , D_3 विनेशु K_5 $D_{1\ 3\ 6}$ सर्वसैनिका

47 Ko_1 om 47^{ab} (cf v l 44) — ^{a}) K_3 Da_1 D_8 सुश्राव — After 47^{ab}, $D_{3\ 6}$ read (for the first time) 48^{ef}, *repeating* it in its proper place — ^{c}) D_6 मोहनास्त्रेण च रणे — ^{d}) K_4 तनयास् (for आत्मजास्)

48 ^{a}) T_2 तदा (for ततो) $Ś_1$ राजगृह, Ko °गृद्ध्री, K_3 D_2 गृध्री, K_4 महाराज, K_5 B $D_{1\ 6}$ राजगृध्री, Da_1 °गृद्धी, Da_2 °गृधी, D_8 गजान्मृद्नन्, T_1 G राजगृधु , T_2 °गृधी, Ca c d राजगृद्धी (as in text) — ^{b}) Ko_{-2} भ्याययौ, K_{3-5} B D [s] भ्याययौ (D_1 यू), T_2 हि ययौ (for ऽभिययौ) B_1 रणे, B_4 D (except Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$) S रण — ^{d}) $Ś_1$ भरद्वाज (for भा) — ^{e}) G_3 दृष्ट° (for धृष्ट) K_3 om the second च — ^{f}) K_2 Da_1 विचरतो, K_4 विचरत, M_{1-3} विचिन्वतौ (for विचरन्तौ).

49 ^{a}) K_2 मोहाविष्टा च, M_3 °विष्टाश्च D_1 मोहि तास्तव पुत्राश्च — ^{b}) D_1 सोपश्यत (for अपश्यत्स)

C 6 3368 B 6 77 52 K 6 77 60 मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ।
ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ ४९
अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ।
पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ५०
ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ।
गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ ५१
सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५२
त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ।
मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५३
केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५४
ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः ।
बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५५
तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ५६
न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।

B1 2 om स Da Dn1 D5 G1 सु (for स) — c) K3 5 प्रभास्त्रम् (for प्रज्ञा°) — d) K0 2 विशातयत्, K3–5 B Dn2 D1 2 (marg *sec m*) M2 4 व्यनाशयत्, Da1 व्यशातयन्, D2 3 6 विनाशयत्, G3 अशातयत्

50 a) S (except M5) तत (for अथ) — b) D1 विशा पते, D3 नराधिप, T1 महाबला (for महारथा) — d) K2 प्रययोर्, B1 प्रतीयुर्, D2 6 प्रययौ (for प्रययुर्) S प्रत्युद्याता जिगीषव

51 a) M1–3 5 राजा (for प्राह) — b) Da Dn1 D5 M2 स, T2 च (for स्व) — c) K5 M2 गच्छंत (for गच्छन्तु) K2 पदवी, Ca c वीं (as in text) D3 6 भक्त्या (for शक्त्या) — d) M4 इति (for युधि)

52 a) K1 सुमुखा (for °प्रमुखा) — b) D1 तथा, T2 रथ (for रथा) K0 S दंसिता — D5 om 52^{c}–53^{b} — c) D1 अवगच्छध्व, D2 T G2–4 M4 अभिगच्छतु (for अधि) — d) T2 च (for हि) Da1 युध्यति मे, D3 मे शुध्यते, T2 M शुद्ध हि मे, G3 शुध्यति मे — After 52, T G M4 ins

308* प्रवृत्तिं भीमसेनस्य पार्षतस्य च संयुगे ।
विज्ञाय समरे शीघ्र प्रविशध्व रथार्णवम् ।
गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मति ।

[(L 1) T2 पाञ्चालस्य (for पार्षतस्य) — (L 2) T2 विज्ञातु (for विज्ञाय) T2 प्रविश्यैतद्रणाजिर (for the post half) — (L 3) T2 भक्त्या (for शक्त्या), and मन (for मति)]

53 D5 S (? hapl) om 53^{ab} (for D5, cf v l 52) — a) D1 एवं हि, D3 6 एव ते (for त एव) — b) D1 विक्रातपौरुषा (for योधिन) — D2 om (hapl) 53^{cd} — c) D3 M3 5 उक्ता तु — e) D6 मध्यदिने — f) S प्रययुस्ते महारथा

54 a) MSS (indiscriminately) कैकया, केकेया, कैकेया, कैकया D6 कौंतेया (for केकया) G3 द्रौपदेयश्च — b) G? दृष्ट (for धृष्ट°) — d) Ś1 Da2 Dn1 D5 T2 वृत

55 a) G1 3 भित्त्वा (for कृत्वा) K1 2 समर — b) A few MSS शूची D6 G1–3 अरिंदम, T1 G4 दम — c) K4 B1 2 4 D4 T1 G4 विभिदुर्, B3 बीभत्सुर्, D5 विविशुर् (for बिभिदुर्) — d) D1 अत्ययन् (for आहवे)

56 b) T2 आभिमन्युपुरोगमा — c) B3 °भयाविष्टान् — d) Ś1 K0 1 3 4 B Da1 Dn D1–3 7 G2 3 °म्नविमोहिता (B3 °हितान्, Da1 हित), T1 G4 °म्नेन मोहिता (T1 °ता), M °म्नप्रपीडिता (M4 °ता)

57 S transp 57^{ab} and 57^{cd} — a) K4 B Da Dn1 D5 न सवारयितु, D1 3 नाल वारयितु, D6 न क्षण धारितु, T2 सा न धारयितु Cc cites सधारयितु (as in text) Ś1 K0–3 D2 शक्ता, D1 शेकुस्, D3 S सेहे, Cd शक्ता (as in text) — b) K0 2 सेना तव, K1 स ता तव, K3 तव सेना K4 B Dn2 D3 6 8 S नरा° (for जना) D1 तव पुत्रस्य सैनिका — c) Ś1 मदमूर्छावृतात्मान, K0–2 °वृतात्मान, K4 मदसमूर्छातात्मान (sic), B3 4 Da Dn D1 4 7 8 मदमूर्छान्वितात्मा हि (Da1 Dn1 °त्मा वै, D1 °त्मान), S मोहिता (T2 om मोहिता) म(G1 2 म)दमूर्छाभिर् Cc cites मदमूर्छान्वित Cd as in text — d) K1 प्रमुदेवा, D1 प्रमदेवात्मनि K0 2 3 D1 2 6 स्थिता·

मदमूर्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ५७
तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ५८
तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ५९
दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ६०
ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम् ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६१
तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥ ६२
अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ६३
अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६४
तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६५
वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान् ।
सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ६६
हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः । C 6 3407 B 6 77 71 K 6 77 80

T1 G M2 ना(T1 by corr गौ)रीवाध्वगतेव हि, T2 नारीवध्वगतेजहि (sic), M1 3-5 नारी ह्य(M1 [sup lin] ध्य)ध्वगतेव हि

58 a) K2 तेभ्ययाता, K4 Da Dn D4 5 7 8 तेभियाय, B ते हि पार्था, D1 तेभियातान्, D8 तेभियात्वा, S तेपि (T2 ततो, M तेभि) गत्वा T2 महेष्वासान् — b) K1 सुवर्णनिकृतध्वज , D2 °विधृत ध्वजा — c) Ko-2 परीप्सतोभ्यवर्तंत, D8 प्सताभ्यधावत, G2 प्सतो ह्यधावत, G3 प्सतोभ्यधावतो — d) D1 धृष्टद्युम्नपुरोगमा

59 D1 om (hapl) 59ab — a) K4 तौ तु (for तौ च) K3 B1 Da2 D2 महेष्वासान्, Da1 च सहसान् (for महेष्वासान्) D6 तौ दृष्ट्वा स महेष्वासान् — b) K5 °पुरोगमा ? D6 श्चाभिमन्यु — c) D5 मदा (for मुदा) — d) K1 निघ्नतो, D2 निघ्नतौ, D8 विघ्नतौ D5 वाहिनी — After 59, S ins

309* द्रोणमिष्वस्त्रकुशल सर्वविद्यासु पारगम् ।
[G3 सर्वविद्याविशारद]

60 a) K5 D2 S (except T2 M4) तु (for च) G1 3 सहसा शात D1 तान्दृष्ट्वा तु तत प्राशान् — b) K2 पाचाल्ये, Dn2 D4 7 8 पाचालो — c) Ko 2 नाससत, D1 काक्षमाणो, D6 न सशत, G3 नासशत B1 रथ (for वध) K2 वीर (for र) — d) D1 तदा द्रोणस्य (for पुत्राणा तव) K3 5 D2 भारत (for पार्षत)

61 b) K2 Dn1 D4 8 वृकोदर — S1 om (hapl) 61cd — c) K2 अभ्यधावत्त स , B Da Dn1 D1 3 5 6 अभ्यधावत स — d) Ko-2 4 इष्वस्त्रसत्तम, K3 5 D2 सागर, T2 पुगव (for पारगम्)

62 a) Dn2 D4 8 तस्यापि पततस्, M1-3 5 °भिद्रवतस् — T1 om 62cd — c) K1 बलेन, K3-5 B2 3 D2 बाणेन, D6 भगवान्, S (T1 om) समरे (for भल्लेन) — d) Ś1 Ko-2 4 B D7 शत्रुनिसूदन (Ś1 न), K3 5 D2 3 निबर्हण (D3 णा), D6 निकर्षण D1 धृष्टद्युम्नस्य कार्मुक, T2 M तद्वनु शत्रुसूदन

63 a) K2 3 अन्याश्च D8 बहुशो (for शतशो) — b) M1 भारते, M5 पार्षत — d) Dn2 D4 7 8 भर्तु पिंडम्, G2 भर्तृपीडाम्, G3 भर्त्रिपिंडम्, Cc भर्तृ° (as in text)

64 b) S पार्षत· (G2 °द) क्रोधमूर्छित — c) K3 5 Dn1 D3 विंशत्या (for सप्तत्या) — d) M रुग्म° (for रुक्म) Da1 Dn1 D7 शिलासितै

65 b) Some MSS °कर्षण Ś1 चिच्छेद मित्रकर्षण

66 a) Ko 2 वैवस्वत (for स्वत·) D1 यमस्य सदन द्रोण , T2 हयाना च क्षय घोर — b) K3 5 B D (except D3 6) S भारत (for वीर्यवान्) — d) D1 पीतेन निशितेन च — After 66, D1 ins

310* धर्मराजपुर राजन्प्रेषयामास वै द्विज· ।

67 a) K2 M4 हताश्वान्स, B1 Da2 Dn1 T1 G

C 6 340, B 6 77 71, K 6 77 80

आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ६७
ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ६८
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ६९
वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७०
तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ।
दृष्ट्वाचार्यं च संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा ।
शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १
एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।

°श्वात्तु, D1 °श्वात्स्व Da1 D5 हताश्वात्तुरगात्तूर्णम्, T2 हताश्वसारथिस्तूर्णम् — b) T2 अभिप्लुत्य M1 3 5 महाबल (for रथ) — K2 om (hapl) 67^{c}–69^{d} — c) M4 रथ तूर्णम् (for महाबाहुर्) — d) M4 महात्मन (for महारथम्)

68 K2 om 68 (cf v l 67) — a) D3 6 सनर° (for सरथ) — b) K4 B1 2 4 समाकपत, Da1 समे° B3 D3 (before corr) मेदिनी, Da1 T1 M4 वाहिनीं — After 68^{ab}, K5 D3 *repeat* 60^{ab} — c) D3 (*sup lin* as in text) भीमसेनेन (for °सेनस्य) — d) Ś1 K0 1 4 T1 G धीमत (for पश्यत) D1 तथैव पार्षतस्य च

69 K2 om 69 (cf v l 67) — a) G3 तत्र भग्न K3 5 D2 S राजन् (G3 राजा) (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 द्रोणेन मिततेजसा, Da Dn1 D5 S द्रोणेनामित्रकर्शिना, D6 रणेनामित्रतेजसा — c) K0 1 स्थापयितु° K5 D2 3 S (except T1 G4) धार, D5 तार — d) D1 नराधिपा (for महारथा)

70 Ś1 om 70 — a) T2 वध्यमानास् (for वध्यमान) S समरे (for तत्सैन्य) — b) K3 5 D2 अभ्यद्रवत, D3 5 6 T2 व्यभ्रमस्तत्र, D4 (before corr) व्यधमत्तत्र, G1 3 व्यद्रवत्तत्र K5 तास्त्वेव (for तत्रैव) — d) K0 2 Dn2 D1 3 6–8 T2 क्षोभ्यमान D6 इवार्णवा

71 a) D3 6 तथा च दृष्ट्वा, T G M3 5 तथा तु दृष्ट्वा, M1 4 तथा दृष्ट्वा तु, M2 तथैव दृष्ट्वा (for तथा दृष्ट्वा च) — b) D1 प्रहृष्ट च, D5 जहृषे न, D6 जहृषुश्च, S जहृषे (G1 3 हर्षे, G2 गृहे) वै K0–2 5 D2 जहृषे (D2 हर्षे) तावक बल — c) K3 5 B1 Dn2 D2 सुसंक्रुद्ध, Da Dn1 D5 तु संक्रुद्ध, T1 G तत क्रुद्ध — d) K3 5 Da Dn D3–8 S तपंत, B D2 पतत (for दहन्त) T1 G M2 अरि, M1 3–5 इव (for रिपु) — e) T1 G तुष्टुवु, T2 ददृशु (for चुक्रुशु) Ś1 सर्वशो (for सर्वतो) Ś1 K0–2 राजन्, S (mostly) यौधा — f) B1 चाभवन् (for भारत)

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0–2 D2 mention only षष्ठे (D2 ष) युद्धदिवसे, K4 षष्ठेह्नि, D6 षष्ठे, M4 षष्ठेह्निके — *Adhy name* D6 धृष्टद्युम्नपराजय, T2 M1 2 द्रोणयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*marg sec m*) 35, Dn2 M3 4 T2 74, T1 G 72, M1 2 73 (as in text), M5 75 — *Śloka no* Dn1 85, Dn2 76, D5 75

74

1 Da om the ref — b) K4 पुन, K5 तथा (for तदा) — d) G1–3 M पर्य° (for प्रत्य) Ś1 K0 1 4 B2 D6 T2 M1 अच्युत, K3 B3 D3 °अच्युत

2 a) K3 5 D2 7 ततश्चैव (for पुन°) — b) Ś1 तव पुत्र, K0 2 तत्र तत्र, K1 तत्र पुत्रा — c) Ś1

समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २
भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।
समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ॥ ३
प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ॥ ४
ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना ।
क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
स तथाभिहतो राजा नाचलद्गिरिराडिव ॥ ७
तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् ।
दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ८
संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।
निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९
तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।
प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत् । C 6 3423 B 6 78 11 K 6 78 11

ससैन्य, D1 समतात् (for समेत्य) T2 G1 2 M वीर, G3 शूर (for भीम) — d) Ko-2 उद्धता (for उद्यता)

3 a) T2 सेनस्तु (for सेनोऽपि) T2 M सग्रामे (for समरे) — b) K1 स प्राप्य, S प्राप्य वै (T2 प्राप्यैव) (for सप्राप्य) Ko 2 B4 सुरथ, K5 च स्वय, B3 स्वबल (for स्वरथ) B3 तत, T2 प्रति (for पुन) — c) B3 समभ्येत्य (for समारुह्य) D1 ययौ तत्र (for महाबाहुर्) — d) B Da Dn D3 4 m 5 7 T G4 यत्र, D4 (before corr) 8 तत्र, G2 M1-3 5 तेन (for येन) Ko-2 G2 M1-3 5 तवात्मजान्, K3 D2 3 M4 त्मजा D1 यत्रासततरात्मजा (sic)

4 a) D1 समृश्य (for प्रगृह्य) Ko 2 महानाद, K1 नद, B4 Dn2 D4 7 8 वेग, D1 °चाप, T2 बाहुं — b) D1 3 परासुहरण, Cd °करण (as in text) — c) K3 5 D2 सज्ज, M4 दिव्य (for चित्र) S (mostly) संख्ये D1 चित्रपुखै शितैर्बाणै — d) M1-3 5 प्रतिविव्याध (for शरैर्वि) K4 B Da Dn D2 4 5 7 8 ते सुत, D6 तेर्भकान्. D1 स विव्याध तवात्मजान्

5. D2 reads (sec m) 5 in marg — a) B2-4 Da2 Dn D4 5 7 8 (before corr) M2 राजन् (for राजा) — b) Ś1 Ko-2 4 महाम(K2 त्म)ना, M1-3 5 महारथ (for °बलम्) — d) Ko 2 D6 G1 3 मर्मण्यता (G3 मर्माभ्यता), D1 M मर्मस्वता°, T2 मर्मसु ता°

6 a) B3 D8 सोपि (for सोऽति) — b) Ko 3 5 D1 2 T2 धीमता (for धन्विना) — c) B2 क्रोधरक्तातनयनो, Dn2 D4 7 8 सर(D4 before corr स)क्तनयन क्रोधाद्, D1 क्रोधात्स रक्तनयनो — d) K3-5 D1 6 G2 वेगेनाक्षिप्य, B Da Dn D4 5 7 8 वेगादा (B3 गेना)कृष्य, D2 जीवेना(marg sec m बलेन) क्षिप्य

7 a) M5 दुर्योधनस् — b) Ś1 K1 2 5 G1 3 चार्दयत् — c) K3 5 Dn2 D2 स तत्र शुशुभे, Da1 *** र्निहते, D1 6 स तत्राभिहतो, D4 स तथा निहतो, T2 G स तदाभि B Da Dn1 D4 5 7 8 राजन् (for राजा) M1-3 5 स तथा प्रतिविद्धस्तु — d) K3 5 Dn2 D2 शिखरैर्, B3 न चेलद्, Da1 D5 न चलद् (for नाचलद्)

8 a) Ko-2 सहितौ (for समरे) M2 क्रुद्धो — b) D1 निघ्नतौ च (for विनि) — c) Ś1 D3 °नुगा (for नुजा) — d) B3 जीविन (for जीविता)

9 a) T1 G M1-3 5 स(M3 5 स)स्मरुर्, T2 तै कृत, M3 (inf lin) सस्मृत (for सस्मृत्य) K3 मन्त्रिभि, K5 मन्त्रितै, B2 मन्द्भूत (sic) (for मन्त्रित) — b) Ko-2 विग्रह, Da2 D5 निगृही, D1 यत्कृत, G3 समरे (for निग्रहे) — c) K3 4 B Da Dn D2-8 परम (for मनसा) D1 ततस्ते निश्चय कृत्वा — d) Ko 2 5 Dn D2 4 8 निगृहीतु, K3 निग्रहितु K4 प्रचक्रमे T G M1-3 5 निग्रहे (T1 G4 ह) समुपाक्रमन् (T2 पाकृत, M5 पाश्रमन्), M4 गृहीतुमुपचक्रमु॰

10 a) Ko 2 तानातपत (by metathesis), D2 तानापततम्, T2 पततम् K1 एवासु, K2 D1 एवासौ — b) K4 महारथ (for °बल) — c) Dn2 D4 7 8 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°) G2 3 M1 3 5 महाराजा — K3 om (hapl) 10d–11c — d) D1 गज प्रतिगजो यथा

C 6 3423 B 6 78 11 K 6 78 11

चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।
शरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ।
अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३
प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ।
सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्श्रिया वृतान् ॥ १५
महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान् ।
तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ १७
अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन संगतम् ।
पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः ॥ १८
दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

---

11 K3 om 11[abc] (of v 1 10) — [a]) K0 1 च क्रुद्धस, D1 क्रुद्धस्तु, G3 क्रुद्धेन (for क्रुद्धश्च) — [b]) Ś1 K0-2 5 समर्दयत्, K4 B Da2 Dn1 (before corr) n2 D2-8 समार्पयत्, D1 स्तनातरे (for समर्पयत्) — [d]) B3 महाबल T1 G4 महारथ (for यशा)

12 [a]) K0 1 रथेतरास्, K3 तथै, B4 अथे D1 तथा तव सुतान्सर्वास् — [b]) M4 छाद (for ताड) M4 मारिष (for भारत) — [c]) T2 बहुविध S (mostly) सखे — [d]) M रुक्मपुखै K3-5 D1-3 7 S सुतेजनै (D1 2 सै), B1 प्रवेशितै, B2 शिलासितै (for सुवेगितै)

13 [a]) S सप्रेक्ष्य (for संस्थाप्य) T1 G4 पुत्रैस्ते (for समरे) — [b]) K3-5 B1 3 4 Da1 Dn1 D2 तान्य (for स्वान्य) D1 भागश (for सर्वश) T1 G4 भीमसेन समावृत — [d]) B3 शूरा दश, D1 द्वादशैते (for ते द्वादश)

14 [a]) K2 प्रेषता (for प्रेषिता) S धर्मपुत्रेण — [b]) Ś1 °परानुगा — [c]) K3 5 D2 प्रतिजग्मुर्, S समुद्ययुर् Ś1 महाराजा — [d]) Dn2 D4 (before corr) 7 राजपुत्रान्, D1 G1 3 तव पुत्रा, D4 (by corr) 8 राजपुत्रा, D6 G2 तव पुत्र (for तव पुत्रान्) Ś1 K0-3 महारथान्, D1 रथा, D4 (by corr) 8 T1 G बला

15 D3 om 15 — [a]) K0-2 सर्वान्, D1 वीरान् (for शूरान्) T1 G दृष्ट्वा प्रासानथस्थास्तान्, T2 दृष्ट्वा रथस्थास्थाच्छूरान् (sic) — [b]) D6 सूर्याग्निरिव तेजसा, G2 समतेजस — [c]) B2 सर्वाणीव — [d]) Da1 Dn1 राजमानान् (for भ्राज) D2 6 श्रियान्वितान्

16 [a]) M4 दीर्यमाणान् (for दीप्यमानान्) — [b]) K0 कवचोज्ज्वला, K4 B4 Da2 Dn1 मुकुटोज्ज्वलान्, B1 2 Cc विकटो, B3 Dn° D4 7 8 विकचो, D2 S (except T1) कनको° (for कवचो) Da1 मुकुटो कुडलै ज्वलन् (sic), D5 मुकुटो कुडलै कृतान् (sic) — [d]) Ś1 K0-2 4 T1 G1 2 4 महारथा, M2 महाबलान् D1 मृत्युरूप दुरासद

17 [a]) K0 D3 तान्न मृष्यत, K2 3 D6 G1-3 M2 3 5 तन्ना(K2 तन्न, K3 तन्ना, D6 ताना)मृष्य(G3 ष्य)त, K5 Da2 D5 तान्नामृषत, B3 Dn1 तन्ना(Dn1 ताना) मृषत, Da1 तान्नामृषन् (submetric), T2 न सेहे तत्र (for तान्नामृष्यत) — [b]) Ś1 जीवमानान्, D5 °याना, G3 जीवदान (for जीवमाना) Ś1 D1 गतान्, K2 गजा (for गता) D6 इव (for इति) — After 17[ab], K2 B4 Dn2 D4 7 8 ins an addl colophon, followed by संजय उवाच — [c]) B3 अवतीर्य, T1 अन्वीय तु, G3 अन्वियाय (for अन्वीय च)

18 [a]) Ś1 K2 अथाभिमन्यु (sic), K0 1 5 T2 M अथाभिमन्यु, B Da Dn D4 5 7 8 अभिमन्युश्च (B2 Da Dn1 न्यु च), D1 6 T1 G तथाभिमन्यु (D1 6 न्यु) — [b]) Ś1 S सगत, B Da Dn D4 7 8 सयुत (B3 °यत, Da Dn1 वृत) K0-2 भीमसेनमलकृत — [c]) Ś1 सयोक्ष्य, K3 सप्रेक्ष्य, B1 राजेन्द्र, S सर्वे (for संप्रेक्ष्य) — After 18[abc], S ins

311* केकया द्रौपदीसुता ।
तान्दृष्ट्वा समरे क्रुद्धास्
[(L 2) T2 M1 क्रुद्धास्]

— [d]) K0 1 M4 तव सैन्य, K2 तव सैन्येन (hypermetric), B3 D1 2 G1 तव सैन्य, D3 6 G3 तव सैन्या

19 K5 om 19[ab] — [a]) D5 रथमन्यै, D8 (marg sec m as in text) रथमस्रै, M1-3 5 रथ चाश्वै

भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९
अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्तत महारणः ।
तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०
अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाजवान् ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ २१
हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ २२
स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्धनौ ।
आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ २३
दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः ।
विव्यधाते न चाकम्पत्कार्ष्णिर्मेरुरिवाचलः ॥ २४
दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष ।
योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
एकैकस्त्रिभिरानर्छत्पुत्रं तव विशां पते ॥ २६
पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ।
सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक्पृथक् ॥ २७
तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ।
गिरिप्रस्रवणैर्यद्वद्गिरिर्धातुविमिश्रितैः ॥ २८
भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् । C 6 3441 B 6 78 29 K 6 78 29

(for भृशमश्वै) B2 प्रगृहीतै, D6 प्रव्रजितै T2 रथैरश्वैर्गजैश्चैव — [d]) M4 तत्र (for यत्र)

20 [a]) Some MSS अपराह्णे K3 4 S महाराज (for ततो राजन्) — [b]) K0 3 4 B1 3 4 Da Dn1 D1-3 5 6 महारण, K1 महारथ, S जनक्षय — [c]) S समरे (for बलिना)

21 [a]) K2 Da1 विकर्णश्च — [b]) Ś1 इव (sic) (for हत्वा) K3-5 B Da Dn D2-8 G1 3 महाहवे, D1 रणाजिरे, T G2 4 M महामृधे (for महाजवान्) — [d]) K0 क्षुरकाना, A few MSS क्षुद्रकाना Ca cites क्षुद्रिका K3 5 D1 2 S सम(K5 D1 2 °मा)र्पयत् (for समाचिनोत्)

22 [b]) K3 सु, D1 स (for तु) — [c]) D1 तूर्णं, S भ्रातुर्श्च (G1 3 प्राद्रुश्च) (for राजश्च) — [d]) K0 B1-3 भासुर, K3 D1 T2 भारत (for भास्वरम्) — After 22, T1 G4 M read 25[cd] (for the first time), *repeating* it in its proper place

23 T2 G1-3 om 23[a]-25[b] — [a]) D1 चैव (for तौ तु) — [b]) D2 3 6 कुल° (for कुरु) — [c]) K3 G4 M1 2 4 5 आर्जुनिं, Da1 अर्जुन, D4 अर्जुनि, T1 M3 अर्जुनिं B Da Dn D4 5 7 8 शरवर्षेण — [d]) K3 छादयामासतुस्तदा, D1 °मास तावुभौ, T1 G4 M °मासतू रणे

24 T2 G1-3 om 24 (cf v l 23) — [a]) K5 D3 6 चित्रसेनो, D1 दुर्जयश्च (for दुर्जयोऽथ) K5 विकर्णस्य — [b]) K2 कार्ष्णि-, K5 कार्ष्णि, Cc र्ष्णि (as in text) D1 M आशुगै (for आयसै) — [c]) Ś1 K0-2 विव्याध तेन नाकपत्, T1 G4 M3 (*inf lin*) 4 विध्वा नाकपयद्राजन्, M1-3 5 विध्वा नाकपयेता तु — [d]) Ś1 K5 Da1 D7 कार्ष्णि, K3 कार्ष्णीर्, K3 B3 Da1 D5 इवास्थित (K3 ता), K5 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 इव स्थित T1 G4 M मैनाकमिव पर्वत

25 T2 G1-3 om 25[ab] (cf v l 23) — [b]) M4 केकया (for यान्) D1 भारत (for मारिष) — T1 G4 M read 25[cd] (for the first time) after 22, *repeating* it here — [c]) D1 च तदा, S (T1 G4 M both times) समरे (for राजेन्द्र) — [d]) K3 तदद्भुतमिवा

26 [a]) Ś1 K0-2 4 तथा पञ्च (for रणे क्रुद्धा) — [b]) K1 2 D3 M1 अवारयत्, G1-3 उपाद्रवन् — [c]) K4 B2-4 D4 7 8 एकैक (for एकैकस्) B2-4 आनर्छन् K3 5 B1 Da Dn1 D1-3 5 6 S श(G3 शि)रैराशी विषाकारै

27 [a]) D1 3 6 हि (for ऽपि) Dn2 दुर्धर्षान् — [b]) D1 द्रौपदेयान्महारथान् — [cd]) Ś1 बाणैर्, D1 तीक्ष्णैर् (for राजन्) K5 अजघान (sic) S एकैक त्रिभिरानर्छच्छरैरग्निशिखोपमै

28 [a]) K2 G2 तैश्चाप, D3 6 स चापि, D3 (marg sec m) G1 3 M2 4 स चाति T1 G तेजस्वी (for शुशुभे) — [b]) D1 समुक्षित, D5 समक्षित, S [अ]वसेचित — [c]) K1 2 5 D1 2 4 6 8 M1 3 5 गिरि, K4 सरित् (for गिरि) Dn2 प्रस्रवणे, T G M4 प्रस्रवणो, Ca प्रस्रवणैर् (as in text) Ś1 K0-2 युक्तो (for यद्वद्) — [d]) K B1 2 4 Da Dn D3-8 M1-3 5 गिरिधातुविमिश्रितै, B3 गिरिर्धातुविमिश्रित, D1 समताद्धातुविस्रवै, D2 गैरिकादिविमिश्रितै, T G

C 6 3442 B 6 78 29 K 6 78 19 कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९
ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशां पते ।
दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३०
उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि समन्ततः ।
कुरूणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ३४
तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३५
एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

M4 गिरिधातुविचित्रित

29 [b]) B D (except D2) वरूथिनीं (for अनीकिनीम्) — [c]) D1 कल, T2 कार, G2 4 ताड (for काल) Ś1 भगवान्, D3 समरे (for बलवान्) — [d]) B3 G3 काल, D1 क्षुद्र (for पाल) S1 D8 पाशुगणान्, Cd पशु (as in text) D5 पशुपालगणानिव

30 [a]) A few MSS गांजीव — [c]) K3 Da1 Dn1 D1–3 6 वरूथिन्या, T2 थिन्यान् — [d]) Ś1 K3 B3 D2 पार्थस्यासीद्, S कुरून्राजन्

31 [a]) Da1 उत्तस्थू, T2 उत्तर (for उत्तस्थु) Da Dn1 D5 राजन् (for तत्र) — [b]) Ko–2 कबधाश्च (for कबन्धानि) B D (except D1 2 7) T2 M सहस्र श (for समन्तत) — [c]) K3 5 B D2 S चैव (for चापि) T2 सर्वेषा (for सैन्येषु)

32 Ko om 32[ab] — [a]) K2 4 B Da Dn D4 7 8 शरावर्तं, K3 D2 6 महावर्तं (for रथा°) K5 शोणितोदा महावर्ता, D1 शोणितोदगदावर्ता — [b]) K1 राजद्वीप, K3 Da1 गजद्विप Ś1 महोर्मिण, M4 रथो (for हयोर्मिणम्) K5 गजद्विपहयोर्मिण, D1 राजन्रथचयोर्मिणीं — [c]) T2 रथनौभिर्, G1 2 नाभिर्, G3 °नाभिं (for नौभिर्) D1 रथिनो बद्धसंनाहा — [d]) K1 प्रेतेन्यु (sic), Da1 प्रेतेरु (sic), D6 प्रातरु (sic) (for प्रतेरु) D1 तरती च महानदीं

33 [a]) T G M4 भिन्न (for छिन्न) K8 छिन्न हस्तादिकवचा — [b]) D1 द्रोणेन निहता रणे — [c]) K3 5 Dn2 D2 3 transp पतितास्तत्र and दृश्यन्ते K4 ह्यत्र (for तत्र) S अदृश्यन्पतितास्तत्र — [d]) Ś1 हताशेष, Ko–2 ह(K1 हा)तशेषा (for शतशोऽथ)

34 [b]) Ko–2 D1 M4 शोणितो(Ko 1 M4 °तौ)-घपरिप्लुता, K3 T2 शोणितैश्च परिप्लुतैः (T2 °ता), G2 शोणितोघ, M1 (inf lin as in text) 2 3 5 शौणितौ (M5 °तो)घपरिच्छदै — [c]) K3 5 D2 3 6 [struck through]र् (for भूर्भाति) G1–3 भारतश्रेष्ठ — [d]) G3 पतितैर् (for पर्वतैर्) D1 निचिता, D2 आवृता (for आचिता) Da1 पर्वतो रचिता यथा (sic)

35 [a]) K3 तत्राद्भूतम्, D5 तत्प्राभुतम् D1 3 6 G3 अपश्यामस् (for श्याम) — [b]) Ko–2 तावकाना (for तव तेषा) Ś1 Ko–2 मारिष (for भारत) — [c]) B2 न तदासीत् — [d]) K2–4 B Da1 Dn D3 T G यो युद्ध, K5 यो युद्धे, D4 यो योद्ध, D6 युद्ध यो, M3 (sup lin) 5 नो युद्ध (for यो योद्धु) K1 नाभिकाक्षती (sic), B4 Da Dn D4 5 7 8 G2 4 M1 3–5 नाभिकाक्षते, D3 नाभ्यकाक्षत

36 [a]) M3 5 युधिष्ठिरे (for युयुधिरे) — [d]) K1 काक्षिमाणा, K3–5 D2 आकाक्षतो (for काङ्क्षमाणा) K1 युधिष्ठिर, S °रणे जय (for जय युधि)

Colophon om in S1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only षष्ठे युद्ध दिवसे, K4 Da Dn1 D5 T2 षष्ठेह्नि, D6 षष्ठेहनि, M4 षष्ठेह्निके — *Adhy name* T2 G2 M1 2 सकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 36, Dn2 M5 76, D1 (marg) 77 (corrected to 78 and cancelled), D6 T1 G 73, T2 M3 4 75, M1 2 74 (as in text) — *Śloka no* Dn1 D5 6 36

७५

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ॥ ४
यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
कर्णस्य मतमाज्ञाय सौबलस्य च यत्पुरा ।
अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे ।
उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७
अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुबन्धं सबान्धवम् ।
समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् ।

C 6 3458
B 6 79 9
K 6 79 9

75

1 ^{c}) Ś$_1$ D$_{1-3\ 6}$ M$_4$ सम्रामे रभसो (D$_1$ रभसा, D$_2$ रभस, M$_4$ तरसा), Cc d सम्राम (as in text) — ^{d}) T$_1$ G$_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]भ्यवर्तत (for ऽभ्यधावत)

2 ^{a}) M$_5$ °प्रेत्य (for प्रेक्ष्य) — ^{b}) K$_2$ नृवीर, D$_1$ नृवर, D$_5$ तृतीय, T$_2$ नृवैन, G$_2$ नृवीराद् (for नृवीर) Ś$_1$ K$_{0\ 1}$ T$_2$ दृढधन्विन, K$_3$ °विक्रम, G$_2$ रथवैरिण — ^{c}) Da$_1$ भीमसेन (for °सेन) Ś$_1$ तु (for सु-) D$_1$ भीम कोपात्सुसरब्ध

3 Before 3, D$_6$ ins भीमसेन उवाच — ^{a}) K$_3$ काल स (by transp) G$_2$ प्राप्तो वा (for सप्राप्तो) — ^{b}) K$_2$ वर्षपूगाभिवाछित, K$_3$ B$_2$ D$_{1\ 2}$ °पूगाभि (D$_1$ °नु)चिंतित, K$_4$ damaged, K$_5$ पूगाभिसचित, G$_2$ पूगाहिकाक्षित (sic) — B$_4$ om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) D$_{3\ 6}$ T$_1$ G अह (for अद्य) K$_1$ D$_3$ T$_2$ त्वा (for त्वा) T$_2$ न निवर्तिष्ये (for निहनिष्यामि) — ^{d}) K$_{0-2\ 5}$ नोत्सृज्यसे (K$_5$ ते), K$_3$ नोत्सृज रे, T$_2$ °जते (for नोत्सृजसे) B$_1$ रणे D$_1$ पुरुषो भव दुर्मते

4 D$_1$ om 4^a–8^b — ^{a}) S अह (for अद्य) — B$_1$ om (hapl) 4^{bc} — ^{b}) Ś$_1$ कृत्स्नय — ^{d}) K$_{3\ 4}$ B$_3$ D$_{2\ 6}$ S प्रणे(M$_4$ विने)ष्यामि, K$_5$ D$_3$ Cc प्रणेत्स्या(K$_5$ स्या)मि, D$_5$ प्रणेप्स्यामि, D$_8$ प्राणोत्स्यामि, Cd प्रणो° (as in text) B$_1$ मृते (for हते) G$_3$ मयि (for त्वयि)

5 D$_1$ om 5 (cf v l 4) — ^{a}) Cd दुरो° (as in text) Ś$_1$ K$_3$ यत्त्व (K$_3$ °स्त्व) दुरोदर कृत्वा, K$_{0\ 1}$ यत्त(K$_1$ °त्तु)त्पुरामरो भूत्वा, K$_{2\ 4}$ B$_{1\ 2\ 4}$ Da Dn D$_{4\ 5\ 7\ 8}$ यत्पुरा मत्सरो (K$_4$ B$_{2\ 4}$ री) भूत्वा, K$_5$ यत्पुरा नमरो भूत्वा, D$_{2\ 3}$ यत्तत्पुरा नरो (D$_3$ रान मरो) भूत्वा, D$_6$ यत्तत्पुरा मत्सभूय, T G यत्तत्पु(T$_2$ यस्त्व पु)राकृत स्मृत्वा, M यत्त्व पु(M$_5$ प)रामर स्मृत्वा, text as in B$_3$ — ^{b}) G$_3$ अभि (for अव) — M$_{1\ 3\ 5}$ om (hapl) 5^c–7^b — ^{c}) K$_5$ गधारे

6 D$_1$ M$_{1\ 3\ 5}$ om 6 (cf v l 4, 5) — ^{a}) T$_2$ बलम् (for मतम्) K$_{3-5}$ B D (except D$_{2\ 6}$, D$_1$ om) आस्थाय (for आज्ञाय) — ^{b}) D$_5$ मत्पुरा — ^{c}) D$_6$ अवचत्, M$_4$ अचिंत्यान् (for अचिन्त्य) Ś$_1$ D$_6$ काम, K$_0$ T$_1$ G$_{2\ 4}$ कामान्, D$_5$ कामा (for कामाद्) — ^{d}) K$_1$ कृतवानपि

7 D$_1$ om 7 (cf v l 4) M$_{1\ 3\ 5}$ om 7^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) M$_4$ याचमानश् (for °मान) K$_1$ च य, Dn$_1$ ब्रुवन् (for च यन्) — ^{b}) K$_1$ दाशार्हम्, Da$_1$ दशार्हम् — T$_2$ om 7^{cd} — ^{c}) Da$_1$ च मादेश, T$_2$ G च सदेश (for समादेश) Ca as in text — ^{d}) K$_{0-2}$ न (for च) K$_1$ M$_{3\ 5}$ हृष्टवान्

8 D$_1$ om 8^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) K$_2$ अद्य त्वा, K$_4$ B Da Dn D$_{4\ 5\ 7\ 8}$ तेन त्वा K$_{3\ 5}$ D$_2$ निहत्य तेन त्वा मूढ, D$_6$ निहत्य त्वा मूढबुद्धे, S त्वा (G$_2$ त्वा) निहत्याद्य (T$_2$ °र्धं) समरे — ^{b}) K$_2$ सु (for स) M$_2$ सानुज सानुबाधव — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ B$_{2\ 3}$ Da Dn D$_{1\ 4\ 8}$ शमी, D$_5$ समा, D$_6$ सम (for समी°) K$_1$ Da$_1$ पाप (for पाप-).

C 6 3458 B 6 79 9 K 6 79 9 समादाय शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९
षड्विंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १०
ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
चतुर्भिरश्वाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।
छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२
त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।
छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३
रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः ।
पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् ।
ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५
अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महागजम् ।
आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६
ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः ।

---

9 Before 9, D6 ins संजय उवाच — [b]) K5 D2 विक्षिप्योत्क्राम्य, T1 G विकृष्यानम्य, M5 विकृष्योद्भम्य K2 Da1 वासकृत् — [c]) K3 5 D2 6 M समा(M4 तदा)दत्त, D7 T G4 समाधत्त, G1 समदत्त, G2 3 समधत्त (G2 त्त) (for समादाय) D1 समान् (for शरान्) G3 घोरा — [d]) K0 1 B1 Da Dn1 D5 महाशनिसमस्वनान्, K2 सहाशनिशम स्वन, D1 आशी विषसमान्युधि

10 G4 om 10–11 T1 reads 10–11 in marg — [a]) K0 1 षड्विंशास्, K2 षड्विंशा, B षड्विंश, D1 3 G1 3 षट्त्रिंशत् M2 रभसा (for तरसा) K3 5 D2 षड्विंशतिमथ क्रुद्धो, K4 ति सुसक्रुद्धो, D6 °ति सम क्रुद्धौ — [b]) Ś1 K2 मुमुचाशु D3 (marg *sec m* as in text) सुधन्वने, D7 सुयोधन (for धने) — [c]) Ś1 ज्वलिताग्निशिखान्क्रूरान्, K0 2 °ग्निशिखान्घोरान्, K1 ग्निशिघोरान् (sic), D2 °ग्निसमाकारान्, D6 ज्वलदग्नि शिखाकारान्, G3 ज्वलितोग्नि , M4 °ताग्निशिखान्राजन् — [d]) T1 G1–3 अग्नि (for वज्र)

11 G4 om 11 (cf v l 10) — [b]) G2 सूतमेक K3 च विव्यथे, D1 जघान ह, D3 वधिव्यधे (corrupt), T2 G1–3 M अ(G2 त)थावधीत् (for च विव्यधे) T1 सूतमेकेन चावधीत् — [c]) Ca जवगान् K0–2 Da Dn D4 5 7 8 चतुर्भिर्जं(D7 र्थं)वनानश्वान्, S (G4 om) चतुर्भिरश्वाश्च तथा — [d]) D6 यमशासन, D3 °साधन

12 [a]) D3 तु (for च) Ś1 मुनि — [b]) K3 मर्दन, D1 कर्शनं — [c]) B Da Dn D4 5 7 8 S चिच्छेद समरे छत्र, D1 चिच्छेद छत्र समरे — [d]) Ś1 K0–2 5 D1–3 राजस्तस्य, G1 3 रथस्थस्य Ś1 रथोत्तम, K3 5 D2 6 नरोत्तम (K3 °म), D1 मनोरम, D3 (marg *sec m* as in text) यथोत्तमात्, D4 (m as in text) तथोत्तमात् — After 12, Da1 reads (through eye-wandering) त्रिभिश्च त य चिच्छेद समरे छत्र राज्ञस्तस्य रथोत्तमात्

13 D2 reads (*sec m*) 13[ab] in marg — [a]) K0–2 त्रिभिश्चैवास्य, K3–5 B1 D2 षड्भिश्च तस्य, D1 त्रिभिस्तस्य तु, D8 त्रिभिरस्य च — [b]) K0 2 M ज्व लित (for ज्वलन्त) K0–2 धनुर् (for ध्वजम्) G चल(T2 ज्वल , G1 3 नाग)ध्वजमनुत्तम — After 13[ab], Ś1 K0–2 ins

312* त्रिभिरन्यैर्महेष्वासश्चिच्छेदास्य ध्वज तथा ।

— [c]) Ś1 K0–2 4 छित्त्वा चैव, D3 स छित्वा त, G2 चित्वा त च, M4 भित्त्वा त च K2 ननादश्च, T2 G1 3 निनादोच्चैस्

14 [a]) Ś1 रथश्च, K2 G2 रथाश्च, D3 रथात्तु, T2 राज्ञश्च G1–3 M2–5 ध्वज (for ध्वज) — [b]) K3 D2 विभूषितात् — [c]) K3.4 B Da Dn D1 2 4–8 भूमौ, D3 S राजन् (for भूमिं) — [d]) D1 यथा विद्युज्जलागमे

15 [a]) K2 M1–3 5 ज्वलित — [b]) K5 T2 नाना- (for नाग) — [c]) K1 ध्वजे K2 3 Da1 D2 कुरु पते K3 B1 छन्न

16 [b]) Ś1 महागजा, K3 5 D1–3 S महाद्विप — [c]) D3 अजघान D1 द्वारैर् (for रणे) K3 5 Dn1 वीर, D2 भीम, G1 M भीम — [d]) D1 स्मरन् (for स्मयन्) D3 सर्वलोकस्य पश्यत — After 16, D3 ins

313* स तथाभिहतो राजा स्मयन्निव महारथ ।

[(marg *sec m*) भीमसेनेन सयुगे (for the post half)]

On the other hand, D4 (before corr) S read 19

दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ १७
कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम् ।
आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८
स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।
निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १९
परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २०
धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१
चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्वश्चित्रदर्शनः ।
चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२
अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।
अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।
वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ २४
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ।
ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ॥ २५ C 6 3473 B 6 79 26 K 6 79 26

---

17 Ko 1 om (hapl) 17^{ab} — a) K3 5 D1 2 6 M1 स (for तु) — b) Ś1 नर (for रथ) K2 B D (except D1 2) S महाबल, K3 महाबल (for जयद्रथ) — c) B2 जगृहे, Da1 च ग्राह्य — d) K5 D2 (before corr as in text) पार्णि, D6 पार्ष्णि K5 D2 सत्पुरुषोचित (D2 °त), B Da Dn D3–5 7 8 M4 सत्पुरुषै सह, T G M1–3 5 स्वपुरुषै सह

18 a) G3 M4 कृपस्य — b) Ko 2 कौरवस्यामितौजस (K2 स), K1 कौरव्यममितौजसा, D1 कौरवचामितौजस, S तव पुत्रमचेतन — c) K1 2 D3 अरोपयद् D1 रथे D3 तूर्णं (for राजन्) — d) S दुर्योधनमथ स्वक

19 D4 (before corr) S read 19 after 16 — b) D3 (marg sec m) स्मय(p सीद)न्निव महारथ — c) B1 2 Da1 Dn1 विषसाद, D6 निससाद Ś1 रथोपस्थ — d) K3 Dn2 D2 3 6 राजन् (for राजा) K3 तव (for तदा) S मूर्छाभिहतचेतन

20 a) B Da Dn D4 5 8 रणे भीम, T2 रिपून्वीराञ् — b) K3 5 D2 6 जेतु (for हन्तु) — c) K4 शरैर् (for रथैर्) Ko 1 अनीकसाहस्रैर् — d) K3 [अ]वारयन्, D1 वारयन् M3 5 दिश • D3 भीमसेन समावृणोत्

21 a) D5 ततोन्यस्यम् (for ततो राजन्) — c) MSS (indiscriminately) कैकेया, कैकया, etc Ś1 द्रौपदेयश्च — d) K4 B1 D3 अयोधयत्

22 Ko om (hapl) 22–23 — a) K2 चित्रसेन K4 च चित्रश्च, T1 G सुमित्रश्च T2 सुचित्रश्चित्रसेनश्च — K1 3 om (hapl) 22^{bc} — b) K2 4 B D (except D1–3) T G4 चित्रागश् (for चित्राश्वश्) — c) Ś1 K4 D2 3 सुचित्रश्च, D1 विचित्रश्च, T1 G स्वबाहुश्च (for सुचारुश्च) K2 B Da Dn D4–8 सुचारुश्चारुचित्रश्च

23 Ko om 23 (cf v l 22) — b) K3 कुमाराश्च, K4 कुमारा सु, D3 कुमारास्ते (for सुकुमारा) K1 मुक्तसारथशोखिन, S तक्षमाणा शिलाशितै — c) D2 प्राप्य (for राजन्) B1 अभिमन्यु महाराजन्, Da Dn1 D5 अभिमन्यु महाराज — K3 5 D2 om (hapl) 23^{d}–26^{c} — d) D1 तावका (for समन्तात्)

24 K3 5 D2 om 24 (cf v l 23) — a) D3 अजघान, G2 आजघानस्, M2 आजानतस् — b) B2 T2 M महारथ, D4 m T1 G महारथान् — c) G1 3 दशभिर् (for पञ्चभिर्) K2 वद्धा (sic), K4 B1 2 Da Dn1 D1 3 5 6 S बाणै (for विद्धा) — d) Ś1 K4 B1 Da Dn1 D3 5 6 T2 M1 3–5 शितै, B2 चित्रै, D1 विध्वा, D4 T1 G4 शिरै, M2 तीक्ष्णै (for शरै) — e) D3 6 वज्रमृत्युप्रकाशैस्तु — f) Ko–2 चित्रायुधविनि सृतै, Da Dn1 D3 5 T G विचित्रायुधनि(*or* निं)स्वनै, D1 सुविचित्रैर्दृढैस्तथा, M विवि(M2 °व्या)धायुधनिस्वनै

25 K3 5 D2 om 25 (cf v l 23) — b) Ko 2 4 B1 2 4 Da2 G3 M1–3 5 सौभद्र(Ko M1–3 5 °द्र)रथमुत्तम, D1 °द्र रथसत्तमा — c) K1 4 B3 4 Da1 Dn1 G2 3 M2 ववृषुर्, B1 ददृशुर् D6 सायकैस् (for मार्गणैस्) D1 ववर्षुर्बाणैस्तीक्ष्णाग्रैर्, T2 ववर्षुर्मार्गणगणैर् — d) G2 3 M5 गिरिर् Ś1 जलैर् (for मेरुम्) D6 T2 G3 [अ]बुद (G3 दां)

C 6 3473 B 6 79 26 K 6 79 25

स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ।
यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २६
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ।
ध्वजं सूतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे ॥ २७
पुनश्चान्याञ्शरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः ॥ २८
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः ।
भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ २९
ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३०
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ।
अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥ ३१
अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्सूर्यवर्चसः ।
अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ३२
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३३
अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
जघान षड्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३४

---

26 K3 5 D2 om 26^{abc} (cf v l 23) — a) Ko स पीड्यमाना, B2 D1 सपीड्यमान, T1 G स विध्य, M4 स वध्य — b) D6 कृशास्त्रो Ko (before corr) दुर्मदा — c) D1 महाबाहुस्, D3 महातेजा, D6 ततो राजस् (for महाराज) — d) K3 5 D2 तावका K1 समरिकल्पयत् (hypermetric), K3 D2 समकपयन्, K4 °कालयत् — e) D2 यद्वद्, T1 G पुरा, M2 तथा (for यथा) Ś1 देवसुरे, B2 देवारि* — f) S इवा (for महा°) K3 D2 पाणिं महासुरा

27 a) B4 विकर्णोपि, Dn2 D5–8 M1–3 5 विकर्णाय, T2 विकर्णं च Da2 Dn D4 5 7 8 तथा (for ततो) — c) K3 रथश्रेष्ठान्, D1 नरश्रेष्ठ — d) D1 S शरान् (for घोरान्) — After 27^{d}, N ins

314* स तैर्विकर्णस्य रथाद्पातयामास वीर्यवान् ।

[D1 रथ (for रथान्), and भेदयामास (for पात) in the post half K4 भारत (for वीर्यवान्)]

— e) Ś1 K1 हयाश्चास्य, K3 4 D3 T1 G (G1 damaged) हयाश्चैव, B Da (Da1 damaged) Dn D1 2 4–8 T2 M हयाश्चाप (D1 6 T2 पि) — f) N नृत्यमान (Ko ना) (for छित्त्वा नृत्यन्)

28 a) Dn D7 8 ततश् (for पुनश्) D1 दीप्तान् (for पीतान्) — b) K2 अकुडाग्रा, B2 अकुश्चाग्रान्, D1 कुठाराग्रान्, G2 नकुठाग्रान्, G3 अकर्णाग्रान् B Da Dn D4 5 7 8 अजिह्मगान् (for शिलाशितान्) — c) G3 प्रेष्य° K3 5 Dn1 D1 2 6 सक्रुद्धो (for सौभद्रो) — d) Ś1 Ko–2 4 महारथ (for बल)

29 a) Ś1 समासद्य — b) K3 D2 ककबर्हण, M4 र्हिणवासव — c) Ko 1 छित्वा, K5 भूत्वा, D8 अभित्वा (hypermetric) K1 भूमिश्, G1 भूम्या, G3 भूम्या — d) Ś1 Ko 2 D3 श्वसत, K1 चासत, K3 Da1 G2 ज्वलतम्, D1 स्फुरत (for ज्वलन्त)

30 a) K5 हेमसकाशा — b) T2 ह्यदृश्यत, M3 5 व्यादृश्यत T1 G प्रत्यदृश्यत भूतले — c) G3 विकीर्णा रुधिरा — d) B4 शोभित (for शोणितम्)

31 a) D1 S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) – D1 तैर्भिन्न, S निर्भिण्ण — b) Da2 (by corr) तथैवान्ये, D1 तस्य चान्ये, D6 तथा चान्ये, S तव सैन्ये (G1 3 न्य) Ś1 K2 महोदरा — c) Ś1 अभ्याद्रवत — d) K4 रणे (for रथान्) D1 सौभद्र युद्धदुर्मदा

32 a) Da Dn D4 5 7 8 T1 G M अभियाय, D1 °मन्युस्, D2 याद्वा, D3 गम्य, D6 यातास्, T2 धाय K5 D2 तथैवान्यान्, T1 G रथैराशु — K2 om 32^{bc} — b) K3 4 B Da Dn D1 3–8 T2 M रथास्तान्, K5 D2 तास्तथा (for रथस्थान्) D3 सूर्यसनिभान् — c) M2 5 अविध्यत् — d) Ko–2 रथस्था, K3 5 सरभाद्, K4 B D2 6 सरभाद्, G4 सरब्धाद् (for सरब्धा) S1 K5 °दुर्मद

33 a) G1–3 M4 दुर्मुख Ś1 श्रुतशर्माण, D3 S (except T2 M4) वर्माण — b) D6 विध्यात् (for विद्ध्वा) Ko–2 D1 पञ्चभिर् (for सप्तभिर्) — d) T1 G तस्य (for चास्य)

34 a) K2 G2 अश्वा K1 चाबू (for जाम्बू) Da1 ज्वालै, T G (G1 damaged) बाणै (for जालै)

स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकर्मा महारथः ।
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३५
सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः ।
विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ ३६
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ३७
श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ।
अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८

तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः ।
चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ ३९
तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ।
अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४०
शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ।
विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ४१
अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना । C 6 3492 B 6 79 45 K 6 79 46

— [b]) D_1 सपृक्तान्, D_3 S सछन्नान् (M_4 न्ना) K_1 वाहरहस, D_1 सूर्यवर्चस (for वातरहस) — [d]) $Ś_1$ चभ्यपातयत् (sic), K_{0-2} D_3 M_4 च न्यपातयत्, K_3 चास्य पातयत्, D_1 च व्यकृतत, D_6 चाप्यपातयत्, T_1 G $M_{1-3\ 5}$ च न्य($G_{2\ 3}$ नि)बर्हयत्, T_2 चास्य वाहनान्

35 [a]) B_2 D_2 हताश्व, D_1 हताश्वो — [b]) S_1 श्रुतशर्मा, D_3 S (except T_2) °वर्मा B Da_2 Dn_2 $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ महाबल (for रथ) — [c]) Da_1 D_5 चिच्छेद (for चिक्षेप) S समरे (for सङ्क्रुद्धो) — [d]) $Ś_1$ महोल्का, Da_1 Dn_1 (before corr) महोल्कान्

36 [a]) M_5 दुर्मदस्य K_4 Dn_2 $M_{1-3\ 5}$ विमल — [b]) K_1 वर्दभि त्वा (corrupt), Dn_1 (before corr) चर्म भित्वा, Dn_2 D_1 मर्म भित्वा D_1 महाप्रभा, D_5 यशस्विन, S महात्मन (for यशस्विन) — [c]) Da_1 वैदार्य, D_2 (*sup lin* as in text) विवार्य T_2 प्रविशद् — [d]) K_3 D_6 M_1 दीप्यमाना, K_5 दीप्यमान, Da_1 मान K_3 D_3 सुतेजना, $K_{4\ 5}$ B Da Dn $D_{2\ 4-8}$ S स्व(D_2 $M_{1\ 2}$ सु, D_6 तु)तेजसा, D_1 सुवर्चसा — After 36, S ins

315* दुर्मुखो विह्वलस्तत्र निषसाद रथे विभो ।
विसञ्ज्ञ प्रेक्ष्य ते सर्वे भ्रातर पर्यवारयन् ।

[(L 1) T_2 विपुलस्तत्र M_4 °बभ्रौ (for विभो) — (L 2) T_2 परि (for पर्य)]

37 [a]) K_2 ते दृष्ट्वा, K_5 दृष्ट्वा च — After 37[a], G_2 (erroneously) *repeats* from निषसाद in line 1 to पर्यवारयन् in line 2 of 315* — [b]) $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 6}$ श्रुत (for सुत) $Ś_1$ महाचल, K_{3-5} $D_{2\ 6}$ M रथ — [c]) K_1 पश्यता — [d]) $Ś_1$ K_{0-2} तत (for स्वकम्)

38 [a]) M_4 श्रुतकीर्तिं Dn_2 $D_{4\ 8}$ महा, T G M_4 ततो (for तथा) — [b]) K_3 जयत्सेन, K_4 Dn_2 जयसेन, B_{2-4} Da_1 Dn_1 $D_{1\ 2\ 7\ 8}$ जयसेन K_4 Da D_5 सुतस्तव — K_4 om (hapl) 38[c]–39[d] — [c]) $Ś_1$ अद्ययात् (sic), K_3 अभ्यायात् D_1 त्वरितो (for समरे) — K_0 om (hapl) 38[d]–39[c] — [d]) $K_{1\ 2}$ जयत्सेन (K_2 न) सुत त(K_2 तस्त)व, K_5 हतुकामो यशस्विन

39 K_4 om 39[abcd], K_0 om 39[abc] (cf v l 38) K_1 om 39[ab] — [a]) B_{2-4} विक्षेपतश् — [b]) K_2 Da_1 D_5 श्रुतकीर्तिर् $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 6}$ महास्वन (for महात्मन) — [c]) K_1 अभ्ययात् (for चिच्छेद) K_3 D_2 सशर (for समरे) $Ś_1$ चाप, $K_{3\ 5}$ B_1 Dn_1 D_2 तूर्णं, D_1 भीम, D_6 वीरो, T_1 G M_4 सज्य, T_2 सत्य (for राजन्) — [d]) K_2 Da_2 $D_{2\ 5}$ जयसेन, B_{2-4} Da_1 Dn $D_{1\ 4\ 7\ 8}$ सेन, M_1 त्सेन — T_2 om (hapl) 39[f]–42[a] — [f]) = 6 24 10[b] K_1 भारत

40 T_2 om 40 (cf v l 39) — [a]) M_2 दृष्ट्वा त (by transp) T_1 $G_{2\ 4}$ भीमकर्माण, $G_{1\ 3}$ भीमधन्वान (for छिन्न°) — [b]) M_4 सहोदर — [c]) Da_2 Dn_1 D_5 अभ्यप(D_5 °स्प)तत — [d]) Da_2 Dn_1 D_1 सिंहवन् K_{0-4} B Da_1 $D_{2\ 5-7}$ निनदन्, K_5 $M_{1\ 3\ 5}$ व्यनदन् $B_{1\ 2}$ S (T_2 om) रणे (for मुहु)

41 T_2 om 41 (cf v l 39) — [a]) Da_1 शतनीकस् D_1 च (for तु) — [b]) G_{1-3} $M_{1\ 2\ 4\ 5}$ विष्फार्य — K_5 om 41[cd] — [c]) K_4 समरे (for दशभिस्) T_1 $G_{2\ 4}$ तीक्ष्णैर् (for तूर्णं) — [d]) K_4 B Dn $D_{1\ 7\ 8}$ जयसेन, Da_1 सेने, D_5 त्सेने — S_1 $K_{0-2\ 4}$ B_3 S (T_2 om) ins after 41 K_5 (om 41[cd]) ins after 41[ab]

C 6 3492 B 6 79 45 K 6 79 46 शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४२
तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ४३
अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।
समादत्त शितान्बाणाञ्शतानीको महाबलः ॥ ४४
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ४५
ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष ।
चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ४६
अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषान्वीतकल्मषः ।
जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ४७
अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिना ।
दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४८
दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ।

316* ननाद सुमहानाद प्रभिन्न इव वारण ।

[T1 G M च (for सु) Ś1 प्रभिन्ना T1 G M प्रावृषीव बलाहक (for the post half)]

42 T2 om 42^{a} (cf v l 39) — ^{a}) D3 6 तथान्येन — ^{b}) B3 सर्वावरणशोभिना, G1 3 सर्वास्त्रवरभेदिना — ^{c}) B2-4 Da Dn D4 5 7 8 जयसे(Da2 D5 °त्से)न शतानीको, T2 शतानीको जयत्सैन्य — ^{d}) D1 समरे (for हृदये)

43 ^{a}) Ś1 Ko-2 transp तथा and तस्मिन् S विनिर्भिण्णे (for वर्तमाने) — ^{b}) K5 B1 अतिक — After 43^{ab}, S ins

317* मुमोचास्मै शितान्बाणास्तीक्ष्णानाशीविषोपमान् ।

[T2 G1 3 मुमोच नि (for चास्मै)]

— ^{c}) Ko-2 B2 3 D4 6 8 सशर, S च तदा (G3 4 था) (for समरे) — ^{d}) Ś1 नकुल, Ko Da1 नाकुले, G2 नाकुल (for नाकुले)

44 ^{a}) K2 D6 अथान्यधनुद् — ^{b}) K3-5 Dn2 D2 4 7 8 भारसाह(K3 °र)मनु(D2 समु)त्तम — ^{c}) B2 3 Da Dn1 D5 7 8 समाधत्त, D1 समादाय, S समधत्त K2 शतान्बाणान्, K3-5 B D शरान्घोरान् — M2 om (hapl) 44^{d}-45^{c} — ^{d}) G3 महारथ (for °बल)

45 M2 om 45^{abc} (cf v l 44) — ^{a}) D1 चाभाष्य, G1 3 च वदन् (for चामन्त्र्य) — ^{b}) B1 भ्रातर युधि — ^{c}) Ś1 मुमुचे निशितान्, K2 मुमोच निशतान्, K3-5 B1 2 4 D T2 मुमोचास्मै शि(K5 D2 सि)तान् — ^{d}) D7 क्ष्वेलितान् Ś1 इव पन्नगान्, K2 पन्नगानिव, K5 पन्नगा इव, T1 G1 2 4 M पावकानिव, T2 इवं पंचमान्, G3 इव पावकान् (for पन्नगानिव°)

46 ^{a}) Ś1 ततश्च (for ततोऽस्य) M2 धनुरेतेन — ^{c}) B1 2 Da Dn1 वीरस्, D5 वीर, S राजस् (for तूर्णं) — ^{d}) G1-3 विव्याथ Ko-2 5 पत्रिभि

47 ^{a}) K5 °जवाश् S1 Ko-2 D1 2 तस्य (for चास्य) — ^{b}) K2 D7 8 कल्मषान्, B1 कम्पायान्, M1 2 5 कन्माषा(M2 षि)न्, Co v कल्मा° — in text) K3 5 D1-3 6 Cv वातरहस, M1 2 5 वीतकन्मष — ^{c}) D3 T1 G बाणै, D6 T2 M तीक्ष्णै (for तूर्णं) — ^{d}) D3 तत, S (except T2) शितै (for शरै) D1 सनद्धो दशभि शरै

48 ^{a}) K1 बलेन, S बाणेन (for भल्लेन) — ^{b}) Ko स मुक्तेन, K1 om सुमुक्तेन, K2 स मुक्तो न, B1 सुगोप्तेन, B2 प्रयुक्तेन, B3 D (except D1-3 6) T1 G4 सुयुक्तेन (for सुमुक्तेन) K2 5 निपातित, B1 T G2-4 M1-3 5 [आ]शुपातिना, B2-4 [अ]विघातिना, D (except D1-3 6 [अ]रिघातिना, G1 3 [अ]नुपातिना; M4 [अ]श्वपाहिना (for निपातिना) — ^{c}) K3 4 D2 6 सुदृढ, D1 3 हृदये, S नाकुलि (for समरे) B Da Dn D4 5 7 8 राजन्, D1 विद्धो (for क्रुद्धो) — ^{d}) A few S MSS विव्याश्च S समरे (for हृदये) B Da Dn D4 5 7 8 क्रुद्धो विव्याध पत्रिणा, D1 विव्याध बलिना वर, D3 ध प्रहसन्निव — After 48, K4 B Da Dn D4-8 ins

318* स पपात ततो भूमौ वज्ररुग्ण इव द्रुम ।

[B2 हतो (for ततो) K4 वज्राहत, B3 वज्ररुग्न, D6 वज्रभग्न (for वज्ररुग्ण)]

On the other hand, S ins after 48

319* स विह्वलो रथोपस्थे निषसाद सुतस्तव ।

49 ^{a}) A few MSS दु कर्ण K3-5 B1 D2 3 6

जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ४९
छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ।
अभ्यधावन्त संरब्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ॥ ५०
तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् ॥ ५१
दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ।
शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ।
प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ॥ ५२
रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ।
नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५३
वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ५४
तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ।
अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५५
मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ।
रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सहस्रशः ॥ ५६
ततः शांतनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः । C 6 3508 B 6 79 61 K 6 79 62

व्यथित, S मोहित (for निहत) —^{b}) S (except T1 G4) transp पञ्च and राजन् — G2 om (hapl) 49^{c}–51^{b} D2 reads (*sec m*) 49^{c}–51^{b} in marg —^{c}) D6 M2 3 जिघासत D6 रथा (for शता) —^{d}) K0–2 Dn2 D4 7 8 समतात् (for सर्वत) D1 सम (for पर्य)

50 G2 om 50 (cf v l 49) —^{a}) K2 छिद्य माणा, G1 3 4 पात्यमान, M2 शतानीक, M4 छिद्य मान D6 शरशतै, S (G2 om) शतानीक (M2 महा वीर्य) (for शरव्रातै) —^{b}) S (G2 om) शरव्रातैर् (for शतानीक) —^{c}) Ś1 अभ्याद्रवत, K0–2 4 अभ्यवर्तत, D1 2 धावत, S (G2 om) पद्यत K3 5 B Da Dn D2 4–8 S (G2 om) सक्रु(Da1 यु)द्धा (for सरब्धा) —^{d}) MSS (indiscriminately) कैकया, कैकेया, केकेया K2 पच शोदरा M1–3 5 भ्रातर पच केकया

51 G2 om 51^{ab} (cf v l 49) —^{a}) Ś1 तानभ्य°, K0 तेनाभ्या°, K2 तैनभ्या° D1 तानापततं समेक्ष्य —^{b}) M4 पुत्रान् B Dn2 D4 7 8 महारथान् —^{c}) S1 K0–2 अभ्यु (for प्रत्यु) —^{d}) K3 महाबलान् (for गजान्) K4 5 D2 गजानिव महागजा

52 ^{a}) S दु षहश्चैव —^{b}) S1 Dn2 D7 8 दुर्धर्षणो, D1 चामर्षणो K0–2 [ऽ]पि वा (for युवा) —^{d}) K4 तर° (for यश°) D1 प्रत्युद्यातास्च कैकया —^{e}) Ś1 D6 प्रत्युद्यता, K3 द्याती, K5 D2 (marg *sec m*) °द्रुता, D3 द्युत्ता, D8 (marg *sec m* as in text) °जाता, S ययुर् (for °द्याता) D1 भ्रातर सुर सकाशा — D1 om (hapl) 52^{f}–53^{a} —^{f}) T G2 4 भ्रातृभि (for भ्रातर) T G सह (for समम्)

53 D1 om 53^{a} (cf v l 52) —^{a}) S1 G3 नागर°, B3 कनक°, T2 च नग (for नगर) —^{b}) K5 हयैर्युक्त, Da Dn1 D5 T2 M1 3–5 हययुक्तैर्, D1 हेमवर्णैर्, T1 G4 हयैरूढैर्, G1–3 हयैर्यु(G2 ह)ग्यैर् Ś1 K0–2 अलकृतै (K1 त), D3 S महाजवै — Ś1 om 53^{cd} —^{c}) K5 नानायुक्तपताकाभिर्, D2 नाना युक्तविचित्राभि, T2 नानारत्न —^{d}) K5 विचित्राभिर् (for पताकाभिर्) K1 M3 5 अलकृत, T2 अलकृता

54 ^{a}) T G M2 श(T1 च)र° (for वर) G3 वीर (for वीरा) K5 D2 वरचापधरैर्वीरैर्, Da1 पर वापधरो वीरा —^{b}) Ś1 कवचध्वज, K4 °कवचायुधा, K5 D2 कवचैर्ध्वजै, G2 कनकध्वजा —^{c}) K5 त (for ते) —^{d}) K0 सिहादिव (for सिंहा इव) D1 महद्वन, G3 च तद्वन (for वनाद्वनम्)

55 ^{a}) K0 2 5 D6 T तु (for सु) A few MSS तुमल Ś1 न तेषामुत्तम युद्ध —^{b}) D1 व्यतिकर्ष, D6 T2 M2 4 5 व्यतिषिक्त, T1 G षक्तरथध्वज —^{c}) K5 D5 6 आवर्तत, D1 प्रावर्तत —^{e}) Ś1 अन्यो न्यागस्कृतान्राजन्, K2 °न्यागास्कृता राजन्, Da1 D2 °न्यागस्कृत राजन्, D1 °न्य तैस्कृत राजन्, D3 °न्य सत्कृता राजन्, S न्यागस्कृता(T2 न्याभिहता)ना तु —^{f}) G3 वय (for यम)

56 ^{a}) K1 मुहूर्तास्तमिते, Da1 मुहूर्तास्तमित, D2 8 °र्तां(D2 र्तं)स्तिमिते, D5 र्तास्तमिता K1 सूर्यो —^{b}) K0–3 चक्रु(K0 2 क्र)युद्ध —^{c}) S1 K3 5 B D2 3 चाथ, Da Dn D4–8 चात्र, D1 तत्र (for चैव) —^{d}) Ś1 K2 विकीर्यंत S व्यवकीर्यंत सर्वश

57 ^{c}) K3–5 B Dn2 D2 3 8 T G2 4 M सेना ता,

C 6 3509 B 6 79 62 K 6 79 63

नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ।
पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ५७
एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
कृत्वावहार सैन्यानां ययौ स्वशिबिरं नृप ॥ ५८
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय संहृष्टः शिबिरं ययौ ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

संजय उवाच ।
अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १
विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ।
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः ।

Da Dn1 D1 4–7 ता सेना, G1 3 सैन्यानि (for सेना वै) — d) B1 3 सेनास्तेषां, S पाडवाना (for भीष्मस्तेषा) — e) K2 Da2 D2 5 पचालाना — f) D8 (marg sec m as in text) शतैर्

58 a) K2 पच, K5 एभिर् (for एव) D1 जित्वा, T1 G M1 2 4 हत्वा, T2 कृत्वा, M3 हित्वा (for भित्त्वा) Ś1 K0–2 त्वनीकानि, Da2 D1 महेष्वासा — b) K1 2 पितामह (for अनीकिनीम्) — c) S कृत्वापहार — d) Ś1 K1 4 नृप, B D (except D2 3 6) G1 3 प्रति (for नृप) T G2 4 M ययौ स्वशिबिराय वै — After 58, S ins

320* नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कौरवाणामनीकानि शरैः संनतपर्वभिः ।

59 a) D3 समरे (for संप्रेक्ष्य) — c) Ś1 चैनाव्, K0–2 चैनान्, K5 चैनाम्, Dn2 चैतान्, D2 (before corr) चैनम्, T G4 चैव, G1–3 चैवम् (for चैताव्) T G4 समाघ्राय, M3 उप — d) K3 T2 M हृष्ट स्व, K4 5 B Da Dn D2–8 प्रहृष्ट, D1 प्रगृह्य, T1 G नृप स्व (for संहृष्ट) — After 59, B3 reads 6 76 1 On the other hand, S ins after 59

321* अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् ।
हत्वा विद्राव्य च शरैः शिबिरायैव जग्मतुः ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0 2 4 Da Dn1 D5 mention only षष्ठो युद्धदिवस, K1 षष्ठियुद्धदिवसे, K3 5 षष्ठमह, K4 सप्तमेह्नि, Dn2 षष्ठदिवसयुद्ध, D1 7 षष्ठो दिवस, D2 षष्ठाहे, D3 (*int lin*) षष्ठदिन, D4 8 षष्ठदिनयुद्ध, D6 षष्ठो दिन, T1 G षष्ठापहार, T2 M3 5 षष्ठा(T2 षष्ठमा)ह्निक, M4 षष्ठेह्निके K0 Dn2 D3–5 7 T G M3 5 cont समास — *Adhy name* K4 दुर्योधनानुताप, D7 दुष्कर्णवध, T2 शतानीकयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 72, Da2 (*sec m*) 37, Dn2 M5 77, D1 m 78, D6 T1 G 74, T2 M3 4 76, M1 75 (as in text), M2 (erroneously) 175 — *Śloka no* Dn2 63, D5 64

76

1 T G4 M3 om the ref B3 reads 1 after 6 75 59 — a) T1 G क्षत्रियास्तु, T2 M क्षत्रियास्ते (for अथ शूरा) K5 महेष्वासा, D2 महाभाग (for महाराज) Cd as in text — b) K1 परस्परकृतागम, T2 °गतागस — c) K3 G1 M2 जग्मु (for जग्मु) G2 एवं (for एव) K5 जग्मु स्वशिबिरायैव, Da1 जग्मुरिव शिबिवरणे (sic), D2 स्ते शिबराण्यैव, T2 श्च शिबिरारेव (sic) — d) D2 (before corr) समुक्षिता, T2 समुरक्षिता, G3 समुक्षित

2 a) K0–2 D5 6 M (except M4) विश्राम्य, T2 विमृश्य Ś1 K0–2 यथान्याय्य — b) M (except M4) भोजयित्वा (for पूज) — c) Ś1 सक्रुद्धा, K2 D2 सनद्धा, K3 समृद्धा (for सनद्धा) — d) K0 S युद्धचिकीर्षव•

विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३
सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि
व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।
विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा-
स्ते पाण्डवाना त्वरिता रथौघाः ॥ ४
संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो
व्यूहं च तं मकर वज्रकल्पम् ।
प्रविश्य भीमेन निबर्हितोऽस्मि
घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५
क्रुद्धं तमुद्वीक्ष्य भयेन राज-
न्संमूर्छितो नालभं शान्तिमद्य ।
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध
प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६
तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा
दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ।
तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी
गङ्गासुतः शस्त्रभृता वरिष्ठः ॥ ७
परेण यत्नेन विगाह्य सेनां
सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।
इच्छामि दातुं विजयं सुखं च

C 6 3519
B 6 80 8
K 6 80 8

---

3 ^{a}) K2 D6 G3 राज (for राजन्) — ^{b}) D6 8 चिंतयाभि परिङ्गुत (sic), G3 भिपरिप्लुत — ^{c}) K0 2 विस्रभाच्छोणिर(K0 orig ता, *sup lin* र) क्ताग, K3 Da1 D2 3 5 विश्रवच्छो, Dn2 च्छोणिता क्तात, D6 °च्छोणितागश्च S वि(T1 G2 4 प्र)स्रव द्रुधिरेणाक्त (T1 G4 णोक्त, M1 णाक्त) — ^{d}) D1 पर्यपृच्छत्, Cc पप्रच्छेद (as in text)

4 Before 4, D6 T1 G M1 3–5 ins दुर्योधन — ^{a}) K5 (*sup lin* as in text) रुद्राणि, B Da2 Dn2 D4 5 7 8 घोराणि (for रौद्राणि) K2 Da1 भयानि कानि, T2 G1-3 M4 भयावहानि, M1–3 5 महाभयानि (for भयानकानि) — ^{b}) D3 व्यूहानि, T2 बह्वीनि (for व्यूढानि) Ś1 K0–2 4 विपुलध्वजानि — ^{c}) G1 3 विगाह्य (for विदार्य) Da Dn1 D6 दृष्ट्वा (for हत्वा) K0–2 विनिपीड्य, D1 विनिवार्य, G1 3 च निषिध्य (G3 द्ध) (for च निपीड्य) T1 G2–4 क्रूरास् (for शूरास्) — ^{d}) K3–5 B Da Dn D2–8 महारथा (for रथौघा) D1 ते भीमसेनप्रमुखा नृवीरा, S ते पाडवा लब्धजया प्रहृष्टा (G3 °याश्च हृष्टा, M1 या प्रविष्टा)

5 ^{a}) K5 Da1 समोह्य, T2 सम्प्राप्य (for समोह्य) K0–3 5 D7 सर्वाण्यधि, D5 सर्वा युधि (for सर्वा न्युधि) D1 सर्वा युधि वीरसेना — ^{b}) K5 D2 M1 (*sup lin*) व्यूढ Da2 D5 G2 च तन्, T2 चैव, G1 3 M1–3 5 चैत, M4 चैतन् (for च त) D1 माकर K5 वज्रकाख्य, S मृत्युकल्प (for वज्र) — ^{c}) Ś1 निबर्हतोस्मि, K3–5 B D2 रणे (K3 ण) हतोस्मि, Da Dn1 D5 6 निवर्तितोस्मि (D6 °तोस्मि), D1 निवारितोस्मि, D7 निबर्हितोस्मि — ^{d}) D1 यम दडप्रकाशै, G3 मृत्युसमप्रकाशै, M2 मृत्युदडप्रकारै

6 ^{a}) G4 (by corr) क्रुध्यतम् Da1 D5 तमुद्विक्ष्य, Dn2 D1 3 4 7 8 समुद्वीक्ष्य, D6 तमन्वीक्ष्य, S (except M2) तमुत्प्रेक्ष्य K1 भयेव, G2 हयेन (for भयेन) T1 G तात (for राजन्) — ^{b}) Ś1 D8 समूर्छितो K1 2 5 B D (except D8) T G न लभे, K3 न लभते (for नालभ) — After 6^{ab}, Da1 (om 6^{c}–16^{b}) reads 6 77 36–6 78 5^{ab}, *repeating* the same in the proper place — ^{c}) D2 (before corr as in text) प्रसाद D2 5 सत्यसध, G2 सध — ^{d}) K0 2 प्राप्त D1 S पाडवाश्चैव (M4 श्चाभि) K5 प्राप्तु क्षय पाडवाना हयाश्च

7 Da1 om 7 (cf v l 6) Before 7, D6 ins सजय — ^{a}) K3 D2 6 स हसन्, K5 सहसा, T2 प्रसभ (for प्रहसन्) — ^{b}) K3 मृत्युगत, K5 मन्युगत्, G1 3 वीतमन्यु, M5 जातमन्य, Cd v जात मन्यु (as in text) — ^{c}) K3 प्रत्यवोचद् (for प्रत्यु वाच) Ś1 K0 2 D1 विमना मनस्वी, S [अ]वि(T2 [अ]थ, G1–3 [अ]ति)मनास्तरस्वी (for [अ]विमना मनस्वी) — ^{d}) K2 शत्रुभृता (for शस्त्र) D5 M4 वरिष्ठ

8 Da1 om 8 (cf v l 6) Before 8, D6 ins भीष्म — ^{a}) K2 सेना — ^{b}) Ś1 मत्वात्मनाह (sic) — ^{c}) M1 (*sup lin*) दाता (for दातु) — ^{d}) K2 om न S1 न चात्मन, K0 वाचात्मान, D1 शरैरेना (for न चात्मान) Dn2 D4 6–8 छादयेयै, S गूहयेय (T2 भूहयेय) (for छादयेऽह).

C 6 3519
B 6 80 8
K 6 80 8

न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८
एते तु रौद्रा बहवो महारथा
यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
ये पाण्डवानां समरे सहाया
जितक्लमाः क्रोधविषं वमन्ति ॥ ९
ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च ।
अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज-
न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ १०
रणे तवार्थाय महानुभाव
न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ।
सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्या-
ँल्लोकान्दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ११
तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राज-
न्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो
दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२
सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो
निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं
रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३
प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज-
न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति

9 Da1 om 9 (cf v 1 6) — a) G3 येते (for एते) D1 च, S स्म (for तु) — b) D2 शूरतरा, S क्रूरतमा (for शूर) — c) G4 सभाया (for सहाया) — d) Ś1 K0–4 जितश्रमा, K3 जितक्रमा, G2 3 जित' क्रमा (for जितक्लमा) K5 B1 D2 रोषविष, M2 क्रोधविषान् B Da2 Dn D4 6–8 वमत, D5 गमत, G2 वदति (for वमन्ति)

10 Da1 om 10 (cf v 1 6) — a) K3 5 D2 6 तैनैव, T1 G केनैव (for ते नेह) M4 शक्त्या (for शक्या) S समरे, Cc सहसा (as in text) — b) K3–5 B D2 6 वीर्योद्धता, Da2 Dn D4 5 8 S वीर्यान्नता, D1 7 °त्तमा (for °न्नद्धा) K5 कृतवीरास्, D2 कृतवीर्यास् (for °वैरास्) K3 त्वया हि, G3 महात (for त्वया च) — c) Ś1 T2 M (except M4) ह्येनान्, K4 चैव तान्, B1 D1 3 सेना (for ह्येतान्) D5 8 °योक्ष्यामि (for °योत्स्यामि) — d) Ś1 त्यज वीर, K0–3 त्यज्य वीरान्, K5 त्यज्य वीरा, Dn D5 वीर हि (Dn1 ह) त्वा, M2 त्यज्य वीर

11 Da1 om 11 (cf v 1 6) — a) S तथा (for रणे) K0–2 त्वदर्थाय (for तवा°) K5 महानुभावान् — b) K0 3 रक्षतम, K2 B1 Da2 Dn D4 5 7 8 T G2–4 रक्षितव्य (for रक्ष्यतम) Da2 D1 4 5 8 T1 G1 3 4 M1 मयाद्य — c) Da2 Dn1 D5 त्वदर्थाय, D1 तवाचार्य (for तवार्थाय) K2 D2 4 (before corr) 6 T2 G1 3 °सदैव (for सदेव) — d) K5 घोरान्, T2 लोकां K1 द*य, K3 (before corr) दहेये, B2 सहेय, Dn2 द्रुहेय (for दहेय) D1 किल (for किमु) K2 4 B Dn2 D8 शत्रुस्तवेह, K3 5 D2 6 शत्रुसेना, Da2 Dn1 शत्रु तवेह, D1 क्षात्रवास्ते, D5 शत्रुवाह, S शत्रुसघान्

12 Da1 om 12 (cf v 1 6) — a) K0–2 4 B Da2 Dn D5–8 तान्पाडवान्; S सोह पाडून् (for तत्पाण्डवान्) — b) T2 सत्यबहं (for सर्वमहं) D1 प्रिय करिष्ये तव राजपुत्र — Before 12c, D6 S (except M4) ins संजय — c) Ś1 परमप्रीतो, K3 5 D2 6 वचनं तदानीं, D1 3 परम प्रतीतो S श्रुत्वा पितु T2 वच) स्ते वचनं प्रतीतो (M4 दीप्ता) Cc d cite प्रतीत — d) B Da2 Dn1 D3 5 T1 G M शातमना, Dn2 D4 7 8 शातनवे (Dn2 °वो) (for प्रीतमना) T2 दुर्योधन शीतनवस्य सर्वं

13 Da1 om 13 (cf v 1 6) — a) K1 सर्वान्यसैन्यानि Dn1 प्रकृष्टो, D2 प्रविष्टो (for प्रहृष्टो) — b) T2 नियच्छतो ह्याह नृपाश्च सर्वान् — c) Ś1 तस्याज्ञया Dn2 तान् (for तानि) T1 G4 पुनर्ययुर्, T2 [अ]पि निर्ययुर् (for विनिर्ययुर्) K0–2 तस्याज्ञ (K2 °ज) या निर्ययुर्वै बलानि, D1 तदाज्ञया निर्ययुरद्भुतानि, D3 तदाज्ञया तेभिविनिर्युयुद्रुत (sic) — d) Ś1 रथाश्वपादातगजायुधानि, K3 5 Dn1 D2 गजाश्वपादातरथायुतानि, T2 रथाश्च पादातगजाश्च सर्वे, G1 रथाश्वपादातिगजायुतानि

14 Da1 om 14 (cf v 1 6) S1 om 14abc, D2 om 14a–17c, T2 om 14a–16a — a) D5

विरेजुराजौ तव राजन्बलानि ॥ १४
वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता-
श्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ।
शस्त्रास्त्रवद्भिर्नरदेव योधै-
रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५
रथैश्च पादातगजाश्वसंघैः
प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुन्नैः ।
समुद्धतं वै तरुणार्कवर्णं
रजो बभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ १६
रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था
वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ।
नानारङ्गाः समरे तत्र राज-
न्मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७
धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां
बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।
विमथ्यतो देवमहासुरौघै-
र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८
तदुग्रनादं बहुरूपवर्णं C 6 3530 B 6 80 19 K 6 80 19

प्रहस्य युक्तानि, $M_{3\,5}$ प्रहर्षयुद्धानि K_{3} D_{1} च तानि, D_{5} युतानि, S (T_{2} om) विभाति (for तु तानि) — [b]) K_{2} नानायुधशस्त्रवति, T_{1} G M नानायुध($M_{1-3\,5}$ विध)वीर्यवति — [c]) T_{1} G स्थिराणि (for स्थितानि) D_{1} स्थिताश्वनागानि पदातिवति, M_{4} स्थितानि युद्धाभि मुखानि तत्र

15 Da_{1} D_{2} T_{2} om 15 (cf v l 6, 14) Dn_{2} om 15^{ab} — [a]) K_{0} वृतै, K_{3} छदै, Dn_{1} $D_{1\,6}$ वृदे (for वृन्दै) $K_{3\,5}$ सुसप्रयुक्तैश् S (T_{2} om) ते तत्र तत्रैव तु सप्रयुक्ताश् — [b]) K_{3} D_{3} चकासिरे — $K_{3\,5}$ om (hapl) 15^{c}–17^{b} — [c]) $D_{4\,6-8}$ शस्त्रास्त्रवद्भिर् $K_{2\,4}$ B $D_{3\,7}$ नरवीर योधैर्, S (T_{2} om) नरदेव मुख्यैर् (for नरदेव योधैर्) — [d]) $K_{0\,2}$ अनुष्ठिता, Dn_{2} $D_{4\,7\,8}$ अवस्थिता (for अधिष्ठिता) T_{1} G सैन्य गजास्, M_{4} गतास् (for गणास्) $Ś_{1}$ त्वदीय

16 Da_{1} om 16^{ab}, D_{2} om 16 (cf v l 6, 14), T_{2} om 16^{a} (cf v l 14), $K_{3\,5}$ om 16 (cf v l 15) — [a]) K_{0-2} $G_{2\,3}$ रथाश्व, $B_{1\,3}$ Da_{2} Dn_{1} $D_{3\,5}$ M_{1-4} रथाग्र्य, B_{4} रथौघ, Dn_{2} D_{4} तथाश्व, D_{7} तथा च, T_{1} G_{4} गजाग्र्य (for रथैश्च) K_{2} पादातगजाश्वसगै, D_{6} पादातिगजाश्वसघै, $G_{2\,3}$ पादातहयाश्व सखै (G_{3} खे) D_{8} तथा सुपादातगजाश्व सघै, G_{1} M_{5} रथाश्व(M_{5} ग्र्य)पादातहयाश्व सवै — [b]) D_{8} प्रायाद्भिर्, Cc प्रयाद्भिर् (as in text) K_{4} Dn_{1} प्रवृत्तै, D_{3} प्रनुन्नै (for प्रणुन्नै) D_{1} प्रजाद्भिराजौ विधिवत्प्रपन्न, D_{6} प्रयाति राजन्विधिवत्प्रपन्ना, T_{2} प्रशांसदाजौ विधिवत्प्रगुप्तै, T_{1} G_{4} ययुस्तदाजौ विधिवत्प्रयुक्ता, G_{1-3} प्रायस्त(G_{2} प्रायुस्त, G_{3} प्रिय त)दाजौ विधिवत्प्रयुक्तै, M प्रायात्तदाजौ विधिवत्प्रभुक्तै — [c]) K_{2} समुद्धेत, K_{4} त्थितम्, Da_{2} D_{4} (before corr as in text) T_{1} G M (except M_{4}) द्गत, D_{8} द्धृत (for द्धत) $Ś_{1}$ $K_{0\,2}$ तैस्, K_{1} तेस्, K_{4} एव (for वै) D_{1} समुद्धत तरुणादित्यवर्णं, T_{2} त वै तरुणार्कचक्र — [d]) D_{6} भौम (for बभौ) $K_{0\,2}$ D_{3} T_{2} G_{1-3} $M_{2\,3\,5}$ छादयन् $Ś_{1}$ सूर्यरश्मी, $M_{1-3\,5}$ रश्मि

17 D_{2} om 17^{abc} (cf v l 14), $K_{3\,5}$ om 17^{ab} (cf v l 15) — [a]) K_{0} पदाता (for पताका) D_{1} ध्वजदतिसस्था — [b]) M_{2} परेरिता (for वातेरिता) T_{2} समस्तान् (for समन्तात्) — [c]) $Ś_{1}$ नानारथा, D_{1} नानारथागा, D_{3} नानारागा, T G M_{4} नानालिंगै, $M_{1-3\,5}$ नानालिंगा, Cc नानारङ्गा (as in text) D_{1} तु (for तत्र) $Ś_{1}$ $K_{0\,1}$ रेजुर् (for राजन्) — [d]) T_{2} मेघेषु (for मेघैर्) $K_{0\,2\,4\,5}$ B Da Dn $D_{1\,2\,4-8}$ T_{1} G_{4} $M_{1-3\,5}$ युता, D_{3} यथा (for युक्ता) D_{2} T_{2} तथैव

18 [a]) K_{3} विस्फारयितु, Da_{1} विस्मारयता, S (except T_{1} G_{4}) विष्फारयता (for विस्फा°) — [b]) $K_{3\,5}$ $D_{2\,3\,6}$ तुमल, T_{2} तुमुले K_{3} [अ]तिघोर; D_{6} सुघोरै, T_{2} [अ]तिघोरे — [c]) K_{0} निर्मथ्यतो, $K_{1\,3}$ G_{2} विमथ्यते, D_{2} (marg *sec m* as in text) विमर्दितो, Cc विमथ्यतो (as in text) K_{3} देवमहा सुरोघैर्, D_{2} दैत्यमहासुरोघैर्, D_{6} देवमहाशरौघैर्, D_{8} °महासुराघैर् T_{2} विमथ्यमानस्य सुरासुरौघै — T_{2} om 18^{d} — [d]) S_{1} युग, Cc d °युगे (as in text),

19 [a]) $K_{1\,4\,5}$ B Dn_{1} $D_{2\,7}$ G_{1-3} तदुग्रनाग, D_{1} तमुग्रनाद K_{0-2} Da_{2} Dn $D_{5\,7\,8}$ Cc बहुवर्णरूप — [b]) K_{5} स चात्मजाना, T G_{4} त्वदात्मजानां (for तवात्मजाना) S_{1} K_{5} D_{2} समुदीर्णमेव, K_{3} °मेघ, $B_{1,2}$ °वीर्यं, $B_{3\,4}$ Da Dn $D_{4\,7\,8}$ °वर्णं, D_{1} समुदीर्यं

C 6 3530
B 6 80 19
K 6 80 19

तवात्मजानां समुदीर्णमेवम् ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ
युगान्तमेघौघनिभं तदानीम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

संजय उवाच ।
अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
बृहद्बलश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।

सेना, D5 दीनवर्णं, D6 समदीर्णमेव, S समुदीर्णकोप — c) K5 रिपुसैन्यहतु, D6 नृप सैन्यहतृ, T2 रिपुसैन्यहता, G1 3 सैन्यहतुर्, G2 सैन्य निहतु — d) Ko–2 महत् (for °निभ)

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only सप्तमे युद्धदिवसे, K4 Da Dn1 D5 T2 सप्तमेह्नि, D6 T1 G2 4 सप्तमेहनि, M1 2 सप्तम(M1 om म)दिवसे, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K4 दुर्योधनानुताप॰, M1–3 5 बलनिर्यूहगण (M2 °गणन) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 73, Da2 (*sec m*) 38, Dn2 M5 78, D6 T1 G 75, T2 M3 4 77, M1 2 76 (as in text) — *Śloka no* Dn D6 19, D5 20.

77

1 [ab]) D4 8 तथात्मज K5 D2 सुत (for पुनर्) Ś1 रथम् (for ध्यानम्) Ś1 K3 5 D1 आस्थित S गागेयस्तु (M3 *sup lin* स्ते) सुत तुभ्य निश्वसत यथो (G3 सतमिवो)रग — c) Ko–3 5 Da1 Dn D1 4 6–8 T2 G1 M4 भरतश्रेष्ठ, B2 च कुरुश्रेष्ठ — d) K1 om from र वच to सोमदत्तो in 2[d] K3 स प्रहर्षकर, D8 सप्रकर्षकर, T2 सप्रकृष्य कर, G1 सप्रहर्षतर

2 Before 2, D6 G1–3 M4 ins भीष्म — K1 om up to सोमदत्तो (cf v l 1) — a) B3 transp द्रोणश्च and शल्यश्च S कर्णश्च (for शल्यश्च) — b) Da Dn1 D5 [अ]थ (for च) S1 सत्वत — d) K2 3 5 B D भगदत्तो (for सोमदत्तो) Ko–2 [ऽ]थ सैंधवै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 [ऽ]थ (Dn2 च) सौबल, T2 धनजय, M (except M4) जयद्रथ (for ऽथ सैन्धव)

3 a) K1 Da1 विंदावावल्यो, K3 °विंत्रायावल्यौ, G3 विद्यावावल्यौ — b) K2 Dn2 T2 G1 4 बाह्लीक (for बाह्लिक) Ś1 बाह्लिकै सह बाह्लिक, D1 बाह्लिक श्च महाबल, D5 इरावत च बाह्लिकै — c) Ko 2–4 D1 3 त्रिगर्त(K2 °ते)राजा, D4 (before corr) त्रिगर्भ राजश् K3 5 D6 S बलवान्, B3 धर्मात्मा, D5 च बलि (for च बली) — d) K2 मागधीश्च, B1 2 मालवश्च (for मागधश्च) S सुदुर्धर (for °र्जय)

4 a) Ś1 K3 5 B1 2 4 D (except Dn2) कौशल्यश्, Ko 2 कौत्सल्यश्, B3 कैकेयश्, T G2 4 M2 शल्यश्च, G1 3 M1 3–5 शैब्यश्च (for कौशल्यश्) — After 4[ab], S ins

322* कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्पदानुगैः ।

[T2 M4 सोदर्यास्, G1 3 M2 सोदर्यैस्]

— c) Ko 2 5 D6 रथाश्वबहुसाहस्रा, Da1 रथाश्व बहु सहस्रा — d) K3 D6 शोभना सु, K4 B2 3 शोभनाश्च (for शोभमाना) K4 महारथा, K5 सहध्वजा, D3 महाध्वजै

रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ॥ ४
देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः ।
गजेन्द्राश्च मदोद्वृत्ताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५
पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः ।
नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ६
एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७
अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।
अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ८
सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ।
पाण्डवान्वा रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ९
एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभाम् ।
ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ १०
ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान् ।
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ॥ ११
मण्डलं मनुजश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलम् ।
संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ॥ १२
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ।
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः ॥ १३ C 6 3544 B 6 81 14 K 6 81 14

5 Dn2 D2 om (hapl) 5^{a}–6^{b} — ^{a}) D1 देह जाश्च B1 महाराज, G2 महाराजन् (for हया राजन्) — ^{b}) B1 आरूढा, B4 Da2 Dn1 D4 स्वारूढैर्, Da1 साठढैर् (sic), D5 सारूढैर्, D8 श्वारूढैर्, G3 सारूढा — ^{c}) K4 [अ]ति, D8 वि (for च) K2 महोद्धृता, K3 मदोद्धृता, D8 महोद्वृत्ता, T G1 2 4 M2 मदोद्रिक्ता, G3 °न्मत्ता, M1 5 हृष्टा, M4 मदाहृष्टा (sic) — ^{d}) K1 प्रभिन्नकरदामुखा, Da1 कुरटामुख, D6 करदानना, T2 कटकामुखा, Ca as in text

6 Dn2 D2 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) Ko 2 D3 6 G1 3 M3–5 पदाताश्च, B3 अक्षताश्च Ś1 Ko–2 D8 रथा•शूरा, S दृढा राजन् (for तथा शूरा) — ^{b}) Ś1 नानाप्रहरणा युता, K3 5 Dn1 D6 °णध्वजा, D8 °णोद्यता, S °णा युधि — ^{c}) G1 3 नानादेशसमुद्यातास् — ^{d}) Ko 2 4 Da2 Dn D3 6 7 S त्वदर्थं, D8 त्व*र्थे (for त्वदर्थे) K5 साधुमुद्यता, D2 योद्धुदुर्मदा

7 ^{a}) Da1 एव (for एते) K5 D2 हि (for च) — ^{b}) M4 त्वदर्थं B1 मुक्तजीविता, Da1 त्यक्तजीवित — D6 om (hapl) 7^{d}–8^{e}

8 D6 om 8^{abc} (cf v 1 7), D2 om (hapl) 8^{ab} — ^{a}) K2 अवध्य (for अवश्य) K3 5 B1 3 T1 G हि (for तु) K3 5 सदा, D1 रणे (for मया) — ^{b}) G2 वाक्य (for वाच्य) K3 मया, D5 T1 G2 4 तदा, G1 3 तथा (for सदा) — ^{c}) T2 G1 3 M न शक्या (for अशक्या) — ^{e}) Ś1 वासुदेव सहायश्च — ^{f}) Ś1 महेंद्रसमविक्रम, D6 बलविक्रमा

9 ^{a}) G2 सर्वदाह — ^{b}) = 6 40 73^{d} K5 तत (for तव) K4 करिष्यामि वचस्तव — ^{c}) K2 पाडवाना, B1 पाडवाश्च, D1 न पाडवान्, D2 पाडवेयान् (for पाण्डवान्वा) — ^{d}) K4 ते (for मा) D1 वि (for वा) Ś1 जीष्यति, D2 जेष्यत

10 Before 10, D6 S (except G1) ins संजय — ^{a}) K3 5 B3 D2 3 ददावस्मै, D6 [अ]ददत्तस्मै (for ददौ चास्मै) — ^{b}) K5 करण शुभ — ^{c}) K2 B3 D4 G2 औषधीं, K5 ओषधीर् Ś1 वीर्यसपन्नो, K1 5 सपन्ना — ^{d}) B4 Da2 D5 तथा (for तदा) B2 विशल्यश्चावयत्तया, Da1 विशल्याश्च भवत्वया, S विशल्यो भूत्तदा (G3 °था) नृप Cc cites विशल्य and अभवत्

11 ^{b}) Ś1 K (except K4) D1 2 6 स्वेन सैन्येन, B2 T2 सेनानीकेन, D3 स्वेनानेकेन — ^{c}) S अयोजयत् (for अव्यूहत) B2–4 Da Dn D4 5 8 वीरो, D7 भीष्मो (for व्यूह) — ^{d}) B2–4 Da Dn1 m Dn2 D4 5 7 8 व्यूह (for भीष्मो) D2 युद्धविशारद

12 ^{a}) K D1–3 6 मनुजश्रेष्ठो, B Da1 Dn D4 7 8 भरतश्रेष्ठ (B2 3 ष्ठो) (for मनुजश्रेष्ठ) — ^{b}) Da1 नानाशास्त्र समाकुल, D6 °शास्त्रमहाकुल, D8 शास्त्रसमाकुल — ^{c}) Ś1 K3 सपूर्ण K1 योधमुख्यैश्च, T1 G2 4 M यौधमुख्यैश्च — ^{d}) K1 2 D6–8 G1 2 M2 3 5 तदा (for तथा)

13 ^{a}) Ko रथैरनीक°, K1 3 रथेरनेक° — ^{b}) D1 6 परिवारित, T2 पर्यवारयन् — ^{c}) B2 3 Da Dn1 D7 8 बृहद्भिश्च, B4 च विविधै — ^{d}) K3 T G2–4 ऋष्टितोमरधारिभि (K3 शक्तिभि), B Da Dn D5 7 8 प्रासतोमर, D2 बाणतोमर°, M (except M4) ऋष्टितोमरपाणिभि

C 6 3544
B 6 81 14
K 6 81 14

नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः ॥ १४
एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ॥ १५
दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ।
रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ।
चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १६
रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १७
दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।
व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १८
ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।
रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः ॥ १९
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि ।
मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ।
सर्वतः शुशुभे राजन्रणेऽरीणां दुरासदः ॥ २०

---

14 a) G3 नागैनागरथा सप्त — b) Da1 G3 वाश्वा (for चाश्वा) — c) K4 B Da2 Dn D4 6–8 T1 G अश्वेश्वे, T2 अश्वे च (for अन्वश्वं) B Da2 Dn1 D4 7 T G1 2 M चर्मिण (G2 मणि) सप्त, Dn2 D3 6 8 G3 4 वर्मिण सप्त (for दश धानुष्का) Da1 D5 अश्वेश्व वर्मिण सप्त, D2 प्रत्यश्च दश धीनष्का (sic) — d) Ś1 धनुष्के, B D (except D2) S धानुष्का K4 5 D2 दश (for सप्त) K0 1 चारिण, K2 3 5 B3 D1 वर्मिण, B1 2 4 Da2 D7 चर्मणि, Da1 वर्मिणा, Dn1 D4 5 T2 चर्मिणि Dn2 D3 वर्मणि, D3 वर्मिण, D6 वर्मिणि, T1 G1 4 M चर्मिणा, G2 चर्मणा, G3 वर्मिणां (for चर्मिण)

15 a) Ś1 एवव्यूहे, K1 4 B Da2 Dn D2 3 4 (before corr as in text) 5 एव व्यूह, D1 एव व्यूह्य (for एवंव्यूह) G3 महाराजा — b) K3 व्यूह तव (for तव सैन्य) D1 महारथ D6 तव सैन्ये महाहवे, T G1 2 4 M1 3–5 तव सैन्यस्य दसि(G4 शि)त, G3 तस्य सैन्यस्य दसित, M2 तव सैन्य च दसित — c) B1 स्थिर (for स्थित) B1 वाणाय (for रणाय) D3 महता, M1 3 5 समरे (for महते) — d) B1 युधि पातित, B3 4 Dn2 D4 5 7 8 परिवारित, Da Dn1 D3 T G M4 परिपालित (for युधि पालितम्) M1–3 5 सह (M2 सर्व) भीष्मेण पालित

16 b) K3 दतिना, D6 दतीना D3 ह (for the second च) — c) S चैव (for चापि) — d) Ś1 पुत्रास्तव च, K3 पुत्राश्च तव, M1–3 5 तव पुत्राश्च (for पुत्राश्च तव) K0 1 S दसिता, Da1 दशित — e) M (except M4) सर्वे (for शूरा) — f) B2 प्रत्यरक्षन्, D3 अरक्षत, D3 अभ्यरक्षत् (for रक्षन्)

17 a) Ś1 K1 D6 रक्षमाणश्च, K3 Dn1 D2 रक्ष माण (D2 before corr णा) स, K5 B Da2 Dn1 D4 5 7 8 रक्ष्यमाण (K5 णा) स, G1 3 M1 रक्ष्य माणाश्च D3 सुतै (for च तै) G1 ते (for तै) T2 M (except M4) सर्वैर् (for शूरैर्) — b) D2 गोप्यमानास्तु, D. °मानश्च K4 भारत, T1 G2–4 तेन वै (for तेन ते) K5 गोप्यमान सुतेन ते — c) K2 G3 सनद्धा, K4 B1 सनद्धा K3 Da1 सुमदृश्यते — d) B2–4 Da Dn D2 4 5 7 ते, D3 सु (for च) D5 महाबल (for बला)

18 a) K4 D3 T2 च (for तु) T1 G दुर्योधन स्व(G2 स)सोदर्यैर् — b) K0–2 S दसितो — c) K2 (before corr) विभ्राजत, K3–5 B Dn2 D2–4 8 व्य राजत, Da Dn1 D5 7 व्यरोचत, D1 विभ्राजति, D6 व्यजायत (for व्यभ्राजत) S विर(T2 स र)राज श्रिया युक्तो — d) D5 शक्रस (for शक्रस्) S महेंद्रस्त्रिदिवे यथा

19 a) D2 नाना (for तत) — K0 1 om 19b–20c — c) S1 तु (for च) K2 3 5 B Da Dn D2 4–8 विपुलो, D5 तुमलो (for तुमुलो) — c) Ś1 Dn2 D2–4 6–8 T1 G4 नि स्वन, K2 निश्वन, M2 निस्वना

20 K0 1 om 20abc (cf v l 19) — a) Ś1 धार्तराष्ट्रस्य — b) Ś1 K3 Dn2 D1–4 6–8 व्यूह, K5 व्यूह, S स ह (for व्यूढ) D5 प्रत्यङ्मुखे, D6 G3 प्रत्युन्मुखो; Ca c d प्रत्यङ्मुखो (as in text) K2 B Da Dn D4 5 7 8 ययौ, K4 यदि, D2 महान् (for युधि) — c) Ś1 D1 सुमहानासीद्, K2 3 B1 3 4 D2 6 स महाव्यूहो, B2 Da2 D5 सुमहाव्यूढो, Da1 Dn1 स महाव्यूढे (Dn1 ढो), G1 3 सुमहान्व्यूहो — d) K0 1 दुर्भेद्या, Da D5 दुर्भिदो, T1 G1 3 4 सुदुर्गो, G2 समित्रो (for दुर्भेद्यो) Ś1 चित्रघातिना, K0 2 3 5 Da1 D3–8 [ऽ]मित्रघातिना, Dn2 D2 M °घातन, T1 G घातिन, T2 °घातक (for °घातिनाम्)

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ।
स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ २१
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ।
रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ २२
बिभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ।
इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः ॥ २३
भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ।
स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४
नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ ॥ २५
सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ।
भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ २६
चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ।
आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् ॥ २७
प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः ।
अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २८
अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥ २९
भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३० C 6 3562 B 6 81 32 K 6 81 32

— e) T2 तत्र (for राजन्) — f) T2 रणे राजन्, G2 रणे रण (for रणेऽरीणा) G1-3 अरिंदम (G2 °म) (for दुरासद)

21 a) B2 Da1 D5 मडलस् G तत् (for तु) D5 मयालोक्य — b) K3 5 D2 6 परमदुर्जय, D3 °तमतिदारुणं, S भीष्मेण कल्पित — c) K4 पुनर्, B4 अय (for स्वय) — d) K3 5 D2 6 M1 वज्र व्यूहम्, B3 व्यूह चक्रम्, M2 3 5 वज्र व्यूहम् (by transp) S अकल्पयत् (for अथाकरोत्)

22 b) S योद्धुकामा महारथा (G3 °बला) — c) K1 3 5 D2 सर्वे (for चैव) — d) Ś1 D3 सिंहनाद मथोन्नदन्, Da1 नादास्तथानदत्, T1 G नादमनादयन्

23 a) K5 Da1 D5 T2 G1 2 बि(G1 2 बी)भत्सवस्, D3 युयुत्सवस्, G3 भीभत्सवत्, M2 corrupt D2 तथा, M (except M4) तदा (for ततो) D3 T1 G2 4 व्यूहान् (for व्यूह) — b) Dn1 युद्धकाक्षया, G2 धर्मकाक्षिण — c) K0 1 इतरेतरयो, K2 इतरेतरित — d) B2 Da Dn D3-8 S सैना

24 a) B1 द्रौणिर्, D2 3 6 मत्स्यान्, T1 G M (except M5) मात्स्य (for मत्स्य) K5 भारद्वाजोपमौ मत्स्या (sic) — b) B1 मत्स्य, M2 द्रोणिश् (for द्रौणिश्) K1 शिखडिना — c) K2 दुर्योधन — d) Da1 D5 पार्षद T2 G1 3 समभिद्रवत् (for समुपा)

25 b) K D2 मद्रराजानमीयतु, D1 मद्रराज समीयतु — d) Dn1 (by corr) विराट तम्, Dn2 D4 7 8 T2 G1-3 M युधामन्युम्, T1 G4 युयुधानम् (for इरावन्तम्) Da Dn1 D5 द्रुत

26 a) T1 G सर्वे भूपास्तु — b) D8 M5 अयोधयत् — c) K5 D2 T2 G1-3 M °सेन, B1 भीमसेन, D8 सेने B3 4 यात, D1 मत्तो (for यत्तो) — d) K1 हार्दिका, Dn2 D2 4 8 S हार्दिक्य K1 समवारयन्, D1 8 G3 समयोधयत्, M समुपाद्रवत्

27 a) M2 विकर्णश्च — Ś1 om 27^{bcd} — b) K1 दुर्दर्षण, S दुःशासन (for दुर्मर्षण) K0-3 D1 2 M1 2 4 विभु, K5 T1 G M3 5 विभु, T2 प्रभु — c) Da1 G2 अर्जुन, D5 अर्जुनी, D8 G1 अर्जुनि G1 3 वीर (for राजन्)

28 a) Da1 Dn1 D2 3 5 6 प्राग्ज्योतिष B Da Dn D4 5 7 8 तु (B1 च) राजान, D2 3 6 M4 महेश्वासो — b) Ś1 D5 हैडबो, K3 D3 हैडिंब, K5 हैडबिं, D1 हिडबो, D2 6 हैडब K0-2 T1 G4 राक्षसेश्वर, K3 5 D3 6 राक्षसोत्तम

29 a) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अलबुषस् K3 5 B Dn2 D2 4 7 8 T1 G तदा, Da Dn1 D3 5 6 T2 M तथा (for ततो) — b) K4 सात्यकिर्, G3 सात्विकिं K4 T1 G4 युद्धदुर्मद — K0-2 om (hapl) 29^{c}–30^{d} — c) Da Dn1 D6 M1 3 5 ससैन्य, D5 ससैन्य, T2 तत्सैन्य — d) Ś1 सरतिद्रवत्, K3 5 D2 6 समुपाद्रवत्, D8 चाभिदुद्रुवे, S समवारयत् (for समभिद्रवत्)

30 K0-2 om 30 (cf v l 29) — a) D5 यातो, D6 गच्छन् (for यत्तो) — b) T1 G अभिद्रवत् (for अयोधयत्) — c) K3 5 B1 D2 8 श्रुतायुध, T2 श्रुतायुस् (sic) Da1 om (hapl) from तु in 30^{c} up to राज in 32^{a} K3-5 B2-4 Da2 D1 2 5 6 च (for तु)

C 6 3562 B 6 81 32 K 6 81 32 चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ॥ ३१
ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनंजयम् ।
शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ ३२
अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३३
युद्धाभिकामाञ्शूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।
त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३४
अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।
य इमे मा यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३५
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३६
तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।
तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३७
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते ।
छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ३८
देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः ।

31 Da1 om 31 (cf v l 30) — a) K5 D2 4 T1 G2 4 च (for तु) K0-2 ससैन्य चेकितानस्तु — b) D5 कृष्णम् (for कृपम्) K0-2 समरे कृपमन्वयात्, D1 गौतम प्रत्यवारयत्, D8 कृपमेवाभिदुद्रुवे, T G4 कृपमेव न्य(T2 वानु)योधयत् — K1 om 31^{c}–32^{b} — c) Ś1 शेष, D1 शेषा D1 सर्वे, D2 गत्वा, T2 G3 M4 युक्ता (for यत्ता) — d) K2 Dn2 भीमसेन, K3 4 B Dn1 D1–3 5–8 T G भीष्ममेव K2 महारथ (for रथम्)

32 K1 om 32^{ab} (cf v l 31) Da1 om ततो राज in 32^{a} (cf v l 30) — a) K2 B4 राजन्स(B4 जा स)हस्राणि, K3 5 B3 D2 6 राज(B3 जा)समूहास्ते, B1 राजसहहास्ते (sic), D1 राज्ञा सहस्राणि (for राजसहस्राणि)

33 a) D (except D1–3 6) °नस्तु (for नोऽथ) G3 अर्जुनो भृशसक्रुद्धो — Before 33^{cd}, D6 ins अर्जुन उवाच, G2 ins कृष्ण (sic) — c) Ś1 यस्य (for पश्य) — e) Ś1 K3 D6 8 (marg sec m as in text) G1 3 व्यूहानि (for व्यूढानि) K0 2 व्यूढविदुषा, T2 व्यूहविबुध — f) D1 गाधारेण यशस्विना

34 a) D1 युद्धाभिकामा शूराश्च — b) K0-2 चामितान् (K0 म्), S दसितान् (for दंशि) D1 पश्य सर्वे च दशिता — c) K3 Da2 D5 त्रिगर्तराज सहितं, D1 °राजसहिता, M राज्ञा सहित — d) T1 G माधव; M कौरव (for केशव)

35 a) T2 अद्यैव (for अद्यैतान्) Ś1 पातयामास, K3–5 B2–4 D2 6 नाशयिष्यामि, Da2 Dn2 D4 T G घात° (for पात) D1 अद्य चैनान्हनिष्यामि — b) Da1 जनार्दन D1 पश्यतस्तव माधव — c) K2 transp ये and इमे G3 का (for मा) D1 युधा (for यदु) Ś1 य इमे माधवश्रेष्ठ, K5 येमेमा यदुश्रेष्ठे (sic) — d) G2 युद्धकामा M (except M4) महारणे (for रणाजिरे)

36 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 Before 36, D6 ins संजय उवाच — a) K3 B Da2 Dn2 D1 3–8 S एतावदुक्त्वा कौंतेयो, K5 Da1 Dn1 D2 एतदुक्त्वा तु कौंतेयो — b) K0 D6 G3 अवसृज्य, K2 इव सृज्य, M2 अपमृज्य (for अवमृज्य) Ś1 K0 1 D3 ह (for च) — d) K0-2 रणाधिप (for नरा)

37 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — a) Dn2 समरेष्वासा, S परमेष्वास — b) T2 G1–3 M शस्त्रवर्षैर् (for शर) K3 अपूजयन्, K4 D1 T1 G4 अवाकिरन् (for अपूरयन्) Da Dn1 D5 शरवर्षेण पूरयन् — c) S तटाकम् Ś1 K0 1 तडाक वारिधाराभिर्, K2 तडागे वारिधारा°, K5 तडागमभिधारा°, B Dn2 तडागं वारिधारा — d) Da1 प्रवृषि

38 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — c) K1 छाद्यमानो, D3 तुद्यमानौ, M2 छाद्यमाने, M4 शाद्यमानौ K5 B D2 T1 G M (except M4) रणे, D3 शरै (for भृश) K1 कृष्णो — d) D6 भृश (for शरैर्) D1 T1 G2 3 (*sup lin*) 4 महारथौ, D6 महाहवे, G3 विशा पतौ (for महारणे)

39 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — a) K0-2 देव, D3 तथा (for देवा) D2 देवर्षयश्च सिद्धाश्च — b) Ś1 गाधर्वाश्च, D1 m सिद्धाश्चैव (for गन्धर्वाश्च) Ś1 D2 3 6 T2 G M5 महोरगै, K0 3–5 सहोरगै, B2 महौरगा, B3 4 सहोरगा — d) D1 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) B1 3 Da Dn1 D5 तथा-

विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ३९
ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत् ।
तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४०
शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत् ।
न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ॥ ४१
तेषां राजसहस्राणां हयाना दन्तिनां तथा ।
द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ॥४२
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शांतनवं ययुः ।
अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४३
आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम् ।
संचुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४४　　C 6 3576 B 6 81 46 K 6 81 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्याय. ॥ ७७ ॥

विधौ, B_2 D_1 तथाकृतौ, Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ तथाचितौ

40 For sequence in Da_1, cf v l 6 76 6 —^{a}) S तत क्रुद्धो रणे पार्थो —^{b}) T_1 S [ऽ]प्यैन्द्रम्, M ह्यैन्द्रम् $Ko_{1\ 4}$ B_{1-3} Da_2 Dn_1 $D_{5\ 7}$ उदैरयत्, K_3 B_4 Da_1 D_{1-3} उदीरयन्, T_1 $G_{2\ 4}$ उपासृजत्, T_2 G_1 अवासृजत्, G_3 समासृजत्, M (except M_4) अपूरयत् (for उदीरयत्) —^{c}) K_3 Da_1 तत्राद्भूतम्, K_4 तस्याद्भुतम्, D_3 तदद्भुतम् K' आपश्याम, K_3 D_3 अपश्यामो —^{d}) D_1 विजय च (for यस्य)

41 For sequence in Da_1, cf v l 6 76 6 —^{a}) $Ko_{2\ 3}$ D_2 अस्त्रवृष्टिं, B_{1-3} D_1 T_2 G_{1-3} M शरवृष्टिं S_1 परैर्युक्ता, K_3 परामुक्तां, B_3 शरैर्युक्ता, Da_1 D_5 शरैर्मुक्तां, T $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 2\ 4}$ परैरस्ता, $M_{3\ 5}$ परैरस्त्रान् (for परैर्मुक्ता) — T_2 om 41^{b}-43^{c} —^{b}) K_2 शस्त्रोघैर्, D_8 शास्त्रौघैर् (for शरौघैर्) $Ś_1$ T G $M_{2\ 4\ 5}$ पर्य(M_2 रि)वारयत्, K_5 D_8 यदवारयन्, D_1 $M_{1\ 3}$ पर्यवारयन् —^{c}) D_1 स (for च) $Ś_1$ तत्रास्य निर्णित्त, $K_{2\ 3}$ तत्रापि (K_3 स्य) निर्भिन्न, K_5 तत्राथ निर्भिन्न, B_{1-3} Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$ शस्त्रैरनिर्भिन्न, B_4 शस्त्रैर्न निर्भिन्न, D_6 तत्राप्यनिर्भिन्न, S तत्राप्य(M_4 °स्य)निर्भिण्ण D_2 न तत्राभूदनिर्भिन्न —^{d}) M_{1-3} कच्चिदासीद्, M_3 (*sup lin*) $_5$ कच्चिद्यासीद् (for कश्चिदासीद्)

42 For sequence in Da_1, cf v l 6 76 6 T_2 om 42 (cf v l 41) —^{a}) B_4 Dn_2 $D_{4\ 8}$ एषा (for तेषा) K_3 हति (for राज) —^{b}) D_8 पत्तिना (for दन्तिना) —^{c}) Dn_2 D_8 transp त्रिभि and शरै D_1 चापि (for चान्यान्)

43 For sequence in Da_1, cf v l 6 76 6 T_2 om 43^{abc} (cf v l 41) —^{a}) D_1 वध्यमाना (for हन्य) D_6 पार्थे (for पार्थेन) —^{c}) D_3 S (T_2 om) अगाधे मज्जता तेषा —^{d}) $K_{3\ 5}$ D_2 पोतो (for त्राता) B Da_2 Dn $D_{1\ 4\ 5\ 7\ 8}$ T_2 G_{1-3} M तदाभवत् (by transp), Da_1 तवाभवत्

44 For sequence in Da_1, cf v l 6 76 6 —^{a}) T_2 पतद्भि स (for आपतद्भिस्) K_4 Da_2 Dn_2 $D_{4\ 5\ 8}$ च (for तु) —^{b}) K_{3-5} Da_2 $D_{1-3\ 5}$ प्रभग्नैस्, Da_1 प्रभानैस्, D_8 (before corr) प्रभग्नौ, M_4 प्रभिन्न —^{c}) $Ś_1$ $Ko_{1\ 4}$ तच्चुक्षुभे, K_2 सच क्षुभे, T_2 सच्छुभेद (for सचुक्षुभे) —^{d}) S वातेने (T_1 नै)व (for वातैरिव) K_1 महाबल, D_3 महार्णव, D_6 र्णव

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, $Ko_{-3\ 5}$ D_2 mention only सप्तमयुद्ध दिवसे, K_4 Da Dn_1 D_5 सप्तमेह्नि, B_3 सप्तमेह्नि सग्रामे, D_6 सप्तमेहनि, M_4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K_4 D_6 T_2 G_2 M_{1-3} द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 (*sec m*) 39, Dn_2 M_5 79, D_6 T_1 G 76, T_2 $M_{3\ 4}$ 78, $M_{1\ 2}$ 77 (as in text) — *Sloka no* Dn_1 44, Dn_2 45, D_5 46

७८

C 6 3577
B 6 82 1
K 6 82 1

संजय उवाच ।
तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन्रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३
तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ४
एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनंजयम् ।
सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५
तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम् ।
संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ।
रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलम् ॥ ८
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।

78

1 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) M1 3 5 तत (for तथा) T G M2 4 प्रवृत्तमात्रे (for तथा प्रवृत्ते) — b) T2 सुकर्मणि (for सुशर्मणि) — c) K3 5 D2 भग्नेषु चापि (for प्रभग्नेषु च) B2 सर्वेषु, M3 5 वीर्येषु (for वीरेषु)

2 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) K0–3 5 Da Dn1 D4–6 8 क्षुभ्यमाने, K4 D1 2 S क्षोभ्यमाणे (D2 T °ने) D1 ततस्तस्मिन् (for बले तूर्णं) — b) K2 सागर (for सागर) K3 5 D2 तथा, B2 तदा, D1 बले, T2 भुवि (for तव) — c) K0–3 T2 प्रत्युद्यते, D3 प्रत्युद्युते, D6 प्रत्युद्याने K1 गागेये, D1 त्वरित (for गाङ्गेये) — d) D1 गागेये, D3 त्वरिते (for त्वरित)

3 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) K (except K4) D1–3 S राजा (for राजन्) — b) G1–3 रणे पार्थपराक्रम — c) K2 D5 त्वरमाण (for °ण) K5 च समरे (for समभ्येत्य)

4 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) K5 D2 6 तु (for च) K2 D6 च प्रमुख, K3 प्रमुखत, M1–3 चमूषु वै, M5 चमूमुखे (for च प्रमुखे) Da Dn1 D1 3 5 वीर (for शूर) — b) K1 महार्णव, K2 र्णव, B2 D6 °रथ, B4 Dn2 D4 7 8 बल — d) Ś1 K0–3 प्राह (for भृश) Ś1 मे हर्षयन्, K1 स हर्षवद्, K4 प्राहर्षयन्, D1 हर्षयितु K3 5 B1 2 D2 4 इव (for वच)

5 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) D1 S transp भीष्म and शातनवो — c) K0 M1 कुरुश्रेष्ठ

6 a) K2 3 B1 प्रयात, Da1 प्रयात K3 5 D2 रणे वीर, B Da Dn D4 5 7 8 T2 M परान्वीरान्, D1 °न्वीरा, D3 न्वीर, D6 तदा वीर, T1 G2–4 पुरो वीरा, G1 पुरे वीरा (for परानीक) — b) Ś1 महा, K0–2 4 D1 सह (for सर्व) K3 4 B3 Dn D3 4 6 7 T G1 2 4 M (except M2) भारत D1 सर्वे सेन्येन दंशिता — c) T1 G4 सयुक्त, T2 G1–3 M सयुक्ता (for सयत्ता) T2 वीर (for सर्वे) — d) K0 1 पालयत्वा (sic) T1 G2 4 महारथ, G1 3 महा रथा (for पितामहम्)

7 a) T1 G M2 इत्येतद् (for इत्येवम्) D1 बाढ मुक्त्वा तु ते सर्वे — b) Da Dn1 D5 स्वान्य° (for तान्य°) Da1 सर्वश, T2 M4 सर्वत (for सर्वश) — c) T1 G1 3 4 नरेंद्रास्ते, G2 नरास्तेति, M2 नरेन्द्रास्तु (for नरेन्द्राणा) — d) K5 B1 2 D अनुजग्मु, S जग्मु सर्वे (for समाजग्मु)

8 a) T2 प्रशात, G1 3 प्रयात — b) K3 Da1 D5 8 भीष्म — c) M5 भ्रातरम् (for भारतम्) K0–2 भारत सयातम्, K3 भारतमायातम् — d) K3 D1 2 6 T G महाबल

9 a) Ś1 महे, D3 महत् (for महा) S तत श्वेतपताकेन — b) K0 भीमवारणकेतुना, S श्वेतवर्ण (M1 2 4 5 र्णं) हयेन च Cc d cite भीम° — c)

महता मेघनादेन रथेनाति विराजत ॥ ९
समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनंजयम् ।
अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
मध्यंदिनगतं संख्ये न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११
तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ १२
स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ।
भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३
भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।
ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४
तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ।
शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ १५
द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ।
धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ १६
तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १७
स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः । C 6 3595 B 6 82 19 K 6 82 19

B1 रथनादेन (for मेघ) — d) K0 1 [अ]तिविराजिता, K2 °जिना, K3 5 °जयन्, K4 B Da2 Dn D3-5 7 8 जता, D1 6 T1 G4 [अ]भिविराजता, D2 [अ]ति विराजयत्, T2 G1 3 M सुविराज(G3 जि)ता, G2 [अ]भ्यविराजता

10 a) S पश्यता (for समरे) D1 भीष्मे याते तु सैन्याना — b) K3 4 B Dn2 D4 उप(K3 पा) यात, Da1 उपायात, D2 उत्पतत (for उपयात) D1 तावकाना पुन पुन, S उपयातो धनजय — c) K3 5 D2 3 5 6 तुमलो G2 om नादो — d) K1-3 Da1 D3 भया (for भयाद्) T G M4 हयान्दृष्ट्वा किरीटिन

11 a) K2 3 B Da Dn D5-8 T1 G4 अभी(D5 भि)षुहस्त Ca cites अभिषु, Cc d अभीषव — b) K3 दृष्ट्वा दैत्यम्, D5 ष्ट्वा नित्यम् (for दृष्ट्वादित्यम्) K5 इवापर — c) K1 मध्यदिनगतसखे, B3 4 Dn2 D4 7 8 °गते (Dn2 त) सूर्ये, T2 M °गते सखे, G1 3 गते सखे, G2 गते सखे — d) K2 B Da2 Dn D4 अभिवीक्षितु, Da1 अतिवी°, D5 इति वी (for प्रतिवीक्षितुम्)

12 K2 om 12 — a) T2 तव (for तथा) — b) Da1 D5 श्वेतकार्मुकी — d) S1 K1 4 B Da2 D3 4 7 8 M Ca d श्वेत, K5 D2 रौद्र, D5 स्वेत (for श्वेत) K3 5 D2 इवोत्थित, S इवापर (for इवोदितम्)

13 a) T1 G4 सर्वतस्तै (for स सर्वत) K5 सर्वत सपरिवृतस् — b) Da1 त्रिगर्ति K3 5 D2 6 सुमहाबल (K5 °लै), B1 D3 S तु महात्मभि, D1 सु महारथै (for त्मभि) — c) D1 3 S सह (for तव)

14 a) Ś1 K0-2 Da Dn1 च (for तु) — b) Dn2 भृश विव्याध, T1 G2 4 मत्स्यराजस्य, T2 G1 3 M मात्स्य वि (for मत्स्य विव्याध) D3 पत्रिभि — c) K0-2 शरेणादौ D6 S ध्वजमेकेन (D6 धनुश्चैकेन) चिच्छेद — d) D1 चैवास्य (for चैकेन) K0 चिच्छेदे, B1 चिच्छिद, Da1 विच्छिदे, D3 चिच्छदे D6 सुत द्वाभ्याममुताडयत्, S धनुरेकेन पत्रिणा

15 a) Da1 चित्र (for छिन्न) — b) D5 विराटे S (except T2) [ऽ]क्षौहिणीपति (for वाहिनी) — c) K0 आधत्त — d) D2 धनुर्भारत सदृढ — e) Ś1 वरा श्वासी, K2 3 शराश्चासी, Da1 शिरास्याशी, D5 शिरांश्चाशी — f) B1 पाडवान्, T2 पावकान् (for पन्नगान्) Da Dn1 D5 T1 G transp पन्नगान् and इव

16 D3 om 16 — a) D1 स (for प्र). — M3 5 om (hapl) 16bc — b) Ś1 M2 चतुर्भिश्चैव — D2 om 16cd — c) T1 G M2 चिच्छेद (for विव्याध) — d) K3 सप्तभि (for पञ्चभि) — e) B1 2 °श्चैकेन चाविध्यत्, B3 4 Da Dn D1 4 5 7 8 °श्चैकेषुणाविध्यत् — f) B2 तदा (for तत्र) T2 G5 द्विजर्षभ D1 तत क्रुद्धो द्विजोत्तम

17 a) K0 2 ततो (for तस्य) D1 वाहान् (for अश्वान्) — c) K0 D3 G3 अष्टभिर्, T2 अभिनद् (for अष्टाभिर्) T1 भारतश्रेष्ठ — d) D1 सूतमेकें षुणा तथा, D3 तमेकेन च पत्रिणा

C 6 3595 B 6 82 19 K 6 82 19

आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः ॥ १८
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥ १९
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर ॥ २०
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणिं बाणो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥ २१
स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २२
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ।
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २३
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २४
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २५
स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २६
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधं तथा ।
शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे ॥ २७

---

18 ^{a}) K2 महत्ताश्वाद् (for स हताश्वाद्) — ^{b}) K1 हतसारथै, D8 भरतर्षभ, T1 G4 हतसारथे — ^{c}) D6 रथात् D1 राजन् (for तूर्णं) — ^{d}) K3–5 B Da2 (marg) Dn2 D1–4 6–8 S Cc पुत्रस्य (for शङ्खस्य)

19 ^{a}) K0–2 transp तु and तौ — ^{b}) Ś1 भारद्वाज, K3 D8 भरद्वाज K3 रथ (for रथे) Ś1 D1 T1 G2–4 M2 स्थितं (for स्थितौ) — ^{c}) Ś1 शरवारेण — ^{d}) Ś1 D1 छादयामासतुर् (for वारया) K5 तदा, G2 M5 बलान् (for बलात्)

20 ^{a}) D8 भरद्वाजस् — ^{b}) K3 D2 3 शरमासी°, K4 शरानाशीविषोपमान् — ^{c}) Da1 विक्षेप S राजन् (for तूर्णं) — ^{d}) Ś1 K0–2 महाबल, K4 Da1 M2 जनेश्वर, B Dn2 D3 6 8 T2 G1 श्वर (for श्वर) Cv as in text

21 ^{a}) D1 तस्य तत् (for स तस्य) S कवच (for हृदय) — ^{b}) T2 पपौ (for पीत्वा) — ^{c}) K1 जघास (for जगाम) Ś1 K0–2 धरणी K3 बाणौ, D1 भित्वा (for बाणो) — ^{d}) K2–4 B Da Dn D1 3–5 7 8 G2 3 M लोहितार्द्र (G3 र्द्रि) कृतच्छवि, D2 °तार्द्रतरच्छद°, D6 °ताद्रकलेवर, T2 तार्द्रकरच्छवि

22 ^{a}) K4 B3 4 Dn2 D3 4 6–8 रणे (for रथात्) — ^{c}) B1 Da Dn1 (before corr) D5 छित्त्वा धनु, B2–4 Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 हित्वा धनु (for धनुस्त्यक्त्वा) — ^{d}) T2 समीपतु Ś1 पितरेव समेयत,

23 ^{a}) D1 3 T1 G1 2 4 M3 तमात्मज, G3 तदात्मज (for स्वमा°) — ^{b}) D6 रथात् (for भयात्) — After 23^{ab}, D1 *repeats* 13^{cd}, om 23^{cd}

24 ^{a}) K2 भरद्वाजस् D1 तथा (for ततस्) — ^{b}) K3 5 D2 महाचमू, D8 चमु — ^{c}) K0–2 B1 2 Da Dn1 D4 5 7 8 G1 M (except M3) वारयामास, Dn2 धार°

25 ^{a}) K3 5 D2 6 शिखडी तु, D7 शिषड्यपि S समासाद्य (for महाराज) — ^{b}) K1 2 Da1 द्रोणिम्, K4 द्रोणम् S द्रौणि (G2 द्रौणी, M2 द्रोणि) माहवशोभिनं — K5 D2 om (hapl) 25^{c}–29^{b} — ^{c}) K1 D8 अजघ्नीन — ^{d}) Ś1 काराचैस्, D1 आहवे (for आशुगै)

26 K5 D2 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) Da Dn1 D5 स च तौ, S प्रबभौ (for स बभौ) Ś1 D8 T1 G1 3 4 नरशार्दूल, K2 Da2 Dn1 D5 °शार्दूलौ, D3 T2 M रथशार्दूलो — ^{b}) G2 4 नाराचै (for ललाटे) Da Dn1 सन्नितैस्, D5 सामितिस् (for संस्थितैस्) K3 ललाटात्रस्थितैस्त्रिभि, K4 ललाटस्थैस्त्रिभिशरै — B2 om 26^{cd} — ^{d}) Da1 इवोत्थितै, D1 अवस्थितै (for इवोच्छ्रितै)

27 K5 D2 om 27 (cf v l 25) — ^{c}) B4 Dn2 D4 7 8 (before corr) सूत रथमथो, D3 ध्वज सूतमथो, T2 सूतध्वजरथो — ^{d}) K4 B2 D6 आयुधास्तथा, B4 Dn2 D4 7 8 आयुध (Dn2 D4 °ध) ध्वज, D3 S अयुधानि च (for आयुध तथा) — ^{e}) K4 B Da Dn D4 5 T2 आच्छिद्य, D1 अत्युग्रै, D7 8 (marg *sec m*) उच्छिद्य, D8 (orig) उत्थिद्य, T1 G M1 3–5

स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ।
खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम् ।
श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २८
सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३०
तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ॥ ३१
ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।
चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ।
शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ ३२
शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ ३३
तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३४
शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३५
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।

C 6 3615
B 6 82 39
K 6 82 39

आदिश्य, M_2 आहत्य (for उद्दिश्य) — [f]) B_2 भूतले (for सङ्ख्ये)

28 K_5 D_2 om 28 (cf v l 25) — [b]) K_3 वा (for वै) D_5 वर (for वर) S रथान्निहतसारथे (T_2 M थि) — [c]) T_2 G_{1-3} $M_{1\ 2\ 4}$ आद(M_2 °ध)त्त (for आदाय) K_{0-2} D_3 सुशित, S वेगेन (for निशित) — [d]) G_{1-3} विपुल (for विमल) $Ś_1$ K_3 B_1 D_3 च शरासन, K_{0-2} शरवारण, D_6 चर्म एव च, T_1 G_4 चर्म चापर, Cc d च शरावरम् (as in text) K_4 चर्म चादाय सुप्रभ — [e]) K_3 $D_{4\ 6\ 8}$ M_4 विचरन् (M_4 °त्), G_2 विचर (for व्यचरत्) — [f]) G_2 M_{1-3} शत्रुपूगहा (for तापन)

29 K_5 D_2 om 29[ab] (cf v l 25) — [c]) K_4 दृश्यते (for ददृशे) $Ś_1$ द्रोणे, K_1 Da_1 द्रोणिस्, G_2 द्रोणीस् — T_2 om (hapl) 29[d]–32[a]

30 T_2 om 30 (cf v l 29) — [a]) K_2 सर, B_2 G_2 शत (for शर°) — [b]) Da_1 भरतर्षभ, D_1 भरतोत्तम — [d]) $K_{1\ 2}$ Da_1 M_1 द्रोणि K_4 परम कोविद, D_1 परबलार्दन, T_1 G M_4 समरकोपन (for परम)

31 T_2 om 31 (cf v l 29) — [a]) K_2 Da_1 तामापतती, $B_{3\ 4}$ तमापतर्तीं, D_5 तामापतति D_1 S सहसा (for समरे) — [b]) K_2 Da_1 सुदारुण, S (except M_4, T_2 om) दुरासदा (for सुदारुणाम्) — [c]) K_2 तीक्ष्णघोरेण, D_3 शितधारेण — [d]) D_1 अच्छिनद् (for चिच्छेद) D_5 वर (for वर)

32 T_2 om 32[a] (cf v l 29) — [a]) D_1 स (for [अ]स्य) K_3 D_2 बलिनो, K_5 बलिना, $D_{1\ 6}$ T_1 G विपुल (for विमल) K_2 Da_1 $M_{1\ 3\ 5}$ द्रोणि — [b]) G_1 मनोरथ (for रमम्) — [c]) K_3 [अ]च्छिदद् (for [अ]च्छिनद्) S चापि (for चास्य) D_1 सासिं चर्म तदा तस्य — [d]) T_1 G कृतहस्तश्च सयुगे, T_2 M लघुहस्तश्च (T_2 °स्य) स° — [e]) K_4 B Da Dn D_{4-8} शरै, K_5 स तै, D_1 सितै (for शितै) Dn_2 च (for सु) — [f]) K_3 पचभि, S मार्गणै (for पत्रिभि) K_5 D_2 विव्याध च पतत्रिभि

33 [a]) $K_{0\ 2}$ च (for तु) — [b]) K_3 निशित (for खण्डित) — [c]) K_1 D_3 अविध्य, K_3 T_2 G_2 आविध्यद् Cd आविद्ध K_2 विसृजत्, D_2 वासृ° (for व्यसृ) — [d]) $D_{1\ 3}$ पावक (for पन्नगम्) S अवप्लुत्य महामना (T_2 रथ, $M_{1\ 3\ 4}$ मन)

34 [a]) D_1 सप्रेक्ष्य (for सहसा) — [b]) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ वज्राशनिसमप्रभ (Dn_2 स्वन), D_3 कालांतकसम — [c]) K_2 Da_1 द्रौणि, K_3 द्रोणिर् S शरैरचू- (T_2 पू)र्णयद्द्रौणिर् — [d]) T_1 G अस्त्र°, T_2 M हस्त° (for पाणि) Da Dn_1 D_5 दर्शयामास लाघव — $K_{3\ 5}$ D_2 om (hapl) 34[ef] — [e]) D_1 प्र, M_2 तु (for च) — [f]) D_3 शितैर् (for शरैर्) Da Dn $D_{1\ 3\ 5}$ S आशुगै (for आयसै)

35 [a]) $Ś_1$ सु (for तु) D_1 महाराज, G_2 ततो राजस् (for भृश राजस्) — [b]) S [अ]निश (for शितै)

36 [a]) $K_{3\ 5}$ B D (except D_3) सात्यकिश्चापि

C 6 3615 B 6 82 39 6 82 39 अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ॥ ३६
राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ।
मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ।
नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ३८
ऐन्द्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ।
विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ॥ ३९
तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ।
अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०
तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना ।
प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४१
तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि ।
शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४२
न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ॥ ४३
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।

सक्रुद्धो, S सा(M1 3 4 स)त्यकोप्यथ सक्रुद्धो — ^{b}) Dn2 D4 7 त महाहवे (for क्रूरमाहवे) — ^{c}) = 40^{c} Ś1 अलबुस , K4 B Da2 Dn D4 7 8 बुष, Da1 °बुख, D5 बूख, D6 बुश (for अलम्बुस) Ś1 क्रूरैर्, K3 5 B3 4 D1 2 6 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) — ^{d}) Ś1 बलिना बले, K0 2 B3 Da2 D3 5 7 T G4 M4 बलिना बली, K3 5 D1 2 6 M1–3 5 बलिना वर

37 ^{a}) K5 राक्षसेंद्रसुत , D1 राक्षसस्तु तत° — ^{b}) S मारिष (for भारत) — Da1 reads 37^{d}–38^{d} after द्रुपद in 44^{b} — ^{d}) K4 B2 4 शायकै (for सायकै) — ^{f}) Ś1 D3 8 शस्त्रवर्षैर् (for शर°) K0 1 D2 (before corr) 3 अवाकिरन्, K2 इवाकिरत् (for अवा) — After 37, D1 ins

323* अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।

38 For sequence in Da1, cf v l 37 — ^{a}) Dn1 D6 अत्र (for तत्र) D3 5 अपश्याम — ^{b}) D1 महात्मन (for पराक्रमम्) — ^{c}) T G M3 (inf lin) 5 स (for यत्) D1 सग्रामे (for समरे) K4 नासभ्रमस्तु समरे, B1 नाभ्रशयत्समरे (submetric), B2 4 नासभ्रम यत्समरे, B3 नासभ्रमो यत्स°, D2 3 नासभ्रमोस्य स , D4 असभ्रमद्यत्स°, D5 नासभ्रमस्य स , M स तमाच्छाद्य स , Bom ed असभ्रमस्तु स — ^{d}) Ś1 वध्यमाना, T1 G4 विध्यमान K5 D5 शतै (for शितै) D3 वध्यमानस्य तै शरै

39 ^{b}) S (except T2 M4) वीर्यवान् (for भारत) — ^{c}) K0 2 विजयाद्यनुसप्राप्त, D6 याद्यदुना प्राप्त — ^{d}) Dn2 D8 G1–3 महात्मना, M1–3 5 मनस्विना (for यश°) T1 G4 माया जघ्ने महात्मन

40 T2 om (hapl) 40^{a}–41^{b} — ^{b}) Ś1 माया Ś1 K1 राक्षसी M1 3 5 माया राक्षसनिर्मिता — ^{c}) = 36^{c} K4 B Da2 Dn D2 4 5 7 8 अलबुष, Da1 बुध्न, D6 °बुश K3 शितैर् (for शरैर्) K3 5 D2 अन्यैर्, D1 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) S (T2 om) ऽन्ये राजन् (for शरैर्घोरैर्) — ^{d}) T1 G M2 अभ्यकीर्यत, M1 3–5 अत्याकिरत (for अभ्या) Ś1 K3–5 D2 M सर्वत D1 अवाकिरत सात्यकि — ^{e}) M4 पर्वतो — ^{f}) K1 बलाहका , G1–3 M वलाहक

41 T2 om 41^{ab} (cf v l 40) — ^{a}) B1–3 Dn2 D4 8 M1 त (for तत्) K5 D3 M3 5 पीडितस् K3 4 D1 2 6 M4 स तथा पीडितस्तेन (D1 तो राजन्), T1 G M2 स तु सपीडितस्तेन — ^{b}) K3–5 Da Dn D2 4–8 T1 G M2 4 यशस्विना, M1 3 5 मनस्विना (for महात्मना) — ^{c}) Ś1 प्रादुद्रव, D2 प्रादुद्रावद्, D4 M4 प्राद्रुद्राव D1 रणे (for भयाद्) K3 राजन्, D1 भीत (for रक्षो) — ^{d}) K5 B1 3 4 D2 4 त्यक्त्वा (for हित्वा) K3 रक्षस्त्यक्त्वा च सात्यकिं, D1 शैनेयशरपीडित

42 ^{a}) B2 तमाजय, T1 G1–3 तमजय्य S मघवता (for राक्षसेन्द्र) — ^{b}) K0–2 स्वय (for सख्ये) Ś1 मघवतामिह, K0–2 °तापि ह, K4 5 °तापि हि S जित्वा (T2 छित्वा, M4 हित्वा) भारत सात्यकि (T2 के) — ^{c}) D3 शनेय (for शैनेय) K0 D6 प्रणदज्जित्वा, D1 प्राक्रमज्जित्वा D5 प्राणद जित्वा, S प्रा(T2 G2 M2 प्र)णदन्नाद (for प्राणदज्जित्वा) — ^{d}) M यौधाना

43 ^{a}) K3 निहत्य, K4 B Dn2 D4 7 8 अ(D8 आ)वधीत्, Da1 Dn1 D5 अब्रवीत्, D2 निहनत्, D3 6 व्यहनत्, G2 न्यहन्यत (hypermetric) (for न्यहनत्) D1 तावक सैन्य (for तावकाश्चापि) — ^{b}) T2 सात्यके — K0–2 om 43^{cd} — ^{c}) G2 बाहुभिर् D1 भल्लैस् (for बाणैस्) — ^{d}) D1 भयार्जिता

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४४
संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ।
विव्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ ४५
धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः ।
षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४६
तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः ।
शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ४७
स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्बली ।
पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ४८
शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ४९
ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥ ५०
कृतवर्मा रणे भीमं शरैराछ्र्छन्महारथम् ।
प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ५१
ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः । C 6 3633 B 6 82 57 K 6 82 57

44 ^{b}) After द्रुपद, Da1 reads 37^{d}–38^{d} (cf v l 37) Da Dn1 D5 सुतो (for [आ]त्मजो) — ^{c}) T2 महाराज — ^{d}) K3–5 B Da Dn1 D4–8 S transp तव and पुत्र S (except T2 M4) जनेश्वर D2 पुत्र दुर्योधन तव — ^{e}) M2 रोदयामास (for छाद°)

45 ^{a}) K3 4 D (except D3 6) स च्छाद्यमानो, S छाद्यमानोपि (for संछाद्यमानो) K3 5 D2 निशितैर्, D8 समरे (for विशिखैर्) — ^{b}) B D (except D1–3 6) मारिष (for भारत) — ^{c}) D1 transp वि व्यथे and न S नैव (for न च) Ko–2 सुपीतेन, D1 महाराज (for च राजेन्द्र) — ^{d}) B1 D3 (before corr) 5 7 8 जनेश्वर, D1 महारथ, D4 (before corr) नरेश्वर S पुत्रस्ते भरतर्षभ

46 ^{a}) Ś1 धृष्टद्युम्ने, T1 G2 3 °द्युम्न T1 G1 3 4 तु (for च) S (except M2) सक्रुद्धो (for समरे) — ^{b}) B2 हतु, T1 हयान्, T2 G M5 राजन्, M1–4 राजा (for तूर्णं) T1 G4 विव्याथ K3 B1 पचभि°, K4 5 B2 Da Dn1 D1 2 5 6 8 (marg sec m) T G1 3 4 M पत्रिभि, B3 Dn2 D4 पत्रिणा, B4 D7 8 छत्रिणा, D3 मार्गणै (for सायकै) — G2 om (hapl) from पत्रिभि up to विव्याध in 47^{f} — ^{c}) Ko त्रिंशतश्च, K2 त्रिंशताश्च, D6 विंशता (for त्रिंशता) K3 5 D2 3 षष्ट्या त्रिं(D2 विं)शतिभिश्चैव; D1 त्रिंशता निशितैस्तीक्ष्णैस्, T1 G4 राजानमवनीपालस् (G4 °ल), T2 G1 3 M नवत्या त्व(G3 अ)वनीपालस्

47 G2 om up to विव्याध in 47^{f} (cf v l 46) — ^{b}) Ś1 Ko–2 D3 भारत, Da1 मारिष, D1 पत्रिभि (for मारिष) — ^{c}) K2 3 हयाश्च Ko–2 D3 सख्ये, D6 शिघ्र, T1 G1 3 4 शीघ्रान् (for शीघ्र) — ^{d}) K5 B Da Dn D1 2 4–8 महाबल (D4 °ल) (for रथ) T1 G1 3 4 जघान भरतर्षभ — Ko 1 om (hapl) 47^{e}–49^{b} — ^{e}) D1 चैव (for चैन) — ^{f}) S शीघ्र (for क्षिप्र) K3 5 D2 M (except M4) पत्रिभि, G4 पचभि (for सप्तभि)

48 Ko 1 om 48 (cf v l 47) — ^{a}) K1 D1 2 T2 हताश्वो, M2 श्व — ^{b}) K4 T2 M1 महाबली, M1 (sup lin) 2 3 5 महारथात् (for रथाद्बली) D2 खड्गमुद्यमवेगवान् — ^{c}) K2 पादातिर्, M4 पदा तिम् — ^{d}) K2 Da2 Dn D1 5 7 8 G1 प्राधावत्, Da1 T1 G3 4 M4 प्रधावत् (for प्राद्र°) M1 प्रायाद्वै पार्षत प्रति, M2 प्रायात्पारषत प्रति, M3 5 प्रायात्पार्षत प्रति (submetric)

49 Ko 1 om 49^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) K2 B2–4 Dn2 D4 7 8 M1 2 4 तु (for त) — ^{b}) Ś1 राजगृद्धी, K5 D6 °गृध्री, D1 °गर्द्धी, T1 G गृध्नुर् T2 महा रथ (for बल) — ^{d}) K2 Da Dn1 (before corr) T1 M1 स्वय, D5 स्वनं (for स्वकम्)

50 ^{a}) D1 दुर्योधन, T2 तवोपर (for ततो नृप) — ^{b}) M5 पार्षत — ^{c}) B2–4 Da Dn D3–8 निजघ्ने, T2 M न्यपतत् (for न्यहनत्) D1 न्यहनत्तावकान्यो धान् — ^{d}) K4 B D (except D2) S इवासुरान्

51 ^{b}) B1 D2 3 8 T2 महारथ, B2 D6 T1 बलं (for °रथम्) D1 शरै सनतपत्रिभि, M3 5 शरै राजन्महारथ — ^{c}) D1 छादयामास स तदा — ^{d}) K4 यथा रविं (by transp), K5 D2 गिरिं यथा

52 ^{b}) Ś1 K3 D5 परतप — ^{c}) D1 समरे (for

C 6 3633 B 6 82 57 K 6 82 57 प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५२
तैरर्घमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
नाकम्पत महाराज भीमं चार्छेच्छितैः शरैः ॥ ५३
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ॥ ५४
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।
शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ॥ ५५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ।
स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ५६
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
निजघान च संक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

सक्रुद्ध) — d) B2 4 शायकान् K5 D2 3 वर्मण, Da Dn1 D5 T G कृतवर्मणि

53 a) K5 अर्घमाणो, B Da Dn D5 7 8 हन्यमानो, M1 अर्थ्यमानो (for अर्घ) Dn2 [ऽ]पि रथ, D1 [ऽ]तिबल (for ऽतिरथ) — b) K4 D5 सत्वत Ś1 सात्वकोविद, K0-3 स(K0 सा)त्वतोधिक, K3 D3 सत्वकोविद, K5 D1 2 सत्य°, D5 शास्त्र° (for शस्त्र°) D6 हार्दिक्य सत्यविक्रम — c) K3 महाबाहो (for राज) — d) M4 भीमश्च D (except D2) M1 2 आर्च्छेच्छितै (for चार्छे°) T1 G4 भीम चार्च्छेच्छरै शितै

54 a) K5 वाहान् (for हत्वा) — b) K3 5 B1 4 D2 महारथ (for बल) S भीमो भीमपराक्रम — c) D1 घातयामास, T1 G4 पोथ — d) Ś1 K3 B Da D1 2 (marg sec m) 3 6-8 सध्वज (for ध्वज च) Ś1 सपरिष्कृत, Da D2 3 6-8 सुपरिस्कृत, D1 सपरिच्छद, D5 सुपरिस्तुत

55 a) Da1 Dn2 D5 चैवम्, D2 3 चैव (for चैनम्). — b) K2 साचिनोत्, K5 साह्निनो (sic), Da1 आचीनोत्, D1 अच्छिनत्, D2 सोभिनत्, D3 सोचिनोत्, D6-8 अचिनोत् — c) D1 स शरै क्षतसर्वांग, T2 शकलीकृतसर्वांग; G1 3 M1 कृतसर्वांग, G2 कृत्यसर्वांग, M4 कृतसर्वांगा — d) Ś1 श्वाविद्वात्, K0-3 D5 चाविद्व, K4 स्वाविद्वत्, K5 B D2 6 हताश्व, Da1 lacuna, Da2 श्वाविद्व, Dn2 M1 श्वाविद्वत्, D1 चाविध्यत्, D4 m G M2 श्वाविन्तु (M2 विद्गुत), D7 स्वाविदुत्, D8 श्वाविध्यत्, T2 श्वाविद (for श्वाविद्वत् as in Dn1 D3 4) Cc cites श्वावित् K3 5 D2 6 प्रत्यदृश्यत, Da1 D5 इव दृश्यत, D3 सम्प्रकाशते, D4 m T2 M1 2 शल्लकैरिव, G शल्की यथा (for समदृश्यत) D1 शल्लकीव विराजित, T1 श्वाविद्वशलिको यथा, M3-5 श्वाविद्च्छालकैरिव

56 a) K3 स हताश्वस्, K4 5 B2-4 D2 हताश्वश्च, B1 श्वात्स, Dn2 D1 4 6-8 श्वाच (for श्वात्तु) K1 2 तथा, K3-5 B2-4 D2 ततस् (for रथात्) — b) K2 D5 वृषभस्य, T1 G4 M सौबलस्य, T2 वृक्षकस्य, G1-3 सुबलस्य (for वृषकस्य) Cv as in text — c) K0 2 सालस्य, K3 5 Dn D2 3 शालस्य, B2-4 Da D1 3 5-7 श्यालस्य (for स्यालस्य) — d) M2 पश्यता

57 a) G1 [ऽ]भि (for ऽपि) — b) K3 तस्य सैन्यम्, S गजानीकम् (for तव सैन्यम्) B2-4 Da2 Dn D4 5 8 समाद्रवत् (for उपा) — c) Ś1 [अ]स्य सक्रुद्धो, K0 2 सुस, K1 सम क्रुद्धो, Da1 च सनद्धो, D1 ततो योधान्, S गजाश्चैव — d) K3 वज्रपाणिर्

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0 1 5 D2 6 mention only सप्तमे युद्धदिवसे, K3 सप्तमेहनि, K4 Da Dn1 D5 सप्तमेह्नि, B3 सप्तमेह्नि सग्रामे, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K4 D6 शखवध, G2 द्वन्द्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 75, Da2 (*sec m*) 40, Dn2 M5 80, D6 T1 G1 3 4 77, T2 M3 4 79, G2 70, M1 78 (as in text), M2 178 — *Śloka no* Dn1 52, Dn2 D5 6 62.

७९

धृतराष्ट्र उवाच ।
बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स्म संजय ।
पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १
न चैव मामकं कंचिद्धृष्टं शंससि संजय ।
नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि ॥ २
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।
वदसे संयुगे सूत दिष्टमेतदसंशयम् ॥ ३
संजय उवाच ।
यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः ।
दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ५
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।
प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६
घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।
न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्गन्तुमर्हसि ॥ ७
तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते ।
पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८ C 6 3646 B 6 83 8 K 6 83 8

79

1 D3 (before corr) सजय उवाच — a) K0-3 D1 3 7 बहूनि हि, K4 बहूनि ह, B Da Dn D4-6 8 सु(D5 स)बहूनि, S बहूनि सु (for बहूनीह) — b) Dn2 D4 8 M4 च, T2 [इ]ह (for स्म) — c) K2 पाडुरा, Da1 D5 पाडवा, D6 पांडुना — d) K5 D2 तव सजय, T1 G M जल्पतस्तव (by transp), T2 जल्पनं तव

2 a) Ś1 T2 चैव, D6 T1 G2 4 चैक, G1 3 चैतन् (for चैव) G2 मामिक K4 5 B D2 4-8 T G M1-3 किंचित्, M4 कश्चित् — b) Cd धृत्या (for हृष्ट) S सयुगे (for सजय) — c) K2 T2 G1 3 हृष्ट्वा (for हृष्टान्) — d) T2 अभिन्नाश्, G1 नाभग्नाश् (for अभग्नाश्). K3 D2 सप्रशससि, D2 (*sup lin*) च प्रश° (for चैव श°) K5 भग्नान्स्वान्प्रशससि, D1 स्तवभग्नान्हि शससि

3 a) B1 2 Da Dn1 D5 T1 G हीयमानान्, D3 जीव, T2 यत (for जीय) — b) M4 मामका D1 च गतौजस, D5 विगतौजस, T2 विगतोजस — c) K0 2 T2 वद मे, M2 वदते (for वदसे) D1 transp वदसे and सयुगे D3 चैव, S तात (for सूत) — d) G1 घृष्टम्, G2 दृष्टम् (for दिष्टम्) K0 2 M2 एतदसशय, K3-5 B2 D1-3 6 M4 एतन्न सशय, B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 T1 एव न सशय (for एतदसशयम्)

4 b) M2 5 यथा (for युद्धे) K4 T1 G2 4 [ऽ]चेष्टत, K5 तिष्ठति (for चेष्टन्ति) — c) K1 दर्शयान, B D (except D1-3) S यत (for याना) — d) K0-2 भरतर्षभ, K4 B1 2 Da2 Dn D4 5 7 8 T1 G पुरुषर्षभा, Da1 °षर्षभ, D1 पुरुषोत्तम

5 a) K5 गगया D1 तु (for वै) — b) Ś1 K0-3 5 B1 D1 स्वादु भू(K0 दुर्भू)त्वा, D2 स्वादु गत्वा (for स्वादुभूत) — c) K5 B1 3 4 Da Dn1 D2 5 महोदधेर्गुणा, Dn2 D4 महोदधिगुणाभ्याशाल्, D6 महौदधिगुणाभ्यासाल्, T1 G2 4 महोदधिसमाभ्याशे, G1 3 M समभ्याशे — d) K0 2 लाघवत्व (for लव णत्व) K0 2 3 B2 Da Dn D4-6 नियच्छति, D1 T1 G हि गच्छति (for निग)

6 a) T2 तु (for तत्) — b) K3 5 D2 Dn1 परतप, Da1 महात्मना — d) B1-3 D (except D1 3 6 8) व्यर्थीभवति (for व्यर्थं भवति)

7 a) K2 वटमानान्, D1 घटमाना, D2 त्वरमाणा, S यतमानान् (for घट) K5 यथाशक्त्या — b) K0-2 D1 कुर्वाणा (for कुर्वाणान्) — d) B2-4 D (except D1-3) स्वान्योधान् (for कौरवान्) D1 वक्तुम्, D2 कर्तुम् (for गन्तुम्) K2 अर्हसे, K3 D2 इच्छसि, T2 अर्हति (for अर्हसि)

8 a) D1 तवापराध K2 T2 सुमहत् (for सुम हान्) — b) T2 पुत्रस्य च (for सपुत्रस्य) — c) K0 1 3 5 D2 6 M3 पृथिव्यां K2 पृच्छयो (sic), Da1 पक्षयो (for प्रक्षयो) — d) D6 यमदण्ड .

C 6 3647 B 6 83 9 K 6 83 9 आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।
न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थान्नापि जीवितम् ॥ ९
युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।
चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १०
पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११
आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ ।
इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।
तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२
इरावांस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ।
विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ।
तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १३
युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत ।
यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् ॥ १४
इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ १५

9 a) K3 B2-4 D (except D1 3) आत्मदोष (for दोषात्) T2 समुत्पन्न — b) D4 (before corr) विभो (for नृप) D1 न त्व शोचितुमर्हसि (= 6 24 27d, 30d) — c) D1 M2 च (for हि) K1 2 क्षरति, K3 रक्षति (for रक्षन्ति) — d) Ko 5 सर्वार्थांश्चापि, K2 4 सर्वार्थो नापि, K3 B1 4 सर्वार्थानपि, B2 3 सर्वार्थान्वापि, D1 सर्वे चान्ये च, D5 T G1 3 4 M सर्वार्थेनापि, D6 सर्वथान्नापि (for सर्वार्थान्नापि) Ś1 जीविता, Ko-2 जीवितान्, K3 Da Dn1 D5 जीवितु G2 सर्वार्थेनोपजीवित

10 a) K4 युद्धेभ्य कृतिना लोकान्, B1 युद्धेन कृतिना लो°, B2-4 Dn D5 8 M4 युद्धेन सु(B2 स)कृतां लो, Da1 युद्धेन सुकृत लो, Da2 D3 M2 3 5 युद्धेन सुकृताल्लो°, D4 7 T2 M1 युद्धेन सुकृताँल्लो°, T1 G युद्धेन स्वार्जिताँल्लो° — b) B3 4 Dn2 D4 7 8 इच्छति, T2 गच्छतो K2 वसुधाधिप, Da1 धिप — c) K1 चमू, Da1 चमु, D1 चमूर्, D2 नून (for चमू) K3 युध्यतो, B4 Dn2 D3 4 7 8 युध्यति, G3 भद्र ते (for युध्यन्ते) — d) B3 युद्धपरायणा, Da1 स्वर्गपरायण

11 a) K2 5 D2 5 6 पूर्वाह्ने B1 D5 सुमहाराज, Da Dn1 सुमहान्राजन् (for तु महाराज) — b) B1 महाक्षय, Da1 D5 जनक्षय — c) K3 D2 4 त त्वमेकमना, B3 तन्मयैकमना, D1 तत्त्वमेकमना, D3 तत्समैकमना — d) D4 दैवासुरोपमं

12 ab) D3 अवन्त्यौ D1 च (for तु) Ś1 महासेनौ (for महेष्वासौ) B1 S transp महेष्वासौ and महात्मानौ K D2 3 महासेनौ, Df महावीर्यौ (for महात्मानौ) B D (except D1-3 6) महाद्युती (for बलौ) — c) Ko ऐरावतम्, D3 (before corr) ऐरावतम्, S युधामन्युम् (T2 °न्युर्) (for इरावन्तम्) Ca cites इरावान् D1 अभिप्राप्य, D3 °प्रेत्य (for प्रेक्ष्य) — d) K1 समोमाता, D2 समेयेता (for समेयाता) D3 मदोत्कटौ (for रणो°) D1 सुयुद्धौ च महोत्कटौ, S समीयतुररिंदमौ — e) K2 प्रववृते, Da1 D5 T2 प्रवर्तते (for °वृते) — f) K3 5 D2 3 सुमहल् (for तुमुल) Ko 2 S रोम (for लोम)

13 a) S युधामन्यु (for इरावांस्तु) Ko-3 D3 तत क्रुद्धो, T1 G2 4 सुसरब्धौ (G2 ब्धो) (for सुसक्रुद्धो) D1 इरावानपि सक्रुद्धौ — Ko-2 om. (hapl) 13b-15a — c) Ś1 बाणैस् (for तूर्णं) — B4 om (hapl) 13d-18c — d) Ś1 तूर्णं (for शरै) — e) D2 4 8 तावेत, T1 G4 तावेक, T2 G1 3 M4 तौ चैन, G2 तावेतौ (for तावेन) K3 5 D2 प्रतिविध्येता, D6 प्रत्यविद्धेता, T2 प्रतिविध्येधा, G2 M2 प्रत्ययुध्येता (for प्रत्यविध्येता) — f) D2 समरोचितयोधिनौ

14 Ko-2 B4 om 14 (cf v l 13) — a) B2 Dn2 D4 6 7 M4 ततो, Da Dn1 D5 M1-3 5 तदा; T1 G यथा, T2 रणे (for तथा) D1 महाराज (for तथा राजन्) — b) B2 Da Dn D4 5 7 न स्म दृश्यते, B3 D6 न स्म दृश्यत, D1 न च दृश्यते, D8 न स्म बुध्यते, T M नाप्यदृश्यत (for न व्यदृ°) — c) D8 पतता, T2 शतता (for यतता) — d) K3 °कृतैषिण, Dn1 (before corr) M5 °कृतैषिणौ, D1 °कृतैषिणा

15 B4 om 15 (cf v l 13), Ko-2 om 15a. — a) S युधामन्यू (T2 G2 °न्यु) (for इरावांस्तु) Da2 D1 4 5 8 S रणे (for ततो) — b) Ko 2 नुविंदस्य च सायकै, K4 धनुरुद्यम्य शायकै

भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।
चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः ।
धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १७
तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ ।
शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १८
ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ १९
इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ।
ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २०
तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ ।
रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ २१
तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः ।
पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २२
सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ २३
हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २४
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २५ C 6 3664 B 6 83 26 K 6 83 26

16 B4 om 16 (cf v l 13) — a) Ś1 om च K0 2 सु, K1 4 स (for च) D1 भल्लाभ्या सारथिं चैव (by dittography) — bc) T1 G transp केतु च and चिच्छेद

17 B4 om 17 (cf v l 13) — a) D1 G1 स्व, D5 G3 स (for [अ]थ) K4 रथ त्यक्त्वानुविंदोथ — b) K5 D2 आश्रित, M1 2 3 (*sup lin*) आविशत् (for आस्थित) — c) K3 5 B D2 परम, K4 Da Dn D4–8 सुदृढ (for नवम) D1 महामात्र धनुर्गृह्य, T1 G2 4 धनुर्गृह्य महाभीम, T2 गृह्य रथाश्चित्र, G1 3 गृह्य तथा भीम, M1 3–5 गृह्य रथाच्चित्र, M2 गृह्य तथा चित्र — d) K3 Da1 Dn D4 6 7 8 (before corr) T1 G2 4 M भारसाहमनुत्तम, G1 damaged, G3 °साहस्रमुत्तम

18 B4 om 18[abc] (cf v l 13) — a) K3 D2 6 रथे (for रणे) S (G1 damaged) तावेकरथमारूढावू — b) K3 5 D (except D3 6) S (except M4) बलिना (for रथिना) — d) D5 ऐरावति, S युधामन्यौ (for इरावति)

19 a) D1 तेन (for ताभ्या°) — b) K0–2 5 M1–3 5 काचनभूषिता, K4 Da Dn D1 3–5 7 8 कनकभूषणा (for काञ्चनभूषणा) — c) K2 Dn2 D4 G1–3 दिवाकररथ, M1 3–5 युधामन्युरथ — d) D1 आहवे (for अम्बरम्)

20 a) K3 5 B D (except D1) रणे (for तत) Da1 क्रुद्धे, D4 क्रुद्धौ S युधामन्युरसभ्रातो (T G4 °तौ) — b) K4 तु (for तौ) K5 D1 महाबलौ, D3 महारणे (for °रथौ) — c) M (except M4) शरवर्षाणि — d) Ś1 B2 चास्य पातयत्, K1 वाप्यपातयम् (sic), K5 B3 4 D (except D3 6) चाभ्यपातयत्, T1 G च न्यपातयत्, M4 च व्यपातयत्

21 a) D3 तस्मिन्निपतते B Da Dn D4 5 7 8 राजन् (for भूमौ) — b) Ś1 D1 च, K4 5 B1 3 4 D2 S तु (for ऽथ) — c) T1 G2 4 तत', G1 3 रथ (for रथ) G1 3 रथात्, G2 रथ (for दिश) D1 रथ समुद्भ्रातहयास् — d) K0 2 तथा (for तत') B1 समुद्भ्रात इतस्तत, D1 तत्र तत्रैव बभ्रमु, S तुर (T1 G1 2 4 र) गैरनिवारितै

22 a) D1 T2 तु, M2 हि (for स) B2 पतित्वा (for स जित्वा) S महेष्वासौ (for महाराज) D2 तौ स राजन्विजित्वा तु — b) K5 नागराजसुतस्तत, B3 नागसेनसुतात्मज, S यज्ञ (T2 G1 3 वज्र) सेनसुत प्रभु, Cap नागराजस्नुषासुत, Ca as in text — c) D1 transp पौरुष and ख्यापयन् K3 क्षपयस्, D3 G3 ख्यापयत्, D5 व्याग्रयस् (for ख्याप) — d) M2 व्यधमस्तव

23 a) K4 तैर् (for सा) — b) K5 धार्तराष्ट्रा, B2 °राष्ट्रा, Da1 धार्तृराष्ट्रीं, D5 धार्तराष्ट्र, G2 धार्तंराष्ट्र Da1 D5 महाचमू — c) D1 वेग च विविध चक्रे, S वेग बहुविध चक्रे, Cv as in text — d) K2 D3 मानवा, K5 मानव, S मानुष

24 a) K2 हैडिभो, K3 5 Da2 D1 2 5–8 हैडबो S राक्षस क्रुद्ध (for राक्षसेन्द्रस्तु) Ś1 K0 2 च (for तु) — b) Ś1 अथाद्रवत्, D1 उपाद्रवत् (for समा°) S प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् — d) Ś1 ध्वजेन स, K3 D2 सुध्वजेन D5 महाबल, T1 G महारथ

25 a) D2 3 प्राग्योतिषो, M2 प्राग्ज्योतिष S राजन् (for राजा) — b) B4 D6 नागराज, D1 गजराज

C 6 3665 B 6 83 27 K 6 83 27

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
विशेषं न स्म विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः ॥ २६
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् ॥ २७
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ।
त्रातारं नाभ्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ २८
भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ २९
निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।
आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ॥ ३०
घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ३१
निहत्य ताञ्शरान्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ।
भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३२
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३३
तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्स चतुर्दश ।
प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ॥ ३४

— ^{c}) K5 तथा (for यथा) G2 वज्ररथ (for धर) M4 राजन् (for पूर्वं)

26 T2 reads 26 after 33^{ab}, G2 after 35 B1 G1 3 om 26^{ab} G1 3 read 26^{cd} after 34^{ab} — ^{c}) Da1 विशेषान् K0 नैव (for न स्म) K2 विशेष नैव विदुर् (submetric), D1 S विशेष तत्र न विदुर् (T2 विविद्धुर्) — ^{d}) K3 Da D5–8 हैडबभगदत्तयो , D1 भगदत्तहिडबयो

27 ^{a}) Da1 सुरतप (for सुरपति) Ś1 K0–2 4 M4 क्रुद्धस् (fro शक्रस्) — ^{b}) Da Dn1 D5 तापयामास (for त्रासया°) B1 om (hapl) from दानवान् up to यामास in 27^{d} — ^{c}) T1 G1 2 4 M तथा स, T2 तत्तथा, G3 यथा स (for तथैव). K2 4 B2–4 D (except D2 3) राजा (for राजस्) — ^{d}) K1 2 4 5 D (except D1) द्रावयामास (for त्रास)

28 ^{a}) Ś1 Da Dn D8 विद्राव्य(D8 व)मानास्ते, K5 व्यद्राव्यमाणास्ते, M4 वित्रास्यमानास्ते — ^{c}) D8 M4 भ्रातर (for त्रातार) Ś1 K1 नाध्यगच्छत , K0 2 3 D3 नाध्यगच्छत, K4 नाध्यविंदत, K5 D2 8 नाभ्यगच्छत (D8 °त), B1 2 4 नाभ्यविदत , B3 वाभ्यविंदत, Dn1 नाभ्याविंदति, Dn2 नाभ्यविंदत, T1 G4 नाभिविंदति, T2 नाभ्यविंदते, G2 नाभिविंदत — ^{d}) D1 निरयस्था यथा नरा

29 D5 M1 om (hapl) 29^{a}–30^{b}, B4 M3 om (hapl) 29^{ab} — ^{a}) K2 भैमसेनि, K5 भीमसेन K3 5 च (for तु) K4 Da2 Dn1 भैमसेनिरथस्तूर्णं (K4 थ तुर्णं), T2 भैमसेनिरथस्थस्तु — ^{b}) K3 5 D3 T G M2 तत्र पश्याम (for तत्रापश्याम) — ^{d}) K2 महारथ

30 D6 M1 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) K0–3 D1 2 च (for तु) S विनिवृत्तेषु पाड्रूना — ^{b}) K0 1 पुरा (for पुन) D8 सैन्य तु — After 30^{ab}, D1 ins

324* नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय स्वर्गाय भरतोत्तमा ।

— ^{c}) D2 विनाशको, T2 नादो महान्, Cv निस्वानको, Cc d निष्टानको (as in text) — ^{d}) K0 5 सैन्यस्य (for सैन्येषु)

31 ^{a}) D3 M1–3 5 तदा (for ततो) — ^{b}) Ś1 K0–2 4 महाहवे (for रणे) — ^{c}) K4 शनै , Da1 शब्दै (for शरै) — ^{d}) D3 मेघैर् (marg *sec m* पानीयै , perhaps a gloss) (for मेरुं)

32 ^{a}) K0 1 4 निपात्य तान्, K2 निपाताता (sic), D2 निहत्य तान् K3 5 D2 घोरान्, Da Dn1 D3 5 S राजन् (for राजा) D1 निहत्य तान्शरव्रातान् — ^{b}) K3 Da D5 राक्षसश्च (for °सस्य) — ^{c}) Da Dn1 D5 हतु (for तूर्णं) — ^{d}) K3 सर्वंवर्मस्व°, S भृश मर्मस्व°

33 After 33^{ab}, T2 reads 26, om 33^{c}–35^{d} — ^{d}) G1–3 छिद्यमान (for भिद्य)

34 T2 om 34 (cf v l 33) — ^{a}) Ś1 K0–2 4 Dn2 D1 तत (for तस्य) M1–3 5 प्राग्ज्योतिषस्तत क्रुद्धस् — ^{b}) K5 B1 3 4 D2 च, B2 Da Dn1 D1 3 5 S वै (for स) — After 34^{ab}, G1 3 read 26^{cd}, om 34^{c}–35^{d} — ^{d}) D1 G2 तांश्चिच्छेद स राक्षस

स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ३५
ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्प्रहसन्निव भारत ।
तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ॥ ३६
स हताश्वे रथे तिष्ठन्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३७
तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम् ।
त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ३८
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।
यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः ॥ ३९
तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।
अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ॥ ४०
पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः ।
यथा वनगजो राजन्मृद्नंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ४१
मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह संगतः ।
स्वस्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४२
सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य संगतम् ।
अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ४३　C 6 3682 B 6 83 44 K 6 83 44

---

35 T_2 $G_{1\ 3}$ om 35 (cf v l 33, 34) — ^{a}) D_6 भित्त्वा (for छित्त्वा) $Ś_1$ सतासताञ्शितान्महाबाहु (sic), $K_{0\ 2}$ ताञ्छित्त्वा स महाबाहुस् — ^{c}) $M_{1\ 3\ 5}$ भगदत्तस्य (for °त्तं च) D_3 प्र , G_2 M_4 तु (for च) — ^{d}) K_{0-2} वज्रसनिभैः , D_2 कंकपत्रिणा — After 35, G_2 reads 26

36 ^{a}) K_4 प्राग्ज्योतिषा , $D_{2\ 3}$ प्राग्योतिषो $K_{3\ 5}$ B D (except D_1) T_1 G राजा (for राजन्) — ^{b}) = 6 24 10^{b} — ^{c}) B_{2-4} Dn_2 $D_{3\ 4\ 7\ 8}$ S राजन्, Da Dn_1 $D_{1\ 5}$ हत्वा (for संख्ये) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\ 2\ 4}$ M_4 प्रेषयामास (for पात) K_{0-2} मृत्यवे, K_4 नृत्यवे , $B_{2\ 4}$ शायकैः , B_3 सयुगे (for सायकैः)

37 ^{a}) $K_{3\ 4}$ स हताश्व , T_1 G हताश्वे स (by transp), M °हताश्वे तु — ^{c}) D_1 यत्नेन (for वेगेन) — ^{d}) S_1 प्राग्ज्योतिषभय प्रति, K_{0-2} °नृप प्रति, K_{3-5} B_1 Da Dn_1 $D_{1\ 4}$ (before corr) $_5$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ °रथ प्रति, $D_{2\ 3}$ प्राग्योतिषरथ प्रति, G_3 रक्षसेंद्ररथ प्रति

38 ^{a}) K_2 Da_1 तामापतती, G_2 तामापतत M (except M_4) समरे (for सहसा) — ^{b}) K_1 हेमदड K_0 $B_{3\ 4}$ सुवेगिनीं, $B_{1\ 2}$ Dn_2 $D_{4\ 8}$ प्रवेगिता Da_1 हेमदडास्तु वेगिता, D_1 हिडबेनाशु वेगिता — ^{c}) $K_{3\ 5}$ D_2 G °द्विधा, T_2 त्रेधा (for त्रिधा°) . G_3 समरे (for नृपति) — ^{d}) $Ś_1$ K (except $K_{3\ 5}$) Da_2 Dn_1 $D_{4\ 8}$ त्वकीर्यंत, D_1 त्वशीर्यंत, T_1 $G_{2\ 4}$ विकीर्यंत, T_2 व्यकीर्यंत, $G_{1\ 3}$ [अ]वतीर्यंत, M (except M_4) व्यशीर्यंत Cc cites अकीर्यंत $Ś_1$ मेदिनी, $K_{1\ 2}$ D_1 भूतले, B_2 वै भुवि (for मेदिनीम्)

39 ^{a}) $Ś_1$ K_1 विनिहिता — ^{b}) $K_{1-3\ 5}$ हैडबि , Da $D_{1\ 5-7}$ हैडंब , D_2 हैडब्य , M_4 हैडिंब K_4 रणात् (for भयात्) — ^{c}) Dn_2 यथेंद्रेण Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ रणे, $D_{1\ 6}$ T_2 G_{1-3} M भयात् (for रणात्) K_4 D_1 तूर्णं (for पूर्वं) $K_{3\ 5}$ D_2 रणाद्यथा वज्रधरान् (K_5 धरो) — K_2 om 39^{d}–41^{a} — ^{d}) K_4 दानवोत्तम , G_3 दैत्यसमत (for दैत्यसत्तम) K_5 D_2 पूर्वं नमुचिदानव

40 K_2 om 40 (cf v l 39) — ^{a}) D_2 विनिर्जित्य, M_5 विजित्य तु (for तं विजित्य) D (except $D_{1\ 2\ 6}$) S शत्रु (for शूर) — ^{b}) K_3 Da_1 विक्रात , K_4 B_2 T_2 विख्यात, T_1 G विख्यात (G_2 त) — ^{c}) Da_1 D_5 अजिय, $D_{2\ 8}$ (by corr) अजय, T_1 G अजय्य ($G_{1\ 3}$ य्य), M_4 अजेय Da_1 समर $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D_6 वीर, K_5 D_2 शूर (for राजन्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ वा (for च)

41 K_2 om 41^{a} (cf v l 39) — ^{a}) Da_1 पाडव K_4 राजन् (for सेना) — ^{b}) K_0 Da_1 $D_{2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ स ममर्द, K_2 ममर्द (submetric), D_1 स ममथ D_1 [अ]थ (for स) T_1 G_4 सकुजरा D_6 समर्दयत स कुजर — ^{c}) K_5 वन गजो, D_1 वनगतो, D_8 °गजा G_2 राजा (for राजन्) — ^{d}) K_5 D_2 गृह्णन्, T_2 मत्त (for मृद्नन्) K_2 Da_1 पद्मिनी, D_8 मेदिनीं

42 ^{a}) K_4 D (except $D_{1-3\ 6}$) मद्रेश्वरश्च , T_2 °रस्य — D_6 om 42^{bcd} — ^{b}) K_3 D_2 समसज्जत, D_5 सह सन्नत (for सह संगत) — ^{c}) $K_{0\ 1}$ स्वस्रेयौ, K_2 स्वश्रेयौ, Da_1 स्वस्त्रीयौ, M_2 स्वस्त्रियौ K_5 छदयाचक्रे — ^{d}) S सायकै (for शरौघै)

43 ^{a}) K_4 माद्रेयश्चापि, K_5 Da Dn_1 D_5 सहदेवश्च (K_5 °स्य) — ^{b}) K_3 B Dn_2 $D_{3\ 4\ 6-8}$ दृष्ट्वा K_5 D_2 S प्रेक्ष्य, D_1 स ह (for वीक्ष्य) $K_{4\ 5}$ D_2

C 6 3683 B 6 83 45 K 6 83 45 छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४४
ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ ४५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ ४६
एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ।
मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ॥ ४७
स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः ।
प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ४८
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ।
मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ४९
स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ।
मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५१

T_{2} सयुगे (for सगत्तम्) — ^{c}) D_{1} G_{3} अवाकिरच्, G_{1} अवारयन् $Ś_{1}$ K_{0-2} D_{3} छरौघेन — $Ś_{1}$ om (hapl) 43^{d}–44^{a} . — ^{d}) D_{2} मेघा इव (for मेघो यद्वद्)

44 $Ś_{1}$ om 44^{a} (cf v l 43) — ^{a}) D_{3} S स (T_{1} G_{4} स)छाद्यमानस्तु शरै — ^{b}) T_{2} $G_{1\,3}$ M हृष्ट रूपधरोभवत् (M_{2} °रोब्रवीत्) — ^{c}) K_{5} D_{2} चान्या, $D_{1\,3\,6}$ S चास्य (for चापि) — ^{d}) D_{1} माद्रिकारणात्, M (except M_{4}) भ्रातृ $Ś_{1}$ अतुलामर्षकर्षणात्

45 ^{a}) G_{1-3} प्रसह्य (for प्रहस्य) — ^{b}) $K_{3\,5}$ B_{4} D_{6} महात्मन , D_{5} महारथ D_{2} (before corr) सहदेव महात्मन — After 45^{ab}, S ins

325* ध्वज चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ।
अथैन छिन्नधन्वान छादयन्निव भारत ।
निजघान रणे त तु सूत चास्य न्यपातयत् ।

[(L 2) T_{1} $G_{2\,4}$ छादयामास, T_{2} मानयन्निव (for छादयन्निव)]

— After 325* G_{2} *repeats* 45^{ab} — ^{c}) $Ś_{1}$ अश्वान्वा, $K_{3\,5}$ Da Dn_{1} $D_{2\,5\,6}$ T_{2} M अश्वाश्च, T_{1} G हयाश्च G_{2} समरे (for चतुरो) — ^{d}) K_{4} B_{4} शायकोत्तमै — ^{e}) B_{1} D (except $D_{1\,2}$) S मद्रेशो (T_{2} माद्रेयो) (for समरे)

46 $Ś_{1}$ K_{0-2} om 46^{ab} — ^{a}) K_{5} हताश्वात्तद् (for °श्वात्तु) K_{3-5} D_{1-3} राजन् (for तूर्णम्) — ^{b}) Da_{1} महारथा , D_{5} रथ — ^{d}) T_{1} G नराधिप ($G_{1\,2}$ प) (for यशस्विन)

47 ^{a}) T_{2} एकयानौ (for एकस्थौ तु) D_{1} तौ (for तु) D_{6} रथे वीरौ, T_{1} G तत क्रुद्धौ, T_{2} M तत शूरौ (for रणे शूरौ) — ^{b}) S दृढविक्षिप्तकार्मुकौ — ^{c}) G_{2} रथात् $K_{3\,5}$ $B_{1\,3\,4}$ D_{1-3} S तूर्णं (for क्रुद्धौ) — ^{d}) D_{6} पातया° (for छादया) S रुषा (T_{2} °षात्) (for क्षणात्)

48 ^{a}) K_{0-2} D_{3} S (except G_{1}) स- (for स) $K_{3\,5}$ D_{2} नृपति , Da_{2} D_{5} समरे (for बहुभि) — ^{c}) $K_{0\,2}$ स्वस्ले , D_{3} G_{2} M_{5} स्वस्रि (for स्वस्री) $K_{2\,3}$ M_{4} °व्याघ्रौ, D_{1} °व्याघ्र — ^{d}) $D_{1\,3}$ T_{2} महा बल (for यथाचल) — ^{f}) $Ś_{1}$ K_{4} B_{2-4} $D_{3\,6}$ शस्त्र° (for शर°) K_{2} जगाम (for जघान) $B_{2\,3}$ स (for ह) — For 48^{ef}, S subst

326* पृषत्काना सहस्राणि प्रहसन्निव तावपि ।
सृजन्नुरोध समरे मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ।

[(L 1) T_{1} G_{4} M_{3} पृषत्काणा , G_{1-3} M_{5} प्रषत्काणां T_{2} स हसन्निव — (L 2) T_{1} $G_{1\,4}$ $M_{1\,3}$ यथाचलौ M_{4} मेघा वृष्ट्या यथाचल]

49 ^{b}) K_{4} B D_{6} उद्गृह्य, K_{5} Da_{2} $D_{2\,5}$ च्छूत्य, Da_{1} Dn_{1} °द्धृत्य, S (except M_{4}) °त्क्षिप्य (for द्यम्य) M_{4} वेगवान् (for वीर्यवान्) — K_{5} om (hapl) 49^{c}–50^{b}. — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{0-2\,4}$ D_{1} अभिद्रुत्य (for °प्रेक्ष्य) — ^{d}) T_{2} सयुगे (for भारत)

50 K_{5} om 50^{ab} (cf v l 49) — ^{b}) B $D_{1\,3}$ S गरुडानिल , Da D_{5} मरुत्वानिव (for गरुत्मानिव) K_{4} पन्वग (sic) (for वेगवान्) — ^{d}) Da_{2} निष्पपात

51 ^{b}) Ko रथोपस्थो — ^{c}) Da Dn_{1} D_{5} रथोपस्थे (for महाराज) — ^{d}) K_{2} कल्मष, D_{6} कल्मल (for कश्मल)

तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ॥ ५२
दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम् ।
सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५३
निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ५४
अभिदुद्रुवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशां पते ।
यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

संजय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ १
अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिंदमम् ।
विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २
स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना ।
शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । C 6 3699 B 6 84 4 K 6 84 4

52 [a]) T2 तदसञ्ज (for तं विसंज्ञं) — [b]) K2 सूत, G2 सूत (for सूतः) Da1 सप्रक्ष (sic), D1 सपदि॰ (for संप्रेक्ष्य) — [c]) S1 रथेनाथो, K1 नाजो (for नाजौ) — [d]) K3 T1 G1-3 M4 अपि पीडित, D1 4 6-8 T2 अतिपी, D3 अनुपीडित, M1 3 अपि पीडित, M2 अभिपीडित

53 [b]) Da1 Dn2 धार्तराष्ट्र T1 G4 पराङ्मुखा, G2 ॰ख. — [c]) B1 सुमनसो — [d]) K2 D3 T2 चिंतयन्, D8 [अ]चिंतयत्

54 [a]) D5 मातुष (for मातुलं) T G1 M सखे, G2 3 सधे (for संख्ये) — [b]) K3 B2 महाबलौ — [c]) D1 जग्मतुर् (for दध्मतुर्) Da1 शखै, D1 सख्ये, T1 G4 शख (for शङ्खौ) — [d]) K0 1 B1 3 Da2 Dn1 D2 3 5 6 S च नेदतु ; K2 च नदतु, Da1 च भेदतु (for विनेदतु)

55 [a]) Ś1 अभिदुद्रवतुर्, K0 2 दुद्रा B1 Da Dn1 D5 T2 M हृष्टौ (B1 कृष्णौ) चाद्रवता क्षिप्र, B2 3 हृष्टौ (B3 अष्टौ) चाद्रवतां सख्ये, B4 Dn2 D4 6-8 अभ्यद्रवेता सहृष्टौ, D3 हृष्टौ प्राद्रवता सख्ये, T1 G हृष्टौ चा(G1-3 च)द्रवता सैन्य — [b]) T1 G क्षिप्र तव (for तव सैन्य) — [c]) K5 राजा (for राजन्) — [d]) K5 इन्द्रावेंद्रौ Ś1 K4 [अ]परौ (for [अ]मरौ) T1 G M इन्द्रोपेंद्रावरिंदमौ, T2 इन्द्रो वज्रधरो यथा

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 mention only सप्तमयुद्धदिवसे, K4 सप्तमेह्नि, D6 सप्तमे दिवसे, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K4 D6 G2 M1 3 द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 76, Da2 (*sec m*) 41, Dn2 M5 81, D6 T1 G 78, T2 M3 4 80, M1 2 79 (as in text) — *Śloka no* Dn1 17, Dn2 D5 57

80

1 M3 om the ref — [a]) M2 5 राजन् (for राजा) — [b]) T1 G4 transp मध्य and प्राप्ते K3 मध्ये — [c]) G2 अभिप्रेत्य — [d]) K3-5 B3 4 D2 प्रेषयामास, D6 नोदया (for चोदया॰)

2 [a]) B2 3 सोभ्यधावत्, B4 अभ्यद्रवत् (for अभ्यधावत्) S ततस्तु त्वरितो राजन् (T2 राजा) — [b]) K5 D1 3 अरिंदम, Da1 D5 दम — [c]) S निर्जि॰ (for विनिघ्नन्) B4 शायकैस्, Dn2 D4 सायकास् (for सायकैस्)

3 [a]) K5 संनिवार्य (hypermetric), D2 निवार्य (for संवार्य) D3 शरान्, S ततो (for रणे) B D (except D2 3 6) S राजन् (for राजा) — [b]) B1 4 Da2 Dn D4 7 8 रोषितो, Da1 D5 तोषितो (for

C 6 3699
B 6 84 4
K 6 84 4

असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ५
अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ॥ ७
ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ८
क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्रींल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसंनिभम् ॥ १२
ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते ।

प्रेषितान्) Ko-2 पाडु° (for धर्म°) — c) M2 शतान् (for शरान्) T1 G2 4 शरानाशीविषसमान् — d) K5 D2 कौंतेयस्य Ko समर्दयत्, K3 4 B2-4 Da Dn2 D3-7 समार्पयत्

4 a) K3 5 D2 transp ते and तस्य — b) K2 यपु (for पपु) — c) S1 विचिन्वुत, K. D2 °न्वति

5 T2 M (except M2) om (hapl) 5ab — a) Ś1 च (for तु) K3-5 B1 3 4 D1 2 6 क्रुद्धो (for विद्धस्) — b) K3-5 B1 3 4 D6 विद्धस्तेन, D1 राज्ञा तेन (by transp), D2 विद्धदेहो — d) Ś1 T G M1 4 विव्यथे, K3 5 B4 D1 2 6 [अ]विध्यत (for विव्यधे)

6 b) D1 अस्य (for तस्य) D5 महात्मना B3 केतु भूमौ न्यपातयत् — Dn2 om 6cd — cd) M (except M4) transp तूर्णं and भूमौ K2 पार्थौ, T1 G2 4 एव, M4 राज्ञो (for पार्थो) Ś1 K5 [ऽ]भ्यपातयत्, K4 व्यपात, D1 ह्यपात (for न्यपात°) T2 भूमौ निष्कृष्य पातयन् (for d)

7 b) M2 3 5 च (for तु) T2 श्रुतायु सत्यविक्रम — c) K3 पाडवैर् Da Dn D4 5 7 S निशितै (for विशिखैस्) T G बाणै (for तीक्ष्णै) — d) T1 G4 विव्याथ

8 a) Ko तत, K2 तेपि, D6 क्रुद्धात्, T1 G2 4 M4 कोपात्, G1 3 क्षोभात् (for क्रोधात्) D1 तत प्रज्वलितो भूत्वा — b) K3 4 D (except D3 7) S धर्मराजो (for °पुत्रो) — c) D3 भूताना M (except M4) युगाते सर्वभूतानि — d) K2 3 B Da Dn1 D2 5 8 c धक्ष(Da1 °क्ष्य)न्निव D1 3 दिधक्षन्निव (D3 क्षुरिव) पावक

9 a) Ś1 त (for तु) — b) K1 राक्षस K3 मानवा, K5 D1 2 S दानवा — c) K5 प्रविव्यथे, D6 प्रविव्यधुर् (for व्यथुर्) — d) K3-5 D1-3 M (except M4) चाभवज्, Da1 चाभूज् (submetric) (for चाप्यभूज्)

10 D1 om 10ab — a) K4 5 D2 एव, M3 5 चापि (for चैव) — b) G2 मनोगत — c) K2 त्रीलोकान्, Da1 D1 5 T1 M2 4 त्रिलोकान्, D1 अपि (for अद्य) — d) Da1 D2 धक्षतीति (for धक्ष्यतीति)

11 a) T1 G महर्षयश्च, M4 ऋषयश्च हि (for ऋषयश्चैव) K3 5 D2 ऋषयो ब्राह्मणाश्चैव — c) S1 Ko-2 D3 भृशमत्यर्थं, T1 कृपयात्यर्थं (for नृप शान्त्यर्थं) D6 शांत्यर्थे — d) Ko-2 क्रोशिते (for क्रोधिते) M4 नृपतौ (for पाण्डवे) Ś1 K3 T1 G4 तथा (for तदा)

12 a) K5 D1 स तु, S तत (for स च) — b) S1 D1 5 6 T2 सृक्किणी, K3 D2 सृक्किणीं, K5 सृक्किणीं, B1 m सृक्कणी, D8 G3 M1-3 5 Co सृक्कणी, M4 सक्किणी Ś1 लेलिहन्मुहु, K3-5 Da2 Dn D1 4-8 T2 परिसलिहन्, Da1 सलिहन्, D2 अथ सलिहन् K0-2 लेलिहन्सृक्कि(K1 °क्कि)णी मुहु — K5 om from 12cd up to 6 81 14cd — c) K3 बभारात्मवपुर्घोर, D2 बलादात्मवपुर्घोर — d) D1 S युगांताग्निसमप्रभ, D3 °दित्यसभव

13 K5 om 13 (cf v l 12) — a) K3 B1

निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायशाः ।
श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
निर्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
सत्वरं चरणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः ।
निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः ॥ १६
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम् ।
विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।
दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ १८
एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि ।
चेकितानं रणे यत्त राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१
अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ।
सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ २२ C 6 3718 B 6 84 23 K 6 84 23

सैन्यानि सर्वाणि (by transp) D_1 तत सा विव्यथे सेना — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} D_1 तावकाना — ^{c}) D_1 G_3 निराशा ह्यभवस्त(D_1 °वत्त)त्र, T_2 निराशान्यवशास्तत्र

14 K_5 om 14 (cf v l 12) — ^{a}) K_3 सत्व (for स तु) M (except M_4) क्रोध (for कोप) — ^{b}) K_2 शनिवार्य, D_1 सनियम्य, D_2 सनिर्वार्य Ś$_1$ महायश, B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ विशा पते, T_1 G महातपा (for °यशा) — ^{d}) K_3 D_2 मध्य° (for मुष्टि°) $K_{3\,4}$ B_{1-3} महाधनु

15 K_5 om 15 (cf v l 12) — ^{a}) D_1 तथैव (for अथैन) D_2 छिन्नधन्वानां — ^{c}) K_1 निर्बिभेद D_1 M_1 महाराजे, T G M_{2-5} तदा राजा (T_2 M_2 राजन्) (for रणे राजा)

16 K_5 om 16 (cf v l 12) — ^{a}) T संचरश्च (for सत्वर) D_2 वाहास (for राजस) D_1 स सत्वर रणे राजा — ^{b}) D_2 तस्य राजन्, D_3 T_1 G M वाहास्तस्य (by transp), T_2 अश्वास्तस्य B_2 महाबल°, D_2 महायशा (for °त्मन) — ^{c}) K_{2-4} D_1 G_3 तीक्ष्णै (for क्षिप्र) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{0\,2\,3}$ G_2 स महाबल, K_4 सुमहात्मन (for बल) Da Dn_1 D_5 क्षिप्रहस्तो (Da_1 स्ता) महाबल, D_3 $G_{1\,3}$ सुत चास्य (D_3 चैव) महाबल°, T_2 ससुत च महाबल°

17 K_5 om 17 (cf v l 12) — ^{a}) D_1 स हताश्व (for हताश्व तु) — ^{b}) K_3 B Da_1 Dn $D_{2\,4\,6-8}$ T_1 G $M_{1-3\,4}$ राज्ञश्च, Da_2 $D_{3\,5}$ M_4 राज्ञोस्य, T_2 राज्ञ स (for राज्ञस्तु) S विक्रम (for पौरुषम्) D_1 दृष्ट्वा तस्य पराक्रम — ^{c}) $B_{2\,3}$ अभिदुद्राव, D_1 विदुद्रुवे च; T_2 स प्रदुद्राव (for विप्र) — ^{d}) B Da Dn $D_{4\,5\,8}$ S समरात् (for समरे) T_1 G तत (for तदा)

18 K_5 om 18 (cf v l 12) — ^{a}) Da_2 महाश्वासे — ^{c}) T_2 °वध (for °बल) D_1 श्रेष्ठ (for राजन्) — ^{d}) D_1 राजन् (for सर्वम्) K_1 पराङ्मुखा (sic)

19 K_5 om 19 (cf v l 12) — ^{a}) D_1 एव (for एतत्) D_2 श्रुत्वा (for कृत्वा) $K_{1\,2}$ महाराजो S एव जित्वा रणे राजन् — ^{b}) Ś$_1$ Da_2 Dn_2 $D_{1\,3-5\,7\,8}$ M_4 धर्मराजो (for °पुत्रो) — ^{c}) S यथा (T_2 नर) व्याघ्रस् (for यथा कालस्) — ^{d}) K_3 D_2 S तत् (M_2 यत्) (for ह)

20 K_5 om 20 (cf v l 12) — ^{a}) $K_{0\,2}$ B_{2-4} Da_2 Dn $D_{1\,3\,4\,7\,8}$ चेकितानश्च, Da_1 D_5 °तानस्य (for °तानस्तु) — ^{c}) $K_{2\,3}$ $D_{2\,3\,6\,8}$ प्रेक्ष्यता, D_7 पश्यतां — K_0 lacuna for 20^d, K_1 om 20^d — ^{d}) K_4 B_4 शायकै, D_3 चाहवे (for सायकै)

21 K_5 om 21 (cf v l 12) — ^{a}) D_3 T_2 M ततस्, D_5 शरैस् (for शरांस्) D_3 तास्तान्, T_2 त तु (for तांस्तु) — ^{c}) D_1 S यत्तो (T_2 युक्तो) (for यत्त) — ^{d}) M (except M_4) विव्याध नृप पत्रिभि

22 K_5 G_2 om 22 (for K_5, cf v l 12) — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} भारत, Da_1 मारिष — ^{c}) T_2 चापि (for चास्य) $B_{2\,3}$ Da Dn_1 $D_{3\,5}$ भल्लेन (for समरे) — ^{d}) $B_{2\,3}$ रथोपस्थादपातयत्. — G_3 om. (hapl) 22^e–23^f — ^{e}) K_3 $D_{2\,6}$ अश्वास् (for हयास्) D_1 हयाश्चाप्यवधीद्राजन् — ^{f}) $K_{3,4}$ B Dn_2

C 6 3718 B 6 84 23 K 6 84 23 सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।
स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ।
गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २३
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्त धरातलम् ॥ २४
चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरंदरः ॥ २५
तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भां महागदाम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २६

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत ।
लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २७
गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंशितम् ।
वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २८
तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ २९
निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ॥ ३०

D2 4 6–8 उभौ तौ, D1 उभौ वै, T1 M2 ततोभौ, T2 G1 4 M1 3–5 तथोभौ (for उभौ च) K1 प्रार्ष्टिसारथी, T2 प्राष्टिसारथिं, G1 M1–4 प्राष्टिसारथी (M3 °थिं), M5 प्राष्टिसारथि

23 K5 G3 om 23 (cf v l 12, 22) — a) K0–2 सोपप्लुत्य, B1 D2 स विप्लुत्य, T1 G1 2 4 अव प्लुत्य (for सोऽवप्लुत्य) — b) K1 सत्वत, B2 भारत (for सात्वत) — c) K0–2 तथा (for तया) Da Dn1 D5 रिपु° (for वीर) — d) G2 स तया (for गदया) S (G3 om) रथिना (for गदिना) T2 वर — D2 om 23^{e}–24^{d} — e) B4 महान् (for हयान्) — f) T2 स, M (except M4) वै (for च) K2 B4 Da Dn D1 4–6 8 [अ]प्यपातयत्, K3 B2 3 D7 [अ]भ्य पा (for न्यपा)

24 K5 D2 om 24 (cf v l 12, 23) — a) K0–2 भूयिष्ठो, K3 Da2 D3 T2 G2 M भूमिस्थो S तत्र (for तस्य) — b) Ś1 चिच्छेद (for चिक्षेप) D6 om (hapl) from षोडश up to चिक्षेप in 25^{b} D3 षोडष — c) B4 transp ते and शरा K3 Da1 भीत्वा, K4 हत्वा — d) T1 G2 4 प्राविशस्तु (for शन्त) K3 B1 S रसातल (for धरा°) Ś1 K2 प्रविशन्ध(K2 द्धु)रणीतल, K0 1 D1 प्राविशन्ध(K0 °द्धु) रणीतल

25 K5 om 25 (cf v l 12) D6 om up to चिक्षेप in 25^{b} (cf v l 24) — a) G1 3 पुन (for तत) — b) K0–2 transp पुन and गदा T1 G2 4 तदा, G1 3 तथा (for पुनश्) D1 वै (for ता) — K0 1 om (hapl) 25^{c}–26^{b} — d) K3 पुत्रस्येव

26^{a} K5 om 26 (cf v l 12), K0 1 om 25^{ab} (cf v l 25) — a) K4 B4 तम् (for ताम्) K2 B1 Da Dn D4 5 8 T2 विपुलाम् (for विमलाम्) — b) K2 अस्मगर्भां, D1 घोरशब्दा, D2 हेमबद्धा, D3 हेमगर्भां (for अश्म) B1 Da Dn1 D5 आकाशे महतीं गदा, S अश्मगर्भोपमा गदा (M2 दृढा) — d) Ś1 क्षीरयामास (sic) (for वारया)

27 K5 om 27 (cf v l 12) — a) S क्रुद्धो (for खड्ग) — b) K3 D2 6 क्रोधाद्, K4 B Da2 D7 कोषाद्, Da1 Dn D3–5 8 (marg *sec m* as in text) कोपाद् (for कोशाद्) D1 निर्मलं (for भारत) S गदा दृष्ट्वा निपातिता (T2 M4 वारिता) — c) K0–2 भृशमास्थाय, D2 समुपा (for परमा) T G1 2 4 M खड्ग(G2 गदा)मादाय वेगेन, G3 निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्या

28 K5 D6 om 28 (for K5, cf v l 12) — a) D1 [ऽ]थ (for ऽपि) — b) K1 2 सुसस्कृत, K3 तु शशित, K4 B1 3 सुसंस्थित, B2 4 Dn2 D4 7 8 सुसयत, Da Dn1 D5 स्वय स्थित, D1 सुनिर्मल, D2 तु सासित, D3 सुदंसित, T2 शित तदा, G2 सुसश्रित, M1 3 5 सुसशिता — c) B1 2 4 Dn2 D4 7 8 सुमहाराज (for महता राजंश्) — d) Ś1 अभिद्रवत् (for उपा°)

29 K3 om 29 (cf v l 12) — a) T G2 4 M तावुभौ रथिना श्रेष्ठौ, G1 3 तावभिद्रुत्य वेगेन — b) K3 निस्तृशवरधारिणौ, D1 चर्मनिस्त्रिंश, G1 3 चर्मासिवर — d) D1 तौ ततक्षतु, D8 (marg *sec m* as in text) सततद्धनु (for सततक्षतु)

30 K5 om 30 (cf v l 12) — b) D8 पुरुषोत्तमौ, M2 भरतर्षभौ — c) T2 धरित्रीं (for धरणी) K0 अनुस (for समनु°) — d) G1 3 °हिते रतौ — e) G3 मूषया (for मूर्छया) D3 T2 विपरीतागौ

ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ।
चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम् ।
रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३१
तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशां पते ।
आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३२
सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ।
नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ॥ ३३
सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत ।
मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३४
भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् ।
हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३५
विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।
महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३६
स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः ।
आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३७
चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।
रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ३८
अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।
शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३९
विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे । C 6 3737 B 6 84 42 K 6 84 42

(for [अ]भिपरी°) — f) K2 Da Dn D4 5 7 8 वि-, D3 तु (for च) B1 मूर्च्छितौ (for मोहितौ)

31 K5 om 31 (cf v l 12) D1 2 om 31^{ab} — b) K3 G3 करकर्ष , B3 काशिराज , T2 G2 भीमसेन , Ca c करकर्ष (as in text) Da1 कारूष सुमहत्तया — c) B1 Da2 Dn1 चेकितानस् T2 तदा (for तथा) Da Dn1 D5 तूर्णं (for भूत) D1 ततस्तु सात्वत शूर, D2 नकुलस्त्वरयागात्य — d) K0 1 3 B1 2 4 Da2 D3 6 समरदुर्मद , K4 G2 M (except M4) °दुर्जय D1 2 चेकितान महारथ — e) K1–3 रथमारोपयश्चैन (K1 त), D1 रथमारोपयामास, D2 आरोपयद्रथ राजन् — f) S1 रथमन्यस्य पश्यत॰, D1 धृष्टद्युम्नो महारथ , D2 मूर्च्छित वीरमध्यत

32 K5 om 32 (cf v l 12) — a) G2 शूर — b) K3 Da2 D2 3 (marg sec m) 6 शालस्, K4 B Da1 Dn D1 5 7 8 श्यालस्, D3 पालस् (for स्यालस्) K3 तत्र (for तव) — c) K2 D8 अरोपयद् — d) D5 वर, D8 वर (for वरम्)

33 K5 om 33 (cf v l 12) — a) T2 G1 2 सोमदत्तिं, M3 5 सोमदत्तिस् B2 Da Dn1 D5 रणे, S तत (for तथा) — b) D1 महारथ (for बल) — c) D1 तूर्णं, D2 क्षिप्रै, S तीक्ष्णै (for क्षिप्र) B1 Da Dn D4–8 नवत्या निशितैर्बाणै.

34 K5 om 34 (cf v l 12) — a) K2 3 Da1 T G1 2 M2 सोमदत्तिर् (for सौम°) K0 उपस्थैस्, Da1 D6 उरूस्थैस् T2 स (for तैर्) Ś1 सोमदत्त करास्तैस्तैर् — Dn1 om 34^{c}–35^{d}

35 K5 Dn1 om 35 (cf v l, 12, 34) — a) K3 सु-, B4 च (for तु) — b) Ś1 Da2 G2 धृष्टकेतुर्, Da1 धूमकेतुर् Ś1 B1 2 4 Da2 Dn2 D4–6 8 महारथ , Da1 रथा — c) Da D1 5 रथ (for °हय) — d) D5 विरथे

36 K5 om 36 (cf v l 12) — a) Da1 D3 5 चैवम् (for चैनम्) K3 D2 6 त समालोक्य, D1 च समा , T2 M4 तु समा (for चैनमा)

37 K5 om 37 (cf v l 12) — a) Dn1 D3 तु (for च) — b) D1 3 महाबल , G2 महात्मन (for °मना) — c) S रथ (for ततो) S1 K3 D1 3 Cv वाह, K0 1 वाक्य, T1 G तूर्णं, T2 M क्षिप्र (for यान) — d) S भारत (for मारिष)

38 K5 om 38 (cf v l 12) — b) G2 राजा (for राजन्) Ś1 K0–2 4 दुर्योधनस्, T2 दुर्मन्त्रिणस्, G1 3 दुर्द्धर्षणस् (for दुर्म°) B4 तदा, D8 तव (for तथा) — c) D2 हेमसन्नद्धा (for °सनाहा) — d) G3 सौभद्रिम्

39 K5 om 39 (cf v l 12) — a) K3 ततस्तेषु, B4 ततस्तैश्च, D1 च तै सार्द्धं, T2 तु तैर्वीरैर् (for ततस्तैस्तु) — b) Ś1 घन (for घोर) — c) M2 शरीरस्तु (for °रस्य) — d) M1 2 3 5 (the latter two sup lin) कफादिभि

40 K5 om 40 (cf v l 12) D2 om (hapl) 40^{a}–41^{b} — a) D1 तत्र (for तव) K3 विरथास्तव पुत्रास्तु — b) M3 5 transp कृत्वा and राजन् Da1 सुकृत्वा राजसाहवे — c) B4 नाजवान, T2 G1–3

C 6 3737 B 6 84 42 K 6 84 42

न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ४०
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ।
संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४१
प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ।
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४२
चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ।
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४३
एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४४
निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४५
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४६
जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
पर्यायस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ।
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४७

निज° (for न ज) K3 G1-3 M नरव्याघ्र, D8 व्याघ्रा — d) S स्मृत्वा (for स्मरन्) Ś1 भीमवरस्, G2 भीष्मवचस् T2 तथा (for तदा) B4 स्मरत मे वचस्तदा, D1 स्मरन्भीमस्य तद्वच

41 K5 om 41 (cf v l 12) D2 om 41ab (cf v l 40) — b) B2 3 °योधिभि, D1 पत्तिभि, S °सादिभि — c) K0-2 प्रवृत्ते, Dn1 सवृत्त, T2 सवृत — d) G2 दैवैरपि K4 दुरासद

42 K5 om 42 (cf v l 12) — a) Ś1 K0-3 D2 प्रयात, G2 प्रायात — b) Ś1 सुता, K3 D2 M1 सुतास् (for सुतास्) — c) T1 G M समुद्वीक्ष्य, T2 च वीक्ष्याथ (for समुद्दिश्य) — d) M1 3 5 बालमेत D6 (sup lin as in text) दुरासद, S महाबल (for °रथम्) — G1 3 om (hapl) 42f–44a

43 K5 G1 3 om 43 (cf v l 12, 42) — a) K3 Da1 D1 2 5 6 नोदय, K4 देशय, Cc साधय (for चोदय) — b) K2 यत्रेते, D6 यतते, T2 यत्रैव (for यत्रैते) K0 T G M4 बहुला ध्वजा, M1-3 5 विपुल(M2 °ला)ध्वजा (for बहुला रथा) — e) Ś1 K3 4 B Da Dn D1 4-7 हन्युर्न न, D3 हन्युर्नरा (marg sec m °र्नाम), D8 (marg sec m as in text) हन्युस्तत (for न हन्युर्न) K0-2 सेना न (by transp), T G2 4 M नः सैन्य — f) K3 D1 2 माधव नोदय, T1 G2 4 चोदय माधव (by transp)

44 K5 om 44 (cf v l 12). G1 3 om 44a (cf v l 42) — a) Da1 Dn1 उक्ता, D5 उक्त्वा (for उक्त) Da Dn1 D5 तु (for स) — b) G1 3 कौंतेयोपि (for °येन) T G2-4 M महात्मना, G1 महामना (for [अ]मितौजसा) — After 44ab, G1 3 ins

327* सत्वर बालरक्षार्थं गच्छावेति धनजय ।

— d) K0-2 D2 प्रेरयामास (for प्रेष)

45 K5 om 45 (cf v l 12) — a) T2 कष्टा वरा, G2 निष्टानेको, Cc निष्टानको (as in text) T1 G महाराज (for महानासीत्) — b) D1 2 भारत (for मारिष) — c) T1 M2 यदार्जुनो — d) Ś1 सयतस्, K1 सयातास्, B2-4 D6 सजातस्, S प्रयातस् (for सयातस्) D1 3 सयत्त(D3 याता)स्तव वाहिनीं

46 K5 om 46 (cf v l 12) — a) Da1 D5 कौंतेय — b) K1 राज्ञास्, D8 T2 M2 राजस् (for राज्ञस्) D1 भीष्मनोदितान्, S भीषयन्युधि (for भीष्मरक्षिण) — c) M2 अहो (for अथो) T1 G अर्जुनस्तु सुशर्माणम्

47 K5 om 47 (cf v l 12) — a) K4 B1 3 4 D8 T2 युधा, T1 G रथ (for युधि) — b) K0 1 D6 सत्य त, T2 समर्थं (for अत्यन्त) K3 अन्य त मानिन तथा, D2 (before corr as in text) नितांत मानिन जित — After 47ab, K3 D2 ins

328* ततस्त्व समरे योद्धु राजभिर्बहुभिर्वृत ।

— c) K4 B Da Dn D4-8 अनयस्याद्य, D1 पर्यायाद्य (for पर्यायस्याद्य) K3 पर्यायेणाद्य सप्राप्त, D2 पुरस्ताद्‌थ सप्राप्त, T1 G4 पर्यायस्य सम पक्, T2 M1 तस्य वैरस्य सपर्क (M1 क्क), G1-3 M3 5 पर्यायस्यास्य (M3 5 स्याथ) सपक्क, M1 (sup lin) 2 4 पर्याय(M4 अनय)स्याद्य पक्वस्त्व — d) Dn2 D4 7 पश्यस्व (for पश्य सु) T1 G4 फल पश्यसि दारुण — e) D1 अथ (for अद्य) B Da2 Dn2 D1-5 7 8 S त्वा (for ते) T1 G4 गमयिष्यामि, G2 द्रावयिष्यामि (for दर्श°)

एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ।
न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ४८
अभि गत्वार्जुनं वीर राजभिर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ४९
परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ ।
शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५०
ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः ।
तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अशीतितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

८१

संजय उवाच ।
स तुद्यमानस्तु शरैर्धनंजयः
पदा हतो नाग इव श्वसन्बली ।
बाणेन बाणेन महारथानां C 6 3751 B 6 85 1 K 6 85 1

48 K_5 om 48 (cf v l 12) —^{a}) Da_1 Dn $D_{4\ 6\ 8}$ प्रजल्पतस् —^{b}) K_3 बिभत्सो $Ś_1$ B_4 Dn_2 $D_{1\ 4\ 6\ 7}$ T G_4 $M_{1\ 2}$ शत्रुतापन, D_3 G_{1-3} $M_{3\ 5}$ तापिन (for घातिन) —^{c}) B_2 G_1 स, Da_2 D_5 तु, D_1 [अ]थ, G_3 सु- (for [अ]पि) Da_1 D_3 (before corr) G_1 पुरुष, D_2 समरे (for परुष) M (except M_4) परुषा वाच (for परुष वाक्य) —^{d}) D_2 परुष (for सुशर्मा) K_1 रथपूरय (sic), K_4 °सत्तम (for °यूथप) —^{e}) Da_1 न चैवम्, D_3 नैवैतम् (for न चैनम्)

49 • K_5 om 49 (cf v l 12) —^{a}) K (K_5 om) B D (except $D_{3\ 6}$) अभिगम्यार्जुन, M_2 अभि इत्यार्जुन D_6 om (hapl) from वीर in 49^{a} to र्यार्जुन in 50^{a} D_3 सख्ये, G_2 वीर्यं, G_3 वीर (for वीर) —^{b}) G_3 वृतं, M_2 स्मृत (for वृत) —^{c}) $Ś_1$ कष्टतश् (for पृष्ठतश्) D_1 पार्श्वं पुरोग्रतश्चैव —^{d}) D_1 पृष्ठतश् (for पार्श्वतश्) K_3 D_2 T_1 G चापि (for चैव) $Ś_1$ B_{1-3} Da Dn_1 $D_{1\ 3\ 5}$ S (except T_2 M_4) सर्वशः, K_3 सर्वग

50 K_5 om 50 (cf v l 12) D_6 om up to र्यार्जुन in 50^{a} (cf v l 49) —^{a}) K_1 T_2 $G_{1\ 3}$ M संख्ये, G_2 सघे (for सख्ये) —^{b}) T_2 पाडुपुत्रस्, G_2 तव पुत्रस् (for तव पुत्रै) K_1 महानघ, B_1 महारथ°, D_3 सुसवृत°, T G तथा(T_2 दा)नघ (for सहानघ) B_4 Dn $D_{1\ 4\ 6-8}$ तव पुत्रा महारथा —^{c}) B_4 Dn_2 $D_{1\ 4\ 6-8}$ T_2 M_1 (*sup lin*) $_2$ सछादयामासुर् —^{d}) B_3 Dn_2 $D_{1\ 4\ 6-8}$ मेघा इव

51 K_5 om 51 (cf v l 12) —^{a}) D_1 सग्राम (for सुमहान्) B_{2-4} Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S तत प्रवृत्ते (Da_1 D_5 तते) घोर —^{b}) D_1 सहसा (for सग्राम) K_1 शोणितोदक —^{c}) $Ś_1$ Da Dn_1 $D_{3\ 5}$ S परेषा च (for च समरे) —^{d}) K_3 पाडूना भरतर्षभ, D_3 समरे चैव भारत, S दारुणो (M_1 *sup lin* सग्रामे, M_2 सग्रामो) रोमहर्षण (M_4 °ण)

• Colophon om in K_5 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} D_6 mention only सप्तमयुद्धदिवसे (D_6 °दिवसयुद्धे), K_4 Da Dn_1 D_5 सप्तमेऽह्नि, M_{3-5} सप्तमेऽह्निके — *Adhy name* $Ś_1$ सकुलयुद्ध, K_4 D_6 G_2 $M_{1\ 2}$ द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 (*sec m*) 42, Dn_2 M_5 82, D_6 T_1 G 79, T_2 $M_{3\ 4}$ 81, $M_{1,\ 2}$ 80 (as in text) — *Śloka no* Dn_1 51, Dn_2 $D_{5\ 6}$ 55

81

1 K_5 om 1–14 (cf v l 6 80 12) —^{a}) K_4 B $D_{1-3\ 6}$ ताड्य, T_2 तूद्य° (for तुद्य°) M_3 (*sup lin* as in text) परैर् (for शरैर्) —^{b}) $Ś_1$ इवोच्छ्वसन्, $K_{0\ 2}$ D_3 G_2 इवाश्वसन् (for इव श्वसन्) K_3 D_2 बलात् (for बली) D_1 पदा हतो नाग इवातिहृष्ट —^{c}) Dn_1 m (orig as in text) बाढेन (for

C 6 3751
B 6 85 1
K 6 85 1

चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ १
संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां
तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा
निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २
निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा-
स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा
गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३
मही गताः पार्थबलाभिभूता
विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।
दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रां-
स्त्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ॥ ४
तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा
द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
तथैव ते संपरिवार्य पार्थं
विकृष्य चापानि महारवाणि ।
अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या
यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ ५
संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या
धनंजयस्तान्युधि जातरोषः ।
षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतै-

---

the first बाणेन) T2 M4 बाणाश्च , G1–3 बाणानि , M1–3 5 बाणास्तु (for the second बाणेन) Cc बाणेन (as in text) — d) K3 transp चिच्छेद and चापानि K3 D2 तत्र प्रहस्य (for रणे प्रसह्य) Cc cites प्रसह्य (as in text)

2 K5 om 2 (cf v l 1) — a) Dn1 m (orig as in text) सच्छिद् , Dn2 D4 चिच्छद् , D2 सिंच्छिद्य (for संछिद्य) Ko 1 राजस् , K3 D2 तेषां (for राज्ञां) — b) K3 D2 राज्ञां (for तेषां) G2 क्षणे (for रणे) D1 जवेन , T1 G4 प्रसह्य , G3 रणेन (for क्षणेन) — d) K2 3 निशेषता , Da1 निशैषता , D6 निःशेषतास् , T1 G4 M4 निःशेषतस् , G1–3 M2 5 विशेषतस् (G2 तास् , M2 °तास् , M5 °ता) K1 तेथ मन्यमानः (submetric), D2 तेप्ययमन्यमाना , D6 ते अपि मन्यमानाः , T1 G4 तेष्वथ मानवेंद्रा , G2 तेष्वथ युध्यमानः Cc cites मन्य° (as in text)

3 K5 om 3 (cf v l 1) — a) K3 निष्पेतुराजौ K2 रुधिरप्रादिग्धास् , Dn1 रुधिरप्रतिदिग्धास् , D6 रुधिरप्रदग्धास् , D8 प्रदीग्धास् , S रुधिरोक्षि(T2 °राक्ष)तागास् — b) T1 G4 सन्त्रासिता (for ते ताडिता) M (except M4) तेन (for °राजन्) — c) K1 Da1 विभिन्नगात्रा — d) K2 गतामवच्छिन्नतनुत्रकाया , T2 निकृत्तचापा विगतार्धकाया

4 K5 om 4 (cf v l 1) — a) Ś1 D2 3 मही गता , K4 B1 Da Dn1 D5 महारथा , B2 महाबला , D6 महिं गता Ko–2 पार्थशराभिभूता , D1 पार्थबलाभिपीडिता — b) D2 विरूप*क्ता , G2 विचित्रकूर्पा (for रूपा) Ko–2 युगपद्विनेदु , D5 °पद्विनेषु , S °पन्महारथा — c) Da1 Dn1 हतास्तान् K2 राजपुत्रा , D8 पुत्रास् — d) Da1 त्रैगर्तराज , D2 M4 त्रिगर्तराजा K4 B1 3 4 Da Dn D1 4–8 रथेन (for क्षणेन) D3 M1–3 त्रिगर्तराजोपययौ क्षणेन

5 K5 om 5 (cf v l 1) — b) Ko–2 द्वात्रि(Ko °त्रिं)शतोन्ये , T2 विचित्रमन्ये , M4 द्विस्त्रिंशदन्ये (for द्वात्रिंशदन्ये) K3 M4 न्यपतत , T1 G4 व्यपतत , G1 3 [ऽ]प्यपतत , G2 व्यपयत (for ऽभ्यपतन्त) D1 षष्टि प्रयाता व्यहनस्तु पार्थं — D2 om (hapl) 5c — c) Ś1 ततस्तु (for तथैव) Ko–2 D7 °ते त , Dn2 D4 8 (the last two before corr) तेषा , D1 ते वै (for ते स) — d) Ko–2 प्रकृष्य , K3 D1 विक्षिप्य , T G निकृष्य (for विकृष्य) K3 D2 महाधनानि , K4 शरारवाणि (for महा°) — e) K3 आवीवृषन् , T1 G1 3 4 M सिषेचिरे , T2 ववर्षिरे , G2 सिषेविरे , Cc अवीवृषन् (as in text) K3 Da1 बाणमहोघ , M (except M4) बाणमयौघ° — Ś1 om (hapl) 5f–6a — f) D2 गिरौ (for गिरिं)

6 K5 om 6 (cf v l 1) Ś1 om 6a (cf v l 5) — a) K1 3 B1 2 4 D1 4 6 G1 3 M1, 3 5 स (for सं) Ko–2 D1 च , D2 स (for तु) D4 जलौघ° (for शरौघ) — b) Ś1 युधित्वा तु रोष (sic), K3 युधि जातरोषा , D1 अभिजातरोष , M4 युधि जातकोप — D2 om 6cd — c) Ś1 T2 वृष्ट्या , Ko–2 दृष्ट्वा (for षष्ट्या) K3 शितै , D1 सितै (for

जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ ६
षष्टिं रथांस्तानवजित्य संख्ये
धनंजयः प्रीतमना यशस्वी ।
अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णु-
र्बलानि राज्ञां समरे निहत्य ॥ ७
त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य
महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।
रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ता-
ञ्जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ॥ ८
अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं
धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।
अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता
रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ॥ ९
पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य
त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान् ।
विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मा-
न्गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ।
भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श
दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ १०
आवारयिष्णूनभिसंप्रयाय
मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो
जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः
ययौ ततो भीमबलो मनस्वी　　C 6 3763 B 6 85 13 K 6 85 12

शरै॰) K2 सयत , Da1 सयत्ती , D5 सघति , D6 सप्रति (for सयति) — d) K3 तान[? ना]श्चथ , D1 चैनानथ , T2 तान्यप्यथ

7 K5 om 7 (cf v l 1) — a) D5 षष्ट्य K3 रथाश्च तास्तान् , D2 रथाश्च तास्तान् (for षष्टिं रथास्तान्) B Da Dn D4–8 अभिजित्य , D2 विनिहत्य (for अवजित्य) S सखे (G2 सघे) — b) K2 G3 M5 प्रीति मना , D6 प्रितमना — c) K3 अथातुरद् , B2 अथाद्रवद् , Da1 Dn1 D3 (marg sec m as in text) अथात्वरन् , D1 अतस्त्वरन् , T1 G2 4 अति त्वरन् , T2 अचिन्वते , G1 3 स सत्वरो , M अतत्वरद् (M4 ॰न्) (for अथात्वरद्) — d) K3 वरास्तु (for बलानि) K3 राज्ञ , B2–4 D4 राजन् (for राज्ञा) K0–2 विनिघ्न(K0 ॰घ्ना)न् , B2 [ऽ]भिहत्य , T1 G निपात्य (for निहत्य)

8 K5 om 8 (cf v l 1) — a) K3 D2 (before corr) 3 ॰राजा , Da1 राज्ञा (for राजो) G3 निशितान् (for निह) — b) K3 B D (except D2) S महात्मना (for महारथास्) Ś1 बधुवर्गं — c) D1 राजन् (for रणे) K2 3 नराधिपास् , K4 रणाधिपास् , D1 T1 G महारथास् (for नराधिपास्) — d) Ś1 T2 पार्थं D1 2 जयाय (for वधाय)

9 K5 D2 om 9 (for K5, cf v l 1) — a) Ś1 अत्यद्भुत (for अभिद्रुत) K0–2 D6 शस्त्रभृतां (K1 ॰तं) , Da Dn D4 5 8 चा(Da1 वा)स्त्रविदां , D1 चापभृता (for चास्त्र) — c) B4 प्रत्युद्ययुस्ते K0–2 शतशस्त्रहस्ता , D1 रथ(m भृश)चाप , D8 सितशस्त्र (for शितशस्त्र॰) S अभिद्रुता शस्त्रशरौघवृष्ट्या (T1 G4 रथौघवृष्ट्या , T2 M शरौघवर्षैं) — d) K0 1 Da1 रिरिक्षिषतो , D5 रिरक्षिसतो S समतत पार्थरथ ररक्षु

10 K5 om 10 (cf v l 1) — b) Da1 M3 सहिता , G1–3 सह तान् K3 समीक्ष्य (for नृवीरान्) — c) B1 Da Dn D4 5 7 8 S स महाधनुष्मान् (for समरे धनुष्मान्) — d) Ś1 निषतै , D6 प्रषतैश् (for निशितै) K0 पृषक्कै , D2 सुतीक्ष्णै , D6 च तीव्रै (for पृषत्कै) — e) Dn2 D4 6 8 यियासु , D5 पितासुर् , T2 यथासुर् (for यियासुर्) — f) K3 T2 राजन् , D1 सर्वान् (for राज्ञ)

11 K5 om 11 (cf v l 1) D2 om 11^{ab} — a) Ś1 अवारयिष्णुर् , K0–2 Da D5 आवारयिष्यन् , K3 D8 अवारयि(D8 ॰यी)ष्नून् , Dn1 D3 G1 अवारयिष्णून् , Cal Bom ed सवारयिष्णून् B2 Da Dn D4–8 G1–3 M अथ (for अभि॰) Ś1 K5 D3 अभिसप्रयीत्वा (K5 यातान्) , K3 B3 4 आभि(K3 ति)वारयित्वा , B1 अथ सप्रयित्वा , T1 G4 अथ सप्रसार्य (for अभिसप्रयाय) D1 स वारयित्वा युधि सप्रयोगान् , T2 आहारयिष्यन्नथ सप्रयायान् — b) S आसाद्य (for आयोध्य) K3 बल नृवीर , B1 बलेन धीर , Dn2 D4 रथेन वीर , D8 बलेन वीर — c) Ś1 K3, 4 D2 ॰वीर्यं (for ॰वीर्यो) — d) M (except M4) रथान् (for नृपान्) K0

C 6 3763
B 6 85 13
K 6 83 12

गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ ११
युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा
समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये
स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
सार्धं स माद्रीसुतभीमसेनै-
र्भीष्मं ययौ शांतनवं रणाय ॥ १२
तैः संप्रयुक्तः स महारथाग्र्यै-
र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
न विव्यथे शांतनवो महात्मा
समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १३
अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो
जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी ।
चिच्छेद चापानि महारथानां
प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १४
युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च
पार्थं तथा युधि संजातकोपः ।
दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा
जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १५
कृपेण शल्येन शलेन चैव

नृपान्महोजा, T_2 नृपाल्सभोजा (for नृपान्महौजा) T_1 $G_{2\ 4}$ महौ(G_2 हो)जस (for महौजा) — ^{e}) S ततो ययौ (by transp) B_4 भीमबलैर्, Da_1 भीमरवो, D_1 भीष्मबल, D_5 भीमरथो, G_3 भीष्मबलौ (for भीमबलो) D_1 महात्मा, T G यशस्वी (for मनस्वी) — ^{f}) K_3 नृप चापपाणि — After 11, T_1 G ins

329* भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्त्रा-
न्स पाण्डवाना रथिनोऽभ्युदारान् ।
विहाय सग्रामसुखे धनजय
जवेन पार्थं पुनराजगाम ।

12 K_5 om 12 (cf v 1 1) — ^{a}) Ko_{-2} चोग्ररूपो, K_4 B च प्रबलो, D_1 सप्रययौ, D_8 भीमबलो (for चोग्रबलो) $D_{1\ 6}$ मनस्वी (for महात्मा) — ^{b}) K_2 समाययो, D_1 समागतास् (for ययौ) Da_1 त्वरितौ — D_2 om 12^{cd} — ^{c}) M_2 सपरित्यज्य (for समभि) $G_{1\ 3}$ M सखे, G_2 सघे (for सख्ये) T_2 मद्राधिपत्यमभिवृत्य सखे — ^{d}) B_2 प्रभागप्राप्तं, D_1 स्वभागिमाच्छेत्, D_3 विभागप्राप्त (for स्वभागमाप्त) Cc cites प्राप्तम् B_4 कीर्ति S स्वभाग(T_2 सहाय-, G_{1-3} $M_{2\ 5}$ स्वभाव)मायातमनत° — ^{e}) K_4 $D_{2\ 3}$ च (for स) K_3 Da_2 भीमसेने, D_5 M_1 °भीमसेनौ (for °सेनैर्) — ^{f}) T_1 G समाययौ (for भीष्म ययौ) B_4 जयाय (for रणाय)

13 K_5 D_2 om 13 (for K_5, cf v 1 1) — ^{a}) Ko_{-2} Da_1 तै सप्रयुक्ता, K_3 तत सुयुक्त, B Dn_2 $D_{5\ 6}$ T_1 $G_{2\ 4}$ तै सप्रयुक्तै $Ko_{\ 1}$ Da Dn D_6 T_2 महारथाग्रै(Ko °ग्रै)र्, $K_{2\ 3}$ रथोग्रैर्, D_8 °रथाग्र्यो — ^{b}) Da_1 जगाम सुत (for गङ्गासुत) — ^{d}) $Ko_{-2\ 4}$ Da Dn_1 $D_{1\ 3\ 5}$ M_{1-3} समागत (for °गतै)

14 K_5 om 14 (cf v 1 1) — ^{a}) Ko_{-2} उपेत्य, B_3 D_7 T_2 G_{1-3} M (except M_2) अथेत्य (for अथैत्य) Da Dn_1 D_5 राजन् (for राजा) $Ś_1$ सत्यसधौ K_3 तै सप्रयुक्तास्य महारथाग्र्यैर् (cf 13^a) — ^{b}) $Ś_1$ [s]प्युद्धतलो, Ko_{-2} $D_{3\ 8}$ [s]प्युग्रबलो, Dn_2 D_4 ह्युग्र, D_1 [s]भ्युग्र° (for ऽत्युग्र) K_1 समस्ते, D_8 महात्मा (for मनस्वी) Cv as in text — ^{d}) K_8 G_2 प्रहस्य (for प्रसह्य) S बलिना महौजा (T_1 $G_{2\ 4}$ महात्मा) (for धनुषा वरेण)

15 ^{a}) Da_2 भीमसेनौ $Ś_1$ M_5 ययौ (for यमौ) — ^{b}) $Ś_1$ K_4 $B_{1\ 2}$ Da Dn_1 $D_{3\ 5}$ S (G_1 damaged) पार्थोनथो, $B_{3\ 4}$ पार्थं कृष्ण, D_2 पार्थान्ययौ (for पार्थं तथा) B_3 D_1 सजातरोष, T_2 °कोपान् (for °कोप). K_5 पार्थोनथो युधि जातकोप, Dn_2 $D_{4\ 6-8}$ कृष्ण च पार्थं च युधि जातकोप — ^{c}) D_1 दुर्योधन (for धन) D_4 वैरविषो, D_6 क्रोधविस्रो, T_2 वशो (for विषो) — ^{d}) D_1 अतुल (for अनल)

16 ^{a}) K_5 रूपेण, Da_1 D_7 कृपेन D_5 वशेन (for शलेन) — ^{b}) $Ś_1$ Ko_{-2} चापि, D_1 राज्ञा, D_7 चात्मा, D_8 वाजौ, M_1 (*sup lin*) चादौ (for चाजौ) — After 16^{ab}, D_1 ins

330* ते वारिधाराश्च यथाद्रिराज
तथा च वर्षन्ति महानुभावा ।

— D_7 om (hapl) 16^c–17^c — ^{c}) B_4 विद्ध, D_8 सिद्धा B_4 सो, G_{1-3} M (except M_4) तैर् (for ते). Ko_{-2} [s]तिविवृद्धकोपात् (Ko °पा), B_4 Dn_2

तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपै-
देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १६
छिन्नायुधं शांतनवेन राजा
शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
अजातशत्रुः समरे महात्मा
शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १७
उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा-
महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः
सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ १८
त्वया न चैनां सफलां करोषि
देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर
रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च ॥ १९
प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं
सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसंघान् ।
शरौघजालैरतितिग्मतेजैः
कालं यथा मृत्युकृत क्षणेन ॥ २०
निकृत्तचापः समरानपेक्षः
पराजितः शांतनवेन राज्ञा ।
विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च
क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २१
दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं

C 6 3774
B 6 85 24
K 6 85 24

D4 6 8 [ऽ]भिविवृद्धकोपैर्, T G1-3 विनिबद्ध°, G4 विनिवृद्ध, M1-3 5 हि विवृद्ध, M4 [ऽ]तिविवृत्त (for ऽतिविवृद्ध°) —^{d}) Ś1 मना, B4 देवैर् (for देवा) D1 8 देवा यथा दैत्यगणेन चाजौ

17 D7 om 17^{abc} (cf v l 16) —^{a}) Ś1 K4 M2 छिन्नायुध, T1 G4 M4 भिन्नायुध, T2 छिन्नास्सिस (sic), G1 damaged, G2 3 भिन्नायुधा (for छिन्नायुध) K0 3 5 B1 2 4 Da Dn2 D2-5 8 T2 G2 3 M राज्ञा, K4 G1 damaged — D1 om (hapl) 17^{bc} —^{b}) Ś1 प्रेक्ष्यत, B4 प्रेक्ष्य स, D6 M4 प्रेक्ष्य स, T2 प्राप्य च (for प्रेक्ष्य च) T2 जातकोपा, M3 5 °कोप —^{d}) Dn2 D4 क्रुद्धम् (for क्रुद्ध) D2 इवाह (for उवाच)

18 ^{a}) D2 (marg sec m) तदा (for तथा) D2 त, Cv त्वत् (for त्व) K3 T2 मे (for माम्) —^{b}) K3 सोह (for अह) D1 च, M (except M4) हि (for तम्) —^{c}) Da1 शरौघो, T1 G4 रथौघैर्, M2 °पृषत्कैर् (for शरौघैर्) D3 अनलप्रकाशै (for विमलार्कवर्णै) —^{d}) K1 वदासीति

19 ^{a}) K5 उवाच चैना, B1 3 4 D1 3 त्वया च नैना, D8 त्वच्चेन चैता (sic) (for त्वया न चैना) S त्वया च नैषा (T2 न चैषा) सफला कृता च —^{b}) Ś1 K0-2 5 M2 यन्न विहंसि, T2 यन्न हि भत्सि, G1 यन्निहन सु, G3 यन्न हन सु (for यन्न निहसि) Da1 देवव्रत यनति हिंसि युद्धैः (sic) —^{c}) K4 T2 मान्न वीर, D3 दान वीर (for मा नृवीर) —^{d}) G1 रमस्व (for रक्षस्व) K3 S स्वकुल (T2 °बल) (for च कुल) B Da Dn D4-8 transp कुल and यश D1 च वीर्यं (for यशश्च)

20 ^{a}) K1 D1 6 प्रेक्ष्यस्व K5 G2 भीम, T2 वेग (for भीष्म) D5 T2 भीष्मवेग (for भीम) —^{b}) K2 3 सर्वास् D1 क्षिपत, G2 दहत (for तपन्त) K1 सम, D7 T2 युधि (for मम) K2 सैन्यसगान्, D7 भीमसघान्, T2 सैन्यसघात् (for सैन्य) — K5 om 20^{c}–21^{d} D2 om 20^{cd} —^{c}) T2 °मालैर्, Co °जालैर् (as in text) K0-2 D1 अतितिग्मतेजनै (D1 °सै), K4 D3 6 S अतितिग्मवेगै, B Da Dn D4 5 7 8 इव (Dn2 अति) तिग्मतेजा Co cites तिग्मतेजा —^{d}) B D (except D1, D2 om) G1 3 कालो K4 B1-3 Da Dn1 D3 5 8 S Co v कालकृत, B4 Dn2 D4 6 7 कालकृत (for मृत्युकृत) D8 कृतेन (for क्षणेन)

21 K5 om 21 (cf v l 20) —^{a}) K3 D8 नि कृत K2 3 B Da Dn D2 4-7 समरेनपेक्ष, D1 °राद पेत्य, D8 °रादपेतैं, D8 °रानपेक्ष्य, M4 °रे शिखण्डिन् —^{b}) K2 राजा K3 चाजौ (for राज्ञा) — D2 om 21^{cd} —^{c}) T2 विधाय (for विहाय) T2 अधि (for अथ) —^{d}) D6 को (for क्व)

22 ^{a}) K0 2 [अ]पि, D6 तु (for हि). Da2 D8 5 भीम त्वम् (for भीष्मं तम्). —^{b}) K3 सर्वं. T1

भग्नं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र
तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २२
आज्ञायमानेऽपि धनंजयेन
महाहवे संप्रसक्ते नृवीर ।
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां
भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २३
स धर्मराजस्य वचो निशम्य
रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।
प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा
प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २४

तमापतन्तं महता जवेन
शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
आवारयामास हि शल्य एनं
शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २५
स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण-
मस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम् ।
नासौ व्यमुह्यद्द्रुपदस्य पुत्रो
राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २६
तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्मा-
ञ्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ।
अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं

$G_{2\ 4}$ भिन्न (for भग्न) K_4 D_1 T_1 G M (except M_4) एव, B_{2-4} Da_2 Dn $D_{2\ 4\ 6-8}$ एतत्, T_2 एत (for एवम्) — ^{c}) K_5 D_2 प्रीतोसि, Da_2 D_5 भीतोपि (for भीतोऽसि) K_{0-2} पुत्रस् — ^{d}) D_2 यथा (for तथा) $K_{0\ 1}$ प्रहृष्ट, K_3 [ऽ]पहृष्ट, D_1 [ऽ]प्रसन्न, D_2 हि दृश्य, T_1 $G_{2\ 4}$ [ऽ]थ नष्ट, G_1 प्रनष्ट, G_2 प्रणष्ट, Cc [ऽ]प्रहृष्ट' (as in text) K_5 यथा हि ते मुख्यवर्णोष्वदृश्य

23 K_5 D_2 om 23 — ^{a}) K (K_5 om) B_1 D_1 आज्ञायमानेन ($K_{0\ 1}$ °नोपि, K_3 °ने हि), B_{2-4} Da Dn D_{3-8} T G_4 Ca c अज्ञायमानेन (D_3 ने तु, T G_4 °ने हि), G_{1-3} अजायमाने हि (G_2 °ने ह), $M_{1\ 2\ 4\ 5}$ आज्ञायमाने च (M_4 तु), M_3 अजीयमाने हि (*sup lin* अज्ञायमाने च) (for आज्ञायमानेऽपि) K_3 धनजये च, D_3 °येपि, T_2 °ये तु, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M (except M_4) °ये हि, G_2 °ये ह (for येन) — ^{b}) K_{0-2} D_1 सप्रसक्तो, B_1 सप्रयुक्त, T_1 G_4 सप्रवृत्ते (for सप्रसक्ते) D_1 नृवीर, S तु (G_2 [ऽ]र्ति, M_3 हि) वीरे, Cc नृवीरम् K_4 Da Dn_1 D_5 महाहवे यत्तदा सप्रयुक्त, B_{2-4} Dn_2 $D_{4\ 6-8}$ वे पश्य युक्त नृवीर, D_3 वे सप्रसमीक्ष्य वीर — ^{c}) K_1 om (hapl) from प्रथित in 23^c to 24^c T G_4 भीष्मव्यथित, $G_{1\ 3}$ भीष्मे व्यथित, G_2 भीष्मस्य भय, M भीष्माद्व्यथित (M_4 °त) (for भीष्मात्प्रथित) — ^{d}) G_2 भूयस् (for भय) G_3 त्वमस्य, M_2 तदद्य (for त्वमद्य) D_1 चैव (for वीर)

24 K_1 om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{b}) $K_{0\ 2}$ विललापानुबधं, K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ Cc विप्र(D_8 प्रवि)लापापविद्ध, D_1 T_1 G_4 विप्रलापानुबध (D_1 °न्धि), D_6 चित्रपदानुबध, M विप्रलापावबद्ध

25 ^{a}) K_0 तमातपत Dn_2 हि महाजवेन, D_2 T G M_4 सहसा जवेन (G_3 सार्जुनेन) (for महता जवेन) — ^{b}) $D_{1\ 3}$ शिखडिन भीष्ममथो समीक्ष्य, S °न भीष्म रथ तदानीं — D_3 om 25^{cd} — ^{c}) K_2 Dn $D_{4\ 5\ 8}$ अवारयामास, $K_{3\ 5}$ $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 6}$ निवारयामास K_3 शल्यम् T_2 M एव, G_{1-3} एवम् (for एन) — ^{d}) K $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 8}$ T_1 G अस्त्रेण, M चास्त्रेण (for शस्त्रेण) D_1 तीव्रेण (for घोरेण) K_{0-2} हि दुर्जयेन, D_4 (before corr) सुदुष्करेण (for सुदुर्जयेन)

26 D_8 *repeats* 26^{ab} after 26 — ^{a}) K_0 सखापि दृष्ट्वा, $D_{1\ 3}$ आग्नेयमस्त्र, D_8 (second time) सेनापि दृष्ट्वा, T_1 G स चापपृष्ठात् (for स चापि दृष्ट्वा) D_8 (second time) तमुदीर्यमाणम् — ^{b}) $D_{1\ 3}$ दृष्ट्वा (for अस्त्र) B Da Dn $D_{1\ 3-7\ 8}$ (first time) S समप्रकाश, D_8 (second time) समानकल्प (for समप्रभावम्) — K_5 om (hapl) 26^{cd} — ^{c}) K_2 नासौ विमुह्य, K_3 D_6 न समुमोह, B_{1-3} Da Dn $D_{5\ 7}$ T_2 M नासप्रमुह्य, B_4 °न समुमुह्य, $D_{1\ 3}$ तत्सप्रधा(D_3 चा)र्य, $D_{2\ 4\ 8}$ नासप्रमुह्यद्, T_1 G_4 नाकंपताथ, $G_{1\ 3}$ नासप्रसह्य, G_2 नाक प्रसह्य (for नासौ व्यमुह्यद्) — D_3 om 26^d–27^a — ^{d}) K_4 नासौ, S वीरो (for राजन्) D_2 महेंद्रसदृशप्रभाव, D_8 (*sup lin* as in text) S प्रतिमप्रकाश — After 26, D_8 *repeats* (with v l) 26^{ab}

27 D_3 om 27^a (cf v l 26) — ^{a}) D_2 तथैव

शिखण्ड्यथोग्रं प्रतिघाताय तस्य ।
तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं
खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ २७
भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा
धनुः सुचित्रं ध्वजमेव चापि ।
छित्त्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २८
ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं
युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।
गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये
जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ २९
तमापतन्तं महता जवेन
जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।
विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः
शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ३०
अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी
वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।
जघान वाहान्समरे समस्ता-
नारट्टजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ॥ ३१
ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभाव-

C 6 3784
B 6 85 34
K 6 85 34

(for तत्रैव) — [b]) K1 शरे, D6 शस्त्रैस् (for शरैस्) Ko 2 तमस्त्र, Dn2 D4 तदास्त्र (for तदस्त्र) T1 G4 परिबाधमान, G1 3 प्रतियोधमान — [c]) Ko–2 अथादधे Ś1 वरुणम्, Ko–2 वारणम् T1 G1 3 4 अस्त्रमन्यत् (by transp), T2 अस्त्रवेग, G2 अस्त्रमन्य (for अन्यदस्त्र) — [d]) B Da Dn D4–8 उग्र शिखडी, D3 शिखडिरुग्र (for शिखण्ड्यथोग्र) K4 B Da Dn D4–8 प्रतिघातमस्य, D1 2 घातनाय (for घाताय तस्य) K5 शिखडिनोग्र प्रतिथात्मनस्य, T1 G M मुख्य (G1 3 M4 उग्र, M1 अग्र्य, M1 [*sup lin*] 3 अन्य, M2 तत, M5 अस्त्र) शिखडी च वधाय तस्य, T2 शिखडी च वीरो हि वधाय तस्य — [e]) Ko 1 3 5 Dn2 D1–3 6 8 M2 5 निवार्यमाण, K2 B2 D4 7 M1 3 4 निदार्यमाण — [f]) D2 स्व स्था (for खस्था) K3 पुरा (for सुरा) K5 स्वच्छाप्सरो (for खस्था सुरा) M4 चारणाश्च (for पार्थिवाश्च)

28 [b]) K3 B3 4 D1 2 4 6 च चित्र, K4 B1 Dn2 D7 8 सचित्र, B2 सचित्र, T2 G2 3 सुचित्र (for सुचित्र) D1 ध्वजमेकेन तस्य (for ध्वजमेव चापि) D8 वापि, T2 चाशु (for चापि) — [c]) T2 M4 भित्त्वा, M1 3 5 हित्वा (for छित्त्वा) D3 M (except M2) नदन् (for [अ]नदत्) D1 पाडुपुत्रस्य (for °सुतस्य) — [d]) D2 (before corr) युधिष्ठिरस्याथ तदा बलिष्ठ

29 [a]) K5 D2 (before corr as in text) समुच्छिद्य (for त्सृज्य) D6 सबाणे — [b]) K5 भीष्म, D1 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D1 तथाभिभूत (for भयाभि°) — [c]) Ko–2 गृहीत्वा (for प्रगृह्य) Da Dn D4 5 8 S [अ]थ (for [अ]भि) K1 om from संख्ये in 29[c] up to विव्याध in 30[c] T2 G1–3 M सखे — [d]) T1 G प्रतापी (for पदाति) K3 5 D2 जयद्रथ सहसा भीमसेन, Cv as in text

30 K1 om up to विव्याध in 30[c] (cf v l 29) K5 reads 30[ab] twice — [a]) Ko तमातपत Ś1 Ko 2 3 5 (both times) D1 2 सहसा (for महता) — [b]) T1 G सगत, T2 सहसा (for सगद) K5 (both times) जयद्रथ सहसा भीमसेन — [d]) D1 सितै (for शितै) K1 शिरै (for शरै) B1–3 Da Dn D4 5 7 वै नवभि, D1 सप्तशतै, D6 पञ्चदशै (for पञ्चशतै) K2 समस्तात् K1 3 5 शिलाशितैस्तत्र (K5 तै सूत्र) शरै समतात्, D8 शितै शरौघैर्नवभि समतात्

31 [a]) K3 5 D2 अचिंतयान T1 G4 तु (for स) K3 D1 6 शरास् (for शरांस्) — [b]) K5 D2 T1 G कोप° (for क्रोध°) — [c]) M2 बाणान् (for वाहान्) K3 5 D2 6 त्वरित (for समरे) Ś1 समस्त, K4 B D2 M1 3 5 समताद्, D1 महारथो (for समस्तान्) — Ś1 repeats 31[d]–32[b] after 32[c] — [d]) K1 आरध जान्, K2 पाराशता, K4 B Dn2 D2 (before corr) 6 पा(D6 प)रावतान्, K5 व्यरोजवान्, Da D5 नानायुजान्, Dn1 वनायुजान्, D1 ह्यारट्टजान्, D2 (marg *sec m*) मनोजवान्, D3 आराट्ट(before corr °ट्टि)जान्, D4 7 पाराशजान्, D8 पाराशरान्, T1 G4 वृकोदर, T2 स समतान्, G1–3 सुसमतान्, M1–3 5 स सध्वजान् (for आरट्टजान्) G1 3 M सखे, G2 सघे (for संख्ये) Ś1 (both times) तथा ध्वजान्सिंधु राजसंख्ये

32 [a]) K2 विभीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य) M (except M4) °प्रतापस् (for °प्रभावस्) — [c]) Ś1 अभ्युद्ययौ,

C 6 3794 B 6 85 34 K 6 85 34

स्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ।
अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं
समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ३२
भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य
प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः ।
समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां
दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ॥ ३३
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं
पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्दे
सुदारुणे भारत मोहनीये ॥ ३४
अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो
महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ
प्रगृह्य खड्गं विमलं च चर्म ।
अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्रा-
ज्जगाम चान्यं भुवि भूमिदेशम् ॥ ३५
गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं
साश्वं ससूतं विनिहत्य संख्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का
भ्रष्टाम्बराद्गामिव संपतन्ती ॥ ३६
आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीया

D5 अभ्यायथुर्. Ś1 K0 (*sup lin*) 2 नियतु, K1 विधत्त, D8 विहतु (for निहन्तुं) — After 32c, Ś1 *repeats* 31d–32b — d) Da D1 समुद्यताख्र, D2 समुत्थिताख्र Da D1 3 5 सुरराजकल्प — After 32, D1 T G M1 2 ins

331* जयद्रथो भग्नवाह रथ त
त्यक्त्वा ययौ यत्र राजा कुरूणाम् ।
भयेन भीमस्य स मूढचेता
ससौबलस्तत्र युद्धस्य भीत ।

[(L 1) M2 भग्नवाहो G2 च (for त) — (L 3) T2 मूढस्य (for भीमस्य) D1 भयात्समीपस्य तु मूढचेता — (L 4) D1 ययौ स्खलन्हृष्टरोमात्रभीत]

33 a) D1 [ऽ]पि नाद (for ऽप्यथैन) — b) G2 सहसा, M समरे (for गदया) K5 D2 M (except M4) त जघान, D1 राजमान, D5 गर्जमान, D6 8 तर्जयान, T1 G हतुकाम (for तर्जमान) — d) T2 तदा (for गदा) D1 सुभीता, D6 समेता (for समन्तात्)

34 a) B3 4 Da Dn D4 5 7 8 T G M2 पुत्रमुग्रा, D1 राजपुत्रा (for पुत्रमुग्र) D8 विहाय जग्मुस्तव पुत्राश्च सर्वे — b) K4 Da Dn D4 5 7 8 भैमी गदा ता (Da Dn1 D5 ते), S गति गदाया (T2 G1 °ताया) (for पात गदाया) K0 2 G2 परिहर्तुकामा, K3 हर्तुकाम — c) Ś1 M अपाक्रातास्, K5 व्यप°, D3 उपक्राते (for अपक्रान्तास्) K3 तुमल, K5 D2 3 तुमले K3 5 B1 3 4 D1 Dn1 D2 3 5 6 M सप्रमर्दे, T1 G सप्रहारे (G2 रै), T2 सप्रवृत्ते, Cc सप्रमृद्यन् (for सविमर्दे) D1 मुमोच तामाकुलसप्रमर्दे — d) K2 स्व (for सु)

35 a) G2 आमूढ, M2 विमूढ — b) T G M4 तदा (T2 ता वै, G1 3 तथा, M4 ततो) गदाम्, M1–3 5 चित्रा गदाम् (for महागदाम्) K2 3 D1 6 आपतती T G समीक्ष्य (for निरीक्ष्य) — c) T1 G2 4 रथात् (for रथ) T1 G4 समुत्पत्य, G1–3 क्षिप्य (for °त्सृज्य) K0 पदातिमाजौ — d) K3–5 B D (except D1–3) T1 G3 4 M1–3 विपुल (for विमलं) — e) T2 अथाप्लुत, M2 4 अवाप्लुत — f) K4 B जगामान्य भूमिप भूमिदेश, Da Dn D4 5 7 8 जगाम त भूमिप भूमिदेश, D1 T2 जगाम पश्चा भुवि भूमिदेश

36 a) D1 तु (for [अ]पि) K5 Da2 D1 5 M स (for सा) T1 G तूर्ण (for प्राप्य) K0–2 T1 G4 विचित्र, G2 सचित्र, M ससूत Ś1 गदामिमा प्राप्य रथी विचित्र — b) M1–3 5 साश्व सकेतु, M4 भीमेन मुक्ता (for साश्व ससूत) T2 G1 3 M सख्ये, G2 सघे — c) D6 ज्वलिता, T2 ज्वलित Da1 महोल्कया, D6 G2 महोल्का — d) K2 भ्रष्टा स्वराद्गामिव, D3 भ्रष्टाग रागामिव, T2 हृष्टाबराद्गामिव B4 Da Dn D4–8 सचरती (D6 8 ती), D3 सपतती, T1 G2 4 निष्पतती (G2 ती) D1 च्युताबराद्भूमिमिवापतती

37 a) K0 lacuna, K2 B2–4 Dn2 D4 7 8 आश्चर्य रूप, T2 भूमिं (for °भूत) K3 त्वदीयो — b) K3 D2 3 त, K4 ता, D6 ते (for तद्) D4 8

दृष्ट्वैव तद्भारत संप्रहृष्टाः ।
सर्वे विनेदुः सहिताः समन्ता-
त्पुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

संजय उवाच ।
विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् ।
रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् ।
भीष्मः शांतनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शांतनवं ययौ ॥ ४
ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत ।
प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष । C 6 3797 B 6 86 7 K 6 86 7

भ्रातर सप्रहृष्टा, D_7 भ्रातुरस (for भारत सप्र°) —^{c}) $Ś_1$ बिभेदु (for विनेदु) D_1 सहसा (for सहिता) —^{d}) K_{0-3} Dn $D_{3\ 7\ 8}$ प्रपूजिरे, $D_{5\ 6}$ सुपूजिरे (D_6 ते), T_2 अपूजिरे (for पुपूजिरे) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ पुत्रस्य शौर्यं, K_4 पुत्र ससैन्य, $B_{1\ 2}$ Da Dn_1 D_5 M_4 पुत्र च सैन्या, T G पुत्रस्य योधा (for पुत्र ससैन्या) $M_{1-3\ 5}$ सपूजयतस्त्वथ चित्रसेन

Colophon om in $Ś_1$ — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} D_6 mention only सप्तम युद्धदिवसे (D_6 दिवसयुद्धे), K_3 सप्तमेहनि, K_4 Da Dn_1 सप्तमेह्नि, M_4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* T_2 G_2 $M_{1\ 2}$ सकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K_5 77, Da_2 (*sec m*) 43, Dn_2 M_5 83, D_6 T_1 G 80, T_2 $M_{3\ 4}$ 82, $M_{1\ 2}$ 81 (as in text) — *Śloka no* Dn_1 42, Dn_2 D_6 40

82

1 ^{a}) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ तु, T_2 स (for त) D_1 समालोक्य (for साद्य) —^{b}) $K_{3\ 5}$ D_2 यशस्विन, $D_{3\ 6}$ S महारथ (for मनस्विनम्) —^{d}) G_2 विकीर्णस्

2 ^{a}) T_2 तदा (for तथा) —^{b}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 6}$ तुमले K_5 D_2 भृशसकुले (for संकुले भृशम्) —^{c}) $K_{3\ 5}$ D_2 राजन् (for तूर्णं)

3 ^{b}) Da_1 Dn_1 (before corr) $D_{4\ 6\ 8}$ समकपत (for कम्पन्त) —^{c}) D_4 मृत्योरास्यमुखप्राप्त —^{d}) K_5 [ऽ]थ, D_2 त (for च)

4 ^{a}) B_4 T_2 कौरव्य —^{c}) K_1 महेष्वासो —^{d}) D_2 भीष्म

5 ^{b}) Da_1 प्रमुचन्, D_1 विमुचन्, D_2 M_1 प्रमुचत्, M_2 प्रामुचत् —^{c}) K_1 स च्छादयामास, $K_{3\ 5}$ D_2 प्रच्छाद, D_1 प्रत्साद° (for सछाद) K_3 मेघो यद्वद् (for यथा मेघो)

6 ^{a}) G_2 प्रभूतानि (for प्रणीतानि) —^{b}) B_2 तानि शस्त्राणि (for शरजालानि) $Ś_1$ $D_{3\ 7}$ T_1 G M_4 मारिष, K $B_{3\ 4}$ Dn_2 $D_{2\ 4\ 6\ 8}$ भागश, B_1 Da Dn_1 D_5 सर्वश (for भारत) —^{c}) D_3 तानि (for प्रति) M (except M_4) गागेय प्रतिजग्राह — D_2 om 6^d–8^a

7 D_2 om 7 (cf v 1 6) —^{b}) $G_{2,3}$ भीष्मेणास्त्राणि (for °णास्तानि) K_4 सर्वश, D_1 भागश, T G_{2-4} भारत (for मारिष) Cv as in text — $Ś_1$

C 6 3797
B 6 86 7
K 6 86 7

आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७
निमेषार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शांतनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ॥ ११
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि सुसंक्रुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥ १३
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ ।
जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४
ततो युधिष्ठिरो वश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत् ।
भीष्मं शांतनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ १५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।

---

om 7^{c}–8^{b} — ^{c}) K_3 Da_1 T_2 दृश्यते — ^{d}) K_1 खगमान, Dn_1 (before corr as in text) शलभाना, G_2 खादमाना (G_2 .ना) T_2 G_2 प्रजा (for व्रजा) B_3 D_6 व्रजमाना खगा इव, D_1 शलभानामिव व्रजा, D_3 मेघा इव नभस्तले

8 $Ś_1$ om 8^{ab} (cf v l 7), D_2 om 8^{a} (cf v l 6) — ^{a}) $K_{0\ 1}$ निमेषार्धात्तु, $K_{3\ 5}$ निमेषार्धेन K_2 कौंतेय — ^{d}) $Ś_1$ रथजालेन, $K_{3\ 5}$ D_2 शरवर्षेण (for जालेन) K_3 भूदिश, K_4 B_1 Da Dn D_5 S भारत, $D_{1\ 8}$ मारिष (for भागश)

9 ^{a}) D_1 T_2 राजन् (for राजा) — ^{b}) K_1 कौरस्य च (sic), G_3 कौंतेयस्य (for कौरव्यस्य) — ^{c}) S नाराचान् (for नाराच) D_1 प्रेषयामास नाराच — ^{d}) B_2 क्रुद्धम् D_1 समरे वह्निसनिभं, S क्रुद्धो ह्याशीविषोपमान्

10 ^{a}) K_0 ततस्तौ तु, K_4 B_{1-3} Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ तु त तत्र, K_5 D_2 क्षुरप्रेण (for ततस्त तु) $Ś_1$ ते तु, K_1 ता तु, B_4 तत्र, Da Dn_1 D_5 तूर्णं (for त तु) S असप्राप्तास्ततस्तास्तु — ^{b}) S महायशा (for °रथ) K_5 D_2 भीष्म शातनवो युधि — ^{c}) S भीष्म (for राजन्) — ^{d}) K_5 ततस्, D_2 सुतस् (for भीष्मस्) D_3 धनुच्युत S पाडवस्य धनुश्च्युतान्

11 ^{a}) S तांस् (for त) Da Dn_1 (m as in text) $D_{3\ 5}$ हित्वा, M_1 जित्वा (छित्त्वा) — ^{b}) $K_{4\ 5}$ B_{2-4} Da Dn_1 $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ कालसनिभ (for °समितम्) S नाराचान्कालसमितान् (T_2 M_4 सनिभान्) — ^{c}) Da_2 निजघ्नन् M (except M_4) कौरवेयस्य (for वेन्द्रस्य) — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ कनकभूषणान् — After 11, S ins

332* हताश्वे तु रथे तिष्ठन्शक्तिं चिक्षेप धर्मराट् ।
तामापतन्तीं सहसा कालपाशोपमा शिताम् ।
चिच्छेद समरे भीष्म शरै सुनतपर्वभि ।

[(L 2) M (except M_4) समरे (for सहसा) G_3 M_1 (also as above) कालदण्डोपमा T_2 सिता (for शिताम्) — (L 3) M_5 चिक्षेप (for चिच्छेद)]

12 ^{a}) K_1 हत्वाश्व, T_2 हताश्वस् (for हताश्व) — ^{b}) S धर्मराजो (for °पुत्रो)

13 ^{a}) $K_{3\ 5}$ B_1 D_2 G_1 हि सक्रुद्ध (B_1 °द्धौ), K_4 रणे क्रुद्ध, B_{2-4} Da Dn_1 D_5 T_2 सुसक्रुद्धौ, Dn_2 $D_{1\ 4\ 6-8}$ च सक्रुद्धौ (D_6 द्ध) — K_{0-2} om 13^{bc} — ^{b}) D_1 परिवार्य (for समासाद्य) T_1 G_4 तथा (for तदा) — ^{c}) K_5 D_2 स च्छा(K_5 संछा)दयामास रणे, D_1 छादयेता शरैस्तीक्ष्णैर् — ^{d}) D_5 भीष्म D_1 भीष्म शातनव रणे — After 13, D_1 ins

333* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठो विव्याध निशितै शरै ।
भ्रातरौ तौ महावीर्यौ शत्रुसैन्यभयकरौ ।

14 ^{b}) $Ś_1$ प्रबाधितौ, $G_{1\ 3}$ प्रपीडित — ^{c}) K_3 $D_{2\ 4}$ परमा (for [अ]थ परा) — ^{d}) S भीष्म प्रति युधिष्ठिर

15 ^{a}) S धर्मात्मजो (for युधिष्ठिरो) K_2 वाच्यान्, $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ राजा, Dn_1 (before corr as in text) मत्स्यान्, D_5 वत्सान्, T_2 $G_{1\ 3}$ [s]पश्यस्, M_1 पश्य, M_2 पश्यस् (for वश्यान्) — ^{b}) S तान्राज्ञ (by transp) $Ś_1$ समदर्शयन्, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ °नोदयत्, K_4 °देशयत्, D_3 $G_{1\ 2}$ M_5 चोदयन् D_1 सुहृद्राज्ञोन्व चोदयत् — ^{c}) $G_{1\ 2}$ भीष्म B Da Dn_1 $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ T_1 G_4 सख्ये, G_{1-3} सखे (for सर्वे) — ^{d}) K_{0-2}

महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ।
चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ।
दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २०
शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।
तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१
पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ २४
शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५
अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे । C 6 3816 B 6 86 26 K 6 86 26

निहन्मेनि, K5 D2 T1 G निघ्नतेति, D1 निहतेति (for निहतेति) Da1 सुदारुणात्, T1 G सुहृद्रण Ś1 निह नध्व सुहृद्रणात्, T2 M1 3-5 निहन्म ससुहृद्रण, M2 विहन्म ससुहृद्रण

16 b) Dn D4 7 8 पार्थिव, T1 G तस्य प्र (for पार्थस्य) K1 भारत (for भाषितम्)

17 a) T1 G2 4 आ समतात् (for स समन्तात्) K5 परिव्रात, D2 परिविवृत (hypermetric) (for परिवृत) — c) K5 D6 8 चि(D8 वि)क्रीडे — d) Ś1 (sup lin as in text) महारथ, M1 रथात् D1 पोथयन्वै रथोत्तमान्

18 a) Da1 चरत K5 पार्थान्, D1 पार्थे — b) T1 G4 कौरवा K3 तथा, K4 रणे, K5 D1 2 तदा (for युधि) — c) Ko 1 D1 2 मृगमध्ये (for मध्य) Ko 2 D2 G2 3 M (except M5) प्रविश्यैव, Da1 प्रविविशे, D1 हि सप्रास, T2 प्रविश्ये च (for प्रविश्येव) — d) K3 5 D2 3 T2 सिंहशिशुर्, B1 2 Da2 Dn1 D1 4-7 सिंह महा, B3 सिंहो महा, Da1 Dn2 D8 सिंहमहा (for सिंहशिशु) B4 यथा सिंह महारणे

19 a) Ś1 तर्जयत, Da1 तर्जैयान्म्, D1 गर्जमान K1 शूरास्, K3 D1 3 शूर, D6 वीरास् (for शूरास्) — b) D1 त्रासयत च सैनिकान् — c) K1 Da1 त्रैसुर्, K3 नेशुर् (for त्रेसुर्) D1 पर राजन् (for महाराज) K5 दृष्ट्वाग्रे सुमहाराज — d) S (except M4) यथा (for इवं)

20 a) K3 5 B1 Da1 Dn1 D1 2 3 भारतसिंहस्य D3 S तस्य (D3 रणे, T2 M तत्र) भारत भीष्मस्य — c) D3 T2 वायु (for वायु) — d) T2 काष्ठ, G1-3 M3 5 काष्ठान्, M1 काष्ठा (for कक्ष) K5 D5 दिधिक्षत (for धक्षत) M2 यथा काष्ठानि पक्षत

21 a) S श्रेष्ठ (for भीष्म) — Ko 2 om (? hapl) 21^b–22^c — c) Ś1 बलेभ्य (for तालेभ्य) D1 3 परि (for इव) — d) D1 फलानीव मधूकरा, D2 फलानि च महीतले, D3 फलानीव महानिल

22 Ko 2 om 22^{abc} (cf v l 21) — a) S ततो राजन् (for महाराज) — b) K3 D2 3 धरणीतल, T1 G च महीतले — c) K3 5 Da1 D2 3 5 6 तुमल — d) Da1 अश्मना

23 a) K3-5 B Da Dn D4-8 T1 G4 M (except M4) सुतुमु(K3 5 Da1 D5 म)ले (for तु तुमुले) — b) K3 5 B Da Dn D3-8 भयानके, D2 S भयावहे (for सुदारुणे)

24 a) D5 अभिन्ने, T1 G2 4 भग्नेषु (for भिन्नेषु) Ko-2 तैन (for तेषु) K5 व्यूढेषु — b) K5 D2 चेतरे (for इतरे°) — c) K1 4 D1 G2 M3 5 एक एक, K5 Da Dn1 (before corr) D5 एकमेव, M1 एकयेकान्, M2 एक एकान् (for एकमेक) D6 समासाद्य (for °हूय) — d) K3 5 D2 युद्धायैके प्रतस्थिरे, B Dn1 युद्धायैवावतस्थिरे

25 a) S समाहूय (for °साद्य) — b) K3 5 D6 T1 G2 4 M4 भारतानां — d) T1 G2 4 सोब्रवीत् (for चाब्र)

26 a) D6 अनाहृत्य — b) K5 D2 स (for त)

C 6 3816 B 6 86 26 K 6 86 25 प्रययौ सृञ्जयान्क्रुद्धः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६
सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ।
शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे ॥ २९
ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ।
यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ॥ ३०
तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ३१
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३२
तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३३
अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।

— K_2 om 26^{c}–27^{b} — ^{c}) Ko_{1} भीष्म (for क्रुद्ध) — ^{d}) T_2 चात्र (for चिन्त्य) T_1 G स्त्रीत्व तस्य विचिंतयन्

27 K_2 om 27^{ab} (cf v l 26) — ^{a}) Ś$_1$ K (K_2 om) $D_{1\,2}$ M_4 च (for तु) $K_{4\,5}$ $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 $D_{1\,2}$ T G दृष्ट्वा, B_2 हृष्टो, M (except M_4) युद्धे (for हृष्टा) — ^{b}) K_4 B_1 Dn_2 D_2 हृष्ट, K_5 धृष्ट, $B_{2\,3}$ T G भीष्म, B_4 D_1 हृष्टा (for दृष्ट्वा) B_2 दृष्ट्वा, B_3 प्रति, T G युद्धे (for भीष्म) Ś$_1$ $Ko_{1\,4}$ महाहवे, $K_{3\,5}$ B_1 $D_{2\,3\,6}$ महारणे, D_1 व्यवस्थित (for महारथम्) — ^{c}) $K_{3\,5}$ Da_1 Dn_1 $D_{2\,6}$ च विविधाश् (for बहुविधाश्) T_1 G सिंहनाद बहुविध — ^{d}) K_5 D_8 सिंहविमिश्रितान्, T_1 G शखविमिश्रित D_1 M विनेदु शखमिश्रितान्

28 ^{b}) D_2 अभिषक्तरथद्विष, G_3 $M_{2\,4\,5}$ व्यतिषिक्त — ^{c}) B_{2-4} D_2 पाश्चिमा, Cc अपरा (as in text) Ko_{2} Da_1 $D_{2\,5}$ दिशिमास्थाय; K_3 B दिशमासाद्य, D_1 दिशमाश्रित्य, T_2 जितमास्थाय, M_2 निशमा

29 ^{a}) T_2 धृष्टद्युम्नस्तु, M_2 °द्युम्नेन Ś$_1$ पचाल्य, T_1 G_{2-4} पाचाल — ^{b}) Ś$_1$ सात्यकिं — ^{c}) K_1 पीडयतो, $K_{2\,3}$ Dn G_{1-3} यत्तो, Da D_5 यत, T_2 यते, M_2 यानो — ^{d}) Ko °ऋष्टिभि, Da_1 दृष्टिभि, D_1 सायकै, T_1 $G_{2\,4}$ यष्टिभि — ^{e}) Ko_{2} शरैश्च (for शस्त्रैश्च) K_3 बहुली (for बहुभी) B_3 वीरौ (for राजन्) K_4 $B_{1\,2\,4}$ Da Dn D_{4-8} शस्त्रै (Dn_2 °रै) बहुविधै राजन्, D_1 अस्त्रैश्च बहुभिस्तीक्ष्णैर्, S (except M_4) अस्त्रैश्च बहुलै राजन् — ^{f}) Da Dn $D_{4\,5\,7}$ आजघ्नुस्, D_1 निजघ्नुस्, D_8 राजयुस्, T_2 M (except M_4) निघ्नतस्, $G_{1\,3}$ निघ्नतुस् (for जघ्नतुस्)

30 D_2 reads 30 after 32^{ab} — ^{a}) K_1 ते हन्यमान, K_2 निहन्यमान, D_1 ते वध्यमान T $G_{2\,4}$ M (except M_4) सग्रामे (for समरे) — ^{b}) $K_{3\,5}$ $D_{2\,6}$ S भरतर्षभ, B_{2-4} पुरुषर्षभा, D_1 भरतोत्तमा — ^{c}) Ś$_1$ आवा (for आर्यां) K_5 दृष्ट्वा (for कृत्वा) — ^{d}) K_3 त्यजती Ko_{-2} च (for स्म) Da_1 $D_{1\,5\,6}$ सयुगे — ^{e}) K_{3-5} $D_{2\,4\,6}$ तु (for च) D_7 समर — D_7 om 30^{f}–32^{a} — ^{f}) $B_{1\,2\,4}$ जग्मुर् (for जघ्नुर्) B_1 Da_1 Dn_1 $D_{3\,4}$ S लोक, $B_{2\,4}$ लोके (for लोकं) K_{3-5} $D_{2\,6}$ निजघ्नुस्तावका ($K_{3\,5}$ D_2 कान्) रणे

31 D_7 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) Ko T_2 $M_{1\,3\,5}$ तथाक्रदो, T_1 G_4 अत्र नादो, G_{1-3} अत्राक्रदो, M_5 (*sup lin*) तदाक्रदो — $M_{1\,3\,5}$ transp 31^{cd} and 32^{ab} — ^{c}) G_3 युध्यता, Cv वध्यता (as in text) D_1 घोरे (for राजन्) — ^{d}) D_8 महात्मना — M_2 *repeats* 31^{cd}

32 D_7 om 32^{a} (cf v l 30) $M_{1\,3\,5}$ transp 31^{cd} and 32^{ab} — ^{a}) K_5 T_2 M_4 तच्छ्रुत्वा (for त श्रुत्वा) — ^{b}) D_2 महारथा, D_3 S विशां पते (for महारथौ) — After 32^{ab}, D_2 reads 30 — Ś$_1$ om (hapl) 32^{c}–33^{b} — ^{c}) K_4 [अ]न्योन्य (for [आ]वन्त्यौ) — ^{d}) K_{3-5} B_2 Da Dn_1 $D_{2\,3\,5}$ S समुपस्थितौ (K_5 त) (for प्रत्युपस्थितौ)

33 S_1 om 33^{ab} (cf v l 32) — ^{a}) S (except M_4) ततोस्य (for तौ तस्य) K_5 तुरगौ, D_3 तुहयान् (for तुरगान्) — ^{d}) K_5 पार्षतौ

34 ^{a}) $K_{2\,3}$ [अ]थ पाचाल्यौ, S (except M_4) ततो यानात् (G_2 रथो याना) (for [अ]थ पाञ्चाल्यो) — ^{b}) $Ko_{-2\,5}$ B_2 D_{1-3} °रथ, Da_1 Dn_1 D_5 बलं

आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३४
ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ३५
तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३६
अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३७
द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
व्यधमत्सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३८
दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ३९
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४०
युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् ।
अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ ४१
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ४२
शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलम् ॥ ४३
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः । C 6. 3833 B 6. 86. 45 K 6. 86. 45

(for बल) T G2–4 M1–3 5 हृ(G5 य)ताश्वाद्भरतर्षभ, G1 हताश्वात्पुरुषर्षभ, M4 हताश्वात्तु रथाद्बली — c) K3 रथात् (for रथ) Da Dn1 D5 हतु, D1 चैव (for तूर्णं) — d) D1 2 सात्यकेस्तु, D8 कस्य, S सात्वतस्य (for सात्यके सु)

35 c) K4 आरण्यौ, D2 अवन्त्यौ S आवन्त्यावथ संक्रुद्ध — d) K2 अभ्यायात्स, Da Dn1 D5 अभ्य॰ धावत्, Dn2 D4 6–8 अधावत, D1 अभ्ययाच्च Ś1 K5 Da2 D1 2 परतप, B1 Da1 Dn1 D5 परतप S समभ्यायात्तरस्विनौ

36 a) D1 पुत्रस्तु, D3 पुत्रापि — b) D2 सर्वो॰ द्योग च (for ॰द्योगेन) K2 मारिष, D3 T1 G M (except M4) भारत — c) K0 5 समरे (for [आ]व न्त्यौ) — d) K3 5 D3 परिवार्योपतस्थिरे, B Da2 Dn D2 4 7 8 वार्यावतस्थिवान्, Da1 D5 द्वार्य वितस्थिवान्

37 G4 om 37 — a) G1 3 अर्जुनोपि सुसंक्रुद्ध — b) K0–2 समरे (for क्षत्रियान्) K0 1 क्षत्रियर्षभान्, K2 4 B Da1 D6 T1 G1 2 ॰र्षभ, D1 क्षत्रियोत्तम, G3 M2 5 भरतर्षभ — c) D5 7 आयोधयत, D8 अयोध्ययत — d) K5 इवासुर

38 a) K2 3 5 B3 D1–3 6 T1 G M द्रोणस्तु, Da1 D5 द्रौणिश्च, Dn2 T2 द्रोणस्य (for द्रोणश्च) — b) M4 पुत्रस्तु D1 तव पुत्रप्रिये रत — c) K5 सर्वपांचाल्यास्, B Da2 Dn D2 4 5 8 पचालास्, D1 स तु पाचालास्, T1 G M (except M4) तत्र पा॰ — d) Da1 इवाचल, D1 M3–5 इवानिल

39 a) K2 पुरोगास्तु, Da1 D5 ॰पुरोगाश्च, Da1 ॰पुरोगास्ते — b) Da1 पुत्रस्तव, D1 तव पुत्रा (by transp) — c) T1 G4 रथैर् (for रणे) — d) G3 युयुत्सु

40 a) S युधिष्ठिरो (for दुर्योधनो) — b) D1 भास्वति (for भास्करे) — c) B4 योधास् (for सर्वांस्) S अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धस् — d) Ś1 भास्वर, D5 भास्कर (for भारत) D1 त्वरयध्व तथा नृपा

41 a) D6 युद्धता तु, M4 युध्यता हि K0 D8 S ततस्, K2 4 B1 यथा, K5 D1 2 6 तदा (for तथा) — cd) B4 न प्राज्ञयत, D6 M2 अप्रकाशति, D8 G1 3 नप्रज्ञायत (for नप्रकाशति) K3 5 D2 नाप्रकाशत भास्कर D1 सूर्यमस्त गिरिप्राप्त अप्रकाशे विभावसौ

42 a) S (except T2 M4) तत प्रावर्तत नदी — b) Ś1 शोणितौघा, D1 लोहितौघ, D3 शोणितात्र, T2 शोणिताय, G2 शोणितोघ — c) Dn2 D4 7 8 गोमायुशतसंकीर्णा — d) B Da Dn D4–8 क्षणेन क्षणदामुखे

43 a) T2 M4 शिवाभिश्च रुद(M4 व)तीभि — b) K3 D2 रवद्भिर्, D1 नदद्भिर्, D6 वदद्भिर् (for रुवद्भिर्) Ś1 K3 D2 (marg sec m) स्वन, K1 नव D2 (before corr) त्वन, D6 स्वर (for रवम्) K4 B1 Da Dn D5 7 M1 (inf lin) रुवती (Da1 ॰ति)भि समतत, B2 D4 8 T1 G2 4 M2 3 5 रुद(B2 द)तीभि समतत, G1 3 4 (inf lin) रुवतीभि समतत, T2 अशिवाभि समतत, M4 क्रव्यादैश्च समतत — c) B1 सख्ये, D6 यज्ञे (for जज्ञे) — d) K3 5 D2 6 भूतसंघैश्च संकुल, D8 ॰सघै समाकुल

C 6 3834 B 6 86 45 K 6 86 45

सैन्यं ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४४
अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
ययौ स्वशिबिरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ४६
भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्रथान् ।
अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ४७
दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।
भीष्मं शांतनवं तूर्णं प्रयातः शिबिरं प्रति ॥ ४८
द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
परिवार्य चमूं सर्वां प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ४९
तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिबिरं प्रति ॥ ५०
एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ॥ ५१
ततः स्वशिबिरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५२
रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।

---

44 ^{b}) K1 2 B Da2 Dn1 पिशिताशिन, D5 °शन — ^{c}) Da1 व्यदृश्यते, G1 3 [ऽ]प्यदृश्यत, M (except M4) ह्यदृश्यत — After 44, D1 ins

334* मत्ता रुधिरगन्धेन पिशितेन च ते नृपा ।
आस्वाद्यास्वाद्य नृत्यन्ते नाद मुञ्चन्ति भीषणम् ।
कबन्धानि च नृत्यन्ति धनुर्हस्तानि सयुगे ।
प्रासमालम्ब्य निशित निस्त्रिंश निर्मल महत् ।

45 ^{a}) K5 D2 3 M4 [ऽ]पि (for ऽथ) D1 सु सवार्यं (for सुशर्मादीन्) — ^{b}) B1 राज्ञ शतसहस्रश, B2 D (except D1–3 6) T2 राज्ञ सहपदानुगान् — ^{d}) K5 प्रभु (for प्रति)

46 K3 om (hapl) 46–48, D1 om 46–47 — ^{a}) Dn2 T2 कौरव्य — ^{b}) Ko 2 भ्रातृभि Ko–2 प्रभु, K5 D2 तथा, D3 S वशी (for तदा) — ^{c}) Ś1 Ko–2 4 प्रययौ शिबिर, G3 यथा स्वशिबिर Ś1 Ko–2 Da2 Dn2 D5 7 M4 राजन्, T1 G रात्रौ (for राजा) — ^{d}) K5 D2 महत्या, T1 G निजया (for निशाया)

47 K3 D1 om 47 (cf v l 46) — ^{a}) S भीमसेनो महाराज — ^{b}) Da Dn1 (before corr) D5 भीमसेनमुखान्, T G M2 4 सिंधुराज°, M1 3 5 आव त्यप्रमुखान् K5 D2 रणे, T1 G M2 नृपान् (for रथान्) — ^{c}) K5 Da Dn1 D5 अविजित्य, T1 G M1–3 5 पराजित्य, T2 M4 परित्यज्य (for अवजित्य) Ko–2 नृपान् (for तत) T2 G1–3 M सखे (M4 घे) — ^{d}) Ś1 Ko–2 प्रययौ (for ययौ स्व) — After 47, T1 G4 read 50

48 K3 om 48 (cf v l 46) Da1 reads 48 after 54 — ^{a}) D1 तु (for [अ]पि) — M2 om 48^{b}–49^{a} — ^{b}) Da Dn1 D5 महारथै, D3 निवारणे, M1 3 5 महाव्रत (for महारणे) — ^{c}) D1 चैव (for तूर्णं) — ^{d}) Ko–2 प्रययौ, D1 ययौ स्व, T2 प्रायात्स्व (for प्रयात) — After 48, M1 reads 51^{ab}, *repeating* it in its proper place

49 Da1 om (hapl) 49 M2 om 49^{a} (cf v l 48) — ^{a}) K1 G3 द्रोणि (for द्रौणि) — ^{b}) K5 D2 भारत (for सात्वत) — ^{c}) D3 रणे, T1 G4 तत, T2 G1–3 M (except M4) चमू (for चमूं) K5 D2 सेना, B1 2 Da2 Dn D4 5 7 8 T1 G4 सर्वे, D3 योधान्, T2 G1–3 M (except M4) सर्वा — ^{d}) D3 T1 G1 3 4 ययु स्व, G2 ययौ स्व (for प्रययु)

50 Ś1 om (hapl) 50 T1 G4 read 50 after 47 — ^{a}) D3 तेष्वेष (for तथैव) S सा (M2–5 स) त्यको (for सात्यकी) T1 G राजा — ^{b}) B4 वीर्यवान् (for पार्षत) — ^{c}) D1 योधा, G1–3 M (except M1) यौधान् — ^{d}) K4 B2 4 D1 प्रययु, K5 युयुधु, B1 प्रयात, Da1 आयत, Dn1 आययु, T1 G4 जग्मतु, M3 5 प्रयतु (for ययतु)

51 ^{a}) D5 एवमेव, G1–3 एवमेतन् — D5 om (hapl) 51^{c}–52^{b} — ^{c}) Ko–3 5 D2 (m as in text) M5 परिवर्तंत, Da1 पर्यवर्तेत K3 5 D2 T1 G सहसा, T2 सग्रामान् (for सहिता) — ^{d}) G1 3 युद्ध काले (for निशा) B1 Da Dn1 D1 2 S (except M1) परतप (Da1 प)

52 D5 om 52^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) S यथा (M1 2 तथा) (for तत) D1 ते (for स्व) Ś1 कृत्वा (for गत्वा) — ^{b}) S1 कौरवास्तथा, K3–5 B D (D5 om) S कुरुभि सह (for कुरवस्तथा) — After 52^{ab}, D4 *repeats* 51^{c}–52^{b} — ^{c}) K3 5 D1 2 6 न्यव-

अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५३
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च बन्दिभिः ।
गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५४
मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम् ।
न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ५५
ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

संजय उवाच ।
परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।
कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि । C 6 3848 B 6 87 2 K 6 87 2

सत, B1 न्यविसंत, B4 Dn2 D4 7 8 अविशत (for न्यविशन्त) — d) G4 कथयत (for पूज)

53 a) K2 रक्षा, M2 रूक्षा B3 4 कृत्वा तत, M2 कृतात्मन (for कृत्वात्मन) Ś1 शूरान् (for शूरा) — b) K3 5 त्यक्त्वा, Dn2 D4 7 8 दृष्ट्वा, D1 स्थाप्य, D2 तूक्त्वा, D3 न्यस्त्वा (for न्यस्य) S न्यस्तगुल्मा (G1 3 °ल्मान्) (for न्यस्य गुल्मान्) Cc cites गुल्मान् (as in text) — c) T2 व्यपनीय (for अपनीय) K3 5 D2 शस्त्राणि, K4 B3 4 D1 6 T G M1 3-5 शल्यानि, M2 शय्यानि (for शल्यांस्ते) Cc cites ते (as in text) — d) K5 स्मृत्वा (for स्नात्वा) Ś1 विमलैर्, K3 5 Da Dn D2 4-8 विधिवज्, D3 विचितैर् (for विविधैर्) D1 ओषधीभिश्चिकित्सया, M1 2 स्नात्वा बहुविधैर्जलैः

54 b) K3-5 B1 2 D (except D1 3) S स्तूयमानाश्च (for संस्तूयन्तश्च) Ś1 S (except T1 G4) वदिभि — c) K0-2 गीतवादित्रशब्दैश्च — d) K3 व्यक्रीडतो, B D (except D2) M4 चिक्रीडुस्ते, T G4 M1-3 5 चिक्रीडंतो, G1-3 विक्रीडते K5 D2 परस्पर (for यशस्विन) — After 54, Da1 reads 48

55 a) K3 5 B D मुहूर्तादिव K3 5 D2 सैन्यम् (for सर्वम्) — b) K0-3 B4 Da Dn D3-5 8 S स्वर्ग(T2 स्वप्न, G2 स्पर्श, M4 स्वन)समित — c) S युद्धकथा (M2 क्षमा) K4 D2 T1 G केचित्, D6 काचित्; T2 M काश्चित् (for काचित्) — d) K5 तव चक्रुर्, B तत्राकुर्वन् (for तत्र चक्रुर्) Ś1 K0-2 नरर्षभा (for महारथा)

56 a) K3 सुप्रसुप्ते, K5 ते प्रस्तुते, D2 ते प्रस्तुते (for ते प्रसुप्ते) S राजन् (for तत्र) — b) T1 G4 परिश्रांते B4 तदा, S निशि (for नृप) — c) Ś1 K0 1 बहले, T2 बहुलो K5 D2 6 रात्रौ, G1 3 सेने, G2 4 M घोरे (for राजन्) D1 हस्त्यश्वरथ पादात

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K Da Dn1 D2 mention only सप्तमो युद्धदिवस, K4 (*also*) T2 सप्तमेह्नि, B2 M2 4 5 सप्ताह्निक, B3 Dn2 D5 6 सप्तमदिवसयुद्ध, D1 सप्तमो दिवस, D8 सप्तम अह, D4 8 सप्तम(D8 om म)दिनयुद्ध, T1 G सप्तमापहार, M1 सप्तमेहनि, M3 सप्ताह्निक K2 4 5 Dn2 D2 4 6 S (except T2) cont समास — *Adhy name* K4 कौरवपराजय, T2 G2 3 M1-3 शिबिरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 44, Dn2 T2 M3 4 83, D6 T1 G 81, M1 2 82 (as in text), M5 84 — *Sloka no* Dn2 D6 57, D5 56

83

1 a) K5 परिणम्य, Ca c °णाम्य (as in text) Ś1 K0 2 T2 ते तु, M3 तास्तु (for तां तु) Cd as in text — b) K4 Da2 D5 M2 सुख सुप्ता, B

C 6 3846 B 6 87 2 K 6 87 2 निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ३
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः ।
व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥ ४
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते ।
सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५
अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ।
मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६
ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ८
प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।

Dn2 D6 सुख प्राप्ता, D1 सुख प्राप्य, D4 (before corr) 7 8 सुखप्राप्ता, G2 सुखसुप्त, M1 4 सुख सुप्त्वा Ś1 D1 T2 M4 जनेश्वर, Dn2 °श्वर — c) K1 कुरवा, K2 Da1 कुरव K4 पाडवा सर्वे, Da Dn1 D. पाडवेया(Da1 °य)श्च (for पाण्डवाश्चैव)

2 b) Ś1 K0-2 B1 3 4 D (except D1 2) सैन्ययोर् (for सेनयोर्) K3 D4 T1 G1 2 (*also* as in text) 4 M नृप (M2 नृप), D6 तत (for अपि) — c) K3 B1 Da2 Dn1 D2 5 8 निर्गच्छतो(K3 च्छत्यो, D2 °च्छत्यो)स्तदा (for निर्गच्छमानयो) D1 G1-3 M2 5 संखे — d) Ś1 सागरप्रतिमौ, B2 सशिर प्रतिमो (sic) T2 G2 3 M यथा सागरयोरिव

3 a) M1 2 तथा (for ततो) — b) K0-2 D2 विशा पति, D5 8 विशा पते (for विविंशति) M1 चित्रसेनविविंशती — K5 om 3[cd] — d) D6 (m as in text) भारद्वाजस्य, G1 भरद्वाजश्च B4 D7 8 स वै, D1 तथा (for च वै) D1 3 नृप, D5 द्विज (for द्विज) K0-2 भारद्वाजश्च वीर्यवान्

4 a) K1 एके भूता, G3 एकीभूत K0-2 D2 स्वय यत्ता, D6 सुसयाता (for सुसयत्ता) D1 एते चान्ये च सयत्ता — b) K0-2 B1 2 4 Da Dn D1 4-6 8 महारथा, K4 B3 D2 3 7 T G3 4 M1 2 4 °चमू (for चमू) — c) K0-2 व्यूहा(K0 °ह)न्वै, D1 व्यूह वै, C6 व्यूहाय (as in text) K5 D2 व्यदधू, D4 निदधू (for विदधू) Ś1 व्यूढाय विदधे राजन्, D8 (marg *sec* m) व्यूहान्परिदधू राजन्, — d) K0-2 D7 T2 M1-3 5 दसिता, T1 G1-3 M4 दसितान्

5 B2 transp 5[ab] and 5[cd] — a) D1 3 तु तं (for महा) D4 (marg *sec* m by corr) S ऊर्मि(T2 G1-3 M4 orig कूर्म)व्यूह तत कृत्वा — b) D1 S पिता देवव्रतस्तव — d) B1 3 वाहनौर्मि K0 2 तरगित, K5 तरगिण

6 a) K4 सुखत (for अग्रत) — c) B2 मासुरैर्, S (mostly) माळवैर् — d) K5 D5 8 अवत्यैश्च T1 G M4 समावृत (M4 °ता), T2 महाव्रत, M1-3 तथा वृत (for समन्वित)

7 a) K3 नेतानतरम्, S तदन° (for ततोऽनन्तरम्) — c) S1 चिकुठै, K0 2 विकुट्टै, K1 D8 विकुठै, K3 5 D2 कुणिंदै, B1 Da1 Dn1 D8 कुलिंदै, D1 विकुदै, S (mostly) पुळिंदैर् (for पुलिन्दै) D2 पारिदैश्, T1 G1 4 M3 दर्दरैश्, G2 3 दुर्दरैश्, M1 2 4 5 द(M2 दु)रदैश् (for पारदैश्) D (except D1-3 6) M (except M4) चापि (for चैव) — d) K5 क्षुद्रव्य, D3 रुडक (for क्षुद्रक) D8 S (mostly) माळवै

8 a) K4 B2 Dn1 (by corr) D4 7 8 M1 2 5 द्रोणादनतरो T1 G4 युद्धे, T2 शक्तौ (for यत्तो) — c) K2 Da1 Dn1 D4 मगधैश्च (for मागधैश्च) K5 D2 कुलिंदैश्च, T1 G4 विशालैश्च (for कलिङ्गैश्च) B1 मागधैश्चैव कालिंगै — After 8[c], T2 repeats (with v l) 6[d] and 7[a] — d) K5 विशश्चैव, D1 नाम लिंगैर्, T1 G विशालैश्च, T2 मात्रेयश्च (for पिशाचैश्च)

9 D1 om 9[a]-10[b] — a) Ś1 K0-2 4 भगदत्तादनु (for प्राग्ज्योतिषादनु) K5 G3 नृप, D8 नृप, M2 नृपा (for नृप) T2 प्राग्ज्योतिषश्च नृपति — b) K2 कौत्सल्योथ, K3 5 Da1 Dn1 D2 3 6-8 कौशल्यो (D3 ल्या)थ, Da2 D5 T1 G कौसलोथ D6 बृहद्रथो (*sup lin* °द्रथ) (for बृहद्बल) — c) Ś1 मेकल, K0-2 चेलकैस्, T1 G1 3 4 M2 4 मेखलैस्, T2 G2 M1 3 5 मेवलैस् (for मेकलैस्) S1 त्रैपुरैश्चैव, K3-5 B1-3 Da1 Dn1 D2 5 T1 G त्रिपुरै°, Dn2 D8 त्रैपुर°, D6 च कुरिंदैश्च, Bom ed कुरुविन्दैश्च (for

मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९
बृहद्बलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।
काम्बोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०
द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।
द्रौणेरनन्तरं प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः ॥ १२
दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ ।
एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो ।
अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ १४
तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।
युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५
पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।
प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् ॥ १६
ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।
शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७
शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।
रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः ॥ १८
नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः । C 6 3865 B 6 87 19 K 6 87 19

त्रैपुरैश्चैव) — d) Ś1 चिच्छिरैश्च, K3 S बर्बरै° (T1 शबरै), K4 Da Dn1 D5 पुड्रकै°, K5 सयति°, B चित्रकै°, Dn2 D7 8 चिबुकै, D2 सयतै, D3 चिधिरै, D4 चुबुकै°, D6 त्रिच्छिलै (for चिच्छिलैश्च) B2 S समतत (for समन्वित)

10 D1 om 10^{ab} (cf v l 9) D2 (*sec m*) reads 10 in marg — a) Ś1 K5 B2 4 Dn2 D2 8 बृहद्बलस्तत शूरस्, K2 लसुत शूरस्, K4 लादतरतस्, Da Dn1 D5 7 लादनु ततस्, D6 लादुत्तरतस्, S लादनु नृपस् (for लात्तत शूरस्) — Ś1 om 10^{b} — b) Ko–3 Dn2 D4 7 8 Cv त्रैगर्त (for त्रिगर्त) Cv प्रस्थलाधिप — c) Ko 1 काभोजैर् K1 साधैर् (for सार्धं) — d) Dn2 D4 7 8 प्रवरैश् (for यवनैश्) Ko–2 समतत, K3 5 D2 समन्वित (for सहस्रश)

11 D2 (*sec m*) reads 11^{ab} in marg — a) Ko द्रौणिश्च, K1 4 B D1 4 द्रोणिस्तु, K2 द्रोणिश्च, Da1 द्रोणि सु- (for द्रौणिस्तु) Ko–2 रथिना श्रेष्ठस्, K5 सरथं शूरस्, D1 रभस शूरस्, T2 रभसं क्रूरस् — b) Ś1 K4 त्रिगर्तादथ (K4 °थ), B1–3 त्रैगर्तादनु, B4 Dn2 D7 8 त्रिगर्तानु — K5 D2 om 11^{cd} — d) Ś1 नाधयानो (sic), Ko–2 छाद° (for नाद°) S नभस्तलं (for धरा)

12 a) D2 सर्वाणि सैन्यानि, G3 सैन्येन सर्वेण (by transp) — b) Ko–2 तत (for तदा) — c) K2 D4 5 द्रोणेर्, K5 द्रौणिश्च, D2 द्रौणेश्च G3 अनतर M1–3 5 राजा (for प्रायात्) — d) K1 2 5 D2 4 सौदर्यैः, Da Dn D1 3 5 7 8 S सोदरै (for सोदर्यैः)

13 ab) K1 2 5 Da1 transp तत and कृप S ययौ (for तत), and युधि (for ययौ) — c) D2 एवमेषा, T1 G एवमेव Ś1 महाव्यूहा, T2 G2 °व्यूह — d) G2 सागरोपम

14 a) Da1 रेजुस्तव, T2 रेजुश्चित्र, M1 3 5 पताकानि — b) Ko चाबिभो, K2 3 D2 चाविभो, K4 B Da Dn D3–5 7 8 वा (B3 वै) विभो, D6 तत्र वै, T1 G भारत, T2 साभिभो (for चाभिभो) — c) K4 B Dn1 [अ]त्र (for [अ]थ) S शुभ्राणि (for चित्राणि) D2 अगदानि विचित्राणि — d) Dn2 D4 7 8 तोमराणि (for महार्हाणि) T1 G महाति (for धनूंषि) B2 4 धनूंषि तोमराणि च

15 a) Ś1 Ko–2 त च (for त तु) K3 तथा व्यूह — b) Ś1 Ko–2 महारथा, T1 G बल (for °रथ) — c) Ś1 K3 5 राजन्, D6 राजा (for तूर्णं) — d) K1 पार्षित (for पार्षत)

16 b) T2 विहित (for निर्मित) — c) D2 प्रतिव्यूह Ko–2 त्वमपि वै, K4 B2 3 Da2 Dn1 त्वमप्यत्र, B4 Dn2 D4 6–8 त्वमपि मे, Da1 D5 त्वमप्यन्य, T G M4 रणे शूर, M1–3 5 महाबाहो (for त्वमपि हि) — d) B D सत्वर (for माचिरम्) S कुरु क्षिप्र महारथ (T2 M2 थ, M1 °थं)

17 a) Da D1 5 M तु (for स) Bom ed क्रूरो (for शूरो) — c) Ca शृगारक Da Dn1 D5 महाव्यूह (for राज) Cv as in text — d) Da1 महा (for पर) Dn2 D6 परव्यूहविनाशक, S तव व्यूहविदारण

18 a) K3 5 D2 शृगेषु, K4 B Da Dn D1, 3–8 Ca शृगाभ्या, T1 G1 4 शृगोभूद्, T2 G2 3 M शृंगे भूद् (for शृङ्गेभ्यो) — K2 om (hapl) 18^{c}–21^{b}. — d) Ś1 तथाहं च, Ko 1 तथा हस्ति (for तथा हय-).

C 6 3865 B 6 87 19 K 6 87 19 मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९
अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०
अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ।
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२
भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः ॥ २४
मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् ।
युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६
नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत ।

---

19 K2 om 19 (cf v l 18) — a) K1 3-5 Da Dn1 D1-3 5-7 T2 ताभ्याम्, T1 G नाभाव् (for भाभ्याम्) D2 6 बभौ, M1-3 5 आसीन् (for अभून्) Ś1 K4 D1 नृपश्रेष्ठ (D1 ष्ठ), K0 1 3 Da1 S (except T2) नरश्रेष्ठ, D8 नरव्याघ्र (for नरश्रेष्ठ) — b) D1 m पृषताश्वो (hypermetric) B Da Dn D3-6 7 8 श्वेताश्व कृष्णसारथि — After 19ab, G2 reads 21cd and 20ab, repeating them in their proper places — After 19, D1 reads 21cd

20 K2 om 20 (cf v l 18) T G M2 transp 20 and 21 — a) B Dn2 D4 7 8 G1 3 तथेतरे, Da1 Dn1 D5 अथेतरा, D1 तथापरे, D3 अथातरे, Bom ed अथोत्तरे — b) Ś1 सहसैन्य, T1 G M4 सर्वसैन्यैर्, T2 सर्वसैन्य (for सहसैन्या) B2-4 Dn2 D4 7 8 महारथा, D2 T2 नराधिप (T2 प), G1 3 जनाधिपा G2 (first time) सिताश्वो वानरध्वज (cf 19b) — c) Ś1 तु, D8 तत् (for त) T2 पूजया, M1-3 व्यूहया (for पूरया) — d) K4 युद्ध° (for व्यूह°)

21 K2 om 21ab (cf v l 18) T G M2 transp 20 and 21 — b) Da1 Dn1 D5 M1-3 5 महाबल (for रथ) D1 विराटो वाहिनीपति, G2 इरावांश्च महारथ — D1 reads 21cd after 19 — c) Da Dn1 D5 संक्रुद्धा (for संहृष्टा)

22 a) Ś1 K0 1 B3 Da D5 T2 G2 M1 3 5 एवमेतन् — b) Ś1 K2 3 व्यूह (for व्यूह्य) D1 व्यूहित पाण्डवैर्नृपा — c) M4 यौधा (for शूरा) — d) K0-2 Da Dn1 D5 युद्ध° (for योद्धु)

23 a) B3 T1 G4 भेरीशब्दैश्च K3 5 Da1 D2 5 6 तुमला, B3 D3 तुमुलैर्, T G2 4 विपुला (for तुमुला) — b) B3 विमिश्रै, Da Dn1 D5 M2 मिश्रिता, D3 विमिश्र, T1 विमिश्रं Some MSS निस्वनै — c) T2 G2 3 M क्ष्वेलिता (for क्ष्वेडिता) Ś1 क्ष्वेडिता स्फोटितोत्कुष्टो, K0 2 स्फोटितोत्कुष्टा, K3 D6 8 °स्फोटितोत्कुष्टै, B2 D2 स्फोटितोत्कुष्टै, Da1 क्ष्वेडिता स्फोहितोत्कुष्टौ, D1 क्ष्वेडितास्फोटितोच्चश्चै, T G2 3 (inf lin) 4 M2 स्फोटितोद्धुष्टै, G1 क्ष्वेलितास्फोटितो** Ca cites क्ष्वेडित, Cd आस्फोटित, and उत्कुष्ट — d) Ś1 सुभीमै, K2 सभीमा, K5 सुभीम, B3 4 D8 नादिता, S तुमुला (for सुभीमा) Cc cites भीम B1 सततो (for सर्वतो) K3 5 B2-4 Dn2 D1-4 6-8 T1 G1 4 M4 दिश, B1 Da Dn1 D5 [s]भवत् (for दिशम्)

24 Ś1 om 24ab — a) T1 G तत्र (for तत) D3 शूरान् (for शूरा) — K1 om (hapl) 24c-25d, K5 M2 om (? hapl) 24cd K2 [illegible] (with v l) 24cd after 25ab — c) K0 2 नेत्रैरनेकै राजानो — d) Ś1 Da2 D5 अवैक्षत K0 2 ह्यवै(K0 °वे°)क्षत, K2 (second time) न वीक्षत, K3 D2 समाजघ्नु, Dn2 अवेक्षत, D3 अवेक्ष्यत, D6 ह्यावैक्षत, S (M2 om) प्रेक्षाचक्रु (for अवैक्षन्त) K3 4 B1 2 4 Da Dn D2 4-8 S (M2 om) परस्पर, B3 नराधिपा, D3 रणाजिरे (for प्रकोपिता)

25 K1 om 25 (cf v l 24) — a) B D (except D1-3) नामभिस् (for मनोभिस्) B2 3 तु (for ते) — b) K3 D2 3 पूर्व, B1-3 सर्वे, D8 पूर्वै, S युद्ध (for पूर्वं) G1 M यौधा S प्रचक्रिरे (for परस्परम्) — After 25ab, K2 repeats 24cd — cd) S पुनराहूय तेन्योन्य शरीरैरपि (M3 5 °रेव, M4 रभि) चक्रिरे (G1 M2 4 चक्रतु)

26 a) Da1 D5 प्रवर्तते (for प्रववृते) — b) T2 क्रूर° (for घोर) B D (except D2 3 6) M2 भयानक, T G M1 3-5 सुदारुणं (for भयावहम्)

व्यात्ताननां भयकरा उरगा इव संघशः ॥ २७
निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ २८
गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः ।
निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः ॥ २९
आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ।
अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ॥ ३०

तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ।
अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते ।
अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ३१
रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३२
दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ।
दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः । C 6 3881 B 6 87 35 K 6 87 34

27 ^{a}) $G_{2\ 3}$ M_3 नाराच (for °चा) T_1 G निह (G_4 हि)ता (for निशिता) T_2 $G_{1\ 3}$ M सखे, G_2 सचे (for सख्ये) — ^{c}) $Ś_1$ D_3 T_2 भयाकारा, D_4 भयकारा, D_8 भयकरम् — ^{d}) $Ś_1$ D_5 तुरगा, K_2 उरुगा, G_3 उक्रा (for उरगा) B D (except $D_{1-3\ 6}$) सर्वश (for सघश)

28 K_1 om 28^{a}–29^{b}, D_1 om 28^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 5}$ Da Dn_1 $D_{2\ 5\ 6}$ निपेतुर् K_0 शक्तास्, K° शक्ता, K_3 शक्त्या, K_5 D_2 शश्वत् (for शक्त्यस्) — ^{b}) D_2 तैलधूता $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ S महाप्रभा, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ समतत, D_3 सुनिर्मला (for सुतेजना) — ^{c}) K_5 अबुजेभ्यो T $G_{2\ 4}$ M_1 (*sup lin*) महाराज (for यथा राजन्) — ^{d}) $M_{1\ 2\ 5}$ राज° (for भ्राज)

29 [illegible] 29^{ab} (cf v 1 28) — ^{a}) K_3 D_8 विमलै, D_6 विविधै, $M_{1-3\ 5}$ विमला D_1 तज्यै (for पट्टै) — ^{b}) $Ś_1$ विनाद्धाश्च (sic), $K_{0\ 2}$ विमला, $K_{3\ 5}$ विनद्धा, K_4 परीता (for पिनद्धा) $Ś_1$ K_0 स्वर्णभूषणा, S रुक्म(T_2 M_{1-4} °ग्म)भूषिता (for स्वर्ण) B D (except D_{1-3}) हेमवद्भिर्विभूषिता — ^{c}) B_3 पततस्तत्र, S आपतन्त्य (T_2 M_1 °त) स्त (for पतन्त्यस्तत्र) — ^{d}) D_1 रणे, M_1 °शिता (for शुभा) — ^{e}) K_3 चैव दृश्यते, K_5 $D_{2\ 3\ 6}$ च व्यदृश्यत (K_5 D_2 °ते), Da_1 D_5 $G_{2\ 3}$ च विराजत (G_3 °तो), D_1 चाप्यराजत, T_2 $M_{1\ 3-5}$ च विराजंते (for च व्यराजन्त) — ^{f}) K_3 D_8 विमलाबर, K_4 विमलायुध°, B_3 विमला सुर°, D_1 विमलार्कसमप्रभा

30 ^{a}) K_2 Da_1 $D_{5\ 7}$ च वर्माणि, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ विचित्राणि, D_8 च मर्माणि, G_{1-3} च सर्वाणि (for च चर्माणि) — ^{c}) S_1 K_{0-2} महाराज (for रणे राजन्) — ^{d}) K_{3-5} B_{2-4} $D_{2\ 6}$ T_2 पात्य, Dn_2 यत° (for पत) K_4 भारत, T_2 सर्वत्र (for सर्वश) — After 30, D_1 ins

335* मेघान्तरे यथा विद्युज्ज्वलमानेव दृश्यते ।

31 D_5 reads 31^{ab} twice consecutively — ^{a}) S_1 $K_{0-2\ 4}$ अन्योन्य (for तेऽन्योन्य) T_1 $G_{2\ 4}$ सैन्ये (for सेने) — ^{b}) K_1 (both times) युधिमाने, D_3 युद्ध, T_1 वर्त, G_{2-4} वध्य (for युध्य) G_2 नराधिपे D_5 युध्यमानानि सर्वश, T_2 नराधिप महाबले — K_1 *repeats* 31^{cdeb} — ^{c}) D_1 अशोभंत, D_6 T_2 अशोभता, $M_{1\ 3\ 5}$ अशोभत K_1 (second time) om यथा K_{3-5} B Da Dn $D_{2\ 4-8}$ देव, S सेने (T_1 G_4 सैन्ये) (for दैत्य) — ^{d}) K_{3-5} $B_{2\ 4}$ Da Dn_1 $D_{5\ 7\ 8}$ दैत्यसेने, $B_{1\ 3}$ Dn_2 $D_{2\ 4\ 6}$ दैत्यसैन्ये (for देवसेने) S दे(T_1 $G_{3\ 4}$ दै)वदैत्यसमुद्यते (T_2 M_4 मे) — ^{ef}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ (both times) $_2$ अभ्यवर्त($Ś_1$ र्तं)त, T_2 नाभ्यद्रवत, G_2 अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवन्त) M_{1-3} तेन्योन्य समरे (by transp) B_3 तदान्योन्य, D_4 ते अन्योन्यं (for तेऽन्योन्य वै) Da Dn $D_{5\ 8}$ च (for वै)

32 ^{a}) B_3 रथाश्च (for रथास्तु) — ^{b}) D_6 प्रोषिता — ^{c}) K_5 Da_1 Dn_2 $D_{2\ 4\ 6-8}$ युगे (for युगैर्) $Ś_1$ D_3 सश्लेष्य, K_5 सश्लिष्टा — ^{d}) G_3 [आ]युयुत्सु (for युयुधु) K_5 भरतर्षभा, D_1 पार्थिवोत्तमा

33 ^{a}) D_3 युद्ध° (for युध्य) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B_{2-4} D_3 सहर्षात्, M_5 सकर्षात्, Cc सघर्षात् (as in text) — ^{c}) S दन्तेभ्योपि (T_2 G_2 M_4 भ्यो हि) नरश्रेष्ठ — ^{d}) K_2 सभूम, Da_1 साधम, G_4 सुधूम $B_{2\ 4}$ Da Dn $D_{5\ 7\ 8}$ G_2 सर्वतो दिश (for तोदिशम्)

34 ^{a}) K_2 प्राशैर् K_{0-2} Da_1 विनिहता (K_0 °त), K_3 असिहता, D_1 विमथिता, M_4 अपि हता — ^{b}) T_1 G_4 सादिनस्तत्र सघश; T_2 G_{1-3} M तत्र यौ(T_2 G_2 यो)धा सहस्रश — ^{c}) K_3 यतमाना,

C 6 3881 B 6 87 35 K 6 87 34

पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३४
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परम् ।
चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३५
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३६
ततः शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।
अभ्यागमद्रणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३७
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३८
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

संजय उवाच ।
भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।

D8 T2 पातमाना D2 व्य, D6 प्र, M1-3 5 च (for स्म) — [d]) B1 गिरिश्रृगातुगा, D1 °श्रृगगता, G3 °श्रृगा नगा Co cites नगा (as in text)

35 [a]) K0 2 D2 3 6 M1 3 5 पदाताश्च K3 च प्रदृश्यत, B2 D6 चापि (D6 °प्य) दृश्यते, D1 चैव दृश्यते, D2 3 T2 च व्यदृश्यत T1 G स्म व्य(G2 दृ) दृश्यत — [b]) K0 2 D3 3 निघ्नतो (for निघ्नन्तो) K3 5 B1 2 Da2 Dn1 D2 6 [s]थ, B3 [s]पि (for हि) Da1 D5 निघ्नतास्थ, D1 S विनिघ्नत (for निघ्नन्तो हि) — [c]) T1 G यो(G1-3 यौ)धा (for शूरा) — [d]) D2 S परिघ (for नखर) Co d cite नखर G3 -यौधिन (for -यो°)

36 [c]) K3 5 D2 अस्त्रैर्, Da1 शास्त्रैर्, Dn2 D4 7 3 शरैर् (for शस्त्रैर्) Ś1 K0-2 4 D1 नानाविधाकारै

37 [a]) B4 D4 7 तत्र (for तत) — [c]) D1 S अभ्यद्रवद् (for अभ्यागमद्) K3 5 D2 6 T2 G1 3 M पार्थान्, T1 G2 4 पार्थ (for पाण्डून्) — [d]) K2 धनुं°, D6 धनु° (for धनु°) K3 5 D2 नादयन्, B2 G3 पूर°, D1 चासकृत् (for मोह°)

38 [a]) S त पाडवा (T1 °वो) महाराज — [b]) K2 नदतौ K3-5 Dn1 D2 3 भैरव स्वन (K3 5 D2 °र), B Da Dn2 D4-8 भैरव रवं (Da1 °ण), D1 S (G2 *sup lin*) भैरवान्रवान् (G2 *orig* °वाचृपान्) (for भैरवस्वनम्) — [c]) Ś1 K5 अभ्याद्रवत, B2 3 अभ्य धावत, D6 द्रवत K4 B1 Da Dn1 D5 सहृष्टा, S सग्रामे (for सयत्ता)

• 39 [a]) Da1 D5 प्रवर्तते (for प्रववृते) — [c]) K3 नराश्वनर, B3 रथाश्वरथ S नराश्वरथ(T2 G2 4 रथाश्व नर)मातंग — [d]) Ś1 K3 B3 D2 3 व्यतिषक्त(Ś1 षिक्त-, D3 °षक्ता)परस्पर, K1 2 व्य(K1 वि)तिशक्त पर°, D1 व्यासक्तमतितेजसां, T प्रतियातं सुदर्शन, G प्रतिघात सुदर्शनं (G1 *inf lin* सुदारुण), M प्रतिघात (M4 °थात)सुदर्शनं

Colophon om in D3 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B3 Da Dn1 D5 T2 M1 2 अष्टमे ह्निके (to it B3 adds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे, T1 G4 अष्टमेहनि, M3-5 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 व्यूहरचना, T G2 4 M1-3 5 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 45, Dn2 T2 M3 4 84, D6 T1 G 82, M1 2 83 (as in text), M5 85 — *Śloka no* Dn D6 40; D5 41

84

1 [a]) K5 B4 T2 भीष्मस्तु — [b]) K0-3 Da1 Dn1 D1 G1 प्रपतत, D3 तपतं च, T1 G4 संपर्ततं, M1 2

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २
स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् ।
पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ३
ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४
स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शातनवो युधि ।
चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥ ५
विरथात्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६
निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७
न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशां पते ।
अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ।
ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९
बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः । C 6 3898 B 6 88 12 K 6 86 12

आपर्तंत (for प्रतपन्त) — ^{c}) M_2 पाडवान् K_1 दुष्ट, D_1 सोढु (for द्रष्टु॰) — ^{d}) K_0 भारत (for भास्करम्) M_{1-3} $_5$ तपत भास्कर यथा

2 ^{b}) K_{3} $_5$ D_2 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य) — ^{c}) $Ś_1$ अभ्याद्रवत, Da Dn D_4 $_{5\ 7\ 8}$ अभ्यधावंत, D_6 M_4 °द्रवत K_5 वेगेन, Dn_1 D_1 T_2 G_1 M गागेय, D_5 गागेये — ^{d}) K_{1-3} D_1 S मर्दयत (T_1 G_4 °ति), D_7 अर्दयन्त (for मर्द°) K_0 शतै (for शितै)

3 ^{a}) K_0 रणश्लाघ्य, K_1 रसाश्लाघी, K_3 Da_1 D_2 रणे श्लाघी, D_1 बलश्लाघी, G_2 रथश्लाघी — ^{b}) D_1 T_1 G सृञ्जयै सह, T_2 M_4 सह सृजयै (for सहसृञ्जयान्) — T_1 om (hapl) 3^{c}–4^{b} — ^{c}) K_4 B पचालश्च D_6 महेष्वास — ^{d}) K_4 B_4 शायकै

4 T_1 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{b}) K_1 B_1 पचाला T_2 M सह पाडवै, G पाडवै सह — ^{c}) D_1 [अ]न्ववर्तंत, S ययुस्तूर्णं (M_{1-3} $_5$ ययु सर्वे) (for [अ]भ्ययुस्तूर्णं) — ^{d}) D_1 मृत्युभय तत, T_2 भयकृत (for °कृत भयम्)

5 ^{a}) S रथ(T_1 G_4 °थि)सिहाना (T_2 °मुख्याना) (for रथिना वीरो) — ^{b}) B_4 Dn_2 D_4 $_7$ बली (for युधि) — ^{c}) K_4 B_1 $_{2\ 4}$ Da_2 Dn_2 D_{3-5} $_{7\ 8}$ S समरे (for सहसा) — ^{d}) K_5 बहूनपि (for बाहूनथ) $Ś_1$ K_1 $_3$ D_2 अपि (for अथ) K_0 $_2$ बहून्यपि शिरास्यपि — After 5, K_2 reads 7^{ab}

6 ^{a}) B_3 आत्मनश् (for रथिनश्) G_2 विरथ रथिन चक्रे — ^{c}) D_6 पातितानि

7 K_2 reads 7^{ab} after 5 — ^{a}) K_0 $_2$ T_2 निमनुष्याश्च — ^{b}) T_2 छेदयन् (for शयानान्) D_2 पर्वतोत्त(*also* °प)मान् B Da Dn D_{4-8} निर्वृक्षानिव (Da_1 damaged) पर्वतान् — ^{c}) T G रणे राजन् (for महाराज) — ^{d}) $Ś_1$ D_6 विमोहिता (D_6 °तान्), Da Dn_1 D_1 $_{3\ 5}$ निपातितान्, D_2 निपोथितान्, S (except G_3) प्रमाथितान् (for प्रमोहितान्)

8 ^{a}) D_1 तथा (for तत्र) — ^{c}) D_8 अन्येन (for अन्यत्र) Da_1 damaged — ^{d}) $Ś_1$ महारथात् (for बलात्)

9 ^{a}) T_1 G तु (for हि) — ^{b}) Da_1 damaged B_{2-4} Da_2 Dn D_{4-8} वारयामास S छादयामास सायकै — ^{c}) S (except T_2) निष्ठानको, Cd निष्टा° (as in text) B_3 ततो निष्टानके घोरे — ^{d}) K_4 T_2 G_{1-3} M भीष्म(G_1 $_3$ °म, G_2 °ष्मो)भीमपराक्रमे, T_1 G_4 भीष्मो भीमपराक्रम

10 ^{b}) $Ś_1$ Da_1 घोररूप, T_1 G_1 $_{2\ 4}$ भीमरूपो, G_3 भीमसेनो (for घोररूपो) K_3 भयावह, Cd भयानक (as in text) D_8 घोररूपे भयानके, T_2 घोररूपा भयानका — ^{c}) B_3 पाडवा हृष्टा, D_1 पाडवो हृष्ट, T_2 पाडवान्दृष्ट्वा (for पाण्डवा हृष्टा) — ^{d}) $Ś_1$ T_2 °नादान् (for °नादम्) $Ś_1$ अथानदात्, D_3 अथोन्नदन्, G_3 M_2 व्यनादयन् (for अथानदन्)

11 ^{b}) K_2 Da_1 सौदर्यैं, D_1 S सोदरै T_2 परिवारितै — K_0 om (hapl) 11^{c}–12^{d} — ^{c}) $Ś_1$ जगाम, K_2 D_5 युगोप (for जुगोप) — ^{d}) B Da Dn D_{4-8} महाभये (Dn_2 D_4 $_{6\ 7}$ °क्षये), S भयावहे (T_1 G_4 °नके) (for जनक्षये)

C 6 3698 B 6 88 12 K 6 86 12

विद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ।
सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ १२
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे ॥ १३
आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १४
पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ १५
महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १६
आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः ।
नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ १७
अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ।
शरैर्बहुभिरानर्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १८
रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत् ।
स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ १९
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।

12 Ko om 12[abcd] (cf v l 11) M2 om (hapl) 12[a] — [a]) T2 रथिना (for सारथि) — [b]) K5 भीष्म स्व (for भीष्मस्य) K1 वरा, D5 वर (for वर) — [c]) K3 4 B Da Dn D1 3 5 7 8 प्रद्रुताश्वे (K4 श्व), K5 विगताश्वे, D2 विचित्राश्वे, D4 T1 G विप्रद्रुते (D4 त), D6 प्रहृताश्वे, T2 M प्रद्रुते च (M2 तु), Cv प्रहताश्व (for विद्रुताश्वे) K5 B3 Da Dn1 D5 तिष्ठन्, S तस्य (for तस्मिन्) — [d]) Ś1 वर्तमाने, K4 M3 द्रवमाणा, Dn2 D4 7 8 प्लवमाने, M1 द्रवमाण, Co v द्रवमाणे (as in text) — [e]) K5 D2 उन्नाभस्य (for सुना°) B1 4 Da Dn D4–7 क्षुरेणाशु, B2 3 क्षुरप्रेण, D1 शरेणाथ, T2 शरेणाशी (sic), M2 रणेनाशु (for शरेणाशु) T1 G4 ततो भीम सुनादस्य — [f]) T2 शिर (for शिरश्) K3–5 B D S भारत (M2 मारिष) (for चारिहा)

13 [a]) K2 सुर (for क्षुर) Ś1 B D (except D1–3) पूर्णायतविसृष्टेन — [c]) G3 महाराजे (for °राज) S1 Ko–2 4 तस्मिन्हते महेष्वासे — [d]) S पुत्रे तव (by transp) T2 महारथ — [e]) K2 Da1 D7 नामृश्यत D3 महेष्वासा (for रणे शूरा) — [f]) K2 Da1 D5 सौदर्या, K3 5 B Dn2 D2–4 6 7 S सोदरा (for सोदर्या) K2 4 मारिष, D1 भारत (for सयुगे)

14 [a]) M4 (sup lin) बलवान् (for बह्वाशी) — [b]) Ko 2 कुडाधारो, D4 दडधारो, D6 कुडधोरो K1 महोधरा, Da1 महादर — [c]) Hypermetric! D4 अपराजित् (for जित) D1 पिंड्डितको, T2 पिंडनको (for पण्डितको) — [d]) K3 B D (except D2) S च दुर्जय (T2 न) (for सुदुर्जय)

15 [a]) D5 खाडव, T1 M4 पाडवास्, G4 पाडवाश् K1 2 चित्रसेनाहा (K2 नाह-), B1 Da Dn1 D2 5 चित्र(B1 छिद्र)सनाह — [b]) B Dn2 D1 4 7 8 विचित्रकवचायुधा — [c]) Ko–2 4 5 B2–4 Da Dn1 D3 5 7 8 T1 G4 M4 अभ्यवर्तत, G2 वर्षंत (for द्रवन्त) Ś1 समरे, K1 सगासे (for सग्रामे) — [d]) Ko–2 वृकोदर, B4 Dn2 D4 7 8 [अ]रिमर्दन, D1 मनस्विन, D3 रिपुदमा (for [अ]रिमर्दना) K4 युद्धा कामारिमर्दना, S योद्धु युद्धाभिनदिन

16 [a]) B4 च (for तु) — K2 om (hapl) 16[c]–17[b] — [d]) Ś1 तथा (for यथा) D1 स्वर्णपुखैर् जिह्मगै

17 K2 om 17[ab] (cf v l 16) — [b]) D8 बह्वाशी Da Dn1 D5 S चैव (for चा[redacted] 1 सप्तभि (for पञ्चभि) — [c]) B3 दंड° (for कुण्ड) K3 B4 D1–3 6 च (for तु) — [d]) D5 विशालाक्ष्यश्, T1 G4 विमलाक्षश् (for विशालाक्षश्) S (except T1 G4) तु (for च) D3 T1 G4 पचभि (for सप्तभि)

18 [a]) Hypermetric! K3 5 D2 महाबाहु (for °राज) — [b]) K5 D2 (marg sec m) शरैर्जि(K5 र्वि)ष्णुर्, D1 तदाजिह्मैर्, M1–4 पुत्रस्तव, Co पराजिष्णुर् (as in text) K3 5 D1–3 6 महारथ — [c]) T1 आनर्चंद् — [d]) Ś1 भीमसेनो Ś1 K5 महारथ, K3 बळ, D5 बलै

19 [a]) B3 रण (for रणे) Da1 D2 (before corr) पाडितकश्, D1 2 (by corr) पिंडितकश्, T2 पिडनकश् D1 6 T1 G चैव (for चैन) Ko रणे पंडित कोविद — [b]) K3 D1 S समर्पं°, K4 5 B Da Dn D2–8 समार्पं° (for समर्द) — [c]) Da1 D2 5 T2 त न (for तन्न) Dn2 D1 4 वीर (for भीम) — [d])

शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा ॥ २०
अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ।
पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २१
अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २२
ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।
प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २३
स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २४
विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले ।
त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् ॥ २५
महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे ।
भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ २७
बह्वाशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २८
प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते । C 6 3916 B 6 88 30 K 6 88 30

Ś1 युधम्, D1 विद्धम्, Co वधम् (as in text) B1 आत्मन (for आहवे) S शत्रोर्विजयलक्षण

20 ^{a}) B3 सपीड्य K4 समरे (for वामेन) B1-3 G4 (before corr) धनु प्रपीड्यमानेन — ^{b}) Ś1 K0-2 B2-4 D8 कर्षण, Da कर्षिण°, Dn1 D5 कर्षिणा, D2 कर्शिन (for °कर्शन) — After 20^{ab}, S ins
336* अपराजितस्य राजेन्द्र भीमसेनो महाबल ।
— ^{d}) K4 B Dn D2 4 6-8 [आ]नत, Da D5 [अ]मित (for [आ]नत)

21 ^{ab}) Hypermetric! B3 शिरसा, D1 राजेद्र (for सुनस) S तच्छिरस्तव पुत्रस्य सयुगे ह्यपराजित (T2 °प्यपराजित) — K0 1 om 21^{cd} — ^{c}) B Da (Da1 damaged) D[illegible] T1 G M1 2 4 अपराजितस्य (hypermetric) (for पराजितस्य) D1 सकुडलशिरस्त्राण — ^{d}) K3 5 D2 सपपात Ś1 शिरो महत्, K5 शिरो महान् D1 शिरस्तदपतद्भुवि, S कृत्त गामपत (T2 M4 °गम) च्छिर

22 ^{a}) B2 3 D3 तथा (for अथा) — ^{b}) K2 कुडाधार, B3 दढधार B4 S° बल (for °रथम्) — ^{d}) N (except D8) °सैन्यस्य (for लोकस्य)

23 ^{a}) K4 damaged — ^{b}) K3 5 D2 °स(K5 वि)धाय° च, Dn2 सप्रधाय, D1 °पिंङ्किताय (for प्रसधाय) K3 D3 शिलीमुखान् — Ś1 om (? hapl) 23^{c}-25^{d} — ^{c}) D1 सक्रुद्ध (for समरे) — ^{d}) D1 2 (by corr) पिंडित (for पण्डित) S पडितस्य (T2 पिडनस्य) रथ प्रति

24 Ś1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) D1 2 (by corr) पिंडित Da Dn1 D1 5 भित्त्वा (for हत्वा) M1-3 5 शर पडितकं हत्वा — ^{b}) K3 D8 धरणीतल, K5 धरणीतले — K3 D2 om 24^{cd} — ^{c}) Da1 D5 तथा (for यथा) — ^{d}) D1 T1 G4 M4 भुजग, D5 मूलग (for भुजग) K4 देशिता°, D1 6 नोदित°, G3 चोदित

25 D3 writes on marg (with v l), in Telugu characters, 191* of Ādi Ś1 om 25 (cf v l 23) — ^{a}) D3 विशालाक्ष, G2 विमलाक्ष (for विशालाक्ष) — ^{c}) S शरैस्त्रिभिर् (by transp) Da Dn1 D1 5 T1 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा) — ^{d}) S स्मरन्क्लेशान्पुरातनान्

26 ^{a}) Da1 महारोग, D5 महोरग, T2 दर (for दर) T G M4 महेष्वासो — ^{d}) D2 सहसा (for स हतो)

27 ^{a}) B2-4 Dn2 D4 7 8 छत्र (for केतु) K3 5 D2 तु, D1 3 स (for च) — ^{b}) K0-2 T2 भित्त्वा (for छित्त्वा) — ^{c}) K5 D2 शत (for भृश) — ^{d}) Ś1 चारिहन्, K3 5 B D भारत (D3 मारिप), T1 G M4 सयुगे (for चारिहा)

28 ^{a}) K3 D8 बह्वासिन, D2 6 शीन, T2 °शिर, G2 शनं T2 तथा (for ततो) Ś1 K0-2 हत्वा, S वीर (for भीम) — ^{b}) T1 G शितेन (for शरेण) K3 4 B D (except D1) शरेणानत — ^{c}) S समरे (for संक्रुद्धो)

29 ^{a}) K3 तु तत्रान्ये, K5 D2 T G तत सैन्ये, B3 तत सर्वे, Da Dn1 D1 5 ततस्त्वन्ये (for ततस्तेऽन्ये) — ^{b}) Ś1 K0-2 4 तव पुत्रा महारथा — ^{c}) B2 युध्यमाना, D3 6 हन्य, G1 मान्य° K0 1 3 हि तत्सैन्य, D1 तत सत्य, D3 (orig) हि तच्छ्रुत्वा, D3 (sup lin) 6 हि तत्स्मृत्वा, D5 हित° सत्य (sic),

C 6 916
B 6 88 30
K 6 88 30

मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ २९
ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्शितः ।
अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं युधि वध्यताम् ॥ ३०
एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते ।
भ्रातॄन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३१
यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३२
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३३
तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ॥ ३४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दुःखेन महताविष्टो विललापातिकर्शितः ॥ ३५
निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३६
भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।

T_2 हितं सत्य — [d]) T_1 क्षत्र, G_4 क्षत्तृ (for तस्य) D_1 समग्र सत्यभाषण

30 T G read 30 after 34 — [b]) M_4 भ्रातुर् (for भ्रातृ) $Ś_1$ K_{0-4} B_{2-4} $D_{7\ 8}$ कर्षित (for °कर्शित) — [c]) B_{2-4} Da Dn_1 $D_{3-5\ 7\ 8}$ T_1 G सर्वान्, M यौधान् — [d]) K_{0-2} S व(K_1 यु)ध्यता मिति (for युधि वध्यताम्)

31 [a]) $K_{3\ 5}$ D_2 एवमेतान्महेष्वासान् — [b]) D_1 तव पुत्रा (by transp), D_2 पुत्रास्तव, T_2 पुत्र तव — After 31[ab], D_1 ins (cf 36[ab] below)

337* निहता भीमसेनेन महावीर्येण सयुगे ।

— [c]) K_{0-2} Da Dn_1 D_5 T $G_{3\ 4}$ सदिश्य, K_5 सद्दिश्य, D_1 सप्रेक्ष्य $K_{0\ 2}$ सहितान्, K_5 निहितान्, D_2 च हतान्, D_6 समरे (for निहतान्) — [d]) $Ś_1$ प्राशरस्ते, $K_{1\ 2}$ प्रास्मरते, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 8}$ T_1 G प्रास्मरंत, B_1 सस्मरस्तत्, B_2 स्मरस्तव, Da Dn_1 D_5 स स्मरस्ते, Dn_2 D_4 अस्मरत, D_1 सस्मार स, D_6 प्रास्मरत, D_7 न स्मरत (for प्रास्मरस्ते) K_5 $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 4\ 6-8}$ M हित वच (for हि तद्वच) K_4 °स्मरत हितमवच (sic), T_2 प्राहुरतर्हित वच

32 [a]) M_1 (*sup lin*) तद् (for यद्) K_1 महाप्राज्ञा, B_2 नरव्याघ्र, D_7 महाप्रज्ञ, T_2 °राज, G_2 °प्राज्ञ — [b]) K_1 हितमना सि यत्, K_4 °मनोमय (for °मनामयम्) — [c]) M_4 तमिद (for तदिद) — [d]) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ D_3 देव($Ś_1$ धेव, K_4 दैव)दर्शिन, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ सत्यवादिन, D_1 S दीर्घदर्शिन (for दिव्य°)

33 [a]) $K_{1\ 3}$ D_5 समाविष्ट — [b]) T_2 G_3 पुत्रप्रीत्या D_1 नराधिप, G_{1-3} M_2 जनाधिप — [c]) G_{1-3} न बुध्यते $K_{0\ 2}$ $B_{2\ 3}$ पुरा यत्तु, K_3 D_6 परा यत्तस्, D_1 हित मोहात् (for पुरा यत्तत्) — [d]) K_3 तथा मुक्त, K_4 $B_{1\ 4}$ Da_2 Dn_1 पथ्यमुक्त, B_2 तस्य युक्त, B_3 पथ्ययुक्त (for तथ्यमुक्त) B Da Dn D_{4-8} S हित वच, D_1 महात्मन (for वचो महत्)

34 [a]) $K_{1\ 3\ 5}$ $D_{1-3\ 7\ 8}$ M_4 तवैव (for तथैव) Dn_2 $D_{4\ 6}$ तव चैव (for तथैव हि) B Da Dn_1 $D_{5\ 7\ 8}$ च (for हि) — [c]) T_1 $G_{2\ 4}$ कुल्या (for नूनं) D_1 °बाहो, T G वीर्यो (for °बाहुर्) — [d]) K_3 च, Dn_2 D_7 [इ]ह, D_1 स, D_4 [इ]व, D_8 ह (for स्म) — After 34, T G read 30

35 [b]) G_2 भीमम् (for भीष्मम्) [redacted] भारत, D_1 कौरव, Bom ed सयुगे (for मारिष) — [c]) B_{1-3} Da Dn_1 D_5 S शोकेन (for दुःखेन) — [d]) $Ś_1$ $K_{0\ 1\ 4}$ [अ]तिकर्षित, K_2 [अ]तिदुषित, B_1 $D_{1\ 3}$ S सुदुःखित, B_{2-4} Da Dn $D_{2\ 4-8}$ [अ]तिदुःखित (for [अ]तिकर्शित)

36 [c]) B_3 पतमानास्, G_3 यतमानांस् D_1 च ते (for तथा) T_1 G_4 [अ]द्यान्यैर्, G_{1-3} [अ]द्यापि (for [अ]न्येऽपि) — [d]) B_3 Da_1 हन्यते, D_1 दह्यते K_{0-2} S मम (for सर्व)

37 [a]) $D_{1\ 3}$ हि (for च) Ko मध्यस्थितया, Co मध्यस्थ (as in text) Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ भवान्मध्यस्थिततया — [b]) K_5 Da Dn_1 D_5 M_1 (*inf lin*) $_{2\ 5}$ उपेक्ष(Da_1 °क्ष्य)से, D_1 क्ष्यते — [c]) K_5 साह, T_2 सोय (for सोऽह) D_{1-3} कुपथम्, Co कापथम् (as in text) — [d]) Da_1 $D_{6\ 7}$ पश्य देवम्, M_3 (*inf lin*) $_5$ पश्चाद्दैवम्

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनम् ॥ ३८
उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ॥ ३९
समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन ।
नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४०
यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।
हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४१
स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम् ।
योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ४२
न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।
दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्बहूनेकेन संजय ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १
अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय । C 6 3932 B 6 89 2 K 6 89 2

---

38 Before 38, Ko 2 4 D1 6 ins सजय उवाच — ^{a}) Ś1 Ko-2 D1 तत (for वच) Ś1 Ko-2 4 D1 क्रुद्ध (for क्रूर) — ^{c}) Ko सुयोधनम् (for दुर्यो°) — ^{d}) Ko-2 सास्रुलोचन, K5 Da1 D1 4 साश्रुलोचन S अश्रुपूर्णेक्षणो (T2 पूर्णमुखो) ब्रवीत्

39 Before 39, D6 ins भीष्म उवाच — ^{a}) K3 5 D2 उक्तोसि तन् (D2 यन्), D1 उक्तमेव, G3 उक्तमेतं — ^{b}) D1 धृतराष्ट्रेण, D2 च यथा शश्वत् (for च यशस्विन्या) — ^{d}) D1 तत्ते तात न रोचते, D2 तात त्व नावबुध्यसे

40 ^{ab}) G3 तु (for च) M1 2 transp मया and कृत K4 D6 M2 य, D2 3 वै, T G [ऽ]य (for व) Ś1 Ko-2 4 शत्रुकर्षण (K4 °णे), B Da Dn D4-8 °सूदन, T2 शक्रकर्शन Cv cites 40^{a} as in text — ^{c}) Ko-2 B3 D8 विमुक्तव्यो, D2 3 नियोक्तव्यो D6 न चाह युधि योक्तव्यो — ^{d}) D1 न वाचार्य, T2 G1 3 M न ह्या, G2 नाभ्या° (for नाप्या) Ś1 नाचार्य कथन च न (sic)

41 ^{b}) T2 युध्यति (for द्रक्ष्यति) — ^{c}) Bom ed. नित्य (for त त)

42 ^{b}) K2 दृढ, M2 स्थिरा (for दृढा) K4 transp दृढा and रणे — ^{c}) T G योधय (G2 °यि) त्व — ^{d}) Ko-2 स्वय, B2 3 युद्ध (for स्वर्ग) G1 2 गत्वा, G3 मत्वा (for कृत्वा)

43 ^{a}) Ś1 अशक्य, Ko-2 अशक्ता, S (except M1 2) अशक्या (for न शक्या) — ^{b}) Ś1 B देवैर् (for सेन्द्रैर्) B1 2 सरासरै (sic) Ko-2 D (except D1-3) T2 M देवैरपि सवासवै — ^{cd}) Ko 2 तथा, G2 तस्मिन् (for तस्माद्) K3-5 B Da Dn D2-8 transp मतिं and स्थिरा D3 दृढा कृत्वा मतिं, S स्थिरा कृत्वा बुद्धिं (for मतिं कृत्वा स्थिरा) D2 पार्थिव (for भारत)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B3 Da Dn1 D5 T2 अष्टमेह्नि (to it B3 adds सग्रामे), D6 अष्टमदिवसे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 धार्तराष्ट्रवध, T G4 भीमयुद्ध, M1-3 5 भीमसेनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 45, Dn2 T2 M3 4 85, D6 T1 G 83, M1 2 84 (as in text), M5 86 — *Śloka no* Dn D6 44, D5 46

85

☞ The collations of G3 were not available for adhyāyas 85-92, and the MS is ignored for these adhyāyas

1 ^{a}) D1 6 मे निहतान् (for मम हतान्) B2 4 दृष्ट्वैव निहतान्पुत्रान् — K5 D2 om (hapl.) 1^{c}-2^{b}

C 6 3932
B 6 89 2
K 6 89 2

मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ २
यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३
सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ४
अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम ।
यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६
गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८

संजय उवाच ।

इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमम् ।
न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ९
निवारय सुतान्द्यूतात्पाण्डवान्मा द्रुहेति च ।
सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ १०

— c) K2 D8 भीष्मद्रोण, B8 भीष्मद्रोणौ — d) K2–4 Da1 D1 3 6 8 G2 M °कुर्वत (M5 ते) Ś1 D1 ते त्रय, K0–2 B1 2 D8 8 संजय (for सयुगे)

2 K5 Da Dn1 D2 5 om (? hapl) 2ab (for K5 D2, cf v l 1) — a) D1 पुत्राणा, G2 युध्यत (for मे पुत्रा) — b) D1 क्षयो भवति (for क्षय गच्छन्ति) B Dn2 D1 4 8 सयुगे (for सजय) — c) D1 3 अह हि (for मन्येऽह) D7 T1 G4 सर्वधा S पुत्रा (for सूत) — d) K3 Dn2 D1–4 6–8 दैवेनोपहतो, Da1 देवेनोपहता, M2 दैवेनैव हता, M3 (sup lin) दैवेनैव हता

3 a) S (except M3) तत्र (for यत्र) — b) B1 4 Dn2 D4 6–8 हीयते, B3 Da Dn1 D5 G1 M1 (sup lin) क्षीयते, T2 G4 जीर्यंते (for जीयन्ते) T1 G2 क्षिय्यते (G2 क्षीयंतो) जनयत्युत — c) K3 यच्च, K4 M1 (sup lin) 2 3 तत्र (for यत्र) K0 2 3 5 Da Dn1 D2 5 T G द्रोणस्य भीष्मस्य (by transp) — K2 om (hapl) 3d–4a

4 K2 om 4a (cf v l 3c) — a) Ś1 K3 5 Da1 D2 5 T1 G2 M2 4 सोमदत्तेश्च (T1 दत्तस्य) K0 1 D8 वीर्यस्य, S शूरस्य (for वीरस्य) — c) K2 अश्वस्थाम्ना, K5 अव्यच्छन्नेस् (sic) K0–2 G1 ततस् (for तथा) K3 D1 सूत (for तात) — d) K3 5 D2 3 6 S शूराणाममनि(D2 °तु)वर्तिना

5 a) B1 4 Da Dn D3–5 7 8 शूराणा (for वीराणा) D1 अन्येषा तु नरेंद्राणा, T1 G2 M तथा सर्वस्य सैन्यस्य, T2 G1 4 तथा सैन्यस्य सर्वस्य — b) D1 प्रेक्षता, S मध्यस्थास् (for मध्यगास्) — c) K5 यदाहन्यत, D1 यदवध्यत, M1 यदहनस्त (sic) (for यदहन्यन्त) T1 G2 4 समरे (for संग्रामे) — d) K2 भागवेधत (for धेयत)

6 b) S ह्येतद् (for प्रोक्तम्) — c) T G4 रणे (for मया)

7 a) K3 G2 गाधार्याश्चैव, D1 गाधार्या अपि T1 G4 गाधार्या च यशस्विन्या — b) K0 1 स तु त (for सतत) Ś1 K0–2 4 D1 प्रियकाम्यया, T1 G4 हितकामया — c) K0–2 नावबुध्येत्, K4 5 B Da Dn D4–6 8 नाबुध्यत, D1 न त्वबुध्यत् (for नावबुध्यत्) — d) D3 (m as in text) प्राप्यम्

8 b) S मम पुत्रान् (by transp) B D (except D2 6) S विशेषत (for विचेतस) (for नयते)

9 S om the ref — a) B4 Da Dn1 D5 इद तु समनु, D1 इद सत्यमन° — Ś1 om (hapl) 9b–11c — b) K5 भ्रातुर् (for क्षत्तुर्) K? अतुल (for उत्तमम्) — c) D3 बुध्यवान् T1 G2 4 M अस्मि (for असि) K0 प्रभो, D1 तदा, T1 G4 विद् (for विभो) T2 न बुध्वा तस्य च विभो — d) S ह्यद (for हित) K0–2 4 तथा, K5 B1 सदा, D6 तव (for तदा) D1 प्रोच्यमानो हित वच

10 Ś1 om 10 (cf v l 9) — a) B2 Da Dn1 D3 T1 G1 2 4 M1–3 5 सुत (for सुतान्) Dn2 D2 4 7 निवारयस्व तान् B4 मोहात् (for द्यूतात्) — b) Cv मा रुदेति वै K3 5 D2 वै (for च) D1 पाडूना कुरु मा व्यथा — D3 om (hapl) 10cd — d) D4 हि (for च) D1 न श्रुत वच, T2 त तदा वच, Cv तत्तदेव च (as in text)

न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम् ।
अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२
तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते ।
तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ १३
मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४

ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे ।
दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १७
अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः ।
भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् ॥ १८ C 6 3950 B 6 89 20 K 6 89 20

---

11 Ś1 om 11[abc] (cf v 1 9) — [a]) K3 Dn2 D2–4 6–8 तद् (for यद्) B1–3 Da Dn1 D5 यन्न शुश्रूषसे (D5 °ते) वाक्य, S न शृणोषि पुरा (M1–3 5 तदा) वाक्य — [b]) B3 Dn D7 8 आर्त (for मर्त्य) D1 मर्तुकाम इवौषध — [c]) D1 तदेतत् (for तदेव) S तदिदं समनुप्राप्त — [d]) S साधुवादिना (for साधु भाषितम्)

12 [b]) D6 [अ]न्ये च (for [अ]न्येषा) S मनीषिणा (M4 मनस्विना) (for हितैषिणाम्) D5 संग्रामे न च मेधिनौ

13 [a]) D2 तदेव, D3 तच्च वै (for तदेतत्) K4 B D (except D1–3) M2 समनुप्राप्त, T2 समनुक्रात (for समति°) — [b]) T G हि संजय (for विशा पते) — [c]) [illegible] (for मे) D6 शृणु त्व (for मे शृणु) S वद धर्मज्ञ (for शृणु तत्त्वेन)

14 Before 14, S ins संजय — [a]) D1 राज (for °रौद्र) S मध्याह्ने तुमुलो (T2 M तु महा, G2 तुमुले) घोर — [b]) D1 रौद्ररूपमवर्तत — [c]) K4 लोकक्षयकर, T1 G1 2 4 M जनक्षयकरो (for लोक) — [d]) D2 ततो (for तन्मे) D3 T2 निगदित

15 [a]) B2 सैन्यानि सर्वाणि (by transp) — [c]) B3 सरभानि (for संरब्धानि) Ś1 D3 6 [अ]भ्यवर्तत, D1 न्यवर्तत (for [अ]भ्यधावन्त) K3 5 D2 त्वरब्ध मित्यवर्तत, B1 समारब्धान्यधावत, S अभ्यद्रवत संग्रामे — [d]) D1 भीष्मस्य च, D6 °श्चैव (for °मेव) M2 विशा पते (for जिघांसया)

16 [b]) D1 सात्यकी च Ś1 B3 महारथा — After 16[ab], B3 reads line 3 of 339* — [d]) B4 भीष्ममे चाभ्ययुस्तदा, G1 मेवाभिदुद्रुवु — Ś1 K2–5 B1 2 4 D (except Da1) ins after 16 B3 ins line 3 only after 16[ab]

338* विराटो द्रुपदश्चैव सहिता सर्वसोमकै ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीष्ममेव महारथा ।
केकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशित ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययु ।

[(L 1) K5 विराट D1 om the post half of line 1 and the prior half of line 2 Ś1 K2 3 5 Da2 Dn1 D2 4–8 सहित (for °ता) Ś1 सोमका, K4 सैनिकै, Dn1 °सौमकै — (L 2) Ś1 अभ्यवर्तत, K3 D2 द्रवत (for °द्रवन्त) Ś1 K4 D8 महारथ, K3 5 D2 6 जिघासया, D1 समभ्ययु (for महारथा) — (L 3) K2 3 5 B1 Dn2 D3 कैकया, B2–4 Da2 Dn1 D2 4–8 कैकेया Da2 D5 दृष्टकेतुश्च K3 कुतीभोजश्च K2 D3 दंशिता, D5 दशित — (L 4) = 16[cd] Om in K2 D3 यत्ता (for युक्ता°) Ś1 सर्व (sic) (for एव)]

17 [b]) D5 केचिवानश्च (sic) B D (except D1–3 6) T1 G वीर्यवान् (for संयुगे) — [c]) B1 3 D5 T1 G4 दुर्योधनसमाविष्टान्, D3 युधिष्ठिरसमादिष्टा, T2 दुर्योधनादीन्समरे, Cv as in text — [d]) D1 राज्ञ सर्वे, D3 कौरवास्तान्, T2 M4 राजन्सर्वान्

18 [a]) Da D5 M2 ततो (for तथा) Da1 वीर, D3 शूरो, T2 वीरैर् — [b]) K1 हैडिंभश्च, K3 5 Da1 D1 2 (by corr) 5 6 हैडंबश्च, D2 (before corr) 3 हैडिंबिश्च Ś1 D3 महारथा, M1–3 5 घटोत्कच — [c]) Ś1 K0–2 4 कौरव्य, T1 G1 2 4 कौरव्यान्, M3–5 स क्रुद्धास् — [d]) D2 सोभ्यधावत, D4 त्वभ्यधावत (for तेऽभ्य°) T1 G1 2 4 तेति (T1 G4 अति) क्रुद्धा समभ्ययु, Cv as in text

19 [a]) K0–2 अयुध्यत, D2 अविध्यत — [b]) K0 1

C 6 3951 B 6 89 21 K 6 89 21

त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
तथैव कौरवै राजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ १९
द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृञ्जयैः सह ।
अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयम् ॥ २०
तत्राक्रन्दो महानासीत्सृञ्जयानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २१
द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।
विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २२
कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ।
अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्कृशानां नृणामिव ॥ २३
तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २४
वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २५
स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २६
ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २७
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहिता गजाः ।
पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ २८

M_2 पाडवा कौरवैर्, K_2 पाडवै कौरवैर्, D_3 T G M_1 3–5 कौरवा पाडवैर् (by transp) — [c]) K_5 तत्रैव K_0 2 D_1 4 T_2 M_1 कौरवा, Da_1 कौरवो, T_1 G पाडवा (for कौरवै) — [d]) K_{0-2} अयुध्यत, K_4 न वध्यते, D_4 वध्यते च, T_2 अहन्यत (for अवध्यन्त) $Ś_1$ D_2 रणे परे (by transp), K_{0-2} रणे परै, D_1 7 T_2 M_4 परान्न(D_7 M_4 °रा र)णे, T_1 G M_1 परै रणे

20 [a]) K_5 द्रौणिस्तु, B_{2-4} Dn_2 D_4 7 8 द्रोणश्च B_5 D_5 रथिन (for रथिना) S_1 श्रेष्ठान्, Da_1 D_5 श्रेष्ठ — [b]) D_1 सोमकै K_4 B_2 D_1 3 T_1 G_1 2 4 सह सृजयै (by transp), T_2 M सहसृजयान् — [c]) K_{0-2} B_1 D_1 3 6 अभ्यधावत, Dn_2 T_2 M_5 °द्रवत K_4 अभ्यधावत्सुसक्रुद्ध — [d]) T_1 G_1 2 4 (before corr) M_3 प्रेषयन्वै, T_2 M_4 °यानो, G_4 (by corr) °यश्च, M_1 2 3 (*sup lin*) °यद्वै (for °यिष्यन्) D_3 प्रेषयन्यमसादन

21 [ab]) B_2 3 तदाक्रदो, Da D_5 उदक्रोशन्, Dn_1 तत्राक्रोशो D_1 तत्राद्भुतमपश्याम द्रोणस्यातिपराक्रम — [c]) T_2 युध्यता (for वध्यतां) — [d]) Da_1 D_5 T_2 धन्विना, T_1 G_4 धीमता (for धन्विना) D_1 सृजयाना महात्मना

22 [a]) Dn_2 सहितास् (for निहतास्) — [b]) T_2 क्षत्रियाणा महाहवे. — B_4 om 22[c]–23[d]. — [c]) K_2 विचेष्टत, K_3 5 विचेष्टत, K_4 B_{1-3} Da Dn D_1 2 4–8 विचेष्टत, D_3 व्यचेष्टत (for विवेष्टन्त). B_{1-3} Da Dn D_{3-5} 7 8 T_1 G_4 M_3 5 व्यदृश्यंत, D_6 T_2 G_1 ह्यदृश्यत, G_2 [अ]भ्यदृश्यत, M_1 2 4 [अ]प्यदृश्यंत (for स्म दृश्यन्ते) K_4 समरे (for दृश्यन्ते) — [d]) Dn_2 D_4 6–8 M_1 (*sup lin*) 2 3 5 °क्लिन्ना (for °क्लिष्टा)

23 B_4 om 23 (cf v l 22) — [a]) T_1 G क्रदता कूजता (by transp) — [b]) Da_1 D_5 स्तनया (D_5 °य), D_2 6 स्वनता, Ca c स्तनता (as in text) K_3 5 B_1 D_2 भारत (for सयुगे) — [c]) K_1 अनुशा (for अनिश) K_5 D_2 6 शुश्रुवे (for श्रूयते) K_2 B_1 Da Dn D_4 5 7 8 अभिसश्रूयते शब्द — [d]) $Ś_1$ क्षुज्जुषाणा, K_{0-2} तत्र तत्र, K_3 5 D_{1-3} क्षत्रियाणा, B_1 क्षुत्क्लिष्टानां, Da Dn D_4 5 7 8 क्षुत्क्लेशाना, D_6 चुत्कृशानां, M_4 क्षुत्क्षमाणा (for क्षुत्कृशाना) K_3 D_3 रणाजिरे, K_5 D_1 2 नराधिप (for नृणामिव)

24 [a]) D_1 कौरवेंद्राणा — [b]) D_6 महारथ (for °बल) — [d]) K_1 2 क्रुद्धकाल, K_3 युध्यन्काल, T G M_4 क्रूर काल, M_{1-3} 5 काल क्रूर (for क्रुद्ध काल) K_3 इवापरे K_5 युद्धकामस्तदा नृप

25 [a]) $Ś_1$ K_0 2 T_2 M_4 तव, D_1 4 8 सर्व (for तत्र) — [b]) K_{0-2} अन्योन्यस्य (for °न्येन) K_4 तदा रणे, Dn_2 D_4 T_2 महाहवे — [cd]) K_5 रुधिरौघप्रवर्तिनी, B Da_2 Dn_2 D_1 4 5 7 8 शोणितौघतरंगिणी (Da_2 D_5 °प्रवाहिनी) (for 25[d]) S वर्ध(G_1 2 ध्य)ते प्रेतराजस्य विषयं स (M_{1-3} 5 °य स्म) विशा पते

26 [b]) K_1 [ऽ]भवन्महत्, K_3 5 D_2 महानभूत्, S [ऽ]भवत्तदा

27 [a]) $Ś_1$ K_{0-2} महेष्वासो (for रणे क्रुद्धो) — [b]) $Ś_1$ नभसश्च, D_1 रभसा च, G_1 रभस च

28 K_5 D_2 transp 28 and 29. — [a]) B_2 तव (for तत्र) K_3 5 D_2 शूराश्च (for भारत) — [b]) D_1 नाराचैस्ताडिता; T_1 G_4 नाराचनिहता, T_2 नाराचेन

छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नपादाश्च मारिष ।
क्रौञ्चवद्व्यनदन्भीताः पृथिवीमधिशिश्यिरे ॥ २९
नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ।
ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ।
वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ।
निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः ।
हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३१
अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः ।
प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ॥ ३२
रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ३३
उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ।
अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्चाप्यसुरश्मिभिः । C 6 3966 B 6 89 38 K 6 89 °6

महा, M1 नाराचादिहता, M2 नाराचाभिगतौ — c) Co सेदुश्च (as in text) K4 वेमुश्च (for नेदुश्च), D1 6 पेतुर्नेदुश्च नेशुश्च, T2 तव नेदुश्च सुभृश, G M पेतुर्ने(-M4 °तु से)दुश्च सुभृश, Bom ed पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च — d) Dn2 D4 7 8 दिश स°, D1 विह्वला (for दिशश्च)

29 K5 D2 transp 28 and 29 — a) T1 G M4 भिन्न (for छिन्न) — b) K2 छिन्नपापाश्च, K3 4 B D (except D7) छिन्नगात्राश्च, S भिन्नकुम्भाश्च (for छिन्नपादाश्च) — c) K5 D6 व्यनदन्नीता, B Da Dn D4 5 7 8 विनदतश्च (B1 [also] 8 Da Dn1 D. त स्स), D8 M1 विनदन्भी(M1 न्नी)ता, T2 व्यतनन्भीता — d) D1 पृथिव्याम् (for °वीम्) Ś1 अधिशिष्यिरे, Ko 1 शिश्रियु, K2 परिशिश्युयु, K3 5 D2 अपि शिशि(D2 श्यि)रे, D8 अधिशेरते, D6 8 T1 अधिशि शिरे, T2 अनुशुश्रुरे, G1 अनुशि श्रिरे, G3 M2 3 5 अनुशिश्यिरे, M1 4 अनुशिश्शिरे (for अधिशिश्यिरे)

30 a) K2 D8 नकुळ — b) M4 गजानीकम् G1 अभिद्रुतौ — c) K2 हयान् (for हया) T1 G4 काचनोत्पीडा D5 ते हयाना नवापीडा — d) Ś1 K1 2 हेमदड, Ko देहदड, K3 5 B4 D2 3 6 रुक्मदड, M रुग्मभाड (for रुक्मभाण्ड) Co cites भाडम् Ś1 परिच्छद°, B1 Da Dn1 D3 S परिस्कृ(Da Dn1 °स्कृ)ता, D5 परिस्तुता (for परिच्छदा) — e) D1 S प्रदृश्यंते (for व्यदृश्यन्त)

31 a) K4 महद्भिश्च (for पतद्भिश्च) Ś1 K1 D2 3 T1 G M तु (for च) K3 5 D2 तुरगै राजन्, D6 तु रथै राजन्, T2 च हयौघैश्च (for च हयै राजन्) — b) Ś1 समास्तीर्य च, K4 B1 2 4 Dn2 D4 6-8 °कीर्यत, Da Dn2 D5 समुदीर्यत (for समास्तीर्यत), T2 मेदिनीं — c) Ś1 Ko 2 निजिह्वैश्च, B2 Da Dn1 D5 वि जिह्वैश्च, D1 T1 G निर्जीवैश्च (D1 °स्तु), D2 द्विजि ह्वैश्च, T2 नजग्रैव (sic), Cc cites निर्जिह्वै M5 निर्जिह्वैर्निश्वसद्भिश्च — d) K2 गतासुभि, Da1 गतो सुनि — e) Da1 बभुर् (for बभौ) S महाराज (for नरश्रेष्ठ) D1 हतैर्बहुविधाकारैर्

32 a) B3 हत, M4 हता (for हतै) T G1 M सखे, G2 सवे — b) Ko 1 भरत K4 B D (except D1 2 6) M4 राजभि (for वाजिभि) — c) K1 प्रभभौ वसुदा घोरो (sic)

33 a) M2 गजैर् (for रथैर्) T1 G1 4 भिन्नैर् (for भग्नैर्) Ś1 Ko-2 4 D8 हयैश्, K3 5 D2 द्विपैश्, T G4 M4 गजैश् (for ध्वजैश्) B3 तुरगैर् (for छिन्नैश्) — b) K4 शुभ्रैश्च, T2 चित्रैश्च (for छत्रैश्च) K3 - B Da Dn D1 2 4-6 8 निकृत्तैश्च महायुधै (K3 D2 6 रथै), D8 निकृतैश्च वरायुधै, D7 छत्रैश्च महायुधै (submetric) — After 33ab, Ś1 K B Da Dn1 D1-3 5-7 8 (marg sec m) ins

339* चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधै ।

[B1 2 4 Da Dn1 D1 5 6 8 चामरैर् (for चामर) B Da Dn1 D5 चैव (for छिन्नैर्) K3 5 B Da Dn1 D1-3 5 6 छत्रैश्च सुमहाप्रभै (B4 °युधै, D1 3 °धनै)]

— K5 D6 cont

340* प्रतोदैश्च तथा छिन्नैर्विकृतैश्च महायुधै ।

[K5 सुदेहैश्च (for प्रतोदैश्च)]

— c) Ś1 Ko-2 च निष्कै (for निष्कै स) — d) K5 समाकुलै (for सकुण्डलै)

34 a) Ś1 D8 अपि विद्धैश्, Da Dn1 D5 इव विद्धैश्, D6 T1 G2 4 परिविद्धैश् (for अप°) — b) K3 अल- कृतै, T2 M च सर्वत (for च सर्वश) — c) B3 भुजै, Cv शुभै (as in text) — d) Ca cites योक्त्रम्, Cc योक्त्रै (as in text) Ś1 Ko चैव सु रश्मिभि°, K1 च वसु°, K2-4 D8 6 चैव स°, K5 चैव

C. 6 3968 B. 6 89 38 K 6 89 38 संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३४
एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत ।
क्रुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ॥ ३५
अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि ।
तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ३
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।

तु राशिभि , B Da Dn $D_{4, 5\ 7\ 8}$ च सह रश्मिभि , D_1 S चापि सु(D_1 स)रश्मिभि , D_2 चैव तु रश्मिभि (for *चव्यसुरश्मिभि) — [c]) $K_{3\ 5}$ $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 8}$ स कीर्णा, Da_1 Dn_2 D_5 संछिन्ना (Da_1 न्न) (for स छन्ना) D_5 भावी (for भाति) — [d]) B_1 वसत- (for वसन्ते)

35 [a]) $K_{0\ 2}$ T_1 $G_{1\ 4}$ एवमेव — [b]) D_1 इह, D_2 इति (for अपि). — [d]) K_{0-2} द्रोणे च रथिना वरे

36 [b]) $K_{3\ 5}$ D_2 शल्ये च, Da D_5 द्रोणे च (for तथैव) — [d]) D_3 अभिक्षय , M_5 अपि क्षय

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ K_{0-2} D_2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K_4 B_3 Da Dn_1 D_5 अष्टमेऽह्नि (to it B_3 adds सग्रामे), D_6 अष्टमदिवसयुद्धे, M_4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K_4 सकुलयुद्ध, T_2 रणागणवर्णन, $M_{1\ 2}$ रथाग्र्यवर्णनं — *Adhy no* (figures, words or both) K_5 82, Da_2 (*sec m*) 47, Dn_2 T_2 $M_{3\ 4}$ 86, D_6 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ 84, $M_{1\ 2}$ 85 (as in text), M_5 87 — *Śloka no* Dn_1 D_5 40, Dn_2 39

86

☞ The collations of G_3 were not available for this chapter

1 [a]) D_1 तथा घोरे, D_6 महारौद्रे — [b]) D_1 S तस्मिन् (for राजन्) K_2 क्षय (for क्षये) — [c]) K_2 शौबल , K_3 D_8 सौबळ B_1 चैव (for श्रीमान्) — [d]) K_3 D_2 समुपाद्रवन्

2 [a]) G_1 राजा (for राजन्) — [c]) $Ś_1$ अभ्याद्रवत, K_2 अभ्यद्रवति, K_4 D_6 धावत, T_2 द्रवत — [d]) $K_{3\ 5}$ B D (except D_3) S वरूथिनीं (for अनीकिनीम्)

3 [a]) K_0 तथा $K_{0\ 2}$ काभोज (for काम्बोज°) — [b]) K_5 D_1 (m by corr , orig as in text) $_{2\ 8}$ त्व(D_8 त)दीयाना, B_3 नदीनानां (for नदीजाना) T_1 G_4 च वासिनां G_2 नजानां चै वाज्निा (corrupt) — [c]) K_1 आरंधाना, K_5 D_2 आरदाना, D_3 (m as in text) आरद्राना, D_c आरटाना, M_2 आतदाना T_2 अभीजाना $Ś_1$ आरट्टदेशजाना च, Cv आजानेय महीजाना — [d]) T_2 सर्वत (for श)

4 [a]) K_4 B_4 Dn_1 D_7 वाना , K_5 नावा , Bf D_5 बाणा°, Da_1 वाणा° (for वना) $D_{1\ 3}$ शूराणा (for शुभ्राणा) — [b]) D_5 T_1 $G_{2\ 4}$ °वाजिनां (for °वासिनाम्) — After 4[ab], $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn $D_{4\ 5,\ 7\ 8}$ G_1 ins

341* वाजिना बहुभि संख्ये समन्तात्पर्यवारयन् ।

[$Ś_1$ सगै , K_{0-2} सग्रे (for सख्ये) $Ś_1$ K_{0-2} परिवारित , B_2 Dn_2 D_7 G_1 परिवारयन् (for पर्य°)]

ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ॥ ४
सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली ।
अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ५
अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान् ।
सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ६
ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ७
भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ८
स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।
पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ ९
रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ।
इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ १०
सोऽभिगम्य महात्मानं पितरं सत्यविक्रमम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः । C 6 3962 B 6 90 12 K 6 90 12

— ^{c}) K4 तथापरे K3 तिमिरजा, K4 B Da Dn D2 4 5 8 S तित्तिरिजा (K4 रिका, T2 जाश्र), D1 महावीर्या, D8 तित्तिरका Cv as in text — ^{d}) Ś1 जवने, K4 D1 4 M4 यवना, K5 जवनो, D2 जवगा, T1 G4 वनजा (for जवना) S हेममालिन (for वातरंहस)

5 ^{a}) K4 B Da Dn1 D5 गात्रै°, Dn2 D4 7 8 तत्र, D8 वीरैर् (for एतैर्) — ^{b}) B1 चर्मवद्भि°, Da Dn2 D5 सर्मव(Da2 D5 °वि)द्भि, T G M1 (*sup lin*) 2 3 5 वर्मभिश्च, M1 (orig) वपुष्मद्भि° D1 स्वलंकृतै°, D6-8 स्वकल्पितै, M4 च कल्पितै° — ^{c}) T G युक्तः, M1 3 5 युक्तै, M1 (*inf lin*) युक्ते (for मुख्यै) — ^{e}) Ś1 B2 3 D8 अभ्य(Ś1 °भ्या)द्रवत, D8 अभ्यवर्तत D1 सैन्य तत् (by transp) — ^{f}) B4 D (except D1 3) G2 हृष्टरूप K3 D (except Da1 D1 3) G2 M1 3 परतप

6 ^{a}) K3 5 B3 4 Dn2 D2 4 6-8 T1 G4 सुत श्रीमान् (B3 °मन्), K4 B1 2 Da Dn1 D1 3 5 T2 G1 2 M [आ]त्मज श्रीमान् (for [अ]थ दायाद) — ^{b}) Ś1 इराभान्, T2 °मान् (for °वान्) D1 अति (for नाम) — ^{c}) K3 दुहितुर्, K4 B1 3 4 m Da Dn1 D3 (marg *sec m* as in text) 5 Ca स्नुषाया, K5 D2 6 दुहित्र्या, M4 सुताया

7 ^{a}) K5 ऐरावतेवसादत्वा (sic) — ^{b}) K0-2 B3 Da Dn1 D1 (by corr in marg) 5 S ह्यनपत्या (T2 पार्थाय हि), D1 (orig) ह्यभिपूज्य (for अनपत्या) — ^{c}) M2 4 5 पतौ K4 कृते; Dn2 D1 3 S हृते (for हते) K5 सुवर्णेन — ^{d}) K2 3 D2 6 दीनचेतसा; M1-3 5 °दर्शना

8 ^{a}) Ś1 K0-2 T G M3 (*sup lin* as in text) कार्यार्थं, D1 भार्यार्थे M4 च स (for तां च) K4 भार्या ता चैव जग्राह, K5 D2 तां च जग्राह भार्यार्थं — ^{b}) Ś1 K5 T2 M4 °नुग (for °नुगाम्) — ^{c}) Ś1 K0-2 एक एव, S एवमेव (for एवमेष) — ^{d}) Da1 D5 °पक्षे (for क्षेत्रे) Cc cites क्षेत्रे

9 ^{a}) K1 3 4 °लोक (for लोके) — ^{b}) T1 G चैव सु (for च परि) — ^{c}) Some MSS and Cc पितृव्येन — ^{d}) T1 G महात्मना (for दुरा°)

10 ^{a}) K3 D6 गुण, K4 5 B Da Dn D1-5 7 8 बल° (D8 बळ) (for वीर्य) S समुत्पत्य महाराज (T2 M तेजा) — ^{b}) D6 बलवान्, S नागराट् (for गुणवान्) — After 10^{ab}, K1 ins 342*, om 10^c-11^d B3 om (hapl) 10^c-11^b — ^{c}) K2 इह (for इन्द्र°) Ś1 K0 2 जगामाथ, D1 समासाद्य — ^{d}) D5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा)

11 K1 om 11^{abcd}, B3 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) K2 सोभ्यगम्य, S सोभिवाद्य K4 B1 2 4 D (except D2 3 6) महाबाहु — ^{b}) B1 2 4 Dn2 D1 4 7 8 सत्यविक्रम — K0 2 ins after 11^{ab} K1 (om 10^c-11^d) ins after 10^{ab}

342* उवाच वचन राजन्नुलूपीतनयस्तदा ।

— K2 om 11^{cd} — ^{cd}) Da Dn1 D5 अभि (for अभ्य°) D4 7 8 नियमेन (for विनयेन) Ś1 महात्मन°, K3 D3 कृताजलि S कृताजलिरथोवाच विनयेनोप(M °नाभि)गम्य तु (M1-3 5 च) — After 11^{cd}, K3-5 B D ins

343* न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मन ।
[K4 यत्तथा°; D1 यत्तदा° (for °यत चा°).]

— ^{c}) Da D5 नाम (for अभि) T1 G4 सुमुखे;

C 6 3963 B 6 90 13 K 6 90 13 इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ॥ ११
मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः ॥ १२
परिष्वज्य सुतं चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः ।
प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १३
सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ १४
बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ १५
ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ।
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ १६
ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान्महाजवान् ।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ।

G1 2 पुत्रस्ते — c) T1 G2 4 भद्रमस्तु, T2 M पुत्र श्चास्मि, G1 भद्र तेस्तु (for पुत्रश्चाह) K2 तवाग्विभो (sic), K4 B Da Dn D4–8 तव प्रभो, K5 T2 G3 तवाविभो, D1 तवात्मज, T1 G4 तवानघ (for तवा °भिभो)

12 a) K0 2 Da1 D1 5 T G समागमे, K6 D2 सुसुमुखो K0 D1 T1 G1 4 यच्च, Dn2 D4 6–8 यस्तु, D3 यद्वृत्, T2 याश्च (for यश्च) — b) K4 स त सर्वं न्यवेदयत् — After 12ab, D3 (erroneously) *repeats* 11ab — c) T2 त च (for तच्च) G1 2 तच्च वृत्त यथा सर्वम्

13 a) D1 परिपूज्य K2 तु त (for सुत) K1 Da1 वापि (for चापि) — b) K4 B2–4 Da Dn1 D2 5 6 G1 आत्मन, T1 G2 4 M2 स्वात्मन (G2 ना), Cc सोऽऽत्मन (as in text) G2 सदृशैर् (for श) D1 गुणैरात्मसम नृप, T2 सोर्जुन प्रथित गुणै — c) K3 5 B1 D2 S अनयत् (for अभवत्) — d) K0 निशेवने, K3 5 Da1 S °निवेशन (for निवेशने)

14 a) B D (except D1 2) समादिष्टो, T1 G4 M1–3 5 तदाज्ञप्तो — d) K0 2 सु (for स्व) — After 14cd, S ins

344* स चापि नरशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
अब्रवीच्च तदा पार्थमयमस्मि तदा विभो ।
स्थित प्रेष्यश्च पुत्रश्च सर्वथा ह्यनुशाधि माम् ।
किं करोमि च ते काम क वा काम त्वमिच्छसि ।
परिष्वज्य सुत प्रेम्णा वासविर्भि प्रत्युवाच तम् । [5]
प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्यं प्रति च मानद ।

[(L 1) G2 M1 2 नर(G2 रथ)शार्दूल, — (L 2) G2 तथा विभो, M1–3 5 तव प्रभो, M4 तवाभिभो (for तदा विभो) — (L 3) T1 G2 त्व प्रशाधि (for ह्यनु°) —(L 4) T1 G4 वच (for च ते) G2 किं च, M4 किं वा (for क वा) — (L 6) M1–3 5 कल्य च (for कार्य च) T1 G कार्या प्रीतिश्च (for कार्य प्रति च)]

c) Ś1 त्वयाख्यात, K0–2 त्वया तात, S तु (M2 5 च) साहाय्य — f) K5 सख्य, B4 Dn2 D4 6 7 Cc सह्य (for साह्य) K5 देवम् (for देयम्) K4 देय सह्यमिति प्रभो, S दातव्य नो भवेदिति

15 a) K3 5 B1 2 Dn2 D1 2 6 8 S तु (for च) — b) K3 D2 युद्धकालम्, T1 G M ययौ युद्ध (M1–3 5 योद्धुम्) K4 M4 उपस्थित, B1 2 4 Da Dn D3–8 T1 G M1–3 5 इहागत, D1 समागत (for उपा) T2 ययौ बुद्धिभागत (sic) — c) D1 मयैर् (for °जवैर्) K3 कामवजवनैरश्वै, S कृष्ण (M1–3 5 काम) वर्णै शुभैरश्वै. Cc cites काम, वर्ण and जव — d) B1 बहुभि सवृतो (by transp) K3 D2 नृप, Da1 D5 वृत (for नृप) S सर्वत शुशुभे वृत

16 a) Da1 D5 हया काचनपीडाना — b) Da1 D3 वर्णै (for °वर्णा) Ś1 K0–2 4 महाजवा, T2 मनोरमा — M2 om (hapl) 16d–17c — d) K1 महोदयौ, G2 [ह्]योत्तमा (for महोदधौ).

17 M2 om 17abcde (cf v l 16) G2 om 17. — b) K5 D1 T2 M1 3–5 हयसघा (for सघान्) K3–5 B1 Da Dn1 D1–3 5 6 S (G2 M2 om) मनोजवान् (K3 5 D1 6 T2 M1 3–5 °वा) — c) D1 क्रुद्धा, T2 क्रोधै, Cc क्रोडै (as in text) D1 क्रोधाद्, T2 क्रोधान्, Cc क्रोडानि (for क्रोडान्) D1 विनिघ्नतो (for अभि) Cd cites क्रोड. G4 Cv क्रोडै क्रोडान्यभि(G4 °पि)घ्नत — d) T2 प्राण्यभिघ्न, Cc घोणाभिश्च (as in text) Cd cites घोणा — K0–2 om (hapl) 17e–18b — e) D1 समरे (for सहसा) K3 5 D2 6 [अ]न्योन्य, D1 राजान् (for राजन्) — f) K3 B4 Dn2 D3 4 7 8 सुवेगा°, K5 D2 6 तुरगा (for सुवेगा) S (G2 om) हसा इव नगोत्तमान् (T2 M4 °म, M3 °मे)

निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ १७
निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसंघैः परस्परम् ।
शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ १८
तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ।
परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ १९
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
उभयोरपि संशान्ता हयसंघाः समन्ततः ॥ २०
प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।
विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
ततः क्षीणे हयानीके किंचिच्छेषे च भारत ।
सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ २२
वायुवेगसमस्पर्शा जवे वायुसमास्तथा ।
आरुह्य शीलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २३
गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुकः ।
षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २४
वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।
संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २५
तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् । C 6 3998 B 6 90 29 K 6 90 32

18 Ko–2 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) D8 निहतद्भिस् D6 M4 तैस्तु, T2 चैव (for तैश्च) — ^{b}) B2 सिंहै (for सघै) — ^{c}) K3 सुश्रुवे, D1 श्रूयते (for शुश्रुवे) — ^{d}) K1 D6 सुवर्णपतने, D2 सुपर्ण पतने, T2 सुपर्णपतनो, G1 सुपर्णात्पततो, G2 सुपर्णतनयो B1 T1 तथा (for यथा)

19 ^{a}) M1–3 5 समेत्य (for तथैव) K3 5 D2 तावका राजन्, B1 च महाराजन् — ^{b}) M1 3 तथैव (for समेत्य) D5 समत्यानो महाहवे (sic) — ^{c}) K3 B3 D1 2 परस्पर (for स्पर) D8 वधे (for वध) — ^{d}) Ś1 त (for ते)

20 K3 5 D2 om 20^{ab} — ^{a}) Ko–2 तदा (for तथा) B2–4 Dn2 D4 7 8 महाघोरे (for वर्तमाने) — ^{b}) T2 M4 तुमुले सकुले (by transp) Da1 D8 6 तुमले — ^{c}) K4 B2–4 Da Dn D4–8 सश्रान्ता, B1 सन्नीर्णा, D1 प्रसक्ता, D2 शसता, T1 G4 सश्रान्ता (for संशान्ता) — ^{d}) K5 (m as in text) D8 सहस्रश (for समन्ततः)

21 Dn2 om (hapl) 21^{b}–22^{c}, D2 om 21 — ^{a}) K5 प्रक्षीयते नरा शूरा — ^{b}) K3 M1–3 5 ते हताश्व, K5 निहताश्व, D1 हता शस्त्रै K5 समाकुला, B1 2 4 D4 6 8 समाहता (for श्रमातुरा) — ^{c}) K1 विमल, M2 विह्वल (for विलयं) — ^{d}) Ko–2 स्पर्धमाना, K3 भक्ष्यमाणा, K5 Cd तक्ष्यमाणा (for तक्ष) K3 5 समतत (for परस्परम्)

22 Dn2 om 22^{abc} (cf v l 21) — ^{a}) T2 G4 क्षीण (for क्षीणे) — ^{b}) K3 5 D2 किंचिच्छेषेण, K4 B Da Dn1 D4–8 S किंचिच्छिष्टे च (G2 विक्षेप) (for च्छेषे च), K3 5 B D (except D8 6, Dn2 om) S सयुगे (for भारत) — ^{c}) Ko 2 स्वबलस्य, K1 सुलभस्य, K3 D8 सु(D8 सौ)बलस्य, K5 D2 6 सुबलस्य B1 3 4 D2–4 7 8 T1 G M1–3 5 [अ]नुजा (for [आ]त्मजा) D8 वीरा (for शूरा) — ^{d}) Ś1 Ko–2 रणकर्कशा (for मूर्धनि)

23 Da1 D5 om 23^{ab} — ^{a}) Ś1 °स्पर्धान्, K1 B Da2 Dn D3 4 6–8 G1 2 4 स्पर्शान् (for स्पर्शा) — ^{b}) Ko–2 4 जवे वायुसमास्तथा, K3 D2 T2 G1 2 M1–3 5 जवे वायुसमा(G1 2 मा)श्च ते, B Da2 Dn D1 3 4 6–8 T1 G4 M4 वायुवेगसमाजवे (D1 G4 M4 समाश्च ते, D7 समा जवे, T1 समाश्च ते) — ^{c}) Ko–2 वाहान्सनद्धान् (Ko द्धा), D2 शैलसपन्नान्, D3 वेग, S शैलसकाशान् — Ko–2 om (hapl) 23^{d}–24^{c} — ^{d}) K5 D2 निर्ययुस्तुरगो, M1 (*sup lin*) वयस्थास्तु नगो, Cv as in text

24 Ko–2 om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{a}) D3 गजाक्षो K4 B Da Dn D4 7 8 वृषभश्च, D6 द्युषभश्च (for वृषकश्च) — ^{b}) D6 धर्मवान्, M2 शर्मवान् (for चर्मवान्) D5 आर्जुन, T1 G4 दुर्जय, G1 आर्जक, G2 अजय (for आर्जव) K3 शुभ (for शुक) K5 D3 चर्मवासार्जव (K5 नात्मज) शुक, M2 शर्मवार्जव शुक (sic), M4 चर्मधानोर्जक शुक — ^{c}) D1 पचैव, D6 8 T2 G2 षडैते M1 बलसपन्नान् — ^{d}) Da1 D5 निर्ययौ (for र्ययुर्) G1 सहिता, G2 रहतो (for महतो) K3 5 D2 रणात् (for बलात्)

25 ^{a}) Ko–2 °वार्य° (for वार्य) T2 सवृता बलिभि सैन्यै, G2 निवार्यमाण शकुने — ^{b}) K3 5 D1–3 6 तैश्च (for स्वैश्च), G1 M1 2 4 5 यौधैर् Ko–2 D7 महाबला (for °बलै) K5 रुद्ररूपा महाबला — ^{c}) K1 D7 सनद्ध, D1 सक्रुद्धा (for सनद्धा) — Ko–2 om 25^{d}–26^{a} — ^{d}) G1 रुद्रा इव (for रौद्ररूपा) K3 D8 महाबला, K4 भयावहा

C 6 3899 B 6 90 29 K 6 90 32 बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ।
विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ॥ २६
तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ।
अब्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् ॥ २७
यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ।
हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २८
बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ।
जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ २९
तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ।
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ।
इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३०
ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम् ।
ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३१
इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ।
स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३२
उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः ।
एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ३३
इरावानथ संक्रुद्धः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।

26 Ko–2 om 26^{abc} (cf v l 25) — ^{a}) M1 तदानीक K3 D2 6 महाराज, K5 महानीका (for महाबाहो) — ^{b}) G1 हित्वा; G2 भूत्वा (for भित्त्वा) B2 परपुरजय, T1 G1 4 परमदुर्धर, T2 परममर्हित (sic), M °दुस्तर (for दुर्जयम्) — ^{d}) Ko–2 4 5 स्वर्गाय विजयाय च, M1–3 5 स्वर्गायैव मनीषिण — K3 om 26^{ef} — ^{f}) D8 युद्धधर्मदा (for दुर्मदा)

27 ^{a}) Ś1 K1 2 प्रहृष्टास्, Ko प्रहृष्टास् (for प्रविष्टांस्) K3–5 B2 3 D1 2 3 तथा (for तदा) T1 हृष्टा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) K1 2 अथ, D1 अति (for अपि) S फा(G1 फ)ल्गुनि परवीरहा — ^{c}) K5 इरावान्, D2 (marg sec m) उवाच (for अब्रवीत्) K4 सर्वान्, S सैन्यान् (for योधान्) — ^{d}) K3 B1 D2 6 विचित्रान्दारुणायुधान्, K5 विचित्रान्विविधा°, B2 Da2 D1 3 5 °त्रावरणा, S स्वान्विचित्रहय(T1 G4 M2 °हयान्, M4 °हयै)स्थितान्

28 ^{a}) Ś1 यथैव ते (hypermetric), Ko 2 B4 D4 तथैते, K3 D2 यतते (D2 °तो); K5 यजते, D1 यपुते, M2 यथैमे (for यथैते) — ^{b}) G1 M यौधा K4 सानुगबाधवा — ^{c}) D5 सर्वा (for सर्वे) — ^{d}) D8 सर्वैर् (for नीतिर्)

29 Before 29, D6 ins संजय उवाच — ^{a}) Ś1 उक्तास् (for उक्त्वा) Ko–2 5 D1–3 S तु (for ते) — ^{b}) K3 सर्व (for सर्वे) G1 M यौधा Ś1 इरावता, K2 इवेरत, K5 Da1 Dn1 (before corr) T2 इरावत (for इरावत°) — ^{c}) K3 5 D2 M4 जग्मुस् (for जघ्नुस्) K3–5 B D S तेषां (for ते वै) K3 D1 तदानीक, K4 अथा, K5 B D2–8 बलानीक, T G हया (for परा°) — ^{d}) T G दुर्धर्षं, M दुर्धर (for दुर्जय) D1 समरे सुरै

30 ^{a}) K4 damaged S1 G2 तदानीकम्, K2 तदनेकम् — ^{b}) D3 पातित समरे परै — ^{c}) D6 अमृश्यमाणास् — ^{d}) K3 4 D1 सौबलस्य Ś1 Ko सुतान्, K1, 2 4 सुता (for [आ]त्मजा) — K1 om (hapl) 30^{e}–31^{d} — ^{e}) D3 8 इरावतम् D4 अभिद्रुत्वा (for द्रुत्य)

31 K1 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) D1 6 सितै° K4 D3 बाणैश्, D1 शखै, D6 प्राशैश् (for प्रासैश्) — ^{b}) K3 4 D3 छादयत°, D1 क्षोभ, D2 नोद° (for चोद°) S च वाजिन° (for परस्परम्) — ^{c}) Da2 D6 पर्यधावंत°, D1 °वर्तत, G2 °वारत — ^{d}) Da1 कुर्वंतो° T2 M2 महताकुलं

32 ^{a}) K3 B D (except Dn2 D1 2) S अपि (T2 अभि) (for अथ) K3 निर्भिन्नै°, K4 निर्विंश°; B2–4 D (except D1–3) निर्विद्ध°, S (except T2) निर्भिण्ण° — ^{b}) D1 महामृधे, S रथ (M4 बल°) (for °त्मभि°) — ^{c}) K3 D3 श्रवता, K4 5 D2 प्रबभौ; G2 स्रवतो (for स्रवता) K5 Da1 D8 रुधिरेणोक्तस्; T2 णातस्, G4 °णात्तस् (for °णाक्तस्) — ^{d}) D8 तोत्रार्दित इव द्विप, T G तोत्रैर्भिन्नो यथा गज°

33 ^{ab}) K4 damaged G2 पुरतोपि (for उरस्यपि) T1 G2 4 बाह्वोश्च (for पृष्ठे च) D3 6 पार्श्वतश्च Da Dn1 (before corr) D5 नृणा हत°, D8 G2 M5 भृशं हत° (for भृशाहत°) — ^{c}) Da1 D8 इत्यर्थ (for अत्यर्थं) — ^{d}) K3 5 D2 विद्धो (for धैर्याद्) D1 वीर्यवान्न च विव्यथे

34 ^{a}) K3 D3 S अपि (for अथ) — ^{d}) Da

मोहयामास समरे विद्धा परपुरंजयः ॥ ३४
प्रासानुद्धृत्य सर्वांश्च स्वशरीरादरिंदमः ।
तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ॥ ३५
निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान्युधि ॥ ३६
ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ॥ ३७
इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ॥ ३८
लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ॥ ३९
भूमिष्ठमथ तं संख्ये संप्रदृश्य ततः पुनः ।
परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४०
अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ४१
आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान् । C 6 4016 B 6 90 46 K 6 90 49

Dn1 D5 भित्त्वा, T2 सर्वान् (for विद्धा)

35 ^{a}) K3 D3 7 उत्कृत्य, K4 5 B Da Dn D1 2 4 5 8 S उत्कृष्य (for उद्धृत्य) K5 D2 सर्वान्स, Da Dn1 D5 सर्वांस्तु, D6 तरसा (for सर्वांश्च) — ^{b}) D2 5 M1 3 5 अरिंदम — ^{d}) Ko 2 स्वबलस्य, D1 सौबलस्य Ko–2 [आ]त्मजाद्रणे

36 ^{a}) Ko–2 निष्क्रम्य, K3 निकृत्य, K4 B1 Da2 D5 विकृष्य, K5 B4 Dn2 D2 3 8 M4 विष्कृष्य (for निकृष्य). B D T G M4 च शि(D1 6 सि)त (for निशित) K5 तस्य च निशित खड्ग — ^{b}) T1 G M4 [अ]पि, T2 M2 स (for च) K4 B3 D3 शरासन, D8 वत, Ca वरम् (as in text) — ^{c}) Ś1 पदातिस्, D6 पादातिस् (for पदातिस्) K3 5 D2 द्रुतम् (for तूर्णम्) K4 damaged, B आनच्छेत्, Da Dn D5 अच्छिन्नन्, D1 आधावत्, D3 4 7 8 अन्विच्छन्, S अभ्यायात् (for आगच्छत्) — ^{d}) K4 damaged D1 जिघासन्, D8 निहतु, T G ताडयन्, M तापयन् (for जिघासु) T2 सौमदान्युधि

37 ^{a}) Da1 D6 G1 °गत (for °गत) — ^{b}) Da1 damaged K2 स्वबलात्मजाः — Ś1 Ko Da Dn1 D5 om (hapl) 37^c–39^b, K1 om 37^{cd} —^{c}) T1 G1 4 कोप° (for क्रोध°) — ^{d}) K3 5 D1 8 अभिद्रुता; B1 अभिद्रवन्, D8 अथोद्र°, T G M4 द्रपाद्र° (for अथाद्र°)

38 Ś1 Ko Da Dn1 D5 om 38 (cf v l 37) — ^{a}) K2 Dn2 D1 4 7 8 अथ, K5 अभि (for अपि) K3 D2 सक्रुद्धो (for खड्गेन) — ^{b}) K2 पाणिमाधव, S हस्तलाघव (for पाणि°) — ^{c}) K2 Dn2 D4 6 8 अभ्यधावत; K3 M1–3 5 अत्यवर्तत, D8 अन्ववर्तत, D7 अभ्यभाषत (for अभ्यवर्तत) K3 5 D1–3 S देवांश्च (for तान्सर्वान्) — ^{d}) K3 5 D1–3 मनुष्यांश्चापि सयुगे, S मानुषाश्चैव सयुगे

39 Ś1 Ko Da Dn1 D5 om 39^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) S लाघव दर्शयानस्य — ^{b}) K3 सर्वत (for सर्वे ते) — ^{c}) B1 2 4 Dn2 D4 6 8 नाभ्यगच्छत, B3 नाभ्यवर्तत K5 S अतर ना(T2 °राण्य)धिगच्छति — ^{d}) K5 परत K4 B D (except D1–3) चरत शीघ्रगैर्हयै, T1 G M हयानारुह्य शीघ्रगान्; T2 न च गात्रस्य शीघ्रगा

40 ^{a}) Ś1 Ko 2 भूयिष्ठमथ, some MSS भूमिस्थमथ D3 वीर, T2 M सर्वे, G1 सखे, G2 सवे (for सख्ये). — ^{b}) K2 4 संप्रदृश्य पुन पुन; D1 सप्रेक्ष्य च पुन पुन, D3 सप्रहृष्टा पुन पुन, S ह्यंतरिक्षादव(M2 वा)प्लुत — ^{c}) K5 सख्ये (for सर्वे) S सौबला परिवार्यैन — ^{d}) K2 ग्रहीतान्, T1 ग्रहीतम्, some MSS गृहीतुम्

41 ^{a}) T1 G ततो°, M4 रथा° (for अथा°) Some MSS [अ]भ्यास (for [अ]भ्याश) D1 गतान्सर्वान्, T2 गतांस्तास्तु (for गताना स) T1 G वै (for स) — ^{b}) G1 तेषां सो (for खड्गेना) Ś1 Ko–2 4 B D3 °कर्षण, D5 °कर्शिन (for °कर्शन) — ^{c}) Ko 1 आमि(K1 अभ्य)हस्तावहस्ताभ्यां, K2 4 B Da Dn D4–8 Ca असिहस्ताप, K3 5 D1–3 अभिहस्ताप°, T G असिहस्तोग्र(T2 त्र)हस्ताना, M1 आहस्ताभीशुहस्ताभ्या, M2 4 असिहस्तोग्रहस्ताभ्या, M3 5 असिहस्तोग्र, text as in Ś1 only Cc cites असिहस्त and अपहस्त

42 ^{a}) K2 आयुधाना च, S आयुधान्यपि (for धानि च) — ^{b}) Da1 बहुनापि, D6 बाहूनथ (for बाहूनपि) Ś1 K4 5 B Dn2 D1 4 6 7 वि (for च) — ^{c}) Ś1 K3 D2 निकृंतत, Ko–2 न्यकृं(Ko °कृ)तंते, K5 निकृत्य (sic), B2 आपतत; Da1 आपतति, D2

अपतन्त निकृत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ॥ ४२
वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः ।
अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ४३
तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४४
आर्श्यशृङ्गिं महेष्वासं मायाविनमरिंदमम् ।
वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं बकवधेन वै ॥ ४५
पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो बली ।
मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ४६
त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।
कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ४७
बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ४८
स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः समावृतः ।
निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ४९
इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५१

न्यपतत, D8 निकृतते, Cc आपतन् (for अपतन्त) S नृत्यत इव कृत्तागा — d) B1 4 Da Dn D5–8 Cc मृता (for गता) K3 D1 भूमौ (for भूमिं)

43 a) K3 वृषकेतुर्, K4 वृषकास्तु, B Da Dn D4 5 7 8 (m as in text) वृषभस्तु, G2 पृष्ठतस्तु (for वृषकस्तु) B3 महाभाग (for °राज) — b) Ś1 परिभिक्षत, K0–2 4 D8 शरविक्षत (K4 °ता), K3 5 B3 D2 6 8 परिवी(D2 6 °वि)क्षित, B1 विपरिरक्षित (hypermetric), B2 4 विपरिक्षत (for परिविक्षत) — c) K5 D2 अमन्यत, B3 अयुध्यत, D3 अमुह्यत (for अमुच्यत) K5 महारौद्रा — d) K3 T2 वीरविकर्तनात्, K5 वारावकर्तन, D1 नागसुतासुतात्, T1 G4 वीरविमर्दनात्

44 a) D3 सर्वांस्तान् (by transp) D7 M5 पातितान् — b) Da1 D5 T2 °ततो, Da2 Dn D4 6–8 सुतो (for भीतो) B Da Dn D4–8 तव, D1 T1 G तदा (for तत) — c) K4 Da Dn1 D5 अभ्यधावत (for °भाषत) — d) K2 राजस (for राक्षस).

45 a) Ś1 K0–3 B2 Da D1 6 आ(Ś1 K1 अ)र्ष्यशृंगं, K4 B1 3 4 Dn D4 5 7 8 आर्ष्यशृंगिं, K5 D2 अलंबुसं, T G2 आ(G2 अ)र्श्यशृंग, M2 आर्यशृंग — b) M4 मायाविदम् D8 अनुत्तम — c) T2 भीमसैन्यस्य — d) T1 G2 4 च, M4 तु (for वै)

46 Before 46, D6 ins दुर्योधन उवाच — b) S1 K2–5 B D फाल्गुनस्य, K0 फल्गुणस्य K1 बले, K3 D8 बळी — c) Ś1 [इ]व प्रिय (for विप्रिय) Dn1 कर्तुम् (for घोरम्) — d) B3 रणक्षम (for बलक्षयम्)

47 a) K5 त (for त्व) T G तु (for च) Dn1 कामगतस्, D1 T1 G1 4 गद्विस्, M चरस् (for गमस्) — b) D1 2 मायासु, Cc मायास्त्रे (as in text) D1 मायास्वेव, T1 G2 4 स्त्रे तु K3 D5 विशारद — c) D5 वैरस्य (for °वैरश्च)

48 Before 48, D6 ins संजय उवाच — a) G1 2 [ए]तद् (for [ए]वम्) D3 स (for तु) — b) T G रौद्र (for घोर) — After 48^{ab}, K5 *repeats* (hapl) 45^{a}–48^{b} — d) K4 B1–3 Da Dn1 D5 [ऽ]भवत्, D1 S बली (for युवा)

49 a) K4 B1–3 D3 8 T2 आरूढैर्, T1 G स योधैर् (for स्वारूढैर्) — b) S धारिभि (for °योधिभि) — c) T1 G M1–3 5 धीरै, T2 वीर (for वीरै) K1 युक्ता, K3 4 B Da Dn D1 2 5 6 8 युक्तै, D3 युद्धे, D4 7 मुक्तै, S वीरै (for युक्त). — d) K0 1 स्वरनीकै, K2 सुरानीकै, D6 स्वैरनेकै S समतत (for समावृत) D1 स्वेनानीकेन सवृत — After 49^{cd}, N ins

345* हतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमै ।

[D1 रथोत्तमै (for हयो)]

50 c) T2 M4 अमित्रघ्न — d) Ś1 K0–2 समुपाद्रवत्, K3 5 D2 6 प्रत्यभिद्रवत्, D1 समभिद्रुत, G2 पर्यवारयत् (for प्रत्यवारयत्)

51 a) T2 तमुत्पतत — b) T2 रक्षसा (for राक्षस) K2 सुमहाबल, Da2 Dn1 D5 M4 स महाबल, D3 T2 G1 तु महाबल Da1 राक्षसस्य महाबल — c) D3 तु ता (for ततो)

तेन मायामयाः क्लृप्ता हयास्तावन्त एव हि ।
स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ५२
ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५३
तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
संग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ५४
आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ५५
समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः ।
चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ॥ ५६
स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ५७
ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ।
चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ॥ ५८
तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ।
संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् ॥ ५९
माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् । C 6 4035 B 6 90 65 K 6 90 68

52 a) K0 5 मायामया K3–5 B Da Dn D2–5 7 8 सृष्टा, D6 क्षिप्ता, T1 G4 क्लिप्ता (for क्लृप्ता) G2 तेन मायाविना क्लिप्ता — b) D1 ते सर्वे (for तावन्त) — c) K3 4 आरूढा, B Da Dn D4 5 7 8 आरूढै, D1 3 स्वारूढै (for स्वारूढा) D1 क्रुद्धै (for घोरै) — d) K0–2 शिलापट्टिस(K1 पट्टधिस)पाणिभि, K5 D2 6 S शूलपट्टस(K5 D2 6 °पट्टिश)धारिभि

53 a) K0–2 समारब्धा, Da1 तै सरब्धा, T1 ते सरभा K3 समागत्य, S साद्य (for गम्य) — b) K2 Da1 T2 द्विसहस्रा — c) D2 सक्रुद्धा, T2 न चिराद् (for अचिराद्) D1 अचिरात्तमनुप्रापु

54 b) D1 उभौ युद्धविशारदौ — c) K1 4 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G4 समति (for व्यवति) K3 सग्रामेष्ववतिष्ठेता — d) K4 यथा वृत्रपुरदरौ, G1 यथा वृत्रश्च वासव

55 a) K3 B2 D3 (*sup lin*) प्राद्रवतम्, D6 इरावतम्, T2 आश्चर्यश्चगम् — c) K4 B1 3 अथ, T1 G4 अपि (for क्रोध) D1 सपत्न, T1 G4 सक्रुद्ध, T2 G1 2 M समत्त (M4 त्तं) (for सरब्ध) — d) K0–2 प्रत्याधावन् K5 महारथ, D6 बल, G1 M2 °बल

56 a) K3 4 B2 4 Da D2 3 5 7 सम(B4 °मा)भ्यास°, D3 समभ्यात्स, T2 ततोभ्याश (for समभ्याश) — b) B Da Dn D1 4 5 7 8 S दुर्मद, D6 दुर्मति (for दुर्मते) — c) K4 D1 दिव्य, Cal ed क्षिप्र (for दीप्त) — d) Ś1 D2 शरवाप, G2 शरावारं (for वाप) K3 पचभि, K4 B Da Dn D2 4–8 पचधा; D1 काचन, T2 lacuna, Bom ed सत्वरं (for पञ्चकम्) K5 शराश्चाप च पचभि, D6 इरावास्तस्य रक्षस, T1 G4 शरावार च दीप्तिमत्, Cal ed शरान्वै पञ्च पञ्चधा

57 a) Ś1 Da1 D4 5 8 S (except M2) सनिकृत्त (for स निकृत्त) — b) D1 समासदत् (for विशत्). — c) K3 D2 6 अभिप्रेक्ष्य, K4 D2 3 अतिक्रुद्ध, Da1 अभिक्रुद्धो — d) B Da Dn D4 5 7 S मोहयन्मायया तदा (B4 M4 मोहयामास मायया)

58 a) K4 B Da1 ततोंतरीक्षम् Ś1 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य) — b) Ś1 रक्षस — c) B3 मोहयित्वा तु (for विमोहयित्वा) T2 माया हि, M4 मायावी (for मायाभिस्) — d) B D (except D1–3 6) सयुगे (for सायकै) — e) K0–3 5 B1 Da1 Dn1 D2 6 8 सर्वधर्मज्ञ (K5 ज्ञ), D1 स च मर्मज्ञ, M1 सर्वकर्मज्ञ. — f) B2 कालरूपो, Dn2 G1 2 M कामरूप, T1 G4 कालरूप (for कामरूपो) T1 G M दुरासद

59 a) K3 नेतापि, K4 तथा च, Dn2 तथा ह, D3 स तथा (by transp), S तथा हि — b) B1–3 Da Dn1 निकृत्तस्तु (B2 3 श्च), B4 Dn2 D7 8 कृत्ते कृत्ते, D6 परै कृत्त, D5 निकृत्त स, T1 G M5 कृत्तगात्र, T2 M1–4 कृत्त कृत्त (for शरै कृत्त) — G1 om (hapl) 59c–61d — c) D6 T G4 M1 2 5 स बभूव, Cc सबभूव (as in text) — d) D6 समवाप्य D3 योधन (for यौवनम्) D1 (m as in text) समवाये चयोपम

60 G1 om 60 (cf v l 59) — a) D8 M4 माया च D8 सहजा, M2 सहज (for सहजा) D2 तस्य (for तेषा) — b) G2 कार्मुक (for कामजम्) — c) Da1 तं (for तद्) — d) K0 1 T G3 4 M4 व्यरोचत, K2 विरोचत, K3 व्यजायत; K4 B D

एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ॥ ६०
इरावानपि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ ६१
स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ।
राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६२
परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ ६३
आर्श्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ।
कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ॥ ६४
तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६५
तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ।
योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ ६६
स नागैर्बहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे ।
दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ।
ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ६७
छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुंगवः ।

(except D1-3) अजायत, Bom ed बभूव ह (for व्यरोहत)

61 G1 om 61 (cf v l 59) —[a]) K0-2 D1 अथ (for अपि) B2-4 Dn2 D4 6-8 राजेंद्र (for सक्रुद्धो) —[b]) T1 G2 4 राक्षसेंद्र (for स त) —[c]) Some MSS परस्वधेन or °श्वथेन K5 D2 T G2 4 M दीप्तेन (for तीक्ष्णेन). —[d]) T G2 4 M चिच्छेदैन (for °द च)

62 [a]) T1 G4 धौतेन (for स तेन) K2 बलिनां (for बलिना) K3 Da1 D3 M2 वीर, T1 G2 4 तेन; T2 वीर (for वीरश्) —[b]) D3 पुन पुन, D6 इरावता (for इव द्रुम) —[c]) D3 G2 [ऽ]प्यनदद्, D5 [ऽ]वनदद्; T2 M1 ह्यनदद्, M1 (sup lin.) 2 3 5 [ऽ]भ्यनदद् (for व्यनदद्) —[d]) = 6 23 13[d] K3 Da2 D3 6 तुमलो, D8 तुमुलो

63 K1 om 63[a]-64[b], B1 om. 63[a]-64[f] —[a]) K0 2 परश्वधकृत, K3 परस्वधश्च त, Da1 D2 3 (marg sec m) 4 5 परस्वधक्षतं (D4 °क्षर), D8 (orig) परिश्वरक्षत —[b]) K2 सुश्रवद्, K3-5 D2 3 6 शुश्राव (for सुस्राव) K5 मुहु (for बहु) Bom ed बहु शोणितम् (for रुधिर बहु) —[c]) D8 (m as in text) T1 G4 चुक्रोश (for चुक्रोध) —[d]) K0-2 Dn1 G2 चक्रवेगं (for चक्रे वेग) D1 राक्षसो घोरदर्शन

64 K1 om 64[ab], B1 om 64 (cf v l 63) —[a]) Ś1 K0 4 B2-4 Da Dn1 D1 2 4-8 आर्ष्यश्रृगिस् (B2 D6 °गस्), K2 3 5 आर्षं (K2 °र्षि) श्रृगिस्, Dn2 अलम्बुसस्, T2 M2 आश्यश्रृगस् Ś1 K3-5 D2 3 6 T2 M तथा, B2-4 Da Dn1 D5 तदा (for ततो) —[b]) T2 शत्रुमूर्छितं, G3 °निर्जितं (for °मूर्जितम्) — Dn1 om 64[cdef] —[c]) Ś1 कृत्वा रूप महाघोर, D1 कृत्वा घोरा महामायां —[d]) K2 3 D2 6 M3 गृहीतुमुपचक्रमे, B2-4 Dn2 D3 M4 निगृ (B4 °ग्र) हीतु प्र, D4 7 8 विग्र (D8 °ग्रि) हीतु प्र° — After 64[cd], N (B1 Dn1 om) ins

346* अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्त यशस्विनम् ।

—[e]) D1 सग्रामस्य शिरोमध्ये —[f]) S1 तात, K3 Dn2 तस्य, D1 3 एव (for तत्र)

65 K5 D2 transp 65 and 66 —[a]) D1 दृष्ट्वा तां (by transp), T1 G दृष्ट्वा तु Ś1 राक्षसीं माया —[b]) K3-5 B Dn2 D1-4 6-8 दुरात्मन, S महाबल (for महात्मनः) — K0-2 om 65[c]-66[b] —[d]) K5 D1 2 द्रष्टुं, M5 स्पृष्टु (for स्रष्टु)

66 K0-2 om 66[ab] (cf v l 65) K5 D2 transp. 65 and 66 —[a]) K3 5 D2 तत (for तस्य) —[b]) K4 B समरेष्वनिवर्तिन, K5 सयुगेप्यनि, T1 सयुगेष्वनु —[c]) K0-2 Dn2 D1 S सोन्वयो (M4 यत्तेजो) M1 मातृक, M4 मातृजस् —[d]) S तदै (T2 G1 °दे)-नमुपतिष्ठति (M4 स सेनाभिप्रदुद्रुवे)

67 [a]) K4 B1 2 Da Dn1 D3 5 8 S बहुभी, D1 बहुलै (for बहुशो) —[b]) K3-5 D2 इरावान्सवृतो, B2 सवृत सर्वतो (by transp) D3 सर्वत परिवारितः —[c]) G2 सुमहारूपम्, M2 सुमहद्रुमम् (sic) —[d]) Ś1 K0-2 4 वेगवान्, C0 भोग (as in text) — D1 om (hapl) 67[e]-68[d] —[e]) Da Dn1 D5 नानाविधैर् (for बहु°) —[f]) T2 ता दिश, M4 राक्षस (for राक्षसम्)

68 D1 om 68 (cf v l 67) —[a]) D3 च (for तु) D3 S तैर्नागै; D6 राजेंद्र (for नागै स) —[b])

सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ६८
मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ६९
सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७०
तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७१
तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७२
हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ॥ ७३
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ७४
अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ७५
तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च महाबलाः ।
जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ७६
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ७७
तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ७८
तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः । C. 3 4056 B 6 90 86 K 6 90 89

$M_{1-3\ 5}$ गत्वा ($M_{1\ 3}$ *inf lin* as in text) (for ध्यात्वा) $M_{3\ 5}$ (both *inf lin* as in text) °पुंगव — [c]) K_2 D_6 सौपर्णरूपम्, M_4 सौवर्णं (for सौपर्णं)

69 [a]) S तस्य (for तस्मिन्) — [b]) S मातृके तदा (for तस्य मातृके) — [c]) $K_{3\ 5}$ D_2 विमू(K_5 रू)ढ तम् (for विमोहितम्) — [d]) $K_{3\ 5}$ B D न्य(B_2 ध्य) हनद् ($K_{3\ 5}$ $D_{1-3\ 6}$ निजघ्ने) राक्षसोसिना, S स(T_2 M_4 स)जघान वरासिना

70 [a]) T_2 $G_{1\ 4}$ M समकुट — [b]) $K_{3\ 5}$ D_2 पद्मं (K_5 D_2 पूर्णं)दुसदृशानन — [c]) D_5 इरावतशिरो

71 *K_1 om (hapl) 71 — [a]) B_1 विहते S शूरे (for वीरे)* — [b]) K_5 राक्षसैनार्जुनात्मजे (sic) — [d]) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ धार्तराष्ट्रास्ततो नृप (K_5 °प)

72 [a]) D_2 तस्मिन्नहनि — [b]) K_5 तादृशो भैरव पुन — [c]) K_5 D_2 T_2 महद्व्यतिकरो, Da Dn_1 D_5 महीन्व्यतिक्रमो, D_3 महाव्यतिकरो B_1 भूय (for घोर) — [d]) K_4 सेनयोरुभयोरपि

73 [a]) K_{3-5} B D S गजा (B_1 T_2 रथा) हया (for हया गजा) T_2 च पादाताश्च (for पदाताश्च) — [b]) K_2 युता (for हता) — [c]) $K_{0-2\ 4\ 5}$ B D (except $D_{2\ 6}$) T_2 रथाश्वा (K_5 $D_{1\ 3}$ T_2 °श्च) K_5 -दतिभिश्चैव, Da Dn_1 D_5 पत्तिनश्चैव (for दन्ति°) — [d]) S पा($G_{2\ 4}$ $M_{1\ 4\ 5}$ प)दातैस् (for पत्तिभिस्) D_6 तव सूदिता, M_5 तत्र पूजिता

74 [a]) D_5 रथा (for तथा) T_2 $M_{1\ 2}$ -गजौघाश्च — [b]) T_2 रा[? ग]जाश्च (for हयाश्च) — [c]) D_4 पत्तिभिर् (for रथिभिर्) — [d]) K_5 D_2 तत्र (for तव) K_2 चैषां (for तेषा) B_2 T_1 G $M_{1\ 2}$ सयुगे (for सकुले) K_3 सृजयाश्च महाबळा

75 [a]) $Ś_1$ D_6 अर्जुनस्यापि — [b]) K_5 निहतु — [c]) K_5 वीरान्, T_1 G वीरो (for शूरान्) — [d]) K_2 राज्ञास्तन्, K_5 राक्षसान्, S राज्ञो (T_2 राजन्) वै (for राज्ञस्तान्) K_3 T_2 भीमरक्षिण, K_4 भीष्मरक्षितान्

76 [a]) K_5 B_3 D_2 तावकान्राजन् — [b]) K_5 D_8 सृजयाश्च, D_6 सजयाश्च K_5 महाबलान्, B D (except D_{1-3}) सहस्रश, S महारथा (for महाबला) — [c]) K_2 जुहुत, B_3 G_1 मुह्यत, D_1 जुहुवु, D_8 M जुह्वत, T_2 जहत (for जुह्वत)

77 [a]) $K_{0\ 2}$ मुक्तको(K_0 के)शाश्च रथिनो — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ रथिनश्, K_0 lacuna (for विरथाश्). D_1 हीन, T_2 G_4 भिन्न° (for छिन्न) — [c]) K_2 $D_{8\ 6}$ बहुभि (for बा°) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ समदृश्यत, $D_{1.\ 3}$ °सज्जत (for युध्यन्त) — [d]) G_1 समुपेता (for समवेता)

78 [a]) $Ś_1$ शरैस् (for तथा) K_4 मर्मातिगैस्तीक्ष्णैर्, D_2 मर्मांतरो भीष्मो, T_2 मर्माति[? णि] भीष्मोपि — [b]) M_1 महारथ (*inf lin* as in text), M_2 °रथ — [d]) $K_{3\ 5}$ D_2 महारथ (K_5 °था), B Da Dn $D_{1\ 3-5\ 7\ 8}$ परतप (Da_2 D_8 °तप), D_6 अरिंदम, S समंतत (for महाबल)

79 [a]) T_2 ते वै न योधिरे सैन्ये. — [b]) K_0 मनवा;

C 6 4056
B 6 90 86
K 6 90 69

दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ७९
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ८०
तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ॥ ८१
दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्ससैनिकान् ॥ ८२
किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ।
इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ८३
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ।
उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ८४
आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूता महाबलाः ।
तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः ॥ ८५
न स्म पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति ।
संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्योद्धा नराधिप ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्याय. ॥ ८६ ॥

S (except M4) [स्]थ तदा (for मानवा) — c) G1 2 नदत (for दन्तिन). — d) M1 2 बहवो (for रथिनो) G2 M1 3 (*sup lin*) 5 हयास्तदा, M4 हयास्तथा (for हयास्तथा)

80 a) D5 तस्य (for तत्र) — b) D6 दृष्ट्वाद्भुत पराक्रम — Ś1 K0 1 D2 7 8 M4 om (hapl) 80cd — c) T2 अपश्यत, G2 अपश्याम

81 b) T1 G पार्षतस्यैव (for °तस्य च) — c) K0-3 तथा युद्ध, K4 B1 Dn2 D4 7 रणे युद्ध, B2 3 रणे राजन्, B4 रणे पात, Da Dn1 (before corr) रणेत्मान, Dn1 (by corr) D4 (before corr) 3 रणे यार्त, D1 रणे रूप, D3 रणे यान, D5 रणात्मान; D6 रणे घात, S तदा वृत्त K3 5 D2 रौद्र आसीत्तथा घात (K3 वात) — d) K3-5 B2 3 Da Dn1 D2 5 6 सात्यकेश्चैव धन्विन, B1.4 Dn2 D3 4 7 8 T G सात्यकस्य च धन्विन, D1 सात्यकेश्च सुधन्वन, M सत्यकस्य (M2 तस्य तस्य) च धन्विन

82 a) M2 5 द्रोण च (for द्रोणस्य) — b) D1 पार्थाना (for पाण्डवान्) — c) K0 एष एक, K1 एक एक (for एक एव) K2 शक्तौ, D3 हतु (for शक्तो) — d) B2-4 Dn2 D4 7 8 निहतु सर्वसैनिकान्, D8 शक्तोस्मान्सहसैनिकान्

83 a) D1 व्याकीर्णा (for किं पुन) K3 5 D2 6 पार्थिवै शूरै, S पृथिवीवीरैर् — b) T2 योधव्याघ्रै, M1 3-5 यौधव्रातै (M4 °व्रातै) K1 D1 समावृता, G1 समतत — c) K0 1 अत्यब्रुवन्, K5 D3 इत्यब्रवन्, Da2 D5 इत्यब्रवीन् D6 रणे राज (sic), D8 महाराजन् (for महाराज) — d) K0-2 पार्था, D6 महा (for रणे) Da D5 द्रोणेन पीडित, T2 द्रोण निपीडिता Ś1 रणेन तान्वित. (corrupt)

84 a) D6 G1 2 महा (for तथा) — b) D6 सग्रामे चैव भारत — c) K3-5 D2 6 वीरा (for शूरा) — d) T1 न मृष्यत (for नामृष्यन्त)

85 a) K1 2 युध्यत, K4 T2 दृश्यते, M1-3 5 युध्यतो, M4 युज्यते (for युध्यन्ते) — b) K0-2 5 D2 3 6 S रक्षोभूतै Ś1 Da1 महाबल, K3 5 D2 T1 G °बलै, D1 3 च सयुगे — c) T1 G सरब्धा (for तावका) Ś1 M1-3 5 पाडवाश्चैव — d) T1 G ताव कास् (for सरब्धास्) K4-T2 तु (T2 च) तरस्विन, D2 ते च धन्विन

86 a) K3 तस्य, D1 नात्र, M4 नास्र (sic) K3 D2 5 किंचिद्, T2 कश्चिद्, M क (M2 त) च (for कचिद्) G2 न स्म पश्यामि किंचिच्च — b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 प्राणान्य (by transp) D6 सप्राणान् — c) S देवासुराभे (T1 G4 °भा) सग्रामे (T1 G1 2 4 समरे), C0 as in text — d) K1 तस्मिन्योद्धा (sic), M तस्मिन्यौ(M1 °न्यो)धा(M2 धो) Ś1 K0 1 3 D1 3 G1-3 तस्मिन्योधा नराधिप, K2 T2 तस्मिन्युद्धे जनाधिप, K4 B Da Dn D4-8 तस्मिन्वीरवरक्षये, K5 D2 T1 G4 तस्मिन्योधा नराधिपा

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only अष्टमयुद्धदिवसे, K4 T2 अष्टमेह्नि, D6 अष्टमदिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 B4 Da Dn D4 5 T G1 2 4 M2 3 5 इरावद्वध, D6 इरावान्वध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 83, D6 T1 G1 2 4 85, Da2 (*sec m*) 48, Dn2 T2 M3 4 87, M1 2 86 (as in text), M5 88 — *Śloka no* Dn1 89½, Dn2 93, D5 91, D8 92

८७

धृतराष्ट्र उवाच ।
इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।
संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।
व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २
नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा ।
सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ।
अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ॥ ३
तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ।
ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ॥ ४
सर्वे एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।
सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ॥ ५
निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ ६
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ॥ ७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् । C 6 4071 B 6 91 8 K 6 91 8

87

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 a) K5 Da इरावत Da1 त (for तु) K5 D2 हत दृष्ट्वा (for तु निहत) — b) K5 D2 तत पार्थाः, M3 5 दृष्ट्वा पार्थं Ś1 महारथ, K0–3 5 D2 महाबला (for रथा) — c) K3 5 D2 सग्राम K0–3 5 यद कुर्वत Da Dn1 D5 किमकुर्व(Da1 वै)त सग्रामे

2 ab) Da1 त (for तु) K5 D2 विनिहत, T1 G M4 हत दृष्ट्वा (for तु निहत) T2 transp निहत and सग्रामे. B2 T1 G रक्षसा, Da1 राक्षस, T2 राक्षसा (for राक्षस). — c) B2 स महानाद, Da Dn1 D5 च महा°, D3 सुमहन्नाद, D3 सुमहानादान् — d) K5 भीमसेनिर्, D6 M3 5 भैमसेनी (for भैमसेनिर्)

3 a) B4 घोषेण (for शब्देन) — c) G2 M1 2 5 °नगा (for °वना) — d) D4 सुभृशस् (for सुभृश) D4 तथा, T1 G4 तत (for तदा) — K3 5 D2 om (? hapl) 3ef — e) K4 B2–4 अतरीक्ष Da1 अतरिक्षदिश चैव — f) Da Dn1 D5 विदिशस् (for प्रदिशस्) T1 G4 तदा (for तथा) D6 सर्वाश्चोपदिश स्तथा — After 3, S ins

347* चेलुश्च सक्ष्मा तत्र तेन नादेन नादिता ।
[T2 मोहिता (for नादिता)]

4 a) Ś1 सुमहाराज, D3 सुमहान्नाद, T1 G2 4 M4 तु महानादं. B3 D2 3 तं च (D3 तदा) श्रुत्वा महानाद, T2 सश्रुत्य च महा — b) K0 2 S तस्य, D2 तत्र (for तव) — c) S1 ऊरुस्कब, K3 5 D6 8 उरुस्तभ (K5 स्तत°), G2 उरुस्तभश्च (for ऊरुस्तम्भ) M1 समभवेद् — d) K2 वेपथ, C0 वेपथु (as in text) T2 हि (for च)

5 a) T G2 4 M तु, G1 हि (for च) K4 Dn2 महाराज (for च राजेन्द्र) — c) B Da Dn D4 5 7 8 सर्वतः, T G1 4 M चर्मवत् (for सर्पवत्) K3 4 B2–4 Da Dn D1 2 4–8 समचेष्टत, D3 °वेष्टत (for °वेष्टन्त) G2 चर्मवर्मवचेष्टत (corrupt) — d) Ś1 K1 2 4 सिंहाद्भीता, Da2 सिंहभूता, T2 सिंहो भीत T1 G2 4 मृगा (for गजा)

6 a) K3 5 D S नदित्वा, K4 B नर्दित्वा (for निनदत्) Da1 D2 सुमहा(D2 °ह)न्नाद — b) K3 D2 3 T1 G निर्घात इव T2 निपातसमराक्षस (sic) — c) K3–5 S ज्वलत, D2 ज्वलन (for ज्वलितं). K5 उद्विश्य (for उद्यम्य) — d) M1 (sup lin) 2 3 5 वक्र (for रूप) K3 5 D2 M2 सुभीषण, D1 3 6 G1 M4 सुदारुण (for विभीषणम्)

7 D1 3 om 7ab — a) K3 5 B D (D1 3 om) S नानारूपप्रह(M4 °क, inf lin ह)रणैर्. — c) K2 D4 6 आजघान, D3 अजगाम

8 b) S गजानीकैश्च सवृत (T2 G1 M2 °त) — c) K3 D3 स्वबल, D1 तद्बल, D6 सबलं, T1 G स्वसैन्यं (for स्वबल) D3 राजन् (for तस्य) M4 स्वबलं चोदयामास — d) D1 प्रययौ, D2 3 प्रायसो (for

C 6 4072 B 6 91 9 K 6 91 9 स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ।
कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् ॥ १०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ।
पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ॥ ११
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ १२
गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ १३
नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ १४
भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् ॥ १५
भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १६
तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ १७
अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
मुमोच निशितान्बाणान्राक्षसेषु महाबलः ॥ १८
जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।

प्रायशो) K_4 विदलीकृत

9 ^{a}) S दुर्योधनस्ततो राजन् — ^{c}) Ś$_1$ K_{0-2} स गृह्य, B_4 निगृह्य (for प्र) Ś$_1$ $K_{0-3,5}$ D_{1-3} सशर (for विपुल) — ^{d}) $K_{0,2,3}$ $G_{1,2}$ M व्यनदन्, D_6 निनदन् (for विन°)

10 ^{a}) D_1 [s]नुगतश्चैव, D_8 मुनयो चैन (sic), T_2 [s]नुनयौ चैन (sic) — ^{b}) K_3 $D_{2,6}$ श्रवद्भि , D_1 सुह्नद्भि; D_3 द्रवद्भि , G_1 बृहद्भि (for स्रवद्भि) Da_1 पतितो° , D_2 पर्वतोत्तमै — ^{d}) D_2 बगानाम्; T_1 $G_{1,2,4}$ (before corr) वकानाम् Da_2 अधिपै Ś$_1$ तथा (for स्वयम्)

11 ^{a}) K_5 सहसा (for संप्रेक्ष्य) — Ś$_1$ $K_{0,1}$ om (hapl) 11^b–13^a — ^{b}) K_4 गजानीकैश्च (for केन) D_5 G_1 सवृत M_2 मेघवृदमिवोद्धत (cf 13^b) — ^{c}) K_4 पुत्रस्तव, D_1 तव पुत्र (by transp) — ^{d}) K_3 D_6 सचुकोप, K_5 D_2 स चुकोप (by transp)

12 Ś$_1$ $K_{0,1}$ om 12 (cf v l 11) — ^{b}) Some MSS तुमल K_2 S रोमहर्षण K_5 तुमलो लोमहर्षण — ^{c}) K_4 मुख्यस्य, T_1 G_4 सर्वेषा (for राजेन्द्र) — ^{d}) S राज्ञो दुर्योधनस्य च

13 Ś$_1$ $K_{0,1}$ om 13^a (cf v l 11) — ^{a}) K_5 T_1 G_4 तु (K_5 स) सप्रेक्ष्य, D_2 तदा प्रेक्ष्य — ^{b}) K_1 मेघवृन्दम् (for वृन्दम्) K_3 B_4 T_1 G_4 इवोत्थित, K_5 T_2 M_4 इवोदित, B_1 Da Dn_1 D_5 इवोन्नत, G_1 $M_{1-3,5}$ इवोद्धत, G_2 इवोद्भूत — ^{c}) Ś$_1$ K_{0-2} अभ्यधावन्तु, K_3 Da D_5 धावत (for धावन्त) $D_{5,8}$ सक्रुद्धो, T_2 G_2 सक्रुद्ध (for सक्रुद्धा) — ^{d}) Ś$_1$ शास्त्रपाणय , S शूलपाणय (for शस्त्र)

14 ^{a}) T_1 G सुमहानादान् (G_1 नाद) — ^{c}) K_3 D_2 प्रासशक्त्यष्टि(K_3 °ष्टिं)नाराचैर्, D_8 G_2 शरशक्त्यष्टि नाराचैर्, T_2 शक्त्यष्टिप्रासनाराचैर् — ^{d}) T_2 निघ्नते K_5 D_2 गजयोधिना, D_4 °योधिभि , D_5 °योधिन (for योधिन)

15 M_2 om 15^{ab} M_4 transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^{a}) Ś$_1$ दिंडिपालैस्, K_1 दिड , $K_{3,5}$ Da_1 $D_{1-3,6}$ भिंडिमालैस्, K_4 B Da_2 Dn D_4 भिंदिपालैस् $K_{0,1}$ Da_1 (*also* as in text) शूरैर्, K_5 शलैर्, D_1 प्रासैर् (for शूलैर्) — ^{b}) T_1 G मुसलै (for मुद्गरै) Da_1 स्व , S (M_2 om) च (for स) Some N MSS परस्वधै — ^{c}) D_5 वर्षैश्च (for वृक्षैश्च) — ^{d}) $K_{3,5}$ D_2 हयान्गजान्, Da_1 महान्गजान्

16 ^{a}) K_1 विसधरा (sic), Da_1 D_5 निरुधिरान्, $D_{1,2}$ सरु — ^{b}) T_2 M छिन्न° (for भिन्न) — ^{d}) K_1 $D_{5,6}$ वध्यमाना (for °मानान्)

17 ^{a}) T G स तेषु क्षीयमाणेषु — ^{b}) $D_{1,3}$ वगेषु (for भग्नेषु) G_2 जय (for गज) — ^{d}) S राक्षस (for सान्) D_8 समुपद्रवत्

18 ^{d}) $K_{3,5}$ B D (except D_2) S परंतप (Da_1 $D_{1,3,5}$ T_2 M_{2-4} °तप) (for महाबल)

19 ^{a}) Ś$_1$ K_{0-4} $D_{2,5}$ स (for च) S महेष्वासान्

संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ १९
वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ।
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः ॥ २०
ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति ॥ २१
तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ २२
विस्फार्य च महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिंदमम् ॥ २३
तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ।
न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २४
अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ।
ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः ॥ २५
यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ २६
तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ।
सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितॄन्मम ॥ २७
एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम ।
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ २८ C 6 4093 B 6 91 30 K 6 91 30

(for °च्छ्वास) — b) D1 प्रधानानि च राक्षसान् — c) K5 भारत, T2 G4 भरतश्रेष्ठ

20 a) G1 महावेग (for रौद्र) — b) T2 M4 प्रहारिण (for प्रमाथिनम्) — d) Ś1 K3–5 B D महाबल, S °रथान् (for रथ°)

21 c) K3 4 B Da Dn D2 4–8 भ(D2 भा)रत°श्रेष्ठो — d) K4 निशाचरवध, S रथ (M1–3 5 रथान्) (for बल) K5 निशाचरमहाबल, D1 3 राजा दुर्योधनस्तदा, D2 निशाचरमहाबले

22 a) K1 2 तत्र, D6 T2 त तु (for तत्तु) Da Dn1 D5 त दृष्ट्वा (Da1 तद्दृष्ट्वा) सुमहत्कर्म — b) Ko–2 D1 तव पुत्रस्य (by transp) K3 5 D2 6 भारत (for मारिष) — c) K3 B2 Da Dn1 D5 [अ]ति, G1 हि (for [अ]भि) — d) K5 भीमसेनिर्, T2 भैमसेन (for भैमसेनिर्) D3 घटोत्कच (for महाबल) G1 भैमसेनिं महाबल

23 a) Ko 1 विस्फार्य सु, K2 विस्फार्य म, K3–5 B1 2 4 D M3 स विस्फार्य, T G1 2 4 M1 2 4 5 स विष्फार्य (for विस्फार्य च) — b) K B4 Dn2 D1 2 4 6–8 °प्रभ (for °स्वनम्) — d) Ś1 D5 अरिंदम, Ko–2 अमर्षण, D1 T1 G4 अरिंदम°

24 a) Ko तमातपत (for तमापतन्तम्) Ko–2 M1–3 5 वेगेन, D3 T G M4 समप्रेक्ष्य (for उद्वीक्ष्य) — b) K4 कालमृत्युम्, D1 3 कालोत्सृष्टम्, D4 8 कालसृ(D8 m °दि)ष्टिम्, Cc कालसृष्टम् (as in text) T1 G इवापर (for इवान्तकम्)

25 a) B4 D3 तथैनम् T2 शूर (for क्रुद्ध) — b) Ś1 क्रोध, Ko 1 क्रोध, K5 D1 2 शूर, D4 (before corr) 6 क्रूर, D8 क्रूर (for क्रूर) T2 वीर ससक्तलोचन — After 25^{ab}, N ins

348* अद्यानृण्य गमिष्यामि पितृणा मातुरेव च ।

[K5 अघानृण Some MSS पितृणा]

— Before 25^{cd}, D6 ins घटोत्कच उवाच — c) K5 Dn2 तु, M4 [अ]भि (for सु°) Ś1 K3 D1 3 6 यस्त्वया सुनृशसेन, Da1 D5 त्वयामुना (Da1 °सुता) नृ, T1 G क्रूर त्वया नृ, T2 पितरस्त्वया नृ (hypermetric) — d) Da1 दीर्घ काल B4 निरासिता, T2 प्रचोदिता (for प्रवासिता) — S om (hapl) 25^{ef}, D2 om 25^{e}–26^{b} — e) Ko 2 यश्च, K5 ये च (for यच्च) K3 D6 राज्याच्, D1 3 राज्य (for राजश्) — f) K2 फलद्यते (sic), K3 छळाद्यूते

26 D2 om 26^{ab} (cf v l 25) — a) Ko यच्च वै, K3 यथैव, K4 यच्च ते, Dn2 D4 7 8 या चैव, D1 यच्चैतद्, G1 यच्चैव, M2 यच्चैव, M5 यच्चेव (for यच्चैव) M3 5 कृष्टा (for कृष्णा) — T2 reads 26^{cd} twice — c) D6 दुष्टात्मन् (for दुर्बुद्धे) — d) K4 भाषिता (for क्लेशिता) — After 26, S ins

349* अस्य पापस्य दुर्बुद्धे फल प्राप्नुहि दुर्मते ।

[T2 प्राप्स्यासि (for प्राप्नुहि) T2 M1 3 4 सद्युगे (for दुर्मते)]

27 S om 27–28 — b) Ko 1 ह्यादुरस्था, K2 प्रादुरस्था (for आश्रमस्था) K1 दुरात्मन — c) K2 पराक्लीष्टा (sic), B1 4 Dn2 D4 7 8 परामृष्टा (for परिक्लिष्टा) — d) Some MSS पितृन्

एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ २९

शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

संजय उवाच ।
ततस्तद्बाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १
ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २

मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्राक्षसपुंगवे ।
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ॥ ३
स तैर्विद्धः स्रवन्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ।

---

28 S om 28 (of v 1 27) — a) B Da Dn D3–5 7 8 अपमानानाम्, D1 अपराधानाम् (for अवमानानाम्)

29 Before 29, D6 ins संजय उवाच — a) K3 5 D2 6 स एवमुक्त्वा K3 5 Da2 D2 5 6 हैडंबो, D3 हैडिंबिर् — b) S विष्फार्य Ś1 कार्षक (for कार्मुकम्) — c) D1 2 सदस्य, D6 सदष्ट Ś1 च शरैर् (for दशनैर्) K3 D1 3 ओष्ठौ Ko 1 सदश्य दशनेनोष्ठ — d) Ś1 Ko Da2 D1 4–7 स्रक्किणी (Ko °णी), K1 सृक्किणे, K2 सृक्कनी, K3 D2 सृकिणीं (D2 °णी), B2–4 सृक्कणी, D3 सृक्कणी Ko–2 परिलीलिहन्, D3 परिले° S दन्तान्कटकटाप्य च

30 a) Ko–2 महता शरवर्षेण (by transp) — b) D3 सुयोधनम् D6 अवाकिरन् — d) G1 M बलाहक (for बला°)

Colophon om in Ś1 Ko 1 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, K4 अष्टमेह्नि, D6 अष्टमदिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — Adhy name K4 Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्ध (D5 °वधं), D6 दुर्योधनघटोत्कचसमागम, T2 दुर्योधनघटोत्कचयुद्ध, M1 2 घटोत्कचदुर्योधनयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) K5 84, D6 T1 G1 2 4 86, Da2 (sec m) 49, Dn2 T2 M3 4 88, M1 2 87 (as in text), M5 89 — Śloka no Dn D6 31, D5 42

88

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 K5 om the ref — a) B2 स, T1 G M1–3 5 तु (for तद्) K3 5 D2 स, Dn2 T1 M2 तद्, G1 2 4 M1 3 5 त (for तु) — Ko om 1b–2c — b) T1 G4 दुर्धर, T2 G1 दुस्तर, G2 दुर्धरैर्, M दुष्सह B1 M1–3 5 दैवतैरपि, D3 देवदानवै (for दानवैरपि) D1 देवदानवद् सह — c) S राजेंद्र — d) K5 D2 वृष्टिं (for वर्षं) K4 D1 महागिरि, D2 महद्गिरि, T1 G महागज, M4 मृगाधिप (for महाद्विप)

2 a) D6 °विष्ट (for °विष्टो) — b) K1 विश्वसन्निव, Some MSS निश्वसन्निव — c) T2 असशय पर प्राप्त — d) K3 5 D2 पुत्रस्ते नृपसत्तम (K5 °म)

3 ab) Ko 2 बाणास्तीक्ष्णाश्च, S बाणान्वेगितान् (for तीक्ष्णान्नाराचान्) K3 Da D5 8 M1 3 5 पचविंशति, D1 2 6 T2 M4 °विंशति (for °तिम्) — c) D1 3 ते पेतु, D8 अपतन् (for तेऽपतन्) — d) B1 तस्य (for तस्मिन्) K4 M4 पुगवै (for पुगवे) — e) Ś1 D3 T2 G2 M4 आशीविष इव — f) K5 पतते (for पर्वते)

4 a) Ś1 K3 D1–3 विद्धोस्र (D3 °श्र)वद्, K4 G1 2 विद्ध स्रवद् K4 T1 G रक्त (for रक्तं) — c) D5

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ॥ ४
संप्रदीप्तां महोल्काभामशनीं मघवानिव ।
समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ५
तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन् ।
कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ६
स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ॥ ७
मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ।
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ।
उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ ८
स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया ।
संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ९
पतत्यथ गजे चापि वङ्गानामीश्वरो बली ।
जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १०
दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पातितं वरवारणम् ।
प्रभग्नं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ ११
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् । C 6 4109 B 6 92 14 K 6 92 14

वधे (for दध्रे) — ^{d}) K_4 राक्षस (for राज्ञ स) — ^{e}) K_3 स जग्राह तत शक्तिं, K_5 D_2 जवेन शक्तिं जग्राह, $M_{1-3\,5}$ जग्राह महतीं शक्तिं — ^{f}) G_2 M_2 इव (for अपि) K_2 Da_1 दारुणीं, K_3 D_2 (before corr) दारुणा, B D_8 $G_{1\,2}$ दारिणीं, D_2 (by corr) दारणा, T_2 दारुण (for दारणीम्)

5 ^{a}) Da_1 T_2 सप्रदीप्त, D_1 सुप्रदीप्ता, D_6 स प्रदीप्ता (for संप्रदीप्ता) — ^{b}) K_3 Da_1 $D_{2\,5-7}$ $G_{1\,2}$ M_5 अशनिं, Da_2 अशित, $M_{1\,4}$ अशनिर् (for अशनीं) B_4 Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ ज्वलिताम् (for मघवान्) K_4 अशनीं मघवा यथा, $B_{2\,3}$ ज्वलितामशनीमिव — ^{c}) K_3 $D_{1\,2\,3}$ (by corr) $_6$ समुद्यम्य, K_4 समुत्सृज्य, Da_1 समुच्छेद्य, D_4 समुद्यच्छुर्, D_8 स मुमूर्छन्, S तमागच्छन् (for समुद्यच्छन्) $M_{1-3\,5}$ महाराज (for °बाहुर्) — ^{d}) T_1 $G_{2\,4}$ तनयस् (for °य) T_2 दीप्तामाशु सुत तव

6 ^{a}) S तु (T_2 सु) सप्रेक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य) D_6 उद्यतामभिसप्रेक्ष्य — ^{b}) K_1 वेगानाम्, T_1 G वकानाम् (for वङ्गानाम्) K_4 तथा, K_5 चरन्, T_2 स्मरन् (for त्वरन्) — ^{d}) G_2 त्वरया (for राक्षस). $K_{3\,5}$ D_2 प्रत्यनोदयत्, K_4 समदेशयत् (for प्रत्यचोदयत्)

7 ^{b}) $Ś_1$ वेगिना (for बलिना) — ^{c}) Dn_2 $D_{1\,2\,4\,7}$ (m as in text) ततो, D_8 यत्र (for यतो) D_1 दुर्योधनरथात्, D_6 °धनो राजा, D_7 m दुर्योधनरथ — ^{d}) K_1 प्रतिपद्यत, $B_{1\,4}$ $D_{3\,4\,6-8}$ प्रत्यवर्तत, Da_1 D_5 °वर्तयत्, S °षेधयत् (T_2 M_4 षेधत) — K_3 D_2 om 7^{ef} — ^{e}) K_1 D_3 रथ चावारयामास, D_6 T_2 M रथ(M_4 मार्ग)मावा°, T_1 G पथान वा°

8 ^{a}) Da_1 आवरित; $D_{1\,5}$ आचरित (for आवारित) — ^{b}) $K_{3\,5}$ राज्ञा वेगेन, K_4 राज्ञा वशेन, S गज(T_2 वह)राजेन, M_1 (*sup lin*) वग — ^{d}) $K_{3\,5}$ $D_{1-3\,6}$ S (except G_2 M_4) क्रोध(D_1 क्रुद्ध) सदीप्तलोचन — ^{e}) K_3 M उद्यम्य $M_{3\,5}$ च (for ता) G_2 महतीं (for ता महा) — ^{f}) D_4 वारणै (for वारणे)

9 ^{a}) Ko_2 मोहितो, K_3 D_2 T_2 निहतो (for [अ]भिहतो) T_2 राजा (for राजस्) — ^{b}) S तस्य (for तेन) K_4 B Da_2 Dn $D_{1\,3\,4\,7\,8}$ °प्रमुक्तया, Da_1 D_5 वियुक्तया — Ko_1 om 9^{c}–10^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_3 Da $D_{2\,5\,6}$ °रुधिरापीड, M_4 °रुधिरोद्गारी — ^{d}) $Ś_1$ $M_{1-3\,5}$ स पपात (for पपात च)

10 Ko_1 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) D_1 जवेनापि, D_3 गजे सोपि, T_2 गजे तत्र, G_1 गजे तस्मिन् (for गजे चापि) — ^{b}) T_1 G वकानाम् K_4 अधिपो (for ईश्वरो) — ^{c}) K_4 जघान, B_2 जगाम (for जवेन) S °द्रुत्य (for द्रुत्य) — ^{d}) B_2 जवेन (for जगाम) Da Dn_1 D_5 च धरा° (for धरणी°)

11 ^{a}) Da_2 D_5 सक्रुद्ध (for सप्रेक्ष्य) — ^{b}) $K_{3\,4}$ B D (except $D_{1.2}$) S पतित (for पा) — ^{c}) S भग्न च स्व(T_2 सु)बल दृष्ट्वा — ^{d}) K_2 परमव्यथा — After 11, S ins

350* अशक्त प्रतिशोद्धु वै दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ।

12 ^{b}) D_1 स्वात्मनश् (for आत्मनश्) $Ś_1$ चापिमानित, K_3 $D_{3\,8}$ $G_{1\,2}$ M चाति(D_8 °प)मानितां, D_1 चावमानता, D_6 चाभिमानता, T_1 G_4 चातिपातितां; T_2 चापि मारिष (for चाभिमानिताम्) — ^{c}) Ko_2 Dn_2 D_1 प्राप्ते पराक्रमे, K_3 Da D_5 प्राप्तोपक्रमणे, D_3 प्राप्ते परत्रणे, T_1 G_4 प्राप्तोपकरणो; T_2 $G_{1\,2}$ प्राप्तोप

C 6 4109 B 6 92 14 K 6 92 14 प्रासेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १२
संधाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसम् ।
मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरे निशाचरे ॥ १३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
लाघवाद्वञ्चयामास महाकायो घटोत्कचः ॥ १४
भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ।
आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १६
यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ॥ १७
नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ १८
अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना ।
एतद्धि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ १९
पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २०
द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकश्च जयद्रथः ।

क्रमणो, M प्रासे चक्रमणे (for प्रासेऽपक्रमणे) Da Dn1 D5 राजन् (for राजा)

13 a) K1 च शत, K3 S निशित, D1 च सित (for च शित) — c) D2 परम क्रोध, D6 परम क्रुद्धस् — d) K5 निशाचर D6 तस्मिन्राक्षसपुगवे

14 a) K0 तमातपत (by metathesis), K3 स सपतत — b) T2 G1 2 M °स्वन (for °प्रभम्) — Dn1 om 14c–15d — c) Ś1 मुचयामास, K3 5 B2 D2 मोहया°, K4 M1 4 व्यस(K4 °श)या°, B1 3 4 Da Dn2 D1 3–8 G1 M1 (sup lin) 2 3 5 मोचया, D8 m ध्वसया°, T1 G2 4 छेदया, T2 दर्शया (for वञ्चयामास) — d) K0–3 5 B2 D2 6 महामायो (K1 °हो), K4 काया, B1 3 4 Dn2 D4 7 8 महात्मा वै, Da D5 सहसा स, M महेष्वासो (for महाकायो)

15 Dn1 om 15 (cf v l 14) — a) K3–5 B Da Dn2 D1–4 6–8 T1 G M1–3 5 भूयश्च विननादोग्र (D3 6 श्च, T1 G श्चै), D5 सगया निननादोग्र, T2 M4 भूयश्चापि ननादोग्र — c) K1 3 5 B3 Da D1–3 5 6 त्रासयन्सर्वसैन्यानि (Da1 °ना), K4 B1 2 4 Dn2 D4 7 8 त्रासयामास सैन्यानि, G1 °मास भूताना — d) T1 G2 4 युगात, M1–3 5 तपाते (for युगान्ते) T1 G ज्वलनो (for जलदो).

16 a) K5 B1 तत् (for त) — b) Ś1 K0 2 B2 घोरस्य, Da1 D5 गतस्य, D8 (by corr) भैमस्य (for भीम°)

17 Before 17, D6 ins भीष्म उवाच — a) D2 T1 G यथैव, D3 तथैष (for यथैष) — b) K0–2 राक्षसेश्वर — c) K3 5 D1 5 6 हैड(K3 ढ)बो, D2 हैडब्यो (for हैडिम्बो) B2 राक्षसो, D6 युद्धते, T2 बुध्यते (for युध्यते) — d) K3 Da1 राजा (for राज्ञा) Ś1 B4 T1 G च, K0 2 T2 हि, K5 वै, Da1 तु, D1 3 स (for ह) D5 राजा दुर्योधन तलु (sic)

18 a) Dn2 नैव (for नैष) T1 G शक्ष्यति, M4 शक्ष्यति (for शक्यो हि) Da Dn1 D5 [ऽ]भिसग्रामे (for हि सग्रामे) — c) Dn2 D4 त च, T2 ततो (for तत्र) M1–3 5 गच्छथ (M3 5 both inf lin °त as in text) — d) K5 Da2 D1 3 6 T G M5 परिराक्षितु (K5 त), Da1 रक्षत

19 a) K4 S अभिद्रुत्य (K4 T2 °ता), K5 B D (except D1 3) द्रुतो (for द्रुत) K4 D1 3 G1 महाभागा, K5 D2 6 राजो (D2 जा), B Da Dn D4 5 7 8 °भागो (Da1 °ग), T1 G2 4 बाहु, T2 °भागा, M °राज (for °भाग) — b) B Dn2 D4 7 8 महात्मना, T1 G प्रपीडित, T2 यवीयसा, M सुपीडितं (for दुरात्मना) D1 राक्षसे सुदुरात्मनि, D5 राक्षसो नाम पर्वत — c) Dn2 व पर (for परम) K0–2 सत्य (for कृत्य) — d) K3 5 Da1 D2 G1 2 परतप, D1 नराधिपा (for परतपा)

20 Before 20, D6 ins सजय उवाच — a) D1 हुत्वा (for श्रुत्वा) — b) K0–2 परतपा (for महारथा) K3 त्वरमाणो महारथ — c) T2 जयम् (for जवम्) — d) K3 D6 प्रययौ D2 तत्र (for यत्र) Ś1 K0 2 5 B1 3 D2 3 T1 G4 M1 2 4 कौरवा (for कौरव) Da1 प्रययुर्यवसैर्नृप, D5 प्रययौ यत्र सैपते (sic)

21 a) D3 सोमदत्तिश्च, G2 °दित्तिश्च — b) Some MSS बाह्लिक, K3–5 B D (except D7) T2 G1 2

कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ॥ २१
अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च बृहद्बलः ।
रथाश्वानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ २२
तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः ।
आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ।
नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २३
प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ।
शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २४
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च ॥ २५

धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् ।
अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २६
शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ।
शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् ॥ २७
वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते ।
रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव ॥ २८
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः ।
राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ २९
आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ॥ ३०
बाह्लिकं च त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे । *C 6 4129 B 6 92 34 K 6 92 34

M बाह्लिकोथ (for °कश्च) — All MSS (except Ś1 Ko-2 4) transp 21^{d} and 22^{b}

22 ^{b}) K3 5 D2 M1-3 5 आवत्योथ, K4 आरण्यश्च, B Da Dn D4 5 7 8 T G M4 आवत्य स (for आवन्त्यश्च) K3 D2 बृहद्रथ (D2 by corr महारथ), K5 जयद्रथ॰ (for बृहद्बल) D1 3 6 आवत्यौ सबृहद्बलौ — ^{c}) K3 D1-3 रथा अनेकसाहस्रा — ^{d}) K2 T1 G1 2 M1 4 एतेषाम्, K5 पचैषाम्, D2 6 ये चैषाम् (for ये तेषाम्) Ko 2 अन्वयायिन (for अनु) — ^{e}) D6 अभिहृत (for द्रुत) Ko-2 अभीप्सत (for परीप्सन्त॰) — ^{f}) K3 5 D1-3 सुत (for पुत्र)

23 ^{a}) Ś1 Ko-2 5 D2 तमनीकम्, T1 G1 तदानीकम् K1 अंनाधृष्ट, G2 महाधृष्य (for अनाधृष्य) — ^{b}) K2 5 पातिद्व (for पालित) B D4 6-8 तु (D6 च) महारथै, Da D5 तैर्महारथै, D1 लोकविश्रुतै॰ (for लोकसत्तमै॰) — ^{d}) Ko प्रेक्ष्य राक्षसपुगव, M2 पुत्र ते प्रेक्ष्य राक्षस

24 ^{a}) D3 विमल (for विपुल) T1 G प्रतिगृह्य महच्चाप॰ — ^{b}) T1 G2 4 भ्रातृभि; M शत्रुभि (for ज्ञातिभि) G1 M5 परिवारित (for त) — ^{c}) Da D5 शरैर् (for शूल) — ^{d}) B1 Da Dn1 D. °प्रहरणोद्यतै, T2 °प्रहरणैस्तथा

25 ^{b}) Some MSS तुमल Ko 2 S रोम° (for लोम°) — ^{c}) K5 D2 तु (for च)

26 ^{a}) Ko 2 कूजित (for कूजता) — ^{b}) Some MSS तुमलो B3 4 Dn2 D1 4 6-8 T2 G1 2 M रणे (for ऽभवत्) T1 G4 तुमुल सर्वतोभवत् — ^{d}) S वेणूनाम् (for वशाना) Ś1 Ko-2 4 Da Dn1 D1 3 5 T1 G transp दह्यता and इव

27 ^{a}) B Da Dn D1 4-7 अस्त्राणा D5 पतमानाना — ^{b}) Ś1 T2 कवयेषु, K3 कबधेषु (for कवचेषु) K5 शरीरगा — ^{d}) K4 B D (except D1-3) T1 G M1 3 गिरीणाम् (for अद्रीणाम्) K3 इव दह्यता, K4 B1 2 4 D M इव भिद्यता (D1 सर्पता, D2 घृ[marg *sec m* नि]ष्यता), T1 G4 पात्यतामिव, T2 इव भज्यता, G1 2 भिद्यतामिव (for इव दीर्यताम्) Cc cites भिद्यताम्

28 D1 om (? hapl.) 28 — ^{a}) Da Dn1 D5 °प्रसृष्टाना (for वि°) — K3 5 D2 om 28^{cd}. — ^{c}) D6 निरुच्छ्वास (for वियत्स्थाना) — ^{d}) K4 B Dn2 D3 4 7 8 इव सर्पता (by transp)

29 ^{a}) Da1 damaged D2 तत॰ स परमक्रुद्धो — ^{b}) S विष्फार्य (for विस्फार्य) D5 स महाधनु (for सुमहद्धनु॰) — ^{c}) K5 D2 राक्षसोपि (for °सेन्द्रो) D3 महाराज — ^{d}) T1 G व्यनदद् (for विनदन्) S भैरव(T1 G4 °व)स्वन (for भैरव रवम्)

30 ^{b}) K3 5 D2 6 धनुश्चिच्छेद सत्वर (K3 भारत) — ^{c}) T2 सोमदत्तश्च, M सौमदत्तस्य (M2 5 °दत्तेश्च) S बाणेन (for भल्लेन) — ^{d}) K3 5 B D चोन्मथ्य (for उन्मथ्य) Ś1 मानदन्, K3 सोनदत्; K5 वानदत्, D3 T G M2 3 (*inf lin*) Cc नानदत् (G4 °न्),

C 6 4129 B 6 92 34 K 6 92 34 कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ।
न्यषीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ३२
ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ।
भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ ।
ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ॥ ३३
विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३४
सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।
उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३५
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३६
पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३७
भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविषोपमान् ।
बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

D6 चानदन् M1 3 (orig) 4 5 नादयन् (for चानदत्)

31 a) Some MSS बाह्लीक — b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 T2 G2 M प्रत्यविध्यत्, K5 अप्यविध्यत्, D2 अविध्यत, T1 G1 4 अत्यविध्यत् — c) G1 2 कृपमेको नविंशत्या

32 a) M2 पूर्वायतविसृष्टेन — b) D2 सम्यक्प्रगुणितेन च — c) K5 जनुदेशे, B2 T1 G M1-3 5 जत्रुदेश — d) K3 5 विकर्णं (for °र्णं) M1-3 5 समविध्यत — Dn2 om (hapl) 32e-34b — e) K5 निषीदत्, B4 नासीदत्, D6-8 न्यसीदत् Ś1 K1 4 B1 2 4 Da1 Dn1 D7 स्व (for स) K5 रथोपस्थ (for °स्थे) B3 रथोपस्थे शोणितौघैर्, D5 न्यषीदत रथोपस्थे, S (except M4) स न्यषीदद्रथोपस्थे — f) B3 न्यसीदत्स परिप्लुत

33 Dn2 om 33 (cf v l 32) — c) K2 सक्रुद्ध (for क्रु) — d) D1 प्राहिणोद्राक्षसेश्वर — e) Da1 चर्म, D1 T1 G4 मर्म (for वर्म) T2 छित्त्वा (for भित्त्वा) S सुभृश (for तस्याशु) K3 5 D2 6 ते तस्य कवच भित्त्वा — f) Ś1 प्रविशेन्, K0 2 5 B2 3 Da1 Dn1 D2 प्रा(K2 Da1 प्र)विशद्, D4 विविशुर्, D8 प्राविशुर् (for प्राविशन्) K0-2 5 B D (except D3 6, Dn2 om) धरणीतल

34 Dn2 om 34ab (cf v l 32) — a) K3 D3 T2 M1 2 द्रोणेश्च, K5 द्रोणस्य, Da D5 द्रोणश्च — b) Da1 M2 यतारो, D1 योक्तारौ — c) K5 पेतुश्च (for पेततू) K0 रथोपस्थौ — d) D2 (by corr) वाजिन

35 a) K2 °राजो (for °राज्ञो) K1 °चद्रस्य (for चन्द्रेण) S सैंधवस्यार्धचद्रेण — b) Ś1 K1 4 B2 3 Dn1 D7 8 वराह, Da D5 वा(Da1 व)राह, C0 वाराह (as in text) K3 D2 6 ध्वज हेमविभूषित — c) S ध्वज राजन् (for महाराज)

36 c) T2 समरे (for चतुरो) — d) G1 कोपसरक्त, M1-3 5 क्रोधात्सरक्त

37 a) T2 पूर्णं शत (for पूर्णायत) — d) D6 पुत्र तव (for राजपुत्र) K0-2 B1 3 T1 G2 4 महाबल, K3 बृहद्रथ, K. महारथ, D2 जयद्रथ, D8 महद्बल (for बृहद्बलम्) — B om 37e-38b — f) = 6 23 47b Da1 D2 5 T2 रथोपस्थमुपाविशत्

38 B om 38ab (cf v l 37) — c) K2 तीक्ष्ण (for तीक्ष्णान्) — e) D2 G1 बिभेदुस्ते, T1 G4 भित्त्वा तु ते (for बिभिदुस्ते) — f) Ś1 युधि (for युद्ध) — After 38, T1 G4 ins

351* प्राविशन्भूतलं राजन्वल्मीकमिव पन्नगा ।

Colophon om in K0 1 — *Sub-parvan* omitting sub-parvan name, K3 5 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे, Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे, D6 अष्टमे दिवसयुद्धे घटोत्कचसमागमे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* D6 कौरवपराजय, T1 G2 4 M1 2 घटोत्कचजय, T2 घटोत्कचविजय — *Adhy no* (figures, words or both) K5 85, Da2 (*sec m*) 50, Dn2 T2 M3 4 89, D6 T1 G1 2 4 87, M1 2 88 (as in text), M5 90 — *Śloka no* Da1 41, Dn2 40, D5 6 43

८९

संजय उवाच ।

विमुखीकृत्य तान्सर्वांस्तावकान्युधि राक्षसः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
अभ्यधावञ्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।
तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसंघवत् ॥ ३
अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ॥ ४
स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५
व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
दिशः खं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ७
युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ।
अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ॥ ८ C 6 4147 B 6 93 9 K 6 93 9

89

☞ The collations of G_3 were not available for this chapter

1 [a]) K_{2-4} D_2 सर्वांस्तास् (by transp), K_5 B Da Dn $D_{1\ 3-8}$ सर्वांस्तु K_1 विमुखीकृतान्सर्वान् (sub metric) — [b]) B_1 तावकान्राक्षसाधिप — [c]) $M_{1\ 3-5}$ भरतश्रेष्ठ

2 [a]) K_0 तमातपत (by metathesis) — [b]) $D_{2\ 5}$ M_2 वेगिन, D_3 वेगवत्, T_2 वेदिन (for वेगितम्) — [c]) K_3 D_2 M_4 अभ्यधावज् — [d]) K_3 तावका भरतर्षभ

3 [b]) $K_{3\ 5}$ B D T_1 G महारथा (for °बला) — [c]) D_1 T_1 G_4 धावत (for °धावन्त) $K_{3\ 5}$ D_2 तमेव ह्यभ्य(K_5 °व)धावत (K_5 D_2 तो) — [d]) $K_{0\ 2}$ नदत, K_5 नर्दंत, D_1 नदत, D_2 नर्दंत, D_8 नदत (for नदन्त) K_2 सिंहससवत्, $K_{4\ 5}$ B_1 °सहवत्, D_2 रहवत्, D_6 °शब्दवत्, T_2 G_2 °वद्रणे (for सिंहसघवत्) T_1 G M सिंहनादेन पार्थिवा

4 [a]) K_0 D_2 तथैव, K_2 अथैव (for अथैन) — [b]) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ पर्यवाकिरन् — D_4 om 4^{c}–5^{d} — [cd]) Cf 6 90 16^{cd} — [d]) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ S प्रावृषीव (for शरदीव) K_5 बलाहक

5 D_4 om 5 (cf v l 4) — [b]) D_5 तोत्रादित्य (for तोत्रार्दित) — [c]) S_1 तदाकाशे, $K_{3\ 5}$ D_2 महाराज — [d]) S सहसा (for समन्ताद्)

6 [a]) K_5 निनदत् S च (for सु) — [b]) K_2 नारद, M_4 वार्षिक (for शारद) — [c]) M_2 खदिश (by transp) K_{0-3} $B_{1\ 3\ 4}$ Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ विदिशश्, K_4 पृथिवीं — [d]) D_1 समताद् (for नादयन्) K_{0-2} भैरवै रवै, K_3 $D_{2\ 3\ 6}$ M_{2-5} भैरवस्वर (D_3 M_5 र), K_4 B_3 M_1 भैरव(B_3 व)स्वन, B_1 वरव, D_1 वस्वरै

7 T_2 om (hapl) 7^{a}–8^{d} — [a]) S_1 तु ते, K_{0-2} तत, D_6 तु तत् (for तु त) B_2 नाद — [c]) $K_{0\ 1\ 4}$ B Dn_2 D_{6-8} भरतश्रेष्ठ — [d]) $K_{3\ 5}$ B D अरिंदम (D_2 म), S महाबल (for इद वच)

8 T_2 om 8^{abcd} (cf v l 7) Before 8, D_6 ins युधिष्ठिर उवाच — [b]) $Ś_1$ धार्तराष्ट्रान्, K_2 °राष्ट्रो (for °राष्ट्रैर्) $Ś_1$ महारथ, $B_{2\ 3}$ G_1 M_1 °बलै (for °रथै) — [c]) K_3 यस्यास्य, D_2 तस्याय (for यथास्य) — [d]) K_5 G_1 स्ववतो, D_{1-3} T_1 $G_{2\ 4}$ रवतो, M_4 महतो (for नदतो) $K_{1\ 4}$ B_2 D_8 T_1 G भैरवैस्वन (G_1 °न), $K_{3\ 5}$ भैरवान्रवान्, B_1 भैरव रवं, D_1 भैरव स्वर, D_2 भैरवान्स्वरान्, D_3 $M_{4\ 5}$ भैरवस्वर, M_{1-3} भैरव(M_2 °व)स्वर — [e]) $Ś_1$ K_2 तु, K_1 न (for च) — [f]) $K_{3\ 5}$ D_2 तस्मिंस्, M_2 पश्य (for तत्र) D_3 तत्र (for तात) $M_{1\ 3\ 5}$ तात तत्र (by transp) D_2 M_5 समाहित (for °हितम्) K_4 B Da Dn D_{4-8} तस्मिन्राक्षसपुंगवे

C 6 4147
B 6 93 9
K 6 93 9

पितामहश्च संक्रुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ।
तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ।
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ।
वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ ११
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ १२
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १३
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १४
कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ।
अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १५
सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि ।
खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १६
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।

9 ^{a}) K_3 D_1 तु; K_5 D_2 सु (for च) — ^{b}) Some MSS पचालान् — ^{c}) T $G_{1\,2}$ $M_{2\,4}$ स, G_4 $M_{1\,3\,5}$ स (for र्च) Da (Da_1 by corr as in text) D_5 रक्ष्यमाणाय — ^{d}) $K_{1\,2}$ फल्गुण, K_{3-5} B D फाल्गुन (for फल्गुन) K_4 B_2 शरै, B_1 सह (for परै) T_1 G फल्गुनो युध्यते परै

10 ^{a}) B Da_2 Dn (Dn_1 before corr) $D_{4\,5\,7\,8}$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) K_1 T_2 °राज (for °बाहो) — ^{b}) Da Dn_1 D_5 S (except T_2) उपागत, D_3 अनुत्तम (for उपस्थितम्) — K_2 om (hapl) 10^{cd} — ^{c}) K_3 हैडब्य, K_5 D_2 (orig as in text) $_{5\,6}$ हैडब (for हैडिम्ब)

11 Before 11, D_6 ins सजय उवाच — ^{a}) Da_1 (before corr) आस्थाय, M_4 आदाय (for आज्ञाय) — ^{d}) D_6 नादयन् (for त्रासयन्) — ^{f}) Da_1 पर्वकालो (for °काले) K_5 Dn_2 D_1 T G महोदधि (for यथोदधि)

12 12^{ab} = (var) Udyogap App 1 (No 14), line 12 — ^{a}) B Da Dn $D_{4\,7\,8}$ G_2 तूमन्वगात्, D_5 °भ्यगात् — ^{b}) $K_{3\,5}$ D_2 आर्जुनिर्, $D_{1\,6}$ G_2 सात्यकिर् (for सौचित्तिर्) — ^{c}) Da_1 श्रोणितान् (for श्रेणिमान्) $Ś_1$ वसुधारश्च, K_2 °धानाश्च (for °द्रानश्च) — ^{d}) D_2 कास्यस्य $Ś_1$ चाभित, K_{0-3} $D_{2\,3}$ चाभि(K_2 °वि)भु, K_4 B वा विभू, Da Dn D_{4-8} वा विभु, D_1 M_1 चाभिभो, M_{2-5} चाभिभो (for चाभिभू)

13 ^{a}) T_2 सर्वे (for चैव) — ^{b}) M_2 °बला (for °रथा) — $K_{0\,1}$ om (hapl) 13^{c}–19^{b} — ^{c}) D_5 क्षत्रदेवस्य, T_1 G_4 क्षेत्रदेवश्च (for क्षत्र°) — ^{d}) D_6 क्षत्रधर्मात्, M_2 क्षत्रवर्मा (for °धर्मा)

14 $K_{0\,1}$ om 14 (cf v l 13) — ^{a}) Da_1 D_6 अनुपाधि, D_1 आनर्ताधि, $M_{2\,5}$ आनूपाधि (for अनूपाधि) T_2 शूरो (for चैव) — ^{b}) D_1 सु (for स्व) $Ś_1$ K_4 स्वबलमाश्रित, S °सवृत — ^{c}) D_1 बृहता, T_1 G_4 मागधा (for महता) K_2 D_4 शरवर्षेण (for रथवशेन) — ^{d}) S_1 $K_{2\,3\,5}$ Da_1 $D_{1\,5\,6}$ हैडब (for हैडिम्ब) K_2 B_1 D_6 $M_{3\,4}$ पर्यवारयत्

15 $K_{0\,1}$ om 15 (cf v l 13) — ^{a}) S (except T_2 M_4) मदोन्मत्तै, B_3 D_2 महा°, D_6 समादत्तै — ^{b}) $K_{3\,4}$ $B_{1\,2}$ Da_2 $D_{1\,3}$ T_1 G_4 षट्साहस्रै, K_5 खड्गहस्तै, B_3 यष्टिहस्तै, Da_1 **हस्तै, D_5 बद्धहस्तै (for षट्सहस्रै) B_2 पदातिभि (for प्रहारिभि) — ^{c}) K_5 D_2 अभ्यरक्षत, $D_{4\,6}$ अभिरक्षत $K_{3\,5}$ D_2 सहसा (for सहिता) — ^{d}) Da_1 राक्षसेंद्रघटोत्कच

16 $K_{0\,1}$ om 16 (cf v l 13) — ^{ab}) D_1 transp सिंहनादेन and नेमिघोषेण $Ś_1$ वै सह, K_3 B D (except D_{1-3}) M_{3-5} चैव ह (for चैव हि) — ^{c}) $Ś_1$ K_4 खुरनेमिनिनादैश्च, K_2 $B_{1\,4}$ Da Dn D_{4-8} खुर (Dn_2 क्रूर)शब्दनिपातैश्च, $K_{3\,5}$ D_2 खुरशब्देन नादैश्च, T_2 खरशब्दनिनादैश्च — ^{d}) D_5 कपयत (for कम्पयन्तो)

17 $K_{0\,1}$ om 17 (cf v l 13), $Ś_1$ om 17^{a}–18^{b} — ^{b}) $K_{3\,5}$ B_4 $D_{1\,3}$ S शब्द तत्, Da Dn_1 (m as in text) सर्वं तत् (Dn_1 त), D_2 त शब्द (by transp) D_5 सर्वं तत्वार्थक बल — ^{d}) K_{3-5} Da Dn_1 $D_{1\,2\,5\,6}$ तदा (for तथा) S विकीर्ण(T_2 G_1 वर्ण°, G_2 °घूर्ण, M_4 षण्ण)मभवत्तदा — ^{e}) K_5 पराचित्त, D_1 परावृत्त, D_2 परिवित्त, S परिवृत्य

भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ।
परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ॥ १७
ततः प्रववृते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम् ।
तावकानां परेषा च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहार प्रचक्रिरे ।
व्यतिषक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ १९
हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ २०
सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्रजः ।
रथाश्वगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् ॥ २१
धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
नैव खे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ २२
पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २३
शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ २४
गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।
प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २५
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पतता रणे । C 6 4166 B 6 93 28 K 6 93 28

(M3 5 °ङ्गुत्य) (for परिवृत्त) — f) K4 परिवार्य, B3 °त्यक्त्वा, T2 नृत्य (for °त्यज्य)

18 Ko 1 om 18 (cf v l 13), Ś1 om 18^{ab} (cf v l 17) — b) K2 B Da1 Dn1 D4 6–8 तत्र तेषा (for तत्र तत्र) — K5 om (hapl) 18^{cd} — d) G1 समरेषु (for सग्रामेषु)

19 19^{abcd} = (var) 28 — Ko 1 om 19^{ab} (cf v l 13) D8 om (hapl) 19^{c}–20^{b} — d) B1 T2 प्रचक्रमे (for क्रिरे) — e) S1 D6 T1 व्यतिषि(D6 °शि)क्त, K1 4 B Da1 Dn1 D2 G1 ष्वक्त (for षक्त) D1 तदा (for महा) — f) K3 भीम, K4 B1 2 Da Dn1 D5 S (except G2) वीर (for युद्ध) D2 3 (*sup lin sec m* as in text) भीम, T2 वीर (for भीरु)

20 D8 om 20^{ab} (cf v l 19) — a) K5 हया गजा, S हया हयै — b) Ko 2 3 D1–3 5 6 पदाता (for पादाता) S पा(G1 2 M5 प)दाताश्च पदातिभि . — After 20^{ab}, S ins

352* रथा रथै समागच्छन्नागा नागैश्च सयुगे ।
[M2 समाजग्मुर् (for °गच्छन्)]

— d) Ś1 प्रासयान (for प्रार्थयाना) K4 B2 D5 सह स्वश, B1 3 4 Dn2 D4 6–8 T2 G1 M समभ्ययु (for महद्यश)

21 a) T1 G चापतत् (for चाभवत्) Ko–2 तीव्रान् (for तीव्र) T2 सह चापामह तीव्रं (sic) — c) K3 D2 रथ(D2 °था)नागाश्वपत्तीना, Dn2 D4 6–8 T1 G गजाश्वरथपत्तीनां — d) Ś1 मद, Da Dn1 D5 T G1 4 M2 पाद (for पद) D2 समुद्धुत (for समुद्धतम्)

22 a) Ko–2 धूमारुण, K3 5 D6 धूमारुण, T1 G ताम्रारुण, T2 M1–3 5 ताम्रारुण, M4 तदा ताम्रा (for धूम्रारुण) — b) K5 च चावृणोत् (for समा) D2 रथभूमिं च सवृणोत् — c) D4 परो (for परे) T1 G4 नैव स्वैरपरै राजन् — d) K3 5 D2 6 समजानन्, D1 न प्राजानन्, S प्रा(T G2 प्र, M2 व्य)जानत — After 22, G1 reads 26^{ab}

23 a) Da1 न जानाति — b) S रणे (for तथा) — c) K1 नराभूते, D8 (marg *sec m* as in text) महाभूते (for तथा भूते) — d) S रोम° (for लोम°)

24 K3 om (hapl) 24^{d}–26^{c} T1 G om 24–25 — d) K4 damaged K5 B D प्रेतानामिव भारत, T2 M अश्मना पततामिव

25 K3 T1 G om 25 (cf v l 24) — b) Ko 1 D2 6 शोणितार्द्र°, B3 D8 शोणितौघ° (for शोणितान्त्र°) — c) D1 3 घोरा (for तत्र) — d) Ś1 केशशेवाल°, K5 D2 केशशै(D2 °शी)वलिनी तथा, D6 केशशैवाल-शाद्वला Some MSS °शाड्वला (for °शाद्वला).

26 K3 om 26^{abc} (cf v l 24), M4 om 26 G1 reads 26^{ab} after 22 — a) T1 G शूराणा (for नराणा) B2 चापि (for चैव) K5 कोशेभ्य (for कायेभ्य) — b) M1–3 5 अपि (for रणे) — c) B4 शुश्राव (for शुश्रुवे) K5 D2 3 M2 सुमहाशब्द°, T2 G2 सतत शब्द D1 श्रूयते सुमहच्छब्द° — d) Ko–2 पर्वतेभ्योऽश्मनामिव.

C 6 4166
B 6 93 28
K 6 93 28

शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २६
विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूद्वसुंधरा ॥ २७
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २८
हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ २९
नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३०
प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः ।
अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३१
ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलंकृताः ।
संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३२
केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ।
निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ३५
नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।

27 Ko 1 om 27 K5 D2 transp 27 and 28 — ^{b}) K4 damaged K3 T2 छिन्नशस्त्रैश्च, Da Dn1 (m as in text) D5 दिग्धगा(D5 मा)त्रैश्च — ^{c}) K4 damaged K3 5 D6 सछिन्नदेहैश्च, D2 सछन्न, T1 G सकीर्णं, M सभिन्नगात्रैश्च (for देहैश्च) — ^{d}) K3 5 D1–3 6 सस्तीर्णा, K4 सछन्ना, T1 विस्तीर्णा, T2 M1 3–5 सपूर्णा (for सकीर्णा)

28 = (var) 19^{abcd} K5 D2 transp 27 and 28 — ^{b}) T1 G4 प्रमुचतो महारथा — ^{c}) Ko–2 D6 अन्योन्यमभ्यधावत — ^{d}) K3 5 B D (except D1 3) सप्रहारार्थमुद्यता (K5 °त)

29 ^{b}) K3 भय, T2 अथ (for हय) Ko–2 क्रोधरक्तेक्षणा भृश (= 30^{b}) — ^{c}) K3 समाहता, K5 अनाहत्य, D4 समाहृत्य, D8 समाहन्य (for °हत्य) Ko–2 उरास्युरोभिरन्योन्य (= 30^{c}) — D3 om (hapl) 29^{d}–30^{c} — ^{d}) T2 शतजीविता (for गत)

30 D3 om 30^{abc} (cf v l 29) — ^{c}) D1 2 8 उरसि (for उरासि) Ko–2 समाहत्य रणेन्योन्य (= 29^{c}) S (except T2) उरोनिघर्षणेन्योन्य — ^{d}) Ś1 M4 समाश्रित्य, Ko–2 क्लिष्य, T2 हत्य (for °श्लिष्य)

31 ^{b}) K5 D2 परवारणान्, B1 रववारणै (sic), D1 3 वरवारणै, S (T2 damaged) शत्रुवारणा (for परवारणा) Ś1 वारणै परवारणा — ^{c}) K4 अभ्यघ्नति, B Da Dn D4 5 7 8 अभ्यघ्नत, D1 3 अभिघ्नतो, S अभिजघ्नुर् (for °घ्नन्ति) K5 D2 अभिमृ(K5 °पृ)ष्टविषाणाश्च — M3 5 om (hapl) 31^{d}–33^{a} — ^{d}) K5 D2 वारणाना च सयुगे

32 M3 5 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) K4 B Da Dn D1 3 4 7 8 S (M3 5 om) °रुधिरोत्पीडा, D5 तरुणोत्पीडा (for रुधिरापीडा) — ^{c}) Ko ससता (for ससक्ता) — ^{d}) T2 महीधरे (for सविद्युत)

33 M3 5 om 33^{a} (cf v l 31) — ^{a}) T2 नाग, G2 भिन्न (for भिन्ना) — ^{b}) M2 भिन्नकुम्भैश्च K3 D2 6 वारणा (for तोमरै) — ^{c}) D2 3 (*sup lin* as in text) 6 व्यनदतो D2 [ऽ]भ्यधावतो (for वन्त) — D6 om (hapl) 33^{d}–38^{e} — ^{d}) Ko गर्जतो B Da Dn D4 5 7 8 गर्जमाना (Da D5 °णा) घना (B3 गजा) इव, D1 गर्जतो जलदैरिव

34 D6 om 34 (cf v l 33) — ^{a}) D2 कैश्चिद्धस्तैर्, T2 कृत्तहस्तैर् (for केचिद्धस्तैर्) Ko 2 छिन्नगात्रास्, T1 G4 तथा छिन्नैश्, T2 द्विधा भिन्नैश् — ^{b}) Ko–2 छिन्नहस्तास्, B2 T G4 छिन्नगात्रैस्, M4 भिन्नगात्रास् (for छिन्न) — ^{c}) K1 3 5 D2 3 5 तुमले, T1 G समरे (for तुमुले) — ^{d}) Ś1 Ko 2 इव द्रुमा, K5 D2 इवाडजा (for इवाद्रय)

35 D6 om 35 (cf v l 33) — ^{a}) Ko पार्श्वैश्च, K2 M1 2 पार्श्वै च, K3 D5 पार्श्वै सु, K4 T1 G4 पार्श्वै वि, D1 3 T2 G1 2 M3 5 पार्श्वेषु (for पार्श्वैस्तु) Ko–2 चरितैरन्यैर्, K4 D1 3 S (except G2) दारिताश्चा (D1 °ता अ)न्यैर्, K5 दारितैरन्यैर् — ^{b}) K3–5 D1 2 वारणा (for वारणैर्) K3–5 D2 पर (for वर) Ś1 K4 D1 2 M4 वारणै (for -वारणा) — ^{c}) K4 B4 सुस्रुवु (for मुमुचु) S1 Ko–2 भूमौ (for भूरि) — ^{d}) T2 धारा इव (for धातूनिव) Ko–2 धराधरा, T1 G महाद्रय (for महीधरा)

36 D6 om 36 (cf v l 33) Da1 om 36^{a}–37^{b}

हतारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ३६
केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
रथान्हयान्पदातांश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३७
तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ३८
रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ३९
स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरम् ।
प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४०
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

संजय उवाच ।
स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १
प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् । *C. 6. 4183 B. 6. 94. 2 K. 6. 94. 2

K5 reads 36 after 38 — a) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 नाराचनिहता (for चाभिहतास्) Da2 Dn1 D5 S चान्ये (for त्वन्ये) — After 36ab, M1 repeats (hapl.) 33c–36b — c) K0 हयारोहा (for हता°) K2 च दृश्यते, B3 प्रदृश्यत (for व्यदृ°) Dn2 D4 7 8 वि(D4 व्य°)नदतोऽभ्यधावत (= 33c)

37 D6 om. 37 (cf. v. l. 33). Da1 om. 37ab (cf. v. l. 36) — a) T2 क्लेश (for क्रोध°) — b) K0–2 सदाना, T2 मदाध (for मदान्धा) D8 निवच ग्रहा, Cc d निरव° (as in text) — c) K0 रथा हयान्, K2 तथा हयान्, K3 5 रथानश्वान्, B4 हयान्र थान् (by transp.) Ś1 K0–2 B2 D1 3 पदातींश्च (for °तांश्च) — d) Da1 समृद्ध, Da2 ममृध, T2 म मृजु, M2 ममृत (for ममृदु°) D1 3 T1 G1 4 M द्विपा, G2 नृप° (for रणे)

38 D6 om. 38abc (cf. v. l. 33) — a) Ś1 तदा, K5 D2 G1 रथा (for तथा) K3 5 D2 रणे त्रस्तास् (for हयारोहैस्) — c) K3 5 D1 2 6 [अ]भ्यधावत, K4 न्यवर्तत, Da D5 [अ]भ्यवर्षत, D8 व्यधावत (for [अ]भ्यवर्तन्त) M1 2 ततस्तेनाभ्यवर्तत — d) K0 2 कुर्वतो, T2 चक्रुस्ता (for कुर्वन्तो) — After 38, K5 reads 36

39 a) Dn2 रथिना (for रथिनो) T2 चैव (for सार्धं). — b) D3 6 तनुत्यजा, T2 तनुत्यज — c) Da1 D5 पार्श (for परा°)

40 a) M3 स्वयपर (sic) (for स्वयंवर) K3 इवामदो, K5 इवामृद्धो, D2 इवामर्षे (for इवामर्दे) T1 G4 स्वय वरूथसमर्दे — b) K3 5 D2 नृपाणाम्, Dn2 D4 6–8 प्रचक्रुर्, T1 G ममर्दुर्, T2 M निजघ्नुर् (for प्रजह्रुर्) K5 इतरेतर (for °तरम्) — d) D1 चायुध (for वा युद्ध°) Most S MSS. षालिन (for शालिन°)

41 b) S रोम° (for लोम°) — c) K3 D2 5 महासैन्य (for महत्सैन्य°) — d) D2 3 प्रायसो, T1 G2 4 प्रययौ (for प्रायशो) M3 5 (both inf. lin.) वितथीकृत (for विमुखी°)

Colophon om. in Ś1 K0 1 — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, K3 mentions only अष्टमेहनि, K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे, K5 D2 अष्टम युद्धदिवसे, Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे, D6 अष्टम दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — Adhy. name: T2 M1–3 5 धार्तराष्ट्रसेनापलायन (T2 °पराजय) — Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 T2 M3 4 90, D6 T1 G1 2 4 88, M1 2 89 (as in text), M5 91 — Śloka no.: Dn D5 6 43

90

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 D6 om. the ref. — b) B2 रणे (for राजा). K0–2 तदा (for स्वयम्) — c) S °धावत्सुसंक्रुद्धो — T2 om. (hapl.) 1d–34c — d) Da1 D8

C 6 4183 B 6 94 2 K 6 94 2 °महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् ।
भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
संदधे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ।
तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ॥ ४
स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
समालल्म्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ५
तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ ६
अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।
समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ॥ ७
संप्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धाञ्जातसंभ्रमान् ।
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ॥ ८
क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ९
एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः ॥ १०
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः ।
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ॥ ११

अरिंदम

2 K1 T2 om 2 (for T2, cf v l 1) —[a]) D3 सगृह्य D2 तु (for सु) Da1 D5 सुमहाचापम् —[b]) K0 2-4 B2 D6 T1 G4 °प्रभ, D5 स्वय (for स्वनम्) —[d]) M2 3 5 पाडवान् D3 समताडयत्, D6 8 G1 वाकिरन्, M °वारयत्

3 T2 om 3 (cf v l 1) —[a]) K3 D1 तु (for च) K4 समादाय, K5 D2 सुसधाय (for च सधाय) —[b]) Ś1 स (for सु) Ś1 K0 1 लोमवाहन, K5 D2 हर्षण, D3 G1 रोमवाहिन, T1 G2 4 लोमवापिन (for लोमवाहिनम्)

4 T2 om 4 (cf v l 1) —[a]) K0 1 Dn1 तदतरे (for °तर) K5 D2 M5 तदनतर च सप्रेक्ष्य (hypermetric) —[b]) K4 damaged —[c]) K3-5 B2 3 Da Dn D2-5 7 8 G1 M प्र(B2 3 स)सदधे शि(D2 सि)त बाण, D1 ततस्तु प्रेषयद्बाण —[d]) K3 Da1 D1 5 दारुण (for दारणम्) K2 गिरीणामिव धारिण —[e]) K3 5 D2 3 6 8 बाहु, K4 B Da Dn D4 5 7 राज (for °बाहुर्)

5 T2 om 5 (cf v l 1) Ś1 om (hapl) 5[ab] —[b]) K0 सृक्किणी, K1 सृत्किणी, K3 सृकिर्णी, B2 4 Dn1 सृक्कणी, Da1 D7 3-5 7, T1 G3 सृक्किणी, Da2 M सृक्कणी K0 D1 3 8 T1 G4 परिलेलिहन्, K1 2 लीलिहन् D6 परामृश्य तु सृक्किर्णी —[c]) K0-2 समालभत, K3-5 B2 D2 समालबत, B3 समालब्य च, Da1 समालल्लब, D1 रथात्पपात, S (T2 om) समाश्रयत (for °लल्म्बे) —[d]) Some MSS °परिस्कृत, D5 परिस्तुत D1 ध्वजयष्टिमुपाश्रित

6 T2 om 6 (cf v l 1) —[c]) T1 G1 4 कोपेन (for क्रोधेन) K3 Da Dn1 D1 5 [अ]ति, G1 [अ]पि (for [अ]भि) —[d]) S (T2 om) कौरव (for पावक)

7 T2 om 7 (cf v l 1) —[a]) K4 Dn2 D4 6 8 चापि (for चैव) —[c]) D6 T1 G1 4 M2 4 तमभ्य° (for समभ्य°) —[d]) Da1 राजसभ्रम (for जातसभ्रमा) D1 राजन्सजातसभ्रमा

8 T2 om 8 (cf v l 1) G1 om (hapl) 8[ab] —[a]) K2 Dn2 D2 4 7 8 M सप्रेक्ष्यैतान् (for सप्रेक्ष्य तान्) K2 4 B3 4 Dn2 D2 4 7 8 सपतत (for आपतत) —[b]) K2 जातसभ्रम, D4 जातसभ्रमा D1 सक्रुद्धाश्च स सभ्रमात् —[c]) D8 भरद्वाजो (for भार°) T1 G1 4 M राजस् (for वाक्य) —[d]) Ś1 K0 1 3 4 D1 महारथ (for रथान्)

9 T2 om 9 (cf v l 1) Before 9, D6 ins. द्रोण उवाच —[ab]) S (T2 om) transp भद्र व and राजान D3 परिरक्षितु, T1 G4 M4 रक्षथ (for °रक्षत) —[d]) S (T2 om) मज्जतमिव सागरे

10 T2 om 10 (cf v l 1) —[a]) K0-2 एते सर्वे, M1-3 5 तेभिक्रुद्धा (for एते क्रुद्धा) G1 वीरसारा, M1-3 5 महात्मान (for महेष्वासा) —[d]) K3 5 D2 उपागता, B Da Dn D1 3-8 T1 G उपाद्रवन्, M अभिद्रुता (for उपद्रुता)

11 T2 om 11 (cf v l 1) —[a]) M नानाशस्त्राणि वै वीरा —[b]) K3 रता जये (by transp), B1 2 4 जये वृता, B3 D (except D1-3 5) M जये

तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १२
कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः ।
आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १३
ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहार प्रचक्रिरे ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १४
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ १५
भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ १६
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १७
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १८
गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ १९
तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २०
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

C 6 4203
B 6 94 22
K 6 94 22

धता, T1 G महारथा (for जये रता) — e) K1 Da1 D5 नदतौ, K2 नदतो (for नदन्तो) T1 G2 4 भैरव नाद (for भैरवान्नादान्) — d) K0 3-5 B D (except D8) T1 G भूमिपान् (for भूमिमाम्)

12 T2 om 12 (cf v l 1) Before 12, D6 ins संजय उवाच — b) B1 M2 सौमदत्ति, D1 G2 सोमदत्ति — c) K4 तावत (for तावका) K0 B1 2 4 समधावत, Da Dn1 D5 पश्यत (for वर्तन्त)

13 T2 om 13 (cf v l 1) — d) T1 G2 4 सैंधवश्च D8 T1 G जयद्रथ (for बृहद्बल) — e) D2 आवत्योथ महेष्वासो — f) Ś1 K2 कौरवान्, K3 5 D2 समतात् (for कौरव) B4 D1 प्रत्यवारयन्

14 T2 om 14 (cf v l 1) — d) K4 परस्पर जिगीषव

15 T2 om 15 (cf v l 1) — a) K4 Da Dn1 D1 3 5 द्रोणस्ततो (D8 स्तु सु-) महाबाहुर् — b) K0 विस्फूर्य, G1 2 M विष्फार्य (for विस्फार्य) — c) B1 Da Dn1 D1 3 5 भीमसेन रणे (D1 ततो, D8 शरै) राजन् — d) Ś1 K0-2 समार्दयत्, K3 D1 S (T2 om) समर्पयत् (for समा)

16 T2 om 16 (cf v l 1) — a) K0 1 भीम श्चैनं, D1 भूय एव, T1 G1 4 भूयश्चैव (for भूयश्चैन) — K0 om (hapl) 16b–20e K1 om 16b–17c — b) Ś1 D8 शरवर्षैर् (for शरै शीघ्रम्) K2 5 D8 इवाकिरन् (K2 °रत्), K3 D2 अवाकिरन् (for अवाकिरत्) B1 Da Dn1 D4 S (T2 om) शरैर्बहुभिरावृणोत् — cd) Cf 6 89 4cd — d) Ś1 K4 Dn2 D3 8 T1 G4 M4 प्रावृषीव, D5 शरादिव (for शरदीव) G1 M वलाहक

17 K0 T2 om 17, K1 om 17abc (cf v l 16, 1) — a) Da1 प्रत्यविध्य (for ध्यद्) — d) Da D5 8 T1 G2 4 सव्य (for सव्ये) Da2 महाबल, D5 °बल, T1 G1 4 M स्तनांतरे (for महाबल)

18 K0 T2 om 18 (cf v l 16, 1) — a) = 33c K1 सु गाडविद्दो (sic) — K5 om (hapl) 18b–33c — b) D6 तपोविद्धश्च (for वयोवृद्धश्च) — c) Ś1 K1 3 B2-4 T1 G प्रणष्टसज्ञ, D6 अनष्ट — d) = 6 23 47b, 90 33d Da1 D5 रथोपस्थम् K2 इवा (for उपा)

19 K0 5 T2 om 19 (cf v l 16, 18, 1) — b) D2 तदा (for स्वयम्) — c) Ś1 द्रोणिश्चनिश्च (corrupt), K1 3 Da1 D3 5 7 T1 G1 2 M2 5 द्रोणायनिश्च K2 B1 3 Dn2 D4-7 सक्रुद्धो (for सक्रुद्धौ) D1 8 द्रौणिश्च निश्वसन्क्रुद्धो, D2 द्रोणायाति सुसक्रुद्, G4 द्रौणिश्चातीव सक्रुद्धो — d) D2 द्रुत (for °द्रुतौ)

20 K5 T2 om 20 (cf v l 18, 1) K0 om 20abc (cf v l 16) — a) D2 तमापतत सप्रेक्ष्य — b) K3 तदा कालातकोपम, Da Dn1 D5 क्रुद्धौ कालातकोपमौ, D1 3 6 तदा कालातकोपमौ — c) K2 भीमश्चैन (for सेनो) — d) B D (except D3 6) T1 G2 4 M1 3 सत्वर (for र)

21 K5 T2 om 21 (cf. v l 18, 1). D5 om 21ab — b) K1 [अ]चल (for °ल) — c) D1 घोरां

C 6 4203 B 6 94 22 K 6 94 22 समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ २१
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २२
तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ।
समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २४
भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।
नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ।
सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ॥ २५
तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ।
अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २६
अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ।
नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ।
स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः ॥ २७
स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ॥ २८
विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरम् ।
येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा ॥ २९

(for गुर्वीं) — d) Ko 2-4 D1-3 6 G1 2 M काल दण्डोपमां (K2 मो) D2 युधि (for रणे)

22 K5 D2 T2 om 22 (for K5 T2, cf v 1 18, 1) — a) Ś1 Ko Da1 D5 उद्यतगदा, G1 2 गत (for गद) — b) D6 7 कैलाशम् — c) D3 7 तु (for च) D1 गुरुपुत्रश्च राजा च — d) K1 सहितावभि धावता, K2 सहितामभ्य°

23 K5 T2 om 23 (cf v 1 18, 1) — a) M2 तमा (for तावा) Da2 D5 सप्रेक्ष्य,* D2 T1 G त्व रितौ, M सहसा (for सहितौ) — b) T1 G सहसा (for त्वरितौ) D3 धन्विना (for बलिना) — d) Ko-2 भीमसेनो महाबल

24 K5 T2 om 24 (cf v 1 18, 1) — b) D1 घोर° (for भीम) — c) K4 G M तमभ्य° (for स मभ्य)

25 K5 T2 om 25 (cf v 1 18, 1) T1 G4 om (hapl) 25a-26d Ko 1 om (hapl) 25bcde — d) Ś1 K2 Da1 Dn1 D2 अताडयत्, B1 D6 अपातयत्, Da2 D5 8 M1 अताडयन् (for अपातयन्) — e) Ś1 कौरव, K4 कौरवा, D6 M2 पाडवा (for पाण्डव) D2 सहिता सर्वे पीडयत (hypermetric) — f) D1 पीडयाना, D2 भीमसेन (for पीडयन्त) K3 B1 पर स्पर (for समन्तत) G1 2 M4 समतात्समपीडयन्, M1-3 5 समतात्पर्यवारयन्

26 K5 T2 om 26 (cf v 1 18, 1) T1 G4 om 26abcd (cf v 1 25) — d) K3 D3 M1-3 रथ र्षभा, D2 नराधिपा (for महारथा) — f) S (T2 om) त्यक्त्वा प्राणान् (by transp) D3 सुदु सहान् (for सुदुस्त्यजान्)

27 K5 T2 om 27 (cf v 1 18, 1) — a) Da1 D6 8 अनुपा (for अनूपा) K4 S (T2 om) वीरो (for शूरो) — b) Ko 1 दयत सखा, Da1 देवत सखा, D5 दैत्यदानवा (for दयित सखा) — c) Ś1 D1 नीलोत्पलाबुदप्रख्य (D1 निभ), D2 नीलो नीला बुद सख्ये — e) D1 सार्धं ते (for स्पर्धते) T1 G4 स, G1 2 च (for हि) — f) K1 2 4 B D (except D1 2 6) M स, T1 G हि (for य)

28 K5 T2 om 28 (cf v 1 18, 1) — ab) S (T2 om) विव्याध (M1-3 5 विस्फार्य) सुमहच्चाप वि स्फार्य (M1-3 5 विव्याध) द्रौणिमाहवे — c) K3 शक्तो, T1 G4 M रुद्रो, G1 2 चेंद्रो (for शक्रो) D8 महा वीर (for °राज) — d) Ko 2 दानवान् (for °वम्)

29 K5 T2 om 29 (cf v 1 18, 1) — a) Da1 D5 6 विप्रचित्त, D1 द्रुत, D2 चित्य (for चित्तिं) — b) Ś1 दैवताना, D2 देवाना च (for देवताना) — c) S (T2 om) लोकास्त्रय (for लोकत्रय) Ś1 Ko-2 रोषात्, K3 ह्येतत् (for क्रोधात्) — d) S (T2 om) त्रा (T1 G4 शा) सिता (for त्रासित) — After 29, T1 G M4 ins

353* स रुद्रेण जित पूर्वं निहतो मातरिश्वना ।

[G1 रुद्रेशौ (for रुद्रेण) M4 निर्जितो (for निहतो)]

30 K5 T2 om 30 (cf v 1 18, 1) — a) D1 अथ (for तथा) S (T2 om) निर्भिण्ण — b) K8

तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पतत्रिणा ।
संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ॥ ३०
स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ॥ ३१
ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारपायितान् ।
जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ॥ ३२
सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३३
मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ।
घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३४
अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
तथेतरे अभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ३५
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ ३६
निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ॥ ३७ C 6 4221 B 6 94 40 K 6 94 40

B2–4 Dn2 D1 2 4 6–8 M सुमुक्तेन (for खेन) D1 सुपर्वणा (for पतत्रिणा) K4 B1 Da Dn1 D5 सुप्रयुक्तेन पत्रिणा, T1 G4 सम्यग्युक्तेन पत्रिणा, G1 सुसूक्ष्मेण पतत्रिणा, G2 सह सूतेन पत्रिणा — c) Da2 D5 स जातो, D1 6 स जाड्य (for सजात) Ś1 सजातरुधिरापीड, K3 D2 6 रुधिरापीडो — d) K3 Da1 द्रोणि, D6 द्रौणि

31 K5 T2 om 31 (cf v l 18, 1) — a) T1 G1 4 M विष्फार्य (for विस्फार्य) K0 छित्रम् (for चित्रम्) — b) K3 D2 प्रभ (for स्वनम्) — c) Ś1 K0–2 चक्रे (for दध्रे)

32 K5 T2 om 32 (cf v l 18, 1) — a) B1 तत्र (for ततः) Ś1 K1 2 G1 विपुलान् (for विमलान्) — b) M4 शरान् (for भल्लान्) Ś1 कदारपायितान्, K0 1 कोर्धा(K0 °धा)रधावि (sic), K2 D4 7 G1 M4 कर्मारपावि, K3 4 B Da Dn1 D2 6 कर्मारमार्जि, Dn2 D5 8 M2 क(D8 कि)र्मारपा(D5 °मा)चि, D3 सप्तसु पायि, M1 3 5 कर्मारवायि (M1 *sup lin* °चि) Only G2 Cd कर्मारपायितान् (as in text) D1 तदा सप्त सुयोधिन, T1 G4 कर्मारपरिमार्जितान् — d) B1 स (for च) B1 3 Da Dn1 D1 3 5 सारथिं ध्वजमेव च — After 32, K3 ins

354* तत षष्ठेन भल्लेन रथात्सूतमपातयत् ।,

while S (T2 om) ins

355* सूत चैकेन भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।

33 K5 om 33abc (cf v l 18) T2 om 33 (cf v l 1) — a) B1 तु (for च) T1 G4 फल्लेन (for भल्लेन) D1 ततोपरेण भल्लेन, D2 (marg *sec m*) भल्लेन च सुतीक्ष्णेन, D6 षष्ठेन चैव भल्लेन — b) D5 नीलो (for नील) — d) D1 2 रथोपस्थम् (for रथोपस्थं)

34 T2 om 34abc (cf v l 1) — b) K3 5 B2 D2 मेघ, T1 G1 2 4 सभ्म (for मभ्र) — c) B4 [s]ति, D6–8 [s]भि (for ऽपि) — d) K4 5 B D (except D1) G1 M ज्ञातिभि, T1 G2 4 राक्षसै (for भ्रातृभि)

35 b) K2 D2 T2 शोभित, B2 शोभन (for °शोभिनम्) — c) K0–3 5 D1 3 T2 G1 2 M तथे (K0 थै)तरान्, Da1 तथैतरे, D2 T1 G4 तथेतरा (for तथेतरे) K4 B Da Dn D4–8 चाभ्यधावन्, D2 ह्यभ्य (for अभ्य) — d) Da Dn1 D5 राक्षसान् (for राक्षसा) D3 घोरदर्शना (for युद्ध°) D1 राक्षसो घोरदर्शन — After 35, Ś1 erroneously reads 37bc, *repeating* it in its proper place S ins after 35

356* भीमसेनोऽपि समरे नील नीलाञ्जनप्रभम् ।
आरोप्य स्वरथ वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ।

[(L 1) G1 महाबाहुर् (for ऽपि समरे) — (L 2) G2 विरथ (for स्वरथ)]

36 a) D3 तमायात तु, S (except G2) घटोत्कच च — D5 om (hapl) from दर्शनम् in 36b to भीम in 37b — c) K1 अभिधावत, K3 5 D1 2 अभ्यवर्त(K5 °र्तं)त — d) K0 भरद्वाजा S भारद्वाज प्रतापवान्

37 D5 om up to भीम in 37b (cf v l 36) — a) Ś1 K0 निजघ्न सु, K1 निजघान स, K3 5 D6 निजघानाथ (for निजघान च) T1 G2 4 तेजस्वी (for संक्रुद्धो) — b) K3 Da Dn1 D3 घोर (for भीम). — c) Da D5 ते (for ये) D1 तस्य (for क्रुद्धा) D2 येभवस्त्वग्रत क्रुद्धा, T G ते द्रवतस्तत क्रुद्धा, M तेभवन्विमुखा राजन् — d) T1 G पुरोगमा (for पुरःसरा)

C 6 4221 B 6 94 40 K 6 94 40

विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ३८
प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ।
मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ३९
ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्तान्मेदिनीतले ।
विचेष्टमानान्कृपणाञ्शोणितेन समुक्षितान् ॥ ४०
द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ ४१

विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४२
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति ।
मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४३
युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे ।
घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ।
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ॥ ४४
तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।

38 a) Da Dn1 D0 विरथा(Da1 था)श्चैव, D1 M2 5 विमुखाश्चैव, D3 खाश्चापि D1 त (for तान्) — b) D8 द्रौणिं, S द्रोण (T2 ण) (for द्रौणि) — c) D5 अविध्यत K3 D2 3 6 महामायो, K4 राज, S बाहुर् (for कायो)

39 a) S1 K2 4 B Dn2 D1 3 4 7 8 ततो माया (for महामाया) — b) Da Dn1 D3 5 6 दुरासदा (for सुदारुणाम्) — c) K1 द्रौणिं, S द्रोण (for द्रौणिं) — d) D1 शरैर्मायाविनिर्मितै, M1-3 5 मायावी राक्षसेश्वर

40 a) B1 राक्षसा, S कौरवा (for तावका) — b) Da Dn1 (m as in text) D5 विषयी (for विमुखी) — c) K5 अन्योन्ये (for अन्योन्य) Ś1 K0-2 4 D1 3 M1-3 5 समदृश्यत, K3 5 B4 D2 °पश्यत (for °पश्यन्त) — d) Ś1 K0 2 4 B Da2 Dn2 D1 4-7 T2 G1 2 M1-3 5 निकृत्ता, K2 D2 निघ्नतो (D2 °ते), K5 निभृता, D3 8 निकृता, T1 G4 निकृत्वा (for निकृत्तान्) D1 मर्मभेदिभि (for मेदिनीतले) — e) Ś1 T G1 4 M विवेष्टमाना(M2 5 °णा)न्, K0 1 D3 विवेष्टमाणा (D3 °ना), K2 3 5 B4 Dn2 D1 2 विचेष्टमाना, Da Dn1 D5 विचेष्टमाणान् (for विचेष्टमानान्) K2 3 5 B4 Dn2 D2-4 6-8 कृपणा, D1 कृपण (for कृपणान्) — f) T G2 4 शोणितौ(G2 तो)घ (for शोणितेन) K3 D1 2 6 समुक्षिता, K4 B1-3 Da Dn1 D5 S परिप्लुतान्, B4 Dn2 D3 4 7 8 परिप्लुता (for समुक्षितान्)

41 ab) K3 5 D1-3 6 द्रोणो दुर्योधन शल्य अ(D6 ह्य)श्वत्थामा तथैव च (K3 महाबल) — c) K0 1 प्रय युश्च, D2 3 प्रायसश्च, D5 प्रायसाश्च D2 तथेष्वासा (for महेष्वासा) — d) Ś1 K3 B3 4 Da Dn D3-5 7 8 स्म, K0-2 B2 स, D1 हि (for च) K5 D2 प्रधाना स्म च कौरवा

42 b) B Da Dn D4 5 7 8 राजानश्च निपातिता, D1 ध्वजाश्च विनि — c) B3 4 Da2 Dn2 D4-8 चैव (for च स) — d) K3 5 B D M4 सन्निकृत्ता, M1-3 5 सुनि K3 5 D2 च सर्वश (for सहस्रश)

43 a) Ś1 K4 D3 4 त दृष्ट्वा, S (except G2) दृष्ट्वैव (for तद्दृष्ट्वा) — b) S (except M4) प्रद्रुत (for वि) K5 D2 शिबिर प्रति भारत, D6 विद्रुत च निरतर — c) K2 3 D6 प्रक्रोशतो, T1 (before corr) G प्रकाशतो (G1 °शते, G2 शितो) D1 प्राक्रोशत तदा राजस् — d) Ś1 तव, D6 पिता, G1 यथा (for तथा) D6 देवव्रतस्तव (for °व्रतस्य च)

44 a) Ś1 युध्यध्व पालयध्व च — b) Ś1 मायेय (for मायैषा) K4 राक्षसा कृता — K2 om (hapl) 44c-45b — c) K4 B D4-7 M1-3 5 °प्रमुक्तेति, M4 प्रयुक्तो हि — d) K3 D2 ते नातिष्ठत मोहिता, D1 नातिष्ठति विमो°, D3 6 न व्य(D6 वा)तिष्ठति मो, T1 G4 न तिष्ठति विमो, G2 न तिष्ठत प्रमो — e) Da1 D5 नैव, T G M4 न च (for नैव) D1 शुश्रुवुर् (for श्रद्दधुर्) K3 B2 D2 S (except M4, M1 *sup lin*) वीरा (for भीता) — f) D1 वदतस्तु तदा वच

45 K2 om 45ab (cf v l 44) — a) K1 प्रजवतो, D3 M1-3 प्राद्रवतो, T1 G2 4 ते द्रवतो, G1 विद्र (for प्रद्र) Dn2 तां च प्रद्रवतीं दृष्ट्वा, D1 ततस्तान्द्रवतो दृष्ट्वा — b) K3 5 D2 6 जययुक्ताश्च, Da1 Dn1 D7 जयप्राप्ताश्च, S जय प्राप्य च (M तु) D3 स्म (for च) — d) K3 5 D1 2 6 S °नाद (for °नादान्)

शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च समन्तात्सस्वनुर्भृशम् ॥ ४५
एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना ।
सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

संजय उवाच ।
तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २
कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः ।
अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३
भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः ।
पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४
एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम । C 6 4236 B 6 95 5 K 6 95 5

— ^{e}) K_4 B Da Dn $D_{4.7.8}$ निर्घोषै, K_5 सिंह दुंदुभिनिर्घोष, $D_{1.2.6}$ S °निर्घोषा (D_1 °षान्) — ^{f}) K_4 B Da Dn D_{4-8} नेदिरे (for सस्वनुर्) K_5 समस्तात्समनुभृश (sic), D_1 समताच्छुश्रुवुर्दृढ

46 $K_{0.1}$ T_1 om 46 — ^{a}) K_3 च तद्, D_1 तच्च, D_2 तद्वद् (for तव) — ^{b}) $K_{3.5}$ Da_1 $D_{1.2.6}$ हैडबेन D_1 S (T_1 om) महात्मना — ^{c}) $M_{1.4}$ °भग्न (for °भग्न) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ B D_2 प्रद्रुत (for विद्रुत) K_3 D_6 भग्न विप्रद्रुत दिश, S (T_1 om) प्रभग्न सर्वतोदिश

Colophon om in $Ś_1$ — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} mention only अष्टमयुद्धदिवसे, K_4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे, Da Dn_1 D_5 घटोत्कचयुद्धे, D_6 अष्टमदिवसे, M_4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K_4 कौरवबलभग, D_6 कौरवसैन्यपराजय, T_2 घटोत्कचविजय, $M_{1.2}$ सकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da Dn_1 $D_{5.6}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_3 89, Da_2 (*sec m*) 51, Dn_2 T_2 M_4 91, $M_{1.2}$ 90 (as in text), M_5 92 — *Śloka no* Dn_1 49, Dn_2 $D_{5.6}$ 50

91

☞ The collations of G_3 were not available for this chapter

1 ^{a}) K_0 साक्राते, $K_{1.2}$ साक्रदे, $B_{1.2}$ संग्रामे, Da_1 सक्रोधे, M_1 (*sup lin*) $_2$ सक्रुद्धे (for सक्रन्दे) D_1 तस्मिन्निवृत्ते सग्रामे, T_2 तस्मिन्नहनि सक्रुद्धो — ^{b}) T_1 G_4 राजन् (for राजा) D_1 तत (for तदा) — After 1^{ab}, S ins

357* पराजय राक्षसेन नामृष्यत परतप ।

— ^{c}) S स भीष्मम् (for गाङ्गेयम्) — ^{d}) D_1 विनये नाभ्यवाद्य च, D_6 भिवद्य च (for भिवाद्य च)

2 ^{a}) G_2 °तत्त्वम् (for °वृत्तम्) — ^{b}) Dn_2 उपचक्रिरे (for °चक्रमे) — ^{c}) T_1 G च जय (for विजय)

3 ^{b}) K_0 D_8 निश्वस्य च, many MSS विनिश्वस्य — ^{c}) D_8 त (for च) D_5 तथा (for तदा) K_4 Da Dn_1 D_5 राजा (for राजन्) T G महाबाहु, M महाराज (for तदा राजन्)

4 T_1 G om (? hapl) 4^{ab} Before 4, D_6 ins दुर्योधन उवाच — ^{a}) D_8 समुपासृत्य, D_5 पुनराश्रित्य — ^{b}) $K_{0.1}$ अथापरै, K_3 Da_1 Dn_2 $D_{2.3.6}$ यथा परे, D_1 तथा परै (for यथा परै) T_2 M द्रोण चैव पितामह — ^{c}) K_1 पाडवो (for °वैर्) Dn_2 घोरै — ^{d}) G_2 महाप्रभो (for मया प्रभो)

5 ^{b}) D_1 अक्षौहिण्यस्तु, S अक्षोहिण्यश्च T_3 मया (for मम) — ^{c}) $D_{2.5.6}$ निर्देशे (for निदेशे) T_2

C 6 4236 B 6 95 5 K 6 95 5 निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ९
शृणु राजन्मम वचो यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०
आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।
धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति ॥ १२
अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३
तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः ।
त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
तस्मिन्रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः ।
भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ १५

सह (for तव)

6 ^{b}) D_1 परैर्भीमपुरोगमै — ^{c}) K_{0-2} पुरस्कृत्य, D_2 $M_{1-3\ 5}$ समासाद्य (for श्रित्य) — ^{d}) D_5 पाडव (for वैर्)

7 ^{b}) $K_{0\ 1\ 3}$ D_{1-3} शुष्क (for शुष्क) S शुष्केंधन मिवानल (M_3 °निल) — ^{c}) T_2 सदि (for तदि) — ^{d}) D_3 अरिंदम, T_2 च भारत (for परतप)

8 T_2 om 8^{a}–10^{b} — ^{a}) K_{0-2} D_4 S (T_2 om) राक्षसापशद — K_1 om 8^{c}–10^{c} — ^{c}) K_5 D_2 समासाद्य (for श्रित्य) $Ś_1$ K_0 Da_1 $D_{3\ 5\ 8}$ G_1 M दुर्धर्ष — ^{d}) $K_{0\ 3}$ $D_{1\ 3\ 6}$ S (T_2 om) त्व कर्तुम् (by transp), K_5 D_2 त्व वक्तुम् (for कर्तुं त्वम्) $Ś_1$ तन्मे कर्तुमिवार्हसि

9 K_1 T_2 om 9 (cf v 1 8) Before 9, D_6 ins संजय उवाच — ^{b}) Da Dn M_4 भरतसत्तम्

10 K_1 om 10^{abc}, T_2 om 10^{ab} (cf v 1 8) — Before 10, D_6 ins भीष्म उवाच — ^{b}) K (K_1 om) B D G_1 यत्त्वा, M_5 त्वया (for यत्त्वा) — K_4 om 10^{cd} — ^{d}) K_0 मन्त्रि° (for वर्ति) D_1 प्रयत्नत (for परतप)

11 $K_{0\ 1}$ om (? hapl) 11 — ^{a}) Da_1 D_5 T_1 आत्मरक्षो (for आत्मा रक्ष्यो) S त्वया (for रणे) D_1 [ऽ]रीणा (for तात) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_3 सर्वावस्थमरिंदम, D_1 सर्वभावादरिदम — ^{c}) K_2 Da_1 सग्रामे — ^{d}) $Ś_1$ transp त्वया and सदा $K_{3\ 5}$ D_2 सहानघ, Da_1 D_5 जनाधिप, S परतप (for सदानघ)

12 ^{a}) D_8 च (for वा) — After 12^{ab}, S (G_1 damaged) ins

358* न तु कार्यस्त्वया राजन्हैडिम्बेन दुरात्मना ।

— ^{c}) K_1 राजा धर्मं, K_3 $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ धर्मराज (for राज धर्मं) S अन्यैर्वा पृथिवीपालैर् — ^{d}) K_1 Da_1 राजराजानम्, G_2 राजन्राजानम् $Ś_1$ B_2 Da Dn_1 $D_{2\ 4-8}$ अर्च्छति, $K_{0-2\ 4}$ $B_{1\ 3}$ अर्हति, B_4 आर्च्छति, T_1 G_4 $M_{2\ 3}$ (*sup lin*) इच्छति (for ऋच्छति)

13 G_1 damaged — ^{a}) K_2 Da_1 T_2 द्रोणि (for द्रौणि) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3\ 5}$ Da_1 $D_{6\ 8}$ सोमदत्तिश्च, $D_{2\ 3}$ सोमदत्तश्च, S (G_1 damaged) वृषसेनश्च (for सौमदत्तिश्च) B_4 सौमदत्तिश्च शल्यश्च — ^{d}) T_2 वृषकर्णौ (for विकर्णश्च) M_2 बल (for रथ)

14 ^{a}) S शेषाश्च (for तव च) $K_{3\ 5}$ $D_{1-3\ 6}$ शेषा, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ श्रेष्ठा, T_1 G त्वन्ये, T_2 चेमे, M सर्वे (for शूरा) — ^{c}) K B D त्वदर्थे K_3 D_6 प्रतियोत्स्याम, K_5 D_2 °योत्स्यामि (for योत्स्यामो) — ^{d}) S परतप (for महाबलम्) D_1 रक्ष सेना महाबल

15 ^{a}) $K_{2\ 3\ 5}$ B D रौद्रे तस्मिन् (by transp), T_1 G रौद्र हतु, T_2 M त निहतु (for तस्मिन्रौद्रे) D_5 रक्षसेंद्रे, S राक्षसेद्र (for राक्षसेन्द्रे) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{2\ 3}$) Ca c v [ऽ]नुशयो, T_2 M_2 हृदयो (for हृच्छयो) — ^{c}) $K_{3\ 5}$ D_2 स्वयं, K_4 अथ (for अय) D_8 चागच्छतु, T_1 G आगच्छतु, T_2

एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।
समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६
गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १७
तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १८
त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
स्वबलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुंगवम् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।
प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २०
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २१
भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २२
चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ॥ २३
ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २४
प्रमुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । C 6 4257 B 6 95 25 K 6 95 26

वो गच्छतु Ko 1 4 D1 3 T1 G M1–3 5 रण (for रणे) — ^{d}) Da D5 दुर्मति (for °ते)

16 Before 16, D6 ins संजय उवाच — ^{a}) B1 S वचन (for राजान) — ^{b}) D3 तमब्रवीत् (for अथाब्रवीत्) — After 16^{ab}, D1 reads erroneously 18^{cd} (with v l), *repeating* it in its proper place — D1 om 16^{cd} — ^{c}) Ko–2 समर्थं, K5 तमर्थं, Da D5 समक्षे (for समक्ष) D3 समर्थं राक्षसेद्रस्य

17 ^{a}) Ś1 Ko–2 शीघ्र गच्छ (by transp) — K1 om 17^{b}–19^{a} — ^{b}) Ko हैडिंभ, K3 5 Da1 D1 2 5 6 हैडब (for हैडिम्ब) — ^{c}) D2 वारयैन, D3 वारयस्व (for वारयस्व) — ^{d}) D3 पश्यता (for मिषता) — ^{f}) K5 तावक K3 यथा (for पुरा) D6 यजेंद्रस्तावक पुरा (sic), Cv as in text

18 K1 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Da1 D5 8 शस्त्राणि, T2 चित्राणि (for चास्त्राणि) Ś1 Ko 2 तव श(Ś1 शा)स्त्राणि दिव्यानि — ^{b}) K3 विक्रमस्व, T2 विक्रमाणि (for विक्रमश्च) Ś1 परा तप, Da1 D5 पर तप — D1 reads 18^{cd} (for the first time) after 16^{ab} — ^{c}) D1 (second time) समागम्याद्य (for °गमश्च) D1 (first time) सहितं, D3 बहुश (for बहुभि) — ^{d}) T2 पराभूद् (for पुराभूद्) Ś1 अवरै, K3–5 B D1 (first time) 2–8 अमरै, S दानवै (for असुरै) D1 (second time) राक्षसैरपरै सह

19 K1 om 19^{a} (cf v l 17) — ^{a}) S (except T2) त्वमस्य (for त्व तस्य) K2 4 B D (except D1–3 6) T2 नृप (for राज°) — ^{b}) Ko प्रतियुद्धा, K1 प्रतियोधा, D1 योद्धु, T1 G M1–3 5 °येद्धा (for योद्धा) D1 महारणे, S (except T2) मतो मम (for महाहवे) — ^{c}) K2 4 B Da Dn D4 7 T2 स्वबलेनोच्छ्रितो, D1 स्वसैन्यसहितो, D5 8 स्वबलेनोत्थितो, T1 G M नावृतो (for स्वबलेन वृतो) D3 वीर, S (except T2) गच्छ (for राजन्) — ^{d}) K3 स हि (for जहि) D1 हैडब राक्षसेश्वर

20 ^{b}) K3–5 D3 6 पृतनापति (for °पते) — ^{d}) T1 G अभिमुखोद्यत (for अभिमुखो द्रुतम्) D1 भगदत्तो महीपति

21 ^{a}) K4 D1 S त(T2 स)मापतत (for तमाद्रवन्त) K4 सलक्ष्य (for सप्रेक्ष्य) — ^{b}) D1 गगने इव, T1 G4 गच्छतमिव (for गर्जन्तमिव) — ^{c}) Ś1 D3 अभ्या(D3 °भ्य)द्रवत, T1 अभ्यद्रवत, M2 अभ्यवर्षत (for अभ्यवर्तन्त)

22 ^{d}) Ś1 क्यतदेवाश्च (sic), K4 सहदेवश्च (for क्षत्र°) B D (except D1–3 6) भारत (for मारिष)

23 ^{a}) Ś1 चेधिपो, D1 चेदीना (for चेदिपो) Ś1 वसुधारश्च — ^{b}) S1 K1 दाशा(K1 °सा)र्णाधिपतिस्, Ko दाशार्हाधि, K2 दासार्हादि Ś1 Dn2 T1 G2 तदा (for तथा) — ^{c}) T2 सुप्रतीपेन S1 वाश्चापि (sic), D1 सहितौ, T2 ताश्चाथ — ^{d}) K1 3 D2 8 M भगदत्तोभ्युपाद्रवत्, K5 दत्तोपि पाडव, B4 D1 दत्तो ह्युपाद्रवत्

24 ^{b}) Ko D2 महाभय, K4 T1 G भयावह (for भयानकम्) — ^{d}) Dn1 °विवर्धक

25 ^{a}) K4 B1–3 Dn2 D4 7 8 प्रयुक्ता, K5 D2

C 6 4257 S 6 95 26 K 6 95 26 ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २५
प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ २६
मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे ।
बिभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ २७
हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् ॥ २८
पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९
रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः ।
निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३०
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३१
कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ॥ ३२
किरञ्शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
ऐरावतस्थो मघवान्वारिधारा इवानघ ॥ ३३
स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।

ग्रे मुक्ता, D1 प्रत्यक्ता (for प्रमुक्ता) T2 बाणैर् (for बाणा) — [b]) K3 D6 S सुतेजस, D1 सुदारुणा (for सुतेजना) — [c]) K3 विनिपेतुर्, D1 निपेतुस्ते (by transp) — [d]) D1 3 S हयेषु (for रथेषु)

26 [a]) D1 प्रतिभिन्ना, D2 7 प्रभिन्नाश्च (for न्नाश्च) — [b]) D1 वारिता (for विनीता) — [c]) Da1 अथासाद्य (for समा) — K1 om (hapl) 26[d] up to समासाद्य in 27[d] — [d]) Dn2 D4 सनिष्पेतुर् (for सनिपेतुर्) D5 अभिजनत् (for अभीतवत्)

27 K1 om up to समासाद्य in 27[d] (cf v l 26) — [a]) K0 2 T2 मदाध (for मदान्धा) Ś1 K0 2 रोषसविम्रा, D3 ताम्राक्षा, T1 G4 सरक्ता (for सरब्धा) — [b]) Ś1 महे रणे, K0 2-4 महारणे, K5 महाजवे (for महाहवे) — [c]) D3 ममृदुर्, D6 बिभेदुर्, T1 G4 निपेतुर्, T2 विरेजुर्, G1 2 विनेदुर्, M विरेदुर् (for बिभिदुर्) K5 वृन्न, D2 वृत्त, T2 दत्त (for दन्त) Ś1 K0 मुसुलै, K2 3 5 Da1 D3 6 8 मुशलै, K4 B2-4 -मुषलै

28 D6 om (hapl) 28 — [a]) K5 हताश्च, D2 हत्वा च (for हयाश्च) Ś1 K0-2 तोमरा (for चामरा) D5 सर्वपाणिमरापीडा (sic) — [c]) K3 D2 निहता ; K4 देशिता, K5 निहिता, D1 नोदिता (for चोदिता) D3 सादिभि सादिन क्षिप्र — [d]) S निजघ्नुर् (for निपेतुर्) Ś1 K0-2 4 सनिपेतुरभीतवत्

29 D2 om 29 — [a]) K3 Da Dn1 D3 5 6 T G पदाताश्च (for पादाताश्च) Ś1 पीदात्यौघै, K0 3 D3 T1 G4 M पदात्यौघै, K2 पदात्योच्चै, K5 T2 पदातोघै, Da Dn1 D1 5 6 पदातौघै — [b]) D1 छादिता शरतोमरै — [c]) D3 न्यपततस्, M1-3 5 न्यवर्तत (for न्यपतन्त) T2 महाभूमौ, M1-3 5 तथा भूमौ (for तदा भूमौ)

30 [a]) S तु (for च) K1 5 D1-3 रथाग्राजन्, K2 B3 4 Da2 Dn1 D4 5 7 8 रथै राजन्, K3 D6 रथा राजन्, K4 तदा राजन्, B2 Dn2 रथे राजन्, Da1 रथि राजन्, T1 G2 4 रथाश्चापि, T2 M रथस्थाश्च (M1-3 5 स्तु), G1 रथाश्चित्रान् (for तथा राजन्) B1 रथिनो रथिनो राजन् — [b]) Ś1 कर्णिना नीलसायकै, K4 B4 कर्णनालीकशायकै, D2 S कर्ण (T1 G1 M र्णि) नाळी (D2 °ली) कसायकै (T1 G1 4 तोमरै) — [c]) Ś1 वीर, K0 1 3 D2 वीरा, S राजन् (for वीरान्) D3 ते निहत्य तदा वीरा — [d]) Da1 T2 M सिंहनाद, T1 G नादैर् (for नादान्) T2 विनादिरे

31 [b]) S रोम (for लोम) — [d]) K4 5 D1-3 S उपाद्रवत्; D6 अथाव्रजन्

32 [a]) D3 कुजरे च (for कुञ्जरेण) — [b]) M1-3 5 स त्रिधा, Cc d सप्तधा (as in text) K2 D2 M5 (*sup lin*) श्रवता, Da1 D5 स्वदता, M2 द्रवता (for स्रवता) D5 मय, T2 मुद (for मदम्) — [d]) Ś1 सवमानेन, B4 प्लवमाणेन, D3 श्रवमाणेन (for स्रवमाणेन) K4 B D (except D2 3 6) सर्वश (for सर्वत) S क्षरता वै समतत

33 [a]) Ś1 K0 2 किरञ्शरसहस्रेण, B4 °ञ्शतसहस्राणि, D2 विकिरञ्शरवर्षाणि — [b]) K4 सुप्रतीकशिरोगत — [c]) Ś1 K3 5 Da D2 3 5 ऐरावणस्थो (K5 स्थ); K1 एतावणस्थे (sic) (for ऐरावतस्थो) Ś1 K0 1 4 G2 भगवान्, K3 Da Dn1 D5 8 मघवा (for मघवान्) — [d]) K0-2 4 पुरदर (for वारिधारा) B1 घना इव (for इवानघ)

34 K5 om 34 — [a]) K3 वारिधाराभिस्, S

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।
निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३५
तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३६
स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा ।
अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवाना महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३८
केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते ॥ ३९
उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
तमेकं कुञ्जर क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४०
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ।
संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् ॥ ४१
दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ।
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ॥ ४२
तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ॥ ४३

C 6 4276
B 6 95 45
K 6 95 45

शरजालेन (for धाराभिस्) — D_2 om (hapl) 34^{bc} — ^{b}) T_2 छादयामासि K_4 S भारत, $D_{1\ 3}$ पार्थिव — ^{c}) M तोयधाराभिस् — ^{d}) K_3 B Da Dn $D_{1\ 3-8}$ M तपाते (D_1 घर्मांते) जलदो यथा, D_2 प्रावृट्काले घनो यथा, T_1 G तपाते वारिदो यथा, Cv सपाते जलदा यथा

35 ^{a}) B_4 भीमसेनश्च, T_2 °सेनोपि (for सेनस्तु) — ^{b}) D_5 पदरक्षान् (for पाद) $Ś_1$ K_{0-2} D_6 $M_{1\ 3-5}$ पर शतान्, D_1 पुर सरान्, D_2 सुदर्शितान्, D_3 परस्य तान्, T_2 पर शत, Cc पर शतान् (as in text) — ^{d}) K_4 B D (except D_{1-3}) सरब्ध (for संक्रुद्ध)

36 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} युद्धे (for क्रुद्धो) Da_1 D_5 तान्द्ष्ट्वाथ सक्रुद्धो (sic) — ^{cd}) K_4 देशयामास, Da_1 $D_{1\ 2}$ नोदया° (for चोदया) B Da_1 नागेंद्र, D_2 नागेंद्रो D_5 नागेंद्र भीमसेनरथ प्रतीक्षमाहवे (sic) — D_7 om (hapl) 36^d–38^c

37 D_7 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ M_4 प्रेरितस्, $M_{1\ 2\ 5}$ चोदितस् (for प्रेषितस्) — B_3 om (? hapl) 37^{bc} — ^{b}) D_1 ज्यानोदितो, D_5 ज्यानिसृतो (for ज्याचोदितो) $K_{3\ 5}$ D_2 शिखर नोदित यथा, Da_1 बाणो ज्योतिमृषा यथा — ^{c}) $Ś_1$ अभ्यधावत वेगेन, Da_1 D_5 द्रवतस्तु स वेगेन — $Ś_1$ om (hapl) 37^d–38^c — ^{d}) K_2 अरिंदम, Da_1 अरिंदम

38 $Ś_1$ D_7 om 38^{abc} (cf v l 37, 36) — ^{a}) $K_{0\ 1}$ अभ्यद्रवत, S (except M_4) °धावत (for °वर्तन्त) — ^{d}) $K_{2\ 5}$ $D_{2\ 6}$ भीमसेनपुर सरा, Da_1 D_5 पाचाल्येन महात्मना

39 ^{a}) K_{1-3} B D कैके(K_1 Dn_2 $D_{2\ 3}$ °क)याश्च, K_5 कैकेयश्च (for केकयाश्च) T_2 केकया द्रौपदेयाश्च — K_5 D_2 M_2 om (hapl) 39^{bcde} — ^{b}) T_2 अभिमन्युश्च सर्वश — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ दाशार्णा(K_0 र्हा)धिपति S (M_2 om) चैत्र (for शूर) — ^{d}) D_1 क्षत्रधर्मा च, D_3 क्षेत्रदेवश्च, G_1 क्षत्रदेवाश्च — ^{e}) K_2 D_6 चेदिपश्चेकितानश्च, K_4 B_1 Da Dn_1 D_5 S (M_2 om) चेदिपो दृष्टकेतुश्च, B_2 चेदिपश्चित्रश्च केतुश्च — ^{f}) $Ś_1$ K_3 सक्रुद्ध, $K_{2\ 4}$ B D (except $D_{1-3\ 6}$) सरब्धा (for सक्रुद्धा) $^•$$K_{0\ 2}$ हि, T G तु (for ते)

40 ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_2 सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{b}) $Ś_1$ Da_1 महाबल, K_1 °रथा, K_3 D_3 °बला (for बला) — ^{c}) $Ś_1$ K_5 D_2 क्रुद्ध (for क्रुद्धा) T_2 तमेवमभिसक्रुद्धा

41 ^{a}) D_6 सविद्धो T_2 दशभिर् (for बहुभिर्) — ^{b}) T_2 अरोचत (for व्यरो°) — ^{c}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ सजातरुधिरापीडो — ^{d}) G_1 धातुश्चित्र (for °चित्र) K_1 इवार्थिराट्

42 ^{a}) D_1 S चैव (for चापि) — K_1 om (hapl) 42^b–43^a — ^{b}) S नाग (for गज) K_3 D_2 अद्रिधरोपम, D_1 क्षिति° (for भूमि°) — ^{c}) Da_1 $D_{2\ 4\ 5}$ समास्थितोपि (for °स्थितोऽभि)

43 K_1 om 43^a (cf v l 42) — ^{b}) S (except G_2) राजन् (for गज) K_5 D_2 सह, D_1 $M_{1-3\ 5}$ तदा (for स च) D_3 गज स च गजाधिप — ^{c}) S सुप्रतीको वि($M_{1-3\ 5}$ नि)दध्रे वै — ^{d}) Da_1 वेगे च, D_3 बलेव (for वेलेव) K_1 मकराकर — After 43, D_1 ins

C 6 4276 B 6 95 45 K 6 95 45 वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ।
साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ।। ४४
ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ।। ४५
तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः ।। ४६
स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ।। ४७
प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं स्वनम् ।
स मर्दमानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ।। ४८
तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ।। ४९
ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
किरन्तो विविधान्बाणाञ्शस्त्राणि विविधानि च ।। ५०
तेषामापततां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ।
श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ।
भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ।। ५१
अङ्कुशाङ्गुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ।

359* दधार सुप्रतीक त क्षत्रधर्मा गजेन तु ।

44 a) Ś1 D3 धारित, K0 दारित, K1 चरित, G1 2 पतित (for वारित) K5 राजेन्द्र, Da1 D4 नागेद्र (for नागेन्द्र) — b) K0 1 दाशार्णस्य D1 दशार्णेन महात्मना — c) K0 2 ते सर्वे (for सैन्यानि) K1 सध्वसाधिनि सर्वे ते (sic) — d) Ś1 पाडवेयस्य पूजयन्, K0 1 पाडवश्चाभ्यपूजयन्, Da Dn1 D5 पाडवेयान् (D5 वेयं) प्रपूजयन् (Da1 जयेत्), T M1 2 5 त्वदीयान (M1 2 स्त्व)भ्यपूजयन्, G M3 4 त्वदीयान्यभ्यपूजयन्

45 a) G2 ततो दशार्णं सक्रुद्धस — d) D1 G1 M प्रमुखे नृपसत्तम, D6 मुखे भरतसत्तम

46 a) K2 4 B Da Dn D4 7 8 वर्म मुख्य तनुत्राण, K3 D6 T2 तस्य चर्ममुख (K3 °परि)त्राण, K5 D1 2 तस्य वर्म तनु (D1 सुख)त्राण, D5 चतुर्मुख्य तनुत्राण, T1 G तस्य कुभपरित्राण Cc cites तनुत्राण — b) Some MSS परिस्कृत Ś1 K0–3 5 शातकौंभपरिष्कृ (K3 5 स्कृ)त, D1 शातकुभविभूषित — c) K5 विचार्य S1 K0 5 D1 6 M3 5 (inf lin) प्राविशत्, K2 D5 प्रविशन् (K2 °शत्), M1 (sup lin as in text) 2 न्यविशन् (M2 शत्), M3 (sup lin) 5 ह्याविशत् (for प्राविशन्) — d) Da1 वाल्मीकमिव Ś1 पन्नग

47 b) Da1 भारतसत्तम, T1 G4 भरतसत्तम — c) B4 T2 M4 उ(M4 अ)पावर्त, D1 उपाहृत°, Cc d उपावृत्त (as in text) — d) K4 B D (except D1–3) अभ्यवर्तत (for स न्यवर्तत) Ś1 Da1 D6 8 वेगिन, K1 4 B Da2 Dn D4 5 7 T G4 M वेगित, G1 2 युद्धत (for वेगत)

48 a) K4 B Da Dn D4–8 स (D4 स) प्रदुद्राव वेगेन, K5 परिदुद्राव वेगेन — b) Ś1 प्राणिदन्, K3 प्राणदन्, K5 प्रणुदन्, D1 विनदद्, S विनदन् (for प्रणदन्) K0–2 भैरवस्वन, K3 5 भैरव स्वर (K5 र), B Da Dn D4–8 भैरव रव, D3 S भैरवस्वन (M1 2 4 °स्वर) — c) K0 1 ममर्द चैव, K2 B Da2 Dn D1 3–7 समर्दयान, K3 5 D2 T G2 4 M4 समर्दमान, K4 उन्मर्दयान, Da1 D8 स मर्दयान Ś1 स्वलभ, K0 2 B1 सुबल, G1 तु बल (for स्वबल) — d) M4 वृक्षम् (for वृक्षान्) Ś1 [ओ]जस (for सा)

49 a) K5 परिजिते (for परा) — b) S1 महारथ — c) = 6 23 12c D4 विनादोच्चैर् — d) M2 [अ]वतस्थिरे (for [उ]प)

50 a) G1 महाबल, G2 M1 3–5 तदा भीमं, M2 भीमसेन (for ततो भीम) — b) K0 D1 6 M2 5 उपाद्रवत् (for °द्रवन्) — d) K5 D2 अस्त्राणि, B1 शराणि, D5 M3 5 छत्राणि (for शस्त्राणि) Da1 D5 विनिपातित (for विविधानि च)

51 b) S सरब्धानाम् (for सक्रुद्धानाम्) Ś1 अमर्षणा, Da1 अमर्षण, T G2 4 मनीषिणा, Cc अमर्षिणाम् (as in text). — c) K4 D5 तन्, B2 स, D1 त (for स) — d) Ś1 अमर्षगत, K0 1 D2 अमर्षागत°, Dn2 T2 अमर्षाहृतसाध्वस (T2 °सा), D1 मनुजा जातसाध्वसा, T1 G2 4 M4 अमर्षागतसाहस (T1 G4 °स, G2 सा) Cd cites अमर्षात् and साध्वस — f) K1 4 Dn1 D1 6 स्व, T1 G4 M4 स (for स्व) K2 प्रतिचोदयत्, K3 5 Da1 D2 5 प्रत्यनोद, K4 प्रत्यदेश, D1 समनोद, T2 M समचोद° (for प्रत्यचोद)

तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ॥ ५२
रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च सह सादिभिः ।
पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अमृद्गात्समरे राजन्संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५३
तेन संलोड्यमानं तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ।
संचुकोच महाराज चर्मेवाग्नौ समाहितम् ॥ ५४
भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ५५
विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ॥ ५६
जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ।
नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ।
सविस्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ५७
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे । C 6 4297 B 6 95 61 K 6 95 61

52 ^{ab}) K4 अकुशागुष्ठचलित, Da1 damaged, Dn2 तुदित, D1 अकुशेनापि सुत्रस्तु, D8 G1 M चुदित, T1 G2 4 व्यथित, T2 मृदित (for ^{a}) D1 S नाग° (for गज) Da1 स राजप्रवरो युधिष्ठिर (hypermetric) (for ^{b}) Ś1 Ko–2 स नागप्रवर सम्यगकुशागुष्ठ(Ś1 गुलि)चोदित, D5 अकुशस्सस्तथा गजप्रवराजप्रवरो युधिष्ठिर (sic) — After 62^{ab}, D1 *repeats* 52^{c}–54^{d} — ^{c}) Dn2 M1–3 (M1 3 *sup lin*) 5 (*inf lin* as in text) रणे (for क्षणे) K1 स भगवान् (for समभवत्) — ^{d}) B1 Dn2 सावर्तक, Cc सव (as in text)

53 ^{a}) Ko °सगास्, K2 °सग, K3 Da1 D1 स घास् (for सघास्) D1 तथा नागा — In Da1, 53^{bc} is lost on a damaged fol — ^{b}) K3 D1 हयाश्च (for हयांश्च) K3 T G1 4 M4 हयसादिन°, B D1 6 हयसादिभि, Da2 रथसा, G2 M1 3 5 सहसादिन, M2 सहयादिभि (for सह सादिभि) D5 राक्षसान्घोर रूपिण — Ko 1 om 53^{cd} — ^{c}) Ś1 K3 5 Da2 Dn1 D2 3 6–8 T G4 M4 पदाताश्च, D1 पादाताश्च, D8 पदाताश्च K5 D2 हि सक्रुद्धा, D1 सुसक्रुद्धा, D8 स सक्रुद्धा D5 तत सर्वास्य राजान (sic) — ^{e}) Ś1 अमृद्गान्, Ko अमृघ्नन्, K1 Da2 अमृद्नत्, K2 3 Da1 Dn1 D8 अमृद्नन्, K5 D2 अमृघ्यन्, B4 G1 M5 प्रामृद्नात्, Dn2 D4 7 स मृद्गात्, D1 श्येनवत्, D5 अमृदत्, D6 दुद्राव, D8 सोमृद्गा(*sup lin* ना)त्, T G2, 4 M4 प्रमृद्न(T2 द्गा)न्, M1–3 प्रामृत्नत् (M3 °न्), M3 (*sup lin*) प्रामृत्नात्, M5 (*inf lin*) °त्नन् (for अमृद्गात्) G2 शतशो (for समरे) K4 B Da Dn D4–8 नाग (for राजन्) — K2 om (hapl) 53^{f}–54^{e} — ^{f}) T2 सप्रधावत् D1 यतस्तत

54 K2 om 54^{abe} (cf v 1 53), Da1 D5 lacuna for 54^{abc} — ^{a}) D2 तत (for तेन) D1 संभ्राम्यमाणस्, D3 सलोड्यमानस्, M2 सलोळ्यमान (for संलोड्यमान) Ś च (for तु) — ^{b}) K4 B Da1 Dn D1 4 6–8 पाडवाना बल महत् (Da1 महद्बल), S पाडूना सुमहद्बल — ^{c}) S1 B2 D2 6 T2 सचुकोप, D1 सचुक्षोभ, G2 4 सचुक्रोश, M2 स चुकोच, Cc d सचुकोच (as in text) — ^{d}) B4 चर्मेवाग्नि, D2 चार्मे-चाग्नौ, D8 वर्मे चाग्नौ Ś1 Ko–2 समर्पित, M1 (*sup lin* as in text) 4 समाहित

55 ^{a}) B2 तद्बल (for स्वबल) — ^{b}) D3 मारिष (for धीमता) — ^{c}) Ś1 Ko 1 महाराज, D1 तु सक्रुद्धो, D3 स स, T G2 4 M4 सुस, G1 M1–3 5 सुसरब्धो (for ऽथ सक्रुद्धो)

56 ^{a}) K5 किंकर, Cd विकृत (for विकट) K2–4 B Da2 Dn2 D2 6 7 G2 परुषो (for पुरुषो) T2 विनदत्परुष राजन् — K1 om 56^{c}–57^{d} — ^{c}) D3 मुख (for रूप) Most N MSS बिभीषण Ko दृष्ट्वा (for कृत्वा) — ^{d}) D1 मायया, T1 G कोपेन, T2 M क्रोधेन (for रोषेण)

57 K1 om 57^{abcd} (cf v 1 56) — ^{a}) K2 4 5 B Da Dn D2–7 T1 G विमल (for विपुल) D1 ततो गृह्य महच्छूल — ^{b}) K2 Da1 D3 5 T2 दारुण (for दारणम्) — ^{c}) D3 नागान् (for नाग) T2 समरे (for सहसा) — ^{d}) T2 विक्षिपत् (for चिक्षेप) S सु (G2 M4 स) (for च) — ^{e}) K2 4 B2–4 Da Dn D4 5 7 8 सविस्फुलिंगमालाभि, K3 सविस्फुलिंगा भिर्ज्वालाभि (hypermetric), D1 विस्फुलिंगैस्तथा ज्वालै Most N MSS °विस्फु (for विष्फु°) — ^{f}) S1 K5 B1 2 4 Dn D4 7 8 M4 परिवेष्टित

58 ^{a}) K3 D1 3 तदापतत — ^{b}) K3 5 D2 ज्वालासमन्वित, K4 D1 3 S ज्वालासमाकुल, B Da Dn D4–8 प्राग्ज्योतिषो नृप (D5 °प) — K1 om (hapl) 58^{c}–60^{d} — ^{e}) Ko 2 5 M2 5 रुधिर (for रुचिर) T2 सघाय च शर तीक्ष्णम् — ^{d}) B D (ex-

C 6 4297 B 6 95 61 K 6 95 61

चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः ।
चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवत् ॥ ५८
निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ।
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ॥ ५९
शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिवः ।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् ।
चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६०
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ।
उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६१
बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ।
पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६२
तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६३
पाण्डवाश्च महेष्वासा भीमसेनपुरोगमाः ।
साधु साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन् ॥ ६४
तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनाम् ।
नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६५
स विस्फार्य महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाञ्ज्वलनप्रभान् ॥ ६६
भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ।
अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पञ्चभिस्तथा ॥ ६७

---

cept D1-3 6) सुदारुणं (for स पार्थिव) — e) K2 B Dn2 D4 6-8 तन्महच्छूल, K3 5 D2 च महाशू, Da1 सुमहत्स्थू, Da2 स महाशू, D3 S च महच्छू — f) Da2 Dn2 D4-6 8 S वेगवान्, D1 वेगिना (for वेगवत्)

59 K1 om 59 (cf v l 58) — a) K2 4 B Da Dn D4, 5 7 8 उत्पपात, D1 3 S तत्पपात (for निपपात) D5 द्विधा छन्न — b) Many N MSS °परिस्कृत, D1 °विभूषित (for °परिष्कृतम्) — After 59ab, K5 reads 60cdef — c) D6 महाशक्तिर्, M4 शनि (for °शनिर्) Ś1 यत्र (for यथा) K2 भृष्टा, K3 भ्रष्टो, K4 मृष्टा, T2 वृष्ट्या, G1 वृक्ष, G2 वक्ष, M4 दृष्ट्वा (for भ्रष्टा) — d) K3 शक्रमुक्तो, D1 °हस्तान् (for °मुक्ता) K3 नभोगत, D2 T2 M4 गता, M1-3 5 महीतले

60 K1 om 60abcd (cf v l 58) — b) K5 कृत्वा, D1 M1-3 5 °भूत, D6 °कर्तुं, D8 कृत, M4 कृत्य (for कृत्त) K3 4 B D M4 च (for स) B Dn D4 5 7 पार्थिव — K5 reads 60cdef after 59ab — c) B3 कालदण्डां, G1 M रुग्म° (for रुक्म°) — d) K3 D2 विषोपमां, G2 °शिखोपम, M4 मुखोपमा — e) M1 मां (for तां) K0-2 T2 राक्षसेंद्रे (T2 द्र), M4 राक्षसाय (for राक्षसस्य), D1 चिक्षेप राक्षसेंद्रस्य, D6 राक्षसे तां च चिक्षेप

61 a) K5 T1 G1 तम् (for ताम्) — b) K5 D2 विध्वस्ताम्, D1 तिर्यक्स्थाम् (for वियत्स्थाम्) D6 अशनिप्रभा (for अशनीमिव)

62 a) M4 जग्राह (for बभञ्ज) K4 ता च, B1 चैन (for चैना) K3 बभज ता च त्वरित, K5 D2 बभज त्वरित राजन् — b) Ś1 K0 1 3 D3 जानावारोप्य, D1 2 S जानुमारोप्य K5 D2 वेगवान् (for भारत) — After 62ab, D1 repeats 52e-54d — c) D1 राक्षसेंद्रस्य तत्कर्म

63 a) K1 तदवीक्ष्य, D6 वेत्य, D3 (m as in text) °वेस्त्व (for वेक्ष्य)

64 a) K4 सुमहेष्वासा, D (except D1-3 6) च महाराज — D1 om (hapl) 64b-65c — c) B1 T1 G2 4 वादेन, D5 नागेन (for नादेन) — d) K B Dn2 D2-4 6-8 T1 G4 M3 4 अन्व (K5 सम) नादयन्, G2 अन्ववाद°

65 D1 om 65abc (cf v l 64) — a) K4 transp तं तु and श्रुत्वा T2 तत् (for तं) B4 तं श्रुत्वा च (for तं तु श्रुत्वा)

66 a) Ś1 विस्फार्यत महच्चापि, S विस्फार्य सुमहच्चापम् — b) K2 4 B2 4 Dn2 D2-4 7 8 °प्रभ (for °स्वनम्) — c) K2 B2-4 Dn2 D4 6-8 तर्जयामास वेगेन — d) Ś1 °रथ (for °रथान्) — e) K2 D2 विसृज्य (for विसृजन्) D1 विमल श्लक्ष्ण, T1 G विमलान्दीप्तान् — f) K3 D2 6 जलद, B2-4 Da Dn1 D4 5 7 8 T1 G4 विमल° (for ज्वलन°) D1 नाराचमुज्ज्वलप्रभ

67 a) T2 भीमसेनेन विव्याध — b) D2 T2 निशितैः (for नवभि) — d) K2 3 B2-4 Da Dn1 D1 2 4-6 8 कैकेयान् (D1 °य), Dn2 D3 कैकयान् (for केकयान्) T1 G M1-3 5 पञ्च पञ्चभि, T2 पञ्चसप्तभि

पूर्णायतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्खेन पत्रिणा ।
बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ।
पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ६८
द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ॥ ६९
ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।
निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७१
ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः ।
गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ७२
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७३
एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
आजगाम महाराज निघ्नञ्शत्रून्सहस्रशः ॥ ७४
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ ।
प्राग्ज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ७५
दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान् ।
त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्शरान् ॥ ७६
ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ॥ ७७
तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ७८
भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत । C 6 4320 B 6 95 64 K 6 95 84

---

68 [b]) B D (except D1–3 6) शरेणानतपर्वणा —[c]) K3 5 D2 6 चास्य (for तस्य)

69 [a]) K0 3 D6 द्रौपदेयास्तत पच —[b]) D1 6 8 T2 समताडयन् —[c]) Da Dn1 D. कोपेन, S च (T2 स) क्रुद्धो (for च क्रोधान्) —[d]) K5 निजग्राह (for निजघान) K0 रथोत्तमान् (for तुरगमान्)

70 K3 om 70[a]–71[b] —[a]) K4 B[illegible]–4 केशरिण, T2 M च केसरि D6 चैव, T2 M1–3 5 तस्य, M4 तत्र (for चास्य) —[b]) M2 जघान (for चिच्छेद) K5 D2 निशितै शरै —[c]) B1 बाणै (for चान्यै) D1 सारथिं भीमसेनस्य —[d]) D3 तस्य (for चास्य) B1 पचभि, G1 सादिभि (for पत्रिभि) D1 हृदि विव्याध पत्रिणा

71 K3 om 71[ab] (cf [illegible] 1 70) —[a]) K4 damaged —[b]) K3 D2 रथोपस्थम्, D8 रथोरस्थ —[d]) Da Dn1 D5 धीमता (for संयुगे)

72 [a]) K2 5 B D (except D1–3 6) महाबाहुर् (for राज) —[b]) K2 वर (for वर) —[c]) S जग्राह (for प्रगृह्य) —[d]) M4 प्रस्कद्य च, M5 प्रचस्कद्य K4 B D (except D2 3) रथोत्तमात्, S रथादपि (for महारथात्)

73 [a]) D3 सम् (for तम्) Ś1 उद्यतगदा, D5 G1 उद्यतगत, T2 उद्धृतगदा (for उद्यतगद) —[b]) S कैलासमिव शृंगिणं —[d]) S समजायत भारत

74 [c]) T1 G3 4 महाबाहुर् (for °राज) —[d]) B Da Dn D4 5 7 8 समतत, D6 अनेकश (for सहस्रश)

75 [a]) Ś1 K0 1 तत्र (for यत्र) —[b]) Ś1 च भारत, K0 3 5 D2 महारथौ, K1 2 B Da Dn D4–8 महाबलौ, T2 अरिंदमौ (for परतपौ) —[c]) Ś1 K0 1 सहितौ, K2 B1–3 D (except D1–3 6) T1 G4 संयुक्तौ (for संसक्तौ)

76 [a]) K3 5 B D (except D1) S च (for तु) D1 पाडवान्, D4 पांडवौ B D (except D1 2 6) S भ्रातृन् (for राजन्) —[c]) D6 चरितो, T1 G M2 परितो (for त्वरितो) K1 3 भरतश्रेष्ठस् —[d]) Ś1 पुत्रायोद् (sic), D1 तत्र तान्, M4 ताञ्नृपान् (for तत्रायाद्) D3 विधमत् (for विकिरन्) K2 4 B D4 7 तत्रायुध्यत्किरञ्शरान्

77 [a]) K5 राजस् (for राजा) —[c]) K3 5 Da1 D1 2, 5 अनोदयत् (D2 °दय), S अचूचुदत् (for अचोदयत्) —[d]) Ś1 K0 रथनागसमाकुल (K0 °लां), Da1 T G3 4 नागाश्वसकुल

78 [a]) D6 सप्रेक्ष्य (for सहसा) —[d]) S पाडव कृष्णसारथि (= 74[b])

79 [a]) K2 4 B1 3 4 D (except D1–3 6) भगदत्तश्च, T2 भगदत्तेन, —[b]) T2 नाभेन, G1 नादेन (for नागेन) —[c]) K0 1 विसृजन्, Da1 विमृजन्,

C 6 4320 B 6 95 84 K 6 95 84 विमृद्नन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ७९
तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।
पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८०
भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

संजय उवाच ।
पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनंजयः ।
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
अवध्या बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ।
निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च ते हताः ॥ ४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।

D1 विसृप, D5 विसृजन्, D6 विमर्दन्, T2 विरुक्त, M2 5 विमृत्नन् (for विमृद्नन्) — d) M3 5 अथाद्रवत् (for उपाद्रवत्)

80 a) K3 4 B Da2 Dn2 D2–4 6–8 सुमहद्, Da1 Dn1 D5 तु महद् (for तुमुल) S आसीत्तत्र महद्युद्ध — b) K5 D2 3 S भारत (for मारिष) — c) Da1 D5 पचालै B D (except D1–3 6) पाण्डवेयैश्च (for सृञ्जयैश्चैव) — d) K3 5 Da1 Dn1 D1 2 4 5 7 8 कैकेयैश्, D3 6 T1 G4 M3 कैकयैश् D3 चोद्यतैर्युधि (for चोद्यतायुधैः)

81 a) K4 नस्तु (for नोऽपि) — c) Ś1 सुश्रावयद्, Ko 2–4 B D (except Da1 Dn1 D1) T2 M5 अश्रा (for आश्रा) — d) D6 इरावान् (for इरावद्) D3 आहवे, D6 उच्यते (for उत्तमम्)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 T2 अष्टमेह्नि, Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे, D6 अष्टम दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 घटोत्कचयुद्ध, T G2 4 M1–3 5 भगदत्तयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 52, Dn2 T2 M3 4 92, D6 T1 G1 2 4 90, M1 2 91 (as in text), M5 93 — *Śloka no* Dn1 D6 85, Dn2 D5 86

92

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 a) K3 5 D2 transp पुत्र and श्रुत्वा K2 5 B Da Dn D2–8 विनिहत, S निपतित (for तु निहत) Ś1 D1 (m as in text) T (T1 before corr) दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — b) K1 त्विरावत, K2 विरावतं (for इरावन्त) S कौंतेय श्वेतवाहन — c) Ś1 सहिता (for महता) — d) Many MSS निश्वसन् Dn2 S उरगो, D5 नेमगौ (for पन्नगो)

2 a) D1 यथाब्रवीत्स राजेंद्र — Before 2cd, D6 ins अर्जुन उवाच — c) T1 G एतान् (for इदं) Da1 तु त (for नून) K1 महाप्रज्ञो, D2 प्राज्ञ (for °प्राज्ञो) — d) Ś1 पृष्टवान् (for दृष्ट)

3 a) T1 G पाण्डवेयानां (for पाण्डवाना च) — b) D3 भय (for क्षय), B2 3 महाद्युति, D2 °मना (for °मति) — D2 om 3c–4d — c) Ko ततो निवारयतवान्, K1 4 B4 Dn D4 7 8 स ततो निवारितवान्, D1 ततस्तदा वारितवान्, S ततो वारितवानित्य

4 D2 om 4 (cf v 1 3) — a) B3 Dn2 D4 7 8 अन्ये च (for अवध्या) Ś1 बहव शूरा — c) Da1 D5 विहिता (for निहता) K3–5 T1 G2 4 कौरवा (for कौरवै), T1 G4 सर्वे, T2 G1 M4 सखे,

धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
क्षत्रियां निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ।
कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स्म सुयोधनम् ।
राज्यार्धं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥ ८
दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्धरणीतले ।
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ९
अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ १०
संचोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ।
नायं क्लीबयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ ११
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १२
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत । C 6 4336 B 6 95 14 K 6 96 14

M1–3 5 एव (for सख्ये) — d) B D (except D1–3) कौरवा (for ते हता) K3 5 तथास्माक च तैर्हता

5 a) K4 अन्न (for अर्थं°) — b) K3 D6 क्रीयते K5 (m as in text) दुष्कर (for कुत्सितम्) — c) D1 T1 G धिगर्थं D1 क्रियते (for यत्कृते) K0 1 [s]स्मामि (for ह्येव) T2 धिगस्त्व सत्कृतेत्येव (sic) — d) D6 क्रीयते D3 ज्ञातिसख्यय (sic)

6 a) Ś1 D2 S मृति°, Cc मृत (as in text). Ś1 श्रेष्ठ *and* श्रेयान् (for श्रेयो) — b) K4 D1 T1 G तु (for च) K5 न च ज्ञातिवधाधमा (sic) — c) K1 किं न, K5 तस्मात्, D3 6 किं तु (for कि नु) Da Dn1 D5 प्राप्स्याम्यह, D1 पश्यामहे (for प्राप्स्यामहे) S धनेन तेन किं कुर्मो (M4 र्मः) — d) D1 हताञ् (for हत्वा) D3 समाकुलान्, T2 सबाधवान् (for समागतान्)

7 b) D5 सौबलेन (for °लस्य) — c) D3 प्रलय (for निधन) G2 यत्र (for यान्ति) — d) D5 कर्मदुर्मन्त्रितेन च, D6 कर्णदुर्मन्त्रिणेन च

8 a) D1 न, D6 G1 तु, T1 G2 4 तत् (for च) K3 विजानासि, T1 G2 4 हि जानामि — c) B2 राज्ञो, G2 राज्ञा (for राज्ञा) — d) K0–2 T2 याचिता स, Da Dn1 D3 याचता च, Dn2 याचमान, T1 G4 याता स हि, G2 यातास्मि हि (for याचता स्म) B1 सुयोधने — e) K3 D3 राज्यार्थं, D1 राज्याय, T2 राज्ञार्धं (for राज्यार्धं) K0–2 Da Dn1 D5 ग्रामान्वा (by transp), D1 मे ग्रामान्, T2 च ग्रामान् — f) K0 नाकर्षीत्, Da1 नाकार्षं, D2 न कार्षी, D6 अकार्षीत्, M4 आकाक्षीत् (for नाकार्षीत्)

9 a) Ś1 K0 1, 3 5 D1 च (for हि) — c) K0 2 निंदाभिर्, G1 निंदाम (for निन्दामि) D1 निंदाम भ्यसताल्मान — d) Ś1 D1 3 क्षत्रजीवित, M2 4 जीविता (for जीविकाम्)

10 a) Da2 S अशक्त इति S1 मामेत, Da1 मामेव, S चात्मान (for मामेते) — b) K1 4 B D (except D2 6) S ज्ञास्यते S भुवि (for रणे) — c) Ś1 K0 1 4 ममाभिरुचित, K2 B4 Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 तु मे न रुचित (K2 र), B1 Da Dn1 (before corr) D5 महत्सु रुचित (Da1 D5 °र), B2 महत्सु चरित, B3 ममेति रुचित, D3 6 ममापि रुचित (D6 र) K3 न युद्धमेभिरुचित, D1 युद्धे ममैभी रुचिर, S त्वतदर्थं मया (T2 G2 महा) युद्ध, K5 D2 as in text — d) S रोचित मधु(T2 शत्रु)सूदन

11 D3 om 11abcd — a) K3 5 D1 2 सनोदय, K4 सदेशय (for सचोदय) K2 B D (except D1–3) शीघ्र (for क्षिप्र) — c) K5 T1 G2 4 महाघोर (for पार) — d) K3 5 D2 सयुगोदधिं, B1 समराम्बुधिं, Da Dn1 D5 समरोदधे (D5 धे) — e) K3 4 B1–3 Da Dn1 D2 3, 5 T2 G M क्लीबा(K4 B1–3 वा)यितु, B4 Dn2 D4 6 8 क्षपयितु, D7 पातयितु, T1 कबाधितु, Cc क्लीत्वायितु (for क्लीबयितु) S1 K0–2 कल्पो (for कालो) — f) D1 वीक्ष्यते (for विद्यते) D3 T2 M2 माधव (for व)

12 Before 12, D6 ins सजय उवाच — a) D1 एवमुक्त स, G1 एवमुक्तास्तु — D1 om 12c–13b — c) K3 5 D2 नोदयामास, K4 देशया° — d) T G4 पाडवान्, G1 2 M पाडरान् (for पाण्डुरान्)

13 D1 om 13ab (cf v 1 12) — b) T2 तस (for तव) — e) K0–2 मारुतोद्धूम°, Da1 °तोद्धुत°

C 6 4336 B 6 96 14 K 6 95 14 मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १३
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १४
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १५
ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १६
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवारयत् ॥ १७
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १८
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।
प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ १९
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ॥ २०
स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते ।
सृक्किणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २१
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्धतजीवितः ॥ २२
अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।

— [d]) M5 मारुतस्येव — After 13, D1 ins

360* रथं समेरयामास वेगेन त्वरितोज्ज्वलम् ।

14 [a]) Some MSS अपराह्ने T2 महाशब्द (for राज) — [b]) T2 सग्रामे (for °म) — [d]) Dn2 T2 M5 भीमस्य, G1 2 भीमश्च (for भीष्मस्य) — After 14, S reads 17[cd] and 19

15 D1 om 15[a]–16[b] — [a]) K5 D2 7 S (except G1) सुतो (for सुता) — [b]) K2 5 D2 7 S (except G1) °मुपाद्रवत् — [c]) D2 परित्यज्य (for °वार्य) T2 भीम (for द्रोण) — [d]) Ko 1 वायवो, T2 मानवो, G2 वासवो (for वसवो) M वा(M2 5 व)सव दानवो यथा

16 D1 om 16[ab] (cf v l 15) — [b]) D5 वर (for वर') — [c]) M5 सुचर्मा च — [d]) K2 D1 2 6 8 G2 M5 उपाद्रवत्

17 [a]) B4 हार्दिको K1 बाह्लिकैश्चैव — [b]) M1 3 4 सत्यक K4 D3 6 समुपद्रु(D6 orig °स्थि)तौ — For sequence of 17[cd], cf v l 14 — [cd]) K5 अच्छष्टकस्तु, D1 आवत्यकस्तु (for अम्बष्ठकस्तु) Ko-2 Da Dn1 D5 उपाद्रवत् (K1 °वन्), B2 उपस्थित, B4 Dn2 D4 6-8 अवस्थित (for अवारयत्) S अभिमन्युश्च (T2 M °स्तु) राजानमम्बष्ठ समरे(T2 समुपा, M समभि)द्रवत्

18 B4 om 18[a]–20[b] — [a]) M3 (sup lin) 5 चान्ये (for त्वन्ये) — [b]) Da1 शेषानैव, D1 शेषा स्त्वेव, D6 शेषानन्यान् T1 G4 महारथा — [c]) K4 damaged D1 प्रवर्तित (for प्रववृते) — [d]) B1 3 Da Dn1 D5 भयानक, D1 विशा पते (for भयावहम्) D6 तुमुल लोमहर्षण

19 B4 om 19 (cf v l 18) For sequence of 19 in S, cf v l 14 — [b]) K4 नरेश्वर, S विशा पते (for जनेश्वर) — [c]) K4 महाक्रुद्धो, T2 रणे क्रोधात्

20 B4 om 20[ab] (cf v l 18) — [a]) D2 ते च (for तव) G1 M4 कौंतेय — [b]) T2 M भृश (for शरै) — [c]) B4 शेषास्त्वन्ये महाराज (= 18[a]) — [d]) Ś1 जलद' (for जलदा) B D (except D1-3 6) S इव पर्वत (for पर्वतं यथा)

21 [a]) S1 D2 S सछाद्यमानो K3 T2 M1-3 5 बहुभि (for बहुधा) — [c]) Ś1 Da2 D1 3 5-7 T2 सृक्कि (D6 क्की)णी, Ko सृक्किणीट्, K3 सृक्किणीं, B4 सृक्कणी, D2 सृग्विणी, D8 G1 2 M2 4 5 सृक्कणी (G2 °णीं), M1 3 स्त्रक्कणी (for सृक्किणी) Ś1 K3 विलहन्, Ko-2 T1 G2 4 M3 ले(K1 ली)लिहन्, K4 B D (except D1-3 6) T2 G1 M1 2 4 5 सलिहन् (for विलिहन्) T2 वीर, M4 वीरै (for वीर') — [d]) S1 Ko-2 4 वेगवान्, D1 दर्शित (for दर्पितः)

22 [a]) D1 अनाधृष्य, T G व्यूढोरस्कस् (for °रस्क) M1 (sup lin) 2 4 भीम — [b]) K3 5 D2 M5 ताडयामास, T G प्रा(T1 G4 पा)र्थया°, M1 2 3 (sup lin) 5 वारया°, M3 (orig) 5 (inf lin) भारया° Ko 2 3 5 Dn D2 4 6-8 भारत, Da1 D5 M2 पार्थिव', T G M1 3-5 पार्थिवं (for पार्थिव) — After 22[c], S ins

361* सुमुक्तेन महारणे ।
ताडयामास सक्रुद्ध

[(L 1) T2 M सुमुखेन (for सुमुक्तेन) T2 रणे तदा (for महारणे) — (L 2) M4 ताडितस्तेन (for ताडयामास)]

अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २३
ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ।
स सप्त त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष ॥ २४
प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ।
अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २५
अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम् ।
दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ २६
प्रपतन्त स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ ।
वसन्ते पुष्पशबलाश्चूताः प्रपतिता इव ॥ २७
ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते ।
तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २८
द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः ॥ २९
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् । C 6 4353 B 6 96 31 K 6 96 31

— ^{d}) D1 सोपतद्गतजीवित , S सोभवद्व्यथितेंद्रिय

23 ^{a}) D3 T2 च (for तु) Ś1 बल्लेन, T1 फल्लेन K1 अपरेण गतबलेन (hypermetric) — ^{b}) K2 Dn D7 8 तु (for च) — ^{c}) T1 G4 कुडिंन तु, T2 कुडभेदिं (for कुण्डलिन) — ^{d}) K3 क्रुद्धमृग (for क्षुद्र)

24 ^{a}) D1 तु (for सु) B4 उग्रान्, D (except D2 8) T1 G4 बाणान् (for पीतान्) T2 लब्ध लक्षस्ततोर्थाय, M लब्धसञ्ज्ञस्ततोत्थाय — ^{b}) Da Dn1 D5 समाधत्त, D6 S भीमसेन (M1 3-5 °न) (for समादत्त) T1 G शिलाशितान् (for शिलीमुखान्) — After 24^{ab}, T2 M ins

362* सुबहून्प्रेषयामास कोपयानो महाबल ।

M4 5 cont

363* ततस्तु समरे क्रुद्धो भीमसेन शिलीमुखान् ।

— ^{c}) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 ससर्ज, D1 सत सस, D2 ससप्त (for स सप्त) K5 वै त्वरायुक्ता, S सदधे हंतु (for त्वरया युक्त) Ś1 समस्तत्वरया युक्ता — ^{d}) Ś1 K3 पुत्रांस्ते (for पुत्रास्ते) S भरतर्षभ (for प्राप्य मारिष) K4 पुत्रमुद्दिश्य सेनघ

25 ^{a}) K5 प्रेरितो (for प्रेषिता) — ^{b}) Ś1 शरस्ता (sic), D1 शरास्तु, D8 निशिता (for शरास्ते) Ko 2 4 B1-3 Da Dn D1 3-6 S (except M2) °धन्विना, K5 D2 °विक्रमा (for °धन्वना) — K5 om (hapl) 25^{cd} — ^{c}) S1 Ko 1 अपातयश्च, D1 यत्स (for यन्त) Da Dn1 D5 अपातयस्तव सुतान्, S पुत्रास्ते पातयामासु — ^{d}) T1 G4 स (for सु)

26 ^{a}) Ś1 Ko-3 D1-3 M4 अनावृष्टिं, K5 °दृष्टि, D5 6 दृष्टिं, M2 °धृतिं (for धृष्टिं) Ko 1 कुडिभेम (Ko द), K2 4 B Da2 Dn D4 7 8 T2 G1 2 M कुडभेदिं, K5 भेदो, D1 रोदिं (for भेद) — ^{b}) Ś1 D1 3 6 S विराज, Ko विराट, K1 विरिंजे, K3-5 D2 विरज, Da D4 5 वैराटिं (for वैराट) S (except M4) दीप्त (for दीर्घ) — ^{c}) T1 G4 च राजेंद्र, T2 स्वबाहु च, G2 च ते राजस् (for सुबाहु च) — ^{d}) K5 D2 तथा वै (for तथैव) Ś1 Ko 2 कवचो(S1 कनको)ज्ज्वल, S मकरध्वज (for कनक)

27 ^{a}) Ko-2 प्रपतते, K4 D2 T1 G1 4 M4 प्रपतति, K5 आपतति, B1 Da2 Dn1 D1 प्रपतत, M1 प्रतपत (for प्रपतन्त) K5 स्म त वीरा, B1 सुवीरास्ते, B3 4 Da Dn D4 5 7 8 स्म वीरास्ते, D1 च ते वीरा — ^{b}) D1 विरेजुर्भरतोत्तम — ^{c}) D2 5 6 °सबलाश् (for शबलाश्) — ^{d}) K2 नूता, D3 द्रुमा, D6 लता, M2 धूता (for चूता) K4 च्यूता इव नभस्तता (sic), D1 किंशुका इव भारत, T G किंशुका पातिता इव

28 ^{a}) Ko 2 तत्र (for तत) D3 प्रादुद्रुवु — ^{b}) K3 B D S तव पुत्रा (by transp) K4 B D (except D2) S महाहवे (D1 °हवात्, M4 °रथा) (for विशां पते) — ^{c}) Ś1 ते (for त) D2 अव (for इव) Da2 Dn1 D3 मन्यते, D4 मन्यत, T1 G मन्वाना (for मन्यन्तो) Da1 D5 त च कालमिव मन्ये, T2 त काल मन्यमानास्ते

29 ^{a}) K1 वीरा, K5 वीरो, S भीम (for वीर) — After 29^{ab}, Ko 1 ins

364* सदधार महाबाहुर्भीमसेन महाबलम् ।

— Ko 1 om (hapl) 29^{c}-30^{d} — ^{d}) K5 D2 विकिरन्, Dn1 D6 G2 M3 5 व्यकिरन्, D4 व्याकिर, T1 व्यकिर (for व्यकिरत्) M4 शनै (for शरैः)

30 Ko 1 om 30 (cf v 1 29) — ^{a}) K3 Da1 D6 तत्राद्भूतम्, T1 G4 तदद्भुतम् D2 3 अपश्याम — ^{b}) K4 विक्रम (for पौरुषम्) S भीमसेनस्य पौरुषं

C 6 4353 B 6 96 31 K 6 96 31 द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३०
यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३१
अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ॥ ३२
पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ३३
यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः ।
वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३४
गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः ।
पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३५
अस्त्रैरस्त्राणि संचार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३६
अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम् ।
विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ३७
विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिपः ॥ ३८
असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।

— c) K4 यन् (for ऽपि) T G यद्वार्यमाणो द्रोणेन, M वार्यमाणोपि द्रोणेन — d) Ś1 यज्जघान, K4 निजघान, Da1 D1 निजघ्ने य (D1 य), S निहत्ये(T2 हन्ये)व (for निजघ्ने यत्) K5 D8 निजघ्ने त्वत्सुतान्युधि

31 a) K2 B D (except D2 3) Ca c गोवृषभो (for हि गोवृषो) Cd cites गोवृषो (as in text) Ś1 कर्षं (for वर्षं) S यथा वृष (T2 M1 3-5 वर्षं) हि राजेंद्र — b) Dn1 स धारयति K3 5 D6 खाच्युत, D1 चोत्पतत्, D2 वा च्युत (for खात्पतत्) S वृषभ शीघ्रमागत (T2 त) — c) D1 मुक्ता (for मुक्तं) — d) K3 अहीधरन् (sic), K4 D3 m अधारयत्, K5 अधीरत, D1 अवारयत् (for अदीधरत्) — For 31^{cd}, T G subst

365* निमील्य नेत्रे गृह्णीयात्तथा जग्राह पाण्डव ।
द्रोणचापसमुद्भूत शरवर्षं दुरासदम् ।

[(L 2) T2 द्रोणचापेन सभूत शरवर्षं सुदारुण]

On the other hand, M subst for 31^{cd}.

366* निमील्य नयनेऽगृह्णात्तथा बाणान्वृकोदर ।

32 a) K3 5 D2 6 तदद्भुत, T1 G2 4 अद्भुत हि — b) S तत्र चक्रे स (T1 G4 हि, T2 पु, M2 सु) पाडव — c) Ś1 भीतास्, K0 1 सुतास्, K5 पुत्रास् (for पुत्रास्) M4 अवधीद् (for तेऽवधीत्) Ś1 पुत्र, K0 1 3 D1-3 S भीमो, K5 भीम (for सख्ये) — d) M3 5 द्रोणश्चैव K2-4 B Da Dn D3-8 न्य (K2 नि)वारयत्, D1 [अ]भ्यवार°, T1 व्यपोथ, G1 [अ]भ्यपोथ, M1 2 [अ]प्ययोध°, M3 5 [अ]भ्ययोध (for न्ययोध)

33 a) T2 पाडवस्तव धीरेषु — b) K3 5 D2 चचार, B2 D8 विक्रीड (for चिक्रीड) — d) D5 महाबलं, M1 2 महाबली, M3-5 यथा बली (for महाबल)

34 a) K4 B Da Dn D4 5 7 8 हि, T1 G M4 वै, M1-3 5 तु (for वा) D1 T2 यथा पशूना मध्यस्थो — b) K2 4 B Da2 Dn2 D4 (before corr) 5 7 8 दारयेत, T2 M4 द्रावयीत (for द्रावयेत) M1 4 मृग (for वृक) — d) K0 द्रव्यावयद् (sic), K2 G2 विद्रावयद्, T2 [अ]भ्यद्राव (for व्यद्राव)

35 b) B4 गोतमश्च K1 2 B4 Da1 Dn D4 7 8 महारथा, B3 बल — c) D1 6 रभसा, T1 रभसे K1 युक्त, K2 Da1 क्रुद्धो (for युद्धे) — d) K2 धारयामासुर् (for वारया)

36 K2 om 36^{ab} — a) M4 पुनर् (for अस्त्रैर्) — b) K1 गणे, K4 [ऽ]र्जुन (for रणे) — c) K2 B1 प्रवीरास्, Da1 प्रवीरस् T1 G सैन्ये तु (for सैन्येषु)

37 a) B Da Dn D1 4 5 7 8 तु (for च) K2 5 D2 6 अभिमन्युस्तथा राजन् — c) K3 D2 3 6 G1 M2 श्रेष्ठ, B4 Da1 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं) — d) K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 M4 धारयामास (for कारया°) D1 ससभि (for सायकै)

38 a) K3 B Da Dn D1 3-8 तु, K5 D2 M4 च, M1 2 सन् (for स) — c) T2 M क्षिप्र (for तूर्णं) — d) K0 सव्रीडौ, K1 सव्रज्ञो (sic), Dn2 अबष्ठो, G1 स प्रीतो, many S MSS सव्रीळो (for सव्रीडो) Ś1 K0-2 D3 5 T2 मनुजाधिप, Dn2 वसुधाधिप

आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ३९
आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
लाघवाद्व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ४०
व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ।
साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशां पते ॥ ४१
धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४२
तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४३
अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मारिष ।
नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४४
बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंशितैः ।
विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४५
न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४६
रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत । C 6 4370 B 6 96 48 K 6 96 48

39 ^{a}) Da1 असं (sic), D5 अपि (for आसिं) D1 निक्षिप्य, D3 (m as in text) चिच्छेद (for चिक्षेप) — ^{b}) Da1 Dn1 D5 दुरात्मन (for महा) — Ko 1 om (hapl) 39^{cd} D1 reads 39^{cd} after 367* — ^{c}) D1 शुभ्र, D3 चापि (for चैव) — ^{d}) D3 हार्दिकस्य K2 4 B4 Da Dn D4 7 महाबल, D3 6 8 रथ°, D5 बल (for त्मन)

40 ^{a}) Ś1 Ko D2 च, K3 सु, D1 स (for तु) B1 अपतत्तूर्णं निस्त्रिंश, S तमापतत नि — ^{b}) D1 युद्धनामविशारद — ^{c}) Ś1 Ko 5 D2 5 6 T G M3 (sup lin) 5 °ध्वसया, K3 भजया° (for व्यसया) D1 लाघवं दर्शयामास

41 ^{a}) Ko 5 D1 2 6 T1 G ध्वसित, T2 ह्रासित D1 S प्रेक्ष्य K3 D2 निस्तृंश — ^{b}) D1 T2 M4 तदा रणे (by transp) Ś1 Ko 1 D3 तथा (for तदा) — ^{d}) Ko प्राणदोभूद्, Da1 प्राणादाभूद्, Dn1 D8 प्राणादोभूद्, D6 प्रणदोभूद्, T2 घोर आसीद् (for प्रणादोऽभूद्) D1 हि दारुण° (for विशां पते) — After 41, D1 ins

367* निरायुधमथात्मानं स संवीक्ष्य जनाधिप ।,

followed by 39^{cd}

42 ^{a}) K3 5 B1 D2 चान्ये, D1 3 सर्वे, S चैव (for °त्वन्ये) — ^{b}) A few MSS अयोधयत् — Ko 1 D3 om (hapl) 42^{cd}, while D8 reads it (sec m) in marg — ^{d}) A few MSS अयोधयत्

43 ^{a}) K5 D2 तदाक्रंदो, Dn2 तदास्कंदो — ^{b}) M2 सेना (for तेषां) Da Dn1 D5 मारिष (for भारत) — ^{c}) K2 B D (except D1 6) दृढम् (for भृशम्) — ^{d}) K5 दु°सह, a few MSS दु°कर (for दुष्करम्) — After 43, D1 ins

368* प्रवर्तमिव हार्दिक्य घोर युद्धमभूत्तत ।

44 ^{a}) S वीरा (for शूरा) D1 केचित्तु पावया मासु — ^{b}) Ko-3 D1 6 आकृष्य, Cc आक्षिप्य (as in text) K3 5 D2 मर्दिता, B Da Dn D4 5 7 8 मानिन, S भारत (for मारिष) — ^{c}) K4 B D (except D1 2 6) नखदन्तैर्, T2 नखै पाद्भिर् (for नखैर्दन्तैर्) D1 त्वयुध्यत — ^{d}) Ko बाहुभिस्तथा, K2 बहुभिस्तथा (for जानु) K4 damaged K5 (sup lin as in text) तदा (for तथा)

45 ^{a}) Ko-2 जानुभिश्च D1 ततोन्योन्य (for तलैश्चैव) B Da Dn D4 5 7 8 तलैश्चैवाथ (B2 व सु) निस्त्रिंशैर् K4 damaged — ^{b}) Ś1 D2 सुशसितै, D1 सुसस्कृतै, D3 सुससितै, T1 G M1 (sup lin) सुसहितै (for सुसशितै) Cc cites सुसस्थितै B Da Dn D4 5 7 8 बाहुभिश्च सुसस्थि(B2 °वृ)तै° — ^{c}) S (except M3 5) विवरे D6 चाप्य, M1-3 5 प्रेक्ष्य (for प्राप्य) Ś1 Ko-2 4 5 तेन्योन्यम् (for चान्योन्यम्) — ^{d}) Ś1 Ko 2 3 Da Dn D1-4 अनयद् (for अनयन्) Ko यमसदन S प्रेषयति यमक्षय

46 ^{a}) Ko-2 5 D3 न्य(Ko न्यू, D3 नि)हन्मूढ°; K3 D2 हंनन्मूढ°, B1 ह्यहनच्च, B4 D6 अहनच्च, S व्यहनद्धि (for न्यहनच्च) — ^{b}) B D (except D1-3) S तथा (for रणे) — ^{c}) K4 B Da Dn D4-8 °सर्वांगा (for °सकल्पा) D1 आकुलीकृतसर्वाणि — ^{d}) D2 दशिता (for मानवा) D1 सैन्यानि भरतोत्तम

47 ^{a}) K3 5 चापानि चारूणि (by transp), B1 चारूणि रूपानि, D6 चर्माणि चारूणि, D8 कृतानि चापानि D2 भग्नचापानि चारूणि — K5 D2 om. (hapl) 47^{bc} — ^{b}) K2 B D (except Da1 D1 3 6, D2 om) मारिष (for भारत) — G1 2 om 47^{c}–49^{d} — ^{c}) Ś1 अथ विद्धानि, Ko अपि विद्धानि, Da1 T1 G4

C 6 4370 B 6 96 48 K 6 96 48 हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ॥ ४७
जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैश्च शिताः शराः ।
तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४८
हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
चर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ॥ ४९
सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ।
जातरूपमयाश्चर्ष्टीः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५०
अपकृत्ताश्च पतिता मुसलानि गुरूणि च ।
परिघान्पट्टिशांश्चैव भिण्डिपालांश्च मारिष ॥ ५१
पतितांस्तोमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः ।
कुथाश्च बहुधाकाराश्चामरव्यजनानि च ॥ ५२
नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः ।

चापि वि°, D1 चापनि, Cd अपवि° (as in text) — d) D8 महाबळा (for धर्ना) D1 व्यदृश्यत °परस्पर

48 G1 2 om 48 (cf v l 47) — b) Ś1 K4 च चिता, K2 B1 3 4 Dn2 D4 6–8 निशिता, K5 च शता (for च शिता) D1 राजतैश्च शितै शरै (m शिता शरा) — c) Ś1 तैलपुत्रा, K0 धौततैला, K3 तैलधूरा (for तैलधौता) B2 व्यराजस्ते, T1 G4 व्यरोचत — d) D1 विमुक्ता, D3 6 Cc निर्मुक्ता (for निर्मुक्त) D6 भुजगा यथा, D8 (sup lin as in text) भुजगोत्तमा

49 G1 2 om 49 (cf v l 47) — a) K3 °छरून्, D6 °धरान् (for त्सरून्) K5 D2 हस्तिबद्धा न्सरुबद्धान्, S (G1 2 om) खड्गाश्च दातत्सरवो — b) K5 °परिस्कृता, Da1 Dn1 D1–3 6 7 °परिस्कृतान्, D5 °परिस्तुतान्, T G4 M °परिष्कृता — c) Ś1 K4 B2 T2 वर्माणि, D1 चापानि (for चर्माणि) — d) K3–5 B D रुक्मचित्राणि (D6 पुखानि), T G4 M4 रुक्म (T2 M4 ग्म)गर्भाणि, M1–3 5 रत्नगर्भाणि B4 Dn D4 7 धन्विन, T G1 M भारत (for धन्विनाम्)

50 a) Ś1 K0–2 4 B1 D3 6 T2 M सुवर्णविकृता (K2 °त) प्रासा (K4 पाशा), K3 5 D2 सुवर्ण कणपा(K5 °रणा)श्चैव, B4 D1 सुवर्णविकृतान्प्रासान्, Da1 °ता प्राशान्, Da2 D5 °ता प्रासान्, D8 (sup lin as in text) तप्राशान्, T1 G1 2 विहिता प्रासा, G4 सुवर्णपिहिता प्रासा — b) Ś1 K B1 D2 3 6 T1 G M पट्टिशा (K0 1 पट्टिसा, B1 पट्टशा, T1 G1 2 M पट्टसा) हेमभूषिता, B2 पट्टिशान्हेमभूषणान्, T2 त्रभग्ना हेमभूषिता — c) Ś1 K D3 6 जातरूपमयाश्चर्ष्ट्यं (K0 °श्चार्ष्ट्यं, K5 स्वर्ष्ट्यं), B1 S °मया यष्ट्य (M2 °ष्ट्या), Da D5 8 °मयीश्चर्ष्टीं, D1 °मयान्शूलान्, D2 °मयास्त्वर्ष्ट्यं — d) K4 शक्ताश्च, K5 Da1 शक्तिश्च, B Da2 Dn D4 5 7 8 शक्तीश्च, T2 शक्तय, M2 शक्त्याश्च (for शक्त्यश्च) Da1 कनकोज्ज्वलै

51 a) Ś1 K1 3 D2 3 6–8 अयस्कुताश्च, K0 5 अयकुताश्च, K2 अयकुताश्च, K4 अपकुताश्च, B Da Dn D4 5 सुसन्नाहाश्च, D1 तत्र कुताश्च, T1 G4 अयस्कदाश्च, T2 G1 M1–3 5 अयस्काताश्च, G2 अयस्काडाश्च, M4 अपकृत्ताश्च (as in text) Da D5 पटिता, D1 पतितान्, D6 विविधा (for पतिता) — b) Ś1 K0 2 मुसुलानि, K4 युगलानि, some MSS मुशलानि — c) Ś1 K0 1 3–5 Da Dn1 D2 3 5 6 परिघा पट्टिशा (K0 1 सा K4 °शा)श्चैव, D1 परिघाश्चापि शतशो, S °घा पट्टसाश्चैव — d) Ś1 दिंडिपालाश्च, K0–2 S भिंडिपालाश्च, K3 5 D2 3 6 भिंडि(K3 डी)मालाश्च, K4 B D1 4 भिंदिपालाश्च, Da1 भिंदिपालैश्च, Da2 Dn1 D5 भिंदिपालाश्च Da1 मारिष

52 a) Ś1 K0 2 पतितास्तोमरावापा (K2 रा वापि), K1 परितास्तोमराव्यापा (sic), K3–5 D2 पतितास्तोमराश्चापा (K3 श्चापि), B1 Da D8 (before corr) पतिता विविधाश्चापाश्, B2–4 Dn D4 5 7 8 (after corr) पतितान्विविधाश्चापाश् (B2 °श्छित्त्वा), D1 पतितास्तोमराश्चैव, D3 T2 परिघास्तोमराश्चा(T2 वा)पाश्, T1 G M पतितास्तोमरा(G2 °रै)श्चैव Cd cites तोमरावाप — b) K0–2 Da1 Dn2 D1 4 6 चित्र, B2 छित्त्वा, B3 4 Dn1 D5 7 8 (after corr) चित्रान्, T1 G M चापा (for चित्रा) K4 T2 °विभूषिता, B2–4 Dn1 D4 5 7 8 हेमपरिष्कृतान्, some MSS स्कृता or °स्कृतान् — c) T2 कुधाश्च (for कुथाश्च) G1 2 बहुलाकाराश् (for बहुधा) K3 5 B Da Dn1 D2 4–7 8 (before corr) कुथा (K3 D2 कुता, K5 कुता, B1 तथा) बहुविधाकाराश्, D1 कुथाश्च विविधाश्चित्राश्, D3 कुथाश्च बहुधा राजश्, D8 (after corr) कुथान्बहुविधाकाराश् — d) Ś1 D8 (before corr) M2 चामरा, K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 (by corr) चामरान् (for चामर) K1 °विजनानि (for व्यज)

53 a) K5 चास्त्राणि (for शस्त्राणि) — b) K4 विसृष्ट, B D (except D1–3) T1 G प्रगृह्य (for विसृज्य) B2 पतित, Da1 D5 परिता, G2 विविधा, M1 (sup lin) 2 बहुधा (for पतिता) Ś1 K1 नर,

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५३
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५४
तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा ।
संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ॥ ५५
समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः ।
निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कुन्तैः परश्वधैः ॥ ५६
परिघैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च ।

शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५७
निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ।
गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही ॥ ५८
सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ५९
बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
पतितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ६०
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः ।　　C 6 4384 B 6 95 62 K 6 96 62

D1 रणे (for नरा) T2 सुता हि पतितामरा — [c]) K1 जीवत, M1 क्षिपत (for जीवन्त) S1 तव (for इव) — [d]) T2 G2 महाबला (for °रथा)

54 [a]) D1 गदाभिर्व्यथितैर् Dn1 (by corr) नागैर् — [b]) Ś1 Ko मुसुलैर्, B4 मुषलैर्, some MSS मुशलैर् Ś1 K0–2 T2 भिन्नमस्तकै, M5 °हस्तका — [c]) K1 गजराजि (for °वाजि) M2 रथाक्षुण्णा — [d]) K1 Da1 D8 शरते स्म, D1 शेरते हि, T1 G M नि सृतात्रा (G1 2 °ता) (for शेरते स्म) B1 पतिता, B2–4 Da Dn D4 5 7 8 नृपते (for स्म नरा), D8 क्षतौ (for क्षितौ) T2 न सुतात्रधिरक्षितौ

55 [a]) Ś1 तथैवाश्वधणुगाना (sic), T2 तथाश्वरथ नागाना — [b]) K2 4 B Da2 Dn D4–6 8 विबभौ (for आबभौ) Da2 Dn1 D5 तथा (for तदा) K5 D2 शरीरैराचिताबभौ, Da1 शरीरे विभवैस्तथा, S शरीरैरावृता मही (T2 M बभौ) — [c]) Da1 Dn1 D1 2 5 T2 सछिन्ना T1 G च बभौ (for वसुधा) — [d]) K1 पार्वतैरिव Ko 1 पर्वत, K2 5 B D (except D2 3 6 8) सर्वश, S शातितै (for सर्वत)

56 [a]) Da Dn1 D2 3 G2 पतिताश्चैव, D1 पतितै श्चापि, D5 पतिताश्चैव, T1 G4 M1–3 5 पातितै (T1 G4 °ता) श्चैव — [b]) Da1 D2 G2 शक्त्यष्टिशरतो°, S शक्त्यृष्टि (T1 G2 4 शक्त्यष्टि) प्रासतो — [c]) Ko पट्टिसै, S पट्टसै (for पट्टिशै) D6 प्राशैर्, T2 चैव (for प्रासैर्) — [d]) Ko G1 2 M2 अयस्कातै, D1 अर्धचंद्रै, D6 आयस्कै स, D7 8 आयस्कुतै, T1 G4 अवस्कदै, T2 निकृत्तै स, M4 अपकृत्तै (for अय स्कुन्तै) Some MSS परस्वधै or परश्वथै

57 [a]) K3 5 D2 3 6 भिंडिमालैश्च, K4 B Da Dn D1 4 5 G2 3 भिंदिपालैश्च (for भिण्डिपालैश्च) T2 भिंडीपालैश्च शतश — [b]) K2 3 5 B D च मारिष,

S च भारत (for तथैव च) — [c]) K2 4 B D (except D1–3) निर्भिन्नै (for °भिन्नैश्च) — [d]) Ko Da1 M2 समा (Ko म) स्तीर्यं च, D3 स्तीर्यत (for स्तीर्यत) M2 मेदिनीं

58 [a]) K1 D5 निशब्दैर्, K3 निशून्यैर्, B D4 7 8 विशब्दैर् (for नि शब्दैर्) K3 अल्पशल्यैश्च, K5 D2 च सशब्दैश्च, D8 (marg sec m) अप्यशब्दैश्च, M3 5 गजवृदैश्च (for अल्पशब्दैश्च) — [b]) G2 शोणितोघ° — [c]) Ś1 अमित्रघ्नैर्, D1 नरोघैश्च, T1 G अमित्रैश्च (for अमित्रघ्न) — [d]) Dn2 D4 निचिता, D8 सगता (for सवृता)

59 [a]) Ko 2 B3 D1 6 सतनुत्रै, K5 D2 सि (K5 श) तच्छत्रै (for सतलत्रै) — After 59[ab], T2 ins

369* सुधृतैर्लकुटैश्चैव सवृता तत्र मेदिनी ।

— [c]) M4 चित्रैर् (for छिन्नैर्) — [d]) Da D5 उरु भिश्च, D1 रुधे भूस्, D8 ऊरुभिस्तु (for ऊरुभिश्च) Ś1 Da1 तरस्विन, G1 तपस्विन (G1 ना) — After 59, T2 ins

370* साङ्गदैश्च भुजैश्चैव विप्रविद्धैरलकृतै ।

60 [a]) D3 वस्र (for बद्ध) Ś1 बद्धचूडामणिधनै, K3 °मणिरवै, K4 5 B Da Dn D2 4–8 G2 मणिवरै, M1 3–5 बद्धचूळामणिधरै — [b]) D3 चारुकुडलै (for च सकुण्डलै) — K1 om (hapl) 60[c]–61[d] — [c]) K2 4 B Da1 Dn D4 6–8 T1 G4 पातितैर् K4 5 B1 3 4 Da Dn D2–5 7 8 M1–3 5 ऋषभाक्षाणा, D6 रुषिता° (for वृषभा°) — [d]) K2 तरत (for भारत)

61 K1 om 61 (cf v 1 60) — [a]) K3 शोणिता हिग्वै (sic), T2 शोणितैर्दिग्धैर्, M2 शोणितासक्तैः, — [b]) K3 प्रकीर्णैश्च सकांचनै, Da1 Dn2 विप्रकीर्णा च

C 6 4384 S 6 96 62 K 6 96 62 रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ॥ ६१
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६२
रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालमालिभिः ।
वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६३
अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६४
स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही ।
नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ ६५
दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः ।
करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ।
विबभौ तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ॥ ६६
नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
वैडूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः ॥ ६७

का , M2 4 5 प्रविकीर्णैश्च का Co cites प्रकीर्णै and काचनै — c) Da1 रराज वसुधा भृश — d) D3 G1 M2 5 शातार्चिभिर् K3 5 D2 इवानल (K5 ल), G2 °निलै (for नलै॰)

62 D1 om (hapl.) 62[ab] — a) K0 2 4 विप्र वृद्धै , Da °बद्धै K5 सकलापैश्च (hypermetric), D6 कपालैश्च — b) M1 चरितैश्च — c) M2–5 विप्र (M3 5 प्रवि)कीर्णशरैश् K4 B D (except D1–3) S चैव (for चापि) — d) T2 M रुग्म (for रुक्म°)

63 a) K2 B D (except D1–3 6) सर्वतो (for बहु भिर्) M4 छिन्नै (for भग्नै) K5 रथैर्बहुविधैर्भग्नै — b) K1 किंकिणीजल , K5 किंकिणीज्वाल° , B D (except D1–3 6) जालभूषितै° , G2 मालमाल्लिभि — D4 om 63[cd] — c) K0 S कीर्णा , B Da Dn D5–8 बाणै , D3 काष्णै (for कीर्णै) D1 वाजिभि पतितै स्तीर्णा — d) K2 सस्त्रजिह्वै , Da1 शास्त्रजिह्वै , Da2 Dn1 D5 शस्त्र , D1 सस , M2 सृत° , Co सत्ताबद्धै (sic !), Cd स्रस्तजिह्वै (as in text)

64 a) K5 धनुकर्षै° , G2 अनुत्कर्षै — b) K0 D5 8 T2 उपसगैर् , K5 उपसर्गैर् , T1 G4 अपसगैर् , G2 अपासगैर् , Co उपा (as in text) Ś1 उपमघ करै रपि — c) K5 प्रवराणा — d) Da1 विप्रकर्णैश् , D3 °कीर्णिश् K0 1 सु , K2 स (for च) S पाडरै

65 a) B2 शस्त्रहस्तैश्च , Da1 Dn1 (before corr) D5 क्षस्त° , D1 त्यक्तहस्तैस्तु , D2 3 श्रस्तहस्तैश्च , T2 हस्तहस्तैश्च , Co कृत्तहस्तैश्च (for स्रस्त) — b) K3 शयने (for शयानैर्) T G शयानै शोणितोक्षितै — After 65[ab], T G ins

371* शुशुभे धरणी राजन्प्रदीप्तैरिव पर्वतै ।
स्रस्तैराभरणैश्चैव विबभौ तु तदा मही ।

[(L 2) G1 प्रकीर्णा (for स्रस्तैरा) T2 G1 तथा मही , G2 मही तदा (by transp)]

— c) Ś1 विधैर् (for °रूपैर्) T2 नानारूपैस्तत पश्चात् — d) G2 [अ]प्यल (for [अ]भ्यल)

66 a) Ś1 K0 1 D1 चामरैस् , M4 च वरैस् (for चापरैस्) T1 G2 4 दतिभिश्च परिध्व(G2 त्र)स्तै , T2 दतिन समरे तत्र — b) B1 सप्रासैर् , D3 S सप्राणैर् ; D6 सप्राशैर् (for सप्रासैर्) T1 G4 वेदकै (for °वेदनै) — c) D1 तथा (for करै) — d) K0 2 फूत्कारैश्च , K1 शूकारैश्च , Dn2 D1 3 सीकर च , D5 6 श(D6 शा)कर च , T1 G शीकरैश्च (for शीकर च) K3 5 D2 सीकरश्रेणिमेव च — e) K0 1 तद्रथस्थान — f) Ś1 गम्यमानैर् , K0 धम्यमालैर् , K1 धस्यमानैर् , K2 5 धम्यमान , B1 बध्यमानैर् , B2–4 D4 5 7 8 स्यदमानैर् , T1 G रम्यमाणैर् , M (M3 *sup lin*) धाम्यमानैर् , M3 (orig) धाम्यमानम् (for धम्यमानैर्) K3 5 D1–3 M इवानलै , T1 G इवाकरै (for इवाचलै) T2 लंबमाने दिवाकरे

67 a) Ś1 नानानागै , K3 D1 2 6 रगै , Ca °रागै (as in text) K1 कभलैश्च , D1 कलापैश्च , D5 कद्वैश्च , Ca कम्बलैश्च (as in text) T2 नागाना कबलैश्चैव — b) Ś1 परिष्टोमैश्च , M2 पताकाभिश्च , Ca परिस्तोमैश्च (as in text) K1 दातिना , K2 दतिमान् , K3 5 D1–3 6 हस्तिना (for दन्तिनाम्) — After 67[ab], T2 ins (cf 68[cd])

372* विवारितविचित्राभि कुथाभिश्च समन्तत ।

— c) K4 B D4 T1 G4 M1 3 4 वैदूर्य , Da1 D6 वैदुर्य (for वैडूर्य) K2 मणिदड च , T2 दत्तैश्च , G2 दतैश्च , M2 दग्धैश्च (for दण्डैश्च) — d) K4 M1–3 5 अपि (for शुभै)

68 a) K1 गणेंद्राणा , D6 नरेंद्राणा (for गजे-

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्कवैस्तथा ॥ ६८
ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ।
यन्त्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ॥ ६९
अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः ।
सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ॥ ७०
प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ।
उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ॥ ७१

विचित्रैरर्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ॥ ७२
नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ७३
पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥ ७४
अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ।
ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ ७५ C 6 4399 B 6 96 77 K 6 96 77

न्द्राणा) — T2 om 68^{cd} — ^{c}) Ś1 विघट्टिता, K3 4 B Da Dn D2 4 5 7 8 M1–3 5 विपाटित, K5 विघातित, T1 G4 M4 विपातित, G1 सपादित, G2 विपादित (for विघाटित) D1 पातितैश्च विचित्रैश्च, D6 विघट्टितविचित्राणि Cc cites विपाटनचित्राभि, Cd विघाटिकाभि — ^{d}) K1 क्रथाभि, K3 5 कुथाभि, D3 कवचै, Cd कुथाभि (as in text) K2 4 B Da Dn D1 4 5 7 8 अकुशैस्तथा (D1 रपि), D6 शकरैस्तथा, S च महाधनै (for राङ्कवैस्तथा) Cc cites राङ्कवै (as in text) Cv as in text

69 ^{a}) Ś1 ग्रीवेयैश्, D1 कबलैश्, D8 ग्रेवेयैश् Ś1 Ko 1 चित्रयोधैश्च — ^{b}) Ś1 Ko–3 D (except D2) रुक्मकक्षाभिर्, M रुग्मकक्ष्याभिर् — ^{c}) D1 योक्त्रैश्च, D3 ध्वजैश्च, T1 G4 M1 3–5 छत्रैश्च, T2 M2 शस्त्रैश्च, G2 चित्रैश्च (for यन्त्रैश्च) D1 बहुभिश् (for बहुधा) T1 G भिन्नैस् K5 यत्तैर्बहुविधाछिन्नैस् — Ko–2 om (hapl) 69^{d}–70^{c} — ^{d}) K4 B Da Dn D3–8 S तोमरैश्चापि काचनै, D1 पतितैश्च सुकाचनै — After 69, T G ins

373* रराज सुभृश भूमिस्तत्र तत्र विशा पते ।

70 Ko–2 om 70^{abc} (cf v l 69) — ^{a}) D1 अश्वै श्च, Cc अश्वाना (as in text) G2 रेणुकबिलै — ^{b}) Dn2 रुक्मच्छत्रैर्, D6 रुक्मच्छिन्नैर्, M रुग्मच्छन्नैर् K3 Da D2 3 5 6 G1 M1 उरश्छदै (Da1 छेरै, M1 °छदै), K5 उरुछिदै, Cc वरछदै, Cd उरछदै (for उरश्छदै) T2 रुक्मछिन्नाकुरश्छदै — ^{c}) B1 2 4 Dn2 D4 भुजगैश्, T2 सुभुजैश् (for च भुजैश्) Da1 चित्रै (for छिन्नै) — ^{d}) Ko–2 D6 चागदैस्, K3 साकुशैस्, D1 व्यजनैस् (for साङ्गदैस्) D8 G2 तदा (for तथा)

71 T2 om (hapl) 71–72 — ^{a}) K4 प्राशैश्च D4 विविधैस् (for विमलैस्) — ^{b}) D3 T1 G M1–3 5 निर्मलाभिस् S1 Ko–2 B Da Dn1 D2 5 6 8 M3 (*inf lin*) 4 तथार्ष्टिभि, D3 च ऋष्टिभि, T1 तदर्ष्टिभि, G2 तथेष्टिभि, M1–3 5 तथासिभि K4 विप्रविद्धैस्त तस्तत, D1 निर्मलैश्च समतत — ^{c}) K5 D2 6 विद्धै, B Da Dn D1 4 5 7 8 S चित्रै (for छिन्नै) — ^{d}) Ś1 प्रविष्टैश्च, Ko प्रवृद्धैश्च D3 समतत (for ततस्तत) K2 पातितैश्चागदैस्तत, K3 पतितै साकुशैस्तथा, K5 D2 वज्रहस्तैश्च सर्वश, B Da Dn D1 4 5 7 8 S विप्रविद्धैस्त (D1 °रि) तस्तत, D6 बहुहस्तैश्च सर्वत

72 T2 om 72 (cf v l 71) G1 reads 72^{ab} twice — ^{a}) Ś1 K3 D1 3 6 विचित्रैरर्ध (D1 °र्धातु, D3 6 °र्वैर) चित्रैश्च, K5 D2 विचित्रै परिघै प्रासैर्, B Da Dn D4 5 7 8 विचित्रैर्बाणवर्षैश्च, T1 G शिरस्त्राणै र्विचित्रैश्च, G2 (second time) M विचित्रैर्नृपतिच्छत्रैर् — ^{b}) Some MSS परिस्कृतै — ^{c}) Ko अश्वास्तरप तिस्तोमै, D1 अश्वशूरपरि — ^{d}) S कबलैर् (for राङ्कवैर्) M2 मुदितैस् (for मृदितैस्)

73 ^{ab}) M1 3–5 -चूला° (for -चूडा) D1 विचित्रैश्चूडामणिभिर्विचित्रैर्धन्वभिस्तथा — ^{c}) K3 छिन्नैस्, Da Dn1 D5 दण्डैस्, D1 स्वच्छैस्, T2 चित्रैस् (for छत्रैस्) — ^{d}) K2 4 B Da1 Dn D4–8 चामरैर् (for चामर)

74 ^{a}) K3 D6 द्युतिभिश्चापि, Da1 द्युतिभिश्चैव, T2 द्युतिभि शुभ्रैर् — ^{b}) K5 चदनैश् (for वदनैश्) T2 M4 च स (for चारु) — After 74^{ab}, D2 reads (hapl) 75^{cd} — Ko–2 om (hapl) 74^{c}–75^{b} — ^{c}) K5 D2 क्षिप्त, D7 क्लिप्त°, T2 कृत्त (for क्लृप्त)

75 Ko–2 D1 om 75^{ab} (for Ko–2, cf v l 74) — ^{a}) D4 अस्त्रबद्धैर् (for अपविद्धैर्) — ^{b}) T G स्वर्णोज्ज्वलित — D2 reads 75^{cd} after 74^{ab} — ^{c})

C 6 4399 B 6 96 77 K 6 96 77 एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ॥ ७६
तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।
रात्रिः समभवद्धोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ७७
ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।
घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ७८
अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वशिबिरं तदा ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १
समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।

K3 5 D2 3 6 °रुचिरा, D1 °सबला, D4 शकला (for °शबला)

76 [a]) D6 महासैन्ये — [b]) M8 मृतिते — Ś1 D2 om (hapl) 76[c]–77[b]

77 Ś1 D2 T2 om 77[ab] (for Ś1 D2, cf v l 76) — [a]) K5 श्रुतेषु, D6 ग्लानेषु (for श्रान्तेषु) T1 G M1–3 5 तेषु सभ्रान्तभग्नेषु (T1 G1 °भिन्नेषु), M4 तेषु सभ्राम्यमाणेषु — [b]) S (T2 om) संयुगे (for भारत) — [c]) K2 4 B D (except D1–3 6) तत्र (for घोरा) — [d]) K0–2 4 नापश्यत, K5 B2 D2 नापश्यामस्, D1 T1 G1 4 M न पश्याम (for नापश्याम) B1 4 Dn2 D7 8 ततोनुगान्, D4 सतोनुगान्, T1 G4 ततो रणे D6 नापश्यन्स्म रण तत

78 [a]) S ततोपहार — [b]) D8 प्रवक्रु (for प्रचक्रु) — [c]) D6 निशागमे (for मुखे) D1 राजन् (for रौद्रे) B4 Dn2 D4 7 8 रजनीमुखे सु(Dn2 D4 खेषु) रौद्रे तु (hypermetric) — [d]) B1 4 D (except D1–8) महाभये (for सुदारुणे)

79 [a]) S अपहारं — [c]) K8 D1 6 न्यवसत, D2 प्रविशाति (for न्यविशन्त) K0–2 यथाकाले, K4 B8 Da1 D1 8 यथाकाम, S निशाकाले — [d]) K4 स्वशिबिरस्, T2 च शिबिर (for स्वशिबिरं) K5 तथा

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2 4 D2 mention only अष्टम युद्धदिवस, K3 5 Da Dn1 अष्टममह, K4 (*also*) D5 अष्टमेह्नि, B2 M1 3–5 अष्टमाह्निक, Dn2 D6 अष्टम दिवसयुद्ध, D1 अष्टमो दिवस, D4 8 अष्टमदिनयुद्ध, T G1 2 4 अष्टमापहार, M4 अष्टमेह्निके (*also*) K0 4 Dn2 D4 6 8 S (except M2) cont समाप्त — *Adhy name* T1 G2 4 M1 2 सेनापहार — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 54, Dn2 T2 M3 4 93, D6 T1 G1 2 4 91, M1 2 92 (as in text), M5 94 — *Śloka no* Dn 80, D5 79, D6 81

93

1 T1 G4 om the ref M2 om (hapl) 1[b]–3[a] — [b]) K4 शकुनिश्च महाबल, D1 निश्चैव सौबल — [c]) S (M2 om) कितव (for पुत्रस्ते) K0 दुःशासनाश्च पुत्रास्ते — [d]) K3 D3 तव, T2 श्रुत, G2 4 M4 सूर्य (for सूत) K5 तु (for च) S (M2 om) वीर्यवान् (for दुर्जय)

2 M2 om 2 (cf v l 1) — [b]) Ś1 मन्त्रं चक्रे, K1 मन्त्रैश्चक्रि, D5 मन्त्र चक्षु (for मन्त्र चक्रुर्) S (M2 om) मंत्रयाचक्रिरे मिथ — [c]) M1 3 5 वा पाडवा, M4 पाडुसुतान् (for पाण्डुसुता) K5 D2 सर्वे, B1 3 4 Da2 Dn D4 6–8 सख्ये, Da1 D5 सक्षे (for युद्धे) — [d]) B2 सगवा, Da1 T2 सगुणा, D1 गणना (for सगणा)

कथं पाण्डुसुता युद्धे जेतव्याः सगणा इति ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः ।
सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ॥ ३
द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।
न पार्थान्प्रतिबाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ॥ ४
अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५
निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि ।
सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ६

तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ।
मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ॥ ७
भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८
अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९
पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै ।
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ १०
अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः । C 6 4414 B 6 97 11 K 6 97 12

3 M2 om 3^{a} (cf v 1 1) — ^{b}) D1 चैव (for आह) T2 मन्त्रिभि (for मन्त्रिण) — ^{c}) S1 T2 समासाद्य (for भाष्य) — ^{d}) S महामतिं (for °बलम्)

4 Before 4, D6 ins दुर्योधन उवाच — ^{b}) Ś1 K3 5 D2 3 6 T G1 2 4 M4 सोमदत्त(T2 G1 M4 त्ति) श्च Ś1 Ko 1 वीर्यवान् (for सयुगे) — D7 reads 4^{c}–5^{d} in marg — ^{c}) Ś1 Ko 1 अभिधावते, K4 B2 युधि बाधते, Da Dn1 युधि वध्यते, D5 युधि वर्धते, D6 7 प्रतिधावति, D8 प्रतिबाधति, T1 G4 परिबाधति, G1 3 प्रतिधावते (for प्रतिबाधन्ते) D1 न पार्थं प्रत्य धावति, T2 ते न पार्थान्प्रबाधते — ^{d}) S1 K3 5 B D (except D1 3) तच्च, S (except T2) किं नु (for तत्र)

5 D7 reads 5 in marg — ^{a}) T2 वापि (for चापि) — ^{b}) B1 2 4 क्षययति, B3 क्षय याति (for क्षपयन्ति) T2 क्षपयिष्यति मामकान् — ^{c}) K5 सो स्मिन् B2 D3 5, 6 T2 M2 5 कर्णं (for कर्ण) — ^{d}) Da1 G2 क्षणशस्त्रश्च, T2 क्षीणशस्त्र च, M2 क्षीणशत्रुश्च (for °शस्त्रश्च) — After 5, S ins

374* द्रोणस्य प्रमुखे वीरा हतास्ते भ्रातरो मम ।
भीमसेनेन राधेय मम चैव च पश्यत ।

[(L 2) T1 G4 चैव प्र, T2 चैवानु (for चैव च)]

6 ^{a}) Da1 Dn2 T2 निकृत्त, Dn1 निकृत, D5 M निकृता, G1–3 निकृत्ता, Co निकृत (as in text) B1 सूतैर् (for शूरैर्) — ^{b}) Ś1 अवध्या, D1 न बाध्यैर्, D7 अवध्यो (for अवध्यैर्) K3 D2 5 G1–3 देवतैरपि — ^{c}) T2 सोय (for सोऽह) — ^{d}) S1 K2 4 B Da Dn D4–8 T प्रहरिष्ये, K3 5 D1 2 प्रत रिष्ये (for प्रकरिष्ये) K4 B Da Dn D3–8 T2 M4 कथ रणे, D1 महारण (for कथ रणम्) — After 6, D6 ins

375* महाबल महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मन्त्रज्ञो मन्त्रवान्दक्षो नीतिमान्नीतिकोविद ।
स शूर स च विक्रान्त सूर्यपुत्र प्रतापवान् ।
एतन्महाभीतिकर प्रतरिष्ये रण कथम् ।

7 Dn2 om 7^{a}–8^{b} K2 B2 3 D4 7 8 om 7^{ab} B1 reads 7^{ab} in marg — ^{a}) D6 प्रत्य (for तम°) — ^{b}) K3 Da1 D2 3 M2 नराधिप, D5 नराधिप (for नराधिपम्) — Before 7^{cd}, K2 4 B Da Dn1 D4–8 ins कर्ण उवाच — ^{c}) K2 B2 3 D4 5 7 8 T1 G4 M1 3 4 शोच (for शुचो) — ^{d}) K2 4 B Da Dn1 D1 4 7 8 करिष्येह, D6 प्रतरिष्ये (for प्रकरिष्ये) K5 प्रिय तत, D6 रण तव (for प्रिय तव)

8 Dn2 om 8^{ab} (cf v 1 7) — ^{b}) Ko 1 शम यातु, D3 व्यपयातु (for अपयातु) K3 महाहवात्, D1 रणाजिरात् (for महारणात्) — ^{d}) B1 भारते (for भारत)

9 ^{b}) B2 सहसैनिकान्, Da1 D5 M4 सर्वसैनिकै (for सोमकै) — ^{d}) Da Dn1 D5 भारत, D1 G1 ते शपे, T2 मे नृप, G2 ते सखे, G3 ते पुर (for ते नृप)

10 ^{a}) B D (except D1–3 6) S नित्य (for राजन्) — ^{b}) K2 B D (except D1–3 6) स हि, S राजन् (for सदा) — D3 om 10^{c}–11^{d} — ^{cd}) K3 Da Dn1 D5 जेतु भीष्म (by transp), M1 भीमो जेतुम् D1 चापि (for एतान्) — Ko 1 G1–3 om (hapl) 10^{d}–11^{a}

C. 6 4415
B 6 97 11
K 6 97 12

स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ ११
स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १२
न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ १३
एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४
अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः ।
दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५
एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १६
आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् ॥ १७
निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १८
ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ १९
अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृपः ।

---

11 D_{3} om 11, $K_{0\,1}$ G_{1-3} om 11^{a} (cf v l 10) D_{1} om 11^{ab} — ^{a}) D_{6} T G_{4} M अतिमानी (for अभि°) — ^{b}) Da_{1} T_{1} G_{4} रणे प्रिय $M_{1-3\,5}$ नित्य च समरप्रिय — ^{cd}) $Ś_{1}$ K_{3-5} D_{2} कथ स (by transp), $K_{0\,1}$ कथ च D_{7} सख्ये (for युद्धे) $K_{3\,5}$ तात जेष्यति, D_{2} पातयिष्यति, T_{2} जेष्यते तत्र (for जेष्यते तात) M कौरव ($M_{3\,5}$ कौरव, M_{4} सान्वय) (for सगतान्) D_{1} वृद्ध शिथिलमुष्टिस्तु कथ जेष्यति पाडवान्

12 ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{3\,6}$ नृप (for प्रति) — ^{c}) K_{2} B Da Dn D_{4-8} गुरु वृद्ध, D_{1} कुरु वृद्ध, S गुरु भीष्म (for रणे भीष्म) — ^{d}) B_{1} D_{1} $M_{1\,3\,4}$ शस्त्रन्यासाय, T G_{4} शस्त्र त्याजय, G_{1-3} शस्त्रत्यागाय (for शस्त्र न्यासय) Cc d cite न्यासय (as in text)

13 ^{a}) K_{3} न्यस्तशस्त्रस् T_{1} $G_{2\,4}$ तदा (for ततो) K_{3} भीष्मो — ^{b}) K_{5} D_{2} पच (for पश्य) — $Ś_{1}$ om (hapl) 13^{cd} — ^{c}) Da_{1} D_{5} M_{4} मम (for मया) — ^{d}) B_{2} ससुहृद्वर्गबाधवान्, D_{1} ससुतज्ञाति°, G_{3} ससुहृद्गणपाडवान्

14 Before 14, D_{6} ins सजय उवाच — ^{b}) B_{1} सुतो (for पुत्रो)

15 ^{a}) B_{2} G_{2} अनुयान; Da_{1} T_{2} M_{2} °यात्रा (Da_{1} M_{2} त्रा), Cc d °यात्र (as in text) K_{5} B_{1} तथा, T_{1} G_{4} इद (for यथा) K_{4} B D (except $D_{2\,3}$) T_{1} G सर्व (for सज्ज) — ^{b}) K_{4} B Da Dn_{1} D_{4-8} सज्जीभवति, Dn_{2} D_{1} T_{1} G सज्जं भवतु (Dn_{2} D_{1} °ति) (for सर्वं भवति) K_{3-5} B D (except D_{1}) सर्वश, T_{1} G भारत (for सर्वत) D_{5} om (hapl) from त (in ^{b}) up to सर्व (in ^{d}) — G_{1-3} om 15^{cd} — ^{c}) D_{1} सर्वं (for क्षिप्र) — M_{2} om (hapl) 15^{d}–17^{a} — ^{d}) D_{6} [उ]पपादयत् (for [उ]पपादय)

16 M_{2} om 16 (cf v l 15), D_{1} om 16^{a}–17^{b} — ^{a}) B_{1} दुर्योधनस् (for एवमुक्त्वा) G_{3} महाराज, M (M_{2} om) ततो राजा (for ततो राजन्) Da_{1} damaged — ^{b}) K_{3} Da_{2} $D_{2\,5}$ G_{2} जने(D_{2} नरे)श्वर, K_{5} नरेश्वर (for जनेश्वर) Da_{1} damaged — ^{d}) $K_{3\,5}$ B Da Dn_{2} $D_{2\,4-8}$ S एषो(K_{3} षा)ह, Dn_{1} एषो हि (for इतोऽह) $Ś_{1}$ $K_{3\,5}$ Da Dn_{1} वर°, K_{1} D_{2-8} G_{2} वर (for वरम्)

17 M_{2} om 17^{a} (cf v l 15), D_{1} om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{a}) B_{3} तथा (for तत). — ^{b}) Da_{2} त्वत्प्रकाशम्, D_{5} तत्स°, S त्व(M_{5} त)त्समीपम् (for त्वत्सकाशम्) G_{3} अरिंदम — K_{4} reads 17^{cd} twice consecutively — ^{cd}) K_{4} (first time) ततो (sic), D_{1} ततस्तु K_{1} पुरुषव्याघ्र K_{4} (first time) प्रकरिष्यामि (for ष्यसि) K_{5} सयुगे (for सयुगम्) K_{4} (second time) B Da Dn D_{4-8} अपक्रांते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि सयुगे

18 ^{a}) D_{1} अगच्छत, D_{3} निपपात (for निष्प°) — K_{5} om 18^{cd} — ^{c}) K_{4} B Da Dn $D_{4\,7\,8}$ तैस्तु, D_{5} शस्त्रैस्तु (sic), S सार्धं (for सर्वैर्) — ^{d}) K_{2} अपि (for इव)

19 ^{a}) T_{2} सु (for त) S_{1} D_{5} नृपशार्दूल — ^{b}) T_{2} °विक्रम (for °विक्रमम्) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{0\,3-5}$ B_{2} $D_{1\,2}$ (orig as in text) $_{3}$ S आरोपयत् (for आरोहयत्) $Ś_{1}$ K_{3-5} D_{1-3} T_{2} M_{4} रथ (for हय) — ^{d}) Da Dn D_{5} $G_{1\,3}$ तथा, D_{1} तव (for तदा)

20 ^{a}) S °मकुटो (for °मुकुटो) — ^{b}) $K_{1\,3\,4}$ B

धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स महेन्द्रवत् ॥ २०
भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ।
अनुलिप्तः परार्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २१
अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।
शुशुभे विमलार्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २२
तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ।
भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ २३

हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४
आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः ।
प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः ।
अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः ॥ २६
दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा । C 6 4431 B 6 97 28 K 6 97 29

Dn2 D2–8 नृप (for नृप) — c) B2 विबभौ स (for धार्तराष्ट्रो) Ś1 राजन्, D3 °बाहुर् (for राज) — d) S1 निबभौ स, B2 धार्तराष्ट्र (for विबभौ स) B2–4 Da Dn D4–8 S पथि (T2 दि, G3 °रि) व्रजन् (for महेन्द्रवत्) D1 बभौ सूर्य इवोद्यत

21 a) K2 दडी, K4 5 B1 2 Da Dn D4 7 8 G3 M5 भडी, B4 भटी°, G2 M2 3 भाडि (for भाण्डी) B1 पुष्पविकासेन, B3 पुष्पसकाशेन, T1 G M पुष्प प्रकाशेन D1 कुरटिकनिकासेन, T2 गाडीवपुष्पप्रकाशेन (hypermetric), Cv भाडीपुष्पविकासेन Ca cites भाडिपुष्पं, Cc भड्डी, Ccp तडी — b) D6 निभेन (for °निभेन) Da1 damaged — c) K2 अनुक्षिप्त, Da1 D6 °लिप्त°, D5 लिप्त (for लिप्त) Ko 2 3 Da1 D2 5 6 T2 Cd परार्धेन, Cc परार्द्धेन (for परार्ध्येन) — d) K5 तदाननसुगाधिना

22 a) K5 अरजाबरसवीत, B3 विरजोंबरस°, D5 अरजोंबरसवीत° Cc d cite अरज — b) D5 °गत, Cc गतिर् (as in text) K1 3 4 B Da1 Dn1 D3–8 M1 4 नृप (for नृपः) — c) B3 शुश्रुवे (for शुशुभे) Ko–2 विमलार्चिष्क°, K5 D2 [ऽ]सौ तदा राजन्, D3 सुषमार्चिष्मान्, T2 विमलोर्चि° — d) K3–5 B D (except D1 3) T G M1–3 5 नभसीव, M4 दहन्निव (for शरदीव)

23 ab) K2 3 D3 T2 त प्रयात, D3 सप्रयात (for त प्रयान्त) — Ko 1 Da Dn1 D5 om (hapl) 23de — d) D1, 3 पश्यत° (for धन्विन) S सर्वलोकेषु मानिन — e) G2 M1 भ्रातर च (for भ्रातरश्च) Ś1 K5 महेष्वास, K4 महावीर्यास्, T G1 3 4 नरव्याघ्रास् (G4 °घ्र), M नरव्याघ्रं (for महेष्वासास्) — f) D5 त्रिदिशा (for त्रिदशा)

24 b) D6 [ऽ]पि (for च) — c) Ko–2 4 B D (except D1–3) S रथानन्ये K4 B Da Dn D4–8 नरश्रेष्ठ, D1 3 T1 G3 4 रथश्रेष्ठा (D3 °ष्ठ), D2 नरा° श्रेष्ठा° — d) K4 damaged Ś सुत तव (for समन्तत) — After 24, T G M2 ins

376* पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिन ।
परिवव्रुर्महेष्वास धार्तराष्ट्र महारथम् ।

[(L 1) T2 नितरा प्रास (for नखरप्राम) — (L 2) G2 महाबल (for रथम्)]

25 a) Da1 आर्तशस्त्रा, D8 आत्तशास्त्राश् (for आत्तशस्त्राश्) Da1 D5 सुसुहृदो (for च सुहृदो) K4 damaged — b) Ś1 D5 M3 5 महीपते — c) K3 सहसा, T G M4 पुत्रा (G3 त्रा) श्च, M1–3 5 पुत्रस्य (for सहिता) — d) K5 [अ]मरादिभि, T G M4 तदामरा (for [अ]मरा दिवि)

26 a) K (except Ko) B Da Dn D2 4 7 स (for स) Ś1 सपूज्यमाना — b) Ko 2 महारथा, B1 रथ, B2–4 Dn2 D4 7 8 °बल°, D1 °रथै T2 त्रिगर्तैं सर्वराजभि — T2 om 26cd — c) D2 आययौ (for प्र) Da2 सनदन (hypermetric) (for सदन) K2 4 B Dn2 D3 4 7 8 राजा, D1 सोथ (for राजन्) — d) Ś1 Ko 1 4 महात्मन (for यशस्विन) — e) B2–4 Dn2 D4 7 8 सतत, Da Dn1 D5 सहित, D1 तु तदा (for सहितै) S तमन्वयुर्महाराज — f) K5 सहितो (for सर्वतो) Ś1 नृपो (sic), Ko 1 नृपै, K3–5 D2 3 6 नृप (for नृप) B Da Dn D4 5 7 8 सोदरै परिवारित, D1 सुहृद्भि सोदरैर्नृप, S सोदरा° सर्वतो रथै° (M1 3 5 सव्यदक्षिण)

27 K3 om 27a–28b — a) K4 B2 दक्षिणे काले; K5 D1 2 T2 G1 3 M दक्षिणाकाले, Cv दक्षिणाकार (for दक्षिणः काले) — b) K4 B2 D1, 7 सवृत्य, D8

C 6 4432 B 6 97 28 K 6 97 29 हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ २७
प्रगृह्णन्नञ्जलीन्नृणामुद्यतान्सर्वतोदिशम् ।
शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ २८
संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ २९
प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः ।
परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३०
स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः ।
शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ३१
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ॥ ३२
संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ३३
अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ।
काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३४

सवृत्त, D6 सहत्य, Ca सभृत्य (as in text) B1 सुभुज, Ca स्वभुज (as in text) Ś1 K0 सुभृत्य सुभुज तथा, K1 स्व भ्रात्य स्वभुज तथा, K2 स्वभृत्य स्वजन तथा, K5 D2 स्वमुत्सृज्य (D2 द्धृत्य) भुज तदा, S विवृत्या (T1 G4 उद्यम्या, G2 विस्मृत्या) लकृत भुज — ^{c}) K1 हस्ता (sic), D8 हस्ती (for हस्ति) Ś1 K0–2 4 D3 8 पीन, K5 D2 दिव्य, B3 4 Dn2 (before corr) D4 6 7 शैक्य, Da2 Dn (Dn2 marg by corr) D5 शैक्ष्य, D1 सव्य, S सौम्य (for शैक्ष) Cd (gloss) शैक्षिक ❀ Cn सभृत्य समुद्धृत्य । शैक्ष शस्त्रादिशिक्षासपन्नम् । ❀

28 K3 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) K4 अ गृह्णन्, D1 प्रगृह्य, T2 स गृह्णन् (for प्रगृ°) K0 Da Dn1 D3 5 G2 3 M5 अजलिर् (K0 Da D3 लीर्), D1 [अ]भ्यजलीन्, T G4 M1–3 अजलिं — ^{b}) Ś1 Da1 T2 G3 M1 3 5 उद्यता, D1–3 6 M4 उद्यता, T1 G1 2 4 M2 उद्यत Ś1 तो भृश, K4 B Dn2 D1 4 6–8 तो दिश (for तोदिशम्) — ^{c}) D3 शुश्रुवे, T2 शुश्रुवुर् (for शुश्राव)

29 ^{a}) Ś1 सस्तूर्यमान, D1 सस्तूयमानै Da1 सुतैश्च, D5 भूतैश्च — ^{b}) D1 °बल (for °यशा) — ^{c}) K4 पूज्यमानश्च, D3 पूजयानस्तु — ^{d}) M1–3 5 सर्वलोकेश्वर प्रभु

30 ^{a}) M2 प्रभूपै, M3 प्रदीप्तै — ^{b}) K2 सेचन, K3 B1 2 4 Da2 Dn D2–4 7 T1 G M2 4 °सेचितै, D6 8 T2 °सेवितै (for °सेचनै) K5 गधतैलादिवासितै, D1 वेणुजर्जरपाण्य (cf 32^b) — ^{c}) K4 B3 4 Dn2 D4 5 7 8 महात्मान, Da Dn1 °राज (Da1 °राज) (for त्मान) — ^{d}) M1 संमन्वित (for समन्तत) — After 30, D6 ins

377* देवासुरे यथेन्द्रोऽसौ सग्रामे च भयकरे ।

31 ^{a}) Da1 D5 परिव्रतो — D2 om (hapl) 31^b–33^a, D5 om from शुभै (in 31^b) up to ष्णीषिण (in 32^a) — ^{b}) B2–4 Dn2 D4 6–8 ज्वलन् (for शुभै) — ^{c}) K0 2 दीप्तो, G3 युक्ते (for युक्तो) — ^{d}) K4 हसैर्, T2 दीपैर् (for दीप्तैर्)

32 D2 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) D5 om कञ्चुकोष्णीषिण (cf v l 31) K1 T2 M4 कचुकोष्णीष (K1 स्नीष) णस्तत्र, K2 B2–4 Dn2 D4 6–8 काचनोष्णीषिणस्तत्र — ^{b}) Ś1 T2 जर्झर°, K0 1 3 5 Da1 D1 3 6 °जर्जर, M1 3 घर्घर, M4 निर्झर (for झर्झर) Ca cites वेत्रझर्जरा, Cc जर्जर — ^{c}) K2 4 B3 4 Dn2 D7 प्रोत्साह (Dn2 द) यत, B2 प्राच्छदयत, Da D5 प्रोत्साह (Da1 °र) यत, T2 प्रोत्सारयाव (for प्रोत्सारयन्त) B2 कनकैस् (for शनकैस्) — ^{d}) D5 त जन्य, T2 स्फूर्जत (for त जन) K3 सर्वतो ययु, K5 सर्वतोयुत, Da1 D1 सर्वतो दिश (for सर्वतोदिशम्)

33 D2 om 33^a (cf v l 31) — ^{a}) K1 स प्राप्य (for सप्राप्य) S च (for तु) — ^{b}) K3 भुवन, K5 D2 6 भवन, T2 शिबिर (for सदन) D5 प्रति (for शुभम्) — D2 om 33^c–34^b — ^{c}) K3 D1 T2 M4 रथाच्चा (K3 द्वा) पि (for हयाच्चापि) — ^{d}) Da2 D5 जनेश्वर, D6 M4 श्वर (for °श्वर)

34 D2 om 34^{ab} (cf v l 33) — ^{a}) D1 च त, T2 तथा (for ततो) — ^{b}) K0 निर्विण्ण, K2 निर्विण, G1 2 M3–5 निषण्ण (for निषण्ण) — ^{d}) Ś1 शर्घ्या, K2 3 स्पर्धा, K5 T1 G1 4 M4 सर्वा, D6 शुद्धा, M1–3 5 दिव्या (for स्पर्ध्या) Cd cites स्पर्धं K5 D2 ससृते, T1 G शोभिते (for सवृते) D1 परार्ध्यास्तरणावृते, T2 परार्ध्यास्तरसवृते — ^{f}) M1 3 5 साश्रुनेत्रो महाबल, M4 बाष्पकर्णाश्रुलोचन

35 Before 35, D6 ins दुर्योधन उवाच — ^{a})

त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३५
किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान् ।
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३६
पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान् ।
पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करूषांश्चेति भारत ॥ ३७
तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।
सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ३८
दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ३९
अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ४०
एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४१ 　C 6 4447 B 6 97 43 K 6 97 43

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

K4 B D (except D2 8) हि समाश्रित्य (for समुपा°) — b) K3 D1 2 शत्रुसूदन, Da1 D6 °सूदन — c) K3 4 B1 Da D1 5 G1-3 उत्सहाम (K4 B1 Da D5 °मो), D6 उत्सहे च (for उत्सहेम) Ś1 K0-2 उत्सहे समरे जेतु

36 a) T1 G4 वीर (for वीरान्) — D2 om (hapl) 36bcde — b) T1 G4 जन (for द्गण) T2 सुहृद्गणसबाधवान् — K2 om (hapl) 36cdef — f) K3 महेंद्रेणेव दानवान्

37 Before 37, D6 ins भीष्म उवाच — a) D5 एवम् (for पूर्वम्) K0 2-5 B Da2 Dn1 D2 3 5 M4 उक्त्वा, K1 Da1 उक्तान् (for उक्त) Dn2 D4 6-8 अह सर्वान्महाराज — b) B1 पाडवान्, D6 सजयान्, T2 संयुगान् (for सोमकान्) Da Dn1 D5 T1 G हनिष्यामि स(Da Dn1 D5 मीति)सोमकान् — c) M2 पाचालै (for लान्) B1 2 4 केकयै , B3 कैकेयै, D (except D1-3) कैकयै (for पाण्डवै) D3 सार्धि (sic) (for सार्धं) — d) K1 करूष्य, K5 कुरूणा, D1 कारूषाश्च (for करूषाश्च) S क(M1 3 [inf lin क] 4 कु)रूशाश्चैव सर्व(M. सघ)श

38 a) K4 B Da Dn2 D4 7 8 T G4 त्वद्वच (for तद्वच) — b) K0 M1-3 5 ससोमकान्, K1 G3 समागमान्, D3 समागजान् (sic) (for समागतान्) — c) M1-3 5 पांचालाश्च (for सोमकाश्च) K4 सोमक च महेष्वास — d) D2 सत्यवान् (for °वाग्) K3 D1-3 6 पार्थिव (for भारत) K5 सत्य वा सर्वपार्थिवान्, M4 तत्सत्य कुरु भारत

39 a) D2 लीलया (for दयया) D1 दयया दयितान्राजन्, S अथ वा न (M ते) दयातीव — b) Ś1 प्रेष्य° (for द्वेष्य) K3-5 D1 2 मयि (for मम) T1 G M द्वेष्यता मयि वा वि(M2 प्र)भो, T2 द्वेषाद्वापि मयि प्रभो — c) G2 मदवाक्य (for मन्दभाग्य) K4 D2 3 चापि (for वापि) — d) K0-2 यदि (for मम)

40 K2 om (hapl) 40 — c) Da Dn1 D5 सर्वान् (for पार्थान्) — d) Ś1 K0 1 B4 D6-8 ससुहृज्जनबाधवान्, B2 ° द्दर्गबाधवान्, D3 द्गणसोमकान्

41 Before 41, D6 ins सजय उवाच — a) K4 B D (except D1-3 6) स एवमुक्त्वा नृपति — c) Da1 वचन किं च, D6 T1 G1 3 4 किंचिद्वचन (by transp) M4 न चोवाच पर किंचिद् — d) K4 B Da2 Dn2 D4 5 7 8 सत्यपराक्रमम् (for भीम°) Da1 Dn1 D1 भीष्मो भीमपराक्रम

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0 2 mention only नवमे युद्ध दिवसे, K1 अ* मे* द्ध* क*, T2 नवमेह्नि, M1 3 5 नवमदिवसे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 दुर्योधनमत्रण, Da Dn1 D1 5 दुर्योधनवाक्य, D6 दुर्योधनभीष्मसमागम , T1 G2 4 M1-3 5, दुर्योधनपरुषवाक्य, T2 दुर्योधनवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 T2 M3 4 94, D6 T1 G 92, M1 2 93 (as in text), M5 95 — *Śloka no* . Dn D5 42, D6 45

९४

C 6 4448
B 6 98 1
K 6 98 1

संजय उवाच ।

वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः ।
दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमण्वपि ॥ १
स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ।
श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वै शलाकया ॥ २
उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः ।
अब्रवीत्तव पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३
किं तु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् ।
जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव हितकाम्यया ॥ ४
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो ।
सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।

94

1 [a]) K3 वाक्ल्यैस् (for वाक्शल्यैस्), — [b]) T2 स च विद्ध　K3 5 D2 6 महारथ , B Da Dn D4 5 7 8 महामना (for पितामह) — [c]) K3 5 D6 नोवाच वचन किंचित्, S नोवाच दु खोपहतो — [d]) Ś1 Ko 1 D7 प्रियम् (for [अ]प्रियम्) K3 5 प्रियमप्रियमण्वपि, D6 प्रियं वा चापि विप्रिय, S ह्य(M1 3 5 न , M2 ना) प्रिय प्रियमण्वपि (T2 वापि न प्रिय)

2 [a]) T1 G4 M2 स तु ध्यात्वा चिर काल, T2 ध्यात्वा स सुचिर काल — [b]) Ś1 Ko दु खाद्रोषसमन्वित , B2 Da1 D5 दु खशोक — [c]) Ś1 D3 महा नाग (for यथा नाग) T G श्वसन्निव महानाग — [d]) K4 M2 प्रतुन्नो, B3 प्रभिन्नो, Da Dn1 D3 7 प्रनुन्नो, T G M4 वितुन्नो, M1 3 5 प्रकृन्नो (for प्रणुन्नो) K2 B1–3 Da2 Dn2 D4 6–8 S वाक्शलाकया, Da1 D5 विशाला

3 [a]) Ko 5 D2 3 T2 M1 3 4 उद्धृत्य (for उद्वृत्य) Ś1 लोकान्, Ko–2 तस्मान्, K3 5 Da D2 5 T1 G रोषान् (for कोपान्) — [b]) B4 पार्थिव (for भारत) — [c]) D3 S गधर्वान्, D5 ॰गधर्वं (for गन्धर्वं) — [d]) D3 लोकान् (for लोक) Ko–2 लोकविशारद , Da1 ॰विदावर , D1 ॰विदां वरं S लोकान्काल (G3 लोकपाल) इवापर — [e]) Ś1 पुत्रेस्तु (sic), K2 3 5 B D (except D1 3 6) पुत्र स — [f]) Ko 1 D1 S सात्व (for साम)

4 Before 4, D6 ins भीष्म उवाच — [a]) K1 3 D2 T2 तु, K2 4 B1–3 Da Dn D4–8 त्व (for तु). K4 दुर्योधनैवास्मान्, D6 ॰धनेत्थ मा — [b]) T2 वाक्शरैर् (for वाक्शल्यैर्) K3 अपविध्यसि, K4 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 अपकृतासि, B2 उपकृतासि, D6 उप विध्यसे, T1 G अभि(G2 3 ॰पि)विध्यसि, T2 M परिकृतसि (for उपविध्यसि) D1 वाक्शल्येन निकृतासि — [c]) G2 4 यत॰ (for घट॰) K3 5 D1–3 6 यथा शक्त्या G1 3 यथाशक्ति यथोत्साह — [d]) K1 तव च (by transp) — [e]) K5 D2 S जुह्वत (for जुह्वान) — [f]) K2–5 B D (except D1 3) G3 तव वै, T2 तथैव (for तवैव) K4 5 B D T2 M प्रिय (for हित)

5 [a]) Ś1 K3 5 D2 3 यदा त, Da Dn1 D5 स यदा, D1 यदा च K1 Da1 पाडवा शूरा T2 M पुरा बाल पाडवेय — [b]) B2 खाडवेऽग्निनतर्पयत् (sic) — [c]) T2 पुरा जित्य (for पराजित्य) K5 रणेशक्य (for रणे शक्र)

6 S1 om (hapl) 6, K2 om (hapl) 6–7. — [a]) T2 G2 यथा (for यदा) Ko 1 M1 2 5 त्वा (for त्वा) — [b]) T2 गाधर्वैर् G3 हृतम् (for हृतम्) — [c]) Ko 1 4 अमोचयन्पाडुसुता

7 Ko 2 om (hapl) 7 (for K2, cf v l 6) — [a]) D1 सैन्येषु (for शूरेषु) — [b]) K1 4 D1 तथा विभो, K3 5 D3 G1–3 M तवाभिभो (M4 ॰भो), B Da Dn D4–8 तव प्रभो, D2 च ते प्रभो, T1 G4 तवापि भो — [c]) Da1 D5 राधेय K5 सूतपुत्रेपराद्धेये (sic)

एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे ।
कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारथम् ।
वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९
निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।
जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १०
को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ११
मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १२
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ।
युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १३ C 6 4465 B 6 98 18 K 6 98 18

8 D8 T2 M2 om (hapl) 8 — a) Ko–2 य स, Da‑D5 यत्र, D2 यत्तु, M4 यश्च (for यच्च) D1 सहिता सर्वे, T1 G4 सगतान्सर्वान् (for सहितान्सर्वान्) — b) B8 D2 विराटनगर तदा — c) D1 जिता ह्येकेन पार्थेन, S (T2 M2 om) एक एवाजयत्पार्थ — After 8, Ko 1 (both om 9), ins 378*, while K8 ins lines 1–2 of 378*

9 Ko 1 om (hapl) 9 — a) G8 द्रोणश्च (for द्रोण च) Ś1 निर्जित्य, K4 दुर्धर्ष, T G4 M1 8 5 सक्रुद्धो, G1–8 M2 4 सरब्धो (for सरब्ध) D1 द्रोण युधि विनिर्जित्य — b) D1 त्वा (for मा) — N om 9cd — c) T2 कर्ण द्रौणिं तथा त्वा च — d) M सुमहारथ — T1 reads 9ef twice consecutively — e) Ś1 Da2 D5 च, K8 5 D1 2 6 S (T1 both times) न (for स) D1 समादाय, M1 दत्त — N (D8 om [hapl] lines 1–2) ins after 9 (Ko 1, after 8)

378* तथा द्रौणिं महेष्वास शारद्वतमथापि च ।
गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्त तन्निदर्शनम् ।
विजित्य च यदा कर्ण सदा पुरुषमानिनम् ।
उत्तरायै ददौ वस्त्र पर्याप्त तन्निदर्शनम् ।

[K8 reads lines 1–2 after 8, D8 reads (*sec m*) lines 1–2 in marg — (L 1) K8 5 D2 यदा (for तथा) Ś1 K8 D6 वा (for च) — (L 2) D1 विजितान् (for जितवान्) K4 Da Dn1 D5 पार्थ (for पूर्व) — After line 2, K5 reads 10ab — (L 3) D1 निर्जित्य (for विजित्य) Ś1 K4 B8 D4 8 यथा, Ko–2 तथा, D2 तदा (for यदा) Ś1 मम (for सदा) D4 पूरुषमानिन — (L 4) Da Dn1 D8 5 7 उत्तराय ददौ (Da1 °य ददे, D8 °या ददौ)]

— Da2 D5 *repeat* 9ef, after 378*

10 K5 reads 10ab after line 2 of 378* (cf v 1 9). — b) K8, 5 D2 यदेको (K5 एकौ च) हतवान्पुरा — c) Ko प्राप्त, K8 प्राप्त (for पार्थ) K8 5 D2 अर्जुन समरश्लाघी — After 10, K5 ins

379* अवश्य हितकामेन पार्षतेन च धीमता ।,

while D8 (marg *sec m*) ins 380*

11 Dn2 om 11ab — a) K8 हि त (for रणे). T1 G2 4 हतु (for जेतु) — b) Ko–2 नृप, B2–4 D4 5 7 8 तदा, D6 T2 M4 सदा, M1–3 5 युधि (for रणे) — Ś1 K B8 Da Dn D2 4 6 T1 G ins after 11ab D5, after 11 D8 (marg *sec m*), after 10

380* यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधर ।
वासुदेवोऽनन्तशक्ति सृष्टिसहारकारक ।
सर्वेश्वरो देवदेव परमात्मा सनातन ।
उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभि ।

[(L 2) Dn2 D8 महा (for ऽनन्त°) D4 T1 G जगत्सृष्टिस्थिति° (for ऽनन्तशक्ति सृष्टि°) — (L 3) D4 T1 G सर्वेषा नो वासुदेव (for the prior half) — (L 4) Ś1 K1 उक्तोपि, Ko D4 T1 G उक्तो हि, D6 उक्तस्त्व Da1 बहुशो राजन् (*sic*) K8 5 D2 6 नारदादिम°]

— After 380*, Da1 Dn2 D5 *repeat* 11ab. — c) B8 च (for तु).

12 a) T2 तत (for नर) K1 8 Da2 D2 8 सर्वो, K2 Da1 Dn1 (before corr) D. सर्वे, Dn1 (by corr) सर्वा (for सर्वान्) D1 G2 मुमूर्षवो नरा सर्वे (G2 सर्वान्) — b) G8 पश्यसि, D1 पश्यति M5 काननान् (for काञ्चनान्) — c) M2 इह (for अपि) — d) K8 D7 T2 विपरीतान्प्र(T2 °श्च)पश्यसि

13 a) D1 त्वया, G1 8 स त्वं (for स्वय) — b) S1 सृजयै सह (by transp), Da1 Dn1 (before corr) D8 सह संजयै — c) D1 तेनाद्य (for तानद्य)

C 6 4466 B 6 98 19 K 6 98 19 अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान् ।
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १४
तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य संग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव ॥ १५
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १६
तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १७

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ।
यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ १८
एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ १९
आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयंकरः ।
प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्याय ॥ ९४ ॥

— [d]) K1 2 मध्यम Da D5 M2 पश्याम (for पश्याम) D1 T1 G तव पौरुष, M2 lacuna (for पुरुषो भव) — After 13, S ins

381* अशक्या पाण्डवा जेतु देवैरपि सवासवै ।

14 [b]) K2 3 B Da Dn D2 4 7 8 G2 पां(B1–3 Da1 Dn G2 प)चालाश्च (for सपाञ्चालान्) D1 स सृजयान्, G1 समागधान् (for समागतान्) D6 पाचालान्समुपागतान् — [c]) K1 रणे व्याघ्र, T1 G4 महाराज (for नरव्याघ्र) — [d]) T1 G वर्जयिष्ये शिखडिन

15 [a]) K1 तैश्चाह, G2 M1–3 5 तैर्वापि (for तैर्वाह) G1 3 M सखे, G2 सघे (for सख्ये) K3 5 D2 तैरेव हि हत सख्ये, T1 G4 तैर्वा विनिहत सख्ये, T2 तैर्वा हतस्तु वै सखे — [c]) K4 T1 G निर्जित्य (for निहत्य) B Dn D4 7 8 T1 G समरे (for सग्रामे) — [d]) Ko–2 या(K2 य)स्यामि, K4 D2 3 धास्यामि Ko–2 वै परा (Ko °र), D2 ते परा (for वै तव) K3 प्रीतिं धास्याम रे परा, B Da Dn D4–8 प्रीतिं दास्याम्यहं तव

16 [a]) K4 तु स्त्री, S (except G2 M4) स्त्री हि (by transp) — [c]) K3 पुरा जाता, K4 पुमाञ्जाता, K5 पुनर्जाता — [d]) D7 शैशवे (for सैषा वै)

17 Ko–2 D2 om (hapl) 17, D8 reads it in marg — [a]) K4 5 B D (except D8, D2 om) तम् (for ताम्) — [b]) D1 त्यागेन — [c]) K5 D6 T2 M1 3–5 या सा, B2 सो वै, D4 8 T1 G योसौ (for यासौ) T2 न (for प्राङ्) Ś1 निर्दिता, T G निर्मितो Cv सैषावाङ्निर्मिता धात्रा — [d]) D8 सैवैषा (for सैषा वै) D1 सैषा स्त्रीति शिखडिनी

18 [a]) Ko–2 स्वय (for सुख) K3 5 D1–3 M सु(K3 5 D1 2 स)सुख स्वप गाधारे (K3 °र), T1 G सुसुखस्तव गा° — [b]) D5 कृत्वा (for कर्ता) T1 G महद्रण (for महारणम्) — [c]) K2 B D S Cv य जना (D2 सज्जना, T2 सजाता, G3 ये जना), K4 जना य (for यज्जना) Da Dn1 D5 कथयति स्म — [d]) M5 स्थास्यति G3 मेदिनीं

19 Before 19, D6 ins सजय उवाच — [b]) Ś1 K3 नरेश्वर (K3 °र), Ko 2 D1 T1 G1 2 4 M1 3–5 जलेश्वर (G1 र) (for जनेश्वर) — [d]) K1 D2 T2 M स्व (for स्व) D1 ययौ स्व स्व निवेशन

20 [a]) Ś1 K3 5 D2 T1 G च (for तु) G3 महाराजा, M2 ततो मूर्ध्ना — [b]) K3 विसर्ग्यं च, D3 विसर्ज्यं च, M2 स विसृज्य Da Dn1 D5 तु (for च) K4 महाचमू, Ca जनम् (as in text) — [c]) T1 G क्षय (for ततस्) T2 सूत (for तूर्णं) — [d]) K3 स्वय, T1 G4 राजन्; T2 प्राह, Ca c d क्षय (as in text) K1 शत्रुक्षयकरा, K4 D5 G1 3 क्षयकर, T2 M भयकर (M5 र) — [e]) S (except M5) प्रहृष्ट (for प्रविष्ट) Da1 T1 G1 3 4 M1 सन् (for स) K3 5 D1 2 ता तु, Da1 D3 त च (for ता च) — [f]) G3 [आ]गमयामास Ś1 M2 भारत, K2 Da D1 3 M1 4 पार्थिव

Colophon om in N — *Adhy name* M1–3 5 अर्जुनप्रशसंन — *Adhy no* (figures, words or both) T1 G 93, T2 M3 4 95, M1 2 94 (as in text), M5 96

९५

संजय उवाच ।
प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः ।
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ।
अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ १
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २
निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ३
इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ४
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
द्वात्रिंशत्त्वमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ५
इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ६
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
स नो गुप्तः सुखाय स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ॥ ७ C 6 4460 B 6 98 33 K 6 98 33

95

1 N om सजय उवाच — a) K3 D2 प्रच्युताया (for प्रभाताया) K2–4 B D च (for तु) K5 अथ च्युताया शर्वर्या — b) Da2 D4 7 8 तान् (for वै) K2 नृप — c) T2 राजन् (for राज्ञ) K1 Da1 Dn1 समाज्ञापयते, K5 समाज्ञापयता, D1 °ह्वय तत — d) Ś1 T1 G च, K3 वै (for ह) K5 ता सेना योजयेति ह — e) K5 अथ (for अद्य) K1 भीष्मे B2 transp भीष्मो and क्रुद्धो — f) K3 निहनिष्यसि

2 Before 2, K4 ins सजय उवाच, D3 वैश पायन उवाच — a) D1 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — b) M1 3–5 तदा (for रात्रौ) D2 मुहु (for बहु) — c) T2 मान (for °मान°) K5 स तदा (hypermetric), D6 भीष्म, T1 G M स तद्, T2 मुदा (for स त) K5 राज्ञा (for राजन्) D1 मन्यमानो गत राज्य — cd) D2 सत्या, Ca d प्रत्या (as in text) T1 G4 इह (for इव) Da1 D5 [आ]त्मनि (for [आ]त्मन)

3 a) D5 मरण (for परम) D3 कृत्वा (for गत्वा) T2 M स निर्वेद पर गत्वा — b) K2 निर्विद्य, T2 विश्रित्य, G2 प्रणुद्य (for विनिन्द्य) Ś1 K3 5 B4 D1–3 6 परवश्यता, K1 °वाश्यता, B3 °भूत्यता, G3 परिवार्यता, Cc v परवाच्यताम् (as in text) — c) T2 दीन (for दीर्घ) D3 दध्मौ (for दध्यौ).

4 Before 4, D3 ins सजय उवाच — a) K3 5 D2 इति तेन, M4 उगितने (sic), Cc इङ्गितेन (as in text) K3 D2 T2 G1–3 त (for तद्) K5 G3 श्रुत्वा, D2 कृत्वा (for ज्ञात्वा) — b) K0 गागेयस्य K5 विनिश्चित, B1 विचेष्टित, D3 विचिंतितु, G3 विचिंत्य त — d) K5 D1 2 अनोदयत् (for अचोद)

5 K2 om (?hapl) 5 Before 5, D6 ins दुर्योधन — a) K3 D1 3 G1 M2 रथात्तूर्णं, Da1 D5 T2 रथास्तूर्णं — b) K3 Da1 D1 2 6 G2 3 युज्यता (for युज्यन्ता) K0 1 D1 3 M रक्षणे (for रक्षिण) — c) K1 द्वात्रिंश त्वाम्, K3 5 D2 5 द्वात्रिंशतिम् (K5 D2 द्वात्रिंशुतम्), K4 B Da Dn D1 3 4 6–8 Cv द्वाविंशतिम् (Dn2 तिर्) (for द्वात्रिंशत्त्वम्) S द्वाविंशतिसहस्राणि Cc cites अनीक — d) S सर्वा (T2 रथा)नेव (for सर्वाण्येव) K3 5 D2 [अ]भिनोदय, K4 [अ]भ्यदेशयत्, Da D5 [अ]भिचोदयत्, T2 [अ]भ्यचोदय, G2 हि योजय

6 a) K5 D2 समभिप्राप्त T1 G अय हि समनुप्राप्तो — b) T1 G चिंतित (for चिन्तितम्) — c) D3 वधोपाय (for ससैन्याना) — d) K3 बाधा, K4 तथा, D3 मम, D3 बधो (for वधो) D2 रोषस्य (for राज्यस्य) K0–2 गागेयस्य च सगम, K5 वधो राज्ञश्च वा मत

7 a) K3 5 B D (except D1 3) T2 M कार्यतमं (for °मह) Cc cites कार्यम् (as in text) K0 तव कार्य महन्मन्ये, K1 तत्राकार्य मह मन्यो (sic), K2 तव कार्य महत्सैन्ये — b) Da2 D2 G3 °स्येव, D5 मेव (for स्यैव) K3 B1 2 T2 G3 [अ]भिरक्षिण (K3 °ण°) — c) K3 सेना (for स नो) Ś1 K1 गुप्ता, K0 5 गोप्ता K2 4 B Da Dn D3–8 T1 G स(D3 सा)हाय स्याद्, K3 5 सखाय स्याद्, D1 सखा यस्माद्

C 6 4461
B 6 98 34
K 6 98 34

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्वर्ज्यो रणे मया ॥ ८
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥ ९
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०
अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ११
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन ॥ १२
युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्बाणगोचरान् ॥ १३
एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवाभिपालनम् ॥ १४
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने ।
मा वृकेणेव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना ॥ १५

(for सुखाय स्याद्) — [d]) D_6 हन्यन्, M_1 हन्या D_1 पार्थास्तु, D_7 पार्थं च, T_2 पार्थान्स्स, M_3 पार्थाश्च K_4 सर्वेश (for सयुगे)

8 [a]) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ हि, $D_{1\ 3\ 6}$ स (for च) D_1 स्वय भीष्मो, G_3 स शुद्धात्मा G_1 damaged — [b]) G_1 damaged — [c]) K_2 B D (except D_{1-3}) राजस्, G_3 राजा (for जातस्) T_2 स्त्रीपूर्वकत्वाद्विज्ञात — [d]) G_3 वध्यो (for वर्ज्यो) $K_{2\ 5}$ B_{2-4} Da Dn $D_{1-5\ 7\ 8}$ M_2 मया रणे (by transp), K_3 महारणे D_6 मया वर्ज्यो रणागणे, T_2 $M_{1\ 3-5}$ श्रुतो (T_2 °तं) भीष्मेण धीमता

9 [a]) K_5 लोकस्तद्वदय क्वापि, T_2 M पूर्वं त्यक्त (T_2 °कु) महासत्त्व (T_2 °राज) — [c]) K_4 स्फीत राज्य (by transp), Da_1 रायस्फीत, D_5 राय स्मितं, M_5 राज्य स्थित M_2 °राज (for °बाहो) — [d]) T_2 $M_{3\ 4}$ स्त्रिय च T_1 G_4 पुना (for पुरा)

10 [a]) $Ś_1$ नैवमाह, K_5 Da_1 $D_{2\ 6}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ न चै(Da_1 चे)वाह, Da_2 $D_{1\ 5}$ नैव जातु, T_2 न च जात (for नैव चाह) $Ś_1$ जात, Da_2 $D_{1\ 5}$ चाह (for जातु) — [b]) B_1 कदा° (for कथ°) T_1 G स्त्रीपूर्वं वा कदा($G_{2\ 3}$ कथ)चन — [c]) B_2 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ युद्धे (for युधि) $M_{3\ 5}$ नरश्रेष्ठे — [d]) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 6}$ T_2 M तत्सर्वं ($K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ तत्सत्य, T_2 अतत्स्व) प्रब्रवीमि ते

11 [a]) G_1 damaged D_6 वापि (for राजन्) — [b]) Da Dn_1 D_5 यदि वि, G_2 ते यदि (by transp) $Ś_1$ Ko D_1 श्रुत — [c]) Ca c उद्योगे (as in text) D_3 यत्ते, D_6 यत्तु, D_8 यच्च, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वं, T_2 M_1 (*sup lin* as in text) गुह्य, G_3 पूर्वं, Cv तत्तत् (for यत्तत्) — [d]) $D_{1\ 3}$ T G M_1 (*sup lin* तत्) यथा जाता, M_4 कथ जाता (for तथा जाता)

12 [a]) D_2 पुरा, T_2 $G_{2\ 4}$ पुनर् (for पुमान्) $B_{2\ 4}$ Da Dn_1 D_5 कन्यामनुष्य स च मा Ca cites मनुष्य — [b]) $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn_1 D_5 योधयिष्यति भारत, Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ स च मा योधयिष्यति — [c]) K_4 तस्याश्च (for °हं) G_3 प्राणान् (for बाणान्) — [d]) K_5 मुचेह

13 [a]) $K_{2\ 3\ 5}$ B Da Dn $D_{1\ 2\ 4-8}$ T_2 M युद्धे हि, K_4 युद्धेत, D_3 युद्धेह, T_1 G_4 युध्येय, G_2 युद्धेय K_3 क्षत्रिये तात, K_4 क्षत्रिया तात, $D_{1\ 4\ 7}$ क्षत्रियास्तात, T_2 M क्षत्रिया ($M_{2\ 4}$ यान्) राजन् — [b]) Ko_1 D_1 जयैषिणां — [d]) $K_{3\ 5}$ D_{1-3} बाणगोचरे, K_4 B_3 G_1 M गोचर, $B_{1\ 2}$ रणगोचर, B_4 Dn_2 $D_{4\ 6-8}$ रणमूर्धनि, Da_1 वर्णगोचरान्

14 [a]) K_2 $M_{1-3\ 5}$ मा; T_2 मे (for मा) K_{0-4} B Da_2 Dn $D_{2\ 4\ 6-8}$ T G_4 भरतश्रेष्ठ, Da_1 D_5 भरत श्रेष्ठ, $G_{2\ 3}$ भारतश्रेष्ठो $Ś_1$ एव स भारतश्रेष्ठो, M_4 एवमादि रथश्रेष्ठो — [b]) M_5 गांगेय K_4 T_1 G_4 शास्त्रवित्, K_5 D_2 धर्म, Ca शास्त्र° (as in text) — [c]) K_4 D_1 $G_{1\ 3}$ तत (for तत्र) K_4 युद्धे, S (G_2 *sup lin* as in text) कार्यं (for मन्ये) — [d]) K_4 [अ]भिरक्षण, G_3 [अ]नुपालन (for [अ]भिपालनम्) $K_{3\ 5}$ B D T_2 M गांगेयस्यैव (B_2 T_2 °स्य च M_5 °स्यापि) पाल(K_5 °त)न

15 [a]) Ko $D_{3\ 6}$ अरक्षमाणो ($D_{3\ 6}$ °ण), B_2 अवेक्ष्यमाण, T_1 $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 3\ 5}$ आरक्ष्यमाण (for अरक्ष्यमाण) G_2 [अ]भि, M तु (for हि) K_1 वृक्षो K_5 $D_{1\ 2}$ रक्षमाणे वृको (D_1 मृगो) हन्यात्, T_2 रक्ष्यमाणस्तु काकोपि — [b]) K_5 D_2 मत्त सिंह, D_1 सिंह राजं (for हन्यात्सिंह) $Ś_1$ (*sup lin* as in text) महात्मने, Ko_2 Dn_2 D_4 °हवे, K_4 $B_{1\ 2}$ °रणे, B_3 °बल, T_1 G_4 मृधे, $G_{1\ 3}$ महद्वने — [c]) $Ś_1$ $Ko_{1\ 5}$ $D_{2\ 6}$ वृकेनै(Ko_1 °णै)व, K_3 Da_1 D_5 वृके

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ १७
पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ १८
ते रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ १९

यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् ।
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ २०
ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ २१
स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ।
यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ॥ २२
भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव । C 6 4496 B 6 98 42 K 6 98 49

(K3 को)न च, Da2 D1 3 वृकेनेव (D1 हृ) (for वृकेणेव) K2 4 B D (except D2) गागेय (for शार्दूल)° — d) Ś1 घातयेमे, K3 5 D2 घातयैन, B2 प्राभ्नवेम, D1 घातयाम (for घातयेम) B3 शिखडिन (for °ना) — For 15^{cd}, S subst

382* मा सिंहमिव काकेन हत भीष्म शिखण्डिना ।
पश्येम पुरुषव्याघ्र तथा नीतिर्विधीयताम् ।

[(L 1) M2 मां (for मा) — (L 2) M2 पश्याम T2 M4 पुरुषव्याघ्र]

16 b) D1 M2 5 द्रौणिर् (for द्रोणो) — c) D1 यत्नाद्, D6 यता (for यत्ता) K0–2 रक्षत, M5 रक्ष्यतु — d) Ś1 गुप्ता, K2 गोप्ते, K5 D5 T2 गुप्तो, D1 युद्धे (for गुप्ते) K2 3 ध्रुव जय, K5 धनजय, T1 G2 4 जयो ध्रुव (by transp), G1 3 जयो ध्रुव

17 Before 17, D6 ins सजय उवाच — a) D5 एव श्रुत्वा K4 B D (except D1–3 6) ते सर्वे (for राजानो)

18 K0 1 om 18–20 — a) B1 2 4 G3 पुत्राश्च, D8 पुत्रास्तु — b) Ś1 °कल्प्य (for °वार्य) K2 युयुर्मुद, K3 युयुत्सया, B3 D1 ययुस्तदा, G1 3 ययु र्मुहु (for ययुर्मुदा) — c) M क्षोभयतो (for कम्प) D7 तु पृथिवीं, T1 G [ऽ]थ मत्स्याश्च, T2 भुव गा च — d) D1 क्षोभयंतस्तु, T2 M आह्वयतश्च (for क्षोभयन्तश्च)

19 Ś1 K0 1 om 19–20 (for K0 1, cf v l 18) — a) K2–4 B1 4 D (except D2) T1 G M ते (for तै) K2 B4 Dn2 D4 7 8 सुप्रसयुक्तैर्, B1 Da Dn1 D3 5 G1–3 M च सुसयत्तैर् (B1 रक्तैर्), D1 च सुसनद्धो (for च सुसयुक्तैर्) T2 नू हयैश्च सुसक्रुद्धो (sic) — b) K3 5 D2 6 गजैश्चापि, B1 बहुभिश्च (for दन्तिभिश्च) K3 महारथ°, D8 °रथ, T2 M मदोत्कटै° — c) T1 G हयैर्, T2 रथैर् (for रणे) — d) S दसिता (G3 सहिता) K4 T1 G समरे स्थिता (for समव)

20 Ś1 K0 1 om 20 (cf v l 18, 19) — a) M1 (*sup lin*) तथा (for यथा) M2 दैवासुरे — b) K5 Da1 धारिण, D1 M1–3 5 °पाणिन (for धारिणम्) Ca cites वज्रपाणि — K3 reads (*sec m*) 20^{c}–21^{d} in marg — c) K3 5 D2 6 ते सर्वे (by transp) K3 5 D2 6 समतिष्ठत, K4 स्माभ्यति, D8 स्माभ्यदृश्यत, T2 G1 3 व्यवतिष्ठत, G2 सव्यति° (for स्म व्यति) D1 सर्वतस्ते व्यतिष्ठत — d) D1 रक्षमाणा, D6 रक्षत स्व, T1 G रक्षत सु (for रक्षन्तस्त) K4 D1 3 T2 M महाव्रत, D2 पितामह, T1 G4 महारथा, G2 महाबल (for महारथम्)

21 B Dn2 D4 7 M1 3–5 om 21^{ab} K3 reads 21^{abcd} in marg (cf v l 20), D8 reads (*sec m*) 21^{ab} in marg — a) M2 राज (for राजा) — b) D5 भारतम् (for भ्रातरम्) — Before 21^{cd}, M1 3–5 ins दुर्योधन — c) K0–2 सव्ये चक्रे (K2 सुक्ते) — d) T2 G2 उत्तमोजाश्च K0–2 दक्षिणे — e) K3 D2 T1 G [उ]भौ, K5 [इ]मौ, D8 [आ]स्ताम्, D5 [ए]नौ (for [ए]तौ) — f) Ś1 K0 1 4 °नश्च, M1–3 5 नस्तु (for नोऽपि) K3 शिखडिना, K5 D3 6 G1 3 °डिन (for °डिन)

22 a) Ś1 K0–2 4 सरक्ष्य(*or* °क्ष)माण, K3 5 B D (except D1) M रक्ष्य(*or* °क्ष)माण स (by transp), T2 रक्षमाण सु, G3 स रक्ष्यमाण — b) K0 तवास्माभिर्, T1 G1 3 4 सहास्माभिर्, M2 कथ भीवि (for तथास्माभिर्) K0–2 M1 3 5 विवर्जित, D1 च तर्जित, D5 G1–3 विवक्षित° (for विवर्जित°) — c) G3 तथा (for यथा) K0 2 D7 स, K3 5 D2 च; D8 हि (for न) M हन्यात्स (for नो हन्याद्)

C 6 4497 B 6 98 50 K 6 93 49 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २३
भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम् ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ २४
शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ ।
स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमच्युत ॥ २५
ततः शातनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह ।
व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमाहवे ॥ २६
कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः ।
शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २७
भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ २८
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ २९
अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ ।
महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ३०
दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ।
व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ३१
अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।

---

23 ^{a}) T_2 M तु (for तद्) — K_1 om from कृत्वा in 23^c up to 36^a — Ko om 23^d–36^a — ^{d}) $K_{2\,4}$ $B_{1\,3}$ Da Dn $D_{1\,4\,5\,7\,8}$ सह सेनया (by transp), B_2 सेनया सम, D_2 स तया सह

24 Ko 1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) D_1 °मारूढं (for °वशेन) — ^{b}) $K_{2\,4}$ B D (except $D_{2\,3\,6}$) T_1 G समभि° (for तमभि) — ^{d}) K_5 T_1 G अभाषत (for उवाच ह)

25 Ko 1 om 25 (cf v l 23) — ^{a}) K (Ko 1 om) B Da_2 Dn $D_{1\,3\,5\,7\,8}$ T_2 M_4 °व्याघ्र — ^{b}) $Ś_1$ प्रमुखेनघ, $K_{2\,4}$ B D (except $D_{1–3\,6}$) T_2 °खे नृप, K_3 खेन ह, K_5 खेन च $G_{1\,3}$ °खे नय, M खे विभो — ^{c}) G_3 स्थापयित्वाद्य $Ś_1$ T_1 G राजेंद्र, D_1 M_4 पाचाल्य, D_6 पाचाल, $M_{3\,5}$ पांचाल्यस् (for पाञ्चाल्य) — ^{d}) D_1 गोप्तासि (for गोप्ताहम्) $K_{2\,4}$ B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ इत्युत, K_3 $D_{2\,3\,6}$ T G M_2 अच्युत (D_2 T_1 $G_{1\,2\,4}$ °त), D_1 पार्षत, $M_{1\,3–5}$ अर्जुन (for अप्युत) — After 25, all MSS (except $Ś_1$, Ko 1 om) ins an additional colophon [*Adhy name* K_4 बलरक्षण, T_2 भीष्म निर्याण, $M_{1–3\,5}$ दुर्योधनापवाद — *Adhy no* Da_2 56, Dn_2 T_2 $M_{3\,4}$ 96, D_6 93, T_1 G 94, $M_{1\,2}$ 95, M_5 97 — *Śloka no* Dn_1 $D_{5\,6}$ 52, Dn_2 51]

26 Ko 1 om 26 (cf v l 23) Before 26, all MSS (except $Ś_1$, Ko 1 om) ins संजय उवाच — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1–3\,6}$) सह सेनया (by transp), $M_{1–3\,5}$ सेनया वृत — ^{c}) D_1 व्यूहं चा व्यूह्य तत्सर्वं, S अव्यूहत महाव्यूह — ^{d}) D_1 सर्वेषा (for सर्वतो) $K_{2\,4}$ B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ आत्मना (Da Dn D_5 न) (for आहवे)

27 Ko 1 om 27 (cf v l 23) — ^{b}) S_1 $D_{1\,2}$ T_2 M_4 शैल्यश्चैव, K_4 शैब्यश्चापि, D_3 शेलश्चैव, $M_{1–3\,5}$ बाह्लिकश्च K_2 महारथा, K_3 मना — ^{c}) D_8 G_2 सौबलश् (for सैन्धवश्) — ^{d}) $Ś_1$ T_2 काभोजश्च K_2 काबोजश्चैव सुदाक्षिण (hypermetric), D_2 काबोजाश्च सुदारुणा

28 Ko 1 om 28 (cf v l 23) — ^{a}) G_1 $M_{1\,3\,5}$ तत्र (for सर्वे) — ^{b}) K_3 D_2 तव पुत्रैश्च (by transp), K_5 D_6 तव पुत्राश्च D_1 पुत्रेषु, D_3 पुत्राश्च, T_2 पुत्रश्च (for पुत्रैश्च) T_1 G सह (for तव) — ^{c}) B_3 युध्यत (for अग्रत) — ^{d}) $Ś_1$ M_4 स्थित (for स्थिता) D_1 स्थिता व्यूहस्य दशिता (= 29^d)

29 Ko 1 D_6 (hapl) om 29 (for Ko 1, cf v l 23) — ^{a}) K_2 द्रोण (for द्रोणो) — ^{b}) K_2 मारिष, Cv as in text — ^{c}) D_1 पार्श्वम्, T_2 पादम् (for पक्षम्) T_2 M_4 आसाद्य, $M_{1–3\,5}$ आस्थाय (for आश्रित्य) — ^{d}) S दंसिता

30 Ko 1 om 30 (cf v l 23) — ^{a}) G_2 सोमदत्तिर् (for दत्त) — ^{b}) $K_{2–4}$ B D (except $D_{1–3\,7}$) चावत्यौ, T_2 M तथावत्यौ (for आवन्त्यौ च) — ^{c}) $Ś_1$ गुप्तौ, $K_{3\,5}$ $D_{2\,3\,7}$ T_1 G गुप्ता, Da D_5 युक्तो, D_1 T_2 युक्तौ (for युक्ता) — ^{d}) D_4 वाम (for वाम) S_1 $G_{1–3}$ पार्श्वम् (for पक्षम्)

31 Ko 1 om 31 (cf v l 23) — ^{a}) D_6 दुर्योधन K_3 महाराजा — ^{b}) $Ś_1$ त्रैगर्तै K_3 परिवारित, G_1 सर्वतो वृत — ^{c}) $K_{3–5}$ D_2 व्यूहमध्यस्थितो K_3 $D_{2\,6}$ S राजा (for राजन्)

पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ३२
एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः ॥ ३३
तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ३४
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ ३५
शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ।
चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ ३६
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः ।
केकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ३७
एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ।
पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३८
तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ ३९
तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मं युद्धपरिप्रेप्सुं संग्रामे विजिगीषवः ॥ ४०
क्ष्वेडाः किलिकिलाशब्दान्क्रकचान्गोविषाणिकाः । C 6 4516 B 6 99 17 K 6 99 17

---

32 Ko$_1$ om 32 (cf v l 23) —^{a}) MSS indiscriminately अलम्बुशो, °बूषो Ś$_1$ B$_4$ महाराज, Da$_1$ D$_3$ T$_2$ G$_{1-3}$ M$_{2\,5}$ रथश्रेष्ठ, Da$_2$ D$_5$ नरश्रेष्ठ, T$_1$ G$_4$ रथिश्रेष्ठ —^{b}) D$_5$ स्तुता (for श्रुता°) K$_4$ D$_{3\,6}$ T$_2$ बल (for रथ) —^{c}) K$_4$ सैन्याना पृष्ठत सर्वं (sic) —^{d}) Ś$_1$ K$_5$ Da$_1$ T$_2$ M$_{2\,4}$ स्थितो, D$_3$ स्थिता, G$_3$ तस्थौ (for स्थितौ) K$_2$ T G$_2$ M दसितौ, K$_5$ दृशित, D$_3$ G$_{1\,3}$ दसि(D$_3$ शि)ता

33 Ko$_1$ om 33 (cf v l 23) —^{a}) K$_2$ B Dn$_2$ D$_{4\,6-8}$ च त, K$_{3\,5}$ D$_{1-3}$ M$_2$ एत, K$_4$ Da Dn$_1$ D$_5$ M$_{1\,3-5}$ एतत् (for एते) K$_{3\,5}$ D$_{1-3}$ S महा (for तदा) —^{b}) M$_{1-3\,5}$ व्यूह्य (for कृत्वा) K$_4$ तदा कृत्वा तु भारता —^{c}) T$_1$ G समपद्यत (for °दृश्यन्त) —^{d}) G$_{1\,3}$ प्रज्वलत इवाग्नय, G$_2$ प्रतिपन्नदवाग्नय

34 Ko$_1$ om 34 (cf v l 23) —^{a}) K$_2$ B D (except D$_{2\,3\,6}$) T$_1$ G$_{1\,3\,4}$ ततो (for तथा) —^{d}) S द्रौपदेयाश्च सर्वश —^{f}) T$_1$ G दसिता T$_2$ M स्थिता भारत सयुगे

35 Ko$_1$ om 35 (cf v l 23) K$_3$ D$_2$ om 35^{ab} —^{ab}) K$_4$ धृष्टद्युम्न सात्यकिश्च द्रुपदश्च महारथ —^{c}) Da$_1$ G$_3$ सैन्यस्य (for सैन्येन) —^{d}) K$_{3\,5}$ T$_1$ G °विशातना, D$_{2\,6}$ विनाशका (for °शना) — After 35, D$_6$ ins

383* अन्ये च बहव शूरा शतशोऽथ सहस्रश ।
नानाविधायुधा वीरा नानाशस्त्रोपशोभिता ।

36 Ko$_1$ om 36^a (cf v l 23) —^{a}) K$_{3\,5}$ च जय (for विजय) —^{c}) T$_1$ G राज (for °बाहु) —^{d}) K$_3$ Dn$_2$ D$_{6\,8}$ कुतीभोजश्च —^{e}) K$_{3\,5}$ D$_2$ महात्मानो (for °राज) T$_1$ G स्थिता रणाय महते

37 K$_2$ om (hapl) 37 —^{b}) B$_{1\,3\,4}$ D (except D$_{1\,2\,6}$) T$_2$ M बल (for °रथ) — After 37^{ab}, D$_4$ M$_4$ ins

384* युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ।

—^{c}) K$_{3-5}$ B$_{2-4}$ Da Dn D$_{4\,8}$ कैकेया (K$_4$ कैकेयी-), D$_{1\,2}$ कैकया, K$_{3-5}$ D$_2$ चापि, B Da Dn D$_{4-8}$ चैव (for पञ्च) D$_3$ कैकया भरतश्रेष्ठ —^{d}) Ko$_1$ S दसिता

38 ^{a}) K$_{3\,5}$ ते सु, K$_4$ एतन्, D$_2$ ते तु, M$_4$ ते च (for तेऽपि) —^{b}) T$_2$ प्रतिव्यूह, G$_1$ पुत्रव्यूह (for प्रतिव्यूह्य) K$_5$ B$_1$ सुदारुण, D$_{1\,3}$ S (except M$_2$) सुदुर्जया (for सुदुर्जयम्) D$_2$ प्रतिव्यूहस्य दुर्जय —^{d}) K$_4$ B D (except D$_{1-3\,5}$) दृशिता, T$_2$ M भारत (for मारिष)

39 ^{a}) K$_{3\,5}$ D$_2$ समायाता, D$_1$ महेष्वासा (for रणे यत्ता) —^{b}) D$_1$ सहसैन्या D$_{1\,6}$ नराधिप T$_1$ G सहसैन्या महारथा —^{c}) Ś$_1$ Ko$_{-2}$ अभ्याययू, K$_4$ अभ्ययुश्च, Da G$_2$ अभ्युद्ययौ, D$_1$ अभिद्ययू, T$_2$ अभ्यद्ययू Dn$_1$ D$_1$ पार्थं (for पार्थान्) —^{d}) K$_5$ T$_2$ नृपा, Da$_1$ M$_2$ नृप (for नृप)

40 ^{a}) K$_4$ तथा हि (for तथैव) —^{c}) K$_2$ B$_{3\,4}$ Dn$_2$ D$_7$ भीष्म योद्धुमभीप्सत, K$_{3\,5}$ D$_{2\,4\,6\,8}$ भीष्म युद्धमभिप्रेप्सु (D$_{4\,6}$ °प्सु°, D$_8$ °यु°), K$_4$ B$_{1\,2}$ Da Dn$_1$ D$_5$ भीष्म समभ्ययु सर्वे, D$_{1\,8}$ युद्धे भीष्मम भीप्सत, S भीष्म योद्धुम(G$_1$ °द्धु ह्य°, M$_2$ °द्धु त्व)

C 6 4516 B 6 99 18 K 6 99 18 • भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।
पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४१
भेरीमृदङ्गशङ्खाना दुन्दुभीनां च निस्वनैः ।
उत्कुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ ४२
वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्वराः ।
सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ४३
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ ४४
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ४५
ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ।
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ ४६
दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ।

भियमु —^{d}) K_{4} सग्राम, D_{7} °म (for °मे°) B D (except D_{1-3}) विजयैषिण (for विजिगीषव)

41 ^{a}) $D_{1\ 2}$ क्ष्वेडा, D_{4} क्ष्वेडिता (hypermetric), S क्ष्वेळान् (for क्ष्वेडाः) Ś$_{1}$ Dn_{1} (by corr) किल किला शब्दा, K_{0-2} D_{3} किलकिलाशब्दा (K_{2} °ब्द्), $K_{3\ 4}$ B Da_{2} Dn_{2} D_{7} किलकिला शखान् (K_{3} Da_{2} Dn_{2} D_{7} खा), K_{5} Da_{1} किलकिलाशखा (K_{5} °ख), Dn_{1} (before corr) $D_{5\ 8}$ किलकिला शखा, $D_{2\ 4}$ (orig) किलकिलाशखा (D_{4} by corr खान्), D_{6} किलकिलारावा, G_{2} M_{4} किलिकिलाशब्दा (M_{4} °ब्दा) —^{b}) Ś$_{1}$ D_{1-3} क्रकवो, K_{0} क्रकवा, K_{1} क्रतवा, K_{2} क्रकचा, K_{3} क्रकवो, K_{4} S क्रकरान् (K_{4} M_{4} °रा), B_{1} Da_{2} Dn D_{4-8} क्रकचा (D_{8} °वा), Da_{1} क्रकचान् $K_{1\ 4}$ गोविषाणिक (K_{4} °कान्), S गोविषाणकान् (M_{4} °का.) —^{c}) $D_{3\ 6}$ पणवा — T_{1} G_{4} om 41^{d}–42^{a} —^{d}) D_{2} G_{3} वाद, G_{1} चोद° (for नाद) K_{4} सु (for च) K_{1} पुष्कर, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ पुष्कलान्, $B_{1\ 2}$ Da Dn $D_{3-5\ 7\ 8}$ कुजरान् (D_{3} रा), S (T_{1} G_{4} om) पाणिजान् (for पुष्करान्) —^{e}) $K_{3\ 5}$ D_{2} कौरवान्, $D_{1\ 3}$ M_{4} पाडवान् (for पाण्डवा) K_{2-5} B D (except D_{1-3}) T_{2} $M_{1\ 2}$ अभ्यवर्तत, $M_{3\ 5}$ आभिवर्तत (for अभ्यधावन्त) — M_{3-5} om (hapl) 41^{f}–44^{a}

42 M_{3-5} om 42, T_{1} G_{4} om 42^{a} (cf v.l 41) —^{a}) D_{2} °शब्दाना, T_{2} °शब्दैश्च (for °शङ्खाना) —^{b}) Some MSS निस्वनै —^{c}) K_{3} T $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1} उत्कु(T_{2} G_{3} त्कृ)ष्टै, Da Dn_{1} $D_{1\ 5-7}$ उत्कृ(D_{5} °क्र)ष्ट, G_{2} M_{2} उद्धुष्ट (for उत्कुष्ट) —^{d}) K_{4} Da Dn_{1} D_{5} बदिभिश्च, D_{2} वादित्रैश्च, D_{3} गर्जितैश्च, D_{6} वलितैश्च, T_{1} G M_{2} तलशब्दै, T_{2} विविधैश्च (for वल्गितैश्च)

43 M_{3-5} om 43 (cf v 1 41) —^{a}) G_{2} वध, Cv भय (for वय) K_{5} च (for तान्) D_{1} जय प्रतिवदतस्ते, T_{2} M_{1} अस्माक प्रतिशब्दैश्च —^{b}) $K_{3\ 5}$ D_{2} प्रतियाम (K_{5} नाभिजग्मु) स्त्वरान्विता, K_{4} $B_{1\ 4}$ Da Dn D_{4-8} अगच्छाम त्वरान्विता, $B_{2\ 3}$ D_{1} गच्छाम (B_{3} गच्छत, D_{1} निर्ययु) स्त्वरयान्विता, D_{3} अभियातास्त्वरान्विता, T_{1} G प्रत्यगृह्णाम (G_{1-3} गच्छाम) सत्वरा, T_{2} M_{1} तदासीत्तुमुल महत् (= 18^{d}), M_{2} प्रत्यागच्छत सत्वरा —^{cd}) K_{5} सहसैवोपसक्रुद्धस् (for ^{c}) K_{3} Da_{1} $D_{3\ 5\ 6}$ तुमल (for तुमुल) T_{2} M_{1} सहसा ह्यभिसक्रुद्धा नदतो भैरवान्रवान्

44 M_{3-5} om 44^{a} (cf v 1 41) —^{a}) T_{2} M_{1} अन्योन्यमभिधावत —^{b}) K_{1} सप्रहार्थं, T_{2} °हार, Cd हार (as in text) —^{c}) $D_{1\ 3}$ तेन (for तत) —^{d}) D_{3} सपूर्णा वै वसुधरा

45 ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_{2} M_{4} महाघोरा —^{b}) M_{3} [ऽ]पि (for वि-) —^{c}) $K_{1\ 2}$ प्रसभश्, T_{2} $M_{1\ 4}$ सुप्रभश् (for सप्रभश्) —^{d}) Some MSS निप्रभ T_{2} M समजायत

46 ^{a}) K_{3} बभूवुस् (for ववुश्च) $K_{3\ 5}$ D_{3} तुमला वाता, K_{4} B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ $M_{1-3\ 5}$ वातास्तुमुला (by transp) —^{b}) K_{2} स (sic), T_{2} तु (for सु) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ तुमल महत् (for सुमहद्भयम्) —^{c}) Ś$_{1}$ K_{0-2} घोरा (K_{1} °र) सु, $D_{1\ 3}$ परुषा, T_{2} घोरश्च (for घोराश्च) Ś$_{1}$ °निर्ह्रादे, K_{3} °निर्ह्राता, Da_{1} °निर्हदा, M_{2} निर्ह्रादान् —^{d}) M_{2} शिवास् T_{1} G चापि (for तत्र) K_{3} Da Dn_{1} $D_{1\ 2\ 6\ 7}$ ववासिरे D_{3} शिवाश्चाशिवशसिनी — D_{3} om 46^{ef} —^{e}) $K_{0\ 1}$ Da_{1} Dn_{1} $D_{2\ 5}$ M वेदयतो —^{f}) D_{3} both महा and महद् D_{1} आहवे (for आगतम्)

47 ^{a}) M_{4} दिश —^{b}) Many N MSS पाशु (for पासु) Ś$_{1}$ K_{0-2} D_{3} ह (for च) — Ś$_{1}$ K_{0-2} om (? hapl) 47^{cd}, D_{2} reads it (*sec m*) in marg K_{5} transp 47^{cd} and 48^{ab} —^{c}) $K_{3\ 5}$ D_{2} T_{1} G च (K_{5} D_{2} तु) समिश्रम्, D_{1} समाक्लिष्टम् (for-

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ ४७
रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ॥ ४८
अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्रवान् ॥ ४९
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते गोमायुबकवायसाः ।
श्वानश्च विविधैर्नादैर्भषन्तस्तत्र तस्थिरे ॥ ५०
ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ॥ ५१
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
　समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
　प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ५२
नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलाना-
　मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां
　वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ५३　C 6 4329 B 6 99 30 K 6 99 30

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समुन्मिश्रम्) — d) K3-5 D2 3 पपात च, D1 सुदारुण, T1 G च भारत (for तथैव च)

48 K5 transp 47^{cd} and 48^{ab} — a) Ś1 K0 2 नदतां, K1 नदतो, K4 Da Dn1 D5 द्रवता (for रुदता) D1 दह्यमानाना (for वाहनाना च) — b) D1 नेत्राभ्या (for नेत्रेभ्य) K0-2 Da1 प्रपतज्जल — c) K3 सस्त्रवुश्च, K5 Da Dn1 D2 3 5 6 स्रु(D6 सु)श्रुवुश्च, T1 G प्रसुस्रुवु (for सुस्रुवुश्च) K3 4 सकृन्मूत्र — d) K5 Dn1 D2 T1 G2 4 प्रधावतो, D1 प्रव्यथतो, D6 प्रध्यापतो, T2 पर्यायतो (for प्रध्या°) D3 वाहनानि सहस्रश

49 a) M1 3-5 अतरिक्षान् (for अन्तर्हिता) T2 M4 महानाद, D1 अतर्हिताना नादाश्च — b) K2 श्रूयेते, Da1 T2 श्रूयते K2 भरतर्षभ, D1 पुरुषोत्तम Da1 D5 om भरतर्षभ in b and रक्षसा in c — d) Dn2 नदतो, D2 वदतान्, D5 नदतौ (for नदता) Da1 D5 नादान्, D2 स्वरान्, D8 रणा(sup lin °वा)न् (for रवान्) D1 श्रूयते हि महास्वन

50 a) G2 समापततो, G3 सपतति स (for सपतन्त स्म) K1-3 5 B D (except D1) T2 च (for स्म) Da1 D5 दृश्यते — b) Ś1 गोमायुबकमायसा, K0-2 4 B Da Dn D3-5 7 8 T G M4 गोमायुबल (K0 1 °भक, K2 °वंक, D3 °बड, T G1 2 4 M4 °वल)वायसा ; K3. 5 D1 2 6 M1-3 5 बड(D1 गृध्र, D6 बडा)गोमायुवा° ❀ Cd वला[] काका । वायसा द्रोणकाका । ❀ — c) K0-3 Dn1 श्वानाश्च, D6 व्यनदन् Ś1 K0-2 विविधान्नादान् — d) Ś1 K0-2 G3 M5 भाषतस्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 वाश(Da D5 स)तस्, K5 भीषतस्, T2 G2 हर्षंत (for भषन्तस्) K3 5 B Da Dn D1-5 7 8 मारिष, S भारत (for तस्थिरे) D6 तर्जयतश्च मारिष

51 a) D3 ज्वलताश्च M1-3 5 महोल्काश्च — b) K1 समाहात्य, D8 समाहृत्य — c) D1 पतिता K1 सह ता (for सहसा) — d) K2 3 5 B Da Dn D4 6-8 वेदयत्यो (Da1 त्या), D1 2 वेदयतो, G1 3 वेदयानो (for याना) — After 51, D8 repeats 44^{ab}

52 a) K0-2 Da1 D7 महत्य(K1 ती)नीकानि, D1 T2 महान्यनीकानि — b) K1 समागते, K2 B Da Dn D4 5 7 ततस्तयो, D8 ततस्तत, T2 समाहृते (for समागमे) — c) K2 4 B4 Da Dn D1 4-8 T G चकपिरे, K3 B1-3 D2 3 M चकाशि(B2 D3 सि)रे (for प्रकाशिरे) Some MSS °नि स्वनै (for °निस्वनै)

53 a) G2 राजेंद्र (for नरेन्द्र) K3 T1 G रथा° (for समा°) — b) Ś1 K0 D4 5 7 8 अभ्या(K0 त्या)यतानाम्, K3 5 D2 6 अभ्यागतानाम्, T1 G समाकुलानाम्, T2 समागतानाम्, Cd अभ्याहतानाम् ; Ca अभ्यायतीनाम् (as in text) — c) D1 T2 घोरस् (for घोषस्) D3 5 6 तुमलश् (for तुमुलश्) — d) G1 damaged K0 1 3 D2 3. 6 T G2-4 M वातोद्धतानाम्, D1 पर्वोद्धुतानाम् (for वातोद्धुतानाम्)

९६

C 6 4530
B 6 100 1
K 6 100 1

संजय उवाच ।
अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ।
विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ॥ १
न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ।
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुंगवाः ॥ २
तेन मुक्ता रणे राजञ्शराः शत्रुनिबर्हणाः ।
क्षत्रियाननयञ्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३
यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलनाशीविषोपमान् ।
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ४
रथिनं च रथात्तूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम् ।
गजारोहांश्च सगजान्पातयामास फाल्गुनिः ॥ ५
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः ।
पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ६
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-3 5 D2 5 mention only नवमे युद्धदिवसे, K4 Da Dn1 D5 नवमेह्नि, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 व्यूहरचना, T2 M1-3 5 व्यूह करण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 57, Dn2 M1 2 96, D6 94, T1 G 95 (as in text), T2 M3 4 97, M5 98 — *Śloka no* Dn1 (erroneously) 20, Dn2 D6 30, D5 31

96

1 After the ref, D1 erroneously *repeats* 6 95 44^{ab} — ^{a}) K2 3 Da1 Dn1 D6-8 अभिमन्युरथो, S अभिमन्युर्महाराज — ^{c}) T1 G वेगेन (for तेजस्वी) — ^{e}) Ś1 K1 2 शरधाराश्च, Da Dn1 D5 सर्वसैन्यानि (for शरवर्षाणि) D1 किरञ्शरसहस्राणि — ^{f}) K0-2 B2 G3 इवाबुदा

2 ^{a}) B2 योद्धु (for क्रुद्ध) — ^{b}) T1 G अपराजित, M1-3 5 अरिघातिन (for सूदनम्) — ^{c}) Ś1 K0-2 4 शस्त्रौघिन (K1 °ना), K3 D3 6 अ(D3 श)स्त्रोर्मिण, K5 D2 अस्त्रौघिण, Da1 D5 अ(D5 श)स्त्रैषिण, M1 3 (both *sup lin*) शस्त्रौहिण D1 शरौघैर्गाहमान त — ^{e}) D6 असाजौ (for अप्याजौ) T2 न निवारयितु शक्तास्, M1 सनिवारयितुं युद्धे — ^{f}) K4 B Da Dn D4-8 नदन, D1 °पुगव (for °पुगवा)

3 M3 5 om 3^{bc} — ^{b}) G3 शूरा (for शरा) T G4 शक्र (for शत्रु) K3 निवर्हण, Da1 निबर्हण, D3 निवारणा° — ^{c}) K0 क्षत्रिया (for क्षत्रियान्) S (M3 5 om) नयति क्षत्रियाञ्शूरान् — ^{d}) G2 धर्म° (for प्रेत)

4 ^{b}) K1 2 4 B D (except D1-3 6) T G4 ज्वलिताशी° (for ज्वलनाशी) — ^{d}) D8 फाल्गुनि (for सायकान्)

5 D8 reads (*sec m*) 5 in marg — ^{a}) K3 T2 रथिनश्च, K4 रथिन स, G1 3 M2 रथिन स (for न च) K5 D2 3 M1 3-5 रथिनश्च रथैस्तूर्णं; B Da Dn D4-8 सरथान्रथिनस्तूर्णं, D1 रथिभिस्तु रथा शूरैर्, T1 G4 रथिन समरात्तूर्णं, G2 रथिन सारथिं तूर्णं — ^{b}) S1 K1-3 T2 हयपृष्ठाश्च सादिन (K1 मादित, K3 सादिन, T2 न), K4 B Da Dn D4-8 हयाश्चैवससादिन, K5 हय पृष्ठैश्च सादिभि, D1 हयारोहास्तथैव च, D2 हयपृष्ठैश्च सादिन, D3 हयैश्च हयसादिन, M हयपृष्ठेषु (M2 ष्ठाश्च, M4 °ष्ठे च) सादिन — ^{c}) T1 G4 गजारोह गजस्कधात्, T2 M1 3-5 वाजि(T2 दति)नश्च गजै सार्धं, G1-3 M2 गजारोह च सगज — ^{d}) S1 घातयामास, K2 B Dn2 D4 6 7 दार, Da Dn1 D5 वार, D8 द्राव° (for पात) K2 फाल्गुणि, K3 फाल्गुनी, Da1 फाल्गुनी, G1 3 फल्गुनि

6 ^{a}) D1 ते तस्य (for तस्य तत्) — ^{b}) T1 G2 4 महच्चैव, T2 प्रेक्ष्य सखा, G1 महत्संघे, G3 M महत्संखे Dn2 D4 महीभृत, D1 भृश नृपा (for ऽद्भुत नृपा°) — ^{c}) G2 पूजना चक्रिरे Dn1 (m as in text) कृष्टा — ^{d}) D6 प्रशसतुश्च Ś1 फल्गुनिं, K2 Da1 फाल्गुणिं (Da1 नीं)

7 ^{a}) Da1 सौभद्र (for °द्रो) — ^{b}) K1 बहु

तूलराशिमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ॥ ७
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ८
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः ।
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ९
न चैनं तावकाः सर्वे विषेहुररिघातिनम् ।
प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतगाः कालचोदिताः ॥ १०
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ॥ ११
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः ।
तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ १२
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १३
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १४
मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्बलम् ।
सैन्धवं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १५
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिष ।　C 6 4546 B 6 100 17 K 6 100 17

शोभत, K2 बहुसोभव (sic), K3 5 बहुशो य(K5 त)त, D6 बहुशो रथान् (for बह्वशोभत) K4 B Da Dn D1 3–5 7 8 T2 M1 3–5 द्रावयामास भारत (Da1 °त) — M5 om (hapl) 7^{c}–8^{b} — c) Ś1 K1 कुल, K0 स्थूल, K2 धूल, D6 तल° (for तूल) K4 B Da Dn D4 5 7 8 तूल(B1 ला)राशीनिवा(B2 राशीमिवा, Da Dn1 D5 राशिमिवा)काशे, D1 M4 तूलराशिरि(M4 °मि)वोद्धूतो, T2 °राशिमिवोद्धूय, M1 3 °राशिमिवोद्वृत्तो, M2 राशिमिवोदात्तो — d) M3 मरुत D1 सर्वतो दिश

8 M5 om 8^{ab} (cf v 1 7) — b) T1 G मारिष (for भारत) — c) Ś1 K1 2 भ्रातर (for त्रातार) D2 नाभ्यगच्छत, T2 G3 M नाधि(G3 °ध्य)गच्छंति — d) K3 B1 Da Dn1 D2 5 S (except G2) पकम (M2 5 ल)ग्ना, D1 कपमाना (for पङ्के मग्ना)

9 b) K0 3 5 B D T1 G M3 5 नरोत्तम, K2 रथोत्तम (for नरोत्तम) — c) M1 ततो (for स्थितो) K0 राजा (for राजन्) — d) Da1 विधूमाग्निर् K3 इवोज्ज्वलन् K5 विधूम इव पावक, D6 धूमाग्निरिव सज्ज्वलन्

10 a) K5 D2 तथैव (for न चैन) B Da Dn D4 5 7 8 तावका राजन्, S तावक कश्चित् (for °का सर्वे) — b) K3 D1 विषेदुर्, D2 7 8 विसेहुर् (for विषेहुर्) K4 अभिघातितु (for अरिघातिनम्) S सहते रिपुघातिनं — c) K5 प्रदीप S प्रदीप्त(G1 4 प्त) ज्वलन यद्वत् — d) K3 5 Da2 D1 2 6 नोदिता (for °चोदिता) T G M4 पतग कालचोदित

11 a) K5 अहरन्, D2 प्रहसन् (for प्रहरन्) — b) D2 रथा (for °रथ) — c) D2 अदृश्यत — d) G3 सर्वज्ञ (for सवज्र) K3–5 B D S (except T2) वासव (for वज्रभृत्)

12 b) K2–5 B Da Dn D2–8 विचरद् (K5 Da1 Dn1 D2 8 रन्) (for चरतो) T2 निशि (for दिश) D1 दृष्ट्वा खे विवर दिश, T1 G चरतो ददृशे दिश — c) D1 तोयदेभ्यो T G महाराज (for यथा राजन्) — d) K2 4 B Dn D1 4–8 रा(B2 Dn1 D1 6 भ्रा)जमाना शतह्रदा, S यथा शक्रधनुर्महत्

13 a) M2 तस्माच्छराश्च निशिता — b) Da1 G1–3 निसरति, D1 विसर्पंति (for निश्चरन्ति) — c) G1 3 पुष्प° (for फुल्ल°) D3 वनान्फुल्लद्रुमान्राजन्, M1 3 4 द्रुमान्पुष्पफलोपेतान्, M2 5 द्रुमात्पुष्पफलोपेताद्

14 K5 D2 om 14 — a) M5 तत्र (for तस्य) D1 तथैव च ततस्तस्य, T2 तथैव च रथस्थस्य — b) S मडलानि (T2 पाडवस्य) महात्मन — c) K3 4 B Da Dn D2–8 S काचनागेन (for मेघघोषेण) D1 काचनेन रथागेन — d) Ś1 K0 2 D3 नरा, D1 नृपा, T2 परै, M परे (for जना) K1 ददृशोन्नातर नर (sic)

15 ab) Ś1 K0 कृपद्रोणौ, T2 कृपद्रोणिं (for कृप द्रोण) D5 T2 द्रोण (for द्रौणिं). D1 M4 सुबृहद्बलान् (M4 °ल) K5 D2 कृप च द्रोण द्रौणिं च बृहद्बल महारथ (K5 °बल) — c) K1 2 4 B D (except D2 3 6) °ष्वासो (for °ष्वास) — d) M1 2 5 विचरल्ल् B1 D1 6 लघुहस्तवत्, B3 स महाबल, Ca लघु सुष्ठु च (as in text)

16 b) K3 D2 3 G1–3 पश्यामि (for °म) B2 Dn2 D4 6–8 T2 M भारत (for मारिष) — d) K2 4 B Da Dn D4–8 दह(D6 °ह)तस्, K3 पततस्, T1

C 6.4546 B 6.100.17 K 6.100.17

सूर्यमण्डलसंकाशं तपतस्तव वाहिनीम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।
द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १७
तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
बभ्राम तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १८
द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ १९
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुरार्तस्वरं घोर पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २०
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिष ।
मारुतोद्धूतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि ।
दुर्योधनस्तदा राजा आर्ष्यशृङ्गिमभाषत ॥ २१
एष कार्ष्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः ।
चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव ॥ २२
तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् ॥ २३
स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ २४

G_4 प्रतपत्, T_2 विप्नतस्, M पतत (for तपतस्) Da_2 तस्य, M_4 इव (for तव) $G_{1\ 3}$ प्रतपत (G_3 °तीं) च वाहिनीं, $G_?$ प्रातपत च वा

17 [b]) K_5 $G_{1\ 3}$ प्रतपत, Dn_1 प्रपतत K_{3-5} B_1 Da Dn_1 $D_{1-3\ 5\ 7}$ T_1 G M_2 शरार्चिषा (K_5 ष), B_{2-4} Dn_2 $D_{4\ 6\ 8}$ तरस्विन, T_2 $M_{1\ 3-5}$ इवार्चिषा (for शरार्चिभि) — [c]) K_{2-5} B D (except D_3, D_4 before corr) द्विफाल्गुनम्.

18 [b]) D_1 भारताना (for भारती सा) T_2 भाति सा (for सा महा) — [c]) K_2 B Da Dn D_{4-8} व्यभ्रमत्, K_4 D_1 अभ्रमत् (for बभ्राम) — [d]) K_1 वशारि च, K_2 वसादिव, K_3 $D_{2\ 6}$ वशा यथा K_5 योषितादवशा यथा (sic)

19 [a]) B Da Dn $D_{5\ 7\ 8}$ भ्राम (for द्राव°) K_2 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ महा., K_3 $D_{1\ 3\ 6}$ T_2 M तत, K_4 तु तत् (for च तत्) D_2 तु ता सेना (for च तत्सैन्य) — [b]) B_2 कल्प°, Da_1 कोप (for कम्प°) D_1 च मेदिनीं (for महारथान्) — [c]) T_2 सुभृश (for सुहृदो) K_5 नदयित्वा ससुहृदो — [d]) K_3 T_1 G_{1-3} बलिं, $K_?$ D_2 G_4 बल (for मय)

20 [a]) G ततो (for तेन) K_2 तेन विद्राविमानानि (sic) — Da_1 om from संयुगे in 20[b] up to सैन्यस्य in 21[b] — [c]) K_1 corrupt $B_{1\ 3}$ Dn D_1 °स्वन (for °स्वर) — $K_{0\ ?}$ om (hapl) 20[d]–21[a]

21 Da_1 om up to सैन्यस्य in [b]*, $K_{0\ 1}$ om 21[a] (cf v l 20) — [a]) T_2 M तच्छ्रुत्वा — [b]) B_1 तत्र, T_1 G तस्य (for तव) B D (except D_{1-3}) भारत (for मारिष) — [c]) K_1 °तोद्भूत°, D_3 °तोद्धत° (for तोद्धूत) $G_{1\ 3}$ मारुताधूयमानस्य — [d]) $K_{3\ 5}$ B D (except D_1) T_2 M सागरस्येव (for समुद्रस्येव) G_2 निस्वन (*also* पर्वणि) — [e]) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ Da_1 D_1 T_2 M_4 ततो (for तदा) $K_{3\ 4}$ Da_2 Dn_2 $D_{1-4\ 6}$ T_1 $G_{2\ 4}$ राजन् (for राजा) $M_{1\ 3-5}$ महाराज (for तदा राजा) — [f]) S_1 $K_{1\ 4\ 5}$ B Da Dn_1 $D_{4\ 6-8}$ आर्ष्यशृगिम्, K_0 अर्ष्यशृगिम्, K_2 $D_{1\ 2}$ आर्षिश्टगम् (D_2 गिम्), K_3 D_3 m अलबुसम्, Dn_2 D_3 आर्षश्टगिम्, D_5 आर्यश्टगिम्, T_2 आश्यर्श्टगम्, $G_{1\ 3}$ ऋश्यश्टगिम्, G_2 आद्रिशृगिम्

22 Before 22, D_6 ins दुर्योधन उवाच — [a]) D_6 M_2 एक (for एष) $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{3-5\ 7\ 8}$ S महाबाहो ($M_{1-3\ 5}$ बाहुर्), D_1 महाभाग (for महेष्वासो) — [b]) K_{2-5} B_{2-4} D (D_4 before corr) S (except $M_{1\ 2\ 4}$) फाल्गुन (K_2 ण). — [c]) K_2 D_6 M_2 चमू (for चमूं) K_3 विद्राव्य स (for द्रावयते) $Ś_1$ क्रोद्धा, D_1 कोपाद्, T_1 G घोरा, T_2 योसौ (for क्रोधाद्) D_5 समुज्ञावयते क्रोधाद्, D_8 स च मद्रासते क्रो° — [d]) G_2 वृत्रस्येवं सुराधिप

23 [a]) $K_{3\ 5}$ D_2 अस्य (for तस्य) K_2 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ चान्य न पश्यामि, T_1 G नान्य तु प, T_2 M_4 नान्यत्प्रप° (for नान्य प्रप°) — [b]) B_1 सङ्ग्रामे, T_1 G_4 द्रवतो (for संयुगे) T_2 भैषज, Ca भेषज (as in text) — [c]) K_4 B Dn $D_{4\ 7\ 8}$ T_2 G_1 राक्षसश्रेष्ठ — [d]) $M_{1\ 3\ 5}$ पारग (for गम्) $K_{3\ 5}$ D_2 सर्वयुद्धविशारद (K_3 °द्), D_3 सर्वविद्यास्त्रपारग

24 [a]) D_1 त्व गत्वा, T_2 स त्व हि (for स गत्वा) K_5 त्वरितो $K_{0\ 3\ 5}$ D_{1-3} T_2 M वीर (for वीरं) — [e]) $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ T_1 पार्थं (for

स एवमुक्तो बलवान्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ।
नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २५
तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्बलम् ।
प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः ॥ २६
बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २७
कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः ।
नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ २८
ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे ।
नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ २९
सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः ।
प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ॥ ३०
विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३१
ततः शरसहस्रैस्ता पाण्डवानां महाचमूम् । C 6 4563 B 6 100 34 K 6 100 34

पार्थान्) — ^{d}) D2 द्रोणभीष्म (by transp) B D (except D1–3 6) T1 G पुरोगमा (for पुरःसरा)

25 Before 25, D6 ins संजय उवाच — ^{a}) K4 D1 उक्त्वा (for उक्तो) K5 D2 T2 M एवमुक्त स (K5 D2 क्रोध) ^{b} G3 भगवान् (for बल) — ^{c}) Ś1 K0–2 D1 3 T1 G4 नदमानो, B2 3 स कुर्वाणो, G1–3 नादमानो (for नर्द) K4 यथानाद (for महा) — ^{f}) K3 बलाहका , T2 G1 M1–4 वलाहक (for बला°)

26 ^{b}) K3–5 B D बल महत् (by transp), T G2 4 महाबल, G1 महद्भय — ^{c}) K0 2 Dn2 D4 T2 प्रचलत्, K3 प्रचल, T1 G2 4 प्राद्रवत् (for प्राचलत्) K5 D2 सर्वसैन्यानि (for सर्वतो राजन्) — ^{d}) K4 B Da Dn D4 7 8 वातोद्धूत (for पूर्यमाण) K3 5 D2 6 इवाम्बुधि , K4 इवानल

27 ^{a}) K3 5 B D (except D1 3) T2 M2 महाराज (M2 °जस्) (for नरा राजस्) — ^{b}) T2 M2 5 शब्देन (for नादेन) Da1 भीषता , D2 भाषता (for भीषिता) — ^{d}) D3 तल (for °तले)

28 ^{a}) G3 स कार्ष्णी च (for कार्ष्णिश्चापि) D1 सदा युक्त , T1 G समायुक्त (G3 °क्त) — ^{b}) K4 B D (except D1–3 6) प्रगृह्य सशर धनु — ^{c}) K1 नृपान्नि च (sic), T2 नृद्दन्निव — ^{d}) D1 राक्षस (for तद्रक्ष) B4 समुपागमत् G2 तद्राक्षससमुपाद्रवत्

29 ^{a}) T2 न राक्षस (for स राक्षस) B4 क्रूर (for क्रुद्ध) — ^{b}) Ś1 सप्राप्य वा, K3 D2 M1 सप्राप्येव D5 M2 [आ]र्जुन B1 प्रययावार्जुनिं रणे, D1 प्राप्य चार्जुनिमाहवे, T2 सम्प्रहस्यार्जुनिं रणे — ^{c}) Ś1 K0 2 M1–4 °दूर , K4 °दूर (for दूरे) K4 गतस्, B Dn2 D4 M4 स्थिता, T1 G स्थिते, T2 ततस् (for स्थितस्) T1 G तस्मिन् (for तस्य) — ^{d}) K3 5 D2 त्रास° (for द्राव) K3 M1 3 5 चमू (for चमूम्) — After 29, G2 reads (for the first time) 32^{cd}, *repeating* it in its proper place

30 G1 3 om. 30^{a}–32^{b} B2 om (hapl) 30^{ab} — ^{a}) G4 च तथा (for समरे) B1 Dn2 D4 6–8 ता वध्यमाना च तथा — ^{b}) B1 Dn2 D4 6–8 M4 महाचमू (for महाचमूः) — T2 om (hapl) 30^{c}–33^{b} — After 30^{ab}, D1 ins

385* नाध्यगच्छत वै त्राण पीड्यमाना दुरात्मना ।

— ^{c}) M4 प्रत्युद्ययू D1 महाराज (for रणे रक्षो) — D3 om (hapl) 30^{d}–32^{c} — ^{d}) K2 3 B D (D3 om) G2 देवसेना Ś1 K0 1 बर्हिं, K2 3 B4 D1 2 बलि , K4 B3 बल, B1 2 Da Dn D4–8 बल (for बलिम्)

31 D3 T2 G1 3 om 31 (cf v l 30) — ^{ab}) K3 5 D2 8 तव (for तस्य) D1 भारत (for मारिष) D1 विमर्दः सुमहारक्षो दर्शयन्सुपराक्रम (cf 32^{cd}) — ^{cd}) M transp घोररूपेण and वध्यमानस्य K4 भीम (for घोर) D1 माना तु (for मानस्य) — T1 G4 om (hapl) 31^{d}–33^{c}

32 T G1 4 om 32, D3 om 32^{abc}, G3 om 32^{ab} (cf v l 30, 31) — ^{a}) Da2 D5 स, M1–3 5 तु (for ता) — ^{b}) M1 3 5 °चमू (for चमूम्). — M2 om 32^{c}–33^{b} — ^{c}) K3 अद्रावयद्, K4 प्रत्युद्ययौ, Da Dn1 D5 प्रदुद्राव, D2 विद्रावयद् (for व्यद्रा) D5 महा (for रणे) — ^{d}) K0 1 3. 4 D1. 3 G2 3 M4 दर्शयन्वै पराक्रम, K5 दर्शयंश्च पराक्रम, B Dn2 D4 दर्शयत्स्व°, Da Dn1 D5 दर्शयन्सु°, D2 6–8 दर्शयन्स्व

C 6 4563
B 6 100 34
K 6 100 34

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ॥ ३२
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३३
तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा ।
ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३४
ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ॥ ३५
वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।
यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३६
प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३७
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ३८
विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आर्श्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ३९
ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४०
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।

---

33 T1 G4 om 33^abc, T2 M2 om 33^ab (cf v l 30, 32) — ^ab) Cf 30^ab K4 तु तथा, D6 च तदा M (M2 om) समरे (for च तथा in ^a) Ś1 K1 अनीकिनीं, M (M2 om) महाचमूः — ^d) K1 प्रादुद्राव D7 ततो (for रणे) K1 भय (for भयात्)

34 ^a) B4 Da1 Dn D4 7 8 प्रमृद्य च, D1 ता प्रमृज्य, D6 प्रमर्द्य च, T2 ता प्रह्वल (for ता प्रमृद्य) K3-5 B D (except D8) रणे (for तत) M2 ता प्रत्यमृद्यत सेना — ^b) K1 वरयो तथा, Da1 वरणीं यथा — ^c) K3 5 D2 प्र (for ऽभि) D1 ततो दुद्राव च रणे — ^d) Ś1 K0-2 प्रहारिण, K4 Da Dn1 D5 6 T2 महारथान्, D8 T1 G कुमारकान् (for महाबलान्)

35 ^ab) D1 तत, D2 तत्र, T1 G2 4 त तु (for ते तु) D1 महारणे (for प्रहारिण) Ś1 K0 2 द्रौपदेयाश्च ते सर्वे महाबलपराक्रमा — ^c) K5 प्रदुद्रुवु (hypermetric) K1 3-5 B D (except D8) सख्ये, T2 M सखे (for सर्वे) — ^d) K1 3 5 B D (except D1 8) रविं यथा (by transp), T2 रथा रथ्

36 ^a) K5 ते तु (for तैस्तु) — ^b) M5 विधितो (for पीडितो) T1 G राक्षसेश्वर (for राक्षसोत्तम) T2 पीडिता राक्षसोत्तमा — K5 om (hapl) 36^c–38^b — D2 reads (sec m) 36^cd in marg — ^c) D2 T1 G1 3 4 M4 घोरैश्च (for घोरे) — ^d) T2 M1-3 5 दीप्तिमद् (M2 °मान्) ग्रहै, M4 दीप्तविग्रहै

37 K5 om 37 (cf v l 36) D2 reads (sec m) 37^ab in marg — ^a) K4 G1 3 प्रतिविध्य, D2 प्रतिविद्धस्, D8 प्रत्यविध्यत्, T1 G4 द्रौपदेयास्, T2 प्रतिषिद्ध, M3 प्रतिविध्यस् (for प्रतिविन्ध्यस्) D1 M1 (sup lin) 3 5 (both inf lin as in text) राजन् (for रक्षो) — ^b) Ś1 K0 बिभिदे, D6 पचभिर्, T1 G1 3 4 बिभिदुर्, M3 विभेदन् (for बिभेद) G1-3 M2 दशभि (for निशितै) T2 विनिर्भिण्ण शितै शरै — ^c) G2 3 सर्वे (for सर्व) K3 Dn2 D1 3 सर्वपारसवैस्, Ca d v सर्वपारशवैस् (as in text) K1 4 B1 3 4 Da Dn D4 तूणैर् (for तूर्णम्) D6 बिभेद समरे तूर्णम् — ^d) B2 तैलधौतैर्, G2 क्रुद्धाग्रैश्च (for अकुण्ठाग्रैर्) Dn D4 5 7 8 महाबलै, T2 °बल, G1-3 °बला D1 गृध्रपत्रपरिच्छदै

38 K5 om 38^ab (cf v l 36) — ^a) D3 तै प्रभिन्न, M1-3 5 स तैश्छिन्न Da D5 तनुत्राणै — G1-3 om 38^b–41^a — ^b) M4 राक्षसाधिप (for °सोत्तम) T1 G4 भुजगै कोपितैरिव (cf 41^b) — ^cd) T2 [आ]काशे (for [अ]र्कस्य) K5 मरीचिरिव चार्कस्य B1 सस्मृतो, D1 सपृक्तो, D6 सवृतो, M5 सस्यूतो, Ca सस्यूतो (as in text) K3 5 D2 6 यथा (for महान्) T1 G4 अलबुसो महाराज नागेंद्र इव चुकुधे (= var 41^cd)

39 G1-3 om 39 (cf v l 38) T1 G4 om 39–40 — ^a) K0 2 B3 विमुक्तै, B2 विषाक्तै, D8 प्रविद्धै, D4 विसक्तै D1 विषक्तश्च शरैश्चापि — ^b) D3 °परिस्कृतै (for °परिच्छदै) — ^c) Some MSS आर्श्यशृगिर्, K5 D1-3 7 आर्षशृगिर्, T2 आश्चर्यशृगो, M2 आर्यशृगिर् M1-3 5 ततो (for बभौ) — ^d) D8 दीप्तशृगिर्, T2 दीप्तशृग M1-3 5 बभौ दीप्त इवाशुमान्

40 T1 G om 40 (cf v l 38, 39) — ^b) K3 D1 T2 M °बल (for °हवे) — ^c) T2 विव्यधिर्, M5 विविधुर् (for विव्यधुर्) K3 D2 विविधैर् (for निशितैर्) — ^d) D1 विभूषणै, D3 परिस्कृतै —After 40, T1 G4 ins 386*

अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४१
सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४२
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४३
एकैकं च त्रिभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव ।
अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४४
त्वरमाणश्च संक्रुद्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् ।
जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४५
बिभेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६
विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४७
तानर्दितान्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ४८
तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४९
तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् । C 6 4561 B 6 100 52 K 6 100 52

41 T1 G4 om 41 G1-3 om 41ᵃ (cf v. 1 38) — ᵃ) T2 M स निर्भिण्ण — ᵇ) G2 भुजगै B2 कोपितैर्भुजगैरिव, T2 M1 3-5 कुपितै (T2 राधितै, M4 कुभितै) र्भुजगैरिव • — ᶜ) K5 B Da Dn D4 5 7 8 अलबुषो, K5 अलबसो, D6 अलबुस्सो K1 भ्रम राजन्, G2 महाराज — ᵈ) D2 इति (for इव) G1 3 दुद्रुवे (for चुक्रुधे) — S ins after 41 (T1 G4, after 40)

386* निर्भिण्णस्तु शरैर्घोरैर्दीप्यमान समन्तत ।
अलबुसो भृश भाति उल्काभिरिव कुञ्जर ।

[(L 1) T1 G4 निर्भिन्नाग, G1-3 निर्भिण्णाग T1 G4 सनातन (for समन्तत) — (L 2) T2 M1 3-5 पर्वत (for कुञ्जर)]

42 ᵇ) K3 5 D2 3 6 T G4 M1 2 इव (for अथ) M4 राक्षस (for मारिष) D1 मुहूर्तं व्यथितोभवत् — ᶜ) G3 ततो, Ca तमो (as in text) K5 दीर्णं, D3 T2 M घोर (for दीर्घं) — ᵈ) K0 G1 M3 5 पीडितैस्तैर् M1-3 5 महारथ

43 ᵇ) K1 द्विगुणे, K3 विगुणी° (for द्विगुणी°) — ᶜ) K2 B4 Da1 Dn D1 2 4 7 8 सायकास् (for सायकैस्) D3 तीक्ष्णैर् (for तेषा) — ᵈ) D2 तेषा चैव; D3 ध्वजास्तेषा, T2 स ध्वजाश्च (for ध्वजांश्चैव) D1 ध्वज चैव धनुस्तथा

44 ᵃ) K2 4 B D (except D1-3) पञ्चभिर् (for च त्रिभिर्) — ᵇ) B3 तपनीयविभूषिता — ᶜ) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अलबुषो, D6 बुसो K0 1 रथो पस्थो, M1 3 5 [s]भितस्तेषा — ᵈ) T2 M1 3-5 ननर्द च (for नृत्यन्निव) T1 G च भारत, M4 महाबल (for °रथ)

45 ᵃ) K0 3 5 B Da Dn D2 4-8 T2 M4 सु (K3 5 B2 3 D2 6 T2 M4 च) सरब्धो, K4 D1 सु-सक्रुद्धो, T1 G भृश क्रुद्धो (for च सक्रुद्धो) — ᵇ) M1-3 5 महामना — ᵈ) K3 D2 3 T2 M2 सारथिं च, D5 थिश्च K2 महाबल, K4 D1 T2 °रथ, D5 बल

46 ᵃ) D1 जघान (for बिभेद) K5 चैव (for च सु) B D (except D1-3 6) T2 M सुसरब्ध, G1-3 सुसक्रुद्ध (for सुसहृष्ट) — ᵇ) K3 5 D2 3 7 T1 G1 2 4 M2 चैतान्, Da1 D5 6 चैषा, M1 3-5 दीनान् (for चैनान्) K3 5 D2 सुसहितान्, Da1 Dn1 D5 सुसश्रितै, D1 महाबलान्, D3 (marg sec m) सुसधितै, D6 सुसस्रितै, T1 G4 सुसहितै (for सुसशितै) — ᶜ) K3 शितैर्, K5 D2 शस्त्रैर् (for शरैर्) D1 शरैरग्निशिखाकारै

47 D6 om 47ᵃᵇ — ᵃ) T2 स (for च) — ᵇ) K5 च, Da2 M4 तु (for स) Ś1 K0 कृतवास्तत्र राक्षस

48 T1 om 48ᵃᵇ — ᵃ) B2 G तत्र (for तेन) — ᶜ) K4 D2 3 T1 G °र्जुनिस्तत, Da2 D5 तत्रार्जुन सुत, D1 दृष्ट्वा त चार्जुनिं, T2 दृष्ट्वार्जुनिस्तु तान् T2 G3 M सखे, G1 2 सघे (for सख्ये) — ᵈ) D3 रक्षस D6 तमुपाद्रवत्

49 ᵃ) T1 तत (for तयो) — ᶜ) B2 D1 T1 G पाडवा, D3 पार्थिवा (for तावका) — ᵈ) B2 तावकाश्च, D1 कौरवाश्च, T1 G पार्थिवाश्च (for पाण्डवाश्च)

50 ᵃ) K3 D2 °बुद्धे (for °युद्धे) — After 50ᵃᵇ, T G M2 ins

C 6 4581 B 6 100 52 K 6 100 52 महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ ५०
तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

धृतराष्ट्र उवाच ।
आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम् ।
अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १
आर्श्यशृङ्गिं कथं चापि सौभद्रः परवीरहा ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स्म संयुगे ॥ २
धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संजय ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३
नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ।

387* उद्वृत्य चक्षुषी राजन्क्रोधात्प्रस्फुरिताधरौ ।
[T_2 उद्वृत्त (for उद्वृत्य)]

— ^{c}) G_3 महाबल (for बलौ) $M_{3\,5}$ महाराजन् D_1 महाकालौ तदा राजन् — ^{d}) $K_{3\,4}$ D_2 G_1 कोप (for क्रोध) T_2 M सदीप्त (for -संरक्त) — ^{e}) K_5 $D_{1\,2}$ अवेक्ष्य(D_1 °क्ष)तौ, Da Dn_1 (marg as in text) D_5 तितिक्षेता, T_1 $G_{2\,4}$ ह्यवेक्षेता, $G_{1\,3}$ महाराज, M_3 अवैक्षेता (for अवेक्षेता) — ^{f}) K_5 ज्वालानल, D_6 M_2 कालांतक (for कालानल) K_1 -समा, D_8 -यमौ (for समौ) D_1 क्षये, G_3 [उ]भौ (for युधि) — After 50, T_1 G ins

388* आशीविषाविव क्रुद्धौ नेत्राभ्यामितरेतरम् ।

51 ^{a}) D_1 तयो समभवद्धोर — ^{b}) Ko कटको, T_2 करको, Cd कटुको (as in text) D_1 युद्धं चार्जुनिरक्षसो, T_1 G M_2 बभूवात्यतदारुण (M_2 °ण) — ^{c}) K_5 यदा, T_1 G पुरा, M_5 कथ (for यथा) D_1 पूर्वं (for युद्धे) — ^{d}) B Da_2 Dn $D_{4\,7\,8}$ T_2 M पुरा, $D_{1\,3}$ अभूत् (for इव)

Colophon. — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ $Ko_{-2\,5}$ D_2 mention only नवमे युद्धदिवसे, K_4 नवमेह्नि, D_6 नवमदिवसयुद्धे, M_4 नवमेह्निके — *Adhy name* K_4 अभिमन्युयुद्ध, D_1 अलबुसयुद्ध, D_6 द्रौपदेयाना पराजय, T_2 $M_{1-3\,5}$ अलबुसाभिमन्युयुद्ध (T_2 न्युसमागम) — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 (*sec m*) 58, Dn_2 $M_{1\,2}$ 97, D_6 95, T_1 G 96 (as in text), T_2 $M_{3\,4}$ 98, M_5 99 — *Śloka no* Dn_1 D_6 53, Dn_2 52, D_5 54

97

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Da_1 D_8 T_2 G_{1-3} M_2 अर्जुनिं, Da_1 आर्जुन K_3 D_2 T_2 वीर, D_1 शूरान्, D_6 T_1 G क्रुद्ध (for शूर) — ^{b}) $K_{3\,4}$ B D T_1 G महारथान्, T_2 महाबल (for °रथम्) — ^{c}) K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ अलबुष, D_6 बुश, T_2 °बुस G_3 तेन (for युद्धे) — ^{d}) T_2 प्रत्यबुध्यत $Ś_1$ K_2 Da_1 भारत, Ko_{1} $D_{3\,4\,6-8}$ भारत (for सजय) D_1 प्रत्ययुध्यत्परतप

2 ^{a}) $Ś_1$ $Ko_{-2\,4}$ B Da Dn $D_{2\,4-8}$ T_2 G_2 आर्ष्यश्टगिं, $K_{3\,5}$ D_1 आर्षि(K_5 र्षं)श्टग, D_3 आर्क्षश्टग; G_2 आद्रिश्टगिं, G_3 आश्चर्यश्टगि, M_1 (*inf lin*) $_2$ आर्यश्टगिं K_4 चासौ, B D (except D_{1-3}) चैव (for चापि) — ^{b}) T_2 सौभद्र (for द्र) — ^{c}) K_3 D_2 तं त्वमाचक्ष्व, K_5 तमाचक्षत Da_2 मे सत्य (for तत्त्वेन) K_1 त ममाचक्षते तेन — ^{d}) K_5 D_2 च, T G हि (for स्म) Ko मा युगे, D_1 सजय (for सयुगे) M_4 यथा वृत्त स सयुग

3 Da D_5 om (? hapl) 3^{ab} — ^{b}) D_1 मम सैन्यस्य, D_7 समसैन्येषु K_2 B Dn $D_{4\,7\,8}$ सयुगे (for सजय) — K_3 om (hapl) 3^c–4^d — ^{c}) $Ś_1$ Ko_{1} M_2 भीमोपि, D_6 भीष्मो वा Dn_2 D_1 रथिना (for बलिना) D_2 पाडवा वा नरश्रेष्ठा

4 K_3 om 4 (cf v 1 3) — ^{a}) K_5 Da_1 D_2,

एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् ।
यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५
अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७
अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।
विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ८
सौभद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ॥ ९
ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।
रथाभ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ।
मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ॥ १०
ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।
आर्श्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ११
अलम्बुसोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः ।
हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १२ C 6 4596 B 6 101 13 K 6 101 13

$_{3\,5}$ सहदेवश्च, D_6 देवौ वा — ^{b}) T_2 सात्यको, M सत्यको (for सात्यकिर्) $Ś_1$ K_{0-2} च (for वा) K_5 D_2 G_3 बल (for रथ) — ^{c}) $K_{2\,4}$ B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ मे सत्य, K_5 D_2 सर्वं मे (by transp) — ^{d}) K_2 M_2 सजय (for °य)

5 K_5 D_2 transp 5 and 6 — ^{a}) $K_{3\,5}$ $D_{2\,6}$ T_2 M_4 कथयिष्यामि, Da Dn $D_{1\,3\,5}$ T_1 G सप्रवक्ष्यामि (for ऽहं प्रव) — ^{b}) S रोम° (for लोम) K_3 $D_{2\,3}$ सग्रामो लोमहर्षण, K_5 सग्रामे लोमहर्षणे — ^{c}) D_6 यश्चाभूद्, T_1 $G_{2\,4}$ यदभूद् (for यथाभूद्) D_2 राक्षसेंद्रश्च — ^{d}) D_2 सौभद्रश्चैव B_1 T_2 M भारत (for मारिष)

6 K_5 D_2 transp 5 and 6 — ^{a}) M_2 अर्जुनस्य Da Dn_1 D_5 चक्रे, T_2 G_{1-3} M सखे (for सख्ये)

7 ^{b}) B D (except $D_{1-3\,6}$) पुरःसरा (for °पुरोगमा) — ^{c}) $K_{1\,3}$ अद्भूतानि D_3 च सर्वाणि (for विचित्राणि) K_5 D_2 अत्यद्भुतानि चित्राणि

8 ^{a}) K_1 corrupt K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ अलबुषस्, K_5 °बुस, D_2 बस, D_6 बुशस् $K_{3\,5}$ D_2 तु (K_5 स, D_2 सु) रभसम् (for तु समरे) — ^{b}) $Ś_1$ त्वभिमन्यु, M_3 अभिमन्युर् D_1 महाबल — ^{c}) $D_{2\,6}$ निनद्य, T_2 M_4 विनदन्, $M_{1-3\,5}$ नदित्वा M_2 तु महानाद, $M_{3\,5}$ सुमहान्नाद — ^{d}) K_5 गर्जं, Da_1 तर्कं°, D_2 वर्जं° (for तर्जं°) K_5 D_3 पुन पुन (for मुहुर्मुहु°)

9 ^{a}) $K_{3\,5}$ $D_{2\,6}$ तात (for राजन्) B_4 Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ अभिमन्युश्च वेगेन — ^{b}) T_2 G_3 M_{1-4} व्यनदन् (for विनदन्) K_3 बहु (for मुहु) — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} B Da Dn D_{4-8} T_1 G आर्ष्यशृगिं, $K_{3\,5}$ $D_{1\,2}$ आर्षिं (K_5 षें, D_2 र्ष्यं) शृग, K_4 D_3 अलबुस (K_4 °ष) (for आश्यर्शृङ्गिं).

10 ^{a}) K_1 समेयत, K_4 B Da_1 Dn $D_{1\,4\,7\,8}$ S समीयतु, Da_2 D_5 समायतु S (except T_1 G_4) सखे — ^{b}) Da_1 वर (for नर) — ^{c}) T_2 M रथिनौ (for रथाभ्या) K_2 B_1 Dn_1 $D_{2\,4}$ रथिनौ (for ना) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\,1}$ यथा वै वृत्रवासवौ, T_2 M घोररूपौ दुरासदौ — ^{e}) D_1 मायाभी, D_6 मायावि — ^{f}) $K_{2\,4}$ B Dn_2 D_1 दिव्यास्त्र(D_1 स्त्रै)श्चैव, $K_{3\,5}$ D_2 T_1 $G_{1\,4}$ $M_{1\,3\,5}$ स्त्रश्चापि, M_2 °स्त्रज्ञ च (for स्त्रज्ञश्च) K_2 फाल्गुणि, G_1 फल्गुनि T_2 विव्याधास्त्रैश्च फाल्गुनीं

11 ^{a}) K_5 कार्ष्णिश्चापि (for तत कार्ष्णिर्) $K_{3\,5}$ D_2 महेष्वासो, G_2 M_4 महाराजन् — ^{b}) K_1 निशतै°, G_3 नियतै (for निशितै) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0-2\,4}$ B Da_2 Dn D_{4-8} T_1 G_4 आर्ष्यशृगिं, $K_{3\,5}$ Da_1 $D_{1\,2}$ आर्षि- (K_5 °षें, Da_1 D_2 र्ष्यं) शृग, D_3 आर्क्षशृगिं, G_2 आश्म°, M_4 आन्य° (for आश्यं°) D_1 भित्त्वा (for विद्ध्वा) — ^{d}) K_4 ततो (for पुनर्) T_1 G_4 विव्याथ (for ध)

12 ^{a}) K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ अलबुषो, D_6 °बुशो T_1 G_4 समरे (for सक्रुद्ध°) — ^{b}) K_3 कार्ष्णिर् $K_{3\,5}$ $D_{2\,3}$ M_1 (*sup lin*) $_3$ आयसै° (for आशुगै°) — ^{c}) T_1 G_4 विव्याथ (for °ध) — ^{d}) K_2 Da_1 तत्रैरिव (SIC), D_6 स्तोत्रैरिव K_4 G_3 महागज, Da_1 महद्विपं

C 6 4597 B 6 101 14 K 6 101 14 ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ॥ १३
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम् ।
चिक्षेप निशितान्बाणान्राक्षसस्य महोरसि ॥ १४
ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि ।
स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ १५
स धारयञ्शरान्हेमपुङ्खानपि महाबलः ।
विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ १६
ततः क्रुद्धो महाराज आर्श्यशृङ्गिर्महाबलः ।
महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः ॥ १७
तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ १८
तथैवार्जुनिनिर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ॥ १९
सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः संनतपर्वभिः ।
चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ २०
विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ।

13 c) T2 रथ (for सुत) K1 मुख्ये, B2 युद्धे, T2 G1 3 M सखे, G2 सद्ये (for सख्ये)

14 a) T1 G2 4 अर्जुनस्य सुत क्रुद्धो, G1 3 आर्जुनिस्तु तत क्रुद्धो — b) K3 D6 नवतिं नतपर्वण, K4 B Da Dn D1 3–5 7 8 S नवभिर्नतपर्वभि, D2 नवत्या नतपर्वण — c) K3 5 D2 चिक्षेप निशिता(D2 ता)स्तस्य, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 बिभेद निशितैर्बाणै, D3 S विव्याध निशितैर्बाणै (T2 °स्तीक्ष्णै) — d) K3 सायकास्तान्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 राक्षसेंद्र, D1 3 राक्षस त (D3 च) (for राक्षसस्य) K5 D2 सायकान्प्रतिसायकै, T2 M1 3–5 राक्षस तु (T2 सु) महाबल (M4 ल)

15 a) B2 तत्र (for तस्य) T1 G क्षिप्र, T2 क्रोध, M काय (for तूर्णं) — b) K1 काया, T2 M तूर्णं (for काय) Da1 Dn2 D1 4 T2 M मर्मसु, D3 वर्मवत्, D6 वर्मणि (for मर्मणि) — e) K3 5 D1 2 6 निर्भिन्न° (for विभिन्न°) — f) D1 आकीर्ण, D3 6 T1 G M3–5 सकीर्ण (for सस्तीर्ण)

16 D4–6 om (hapl) 16 — a) K3–5 B Dn2 D2 3 7 8 स(Dn2 D7 स)धारयान(K4 B D3 ण)श्च शरान्, Da स वारयश्च सशरान्, Dn1 स वारयञ्छरास्तस्य, D1 सोधारयत्तस्य शरान्, T1 G M स सदधानश्च शरान्, T2 सदधानश्च स शरान् — b) K3–5 B D (D4–6 om) S हेमपुखान्महाबल — K2 om (hapl) 16^{c}–17^{b} — c) T2 प्र, G2 M4 स (for वि) — d) K5 प्रज्वाल, B2 सधार; Da1 सचाल (for सज्वाल)

17 K2 om 17^{ab} (cf v l 16) — b) Ś1 K0 1 ह्यार्ष्यशृगिर्, K3 4 B Da Dn D1 4–8 T1 G4 आर्ष्य, K5 आर्ष, D2 आर्षि°, D3 आर्क्ष, G2 आश्म (for आश्र्य) K3–5 B Dn2 D1 3 4 6–8 S अमर्षण (for महाबल) — c) K3 5 Da2 D2 5 6 °सदृशं (for °प्रतिम) K5 कार्ष्णिश्

18 a) Da1 D5 विशिषा, D3 T1 G निशिता (for विशिखा) T2 मुष्टा (for मुक्ता) — D6 om (hapl) 18^{b}–19^{a} — b) K2 B2 M1 3 5 °पमाश्रिता, K4 D3 T1 G4 पमा शरा, Dn2 °पमा दृढा, D2 पमा सिता, D7 G1–3 पमा शुभा (for °पमा शिता) — c) D3 समाहत्य (for विनिर्भिद्य) — D4 om (hapl) 18^{d}–19^{c} — d) K0 5 D2 प्राविशद् (for शन्) K5 धरणीतले K2 B Da Dn D3 5 7 8 T G1 4 M प्राविशत धरा(D3 T G1 4 M मही)तल, G2 प्रविशतो महीतल

19 D4 om 19^{abc}, D6 om 19^{a} (cf v l 18), G3 M1 3–5 om (hapl) 19 — a) K2–5 B Da Dn D1 2 5 7 8 T2 M2 तथैवा(Da D5 अथ चा, Dn1 [before corr] अथैवा)र्जुनिना मुक्ता — b) K2–5 B D (except D3 4 6) कनक (for काञ्चन) — c) K4 B Da Dn D5 7 8 अलबुष (Da1 °ख), D6 °बुश (for बुस) — d) K5 प्राविशस्तु, D4 प्रविशत K3 B4 Da Dn1 D2 5 T2 महीतल, K5 महा° K0 2 T1 G1 2 4 M2 प्राविशन्धरणी(K0 °द्धरणी, M2 त्ववनी)तल (K2 ले)

20 a) B2 T1 G M3 5 च (for तु) K5 ततो (for रणे) B2 क्रुद्ध, G3 दक्ष (for रक्ष॰) — T2 om (hapl) 20^{c}–25^{d} — c) G2 उद्यम्य (for आसाद्य) — d) T1 G4 बल, G1 2 यम (for मय) K5 शक्ति, D2 6 शक्रम् (for शक्र) D2 (by corr) शक्रो मयमिवाहवे

प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः ॥ २१
ततस्ते तमसा सर्वे हृता ह्यासन्महीतले ।
नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे ॥ २२
अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ।
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ॥ २३
ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ।
तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ २४
संक्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ २५
बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ॥ २६
हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ।
रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ॥ २७
तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ।
मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ २८ C 6 4613 B 6 101 30 K 6 101 30

---

21 T2 om 21 (cf v l 20) — a) G3 विमुख॰ K2 B Dn2 D4 T1 G4 च रणे, K5 भारतो, D1 च कृत (for च ततो) M आश्चर्यंशृगिस्ततो राजन् — b) G3 M वध्यमानो K3 5 D2 रणाजिरे — c) Ś1 K1 रणे, D3 T1 G2 4 ततो (for महा) — d) K3 5 D3 M1–3 5 परताप(M1 3 पि)नीं, B4 D5 परतापन, D1 शत्रुसूदनीं, T1 G अरिघातिनीं, M4 परतापना (for ॰न)

22 T2 om 22 (cf v l 20) — a) S (T2 om) ततस्तु (M1 3–5 त स्त) तमसा सर्वं (M4 पर्वं) — b) K1 हृदा ह्यास, K3 4 B Da Dn D2–8 वृता ह्या(K4 B Dn2 ॰ताश्चा, D4 8 ता आ)सन्, D1 सवृता हि, S (T2 om) वृ(M4 हृ)तमासीन् (for हृता ह्यासन्) K3–5 B D (except Dn2) T1 G2 4 महीपते, G1 3 M जगत्पते (for महीतले) — cd) Ko अमृष्यत, D6 अपश्यत (for श्यन्त) K5 स्वान्वै (for स्वान्न) S (T2 om) नाभिमन्यु प्रपश्यामस्त(T1 G4 M1 3 5 म त)मसा सवृत तदा

23 T2 om 23 (cf v l 20) K5 om (hapl) 23ab — a) K4 D5 G1 3 M2 च त, D2 तु त (for च तद्) — b) K2 महत्तम, B2 महातम, G1 3 महत्तर (for महत्तम) — c) K1 स्वमत्युग्र, K3 महास्त्र स, K5 D2 प्रभास्त्र च (for ऽस्त्रमत्युग्र) — d) D1 भास्वर Ko D1 5 T1 G1 2 4 M2 4 कुरुनदन K5 प्रहर्तुमहरत्तम॰

24 T2 om 24 (cf v l 20), D3 om 24–25 — a) K2 प्राकाशम्, Da1 D5 प्रकाश्यम् M1–3 5 अगमज् (for अभवज्) G3 तत प्रकाशोभ्यभवज् — c) D1 तथा (for ता च) K4 B Dn2 D1 4 7 8 T1 G4 [अ]भि (for [अ]पि) M जघान तां च माया वै — d) M1 (*sup lin*) 2 3 5 महा (for दुरा॰)

25 T2 D3 om 25 (cf v l 20, 24) — a) D1 T1 G सु(D1 G1 3 स)सक्रुद्धो (for सक्रुद्धश्च) — b) Ś1 Ko–2 D1 रा(Ś1 र)क्षसेंद्रो Ś1 Ko 1 Da2 D2 नरो(Da2 गो)त्तम

26 a) Ś1 बह्व्यास्, Ko 1 Da2 Dn1 D6 बह्व्यस्, K5 बाह्वीस्, Da1 प्रह्वस् (for बह्वीस्) D1 बह्वीस्तथा तदा माया, T1 G2 4 स च बह्वीस्तथा माया, T2 M ततो (M2 तयोर्) बहुविधा माया, G1 3 घोरा बह्व्य॰स्तथा माया — b) Ś1 प्रयुक्तस्, D7 प्रमुक्तास् Da1 राक्षसा (for रक्षसा) — c) K5 मायास्त्र (for सर्वास्त्र) D3 स सर्वा अप्यमेयात्मा — d) T2 विरराम स (for वारयामास) Da1 फाल्गुनी, G1 फाल्गुन॰

27 a) K5 D2 हतमान, Da1 हतमाया, M1 (*sup lin*) 3 5 हन्यमान (for हतमाय) — b) Da1 D5 विध्यमान, T2 वध्यमानश् (for मान) T1 G तु (for च) — c) K4 T1 G सत्यज्य तत्रैव (by transp) — d) K5 सर्वतो (for महतो) T2 M रणात् (for भयात्)

28 a) D2 विनिहते (for विनिर्जिते) D1 क्रूरे, T2 M क्षिप्र (for तूर्णं) — Ś1 om (? hapl) 28bc — b) G1 3 माया॰, M4 क्षुद्र (for कूट) T2 राक्षसे कूटयोधिनि (by transp) Ca cites कूटम् — After 28ab, D6 ins

389* सौभद्रश्च महाबाहु समरे च जितश्रम॰ ।
पराक्रमी महातेजा पितुस्तुल्यपराक्रम ।

— c) K5 अर्जुनिं, Da1 corrupt, D6 8 M2 अर्जुनि॰ Ko 1 तूर्णं (for सैन्य) — d) G3 समरे (for तावक) Ko 2 5 Da1 Dn1 T2 G3 स (for स) D1 तावकं समसर्दयत् — e) K4 B D (except D1–3 6) गाध (for वन्य) — f) K1 Da1 Dn1 D5 स पद्मा, K5 सपथा T2 M इव पद्मिनीं (by transp)

C 6 4614 B 6 101 31 K 6 101 31

ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् ।
महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ २९
कोष्ठकीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३०
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३१
उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ।
रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३२
ततो धनंजयो राजन्विनिघ्नंस्तव सैनिकान् ।
आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३३
तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३४
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३५
तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम् ।
रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३६
शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ३७
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ३८
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ३९

---

29 b) K3 D6 [अ]ति (for [अ]भि) S दृष्ट्वा सैन्य मभिद्रुत — c) K2 शरवशेन, Dn2 शरवर्षेण, Ca रथ वशेन (as in text) — d) K3 D3 8 T2 M1 3 5 पर्य वारयन्

30 a) K2 कौष्ठकीकृत्य, K4 B D4 7 8 T2 G1–3 कोष्ठीकृत्य च (T2 G3 तु), D1 कोष्ठीकृत्वा तु, D6 क्रौष्ठीकृत्य च, Ca कोष्ठकीकृत्य (as in text) T2 M4 त वीरा T1 G4 कोष्ठीकृत्य महावीर — b) Da1 धार्तृ राष्ट्र, G3 धार्तराष्ट्र K1 महारथ, D1 T1 G बला (for °रथा) — c) T2 एकस् (for एक) K3 5 D2 ते, D3 त, T2 M तु, G3 सा (for सु) K4 Da Dn1 D5 सुबहुशो (for सुबहवो) — d) K3 5 B2 D1–3 T1 G सायकैर्भृशं, B1 दृढशायकै, T2 M साय कोत्तमै

31 a) K3 5 D2 तत्तेषा (for स तेषा) Ś1 Ko 1 श्रेष्ठ, M4 वीर (for वीर) — b) D2 पितृतुल्य

32 a) B2 कार्यं (for कर्म) — b) D2 पितु कर्मा तुलस्य च, S मातुलस्य पितुस्तथा

33 a) K4 damaged K1 B Dn2 D4 7 8 वीरो, G3 राजा (for राजन्) — b) Da Dn1 D5 निजघ्नस्, D2 निर्विघ्नस् (for विनिघ्नस्) D8 निशितै शरै (for तव सैनिकान्) M4 विनिघ्नतं च सैनिकान् — d) K4 D6 पुत्र प्रेप्सुर्, M4 पुरुषेप्सुर् T2 M अरिंदम (for अमर्षण)

34 a) Dn2 वीरान् (for राजन्) — G3 om (hapl) 34b–36a

35 G3 om 35 (cf v l 34) — a) K5 Da1 D2 स(K5 च)रथनागाश्च, D6 सनरनागाश्वा — b) Ko पुत्रस्तव K1 B Da Dn D4 5 7 8 जनेश्वर (Da1 र) (for विशा पते) — c) D1 परिवार्य (for वव्रू) — d) Da2 Dn1 D5 ते (for च) D1 स्थित युद्धाभि लाषिण

36 G3 om 36a (cf v l 34) — a) D1 सर्वे (for राजन्) — b) K3 परिवव्रुर् (for वार्य) — d) Ko S दसिता D1 भरतोत्तमा, M भरतर्षभा

37 a) Ś1 D5 शरद्वतस् K3 5 D2 6 तूर्णं (for राजन्) — b) D1 पुरत (for प्रमुखे) Ko 2 शरान्, K3 5 D1 3 6 G1 3 M स्थित, T2 द्विज (for स्थितम्) — c) K2 अर्जुने, T2 M1 3–5 आर्जुनिं — d) K3 5 D2 T G2 4 M1 3–5 सम(K3 D2 मा) र्पयत् (for समाचिनोत्)

38 a) M2 प्रत्यागम्य T2 M [आ]शु (for [अ]थ) D4 विव्याथ, T1 G M1 3 4 सहसा — b) Ś1 D6 सात्यकि Ś1 सुशितै, D1 तु शितै, D3 निशितै, D6 त्रिंशता (for त शितै) S सात्यकिस्तु (T2 °श्च) शरै (M2 नै) कृप — Ś1 Ko 1 om (hapl) 38c–39b — c) K3 5 D2 6 पार्थस्य (for पाण्डव) Da1 D5 °काम्यार्थं (for °कामार्थं)

39 Ś1 Ko 1 om 39ab (cf v l 38) — a) D1 °मस्तु (for मोऽपि) T2 M गौतमस्त्वरया युक्तो — b) K5 D2 6 सात्यकिं (for माधव) K3 5 B1 D1–3 S निशितै (for नवभि) — c) T1 G4 विव्याथ — d) B2 3 ककपत्रैरजिह्मगै

शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः ।
गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ॥ ४०
तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् ।
द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४१
समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४२
तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४

स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ॥ ४६
शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलम् ।
वसन्तकाले बलवान्बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४७
ततोऽपरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ॥ ४८
पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ।
निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ४९ C 6 4634 B 6 101 51 K 6 101 51

---

40 ^{a}) K2 4 शैनयोपि, D8 सात्यकिश्च (for शैनेयोऽपि) — ^{b}) D1 विद्धा, T2 क्रुद्धो (for विद्धो) K5 °रथै, D2 °रथि, D8 हवे (for रथः) K4 B Da Dn D4–8 चापमानम्य (K4 °कृष्य) वेगवत् (Dn2 D4 6–8 वान्) Co cites आनम्य — ^{c}) K4 5 B D M5 तूर्णं, G2 सवे (for घोरं) — ^{d}) Ko समदत्त, K3–5 B Dn2 D2 4 7 8 M4 समाधत्त, T1 G2 4 M1 3 5 समधत्त, M2 समधत्ते

41 Ko 1 om 41^{c}–42^{b} — ^{b}) K4 B1 S (except T2 M4) स्वन (for द्युतिम्) — ^{c}) D1 विध्वा (for द्विधा) Da2 D1 5 समरे (for संक्रुद्धो) — ^{d}) G1 3 द्रौणि परबलार्दन

42 Ko 1 om 42^{ab} (cf v l 41) — ^{a}) T1 G M स(M त)मुत्सृज्य तु Da1 शेनेयो, Da2 D2 सैनेयो — ^{b}) K2 4 B D (except D1–3 6) वर (for वरम्) — ^{c}) D6 अभ्युद्रवद् T2 द्रोणि — ^{d}) D1 स्वर्भानु (for राहु खे) Ś1 शशिना (for शशिन)

43 ^{a}) Ko 2 ततो (for तस्य) K3 5 D2 6 द्रौणिस्ततश् (for द्रोणसुतश्) T2 चापि (for चाप) — ^{b}) Da1 द्विविधाच्छेद (sic) (for द्विधा चिच्छेद) D1 पत्रिणा (for भारत) — ^{c}) T2 तथैन G3 अथ तत्कार्मुक तस्य — ^{d}) K3 5 D2 दारयामास, T2 G2 M छादया° (for ताडया°) K4 B2 शायकै, Dn1 साधकै

44 ^{b}) K3 5 D2 शरा(K3 रा)श्चाशीविषोपमान्, D1 भारसाधनमुत्तम — ^{c}) T2 द्रौणेस्तस्य, M1–3 5 द्रौणिं विद्धा (for द्रौणिं षष्ट्या) — ^{d}) Ś1 Ko–2 °सि चार्दयत्, D1 °रस्ताडयत्

45 ^{a}) T1 G2 4 चापि (for चैव) — ^{b}) K3 4 M कश्मलान्वित, B2 लाहत, Da Dn1 D5 ल गत, G1 3 लावृत (for °लायुत) — ^{d}) K3–5 B D समाश्रित, T1 G समाश्रयत् (G1–3 यन्) (for उपाश्रित)

46 ^{c}) D1 कार्ष्णेय G1–3 समभिक्रुद्धो — ^{d}) K3–5 B D समार्पयत्, S समर्पयत् (for समर्दयत्)

47 ^{a}) Ś1 Ko 1 D3 तु स (by transp), D1 T1 G2 4 तु वि, D2 स वि (for स तु) T2 निर्भित्य — ^{b}) Da1 धरणीतले — ^{c}) D3 T1 G द्युतिमान् (for बलवान्) — K1 om 47^{d}–49^{b} — ^{d}) K3 5 D2 क्षिप्र, Da1 D3 (*sup lin* as in text) बलिं, D1 5 बिले B3 बिल नाग इव श्वसन्, T2 M बिल नाग इवाविशत्

48 K1 om 48 (cf v l 47) — ^{a}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अथापरेण, D8 तत परेण (for ततोऽपरेण) T2 om from परेण up to ध्वजोत्तमम् (in 48^{b}) Ś1 बल्लेन, K2 वल्लेन, G2 फल्लेन (for भल्लेन). K5 ततोऽस्य निशितैर्भल्लैर् — ^{b}) K5 D2 रथो° (for ध्वजो°) — ^{c}) D1 सहसा (for समरे) M2 द्रौणिं — ^{d}) Da Dn1 D5 सिंहनादान् K3 5 B D (except D1 3) मुमोच ह (for ननाद च)

49 K1 om 49^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) K5 पुनश्चान्यै, Dn2 पुत्रश्चैन D1 घोरतरैश् (for शरैर्घोरैश्) — T1 G om 49^{b}–51^{a} — ^{c}) K3 5 D2 यथा राजन्, D6 महाराजन् — ^{d}) K3 5 D2 6 महामेघो (D2 °घा) (for यथा मेघो)

50 T1 G om 50 (cf v l 49) — ^{a}) Ś1 सात्यकिश्च, K2–5 B Da Dn D2–5 7 8 T2 सात्यकोपि,

C 6 4635 B 6 101 57 K 6 101 52

सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५०
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५१
शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम् ।
सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५२
दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।
अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५३
विव्याध च पृषत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे ।
परीप्सन्स्वसुतं राजन्वार्ष्णेयेनाभितापितम् ॥ ५४
सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥ ५५
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५६
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

M सत्यकोपि (M2 थ) T2 M शर (T2 शरैर्), M2 रथ)ब्रातै (for महाराज) D1 सात्यकिश्चापि राजेंद्र — b) D8 शरजालान् K3 D2 विहन्य, K5 T2 M विहत्य (for निहत्य) D5 अनेकधा, *and* निहत्य तत् (as in text) D6 तान् (for तत्) — c) K2 4 B Da Dn D3–5 7 8 अभ्या(D8 भ्य)किरत्, K3 5 D1 2 M1 (*sup lin*) अभ्यद्रवत्, D6 अभ्याकिरस् — B2 transp 50d and 51b

51 T1 G om 51a (of v l 49) — a) K2 पातया, Da Dn1 D5 ताडया (for तापया°) T2 द्रोणिं — After 51a, T2 M1 *repeat* 48d and 49a —B2 transp 50d and 51b — b) Da1 शिनेय, G1–3 शैनेय — c) T2 शर° (for मेघ) — d) D1 स्वय (for तथा) K3 5 D2 शरदीव रविस्तपन्

52 D8 reads (*sec m*) 52a–53b in marg — a) S स शराणा (for शराणा च) T2 सहस्रेषु — b) K4 B Da Dn D3–8 T2 M2–5 एव (for एन) K3–5 B Dn D2–4 6–8 T2 M समुद्यत, D1 महाद्युतिं — c) Ś1 सत्यकिश्, Da1 Dn1 M2 सात्यकिं, G2 सात्विकीश् D1 ताडयामास — d) D6 (m as in text) मुहुर्मुहु, M4 महाबल

53 D8 reads (*sec m*) 53ab in marg — a) D6 पुत्रस् (for पुत्र) K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 च त, T1 G4 तदा (for तथा) — b) Da Dn1 D5 राहुनेव, D2 राहुणा हि K4 D1 दिवा° (for निशा°) — c) M1–3 5 अभ्यद्रवच्च D2 सौनेय, M4 वेगेन (for शैनेय)

54 ab) T1 विव्याथ (for °ध) B Da Dn D4 5 7 8 transp पृषत्केन and सुतीक्ष्णेन Ko T1 G4 पृषट्केण, K2 प्रथक्तेन, D6 पृशत्र्केन (for पृषत्केन) K5 D2 महामति, T1 G महाहवे (for मृधे) — c) Ś1 Ko T2 G1–3 स, Dn2 वै (for स्व) K5 D2 मुमोच स्वसुत (D2 marg *sec m* अमोचयत्सुत), D1 परीप्सत सुत, D6 परीप्सन्स्वसुते — d) K3 5 D2 6 अति(K5 अभि, D6 इव)मर्दित, K4 अभिताडित, B Da Dn D3–5 7 8 T2 M4 अभिपीडित, D1 अति पीडित, T1 G अभिपातित, M1–3 5 अभिपीडित (for अभितापितम्)

55 a) G2 सात्विकिस्तु K4 B D (except D2) T1 G M1–3 5 हित्वा, T2 भित्वा (for जित्वा) — b) Ko 1 T1 G द्रोण (for गुरु) M3 5 °रणे (for °रथम्) — D5 om (hapl) 55c–56d — c) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K4 D3 6 T1 G M2 सप्तत्या (for विंशत्या) — d) K3 Dn2 D1 3 4 6 °पारसवै, K5 °वशै, Da2 °शरै, D2 °शिवै (for °शवै)

56 D5 om 56 (of v l 55) — a) Co तदत्तूरे — b) B2 सितवाहन, Dn2 D4 6–8 शत्रुतापन (for श्वेतवाहन) — c) M अभ्यापतद् (for अभ्यद्रवद्) K3 रणान् (for रणे) Ś1 Ko 1 क्रुद्ध, K3 5 D2 तूर्णं, M2 राजन् (for क्रुद्धो) — d) G3 द्रोणिं प्रति, M2 भारद्वाज T2 M2 4 महारथ

57 a) M2 क्रुद्धो (for ततो) Ś1 पार्थाश्च — b) K4 B1 4 समेयेता, T2 समेयाना (for °याता) K3 महायुधि, K5 रणे मृधे, T1 G महाहवे (for मृधे) — d) T2 M समेयाता (for महाराज) S (except M5) नभस्थले (for स्तले)

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः ।
समीयतू रणे शूरौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।
आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय ॥ २
तावुभौ रथिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ ।
कथं समीयतुर्युद्धे भारद्वाजधनंजयौ ॥ ३

संजय उवाच ।

न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः ।
नाचिन्तयत तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६ C 6 4648 B 6 102 6 K 6 102 6

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś$_1$ $K_{0-2,5}$ mention only नवमे युद्धदिवसे, K_3 नवमेहनि, K_4 नवमेह्नि, D_2 नवमे दिवसे, M_4 नवमेह्निके — *Adhy name* K_4 द्वंद्वयुद्ध, D_1 द्रोणार्जुनसमागम, D_6 T_2 अलबुषपराजय (to it T_2 adds सात्यकिना अश्वत्थामपराजय), $M_{1-3,5}$ द्रोण(M_2 द्रौणि) सात्यकियुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 (*sec m*) 58, Dn_2 $M_{1,2}$ 98, T_1 G 97 (as in text), T_2 $M_{3,4}$ 99, M_5 100 — *Śloka no* Dn_1 58, Dn_2 59, D_5 56, D_6 61

98

1 D_2 om 1[cd] — [a]) Ś$_1$ $K_{0-2,5}$ D_3 समेयतू, K_3 D_8 M_5 समी(K_3 मे)यतु, $D_{4,6}$ T_1 G समे(D_4 °मी)याता (for समीयतू) K_3 भीमौ, K_4 B Da Dn_1 $D_{1,4,6}$ S वीरौ, K_5 धीरो, Dn_2 $D_{7,8}$ यत्तौ (for शूरौ) — [d]) K_4 [आ]चक्ष (for [आ]चक्ष्व) B.D (except $D_{1-3,6}$) तावुभौ पुरुषर्षभौ (Da_2 भ)

2 [a]) D_1 वै (for हि) — [b]) D_1 सजय (for धीमत) — [c]) D_3 हि, T_1 G तु (for च) $K_{3,5}$ $D_{2,6}$ T_2 M तथा नित्य, D_1 महाबुद्धि — [d]) D_2 पार्थस्तु D_1 धीमत (for सजय)

3 [a]) K_3 रथिना श्रेष्ठौ, T_1 रथिना सघे, T_2 G_1 M_{1-4} रथिनौ सखे — [b]) K_4 B_4 Dn_2 $D_{4,6-8}$ हृष्टौ, T_2 दृप्त (for दृप्तौ) K_5 दृप्तौ सिंहाविवोत्करौ, B_3 Da Dn_1 $D_{1,5}$ सिंहाविव बलो(D_1 मदो)त्कटौ Cc cites उत्कटौ — [c]) Ś$_1$ $K_{0,3,5}$ $D_{2,3}$ समेयतुर्, Da_1 समीयतौ (for समीयतुर्) K_4 $B_{1,2,4}$ Da Dn $D_{4,5,7,8}$ यत्तौ, B_3 तौ तु (for युद्धे)

4 K_5 om the ref — [a]) T_2 M_4 त द्रोण, $M_{1-3,5}$ द्रोण स (for न द्रोण) B_4 नित्य, G_3 पार्थं — [b]) K_5 D_1 जानाति (for जानीते) — [c]) Ś$_1$ K_1 B_1 क्षात्र धर्मं, K_0 क्षात्रधर्मं $K_{3,5}$ $D_{2,6}$ समास्थाय (for पुरस्कृत्य) — [d]) D_1 पार्थोपि (for पार्थो वा) G_2 आत्मन, *and* आहवे (as in text) B_2 पार्थो द्रौण महाहवे, T_2 M द्रोणोयुध्यत पाडव — After 4, T_2 M ins

390* तथैव पाण्डवो द्रोण वेत्त्येव प्रियमात्मन ।
क्षत्रधर्मरतो नित्य क्षत्रधर्मेण युध्यते ।

5 Before 5, K_5 D_2 ins सजय उवाच — [b]) T_2 रणे पितॄन्, M पितॄनपि (for परस्परम्) — [c]) K_4 D_1 निर्मर्यादा, Cc र्याद (as in text) D_1 पितृभिर् (for युध्यन्ते) — [d]) $M_{1,3,5}$ च ह (for सह) D_1 भ्रातृभि स्सह भारत, M_2 पितृभि पितृभिश्च ह

6 [a]) T_2 M तत्र (for रणे) D_1 पार्थेन धनुराकृष्य — [b]) K_1 त्रिभि शनै, K_5 D_2 M शरैस्त्रिभि (by transp), T_1 G शितै शरै — [c]) Ś$_1$ नाचिंतयत, $K_{1,2,4}$ B Da Dn $D_{4,5,7,8}$ T_2 ना(D_5 न)चिंतयच्च, K_5 न चिंतयत, $G_{1,3}$ नाचिंतयत्स (for यत) — [d]) K_5 च्युता K_1 corrupt B_4 रणे (for युधि) T_1 G पार्थबाणासनच्युतान्

7 [ab]) K_5 तत (for पुन) $K_{0,3,5}$ Dn_1 $D_{2,8}$ T_1 $G_{2,4}$ पार्थं (for पार्थश्च) T_1 G सयुगे (for त रणे) T_2 M छाद्य(M_2 °द)मान शरैश्चापि तव पुत्रेण

C 6 4649
B 6 102 7
K 6 102 7

शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ।
प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ७
ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
वारयामास राजेन्द्र नचिरादिव भारत ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९
त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥ १०
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।
हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविशुः प्रभो ।
फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः ॥ १२
अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ।
त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ १४
शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः ।

भारत — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B Da Dn D_{3-8} स प्रजज्वाल, K_5 D_2 सप्रजज्वाल, T_1 G स वै जज्वाल (for प्रजज्वाल च) B_4 T_1 $G_{3\ 4}$ वेगेन (for रोषेण) T_2 M प्रजज्वाल रणे द्रोणो — ^{d}) $K_{0\ 1}$ रहितोऽग्निर्, K_2 महतेऽग्निर्, K_5 D_2 गृहादग्निर्, D_1 महाकेतुर्, T_1 G_4 M_2 गगनेऽग्निर् (for गहनेऽग्निर्) Cc d cite गहने (as in text) K_{0-2} $B_{2\ 4}$ $D_{4\ 7\ 8}$ इवोर्जित, K_5 Dn_2 इवोच्छ्रित (for इवोत्थित)

8 ^{a}) K_2 द्रोणे (for द्रोण) $K_{0\ 3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ T G ततो(${G_{1\ 3}}$ तम)र्जुनो रणे द्रोण (K_3 द्रौणिं, G_1 द्रोण) — ^{c}) $K_{2\ 4}$ B Da Dn D_{4-8} छादयामास, $K_{3\ 5}$ D_2 T_2 M तापया°, $D_{1\ 3}$ ताडया° (for वारया) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Da Dn_1 D_5 अचिराद् (for न) Dn_2 एव (for इव) D_3 सयुगे (for भारत) D_1 अचिराल्लघुहस्तवत्

9 ^{a}) $M_{2\ 4}$ राजन् (for राजा) — T_2 om (hapl) 9^{b}–11^{a} — ^{b}) K_2 सुसर्माणम्, M_4 सुचर्माणम् (for सुश) K_3 D_6 अनोदयत्, K_4 अदेश (for अचोद°) — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} रक्षणाय महात्मन, Da_1 T_1 G पार्ष्णिग्राहक(Da_1 ग्राहेण)कारणात्, M_3 (*inf lin* as in text) $_5$ (*inf lin*) कारकान्

10 T_2 om 10 (cf v l 9), K_1 om 10^{a}–11^{c}, $Ś_1$ Ko lacuna for 10^{a}–11^{c}, K_4 illegible — ^{a}) B_2 विगर्तराड् K_2 अप (for अपि) D_1 त्रिगर्तोपि तत क्रुद्धो, T_1 G त्रिगर्तराज सक्रुद्धो, M त्रिगर्त(M_4 र्तै)स्तु रणे राजन् (M_4 राजा) — ^{b}) K_5 Da_1 $D_{3m\ 5}$ आनम्य, D_1 आदत्त, D_6 आदाय (for आयम्य) M रथैर्बहुभिरावृत — ^{d}) K_3 G_3 अधो° (for अयो)

11 T_2 om 11^{a}, K_1 om 11^{abc}, $Ś_1$ Ko lacuna for 11^{abc} (cf v l 9, 10), K_4 illegible, Da Dn_1 D_5 om 11^{a}–13^{b} — ^{b}) $K_{3\ 5}$ D_{1-3} अतरिक्ष, B_4 रीक्ष (for रिक्षे) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3}$ वितेनिरे, $B_{1\ 2}$ D_7 विने(B_1 रे)दिरे, D_1 विबाधिरे, $D_{4\ 6}$ बिभेदिरे (for विरेजिरे) T_2 विरेजुर्गहने भृश, M विचेरुर्गगने भृश — ^{d}) K_3 $D_{2\ 3}$ नभस्तल, T G $M_{1\ 3}$ स्थल (for स्तले)

12 Da Dn_1 D_5 om 12 (cf v l 11), K_4 illegible — ^{a}) K_3 तस्य (for प्राप्य) — ^{b}) K_{2-5} B Dn_2 $D_{1-4\ 6-8}$ T_2 G_{1-3} M समताद् (for समस्ता) G_4 निविशु T_2 प्रभो — ^{c}) K_3 $D_{2\ 3}$ T G फलभारानत (D_2 तन, T_2 नता), M_4 फलभारनतो T_2 वृक्षा, M वृक्ष (for यद्वत्) — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} मधुवृक्ष, K_5 स्वादुवृक्षाद्, T_2 M स्वादु यद्वद् (for स्वादुवृक्ष)

13 Da Dn_1 D_5 om 13^{ab} (cf v l 11), K_4 illegible — ^{a}) Dn_2 च (for तु) K_2 T_1 G राजन् (for नाद) — ^{b}) D_1 नदित्वा, T_2 विनज्ज (sic) (for विनद्य) B_2 बलिना (for रथिना) — ^{d}) $K_{0\ 1\ 3}$ T_1 G_4 विव्यथे, $D_{1\ 3}$ विविधे (D_3 धे), D_2 विव्यधु° (for विव्यधे)

14 K_4 illegible — ^{a}) D_1 समरे (for पार्थेन) — ^{b}) Ko कालेन च, K_5 Da_1 D_5 कालेनैव Ca cites कालेन — ^{c}) G_{1-3} M °धावत (for वर्तन्त) — ^{d}) B_2 D_1 समरे (for मरणे) — ^{e}) $Ś_1$ Ko शरवर्षाणि, K_3 D_2 शस्त्रवृष्टिं च, D_3 शरवृष्टींश्च, T_2 वर्षं च

15 K_4 illegible — ^{a}) Da_1 शरवृष्टं — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) शरवर्षैः समतत — ^{c}) D_2 परि-

प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ १५
तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।
विमुक्तां बहुभिः शूरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ १६
यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः ॥ १७
अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।
मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ १८
प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।
पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ १९
ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ।
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह ॥ २०
द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे ।
प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः ॥ २१
ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ।
निरुत्साहात्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ २२
ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः ।
अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २३
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः ।
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ २४
तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः । C 6 4667 B 6 102 25 K 6 102 25

जग्राह (for प्रति) — ^{d}) K_5 D_2 मेघ (for तोय°)

16 K_4 illegible — ^{a}) K_3 D_6 तत्राद्भूतम्, T_1 $G_{2\ 4}$ तदद्भुतम् K_3 D_3 G_2 M_4 अपश्यामो — ^{b}) K_5 बाहु , T_2 M पाणि (for हस्त) — ^{c}) $Ś_1$ विमुक्ता, D_3 सुमुक्ता K_2 B D (except D_{1-3}) योधै , T_2 M वीरै (for शूरै) — ^{d}) Da_1 D_5 S (except G_3) शर° (for शस्त्र)

17 K_4 illegible — ^{a}) D_6 य एको (for यदेको) M_4 धार° (for वार) K_5 D_2 एको निवारयामास — ^{b}) $K_{3\ 5}$ D_2 पवनो (for मारुतो) $Ś_1$ K_{0-2} D_1 जलदान्, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3}$ [ऽ]भ्रघनान्, B_2 [ऽ]भ्रगणा (for गणान्) Cd cites अभ्र घनात् — ^{c}) T_2 पार्थेन (for पार्थस्य) — ^{d}) $K_{3\ 5}$ Dn_2 $D_{1-3\ 6}$ T_1 G तुष्टुवुर्, D_5 तुष्टेषुर्, D_8 रुरुधुर् (for तुतुपुर्) D_1 दैवतान्यपि, T_2 देवदानवै (for वा)

18 K_4 illegible — ^{b}) D_1 त्रिगर्तं (for °र्तान्) — ^{c}) K_2 D_6 मुमुचास्त्र D_3 बाहुर् (for राज)

19 K_4 illegible — ^{a}) K_5 D_2 वात (for वायु) — ^{b}) Some MSS क्षोभयानो, D_8 ने D_8 T G $M_{1\ 2\ 4}$ नभस्थल — ^{c}) D_1 ध्वज , D_5 सुर° (for तरु) — ^{d}) T_2 M_1 प्रतिघ्नश्, $M_{3\ 5}$ प्रनिघ्नश् Da Dn_1 D_5 तव, D_6 सैव (for चैव) D_1 सायकै°, T_1 G तावकान् (for सैनिकान्)

20 K_4 illegible — ^{a}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ निरीक्ष्यैव (K_3 व) — ^{b}) T_1 G_{2-4} दुरासद (for सुदारुणम्) — ^{c}) K_0 Da Dn_1 शैलमन्य, D_5 मत्र, T_2 शस्त्रमन्य, M_4 शैलमस्त्र (for °मन्यन्) — ^{d}) M_4 घोरमन्यन् (for घोरमस्त्र)

21 K_4 illegible K_5 D_2 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K_3 भुवि, D_2 तु वि (for युधि) — ^{b}) K_3 अद्रे (marg द्रे) (for अस्त्रे) B Da Dn $D_{4\ 6-8}$ नराधिप, D_3 सुदारुणे, D_5 रणाधिप (for महामृधे) — ^{d}) K_5 हि, T_1 G वै (for च) K_2 B Da_2 Dn $D_{4\ 6-8}$ दिशो दश , $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ S दिशोभवन्, Da_1 D_5 दिशो दिशा (D_5 श)

22 ^{b}) K_1 रथव्रजन् (sic), D_1 रथध्वजान्, T_2 रथव्रजम् — ^{c}) D_2 ततश् (for रणे) K_5 निरुत्साहास्तदश्चक्रे — ^{d}) D_1 S निष्पराक्रमान् (for विपरा)

23 K_4 illegible — ^{a}) $K_{1\ 3-5}$ B D (except D_3) $M_{1-3\ 5}$ चैव (for राजा) — ^{b}) D_3 [अ]नूपश्च (for कृपश्च) D_5 वर (for वरः) — ^{c}) $Ś_1$ अश्वत्थामस् $K_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6-8}$ T_2 $M_{1\ 2\ 4}$ तथा, $M_{3\ 5}$ ततो (for ततः) $Ś_1$ शैल्य — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_2 काभोजश्च, D_1 काबोजस्तु

24 K_4 illegible — ^{a}) Da_1 Dn_1 (before corr) बिंदानुबिंदाव् — ^{b}) Da_1 बह्लिक , D_1 T_1 G_{1-3} $M_{1\ 4}$ बाह्लीक°, D_2 काह्लिक (for बाह्लिक) K_{2-5} B D T_2 $G_{1\ 2}$ M सह बाह्लिकै (for च सबाह्लिक) K_1 वाह्लिकश्च सबाह्लिकै — ^{c}) Da_2 D_5 महत्सु (for महता). — ^{d}) Da D_5 पार्थम् (for पार्थस्य) $D_{3\ 6}$ T_2 G_3 [आ]वारयद् (for [आ]वारयन्) $M_{3\ 5}$ दिश (for दिशः)

25 D_6 om (hapl) 25 K_4 illegible — ^{b}) D_5 महाबल, G_3 °रथ (for °बल) — ^{c}) K_2 राजा° (for गजा) K_5 गजानीकमभीमस्य — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\ 5}$

C 6 4669 B 6 102 26 K 6 102 25 गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः ॥ २५
भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते ।
शरौघैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्राववारयन् ॥ २६
भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः ।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ २७
आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ २८
ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीषयत् ॥ २९
तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ३०
गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत ।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ३१
व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ॥ ३२
ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ।

D2 तावावारयता, Da1 तव वार, M4 तावद्वार D3 दिशा, T1 G4 M4 5 दिश (for दिश) D1 तावका वारयन्दिश, T2 राजन्नावारयद्दिश

26 K4 illegible — a) K1 भूरिश्रव, D6 °श्रवा T2 सौमदत्ति, M सोमदत्त (for शलश्चैव) — b) T1 G1 2 4 कौसलश्च, G3 कौशलश्च, M5 सौबलस्य (for सौबलश्च) G3 M2 विशा पति — After 26ab, D3 *repeats* 24ab (with the same v l) — c) Dn2 शराग्रैर्; T1 G2 4 मार्गणैर् (for शरौघैर्) K3 5 B Da Dn D1 2 4-8 विमलैस्तीक्ष्णैर् (K3 5 D2 6 राशु, D1 स्तूर्णं) — d) T2 माद्रीपुत्राय वारयत्, G2 3 M5 °ववारयत्

27 K5 D2 om (hapl) 27, K4 illegible — a) Ś1 M5 भीमस्तु K3 सह तै, B4 Dn2 D4 6-8 सहतै, M2 सहितै (for सहित) B Da Dn D1 4-7 सख्ये, D3 सध्ये (m ख्ये), G2 3 M5 सर्वै (for सर्वैर्) — b) K3 B D (except D2 3) धार्तराष्ट्रै ससैनिकै — d) B2 समतात् (for सर्वत) Ś1 K1 3 B2 Da1 Dn1 D1 3 5 6 8 M2 5 पर्य(M2 रि)वारयन्

28 K4 illegible — a) D3 आपतत्तु (for तन्त) — b) G3 पार्थ (for पार्थो) — c) K5 विलिहन् (for लेलिहन्) Ś1 Da2 D1 5-7 सृक्किणी, K3 5 Dn2 G3 सृक्कि(G3 क्कि)णीं, T2 G1 M सृ(M5 स्व)क्कणी, G2 सक्कणी M4 रोषान् (for वीरो) — d) K3 D2 6 शार्दूल इव कानने

29 K4 illegible — a) K1 2 B3 4 Dn2 D4 6-8 भीमस्तु (for ततस्तु) K3 5 B1 2 Da Dn1 D1-3 6 T G M1-3 5 बलिना, M4 गदिना (for रथिना) Da1 D5 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठो) — b) D3 समाहवे (for महा)

— After 29c, S (except M3-5) ins

391* गिर्यग्रादिव केसरी ।
तस्थौ स सगदो भीम सशृङ्ग इव पर्वत ।
सिंहो दृष्ट्वा मृग यद्वत्

[(L 2) T2 G1 M2 सहगदो (for स सगदो) — (L 3) T2 द्विप, M1 मृगा (for मृग)]

— d) K2 3 5 B D T2 M सैन्यानि (for सैन्यम्) K5 D2 6 T2 M2 भीष(M2 °त)यन्, T1 G विभीषयन् (for अभीषयत्)

30 K4 illegible — a) M1-3 5 गदापाणिं — b) K3 5 D2 सरथा (for ततस्ते) D1 G1 3 गज(D1 रण)योधिन, T1 G2 4 यूथपा (for °सादिन) — c) K3 5 D2 यत्त, T1 G भीम (for यत्ता) — d) T1 G4 एकदैव, G1 3 यत्नादेव, G2 एकमेव (for भीमसेन) D6 महाहवे (for समन्तत)

31 K4 illegible — a) D1 °प्राप्य (for °प्राप्त) — b) K5 पाडवेयो (for वश्च) B3 Da Dn1 D4 5 7 8 T1 G स (for च) K1 2 व्यरोचते (for °राजत) Dn2 पाडव स त्वराजत — d) T2 मध्य (for मध्य°)

32 K4 illegible — b) D1 पाडवोत्तम, D6 पाडुनदन, T2 पार्थिवर्षभ — c) K1 अतुल्य, Da1 अतुला (for अतुल) D1 मेघजालमतुल्य च — d) K3 मातरिश्वेव, K5 मातलिश्चैव D2 3 M4 सतत (for संततम्)

33 K4 illegible — a) G3 विध्यमाना (for वध्य°) D3 बलिनो (for °ना) — b) B2 धन्विन, D6 दशिता (for दन्तिन) — Ś1 K0 2 om (? hapl) 33c-34b — c) D3 6 T1 G M2 आर्तनादान् — d)

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ॥ ३४
विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३५
शोणिताक्तां गदा बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।
कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ॥ ३७
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८ C 6 4661 B 6 102 39 K 6 102 40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

D8 गजातो (marg *sec m* युगाते), M2 गजास्ते (for गर्जन्तो) K3 B2 यथा (for इव)

34 K4 illegible, Ś1 K0 2 om 34^ab (cf v l 33) — ^a) D1 ताडितश्च, T दारितैश्च, M4 दारिताश्च (for दारितश्च) K5 सोपि (for चैव) — ^b) G1 3 स तु (for तत्र) K3 5 D2 दतिना (for दन्तिभि) B3 विषाणाग्रैर्गजैस्तत — ^c) Ś1 K0 2 फुल्लाशोक(K0 °का)निभा, K1 फल्गुशाकनिभा, K5 फल्लाशुकनिभ, G2 प्रफुल्लाशोकवत् S1 K0–2 राजन्, K3 पार्थं, D8 (*sup lin* as in text) साक्षात् (for पार्थः) — ^d) S1 K0–2 व्यराजत महाहवे — After 34, S ins

392* सादिना शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्गदया तत ।
वायुवेगसमायुक्तो व्यचरत्पाण्डवो युधि ।
विषाणोल्लिखितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो भृशम् ।

[(L 1) T2 वृष्टिश्च (for °वृष्टिं च), and व्यचरद् (for व्यधमद्) — (L 2) M5 ह्यचरत् (for व्यच°) — (L 3) M4 विषाणैर्ल्लिखितैर् M2 शस्त्रैर् (for गात्रैर्)]

35 K4 illegible — ^a) K0 विषाण, D1 विषाणैर्, D6 विशाणे, G2 विषाण — ^c) D6 विशाणेन Ś1 K0–2 तु, K3 5 D2 [ए]व (°for च) — ^d) Ś1 K1 3 5 D1 2 कुभे त्वा(K3 5 D2 त्वा)हत्य, K0 कुभे हत्वा च, B2 T1 G दतेष्वा(B2 भ्या)हत्य, Da1 कुलेभ्याहत, D3 6 कुभे व्याहत्य, T2 M कुभमाहत्य K2 T1 G2–4 दतिन, K3 5 D1 2 कुजरान्, T2 M कुजर (for दन्तिनम्) — ^e) Ś1 तापया (for पातया) — ^f) D3 T1 G2 4 दडपाणिर् (for हस्त)

36 K4 illegible — ^a) K5 D2 G1–3 शोणिताद्रौं, T2 तोक्ता (for °ताक्ता) D3 गृह्य (for बिभ्रन्) — ^b) K0 मदोमज्जा, Da Dn1 D4 5 7 मेदोमज्ज, D6 मेदोमज्या (for मेदोमज्जा) S1 K0 1 -कुलच्छवि, D1 कृतच्छवि, D2 यकृच्छवि (for कृतच्छवि) K5 मेदोमयकृत्स्वपि (sic) — ^c) K3 D3 सिक्तागद, B1 2 M3–5 र(B2 व)क्तागद, D1 हृतागद (for कृताङ्गद) T1 G2 4 M2 सिक्ताग शोणितैरेव, T2 G1 3 M1 रक्ताग (G1 3 सिक्ताग) शोणितेनैव — ^d) K5 स व्यदृश्यत, D1 त्वभिदृश्यत (for प्रत्य)

37 D1 om 37^a–38^b K4 illegible — ^a) K2 B D (except D2 6, D1 om) G1 च (for तु) K5 एव तैर्वध्यमानस्तु — ^c) Dn2 T1 G2 4 प्राद्रवति K3 5 D2 रणे (for दिशो) — ^d) Ś1 प्रमृद्नन्त, K0 1 प्रमृघ्नत, D3 विमर्दत, D5 विमृष्यत, D6 मृद्नतश्च, T2 विमृघ्नत (for विमृद्नन्त)

38 D1 om 38^ab (cf v l 37) K4 illegible — ^a) Da Dn1 D5 नादै, M2 वेगै (for नागै) — ^b) Da1 D3 भरतर्षभ, G3 °भ (for भ) — ^d) T2 M कृतम् (for पुनर्)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2 mention only नवमे युद्धदिवसे, B3 D3 Dn1 D4 नवमेह्नि (to it B3 adds सग्रामे), D6 नवमदिवसयुद्धे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* T2 भीमसेनगदायुद्ध, M1–3 5 द्रोणार्जुनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 59, Dn2 M1 2 99, D6 97, T1 G 98 (as in text), T2 M3 4 100, M5 101 — *Śloka no* Dn1 D5 37, Dn2 39

९९

C 6 4682
B 6 103 1
K 6 103 1

संजय उवाच ।
मध्याह्ने तु महाराज संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।
भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ४
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च त्रिभिः शरैः ।
द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५
तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्शिना ।
चुक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन् ।

99

1 a) B D (except D2 3) मध्यदिने (Da1 °न), T2 M पूर्वाह्ने तु (for मध्याह्ने तु) — b) K3 5 D1–3 T2 M2 5 समवर्तत, D7 प्रत्यपद्यत (for सम°) — c) Da1 °करे रौद्रे, T1 G °करो घोरो (for °करो रौद्रो) — d) T2 भीमस्य (for भीष्मस्य) K5 सोमकै सह

2 a) Da Dn D5 धन्विना (for रथिना) — c) Ś1 Ko 1 द्रुपद (for निशितैर्) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 2^{d}–8^{c}

3 Ś1 Ko 1 om 3 (cf v l 2) — a) K5 Da1 D1 T1 G1 3 4 स (for स) K3 5 B1 D1 2 तत (for च तत्) T2 M मर्दयामास ता सेना — b) D2 तथा (for तव) — M3–5 om (hapl) 3^{cd} — cd) K4 damaged K3 D1–3 6 भुवि, K5 तु वि- (for the first इव) Da1 लूताना, D5 Ca भूतानां (for लूनाना) D2 प्राकार, D3 m मगारु (corrupt) T G M1 2 मर्दयेच्च यथा राजन्सिंह प्राप्य मृगव्रज (T2 महागज, M1 2 मृगव्रजान्) M2 *repeats* 3^{cd} as in text

4 Ś1 Ko 1 om 4 (cf v l 2) — a) K3 Da1 D8 धृष्टद्युम्न, K5 धृष्टद्युम्न — b) D1 तदा (for तथा) B3 विराटद्रुपदौ तथा — c) T1 G4 समरे भीष्ममासाद्य (by transp) — d) K4 जिष्णु (for जघ्नुर्) K3 D1 2 T1 G महारथा, K4 नराधिप T2 निजघ्नुश्च महारथा

5 Ś1 Ko 1 om 5 (cf v l 2) — a) T2 धृष्टद्युम्नस् K3 D1–3 6 T G1 3 M [s]विव्यद् (for विद्ध्वा) — b) K5 D2 विराट तु, T2 G1 विराटश्च K2 Da Dn D3–5 7 8 T1 G4 शरैस्त्रिभि (by transp) — T2 om (hapl) 5^{c}–9^{b} — c) D3 M4 नाराचान् (for °च) — d) D2 प्रेरया (for प्रेषया°)

6 Ś1 Ko 1 T2 om 6 (cf v l 2, 5) — a) K3–5 B1 तेथ, B2 M तेति, Da1 Dn1 तेभि, D2 T1 G तथा, D5 तेपि (for तेन) K5 विद्ध D6 ते विद्धास्तु महेष्वासा — b) K2 4 B4 Da Dn D4 5 8 कर्षिणा, B1–3 D1 M °घातिना (D1 न), G1 कर्शना (for कर्शिना) — cd) K4 damaged D3 दुद्रुवु, D5 T1 G1 4 चुक्रुशु (for चुक्रुधु) K2 पादसृष्टा, D3 T1 G4 पदा स्पृष्टा (for पादस्पृष्टा) M प्रा(M5 प्र)ज्वलन्समरे शूरा हव्य(M2 गव्य, M5 हल्य)सिक्ता इवाग्नय

7 Ś1 Ko 1 T2 om 7 (cf v l 2, 5) — a) K3 5 D2 6 शिखडिना, B1 °ड्यपि, D1 डी च (for ण्डी त) D1 प्र (for च) K2 जग्राह, K3 5 D2 6 निर्विद्धो (for विव्याध) B3 D3 S (T2 om) शिखडिन (B3 ण) न विव्याध (T1 G4 थ) — b) K3 5 D2 3 6 T1 G3 4 M2 भारताना K3 5 B3 D2 3 6 S (T2 om) पितामह, D5 पितामह — D5 om 7^{cd} — c) K3 D2 3 स्त्री त्वय, K4 B स्त्रीत्यय, K5 स्त्रियत्व, D1 स्त्रिय हि, D3 स्त्री न्वय, M1–3 5 स्त्रीत्व च, Ca स्त्रीमय (as in text) D6 स्त्रीहेत्वियमसौ ध्यात्वा, T1 G M4 स्त्रिय च समनुध्यात्वा — d) Dn1 नास्यै, M1 नैव (for नास्मै) D4 प्रहरद् K3 D3 G2 अच्युत, M1 3–5 आशुगै (for अच्युत)

पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ८
द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ९
सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः ।
वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ १०
तान्प्रत्यविध्यद्गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितैः रणमूर्धनि ॥ १२
ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १३
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया ।
रिरक्षिषन्तः पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नमुखात्रणे ॥ १४
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् ।
नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः । C 6 4699 B 6 103 18 K 6 103 18

---

8 Ś1 Ko 1 om 8^{abc}, T2 om 8 (cf v l 2, 5) — ^{a}) K3 च (for तु) — ^{b}) K2 4 B Da Dn D4–8 क्रोधेन (for क्रोधाद्) — ^{d}) Ś1 Ko 2 चार्दयत्

9 T2 om 9^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) G2 चोन (for पञ्च) — Ś1 Ko 1 3 5 D2 om (hapl) 9^{bc} — ^{b}) D3 नवभि (for दशभि) — K4 damaged for 9^{cd} — ^{c}) B4 D1 3 6 S चापि (for पञ्च) — ^{d}) T1 G4 विव्याथ D1 om from सायकै in 9^{d} up to स्त्रिभिर in 11^{b}

10 D1 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) M1–3 5 महेष्वासो (for महाराज) — ^{b}) G1 3 सघे, G2 सखे K4 B2–4 Da Dn D4–8 शोणितौघ(Da1 घा)परिप्लुत (Da1 ता), T2 M भीष्मोतीव व्यराजत (T2 व्यजायत) — ^{c}) Ko 1 शबल, D2 6 सबलो, T G1 3 4 शबळो (G3 °ळा)

11 D1 om up to स्त्रिभिर in 11^{b} (cf v l 9) — ^{a}) D2 त प्रत्य, D3 तानत्य° (for तान्प्रत्य) D6 ताश्च विव्याध गागेयस्, T2 प्रत्यविध्यत गा — ^{b}) D2 अजिह्मकै — ^{d}) K3 5 D2 S भारत (for मारिष)

12 ^{b}) Ś1 Ko 2 पत्रिभि (for पञ्चभि) — ^{c}) T2 M पचभि (च त्रिभिर्) M1 (inf lin as in text) 2 3 5 पीतै (for बाणै) — ^{d}) Ś1 Ko 5 T1 G निशितै, B2 सुतीक्ष्णै (for सुशितै) T2 M विव्याध परमाहवे

13 ^{a}) K2 4 B2–4 Dn2 D4 7 8 T1 G4 तथा (for ततो) D5 भीष्मो, M1 (inf lin as in text) 3–5 भीष्म (for भीमो) D1 बाहुर्, D6 भाग (for °राज) — ^{b}) Dn1 M2 वा (for च) — ^{c}) K3 B2–4 Da2 Dn2 D1–7 कैकेया — ^{d}) K1 सात्यकिं चैव T1 G माधव, T2 M भारत° (for सात्वत) D1 सात्यकिश्च महारथ

14 ^{a}) Da1 Dn1 D6 M4 अभ्यद्रवत, D3 धावत — ^{b}) K4 D5 हितेच्छया, K5 हितेप्सव, B3 4 Dn2 D4 7 8 पुरोगमा, D2 °हितैषया, T G °समाज्ञया, M परीप्सया (for हितेप्सया) — ^{c}) K1 2 रिरक्षिष्य (K2 ष्य)त, Da1 विरिक्ष्यत, D1 रक्षतश्चापि, D5 विरक्षिषत (for रिरक्षिषन्त) K1 पचाल्य, D1 3 पाचाल्यान् (D3 ल्या) S प्रति(T2 भीम-, G1 M परि) रक्षणकार्यार्थं — ^{d}) Ś1 Ko–2 T2 धृष्टद्युम्नमुखा रणे, K3 5 D2 6 धृष्टद्युम्न महारथा (K5 °थ), K4 B1 म्न मुखा रथा, B2–4 Da Dn D1 4 5 7 8 °म्नपुरोगमा (D1 मान्), D3 °म्नमुखान्रथान्

15 ^{b}) T2 भीष्मरक्षार्थंकद्यता (sic) — ^{c}) K5 D2 सप्रजग्मु° (for प्रत्युद्ययु) D1 °सैन्य (for सेना) — D2 om (hapl) 15^{d}–16^{c} — ^{d}) K1 सहसैन्या, S सहसेना K3 B3 D3 6 T (T1 after corr) M नराधिपा, °D1 महारथा

16 D2 om 16^{abc} (cf v l 15) — ^{a}) Ko–2 सु- (K2 स)महायुद्ध — ^{b}) Ś1 Ko–2 भारत (for संकुलम्) — ^{c}) K3 नराश्वनर, B1 रथाश्वनर, T2 नराश्वरथि°

17 ^{c}) Ś1 Ko तथेतरे, D1 °तरा, D2 °तरा, M2 5 तथैतरान् — ^{d}) Ko–3 D1 2 6 रथनागाश्व(D2 °श्च)सादिन (D1 °पत्तय), Da1 नरनागाश्व सादिन, T2 नरा नागा हया रथा, G1 नगरागाश्व°, M2 नरनागाश्वसादिना

C 6 4699 / B 6 103 18 / K 6 103 18

अश्वैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ १८
रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९
मर्दमाना नरान्राजन्हयाश्च सुबहून्रणे ।
वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०
रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः ॥ २१
देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि ।
ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२
सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते ।
विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३
दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः ।
मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४
वर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष ।
कक्ष्याभिरथ तोत्त्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा ॥ २५
विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश ।

---

18 ^{a}) B1 Dv1 Dn1 (by corr) अनयत्, S प्रे (M2 प्रै)षयन् D1 प्रेत (for पर) — ^{b}) G3 स शरै (hypermetric) (for शरै) D3 शार्दूलसमविक्रमान् — ^{c}) K3-5 Da Dn1 D1-3 5 6 S शस्त्रैश्च, B Dn2 D4 7 8 शरैश्च (for अश्वैश्च)

19 ^{a}) K2 4 B D (except D1 2) तु (for च) D1 भिन्ना (for हीना) — ^{b}) K1 हते, B2 हय, D3 रथ (for हत) K4 Da Dn1 D5 तदा (for तथ) M2 हता सारथयोपि च — ^{c}) K3 4 B Da2 Dn2 D1 3-8 T G1 2 4 °ताश्च, D2 तास्तु (for °ताश्वा) — ^{d}) Ś1 Ko 1 याता, K2 यात्वा (for जग्मु)

20 Ś1 Ko 2 transp 20^{ab} and 20^{cd} — ^{a}) Ś1 Ko-2 गृह्यमाना (K2 णा), K3 4 Da2 Dn2 D3 4 7 8 मृद्यमाना, K5 मर्दमानो, B Da1 Dn1 मृद्गतस्ते, D1 नदमाना, D2 G2 मर्दमानान्, D5 मृदतस्ते, M1 3 5 मर्दयाना (for मर्दमाना) Ś1 Ko-2 नरै, K3 4 Dn2 D1 3 4 6-8 T G1-3 M3 (*sup lin* as in text) नरा, D5 नृणान् (for नरान्) — ^{b}) Ś1 Ko-2 ह(Ś1 कृ)ताश्वा, K3 5 Dn2 D1 3 6-8 G1 3 M2 3 (*sup lin* as in text) 4 हयाश्च S1 Ko-2 4 B1 D1 3 8 T1 G M3 बहवो रणे, K3 5 D2 सुमहारथा, T2 M4 सुमहा रणे

21 ^{b}) K5 D2 3 वर्मितास्, D1 चर्मणस् (for वर्मिणस्) K4 मर्दितास्तेजसा सुता, T2 वर्मिणस्ते जवायुधा — ^{c}) K3 D1-3 6 T2 M1 शूरा (for सर्वे) — ^{d}) K2 4 5 B Da Dn D4-5 7 8 T1 G M5 निष्का(K4 चित्रा)गदविभूषणा (K2 षिता, Dn2 °षिण), D1 निष्काता मदभूषिता

22 D2 reads (*sec m*) 22 in marg — ^{a}) K1 देवै (for देव) K3 5 D2 6 रूपै, B Da Dn D4 5 7 8 सर्वे (for रूपे) — ^{b}) K5 स्थैर्ये, T2 शौर्या, M शौर्यात् (for शौर्ये) K4 समा समा, G1 शक्रे समः, M1 3 5 शक्रसमो — ^{c}) Ś1 Ko 1 वैश्रवण भाति, K3 B2 D2 6 ण चापि, K4 ण चाभि, S णेनैव (for °ण चाति) Cv बुध्या वैश्रवण चामी Ca cites वैश्रवण चाति (as in text) — ^{d}) B2 नये नापि, D1 न्यायेन च Da बृहस्पति D3 S विनयेन बृहस्पते (D3 तिं)

23 ^{a}) B2 सर्वे (for सर्व) — ^{b}) D3 शूरास्तत्र (for तत्र तत्र) — ^{c}) K5 D2 व्यप्रद्रुता, T2 M1 3-5 विप्रकीर्णा K2 विदृश्यत, D1 स्म दृश्यते, D6 S प्रदृश्यते — ^{d}) K3 मानवा इव (by transp)

24 ^{a}) K5 D2 सादिनश्च, D6 वाजिनश्च (for दन्तिनश्च) K1 3 m D1 नरश्रेष्ठा, K3 D2 3 रथश्रेष्ठा, D6 रथा श्रेष्ठा, M1-3 5 नरव्याघ्रा (M2 5 °घ्र) — ^{b}) K1 विहीन वरसादिभि, K4 B Da Dn D4 5 7 8 हीना परमसा°, D1 3 6 विहीना वीर(D1 रथ)सा — ^{c}) Ko T2 मृद्नत, D6 मर्दत, M2 मृत्नत (for मृद्नन्त) — ^{d}) Ś1 K4 B Da Dn D4 5 7 8 निपेतु (for सपेतु) G1 सर्वशब्दका Cv as in text

25 ^{a}) K2 Da Dn2 D1 3-5 चर्मभिश्, D6 धनुर्भिश्, G3 वर्मिभिश् (for वर्मभिश्) K1 चमरैश्, D3 G1 चापरैश् (for चामरैश्) K2 क्षत्रै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 G2 M5 चित्रै (B1 त्रै), D1 सूत्रै, T2 गात्रै (for छत्रै) — ^{b}) T2 M भारत (for मारिष) — ^{c}) K3 D2 3 6 कक्षाभिरथ (D3 रपि [*sup lin* गज]) तोत्रैश्च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 छ(Da1 छि)त्रै सि(K4 Da1 Dn1 D5 शि)तैर्हेमदण्डैर्, D1 कक्षाभी रथ योक्त्रैश्च, T2 कक्ष्याभिरततोत्रैश्च — ^{d}) D3 अपि (for तथा) K4 B Da Dn D4 5 7 8 चा(Da Dn1 D5 तो)मरैश्च समतत

नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोद्‌यनिस्वनैः ॥ २६
तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशां पते ।
प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च संकुले ॥ २७
नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ।
वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।
द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९
गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे ।
ययौ विमृद्नंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ॥ ३०
तथैव च रथान्राजन्संममर्द रणे गजः ।
रथश्चैव समासाद्य पदातिं तुरगं तथा ॥ ३१
व्यमृद्नात्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे । C 6 4713 B 6 103 32 K 6 103 31

26 ^{ab}) Da1 G4 विशीर्णो, D4 7 8 विस्तीर्णैर्, T1 विशीर्णा (for विशीर्णैर्) K3 प्रविधावतो, K5 D2 6 प्रति (for विप्र°) B2 दश, Da1 D2 दिश (for दश) T2 M तत्र तत्रैव दृश्यते धावमाना दिशो दश — ^{c}) K2 4 B Da Dn D4–8 T2 M1 (*sup lin*) 3 5 नव (for नग) B Da Dn D1 4–8 T2 M मेघप्रतीकाशा — ^{d}) K3–5 B D S जलदोपमनिस्वना (K3–5 D2 3 T1 G1 3 4 नै)

27 ^{a}) K5 हस्तिभिर् (for दन्तिभिर्) K2 4 B2–4 Dn (Dn1 after corr) D3 4 7 8 T2 हीना (for हीनान्) B1 तथैव दंतिनो राजन्, D1 दंतिनश्चैव निर्भिन्ना — ^{b}) K2 B3 4 Dn (Dn1 after corr) D4 7 8 T2 गजारोहा, D1 रोहैर् (for °रोहान्) T1 G महामृधे (for विशा पते) — K4 om 27^{c}–29^{b} — ^{c}) K1 प्रधावंतौ, D3 प्रधावतो, S धावमानान् K3 [ऽ]थ पश्यामि, B1 Da Dn1 [ऽ]नुपश्याम (B1 °मि), B2–4 Dn2 D4 7 8 [ऽ]न्वपश्यत (D8 °त), D1 प्रपश्यते, D2 3 6 [ऽ]न्वपश्याम, D5 निपश्या*, T G4 अपश्याम, G1 3 M अपश्याम, G2 अदृश्याम (for ऽन्वपश्याम) — D5 om 27^{d}–28^{d} — ^{d}) K1 द्राव्यमाणाश्च (for तव तेषा च) T1 G4 M सयुगे (for सकुले)

28 K4 D5 om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K5 °समुत्थैश्च, M2 °समुद्भूतास् (for °समुत्थाश्च) — ^{b}) Ś1 K0 1 D4 तुरगान् (for तुरगान्) T2 हेमभूषणान् — ^{c}) K0 1 3 D3 M2 वातायमानान (M2 °म) द्राक्षम्, K5 D2 भीतायमानान्द्रक्ष्येत (K5 ना ददृशे)

29 K4 om 29^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) K2 अश्वरोहान्, G1 3 हतारोहान् Ś1 K0 1 हतानश्वैर्, T1 G2 4 च तैरश्वैर् (for हतैरश्वैर्) — ^{b}) Ś1 K0 1 3 D2 गृहीताश्वान्, Da1 D4 8 T2 M तासीत् (sic), D1 हता याति, T1 G गृहीताश्च (for तासीन्) — ^{c}) K4 द्रवमाणानि पश्यामस्, Da2 Dn1 (before corr) D5 मानानपश्याम, D1 3 6 °माणान (D1 °माणास्तु) पश्यामो — ^{d}) K4 तव तेषा च (cf 27^{d}), Da Dn1 D5 द्राव्यमानाश्च (Da1 द्रव्यमानाश्च), D1 द्रवमाणाश्च, D2 द्राव्यमाणाश्च, D8 द्रावमाणाश्च Ś1 K0 1 सकुले (for सयुगे) — After 29, D6 ins

393* ततोऽन्तरे महाराज भीमसेन प्रतापवान् ।
चकार सुमहद्युद्ध महाघोर भयानकम् ।

30 ^{a}) B2 M2 3 5 गजा गज, D1 गजा गजान्, D3 गजो गजान् — ^{b}) K4 T1 G M1 4 द्रव (G3 द्य) माणो, Da1 M2 3 5 °माणा, D1 3 माणान्, T2 माणे Ś1 महामृधे, B D (except D1 2 6) हवे (for °रणे) — ^{c}) D1 M1–3 5 ययुर् (for ययौ) B Da2 Dn2 D4 5 7 8 प्रमृद्य, Dn1 प्रगृह्य, D1 विसृज्य, D6 विमर्दस्, T2 विसृश्य, M विमृद्य (for विमृद्नस्) K1 ययो विमृद्नस्तरसो (sic), Da1 ययौ प्रसह्यस्तारसा (sic) — ^{d}) B Dn2 D4 7 8 M1 पादातान्, D1 M2 3 5 पदातान् (for पदातीन्) — After 30, D6 ins

394* अश्वानश्वैश्च समर्द रथैश्च रथिनस्तथा ।

31 D2 om (hapl) 31 — ^{a}) D1 रथा, T1 G4 यथा (for रथान्) — ^{b}) Ś1 K0 ममर्द च, K1 समर्द च, K2 B Da Dn D2 4 5 7 8 प्रममर्द, T G3 4 स ममर्द, D1 ममर्दुश्च (for सममर्द) T1 गजो रणान् (for रणे गज) B2 गजा, D1 T2 G4 M2 गजान्, G2 गजा and गजान् (for गज) — ^{c}) K1 3 4 B D (except D3) T2 रथाश्चैव (T2 °च), T1 G4 M1–4 रथाश्चैव, G1–3 रथ चैव (for रथश्चैव) — ^{d}) K3 D1 6 S पदातीं (D1 ता, D6 तिं) स्तुरगास्तथा, K4 B Da Dn D4 5 7 8 पतितास्तुरगान् भुवि (K4 जवान्, B1 3 रणे, B2 नरान्, Da Dn1 D5 वरान्)

32 D1 om 32^{ab} — ^{a}) K0–2 4 B Da2 Dn1 D4 7 8 M1 3 5 व्य (B3 4 वि) मृद्नन्, Da1 अमृद्नन्, Dn2 T1 G2–4 न्यमृद्नन्, D5 व्यद्रवन्, D6 व्यमर्दन्, T2 व्यमृक्त, G1 न्यमृद्नात्, M2 4 व्यामृद्नं (M2 °स्तन्) (for व्यमृद्नात्) K3 मृद्नंतस्तुरगान्राजन्, K5 D2 व्यद्रव (K5 °मृद्न) त रणे रा°, D8 ममर्द समरे रा° — B2

C 6 4713 B 6 103 32 K 6 103 32 एवं ते बहुधा राजन्प्रमृद्नन्तः परस्परम् ॥ ३२
तस्मिन्रौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ॥ ३३
अस्थिसंचयसंघाटा केशशैवलशाद्वला ।
रथह्रदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३४
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोष्णीषफेनाढ्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ॥ ३५
पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी ।
क्रव्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ॥ ३६
तां नदीं क्षत्रियाः शूरा हयनागरथप्लवैः ।
प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ॥ ३७
अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् ।
यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ३९
गुणवत्सु कथं द्वेषं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।

om (hapl) 32^bc — b) D7 T2 G3 M4 तुरगाश्च (for तुरगाश्च) Ś1 रणान्रणे, D6 रथान्रणे (for नरान्रणे) K3 समरे च सहस्रश; K5 D2 तुरगाश्च सहस्रश॰, D3 G2 तुरग च (G2 गश्च) नर रणे, T2 तुरगाश्च रथो रणे — c) T2 तु (for ते) — d) K2 3 5 B Da2 Dn D1-5 7 8 प्रत्यमृद्नन्, K4 प्रत्यमृद्नत (hypermetric), D6 प्रत्यमर्दन्, T1 G विमृद्नत, M2 प्रमृत्नत, M5 प्रमृद्नथ (for प्रमृद्नन्त) — After 32, T G M1 ins

395* दृश्यन्ते स्म महाबाहो तत्र तत्र महाबला ।

33 a) K3 5 D2 T1 G वर्तमाने, B1 2 D1 महा युद्धे, D3 ततो युद्धे (for तथा युद्धे) — b) K3 सग्रामेति, K5 D2 सग्रामे तु (for वर्तमाने) K3 भया नके, K5 B3 D2 6 T2 M भयावहे (for महाभये) T1 G सग्रामे रोमहर्षणे — d) Ś1 K0 3 5 D2 6 T2 M2 शोणितार्द्र(T2 ताम्र, M2 ॰तात्रि)तरगिणी, D5 तात्र त्रिरगिणी, T1 G M4 शोणितौघतर॰

34 a) Ś1 K0 3-5 D1 3 6 अस्थिसचयसघाता (K5 ॰घट्टा); K1 अस्थिसशषसग्रामे (sic), K2 B Da Dn D4 5 7 8 सघातसबाधा, D2 ॰सचयसविद्धा, T2 सच यफेनौघा — b) Ś1 K0 1 ॰शेवल (for शैवल) K2 ॰शाद्रला, K3 5 Dn D4, 6-8 T2 G1 M, शाड्वला (for ॰शाद्वला) Da1 केशशैवलशाडला, D3 T1 G2-4 केशशैवालशाड्वला — c) M2 रथह्रद (for रथह्रदा) T2 M1 3-5 रथ(M5 ॰था)वाजिशता(T2 महा)वर्ता — d) Ś1 हयमेना, T2 मीनो (for मीना) K1 दुरा स्रदा, Da1 ॰सदी (for ॰सदा)

35 a) K3 D6 शीर्षोत्पल, Da1, Dn1 D5 ॰पला- (for पल-) T1 G1 3 4 -शता (for समा॰) G2 शीर्षोपलैश्च सकीर्णा — b) T1 G4 दति (for हस्ति॰) — c) K2 कवचोष्णीस, T2 केवलोष्णीष K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8 -फेनौघा (for फेनाढ्या) — d) Ś1 धनुर्द्वीपास्यकच्छपा, K2 4 B Dn D1 4 6 8 वैंगासि॰, K3 D3 T1 G मीनासि, K5 D2 ॰वैंगोर्मिकच्छपा, Da D5 वैलासिकच्छपा, D7 वैत्रासिकच्छपा, T2 M ॰र्बाणासि(T2 धि)पन्नगा — After 35, S ins

396* शङ्खचक्रौघसपूर्णा छत्रकूर्मा रथोडुपा ।

[G3 ॰सकीर्णा (for सपूर्णा) T2 शखनक्रा गदामत्स्या, M शखचक्रगदापूर्णा (for the prior half) G4 शरोडुपा (for रथो)]

36 a) K2 Da1 वृक्षाद्या, D1 ॰वृक्षाग्रा (for ॰वृक्षाढ्या) — b) M1 (*sup lin* as in text) 2-5 मर्त्यकूलाभिहारिणी — c) K3 क्रव्याध, K5 समाद-, T2 कुर्याद (for क्रव्याद) K2 4 B Dn2 D1 4 6-8 -हस(B1 -गण, D1 -जन)सकीर्णा, K3 5 D2 सघ- सपूर्णा (for सघसकीर्णा) — d) D8 यमदष्ट्र- (for यमराष्ट्र-) K1 2 4 B1 2 4 Dn2 D3-5 7 8 T G M1 4 विवर्धनी, M5 विवार्धिनीं

37 a) K3 D2 6 घोरा (for शूरा) — b) K3 ॰रथव्रजै, Da1 D5 रथाप्लवै (for रथप्लवै) K5 Dn2 D4 7 8 M1-3 5 रथनागहय(K5 रथ)प्लवै, G3 हतना गरथप्लवै — c) Da1 प्रतरुर् (for प्रते) Ś1 बलवो (for बहवो) — d) K4 महामृधे, B D (except D1-3) रथा (for ॰हवे)

38 a) M2 रणाद् (for रणे) Da1 भीरुं — b) K1 कश्मलेनापि सवृत्य, T1 G कश्मलेन समावृतान्, T2 कश्मला चाभिस — c) K0 वैतरण, Da1 वेतरणी, D1 वैतरिणी, D3 वैतरणीं K4 Da D1 5 T2 M राजन् (for प्रेतान्) — d) Da Dn1 D5 रथ, G1 पुरीं (for पुरं)

39 a) K1 प्रक्रोशन्, K3 व्यक्रो॰, K5 D2 विक्रो॰ (for प्राक्रो॰) — b) T2 M वै (for तद्) G2 वैश सन (for तद्वैशस) — d) T1 पांडवा, G पार्थिवा-

कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत ।
पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुथेति च ॥ ४३
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
अक्षद्यूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ॥ ४४
यत्पुरा न निगृह्णीषे वार्यमाणो महात्मभिः ।
वैचित्रवीर्य तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ॥ ४५
न हि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः ।
रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ॥ ४६
एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्तते स्म जनक्षयः ।
दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ४७ C 6 4728 B 6 103 47 K 6 103 47

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

(for कौरवा) K3 5 B D T2 M गच्छति क्षत्रिया (D1 स्वस्कुल गच्छति) क्षय

40 a) K4 damaged G2 दोष (for द्वेष) K5 °वस्तु कथा यूय — b) K2 B2–4 D (except D1 2 6) T2 G1–3 M1 3–5 धृत (for धार्त) D5 जनेश्वर K5 धार्तराष्ट्रा जनेश्वरा — c) Ś1 पुत्रेण (for °पुत्रेषु) — d) T2 M कालरूपो नराधिप

41 a) G1 एव ते बहुधा वाच — B1 om (hapl) 41b–42a — b) Dn2 श्रूयति, D2 6 T2 श्रूयते K4 B2–4 Da Dn D4–8 स्म परस्पर, D1 T2 M तत्र भा, T1 G [s]स्मासु भारत (for स्मात्र भा) — Ś1 K0 1 D1 om 41cd — c) B4 Da1 D6 T2 पाडवा स्तव सयुक्ता (Da1 °क्ता) — d) K2 सुदारुणान्, D6 °रुणा

42 B1 om 42a (cf v l 41) — a) T2 M4 तान् (for ता) K4 B2–4 D (except D2 3) T2 M ततो (for तदा) K1 वाचा, Da1 वाच, M4 वाच — b) T2 सद्यो (for सर्व-) M1 3–5 यौधैर् K5 उदीरिता, M4 उदाहृत — c) D1 आगम्य, T2 अ सन्तु, Ca c d आगस्कृत् (as in text) D1 सर्व लोकेषु, D6 लोकाना

43 a) Da1 भीष्म द्रोणकृप, T2 भीष्मद्रोणकृप — b) D8 शाल्य (for शल्य) — c) Da1 D1 G3 M5 अनहकारा — d) Ś1 K0–3 D1–3 6 कुरुतेति, Da1 D5 कुरुषेति Ś1 K0–2 D1 ह (for च) T1 G M किं चिरेण (G1 3 रणेति, G2 रणेन) जनेश्वरा, T2 किंचि द्वीर्याजनेश्वर — After 43, S ins

397* इति दुर्योधनोत्सृष्टा सर्वे युयुधिरे नृपा ।

44 a) Ś1 प्राववृते, D6 प्रववते — b) K0 1 कुर्वाण (for कुरूणा) — c) D1 M1–3 5 °द्यूतकृते, D6 °द्यूतकर — G3 om (hapl) 44d–46a — d) K0–2 D2 सघोर (for सु) D8 सदा (for तदा) T2 M यमराष्ट्रविवर्धन (cf 36d)

45 G3 om 45 (cf v l 44) — a) K4 यत्पुत्रा (for यत्पुरा) K3 तन्, B2 Da Dn1 D5 S (G3 om) त्व (for न) Ś1 निगृह्णीष, K0–2 नि(K0 1 वि)गृह्णीथ, K3 B2 Da Dn1 D5 S (G3 om) न गृह्णीषे, K4 *गृह्णीषे, B3 4 Dn2 D4 7 8 निगृह्णासि, D1 [अ]नुगृह्णासि, D2 गृहीत्वेव — b) K1 वार्यमाणे, M2 3 5 माण (for माणो) Da1 महात्मनि (for °भि) — c) Da1 D5 विचित्रवीर्य, G1 वैचित्रवीर्य T1 G2 4 पश्येद, G1 पश्यैत, M2 तस्यैद (for तस्येद) — d) T1 G1 2 4 तस्य, T2 त्वद्य (for पश्य) K4 B Da Dn D4–8 सुदारुण, K5 D2 यथाविधि, D3 M1–3 5 यथाविध, T1 G1 3 4 यथातथ, T2 कथापर (for तथाविधम्) K2 फल पश्य तथाविधि (sic)

46 G3 om 46a (cf v l 44) — a) D1 वीरा (for राजन्) — b) T2 कुरव पाण्डवै सह — After 46ab, T2 ins

398* अयुध्यन्त महारङ्गे मध्य प्राप्ते दिवाकरे ।
सात्यकि कृतवर्माण विद्धा पञ्चभिरायसै ।
नाकम्पयत शैनेयो सत्यवान्सत्यकोविद ।

— d) K4 कौरवा वै, S कौरवाणा (for वा वा) B D (except D1–3 6) [अ]पि सयुगे (for विशा पते)

47 a) T1 एतस्य (for एतस्मात्) D1 M1 3 घोराद्, T2 घोरान् (for घोरो) — b) B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 G3 स्व (B1 सु); D1 स (for स्म) D5 T2 जनक्षय B2 वर्तते जनसक्षय — K5 D2 om 47cd — c) Da1 देवाद्वा, T2 दैवांश्च, G3 दैवाद्या

१००

C 6 4729
B 6 104 1
K 6 104 1

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखान्नृपान् ।
अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः ॥ १
सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे ।
वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः ॥ २
तान्निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः ।
सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४
उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष ।
गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५
अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात् ।

(for दैवाद्वा) — [d]) K3 B3 M5 तव वा, Da2 तवैव (for तव च) D1 चाप्यनयान् B3 विभो, D6 तथा (for नृप) T1 G M1–4 तव पापतया(G2 था)पि वा (M1–3 नयान्नृप)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 mentions only नवमे दिवसे, K0–2 5 D2 नवमे युद्धदिवसे, K3 नवमेहनि, K4 नवमेह्नि, D6 नवमादिवसयुद्धे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 T2 सकुलयुद्ध, M1–3 5 भीष्मा(M2 द्रोणा) र्जुनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 60, Dn2 T1 G 99 (as in text), T2 M3 4 101, M1 2 100, M5 102 — *Śloka no* Dn1 85, Dn2 D5 47, D6 48

100

1 After the ref, T G read st 15–26 (T1 G4 *repeating* 15–16, and T2 G1–3 *repeating* 15–26 in their proper place) — [a]) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 तान्, G च (for तु) K4 B Da Dn1 D2 7 8 T1 G4 M5 नरव्याघ्र — [b]) B D (except D1 2) सुशर्मानुचरान्, T2 सुधर्मप्रमुखान् K4 D1 3 T G रथान्, B1 नरान् (for नृपान्) — [c]) D8 अजयन् (for अनयत्) T G4 M अजयद्रथिना श्रेष्ठ — [d]) D6 सितै (for शि) B Da Dn D4 5 7 8 सदन (for भवन) D1 भवनं निशितै शरै, T G4 M सर्वा नप्रतिमात्रणे

2 [a]) D2 [अ]थ, D3 च, T2 M तु (for [अ]पि) T2 M तदा (for ततो) — [b]) T1 G4 विव्याथ T1 G वै तदा (for सयुगे) — [d]) K3 D1 S शरै (for पुन)

3 [a]) K3 B D M1 3–5 त (Da1 Dn2 तन्), K5 स (for तान्) — [b]) K3 5 D2 6 शक्रपुत्रो (for सूनुर्) — K2 om (hapl) 3[c]–4[d] — [c]) Da1 D8 T2 सुशर्माणो, D6 र्मा च (for °र्मणो) T1 G4 M यौधान् — B1 om 3[d]–4[a] — [d]) T2 M प्रेषयद् (for प्राहिणोद्)

4 K2 om 4, B1 om 4[a] (cf v l 3) — [a]) T1 G हन्यमाना (for वध्य) — [c]) T1 G4 प्राद्रवत, T2 M4 प्रद्र, G2 विद्र S1 K0–2 रणाद्; K3 5 D2 ततो (for रणे) — [d]) K3 5 D6 क्षये, B2 जये (for भये) S महामृधे (for °रथा)

5 [a]) D1 सत्यज्य (for उत्सृज्य) D5 तु रथान् (for तुरगान्) — [b]) Da Dn1 D5 तु (for च) T G M4 भारत (for मारिष) — [d]) Da1 प्राद्रवतो D2 दिश (for दश)

6 [a]) B Da Dn D4 5 7 8 तु तदा(Da2 यदा)-दाय, D3 तुद्मानास्तु, G2 तुद्यमानाश्च G3 अपरेण तुद्यमानास्तु (hypermetric) — [b]) D1 वाजिनस्तु, D2 वाजिनागा (for नाग) K3 5 D1 -रथा रणे, B Da Dn D2–8 रथान्रणे, T G M4 -रथा (G2 -रथान्) नरा, M1–3 5 रथैर्नरा (for रथा रणात्) K4 °रथ-वाजिगजा रणे — [c]) M4 त्वरयन् K1 युक्त, D6 युक्ता (for युक्ता) — [d]) K4 व्यद्रवत (for प्राद्र) K5 दिशो दश, D1 निरायुधा (for विशा पते) Ś1 प्राद्रवति दिशो दश — After 6, S (T2 om lines 2–5) ins

399* कशाभिस्ताडयामासु पार्ष्णिभिश्च मुहुर्मुहु ।
हयारोहा द्रवन्त्येव चोदयन्तो हयोत्तमान् ।

त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ६
पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७
वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा ।
तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ ९
सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् ।
त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते ॥ १०
स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्शरान् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ॥ ११
तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ १२
जानन्तोऽपि रणे शौर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः ।
हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् । C 6 4742 B 6 104 14 K 6 104 14

तथा तोत्रनिपातैश्च अङ्कुशानां च विभ्रमै ।
गजारोहा गजास्तूर्णं त्वरयन्त प्रदुद्रुवु ।
रथिनश्च प्रतोदैश्च वाग्भिश्चैव पुन पुन । [5]
भर्त्सयन्तो हयान्राजन्प्राद्रवन्ति दिशो दश ।

[(L 1) T1 कुशाभिस्, T2 ताडयनश्च (for यामासु) T2 वाग्भिश्चैव पुन पुन (for the post half) — (L 2) M2 विशल्येव (for द्रवन्त्येव) — (L 4) M2 तारयत (for त्वर°) — (L 6) M2 महान् (for हयान्)]

7 [a]) K0 2 3 D2 3 6 8 G2 पदाताश्च, T1 G4 पादाताश्च T G M2 चैव (for चापि) D1 स्वानि स्वानि च शस्त्राणि, M1 3-5 यत्ताश्चैव च श — [b]) T1 G महामृधे (for रणे) — [c]) Ś1 D2 6 M5 निरपेक्ष्या Da1 [अ]वधावत, Dn2 स्म धा, D3 6 T1 G2-4 [अ]भ्यधावत (D3 तस्), T2 G1 ह्यधा (for व्यधा) — [d]) D1 तत्र तत्र महारथा, D2 तेन तेनास्म भारत, M तेन तेनैव भा

8 [a]) K3 D6 तु, K4 B Da Dn D1 4 5 7 T G1 2 4 M1-3 5 सु, D2 हि, D3 च (for स्म) D8 M4 नि(M4 ते)वार्यमाणा बहुशस् — [b]) K1 त्रैगर्त्तेण, K5 B1 Da1 D1 5 त्रिगर्तेन, T2 M तेन राज्ञा, G3 त्रैगर्तेण (for त्रैगर्तेन) — [c]) B2 M1 5 अथ (for तथा) D1 [अ]न्ये (for [अ]न्यै) K0 Dn2 D4 पार्थिवश्रेष्ठ, D1 श्रेष्ठा — [d]) K2 D2 न व्यतिष्ठति, K3 D6 न व्यतिष्ठत, S नावतिष्ठत (T2 M3 4 ति) D6 भारत (for संयुगे) — After 8, S ins

400* पुत्राश्च पतितान्भूमौ मातुलांश्च पितॄंस्तथा ।
सोदरांश्चावमर्दन्त प्रद्रुतास्तत्र तत्र वै ।

[(L 1) G2 अथ (for तथा) — (L 2) T1 G4 चैव, M2 चाप- (for चाव-) T2 M दुद्रुवुस्ते समतत (for the post half)]

9 [a]) M4 त बल D6 T G विद्रुत (for प्रद्रुत) Ś1 तद्बलमपद्रुत दृष्ट्वा (hypermetric) — [b]) K2 पुत्र (for पुत्रो) T2 M पुत्रा(T2 M4 त्र)स्तव विशा पते — [d]) K0 स च (for सर्वं) K3 D2 T1 G सर्वसैन्य परिष्कृत (K3 D2 °त), K5 B Da Dn D1 4-8 °पुरस्कृत, T2 M पुरसर (T2 र)

10 [a]) K3 5 D2 6 समरे (for महता) D1 सर्वे ते सहिता राजन् — [b]) D1 M2 5 द्रवन् (for °द्रवत्)

11 [a]) D1 चैक, G1 3 एष, M2 एव (for एक) T2 M राजन् (for तस्थौ) — [b]) D1 6 विकिरन्बहुधा (D6 धान्) शरान् — [c]) K3 सहितै, T1 G4 सहिता (for सहित) Da1 D5 T1 G4 सर्वे, T2 M तस्थौ (for सर्वैः) — [d]) Da1 D5 तेषा, T2 येन, M ये च (for शेषा) K4 B D (except D1-3 6) हि, M2 [अ]पि (for वि) K3 D2 3 M1-4 नृपा, D1 रथा (for नरा)

12 [b]) K1 सर्वद्योगेन(sic), D1 सर्वे धैर्येण K0 1 S दसिता (for दशिता) — [c]) Ś1 फल्गुणार्थाय, K0 2-4 B Dn2 D1-4 6-8 फाल्गुना, Da Dn1 D5 पाडवा — [d]) B D (except D1-3 6) व्यतिष्ठत (for व्यवस्थित)

13 [a]) B1 2 4 Da Dn1 D5 8 जानमाना, D3 जानतो हि, D4 6 7 ज्ञायमाना, T2 जानतोपि D3 om रणे B Da Dn D4 5 7 8 वीर्यं, D1 घोर (for शौर्यं) — [b]) B2 रणे, D1 शौर्यं, T1 G4 सार (for घोर) K5 T1 G1 4 गाडीवधन्विन, Da1 D6 गाजीवधन्वन, D2 गाजीवधन्विन — [c]) T2 घोराकारा (for हाहाकार) D5 -रथोत्साहो (for कृतोत्साहा)

14 [a]) K1 T2 शूरा, Da1 शूरा (for शूर). — [b]) K3 B1 3 4 D T2 M वरूथिनीं (for अनीकिनीम्)

G 6 4742
B 6 104 14
K. 6 104 14

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १४
एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह ।
अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १६
तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ १७
भीमसेनस्तु राजानं बाह्लिकं प्रपितामहम् ।
विद्धानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९
समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ ॥ २०
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः ।

---

15 T G *repeat* 15 (cf v 1 1) —a) T2 (first time) राजन् (for सर्वे) —b) Dn2 D4 सह पाडवै (by transp) —c) D1 अयुध्यत T2 G1 3 (all first time) रगे (for राज)

16 T2 *repeats* 16a only, om (hapl) 16b–27a, T1 G *repeat* 16 (cf v 1 1) —a) M1 3 5 सत्यक, M2 सात्यत (for सात्यकि) Ś1 वतवर्माण (sic), M5 कृतवर्माणा —b) Da Dn1 D5 भित्त्वा, D6 विध्यात् (for विद्ध्वा) K3 5 D2 बहुभिर्, Da1 पचाभिर्, D3 नवभिर् (for पञ्चभिर्) K3 5 B D G1–3 (G1 3 second time, G2 both times) आशुगै, T1 G4 (first time) आयतै (for आयसैः) T1 G4 (both second time) कारयित्वा महारथ — T1 G4 (both second time) om 16cd —c) T2 (first time) G1 3 (both second time) नाकपयत शैनेय —d) Ś1 किरन्बाण, Da Dn1 D3 5 M °न्बाणै, G1 (both times) 2 3 (both second time) कृतन्बाणै (for किरन्बाणान्) D1 किरञ्शरशत बहून्, T2 (first time) सत्यवान्सत्य कोविद

17 T2 (second time) om 17 (cf v 1 16) G1–3 *repeat* 17 (cf v 1 1) —a) D1 M1 3–5 राजन् (for राजा) —b) D6 सितै (for शितै) T (T2 first time) G1 (first time) शरैस्त्रिभि, G1 (second time) 2 3 M त्रिभि शरै (for शितै शरै) D1 द्रोण विव्याध पचभि —d) T (T2 second time) G1 3 (both first time) 4 च त्रिभि शरै (for चास्य सप्तभि) K4 B1–3 Da Dn D3 5 7 8 पचभि, G1 3 (both second time) पत्रिभि (for सप्तभि)

18 T2 (second time) om 18 (cf v 1 16) G1–3 *repeat* 18 (cf v 1 1) —ab) D1 G1 3 (the last two second time) बाह्लीक (for राजान) K2 4 5 B Dn2 D4 7 8 T1 (both times) G2 (both times) M2–4 बाह्लीक, D1 G1 3 (the last two second time) राजान, D6 बाह्लिक्य (for बाह्लिक) —c) B1 महाबाहु, T (T2 first time) G1 3 (both second time) 4 महाराज (for नाद) —d) T (T2 first time) G1 3 (both first time) 4 गवा मध्ये यथा वृष

19 T2 (second time) om 19 (cf v 1 16) G1–3 *repeat* 19 (cf v 1 1) —a) Da1 M2 5 अर्जुनश्च, D1 आर्जुनिं, D4 8 अर्जुनिश्च K4 चित्रसेन च —b) K4 विद्ध्वा (for विद्धो) K4 T1 G3 (first time) 4 नवभिर् (for बहुभिर्) K5 D1 4 आयसै (for आशुगै) T2 (first time) स विद्धो बहुरायसै — After 19ab, Bom ed *repeats* 16cd —d) T1 G4 विव्याथ Dn2 समरे (for हृदये)

20 T2 (second time) om 20 (cf v 1 16) G1–3 *repeat* 20 (cf v 1 1) —a) D5 समागत (for °गतौ) D3 6 समरे (for तु रणे) K5 समागतौ तु तौ बाणौ, T1 G1 3 (G1 3 first time) 4 तौ वै समागतौ (T1 G4 ते) युद्धे (G3 वीरौ), T (T2 first time) तौ वै समागम्य युधि —b) K5 महामात्रा, D1 °बुद्धी, Cc d मात्रौ (as in text) T (T2 first time) G1 3 (both first time) 4 पिता(G3 युद्धे)पुत्रौ विरेज(T2 विचेर) तु —c) K5 Da1 Dn1 महाघोरो (for घोरौ) T G1 3 (T2 G1 3 first time) यथा समागतौ राजन् —d) Ś1 K1 2 राजन्गुरु, D5 राजन्बद्ध (for राजन्बुध) K3 शनीश्वरौ, K5 शनिश्वरौ T1 G1 3 (the last two first time) 4 काले बुधनिशाकरौ, T2 (first time) काले बुद्धनिशाकर

21 T2 (second time) om 21 (cf v 1 16) G1–3 *repeat* 21 (cf v 1 1) —a) K5 तस्याश्वाश्चतुरो वाहान्, D2 तस्य वै चतुरो वाहान् —b) K5 D2 त चैव, T2 (first time) रुद् च (sic), M4 सुत च (for सूत च) —c) K1 नानाद (for ननाद) K2 4 B Dn1 (by corr) n2 D1 2 6 T (T2 first time) G (G2 3

ननाद बलवन्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते ॥ २२
द्रोणश्च द्रुपदं विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।
सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३
पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २४
भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम् ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५
ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ।
अवप्लुत्य ततो वाहाद्बाह्लिकः पुरुषोत्तमः ।
आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः ॥ २६
सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारथः ।
शरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २७
स विद्धा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः ।
ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः ॥ २८
तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।
हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ २९
तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम् ।
ध्वंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः ॥ ३० C 6 4759 B 6 104 31 K 6 104 31

---

both first time) M बलवान्नाद, G_{1-3} (second time) सुमहानाद

22 T_2 (second time) om 22 (cf v l 16) G_{1-3} *repeat* 22 (cf v l 1) —^{a}) D_1 हताश्वस्तु, D_6 °श्वासु (for श्वात्तु) — $Ś_1$ om (hapl) 22^{bc} —^{b}) $K_{2\,4}$ B D (except $D_{2\,3}$) सोव (for अव) T_1 G_4 महारथ, M_3 रथा° (for रथ) —^{c}) D_3 G_1 (second time) M शीघ्रं, T_2 (first time) चित्र (for तूर्णं) —^{d}) M_4 दुष्षहस्य (for दुर्मुखस्य) D_2 दुरासद (for विशां पते)

23 T_2 (second time) om 23 (cf v l 16) G_{1-3} *repeat* 23 (cf v l 1) —^{a}) K_5 द्रौणिस्तु (for द्रोणश्च) D_1 T (T_2 first time) G_4 तु (for च) K_2 B Dn $D_{4\,7\,8}$ भित्त्वा (for विद्धा) —^{b}) K_1 शरै सनतपचभि (sic) —^{c}) D_3 तस्य (for चास्य) T_1 G_4 विव्याथ —^{d}) M_4 त्वरमाण (for °माण°)

24 T_2 (second time) om 24 (cf v l 16) G_{1-3} *repeat* 24 (cf v l 1) —^{a}) G_1 (second time) विध्य° (for पीड्य) D_1 T_1 G_4 राजन् (for राजा) —^{b}) $Ś_1$ Ko_1 पति° (for मुखे) —^{c}) T_2 (first time) अर्प्पयाज्, G_2 (second time) अपयाज् —^{d}) T_1 $G_{1\,3}$ (the last two first time) रणाक्रीतो जनेश्वर

25 T_2 (second time) om 25 (cf v l 16) G_{1-3} *repeat* 25 (cf v l 1) —^{ab}) D_1 मुहूर्तादेव, G_{1-3} (all second time) मुहूर्तमिव D_1 बाह्लीक G_1 (first time) अर्जुनश्च नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखान्रथान् = (var) 1^{ab} —^{d}) T (T_2 first time) G_4 °लोकस्य (for सैन्यस्य)

26 T_2 (both times) om 26 (for first time, cf v l 16) G_{1-3} *repeat* 26 (cf v l 1) —^{a}) $Ko_{1\,5}$ D_2 $G_{1\,3}$ (the last two second time) ससभ्रम, D_1 ससशय (for भ्रमो) —^{b}) $Ś_1$ परमो (for म) G_2 (second time) सर्वसैन्यस्य पश्यत = 25^{d} —^{c}) D_3 अवप्रुत्य (for प्लुत्य) Dn_1 बाहाद्, S (T_2 om) यानाद्, Cv वाहाद् (as in text) —^{d}) K_4 B Da Dn $D_{1\,4\,5}$ S (T_2 om) बाह्लीक D_1 स्थविरस्तत, S (T_2 om) पुरुषर्षभ (for षोत्तम) —^{f}) $M_{1\,3\,4}$ लक्षणस्य K_2 Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ महारणे, $K_{3\,5}$ D_2 विशां पते, B_3 D_1 T_1 G_4 महात्मन, $G_{1\,3}$ (both second time) °रथ (for °रथ)

27 Ko_1 T_1 G_4 om (hapl) 27^{ab}, T_2 om 27^{a} (cf v l 16) —^{a}) G_1 सात्यक° (for कि) —^{b}) $K_{2\,4}$ B Da Dn D_{4-8} महारणे, D_1 महारथ —^{c}) T_2 बहुविधो, M_4 विधा (for विधै)

28 ^{a}) D_1 भरत षष्ट्या, D_6 भारत श°, T_2 भारत यष्ट्या —^{b}) T_2 $M_{1-3\,5}$ विशिखैर् (for निशितैर्) Da_1 लोमवाहितै, T G °वापिभि° —^{c}) K_2 $D_{1\,4,\,7\,8}$ S नृत्यन्निव, K_{3-5} B_{1-3} $D_{2\,3\,6}$ ननर्त-च, Dn_1 ननर्ते च (for ननर्तेव) —^{d}) D_6 विधन्वानो, T_2 G_{1-3} $M_{1\,3-5}$ विधून्वानो D_6 G_1 महाधनु (for महद्धनु°)

29 ^{a}) D_3 अथायसीं, D_6 तस्यायसि $Ś_1$ Ko_1 हेमशक्तिं, D_6 महाशक्तीं —^{b}) T_1 $G_{1\,3\,4}$ चिक्षेप च. $M_{3\,5}$ पितामह (for °मह°) —^{c}) K_3 हेमवेत्रां (for °चित्रा) T_2 महाभोगा (for वेगा)

30 ^{b}) K_2 B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ सुदुर्जयां, K_4 D_1 दुरासदां, D_6 सुतेजसां T_1 G मृत्युकाल्पो(G_{1-3} °कल्पो)पमां शुभा — $K_{3\,5}$ D_2 om (hapl) 30^{c}–32^{b}. —^{c})

C 6 4759 B 6 104 32 K 6 104 32

अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ।
न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ॥ ३१
वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं घोरदर्शनाम् ।
वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३२
वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३३
तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।
क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्वकीर्यत भूतले ॥ ३४
छित्त्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्शत्रुकर्शनः ॥ ३५
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ३६
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

K2 4 B Da Dn D3 (marg *sec m* as in text) 4 5 7 8 M Cd व्यसयामास, D1 ध्वसयित्वा स, D6 G1–3 वचयामास (for ध्वसयः) —d) K1 महायश (for °शा)

31 K3 5 D2 om 31 (cf v l 30) —a) B1 च (for तु) —b) D5 दारुण (for °दारुणा) —c) T2 पपात (for न्यपतद्) G1 3 धरणीपृष्ठ —d) K2 B Da2 Dn D4 7 8 महाप्रभा, T1 G हत (for गत°) Da1 D5 महोर(Da1 रा)गसमप्रभा, T2 नभोल्केव नभश्च्युता

32 K3 5 D2 om 32ab (cf v l 30) —b) K1 D1 M4 तां (for स्वां) K4 B D (except D1–3 6) कनकप्रभा (for घोरदर्शनाम्) —c) D2 वेगविद्, M4 एकवद् (for वेगवद्) K4 वेगात्सगृह्य (for वेगव द्गृह्य)

33 a) D3 धार्ष्णेय (for वार्ष्णेय) —b) K3 4 T1 G प्रमुक्ता, K5 D2 6 प्रयुक्ता, D1 प्रजुन्ना (for प्रणुन्ना) K4 स्व (for सा) D1 G2 महारणे, T1 G3 4 °रवा, T2 °जवा, G1 वरा (for हवे) —d) Some S MSS काळरात्रिर् K5 यथानल, D6 यथेतरा (for यथा नरम्)

34 a) K2 Da1 तम् (for ताम्) T2 M चिच्छेद (for सहसा) —b) D2 त्रिधा (for द्विधा) K2 4 B Dn1 D2 7 भारत (for तु) T2 M द्विधैव भरत र्षभ (M1 3 5 भ) —c) T2 M क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन —d) S1 स्वान्वकीर्यत, Ko 2 साजुकी°, K4 B Da Dn D1 3–8 सा व्यशी (B2 सी), K5 D2 सा विकी, T1 G1 4 सा त्वकी, G3 सात्यकी, M1 (*inf lin* as in text) 3 5 सा व्यकी° (for सान्वकी) K3–5 B D S (except T2 G2) Ca मेदिनीं (for भूतले) T2 सा व्यनिकत वै भुवि (sic), G2 सा क्षितौ त्ववकीर्यत

35 a) K1 छित्वा, B1 M4 भित्त्वा (for छित्त्वा) B2–4 Dn2 D7 शक्तिं तु (by transp) —b) G1 सात्यकिर् B1 बहुभि (for नवभि) K1 शनै (for शरै) —d) S1 Ko–2 B2–4 कर्षण, D5 कर्शन, D6 8 °कर्षन, Ca °कर्शन (as in text)

36 a) D6 सनरनागाश्वा —b) D1 सर्वे ते (for पाण्डवा) K3 T2 G4 M1 पाडुपूर्वज, K4 B1 2 4 Da1 Dn1 D1 M2 पूर्वजा, B3 D2 3 5 G3 पूर्वज, G1 damaged —c) K1–3 Da D3 5–8 परिवव्रु (for वव्रू) —d) K5 सात्वत (for माधव) D6 M2 माधवस्त्रा(M2 °प्रा)णका Ca cites माधवत्राण

37 b) K3 5 Da1 D2 3 5 6 तुमल (K3 ळ) Ko 2 S रोमहर्षण —d) K3 5 D2 सग्रामे (for समरे) G2 विजिगीषिणा (for विजयै)

Colophon —*Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, S1 Ko–2 5 mention only नवमे युद्धदिवसे, K3 नवमेहनि, K4 B3 Da Dn1 D5 नवमेह्नि (to it B3 adds सग्रामे), D2 नवमे, D6 नवमयुद्धदिवसे, T2 नवमदिवसे, M4 नवमेह्निके —*Adhy name* K4 सकुलयुद्ध, T2 M1–3 5 सुशर्म(T2 र्मा)पराजय (T2 य) —*Adhy no* (figures, words or both) Dn2 T1 G 100 (as in text), Da2 (*sec m*) 61, D6 99, T2 M3 4 102, M1 2 101, M5 103 —*Śloka no* Dn1 22, Dn2 37, D5 38, D6 36

१०१

संजय उवाच ।
दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिषूदनः ॥ २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ४
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ ५
स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ॥ ६
एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
ततः शतसहस्रेण हयाना सुबलात्मजः ।
विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
दर्पिताना सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् । C 6 4775 B 6 105 9 K 6 105 9

101

1 ^{a}) K_5 तथा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) M_2 अपि (for अभि) — ^{c}) M महा (for यथा) — ^{d}) Da_1 दिवि भास्करे, M तपन यथा T_2 तपतमिव भास्कर •

2 ^{a}) K_1 महाराजो, G_2 राजा (for राज) — ^{b}) K_1 अभाषते, G_2 अथाब्रवीत् (for अभाषत) — Before 2^{cd}, D_6 ins दुर्योधन उवाच — ^{c}) T_2 M भीष्मो (for शूरो) — ^{d}) T_2 M शूर (for भीष्म) Ś$_1$ K_{0-2} D_6 M_4 शत्रुनिसूदन , K_4 B D_7 शूरनिसू , $D_{4\ 8}$ शूरनिषू , M_{1-3} शत्रुविकर्शन , M_5 शत्रुविकर्तन (for निषूदन) K_3 D_2 भीष्मोस्माक महारथ

3 D_2 om 3–5 — ^{a}) Ś$_1$ K_1 शूर — ^{b}) G_2 सम तैर् (for समन्ताद्) — ^{c}) G_2 कार्या (for कार्यं) Ś$_1$ $K_{0\ 1}$ $D_{3\ 6}$ शूर, G_3 वीरा (for वीर) — ^{d}) K_2 स महात्मान , K_3 च महात्मन , $M_{1\ 3\ 5}$ सुमहात्मना

4 D_2 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) T_2 [ऽ]भि (for हि) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{0\ 1}$ D_1 [ऽ]स्माभि , B_1 लोक (for ऽस्माक) K_5 महारथ , D_1 महामना (for पिता°) — K_5 om (hapl) 4^{c}–5^{d} D_5 om 4^{cd} — ^{c}) T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ निहति (for निहन्यात्) $D_{1\ 3}$ T_2 सर्वान्, D_3 यत्ता (marg *sec m* यत्तात्), $G_{1\ 3}$ यत्नात् (for यत्तान्) — ^{d}) K_4 B_{2-4} $M_{1\ 3\ 4}$ पचालान् (for पाञ्चालान्) D_1 सह पाडवै (by transp), T_2 M सह सोमकै

5 K_5 D_2 om 5 (cf v l 4, 3) — ^{a}) S तस्य (T_2 तच्च) (for तत्र) B Dn_2 $D_{3\ 4\ 7\ 8}$ कार्यतम, Da_1 Dn_1 (orig) °मिम, Da_2 Dn_1 m D_5 मिद (for मह) — ^{b}) D_1 हि (for [अ]भि) — K_3 om 5^{cd} — ^{c}) G_2 गुप्तो ह्येषो B_3 महाभागो (for महेष्वासो) — ^{d}) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 6}$) महाव्रत , B_2 अनुव्रत , T_1 G विशेषत , M महाबल (for पितामह)

6 ^{a}) D_1 तद् (for स) T_2 ह तान् (for भवान्) D_1 G_2 सह (for सर्व) — ^{b}) K_2 पितामह , M_4 महाव्रत (for पितामहम्) — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) समरे कर्म कुर्वाण — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) दुष्कर (for कुर्वाण) B_2 परिरक्षत, D_1 रक्ष मानद, D_6 परिराक्षितु, S पालय

7 Before 7, D_6 ins सजय उवाच — ^{a}) K_{0-2} D_2 स (for तु) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ स एव मुक्त समरे — ^{c}) G_3 परिवार्यस् K_3 $D_{2\ 6}$ G_3 ततो, $B_{1\ 2}$ रणे (for स्थितो) — ^{d}) G_2 स सैन्येन महाव्रत

8 ^{a}) $M_{1-3\ 5}$ वृत (for तत) $K_{0\ 2\ 3}$ शर (for शत) Ś$_1$ K_{0-2} सहस्राणि, K_4 B Da_2 Dn D_{4-7} °सहस्राणा, D_8 , °सहस्रैस्तु (for सहस्रेण) — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} सादिना (for हयाना) K_1 T_2 सुबलात्मजा° — ^{c}) Da_1 corrupt — ^{d}) K_3 D_2 T $G_{3\ 4}$ यष्टि , D_1 रुष्टि , D_3 हृष्टि , G_2 ऋषि (for ऋष्टि) D_3 तोमरधारिण, T_2 °तोमरधारिण

9 ^{a}) D_3 वर्मितानां, M_2 दंसितानां (for दर्पि°)

शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ।
खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२
खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।
महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३

उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४
वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम् ।
निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ।
हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् ॥ १६
उद्धृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेन पूर्यतः ।
पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ १७

K2 B3 4 Dn2 D8 सुवेशाना, B2 पुरोगाना, D1 सुयोधाना, D4 7 सुवेषाणा (for सुवेगाना) — b) T1 G4 पदातिना, T2 M तरस्विना (for पताकिनाम्) — d) D1 सक्षिसाना, T2 उपेताश्च (for उपेताना) D1 गजोत्तमै, T1 G नरै सह (for नरोत्तमै) — After 9, T G M2 ins

401* नानाशस्त्रसमाकीर्णो युद्धायैवाभिदशित ।

[T2 नानाशस्त्रै, G3 नानायुद्ध (for नानाशस्त्र-) T2 G3 समाकीर्णा T1 G [अ]भिदासित, T2 च दसिता, M2 सुदसिता (for [अ]भिदशित)]

10 a) T2 नकुल' Da1 T2 सहदेवश्च — b) T1 G1 3 4 M धर्मपुत्र, T2 °पुत्रश् (for राज) Ś1 K0–2 युधिष्ठिर, T2 च पाडव (for च पाण्डवम्) — c) K3 Da Dn1 D5 6 T1 G न्यवारयद्, T2 अवारयद् K2 4 B Dn2 D4 7 8 M4 नरश्रेष्ठान्, K3 D2 6 रणे श्रेष्ठान्, Da Dn1 D5 रथश्रेष्ठान्, D1 रथश्रेष्ठा, D3 M1 नरश्रेष्ठ, T G रथश्रेष्ठ (G4 by corr ष्ठ') (for नरश्रेष्ठ) — d) K5 सुत तव (for समन्तत)

11 Da Dn1 D5 om 11ab. — d) Da Dn1 D5 महारणे, D1 हि वारणे (for निवारणे) S शकुने प्रियकाम्यया

12 a) Ś1 प्रकृष्टैर्, D2 प्रहृष्टैर्, D6 प्रदिष्टैर्, G2 विसृष्टैर् (for प्रविष्टैर्) K4 महाभागैर्, M1–3 राज (for वेगैर्) — b) K0 D1 गरुत्माभिर्, K1 गरुत्माद्भिर्, D3 मरुत्मद्भिर् (for गरुत्मद्भिर्). T2 M मरुद्भिरिव सयुगे — c) Da1 खुराहुता, M2 3 पुराहता (for खुराहता) D1 च राजेंद्र, T1 रथा राजश् (for धरा राजश्)

13 a) K5 D1 G1 °शब्दस्तु, G3 °शब्दे तु (for °शब्दश्च). Da1 M2 सुमहा (for हान्) — b) Da1 Dn1 D5 शुशुभे, D1 शुश्रुवुस् (for शुश्रुवे) — c) T2 निशि (for महा) — d) T1 G1 3 4 M1 3–5 सर्वंश (M5 त) (for पर्वते)

14 a) T2 ते (for तैस्) — b) Ś1 K2 4 5 B Dn2 D1–4 6–8 T G1 3 4 समुद्भूत, K0 समुद्भूतो, Da1 समुद्धत (for समुद्धूत) K5 D6 महारज K1 समुद्धूतो महद्रज', K3 समुद्भूतमहारज, G2 सुमहद्भूतमहद्रज — c) K2 5 B1 3 Dn2 D1–4 7 8 S (except T2 M4) रथ, Ca °पथ (as in text)

15 a) K5 G3 हतैस्, D1 ततस् (for हयैस्) K3 तेषु, K4 T2 M तत्र (for तैस्तु) — b) B Da Dn D4 5 7 8 क्षोभिता पाडवी चमू — c) S (except G2) प्रविशद्भिर् (for निपतद्भिर्) — d) T2 मत्स्यैर् (for हंसैर्) K0 महात्मन (for महत्सर') — e) Ś1 हेषिताना च, K0–2 हे(K2 है)षताना च, T1 G1 3 4 हेषणेनैव (for हेषता चैव) — f) D2 6 S (except M2) प्रज्ञायत (for प्राज्ञा°) — After 15, T G ins

402* अन्तर्दधे महाञ्शब्दस्तेन शब्देन मोहित ।

[T2 महाशब्दस् (for महाञ्शब्दस्)]

16 b) K3 माद्रिपुत्रौ T2 M2 भारत, M1 3–5 भ्रातरौ (for पाण्डवौ) — c) Da Dn1 D5 अत्यघ्नस् (for प्रत्यघ्नस्) K3 वेगात् (for वेग)

17 T2 om (hapl) 17–18 — a) K0 3 Da2 Dn1 D1–3 M उद्भूतस्य, K1 उद्धूतस्य, K2 5 T1 G उद्भूतस्य, B1 उत्सृतस्य, Da1 उद्धुत्तस्य, D5 उधूतस्य (for उद्धृत्तस्य) — b) Ś1 प्रवृष्टिलेन पूर्यंत (sic), K3–5 B D प्रावृट्काले(K3 °ला)भि(K4 B3 Dn2 D4,

ततस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो हयसादिनाम् ॥ १८
ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ।
नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे ॥ १९
तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ २०
अत्यासन्ना हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
अच्छिनन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमात् ॥ २१
ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
वध्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ २३
पाण्डवास्तु महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ २४
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ २५　C 6 4732 B 6 105 26 K 6 105 25

$_{7\,8}$ ति)पूर्यंत　S (T_2 om) प्रावृषीव महोदधे — ^{c}) $Ś_1$ K_0 M_5 पौर्णमस्याम्, $K_{3\,5}$ Da_1 $D_{2\,5}$ पूर्णमास्याम्, D_6 पूर्णिमा — ^{d}) K_5 महोदय (for दधे) T_1 G_4 वेलेव हयसादिना, G_{1-3} $M_{1\,3-5}$ यथा वेला दधार ह •

18 T_2 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Da_1 रथिना, D_4 रथिना (for °नो) K_3 राजा (for राजन्) — ^{b}) $Ś_1$ K_0 व्यकृतन्, K_3 निकृतति, Da_1 D_6 न्यकृतन्, D_1 न्यकृतत, D_2 न्यकृतति — $Ś_1$ $K_{0\,1}$ om (hapl) 18^d–20^c — ^{d}) $K_{2\,4}$ B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ शरेण, D_1 हयेभ्यो (for कायेभ्यो)

19 $Ś_1$ $K_{0\,1}$ om 19 (cf v l 18) — ^{b}) K_5 निदह, $M_{1\,3\,5}$ निहत (for °ता) T_1 G धन्विन, M_3 धन्वभि (for धन्विभि) — D_5 om (hapl) 19^c–20^b — ^{c}) T_1 G_4 नाग इव (for नागैरिव) T_1 G_4 महानागैर्, T_2 G_{1-3} M नगा इसैर् — ^{d}) K_2 B Da Dn $D_{4\,7\,8}$ यथावद्, K_4 यथास्य (for यथा स्युर्)

20 $Ś_1$ $K_{0\,1}$ om 20^{abc}, D_5 om 20^{ab} (cf v l 18, 19) — ^{a}) $D_{1\,3}$ तत (for तेऽपि) D_1 तु (for सु) — ^{b}) T_1 G_4 नरा (for शरै) D_3 शरैश्च नतपर्वभि, G_{1-3} नराणा नतपर्वभि — ^{c}) K_3 D_2 निकृतन्, D_1 न्यकृतत, D_6 न्यकृतन् K_5 निकृतान्युत्तमागानि — ^{d}) G_2 विचरति K_5 दशो दिश, Da_1 दिश दिश, D_2 दिशो दिश •

21 D_1 om 21 — ^{a}) K_4 B Da Dn_2 $D_{6\,8}$ T G अभ्याहता, Dn_1 अत्याहता, D_2 अत्यासन्न, D_3 अहन्यत, $D_{4\,5\,7}$ अव्याहता (for अत्यासन्ना) — D_6 om from 21^b up to हया in 22^a — ^{b}) K_2 रुषिभिर्, K_3 D_2 रिष्टिभिर्, S शक्तिभिर् (for ऋष्टिभिर्) — ^{c}) $K_{3\,5}$ D_2 अछिदन्, K_4 B Da Dn $D_{3-5\,7\,8}$ अत्यजन्, T_1 $G_{1\,3\,4}$ असृजन्; T_2 अजघ्नन्, G_2 अकृतन्, M अभ्यघ्नन् (for अच्छिनन्) D_2 तूत्तमागानि — ^{d}) K_4 B Da Dn $D_{3-5\,7\,8}$ T_1 $G_{1\,3\,4}$ महा(Da_1 ह)द्रुमा, M द्रुमे (for °द्रुमात्) •

22 D_6 om up to हया in 22^a (cf v l 21) — ^{a}) K_5 Da_1 D_5 हयारोहास् (for हया राजस्) T_1 G ते निपेतुर्महाराज — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0-2\,4}$ B D_7 M निसूदिता (K_1 दिन) — ^{c}) Dn_2 $D_{2\,4\,7\,8}$ पातिता D_1 पात्यमानास्तु, M_2 मानश्च — ^{d}) $K_{2\,3\,5}$ B Da Dn $D_{2\,4-8}$ S प्रत्यदृश्यत सर्वश ($K_{3\,5}$ $D_{2\,6}$ T_2 M सघश, T_1 G भारत), D_1 प्रादुश्चक्रुश्च सर्वश

23 ^{a}) K_4 ते च, B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ चैव (B_3 चापि), $D_{1\,3}$ तत्र (for ते तु) — ^{b}) D_6 प्रद्रवत, $M_{2\,3\,5}$ प्रा(M_2 प्र)द्रवतो K_3 हयार्दिता — ^{c}) K_{3-5} B D (except D_3) T_1 G M_4 सिंह, T_2 सिंह (for सिंहान्) — ^{d}) K_1 Da_1 प्राणपरायण (for °यणा) — After 23, D_3 ins

403* एव तु सौबल सैन्य प्रभग्न सर्वतोदिशम् ।

24 ^{a}) $K_{2\,4}$ B D (except D_{1-3}) S (except T_2 M_4) च (for तु) $G_{1\,3}$ महाराजन् (for °राज) — ^{b}) Dn_2 D_3 T G महामृधे (for हवे) — ^{c}) K_1 lacuna, Da $D_{1\,3\,6}$ $M_{1\,3\,5}$ भे($D_{1\,6}$ भै)र्यश्च, D_2 भेराश्च (for भेरीश्च) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\,1\,5}$ $D_{2\,3}$ वाद- (K_1 om द, K_5 पीड)यामासुराहवे, D_1 ताड्यमाना परस्पर

25 $M_{3\,5}$ om 25^a–26^b — ^{a}) K_2 B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ $M_{1\,2\,4}$ दीनो, $K_{3\,5}$ $D_{1\,6}$ राजा, T_2 हीनो (for दृष्ट्वा) — ^{b}) $Ś_1$ दीना, $K_{2\,3\,5}$ B Da Dn $D_{1\,4-8}$ T_2 $M_{1\,2\,4}$ दृष्ट्वा (for दीन) $K_{3\,5}$ B Da Dn $D_{1\,4-8}$ T_2 $M_{1\,2\,4}$ सैन्य पराजित — For 25, D_2 subst

404* उवाच मद्राधिपतिं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C.6 4792 B.6 105 26 K 6 105 27 एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान् ।
पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली ॥ २६
तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ २७
पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ।
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ २९
मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ।
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ।
नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ३०
मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ।
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ३१
ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३२
ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

---

26 D2 M3 5 om 26^{ab} (for M3 5, cf v l 25) — a) T2 एष मातुल पाडोस्तु — b) K3–5 D1 6 M1 2 4 जित्वा मातुलमाहवे, B Da Dn D4 5 7 8 यमाभ्या सहितो रणे, D3 T1 G एष मातुल मे (D3 ते) बल, T2 सुतो ज्येष्ठो महाहवे — c) B4 Dn2 D4 6–8 वो (for नो) K5 T1 G महाराज (for बाहो) D1 पश्यता सर्वसैन्याना — d) K5 G3 सेना, D1 सैन्य (for सेना) K3 द्रावयतो, K4 B D (except D1–3) द्रावयति K3 5 D2 बलात्, K4 B D (except D1 3) प्रभो (for बली)

27 Da Dn1 D5 om 27^{ab} — a) T2 M महाराज (for °बाहो) — c) K3 D2 सस्तूयसे, D1 M1–3 न श्रेयसे, T2 ख्यातो रणे, G1–3 सश्रूयते, M4 निश्रेयसे, M5 न श्रूयसे (for सश्रूयसे) D1 T2 M नित्यम्, T1 G4 [s]त्यतम्, G1 सह्यम्, G2 3 सत्यम् (for ऽत्यर्थम्) — d) Ś1 K0 1 अशक्य, D1 समग्र (for असह्य) D5 विक्रम, T2 विक्रम (for विक्रम)

28 b) B2 श्रुत्वा मद्रेश्वरो बली — c) K4 B4 D (except D1 2 6) स (for प्र)

29 M2 5 om (hapl) 29^{a}–30^{b} — a) Da Dn1 D5 तत्रापतद्वै, T2 M4 तमापतत, M1 3 तदापतत Ś1 K0 1 समरे (for सहसा) — b) D1 च महद्, T1 G वचनाद् (for सुमहद्) D3 शाल्यस्य सुमह ज्वल (sic), T2 सशल्य सुमहाबल — c) D1 आयात मातुल वीक्ष्य, S (M2 5 om) महौघमिव शैलेंद्रो, Cv as in text — d) Ś1 पाडवै, K1 पाडवा, M3 पाडव (for पाण्डव)

30 M2 5 om 30^{ab} (cf v l 29) — a) K5 D1 2 तु (for च) — b) T2 M1 2 4 धर्मपुत्रो (for राजो) B2 D1 महाबल, S (M2 5 om) युधिष्ठिर (for महारथ) — f) K4 B Da Dn D4 5 7 8 त सप्तभिर्, D6 त्रिभिर्बाणैर् (for त्रिभिस्त्रिभिर्) D2 अजिह्मकै

31 a) T2 मद्रेश्वरो (for मद्रराजो) — b) D2 निजघान (for आज) — c) D1 तत, D3 पुर (for पुन) K5 श्रेष्ठ (for षष्ट्या) — d) T1 G4 विव्याथ — e) K3 D2 T2 सु, M4 [ब] (for च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 सक्रातौ (for सरब्धौ) — f) K1 corrupt

32 a) K3 D2 महाबाहो (for °बाहुर्) — c) Dn2 °रथं (for °वश) D7 प्राप्य, G3 प्राप्ता (for प्राप्त) — e) K1–3 5 B D T2 M1–3 5 अभ्य(Dn2 भि)पद्यत, K4 °पतत (for द्रवत) — f) T1 G मद्रराजममित्रहा — After 32, S ins

405* आपतन्नेव भीमस्तु मद्रराजमताडयत् ।
सर्वपारशवैस्तीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मभेदिभि ।
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृतौ ।
राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ।

[(L 2) T2 G2 3 M5 सर्प- (for सर्व) — (L 3) G3 ततो भीष्म च द्रोण च — After line 3, G3 ins
406* धृष्टद्युम्नस्त्रिभिर्विद्धा राजानमभ्यपद्यत ।
— (L 4) G3 पुनस्तावभ्यपद्येताम् (for the prior half) M अभिपेततू राजान (M2 राजानमभ्यपद्येतां) मद्राधिपतिमजसा]

१०२

संजय उवाच ।

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः ।
आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्बाणैः सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विननाद महाबलः ॥ ३
तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५
तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवम् ॥ ६ C 6 4808 B 6 106 7 K 6 106 6

---

33 ^{a}) Da1 अहो घोर, D1 महाराज (for घोर) — ^{b}) K2 प्रवर्तत (for प्रा) — ^{c}) K5 Da1 D5 6 दिशिम् (for दिशम्) T1 G आश्रित्य (for आस्थाय) — ^{d}) K3 5 B Da2 Dn1 D1–4 7 8 तपमाने, K4 Da2 Dn2 D5 Ca पत°, D6 तप्य, T2 M लब° (for द्योत°)

Colophon om in Ś1 Ko 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 Da Dn1 D5 mention only नवमेह्नि, K5 नवमे युद्धदिवसे, B3 नवमेह्नि संग्रामे, D2 नवम, D6 नवमदिवसयुद्ध, T1 G2 4 नवमदिवस, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* D6 गांधारसैन्यपराजय, T1 G2 4 युधिष्ठिरयुद्ध, T2 M1–3 5 युधिष्ठिरशल्ययुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 94, Dn2 T1 G 101 (as in text), Da2 (*sec m*) 62, D6 100, T2 M3 4 103, M1 2 102, M5 104 — *Śloka no* Dn2 35, D5 33

102

1 ^{a}) Ko 2 तव पिता (by transp), K5 D1 3 6 T G M1 पितामह — ^{d}) K3 महत्सैन्यान्, K5 D1 2 3 T1 G4 सहसैन्यान् T1 G परंतप (G1 3 तप) (for समन्तत)

2 ^{a}) D3 भीष्म (for भीम) M2 च दशभिर् (for द्वाद°) K1 भीष्मद्वाम्रृषिभिर्विध्वा (corrupt) — D2 om (hapl) 2^b–3^c, M2 om 2^b–3^a — ^{c}) K4 B D (except D1 3, D2 om) विद्ध्वा (for बाणै) — ^{d}) B3 3 D3 T1 G2 4 पञ्चभि (for सप्तभि)

3 D2 om 3^{abc}, M2 om 3^a (cf v l 2) — ^{a}) Ś1 Ko 1 3 D1 3 च नवभिर् (for द्वादशभिर्) — ^{b}) D5 बाह्वो (for बाह्वो) Ś1 Ko चार्दे (for चार्प) — After 3^{ab}, T G4 *repeat* line 2, while G1–3 *repeat* lines 2–3 (with v l) of 405* — ^{c}) K4 Da1 G1–3 धृष्टद्युम्नस्, M2 द्युम्ने (for °द्युम्न) S त्रिभिर् (for ततो) K4 दृष्ट्वा (for विद्ध्वा) — ^{d}) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 S (except T2) ननाद सुमहाबल, D1 स ननाद महामना — After 3, T1 G4 *repeat* line 3 of 405*

4 ^{a}) Ko 1 द्वादशारैर्, K2–5 B Da Dn D2 4–8 M Ca c शाख्यैर्, D1 T2 शभिर्, D3 शाक्षैर् (for शार्धैर् as in Ś1) T1 G नकुल पञ्चविंशत्या — After 4^{ab}, K4 D1 3 M ins

407* सहदेवश्च सप्तत्या पार्थश्च नवभि शरै ।

— ^{c}) K1 धृष्टद्युम्न च, B1 3 4 T G सहदेवश्च — ^{d}) K4 B D (except D1–3) सप्तभि (for पञ्चभि) D2 *repeats* 4^{cd} with v l सहदेवश्च (for धृष्टद्युम्नश्च)

5 ^{a}) K4 5 D1 च (for तु) M5 सात्यक D1 दृष्ट्वा (for विद्ध्वा) — After 5^a, Da Dn1 D5 ins

408* निशितैर्नवभि शरै ।
नकुल च त्रिभिर्विद्ध्वा

[(L 2) Da2 D5 त्रिधा (for त्रिभिर्)]

— ^{b}) T1 G M2 भीमसेनमुखानपि, T2 M1 3–5 भीमसेनमताडयत् — ^{d}) K5 शतै, T1 G4 शुभै (for शितै) D6 यमदष्ट्रोपमै सितै, T2 यमदण्डैरिवाहनत्

6 ^{a}) T G M2 ते च (for तौ च) Ś1 K1 ता, K5 D2 3 स, M2 [अ]पि (for त) K5 Da2 Dn2

C 6 4808 B 6 106 7 K 6 105 7
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ।
संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवेयैर्महात्मभिः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
तथैव पाण्डवा राजन्परिवव्रुः पितामहम् ॥ ८
स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ९
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ १०
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलम् ॥ ११
अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ १२
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १३

D2 5 प्रतिविव्येता, T G M2 प्रत्यविध्यत — c) M4 स्तोत्रैरिव (for तोत्रै) M4 महानाद

7 a) K1 सौवीर, Dn1 सौवीर (for सौवीरा) Ś1 कितव, K1 किंवा (sic), D5 कितवै (for कितवा) K1 प्राइया, D8 प्राच्या (for प्राच्या) — b) K1 प्रतीइयोदीइय, M4 प्रदीच्योदीच S1 Ko 1 मालका, most S MSS माळवा (for मालवा) — c) Da1 D5 अभी(D5 भि)षहो, D8 (before corr as in text) T1 G M अभीषहा (G3 सा) (for °षाहा) Da1 शूरसेना (for °सेना) K3 5 D2 6 T2 आ(K3 अ)भीरा सू(K5 D2 T2 शू)रसेनाश्च, D1 अभीरा शूरसेनाश्च — d) K3 4 B Da1 Dn D1 6 7 M1 3 शिबयोथ, T2 शिवायोथ B Dn2 D4 6 8 वशातय (D6 °या), D3 वसानय D2 शैबेयाप्यवसातय — e) T1 G M1-3 5 न जहुर्, T2 जघ्नतुर्, M4 विजहुर् (for नाजहुर्)

8 a) Da Dn1 D2 5 तथैवान्यैर्, D1 तथैव ते K4 B Dn2 D4 6-8 महीपाला, T2 बाध्यमाना (for वध्यमाना) — b) K5 D1 2 महारथै (for °त्मभि) K4 B Dn2 D4 6-8 नानादेशसमागता — c) T1 G4 अभ्यपद्यत, G2 3 °धावत (for वर्तन्त) — d) S1 Ko-2 युधधारिण, D6 युद्धपाणय (for °युधपाणय)

9 a) D1 स समतात्सवृतो राजन् (hypermetric) — b) D8 रथोघैर् T1 G4 अभिवारि(G4 र)त, T2 अपराजित (for °जित) K3 5 रथौघेन पराजित, Da1 रथैरपपराजित, D2 रथौघैर्नापराजित, D6 रथौघौघै पराजित — c) K5 महानग्निर्, D1 गृहानग्निर् (for गहनेऽग्निर्) Ko 2 इवोत्कृष्ट, Da1 D5 इवासृष्ट, T2 इवोत्सृष्ट — d) D1 परान्दहन् (by transp)

10 a) K2 रथाग्निगारश्, Da1 रथाज्ञागारश्, Dn2 D8 रथाग्न्यगारश्, D4 तथाग्न्यगार, D6 रथाग्न्यगार, T1 G4 रथागार स, T2 G1-3 M रथाश्वागार (M5 रश्) (for रथाग्न्यगारश्) Cc cites रथा (as in text) K3 D3 (marg sec m) Cop चापाग्निर्, K5 चापालिर्, D5 चापार्तिर् (for चापार्चिर्) D1 रथनागाश्वपत्त्यादि (sic) — b) D1 शस्त्रशक्तिकृतेधन, D6 T2 असि(T2 थ)शक्तिगदेधनै — c) K2 शरात्फुलिंगो, D2 शर स्फुलिंगो Ko 1 भीष्मार्चिर्, K2 भीष्माभिर्, K3 भीष्मोग्निर्, D5 भीमाग्निर्, T1 दीप्ताग्निर् — d) D1 ददहे (for ददाह) K3 5 D2 क्षत्रियान्बहून्, K4 क्षत्रियान्युधि (for क्षत्रियर्षभान्) — After 10, S ins

409* यथा हि सुमहानग्नि कक्षे चरति सानिल ।
तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

[(L 1) G1 3 तु (for हि) M2 चानिल (for सा)]

11 a) S1 पुगैर्, Da1 पुपिर् (for पुङ्खैर्) — b) K3 4 B2 D7 M4 गार्ध्रपत्रै, Da1 Dn1 D2 4 गार्ध(or र्द्ध)पत्रै, Da2 Dn2 D5 8 गार्ध(or र्द्ध)पक्षै, D1 T G4 गृध्रपत्रै, D3 ग्रावपत्रै, G1-3 M1-3 5 गृध्रपक्षै Da1 सुतेजनि, D1 2 °जसै (for जनै) — c) D5 T2 G1 कर्ण (for कर्णि) Some MSS नाळीक (for नालीक)

12 Ś1 Ko 1 om 12ab — a) Dn2 अपातयन् K3 D2 भुजाश्चैव, B2 3 ध्वजाश्चापि — b) Da1 शीतै (for शितै) — c) K1 D3 मड, K2 मुडा° (for मुण्ड) Cc cites पुड (sic) and ताल — d) S स चकार (by transp) Ś1 रथ ध्वजान्, Ko-2 D1 M4 रथध्वजान्, T1 G1 3 4 तथा ध्वजान्, M1-3 5 महाध्वजान् (for रथव्रजान्)

13 a) D6 भ्राजन् (for राजन्) — Da Dn1 D5 om (hapl) 13b-16a — b) Ś1 Ko 1 3 D3 गजा (K1 3 जा)श्वाश्च, M1-3 5 नागाश्वाश्वाश्च — c)

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १४
अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १५
हतवीरांस्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ १६
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ १८
भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च सर्वशः ।
अपश्याम रथान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९
सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ।
शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते ॥ २०
गदाभिर्मुसलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च शिलीमुखैः ।
अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २१
बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । C 6 4825 B 6 106 24 K 6 106 23

S (except T. M4) सुमहा (for स महा) — d) D1 घोर (for सर्व) K2 वर (for वर)

14 K2 Da Dn1 D5 om 14 (for Da Dn1 D5, cf v l 13) — a) K5 D2 निर्घोषो, D1 °निर्घोष — b) S वि(M5 नि)ष्फूर्जितम् — c) M3 5 निशाम्य D6 समभूतानि (for सर्व) — d) K3 D2 3 M1–3 5 समकपत भारत

15 Da Dn1 D5 om 15 (cf v l 13) — a) Ko–2 ह्यभवन्, K5 न्यपतन्, D1 T1 G चा(G3 च)पतन्, D3 ह्यपतद्, T2 व्यपतन्, M2 ह्यचरन् (for ह्यपतन्) — b) Ś1 Ko–2 5 पेतुस्ते, S सयुगे (for पितुस्ते) D1 भरतोत्तम (for तर्षभ) — c) K4 असज्जत, B2 मा सज्जत, D6 नासज्जत, D3 न सज्जत, T G3 4 M1 4 नासज्यत — d) Ś1 शरै (for शरा) K1 भीष्मचापच्युत शर

16 Da Dn1 D5 om 16a (cf v l 13) — a) T1 G अथ (for हत) D4 हता, G1–3 रणे (for रथान्) — b) Da1 सप्रयुक्तान् (hypermetric), D1 संसक्तान् B2 कवचैर् (for जवनैर्) — c) K4 damaged D1 G2 रणे राजन् (for महाराज) — d) T1 G4 म्रियमाणान्, T2 ह्रियमाणा, G2 द्रवमाणान् Ś1 Ko–2 G2 महारणे (for रणाजिरे) — After 16, D1 ins

410* मत्स्यपाञ्चालकैकेयान्पातयामास सयुगे ।

17 a) Da1 चेदिकाशी°, D1 चेदिकाथ (for चेदिकाशि), Da1 कुरूषाणा, S -करूशाना (for -करूषाणा) — c) Da1 महारथा, S °रथ (for रथा) — d) D6 M5 कुलपुत्रस् (for पुत्रास्) D6 G2 तनुत्यजा

18 b) Ś1 व्याधितस्यम्, K1 व्रादितास्यम्, T2 व्यादितास्य (for °स्यम्)

19 a) Da1 भग्नाक्षेपस्करान्, D1 भग्नाश्चोप , D2 भग्नाख्योप , D6 भग्नाक्षोभ , T1 G2 4 भग्नाक्षाव°, G1 3 भग्नाक्षाप , M1 3 5 भग्नसोप (for भग्नाक्षोप) T2 चैव (for कांश्चिद्) M4 भग्नध्वजोपस्कराश्च — b) K3–5 B1–3 D T2 M भारत, B4 T1 G मारिष (for सर्वश) — T2 om (hapl) 19c–21d — c) Ko–2 B Da Dn D4 5 7 8 महाराज (for रथान्राजन्) — D1 om 19d–20a

20 T2 om 20, D1 om 20a (cf v l 19) T1 G4 om 20–21 — a) K5 G1–3 M रथयुगै (for रथैर्भग्नै) — b) D5 पथिभिश्च (for रथि) D1 रथिभिरथ पातितै — c) K3 Da Dn1 D1–3 5 स (for सु) K3 D7 8 छत्रै, K4 B1 Da2 D5 चि(K4 B1 छि)त्रै (for छिन्नै) Ś1 Ko 1 शरै सवसनैश्चक्रै, D4 शरैं सुकवचच्छन्नै, S (T G4 om) अश्वैश्च कवचैश्चित्रै — d) Ko 1 पटि(Ko °ट्टि)सैश्च, S (T G4 om) पट्टसैश्च (for पट्टिशैश्च)

21 T G4 om 21 (cf v l 19, 20) — a) Ś1 Ko मुसुलैश्चैव, K3 D3 6 मुशलैश्चैव, K4 B Da1 Dn1 D4 भिंदिपालैश्च, Da2 Dn2 D5 7 8 भिंडिपालैश्च, D1 मुशलै राजन्, D2 मुशलैर्बाणैर् (for मुसलैश्चैव) — b) K2 4 B D (except D1–3 6) निशितैश्च (for निस्त्रिंशैश्च) D3 परस्वधै , D8 शितै शरै (for शिलीमुखै) G1–3 निस्त्रिंशैश्चैव भूपते — c) D1 सानुकर्षैर् (for अनु) Da1 Dn1 उपागैश्च, D1 पताकाभिश्, D2 अपासगैश् (for उपा) — d) B1 भग्नैश्चक्रैश्च (by transp), D1 छत्रैश्छिन्नैश्च, G3 चित्रैर्भग्नैश्च (for चक्रैर्भग्नैश्च) S (T G4 om) भारत (for मारिष), K5 चक्रैर्भग्नैर्महारिषे (ᵒ1c), D6 भग्नैश्च सुमहाध्वजै

22 a) Da1 D2 5 बहुभि (for बाहुभि) B1 चित्रै (for खड्गैः) — b) K1 सहाकुलै (for सकुण्डलै)

C 6 4825 B 6 106 24 K 6 106 23 तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २२
हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः ।
परिपेतुर्द्रुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ २४
महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ २५

आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ २७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ २८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ २९

T_2 शिरोभि सहकुडलै — ^{c}) $K_{0\ 5}$ तलुत्रैर् K_1 अकुलित्रैश्च, K_5 अगुलीयैश्च, Da_1 अगुचित्रैश्च, Dn_1 अंगुलत्रैश्च, D_1 अगुलित्राणैर् (for अङ्गुलित्रैश्च) — ^{d}) $K_{3\ 5}$ D_2 भुजैश् (for ध्वजैश्) — ^{e}) K_4 बाणैश्च (for चापैश्च) D_1 बहुभिश्, D_6 बहुलैश् (for बहुधा) — ^{f}) D_2 समस्तीर्य च, D_3 समस्तीर्यंत

23 ^{a}) D_1 हयारोहान्गजारोहान्, S गजारोहा गजात्रा ($M_{3\ 4}$ °द्रा)जन् — ^{b}) $K_{0\ 1}$ हताश्च, D_1 गजाश्च (for हयाश्च) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ B Dn_2 $D_{1\ 4\ 6-8}$ हयसादिन, Da Dn_1 D_5 गजसादिन, D_2 हतसादिन, D_3 सह सादिभि (for हतसादिन) S हयाश्च (M_1 हयाश्च, M_{3-5} हयाच्च) हयसादिन — ^{c}) T G_4 अभिपेतुर्, G_{1-3} अति° (for परि) $Ś_1$ हतास्, K_{0-2} हयास्, D_6 जवास् (for द्रुत) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ न्य(K_4 ना)पतत गतप्राणा, D_1 परिवव्रुर्द्रुत राजन्

☞ Stanzas 6 102 24^{a}–52^{d} recur (with occasional v l) as 6 55 34^{a}–66^{b}

24 = (var) 6 55 34 — ^{a}) T G पतमाना (for यतमानाश्) $K_{3\ 5}$ Da_2 Dn D_{1-8} [अ]पि, T G M_4 हि (for च) Da_1 पतमानपते वीरा (sic) — ^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} D_1 T G द्रवमाणा महारथा (K_2 थान्), M_1 °माणान्महारथा — S_1 $K_{0\ 1}$ om 24^{c}–26^{b} — ^{c}) K_5 $D_{1\ 2}$ न शेकुस्ते (for नाशक्नुवन्) D_3 S धारयितु (for वार) — ^{d}) D_1 T G °प्रपीडिता (T_2 °त) (for °प्रपीडितान्)

25 = 6 55 35 $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ om 25 (cf v l 24) — ^{b}) K_2 Da_1 D_6 महाचमू (for चमू) D_1 वध्यमाना महाचमू — ^{c}) K_5 अभिद्यत, D_1 अभज्यत, D_2 अभिद्यत, D_3 अभच्यत, G_1 अवध्यत D_6 महाभाग, T_2 °राजन् (for राज) — ^{d}) M_4 द्वा (for द्वौ) K_5 D_3 $G_{2\ 3}$ समधावत, T $G_{1\ 4}$ सम(T_2 सह)धावता (for सह धावत) D_1 विद्रुता सर्वतो दिश

26 = (var) 6 55 36 K_4 om (? hapl) 26–27 $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ om 26^{ab} (cf v l 24) — ^{a}) Da_1 $D_{2\ 5}$ आ(Da_1 अ)विध्य, D_3 आविद्ग, D_6 आविद्ध, D_7 M_2 अविद्ध- (for आविद्ध-) Da_1 रथनागाश्च, D_1 नरनागाश्व, T G M_4 रथनागाश्व- (for रथनागाश्व) — ^{b}) K_2 B Da Dn D_{4-8} पतितध्वजसकुल, D_1 पत्तिध्वजसमाकुल, S पदातिध्वजकुजर (T_1 G_4 बलसकुल, M_4 ध्वजसकुल) — ^{c}) D_1 अतुल विह्वल सैन्य — ^{d}) K_1 हहाभूतम्, S (except T_2) हाहाकारम् (for भूतम्) M_2 अचेतस (for नम्) D_1 पाडवानामथाकरोत्

27 = 6 55 37 K_4 om 27 (cf v l 26) — ^{a}) Ko [अ]थ, Da_1 [अ]व, S च (for [अ]त्र) — ^{b}) B_1 यथा (for तथा) — ^{c}) D_1 M_2 प्रिय (for प्रिय) $Ś_1$ K_{0-2} M_2 चाक्रदन्, K_3 सक्रदे, D_2 चक्रदे, T_1 G_4 M_3 च(M_3 चा)क्रद, T_2 आक्रदत् (for चाक्रन्दे) — ^{d}) Dn_2 (m as in text) D_{4-7} यथा (for सखा) K_1 G_2 देव, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ चैव (for दैव) D_1 सखा चैव प्रिय तथा, D_2 सखा दैवबलात्कृता

28 = (var) 6 55 38 — ^{a}) K_4 M_2 विमुक्त (for विमुच्य) — ^{c}) Da_2 D_5 केशा (for केशान्) K_1 धार्यंत, K_2 धार्यंत, G_3 M_5 धावत (for °त-) K_4 प्रकीर्णकेशा धावत· — ^{d}) $K_{1\ 3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ प्रत्यदृश्यत, T_1 G M_2 समदृश्यत, T_2 $M_{1\ 3-5}$ सप्रदृश्यत K_3 B D (except $D_{1-3\ 6}$) सर्वश (for भारत)

29 = (var) 6 55 39 — ^{a}) D_1 हाहाकुलम्, T_2 तत्कल्लोलम् (for तद्गोकुलम्) $Ś_1$ K_{1-3} इवोद्भ्रात, G_2 M इव भ्रातम् (for इवोद्भ्रान्तम्) — ^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} -सत्रस्त, K_3 सभ्रातम् (for उद्भ्रान्त) K_3 T_2 इव

प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ३०
अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ॥ ३१
यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
विराटनगरे पार्थ संजयस्य समीपतः ॥ ३२
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ३३

इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ।
क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ॥ ३४
इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ३६
चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ३७ C 6 4841 B 6 106 40 K 6 106 38

कुजर, K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 रथकूबर, B1 2 Da Dn1 रथसकुल, D5 -रथकुडल, T1 G4 हयकुजर (for -रथकुजरम्) K5 रथकुजरसकुल — ^{c}) K5 D3 6 ददृशु (for °शे) D1 °पुत्राणा (for पुत्रस्य)

30 = (var) 6 55 40 — ^{a}) K5 D2 T1 G4 प्र(K5 अ)भिद्यमान, T2 G2 M1–3 5 प्रमृद्य°, G1 3 प्रतुद्य (for प्रभज्य°) D1 S (except M4) तत्सैन्य (for सैन्य तु) — ^{c}) T2 अवोच (for उवाच) K5 वाच (for पार्थं)

31 = (var) 6 55 41 Before 31, D6 ins श्रीभगवानुवाच — ^{b}) K3 य पार्थ (by transp), T1 G1 4 प्रार्थित, T2 प्रार्थयत्, G2 पार्थ यत्, G3 पार्थित (for पार्थ य) K3 D1–3 S त्वया, K4 तया (for तव) — ^{c}) G3 प्राहर (for प्रहर) K4 B Dn2 D4–8 [अ]स्मिन्, Da1 [अ]स्मि, D3 [अ]स्य (for [अ]स्मै) — ^{d}) K5 न च (for न चेन्) Ś1 K0–2 मौढ्यात् (for मोहात्) K3 5 B Da Dn D2–8 विमुह्य (K3 5 D2 4 °च्य)से (for प्रमुह्यसे) D1 मा मोहमुप यास्यसि, S भीष्मायाहवशोभिने

32 32^{ab} = (var) 6 55 42^{ab} — ^{a}) K3 यस्त्व या, K4 5 D1 6 G2 यत्त्वया D3 तात, D5 वीर, T1 G4 तस्य (for वीर) — ^{b}) K3 5 D1 2 6 पुरा राज्ञां, K4 तदा राज्ञा, B4 Dn2 D4 7 8 राज्ञा तेषा, D5 तया राज्ञा (for त्वया राज्ञां) — ^{c}) K2 B D (except D1–3 6) तात (for पार्थ) — ^{d}) K3 5 D2 6 च शृण्वत (for समीपत)

33 33^{ab} = 6 55 42^{cd} — ^{a}) K5 वीरान् (for सर्वान्) — 33^{cd} = 6 55 43^{ab} — ^{c}) K1 हरिष्यामि, D6 हनिष्याम (for °ष्यामि) — ^{d}) Ś1 K2 यो (for ये). Da1 मा (for मां) D2 युञ्ज्यति (for योत्स्यन्ति) Dn2 D4 8 सगरे (for सयुगे) D1 यदि योत्स्यति सयुगे

34 34^{ab} = 6 55 43^{cd} — ^{a}) M3 5 त (for तत्) — ^{b}) D1 सत्य (for सत्य) K5 D2 पितामह (for अरिंदम) M1 3 5 सत्य वाक्यविशारद — After 34^{ab}, K5 reads 38 — K5 D2 om 34^{c}–35^{d}, G1–3 om 34^{cd} — ^{c}) S1 K0–4 D1 पुरस्कृत्य (for अनुस्मृत्य) — ^{d}) B Da Dn D1 4 5 7 8 विगतज्वर (cf 6 25 30^{b}), D3 पुरुषर्षभ, M2 पुरुषो भव (for भरतर्षभ)

35 K5 D2 om 35 (cf v l 34) Dn1 om 35^{a}–36^{c} Before 35, D6 ins सजय उवाच — ^{a}) G1 इत्युक्ते, M4 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो) — ^{b}) Da1 तिर्यगुष्टिर्, D1 अवाग्दृष्टिर् Ś1 अधोक्षज, D5 अधो मुख, G1 3 अरिंदम (for अधोमुख) — ^{c}) D1 स तु (for इव)

36 Dn1 om 36^{abc} (cf v l 35) Before 36, K5 D2 6 ins अर्जुन उवाच — ^{a}) S बधूना च (for अवध्यानां) — ^{b}) S च (for वा) K5 T G M4 नरकोपम, Da1 नरकोत्तरे, D6 M1 (*sup lin*) त्तम, C° °त्तरम् (as in text) D1 राज्य प्राप्य मधुदम — ^{c}) G1–3 सुखानि (for दु:खानि) K4 M2 वनवासे च, D1 सेन, T2 °से वै, G1–3 M1 3–5 °सो वा (for °से वा) — ^{d}) K4 न, D1 2 6 7 तु (for नु) Da Dn D5 8 M1 3 5 स्वात्कृत (Da1 °ते), D1 [ऽ]द्य कृत (for सुकृत)

37 37^{ab} = (var) 6 55 46^{cd} — ^{a}) K3 वाहय, K5 D1 2 6 नोदय (for चोदय) K3 D1 हृषीकेश, K5 वचो भीष्मं, Da1 Dn1 यतो भीष्म, T2 हतो भीष्म M4 चोदिताश्वान्यतो भीष्म — ^{b}) = 6 40 73^{d} — 37^{cd} = (var) 197* — ^{c}) K0 2 5 घातयिष्यामि (for पात) G3 पातयिष्यति मूर्धानं — ^{d}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 भीष्मं (for वृद्धं) Ś1 K0–2 कुरुवृद्ध पितामह

C 6 4841 B 6 106 40 K 6 106 39 ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ३८
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ३९
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४०
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४१
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ४२

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ४३
स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४४
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ४५
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ॥ ४६
समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४७

---

38 = (var) 6 55 47 K5 reads 38 after 34[ab] Before 38, D6 ins संजय उवाच — a) B3 4 Dn2 D4 7 8 स च (for ततो) S1 प्राख्याश् K1 ततोश्वाराजप्रख्यान् (sic) — b) D1 6 नोदयामास K3 वासवि (for माधव) — c) D1 वृतो, T1 G4 यथा, M3 5 ततो (for यतो) S (except M2) भीष्मरथो (for भीष्मस्ततो) — d) Ś1 K0 2 Da2 D3 T1 G4 दुष्प्रेक्षो, K1 सुप्रेक्ष्यो, Da1 Dn1 D1 5–7 दु प्रेक्षो (D1 6 क्ष्यो), T2 दुष्प्रेष्यो D4 (marg by corr) T1 G2–4 M1–3 5 रश्मिमानिव K5 दु प्रेक्ष्योग्निरिव ज्वलन्, D2 दुष्प्रेख्योग्निरिवाबभौ

39 = 6 55 48 — a) D1 तु (for तत्) K1 आवृत्तो, Da1 आवृत्त, D4 आवृत्तिं, T2 आवृत (for आवृत्त) — b) K5 D2 बल यौधिष्ठिर महत् — d) K1–5 B Da2 Dn D1 3–8 M1–3 5 [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्) Da1 भीष्मायोद्यतमहाहवे (hypermetric), T2 M4 भीष्म युध्यतमाहवे

40 = (var) 6 55 49 — a) K3 महाबाहु, Da1 M2 कुरुश्रेष्ठ — b) S1 K0 1 D2 3 6 T2 प्रणदन्, T1 G1 3 4 व्यचरन्, G2 M4 व्यनदन्, M1 3 5 व्यन दद् (for विनदन्) Da1 Dn1 M1 3 5 बहु (Da1 हु) (for मुहु) — c) K4 तूर्णं (for शीघ्र) — d) G2 M2 पूरयामास पत्रिभि

41 = (var) 6 55 50 — a) T2 M4 सहयस् (for स रथस्) — b) K0 2 सहाय, T2 M4 स रथ (for सहय) — D2 reads 41[cd] in marg (sec m), — d) K0 प्राज्ञयत, K3 Da1 D2 3 5 6 S प्रज्ञायत K4 5 B1 2 4 D (except D2) G2 M1 3–5 भारत (for किंचन)

42 = (var) 6 55 51 D2 reads 42[ab] in marg (sec m) — a) K1–3 D1 2 6 G2 तु (K3 D1 च) संभ्रातो, T2 G1 3 सुसंभ्रातो (for त्वसंभ्रान्तो) — b) K5 धैर्यमालब्य, T2 सत्त्वमास्थाय, G3 धैर्यमादाय K3 5 B D (except D3) सत्वर (D1 र), K4 T1 G M2 वीर्यवान् (for सात्वत) — c) K3 5 D1 2 6 नोदयामास — d) K0–3 B2–4 Da Dn2 D1–5 7 8 T2 M2 विनुन्नान्, K1 (marg sec m) पीडितान्, K4 वृन्वान्नान् (sic), B1 विनुन्वान्, D6 विन्नुन्नान् (for वितुन्नान्) K4 B4 भीष्मशायकै, B1 शायकोत्तमै

43 = (var) 6 55 52 Dn2 reads 43 in marg (sec m) — b) Some MSS °नि स्वन (for निस्वनम्) — cd) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा) K3 5 D2 चिच्छेद भीष्मस्य धनु सोन्यदादत्त कार्मुक (K3 वेगवान्)

44 = 6 55 53 K3 5 D2 om 44 — a) T1 G1 4 M1–4 सच्छिन्नधन्वा Dn2 D7 8 कौरव्य (for व्य) — c) D1 3 निमिषातरमात्रेण — d) K0 D1 4 सज्ज (for सज्य) Ś1 K0–2 D3 7 T1 G M2 कृत्वा (for चक्रे) T1 G4 M4 पितामह (for पिता तव)

45 = 6 55 54 — a) B Da Dn D5–8 चकर्ष च, D4 चकर्त च (for विचकर्ष) — b) T1 धनुर्ज्यातल निस्वन, M4 धनुस्तज्जलदस्वन Some MSS नि स्वन (for निस्वनम्)

46 = (var) 6 55 55 — a) K5 D3 त (for तत्) — b) K4 B Da2 Dn D5 7 8 शा (B2 सा) तनो (for शतनो) — c) K4 B Dn2 D4 7 8 साधु साधु (for साधु पार्थ) — d) D5 कुति (for कुन्ती)

47 a) K2 Da1 D3 G2 M2 समाभाष्यैनम्, K3 4

अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ४८
शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्थौ शरक्षतौ ।
गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ४९
वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५०
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५१
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५२
उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ।
क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ।
अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ॥ ५३
प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ॥ ५४
क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः । C 6 4953 B 6 106 56 K 6 106 55

B Dn D7 M4 °भाष्यैवम्, D1 4 8 °भाष्यैव (for भाष्यैनम्) D1 4 8 परम (for अपर) K5 D2 स सभाष्यैवमपर — ^{b}) K5 बलवद्गृह्य कार्मुक, °D6 प्रगृह्यमपर धनु (sic) — K5 om 47^c–48^b T1 om 47^c–48^d — ^{cd}) = (var) 6 55 57^{cd}

48 = (var) 6 55 58 T1 om 48, K5 om 48^{ab} (cf v l 47) — ^{b}) D1 T2 M1 3–5 हयज्ञाने (T2 न-), D8 हयानेव (for हययाने) — ^{c}) Dn2 D1 4 5 7 8 मोघीकुर्वन् (for मोघान्कु) — ^{d}) K2 4 B Dn2 D3 4 6–8 निदर्शयन्, Da D5 G2 3* M2 5 व्यदर्शयन्, Dn1 G1 4 M1 3 4 व्यदर्शयत्, D2 च दर्शयन् (for विदर्श) D1 मडलानीव दर्शयन्

49 = (var) 6 55 60 — ^{b}) K0 भीष्मपार्थौ सुशिक्षितौ, K2 भीमपार्थौ सुविक्षतौ (sic), K3–5 B Da Dn (Dn1 by corr) D2–8 तौ भीष्मशरविक्षतौ (K3 5 D8 वीक्षितौ, Da Dn1 [orig] D5 विक्षितौ), D1 भीष्मेण शरवीक्षितौ, T1 G1 4 M तावुभौ शरविक्षतौ, T2 G3 तावुभौ शरवी(G3 वि)क्षितौ, G2 भीष्मस्य शरविक्षतौ — ^{c}) T1 G M2 नर्दंतौ (for संरब्धौ) — ^{d}) Ś1 K0 3 D3 T2 G1 M2–5 विषाणोल्लेखनाङ्कितौ, K1 2 D6 G2 3 विषाणौल्लेख(G3 °खि)नाङ्कितौ, D2 विषाणोल्लिखिताविव — After 49, D3 6 (om lines 8–9) ins

411* तत प्रववृते रौद्र संग्रामो लोमहर्षण ।
पाण्डवाना च मुख्यस्य कुरूणा प्रवरस्य च ।
तालमात्रे विकर्षन्तौ तावुभौ रणकर्कशौ ।
धनुषी दृढमुष्टी तावुभौ पौत्रपितामहौ ।
श्यामस्य पलितेनासौ सगम प्रत्यशोभत ।
गङ्गायमुनयोर्यद्वज्जलयो प्रतिसचर ।
पार्थनामाङ्किता बाणा पेतुर्भीष्मस्य वक्षसि ।
निर्गुणाना कृतघ्नाना मनासीव हि साधुषु ।
भीष्मस्यापि ततो बाणा पेतुरर्जुनवक्षसि ।
महादेवपरिप्राप्तधनुर्विद्या जिगीषव ।

[(L 2) D3 प्रमुख्यस्य (for च मु)]

50 ^{a}) T2 वासुदेवस्य (for देवस्तु) — ^{b}) K3 Da Dn1 D5 6 T2 G2 3 M1 मृदुयुध्यतां, K5 D2 मृदुता युधि, D1 मृदुधन्विन, T1 G4 मृदु युध्यत (for युद्धताम्) — ^{c}) D1 भीष्म तु, T2 त भीष्म (for भीष्म च) — ^{d}) D6 मुचतम् (for सृजन्तम्)

51 ^{b}) K5 मध्यमारब्धमेतयो (sic) — ^{c}) Da1 वरान्वीरान्, T1 परान्परान्, T2 G1–3 M परान्वरान्, G4 वरान्परान् (for वरान्वरान्)

52 ^{b}) D2 भीष्मो (for भीष्म) — ^{d}) M4 माधव (for व) K2 D3 परवीरहा — After 51, D6 T G M1 2 ins

412* वासुदेवस्तु सक्रुद्धो रोषाज्जज्वाल सयुगे ।

53 ^{b}) Da1 मारिष (for ष) — ^{c}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 वासुदेवस्त(Da1 °व त)तो योगी, D1 क्रोधादेव महायोगी — ^{d}) D1 प्रस्कद्य च; D2 प्रचस्कद्य T1 G M2 रथोत्तमात् (for महारथात्) — ^{e}) D1 3 तु, T1 G M2 च (for स) — ^{f}) D1 हरि, T2 बल (for बली)

54 ^{b}) K3 T2 G3 M1 3 5 व्यनदन् (for विनदन्) — ^{c}) T1 G पातयन्निव, T2 धारयन्निव (for दार°) D1 पादाभ्या, T2 M2 4 पद्भ्या च — ^{d}) T1 G जगति (G3 ती) (for जगतीं) B1 2 4 Dn2 D1 6 8 T1 G M1 3 5 जगदीश्वर, Da2 D5 जगतीश्वर, D3 T2 M4 °तीपति

55 ^{a}) D1 क्रोधरक्ते° (for क्रोधताम्रे°) — ^{b}) Da1

C 6 4859 B 6 106 59 K 6 106 57 ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ॥ ५५
दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यन्तमाहवे ।
हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स्म सैनिकाः ।
क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ॥ ५६
पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ५७
स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम् ।
अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ॥ ५८

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ।
उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ५९
एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६०
त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।
संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ ६१

अमितद्युति, M1 अमरद्युति — c) B1 3 4 ग्रसत इव, B2 Dn2 D4 (before corr) 7 8 स्रसत (B2 ते) इव, Da1 ग्रासतमिव, Da2 Dn1 D5 ग्रसतमिव, D1 मोहयन्स तु, D2 ग्रसत इव, D3 ग्रसयन्निव, D6 ग्रसन्निव स, T2 हरत इव, M1 3–5 दहतमिव (for ग्रसन्निव च) D3 6 T1 G M2 4 तेजासि, T2 तेजस्वी (for चेतासि) — d) K1 2 D6 महामृधे, M1 3 5 रणे (for हवे)

56 a) Ś1 Ko 1 आक्रुद्ध, T1 G4 आक्रदन्, Cd आक्रन्दे (as in text) D1 दृष्ट्वा स माधव युद्धे, M2 दृष्ट्वा च देवकीपुत्र — b) K3 4 B D (except D2 3) T2 [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्) K4 5 B2–4 D (except D1 2) T2 M3–5 अन्तिके (for आहवे) — c) G2 भीष्म (for भीष्मो) — d) D6 तत्तु (for तत्र) K4 B Da Dn D4 5 7 8 तत्र (Da1 D5 तव) तत्र वचो महत्, D1 तत्रसुस्तव सैनिका — e) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अश्रू(Da1 श्रु)यत महाराज, T2 क्रोधतत्प्राद्रवत्सर्वे (sic) — f) K3 4 B D T2 M1 3–5 तदा (for नरा)

57 a) G2 पीत सवीतकौशेयो — b) Ś1 मेघ, Ca d मणि (as in text) — c) B3 विभ्रमन्, Da1 Dn1 D3 5 6 T1 G M1 3–5 [ऽ]भिद्रवन्, D1 [ऽ]भ्यद्रवद्, T2 प्रद्रुतो (for विद्रवन्) — d) D1 यथाबुद (for °द)

58 b) K3 5 D2 महर्षभ, T1 G4 यथर्षभ (for यूथर्षभ) B3 इवौषध, G1 3 नरर्षभ, G2 इवावृत (for इवर्षभम्) Ko 1 यूथपर्षभयूथप, K4 यूथप भरतर्षभ, Da1 यूथर्षभरतर्षभ, D1 यूथपो यूथप यथा, D3 T2 यूथप यूथपर्षभ (T2 भ) — c) K2 B D (except D1–3 6) वेगेन (for तेजस्वी) — d) Da1 Dn D2 4 5 8 निनदन्, T2 विनदद् D1 पुरुषोत्तम (for यादवर्षभ) — After 58, D3 6 ins

413* प्रतोदपाणिर्भगवाञ्शुशुभे यादवर्षभ ।
यथांशुनार्दयच्चन्द्रममावास्या दिवाकर ।
[(L 1) D6 गरुडध्वज (for यादवर्षभ)]

59 a) T1 G आयात तु (for आपतन्त) — c) Ko 2 ससभ्रम, K1 समभ्रम (sic), K3 D2 6 असभ्रमो, D1 असभ्रमाद्, D3 अमभ्रमन् S असभ्रमेण (M2 °भ्रेण च) भीष्मोपि — d) K3 D1 महाधनु (for महद्धनु) — e) K1 2 B D (except D1–3 6) चैव (for चैन) — f) K5 D2 चक्षुषा, D3 M4 तेजसा (for चेतसा)

60 Before 60, D6 ins भीष्म उवाच — b) T1 G1 4 वासुदेव (for देवदेव) — c) Ko 1 ममाद्य, K5 आगत्य (for मामद्य) D5 सात्वत श्रेष्ठ K2 ममादिसत्वतश्रेष्ठ (corrupt) — d) D3 महारथात्, D7 ममाहवे (for महाहवे)

61 a) T2 G3 [अ]पि (for हि) — b) D2 [अ]द्य (for [अ]पि) — d) K5 इहैव तु, D1 परत्र च (for इहैव च) B Da Dn D4 5 7 8 लोके भवति सर्वत Ca cites सर्वत — f) D1 T2 M1–3 5 नापि, D2 प्यथ, D5 नाम, D8 क्ये चाद्य (for क्येनाद्य) T1 G4 सशय (for सयुगे) — After 61, B Da Dn D5 8 (marg *sec m*) ins

414* प्रहरस्व यथेष्ट वै दासोऽस्मि तव चानघ ।
[B2 मे (for वै) D8 केशव (for चानघ)]

On the other hand, D3 6 ins

415* निर्गुणेनापि तोत्रेण वासुदेव कृत मम ।
यो योगिभिश्च दुष्प्राप्य स घातार्थमिहागत ।

[(L 1) D3 पौत्रेण (for तोत्रेण), and भगवन्नुपकृत मम (hypermetric) (for the post half) — (L 2) D3 सुदुर्ज्ञेय (for च दुष्प्राप्य)]

अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्रुत्य केशवम् ।
निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ६२
निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६३
पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ॥ ६४
तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ॥ ६५
निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६६
मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ।
ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ॥ ६७
शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च ।
अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ६८
अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महाव्रतम् ।
तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ६९
माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
नकिंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ७० C 6 4876 B 6 106 76 K 6 105 73

62 Before 62, D6 ins संजय उवाच —[a]) D1 अन्वधावत्, Ca d अन्वगेव (as in text) —[b]) K2 4 B Da Dn D4–8 समभिद्रुत्य, D1 ह्यभिदुद्राव, M3 5 तदनुद्रुत्य (for तमनु°) T1 G4 माधव (for केशवम्) —[c]) D1 विजयोह (for निजग्राह) T2 महाबाहु —[d]) T1 G2–4 भुजाभ्यां (for बाहुभ्यां) M1–3 5 च (for वै)

63 [a]) D1 म गृह्यमाण, M4 विगृह्य —[c]) K1 D6 जगाम वैनम्, B Da Dn1 D2–5 7 8 जगामैवैनम्, T2 जगामैव तम् (for जगाम चैनम्) Ś1 K0–2 आस्थाय (for आदाय) —[d]) D6 जगाम (for वेगेन) M1 3 5 पुरुषोत्तम

64 [b]) D1 रणे वै (for चरणौ) — K0 D2 om (hapl) 64[c]–65[d] —[c]) D6 ऋषी° (for हृषी)

65 K0 D2 om 65 (cf v l 64) —[a]) Ś1 K2 4 B Dn2 D4 7 तत एवम्, T2 ततश्चैनम्, M1 3 5 तं तदैनम्, M2 त तदैवम्, M4 त तु चैनम् (for तत एनम्) D1 6 [अ]थ, T2 [इ]द, G1 3 [आ]र्तं, G2 [अ]सौ (for [आ]र्तः) —[b]) K2 4 Dn2 M4 क्षण (for °क्षणम्) — K2 om (hapl) 65[cd] —[c]) Some MSS निश्वसत —[d]) K3 B Dn2 D3 4 7 8 M प्रणयात्सखा (K3 °दा), Da Dn1 D5 प्रणयात्तथा, D6 प्रणयाद्वच (for परवीरहा) D1 प्रणयात्स सुहृद्वच, T2 प्रणयादर्जुन सखा

66 Before 66, D6 ins अर्जुन उवाच —[b]) K3 मानृत (for नानृत) G2 वक्तुम् (for कर्तुम्) —[d]) K5 om (hapl) from मीति केशव up to हनिष्यामि in 67[d] D6 योत्स्यामिति (for योत्स्यामीति)

67 K5 om up to हनिष्यामि in 67[d] —[a]) D6 मिथ्या वदति, T2 मिथ्यावादी च (for °वादीति) K2 4 B Da2 D1 2 5 M2 लोकास्, T G M4 लोके (for लोकस्) M1 2 त्वा (for त्वां) —[b]) K4 B Da2 D1 2 S कथयिष्यति (M2 ष्यामि) —[c]) K3 ममेह, D2 मम हि, D7 ममैव (for ममैष) Ś1 K0 स्वल्पोपि, T1 G4 M सर्वोपि (for सर्वो हि) T2 G2 ममैष भा(G2 भ)रत सर्वो —[d]) B Da Dn D4 7 8 पितामह, D3 6 महाव्रत (for यतव्रतम्)

68 [a]) K3 5 B D T G4 M केशव (for माधव) Ś1 K0–2 वाक्येन, K3 D1–3 T G4 M सत्येन, K4 B Da Dn D4–8 शस्त्रेण (for सख्येन) —[b]) K3 मुख्येन, D1 वाक्येन, D2 सुखेन, D3 T1 G4 M सख्येन (for सत्येन) M2 सुहृतेन च —[c]) G2 अहम् (for अन्त) K4 G1–3 अद्य (for यथा) Da Dn1 D5 G1–3 M1–3 5 करि° (for गमि) —[d]) Ś1 K0–4 B D1 शत्रुकर्ष(B1 °र्श)ण, Da1 °कर्षण, Dn2 D4 8 °सूदन, D6 कर्शन, G1–3 अद्य माधव (for शत्रुकर्शन)

69 [a]) Ś1 K0 अद्य वै (for अद्यैव) D3–5 8 M2 3 5 दुर्धर्ष —[b]) T2 M1 3 5 हन्यमान (for पात्य) K3 5 B D (except D3) T2 M रथ (for व्रतम्) —[c]) T1 G4 [अ]पूर्वम्, Ca [आ]पूर्णम् (as in text) D6 तारापतिर्यथापूर्णम् —[d]) D3 पर्वकाले (for अन्त)

70 Before 70, D6 ins संजय उवाच —[a]) D3 T2 G2 तद् (for तु) —[b]) K2–4 B D फाल्गुन(K2 °ण)स्य — After 70[ab], T G ins

416* अभवत्परमप्रीतो ज्ञात्वा पार्थस्य विक्रमम् ।

—[c]) K3 5 B1 2 4 D (except D6) न (for न-) K5 D2 T2 सक्रुद्ध (for सक्रोध)

C 6 4876 B 6 106 75 K 6 106 74 तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ॥ ७१
प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७२
यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्ज युधि पाण्डवः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ॥ ७३
हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ।
मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ॥ ७४
ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये ।
वीक्षाचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७५
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे ॥ ७६
महारथं भारत दुष्प्रधर्षं
शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते

71 ^{a}) D_a D_5 $M_{3\ 5}$ नरव्याघ्र T_1 तौ नरस्थौ रथ व्याघ्रौ —^{b}) M_5 शतनव (for शांत) —^{c}) D_3 अवर्षत् (for ववर्ष) T_1 G शरवर्षाणि —^{d}) $K_{3\ 5}$ D_2 वृष्ट्या मेघ (by transp), K_4 मेघो वृष्टिम् K_{3-5} $D_{1-3\ 6}$ T_2 $M_{1-3\ 5}$ इवाचलौ (K_4 D_2 T_2 ले, D_1 ळ) (for यथाचलौ)

72 ^{a}) $K_{2\ 4}$ B D_{a2} D_n $D_{4\ 7\ 8}$ प्राणानाद($D_{4\ 8}$ °ध, D_8 m द)त्त, D_{a1} D_5 प्राणमादत्त S (except T_2) यौधाना —^{c}) D_{a1} D_5 गभस्तिरिव चादित्य — K_0 om 72^{d}–74^{e} —^{d}) K_4 तेजोभि, T_1 G M_2 पयांसि, T_2 जलानि (for तेजांसि) $Ś_1$ K_1 प्रतपन्वै स्वतेजसा, D_1 प्रतपत्स स्वतेजसा, D_3 प्रतपन्स्वेन तेजसा — After 72, $Ś_1$ reads 75^{ab}

73 $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ om 73 (for K_0, cf v l 72) —^{b}) K_{2-5} B D (except D_{a1}) T_2 M बभञ्जुर् (M_2 बीभत्सुर्) (for बभञ्ज) K_{2-5} $B_{2\ 4}$ D_{n2} $D_{2-4\ 6-8}$ T_2 $M_{1\ 3-5}$ पाडवा, D_{a1} D_5 पार्थिव, D_{a2} D_{n1} पार्थिवा, D_1 फाल्गुन (for पाण्डव) — D_a D_{n1} D_5 om 73^{cd} —^{c}) D_3 तथैव पाडुसैन्यानि —^{d}) K_5 D_2 M_4 बभञ्जुर् (for बभञ्ज) K_5 भारत (for ते पिता) — After 73, K_2 reads 75^{ab}

74 K_0 om 74^{abcde} (cf v l 72) —^{a}) T_2 °विक्रांत° (for विद्रुत°) D_6 सेनास्तु (for सैन्यास्तु) K_3 हतेति प्रद्रुता सैन्या, K_5 D_2 हता विप्रद्रुता सेना —^{b}) D_{a1} निरुत्साह (for हा) K_3 विचेतसा, K_4 T_1 G हतौजस (for विचेतस) —^{c}) T_1 G त (for ते) —^{d}) D_1 भीष्म प्रति महारणे — $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ins after 74^{cd} D_6 ins after 75^{ab}

417* कुर्वाण समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ।

[$Ś_1$ K_1 कर्म हानि° (for कर्माण्यति°)]

— $Ś_1$ K_1 om 74^{ef} —^{e}) K_4 अस्त (for मध्य) —^{f}) $K_{0\ 2}$ प्रतपन्वै (for प्रतपन्त)

75 $Ś_1$ reads 75^{ab} after 72, K_2, after 73 —^{b}) $K_{0\ 2}$ कालेन च (for नेव) K_4 B D (except D_{1-3}) शतशोथ सहस्रश — After 75^{ab}, D_6 ins 417* —^{c}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ महात्मान, K_4 °त्मान, D_{a1} राज (for राज) —^{d}) K_{3-5} D_2 पार्थिवा (for पाण्डवा) D_3 भीष्म, D_6 युधि (for भय) — After 75, K_2 B D_{n2} $D_{4\ 6-8}$ ins

418* तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।

[D_{n2} द्रव (for द्राव्य)]

On the other hand, T_2 M_4 ins after 75

419* वध्यमाना रणे चापि भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

76 ^{a}) K_5 D_2 नाध्यगच्छतो, S नाधिगच्छति ($M_{1-3\ 5}$ °त, M_4 तो) —^{b}) T G M_4 गजा (for गाव) K_5 पकार्दिता (for पङ्कगता) D_1 निरयस्था यथा नरा —^{c}) D_3 पिपीलका, D_8 पिपिलीका D_6 यथा क्षुणास्ते (sic), T G यथा पद्मा —^{d}) K_{0-2} D_5 बलिना (for °ना) K_8 D_8 दुर्बळा बळिना (K_3 ळळिनो) रणे, T G वध्यते (T_2 रुद्यते, $G_{1\ 2}$ मथ्यते, G_3 मत्स्यते) बलवत्तरै — After 76, T G ins

420* तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना ।
समरे मृदिता सर्वे पाण्डवा सह सृञ्जयै ।

77 ^{a}) $Ś_1$ K_1 दुष्प्रकर्षं (K_1 र्षै), K_4 °मुग्रकर्मा, B D_a D_n $D_{1\ 3-8}$ दुष्प्र(or दु प्र)कप ($D_{1\ 3}$ प्य), T_2 M दुष्प्रधृष्य, G_2 दुष्प्रधर्षण —^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} शरौघिन (K_1 °ना), D_4 शरौघिण $K_{0\ 2}$ M_2 प्रपतत, D_1 खे तपत (for प्रतपन्त) K_2 नरेंद्रा, K_4 D_3 द्र, $B_{2\ 3}$ D_4 T G_4 द्रा (for नरेन्द्रान्) —^{d}) D_1 शराशुभि, M_2 शरार्चित (for र्चिष) D_6 सूर्यं (for सूर्यम्) K_5 D_2 M_2 इवापतत (for तपन्तम्)

शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ७७
विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेना-
मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।
ततो बलानां श्रमकर्शिताना
मनोऽवहार प्रति संबभूव ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

संजय उवाच ।
युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
संध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत । C 6 4887 B 6 107 2 K 6 107 2

78 ^a) Ko T2 विमृध्नतस्, D6 विमर्दयस् (for विमृद्नतस्) T2 M हि (for तु) K5 D2 6 पाडवा नाम्, T2 पाडुसेना, G2 पाडुसैनिकान् (for पाण्डु सेनाम्) — ^b) K8 गतश्चाथ (for जगामाथ) — After 78^ab, T G M1 ins

421* ततोऽपि भीष्म सबल ससैन्या
न्यवारयत्पाण्डुसुतान्शरौघै ।
जघान चैतान्सुभृश महाबलो
महाव्रत पाण्डुसुतान्महात्मा ।
रणे करूशाधिपचेदिपैर्बलै [5]
र्वृतान्सदा चक्रधरस्य पश्यत ।

[(L 1) T1 G4 हि (for ऽपि), and सबलान् (for सबल) — (L 2) T2 निवारयत्, M1 अवा° (for न्यवा°) — (L 3) T2 M1 महाव्रतो (for °बलो) — (L 4) T2 M1 °बल (for व्रत), and महात्मे (for महात्मा) — (L 6) T1 धृतान् (for वृतान्)]

— ^c) Ś1 Ko 1 समकपिताना, K3 4 B2 3 D1 5 6 8 श्रम (D6 श्रनु) कर्षिताना — ^d) K8 Da1 D2 [ऽ]वहारे (for हार) D4 m (orig as in text) S मेदोवसासृ क्सु (T2 G1 3 क्स्) तिसभ्रमे सति (G3 °सभ्रमेति) — After 78, D3 6 ins

422* उदयगिरितटस्थ पद्मिनीं बोधयित्वा
मृदुतरकिरणाग्रैस्ता स्वय चोपभुज्य ।
मलिनमधुपसङ्गात्तासु सजातकोप
कृतरुचिरविरोचिर्भानुमस्त प्रयात ।

[(L 1) D6 °वरस्थ (for °तटस्थ) — (L 4) D6 जगाम (for प्रयात)]

— After 78, T1 G4 M1 3 4 read 6 103 1–11, followed by colophon

Colophon in T1 G4 M1 3 4, read after 6 103 11 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko–2 4 5 mention only नवमयुद्धदिवस, K3 नवमेहनि, K4 नवमेह्नि *and* नवमयुद्धदिवस, B2 M4 नवमाह्निक, Da Dn1 D5 नवममह, Dn2 D6 नवमदिवसयुद्ध, D1 नवमदिवस, D4 8 नवमदिनयुद्ध, T1 G2 4 नवमदिवस *and* नवमापहार, T2 G1 3 नवमापहार K4 Dn2 D4 6 8 T G M4 cont समाप्त — *Adhy name* K4 पाडवपराजय, T1 G प्रतोदोद्धार (G3 रक), T2 भीष्मार्जुनयुद्धे वासुदेवप्रतोद्धार, M1–3 5 भीष्मजय — *Adhy no* (figures, words or both) K5 100, Dn2 T1 G 102 (as in text), Da2 (*sec m*) 64, D6 101, T2 M3 4 104, M1 2 103, M5 105 — *Śloka no* Dn1 114, Dn2 86, D5 81

103

1 T1 G4 M1 3 4 read st 1–11 (om the ref) after 6 102 78 — ^a) G2 इति (for एव) D3 सैन्याना — ^b) K3 5 D1–3 6 T2 भास्करोस्तमुपागमत् (K5 D2 T2 °गत), Da1 °रे समुपागते, M1 (*sup lin*) रेस्तमुपागमेत् — ^d) Da Dn1 (before corr) D5 M1–4 न पश्याम, D1 अपश्यामस् Ś1 Ko–2 तमोमये (for ततो रणम्)

2 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 — ^a) Da2 राजन् (for राजा) — ^b) K1 समृश्य, K2 सन्मृश्य, D1 समेक्ष्य (for संदृश्य) K5 D2

C 6 4887 B 6 107 2 K 6 107 2 वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना ॥ २
मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ॥ ३
सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।
चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ॥ ४
ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।
न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६
भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ॥ ७
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयैः ।
पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।

सदस्य भरतर्षभ — c) G1 बाध्य (for वध्य) K2 बल वापि, K4 B D (except D1-3) च भीष्मेण (for बलं चापि) K5 वध्यमानबले वापि — d) K3 5 D2 °कर्शिना (for °घातिना) K4 B Da Dn D4-8 त्यक्ता (Da1 °त्तवा) स्त्र भयविह्वल

3 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 — a) Ś1 °मुक्तमस्त्र, K4 B D (except D1-3) स्वसैन्य च (for मुक्तशस्त्र) K0 T2 पुरावृत्त, K4 शरावृत्त — b) S1 पालयान (for पलायन) D5 om from परायणम् up to अनुयान्त (in d) — c) M1 3 भीष्मश्च (for भीष्म च) T2 युधि सु (for च युधि) B3 दुर्धर्षं (for संरब्ध) K5 भीष्म तु युधि संरब्धे — d) K3-5 B D (D5 om) S (except G2) पीडयत (for अनुयान्त) B1 3 4 D (except Dn D1-3 6) G2 महारथ, T1 G4 M4 च तद्बल, T° G1 3 M1-3 5 स्वक बल (for महारथान्)

4 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 D2 reads 4ab in marg — a) K5 D2 ततो, T1 G4 सुतान् (for जितान्) — b) K5 द्विषजये, T G1 3 4 M4 महाबलान् (for रथान्) — After 4ab, T G ins

423* निशामुखं च सम्प्रेक्ष्य घोररूपं भयानकम् ।

— c) K3 D2 6 चिरं राजन्, K4 B Da Dn D3-5 7 8 ततो राजा, K5 M2 महाराज, D1 T2 M1 3-5 चिरं राजा, T1 G चिरं राज्ञा (for चिरं ध्यात्वा) — d) S1 K0-2 त्ववहारम्, T1 G अप, T2 M सोप (for अव°) K0-2 B2 3 अचोदयत्, D1 (m as in text) अथाकरोत्, T1 G अकारयत्, T2 M अचिंतयत् (for अरोचयत्)

5 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 Ś1 K0 1 om (hapl) 5. — a) K3 अथ, K5 D2 6 यथा (for ततो) S [ऽ]पहार (for ऽवहार) T2 सैन्यस्य (for सैन्याना) — Da1 Dn1 om 5cd K4 B1 2 Da2 D5 G1 3 om (hapl) 5d-6a — d) T G2 4 M1-4 अपहारो (for अव) D2 T1 G2 4 [ऽ]भवत्तदा (for ह्यभू)

6 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 K4 B1 2 Da2 D5 G1 3 om 6a (cf v l 5) — a) K3 D2 तेवहार (D2 रोह) च, T G2 4 M ततोपहार — b) B2 श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn1 तव (for तत्र) D1 कृत्वा सर्वे महीक्षित — D2 reads 6cd in marg (sec m) — c) K3 D2 3 6 न्य (D3 6 नि)वसत, Da1 न्यविशतु T1 G1 3 4 कुरुश्रेष्ठा — d) D6 क्षत्रिया, T2 M शिबिर (for संग्रामे) K3 कृतविश्रमा, K5 D2 कृतविक्रमा, D1 6 क्षतविक्षिता, T1 G शरविक्षता (for क्षतवि°)

7 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 D2 reads 7 in marg (sec m) — a) Da2 भीष्मस्तु (for °स्य) — b) D1 T2 M चिन्तयानाश्च (M2 om च) — c) D6 नालभत — d) K4 om भृश T1 G ताडिता, T2 विक्षता (for पीडिता) B D (except D1-3) भीष्मबाणप्रपीडिता, M1-3 5 भीष्मेण क्षतविक्षता

8 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 D6 reads 8 in marg. — a) D5 [ऽ]भि (for ऽपि) — b) K3-5 B Da Dn D2 4-8 T2 M सहसृञ्जयान्, D1 T1 G सृञ्जयैः सह (by transp), D3 सह शृञ्जयैः — c) D6 स्तुतैर् (for सुतैर्) — d) Da1 D5 विध्यमानश्च (for वन्द्यमानश्च)

9 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 D5 om 9ab — a) K3 न्यवसत्, D6 न्यवसु (for न्यविशत्) T1 G कुरुशार्दूलैः (for कुरुभिः सार्धं) T2 M प्राविशच्छिबिरं हृष्टैः (T2 सृष्टैः, M2 हृष्ट).

सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १०
आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १२
पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम ॥ १३
न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः ।
तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५
गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ।
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६
वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः ।
न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे । C 6 4903 B 6 107 18 K 6 107 18

— b) T2 M कुरुभि परिवारित — d) Ś1 K0 1 Dn2 T1 G सर्वभूतप्रमोदिनी, K3 5 Da D2 5 सर्वभूत(Da2 D5 लोक)विमोहि(Da1 D5 ह)नी, Dn1 प्रमोहनी

10 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 — a) T2 M निशा (for रात्रि) T2 M1 3 4 रौद्रे (for घोरे) — c) Da1 सजयाश्च, D3 शृजयाश्च, M2 पाडवाश्च, M4 सृजयैश्च (for सृञ्जयाश्च) K1 सुराधर्षा, D6 महाभागा (for दुराधर्षा)

11 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 — a) K1 आत्मने श्रेयस, K5 D1 आत्मन श्रेयसे (K5 °स), S आत्मनिश्रेयसे (T2 M °स) K3 कर्म, B1 D3 सर्व, S (except G2) मन्त्र (for सर्वे) — b) K5 महाबल, D1 महाबल, T2 M विशेषत — d) K1 Da1 कोविद, K5 मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदा, T1 G2–4 मन्त्रनिर्णयकोविदा

12 b) Da Dn1 D1 3 5 S चिंतयित्वा (for मन्त्र) K3 M4 नृप (for नृप) — d) K2 वाच्यम् (for वाक्यम्) D1 एवम् (for एतद्) B Da Dn D4–8 वचन चेदमाददे (Da1 वेदमब्रवीत्, Da2 Dn1 D5 चेद मब्रवीत्), M2 ततो वाचमुवाच ह Cc cites आददे

13 Before 13, D6 ins युधिष्ठिर उवाच — a) B D (except D1–3 6) कृष्ण पश्य (by transp) — c) T2 गजो (for गज) Da1 नव, G1 2 नाळ, M4 ताळ (for नल) D1 राजन्पद्मवनानीव — d) B4 D7 8 स, Dn2 D4 स (for वि) K0 T2 विमृश्नत, K5 विमृदत, D6 विमर्दंत K3 4 D2 महाबल (for बल मम)

14 a) D1 वय चैन, T2 M नैव चैन (T2 चैव) K1 om (hapl) from त्मान (in 14a) up to महा (in 15a) — b) K3 D2 प्रसहामो, D1 नोत्सहामो, D3 T2 M1 उत्सहेम, G3 उत्सगामो — c) D3 रेरिह्यमाण, G2 लेलिहान स (for लेलिह्यमान) Ś1 K0 सैन्य तु, T1 G4 सैन्य च (for सैन्येषु) — d) D5 प्रवृद्ध, T G विवृद्धम् (for प्र) D2 पर्वतेष्विव पावक

15 K1 om यथा घोरो महा in a (cf v l 14) — a) K5 महाभोगस्, D2 महाब्रागस् T2 M1–4 यथा नागो महाघोरस् — b) K0 2 [s]थ, M3 5 वा (for वै) K3 5 D2 विषोद्धत, M2 ल्बणै, M4 ल्बण (for ल्बण) — c) K2–5 B D (except D1 3) क्रुद्ध, M वीर (for कृष्ण) — d) K3 5 D2 उग्रशस्त्र, Da2 D4 5 T G1 4 M तीक्ष्णशस्त्र (for शस्त्र) T1 G1 3 4 प्रतापन, T2 M विषोल्बण (M2 णै) (for प्रतापवान्)

16 a) K3 प्रगृहीतचाप समरे (hypermetric) — b) K2 4 B Da Dn D1 4–8 प्रमुचन्निशिताञ्शरान्, K3 D2 3 M प्रविमुचञ्शिताञ्शरान् (D2 ञ्शरान्सितान्), K5 प्रतिमुचञ्शराञ्शितान्, T2 प्रतिमुचञ्शिताञ्शरान्, G1–3 विप्रमुचञ्शिताञ्शरान् — c) Da Dn1 D5 transp जेतु and क्रुद्धो — d) D1 तु (for च) K3 वज्रभृत् (for देवराट्)

17 a) K2 4 5 B Da Dn1 D2 5 T G1 3 4 M2 पाशभृच्चापि, Dn2 धृग्वापि, D1 हस्तो वा, D4 7 8 °धृक्चापि, G2 हस्तश्च (for भृच्चापि) — b) T1 G4 वै, G1 3 [s]थ (for वा) — c) G2 हि (for तु) Ś1 Da1 D6 M2 स, D1 T1 G1 3 4 M4 तु (for सु-) G3 सक्रुद्ध — d) K3 जेतु शक्यो (by transp) T1 G महामृधे (for हवे).

18 a) B2 गत (for गते) — D2 reads from निमग्न (in 18b) up to कृष्ण (in 19c) in marg

C 6 4903 B 6 107 18 K 6 107 18 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम् ।
न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९
यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन् ।
एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥ २०
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः ।
परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव ।
स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् ।
प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५
धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ।
यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव ।

(sec m) — b) D8 विमन्न (for नि)

19 a) K3 D2 गोविंद, Da2 D6 दुर्धर्ष (for दुर्धर्ष) — b) K4 B2–4 Dn D7 8 G2 M3–5 वै (for मे) B1 यत्र (for तत्र) K2 4 Da1 Dn2 D4 5 7 8 G2 M3–5 मे (for वै) D1 यादव, D6 वेगत (for वै गतम्) K3 S गति (for गतम्) — c) D1 योद्धु (for युद्ध) K2–5 B D (except D3 4 8) S रोचते (for ये) T2 M मह्य, G2 भीष्म (for कृष्ण) — d) D5 हता (for हन्ति) M1 3 5 [ऽ]पि (for हि)

20 b) T2 पतगा (for ग) K3 D2 3 6 समभिद्रुत, K4 भिद्रव, K5 त्रिश्रुत, Da1 भिद्रुवन्, Dn1 D4 T1 G2 4 M1 3–5 भिद्रवत् (for भिद्रवन्) — K5 om 20^{c}–22^{b} — c) T2 M ड्ड (M1 3 त्रः) च्छेत (for अभ्येति) — d) K3 B1 2 4 D T1 G M भीष्ममेयिवान् T2 तथा भीष्म समेयिवान्

21 K5 om 21 (cf v l 20) — a) Da Dn1 (m as in text) D5 [ऽ]स्मि, D3 हि (for ऽस्मि) — b) D1 T2 पराक्रमन् (for °क्रमी) — c) T2 सर्वा, G2 वीरा (for शूरा) — d) M2 साक तैर् (for सायकैर्) T2 भृशवीक्षिता, G2 ताडिता, M विक्षता (for पीडिता)

22 K5 om 22^{ab} (cf v l 20) — a) D1 यत्कृते, G2 अकृते (for मत्कृते) M2 सौहार्दे — b) K2 4 B Da Dn D4–8 S राज्यभ्रष्टा वन गता, K3 D1 2 राज्यभ्रश समागता — c) Da Dn1 D5 परिक्षिप्ता (for °क्लिष्टा) M1 2 कृष्ण (for कृष्णा)

23 a) D8 ह्र (for ऽह) — b) K3 त्वद्य, D1 चाद्य, D3 भृश, T2 M1–3 5 हि सु (for ह्यद्य) Ś1 D5 दुर्बल (for दुर्लभम्) — c) K3 D2 3 6 T1 G [अ]व, K5 वि, T2 [अ]र्थं, M1–3 5 [अ]स्य (for [अ]द्य) Ś1 K1 2 शेषे च (for शेषेण) — d) T1 G3 4 करिष्ये (for चरिष्ये) D3 व्रतमुत्तम

24 b) B1 Da1 Dn1 D5 माधव (for केशव) — K0–2 om (hapl) 24^{cd} — c) D3 स (for स्व) K3 [अ]वशेषेण, K5 D2 [अ]वरोधेन, Da1 M2 विरोधेन — d) K4 5 D2 6 त्वमुदाहर, B D (except D1–3 6) हित व्याहर, T2 तमुदाहर K5 B2 D2 6 माधव (for केशव)

25 Before 25, D6 ins सजय उवाच — a) K2 B Da Dn D4 5 7 8 एव (for एतत्) K5 D2 एवमुक्तो (K5 °क्त्वा) वचस्तस्मै — b) D1 कारुण्य यदुदाहृत — D2 reads 25^{cd} in marg (sec m)

26 Before 26, D6 T1 G1 2 4 ins श्रीभगवानुवाच (T1 G1 4 om उवाच), G3 श्रीकृष्ण, M वासुदेव — D2 om 26^{ab} — a) K1 धर्मपुत्र, G3 राज (for पुत्र) K5 मा, T1 G4 च (for त्व) — b) K3 सत्यविक्रम, Da1 सत्यसंगरे (sic), Da2 D5 सत्यसगर, D6 सत्पराक्रम, G2 सत्यसगर (for सगर) K5 कृथा सत्यपराक्रम — c) K4 Da2 D5 यस्यैते (for यस्य ते) K5 सर्वे (for शूरा) — d) Ś1 K1 शत्रुसूदन, K3 G1–3 कर्शन, B1 D2 सूदन, D3 6 मर्दना, T1 G4 M1–3 5 °कर्शना, T2 शक्रसूनुना (for शत्रुसूदना) K5 शरा शत्रुनिषूदना

27 a) D1 अर्जुनो वासुदेवश्च, G2 नो वायुपुत्रश्च — d) D1 अधीश्वरौ, T1 G1 4 इवाश्विनौ (for इवेश्वरौ)

त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे ॥ २८
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ २९
यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव ।
हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।
मदर्था भवदर्था ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२
तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च ।
मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ॥ ३३
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ।
स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ॥ ३४
प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ।
घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युलूकस्य संनिधौ ॥ ३५ C 6 4921 B 6 107 36 K 6 107 35

28 B1 missing from 28[a] up to 53[a] prob due to lost fol — [a]) K5 नियुज्य (for नियुङ्क्ष्व) Ś1 K1 सौहार्द्याद्, Da1 सोहार्दाद् D1 अथ वा मां नियुङ्क्ष्व त्व — [b]) K1 योत्स्य, G3 M3 5 योत्स्ये (for योत्स्ये) D1 भीष्मेण सह पाडव — K5 G1–3 om (hapl) 28[c]–30[b] — [c]) Da1 त्वत्प्रयुक्ते, M5 तत्प्रयुक्तो K4 B2–4 D (except D1–3) महाराज (for ह्यहं राजन्) — Ś1 K0 1 om (hapl) 28[d]–30[a] — [d]) K3 च, Dn1 T1 तु (for न)

29 B1 missing Ś1 K0 1 5 G1–3 om 29 (cf v l 28) — [b]) K3 त्व नरर्षभ, Da1 पुरुषर्षभ, D1 3 T1 G4 भरतर्षभ D2 आह्वयश्च नरर्षभ — [d]) K3 D2 यदिच्छति च, D5 M2 यदि नेच्छसि, M4 यदि नेच्छति K2–4 B (B1 missing) D (except D4) फाल्गुन (D5 न)

30 B1 missing Ś1 K0 1 om 30[a], K5 G1–3 om 30[ab] (cf v l 28) — [a]) M4 अद्य (for यदि) K4 B2–4 Dn2 D7 T G4 M4 वीरे, Da Dn1 D4 5 8 M1–3 5 वीर (for राजन्) K2 त्वत्प्रयुक्तो ह्यह राजन् (= 28[c]), D1 यदि भीष्मस्तु हतव्यो — [b]) Ś1 K0–2 Da1 पश्यामि, M2 पश्यति, M4 पश्यतु (for पश्यसि) M भारत (M4 पाडवा) — [c]) G2 हता स्म्येकरणे°, M4 हता ह्येकरथे — [d]) Da Dn1 D5 वृद्ध कुरु- (for कुरुवृद्ध) D1 T2 M महाहवे (for पितामहम्)

31 B1 missing K5 om 31[ab] — [a]) K3 पश्याम (for पश्य मे) — [b]) D5 8 M3 स्यैव (for स्येव) D1 विग्रहे (for सयुगे) — [c]) D1 व्यमुंचत, D3 विमुचन्तु, T2 विमुचामि Ś1 K0 1 शरान्भीष्म (for महास्त्राणि) — [d]) D3 तान्रथात्, M4 त रथान् T2 पातयिष्ये महारथान्

32 B1 missing D1 om 32[ab] — [a]) D8 यच्छत्रु — [b]) K0 2 मम शत्रुर्, K1 स मच्छत्रुर्, K3 5 D2 6 7 स मे शत्रुर् (for मच्छत्रु स) T1 G2 4 च (for न) — D6 om 32[cd] — [c]) B4 मदीया (for मदर्था) K2 4 B2–4 D (except D1–3, D6 om) भवदीया (for भवदर्था) T G2 4 M ते (for ये) D1 तवार्थो हि समभ्येति — [d]) Da2 D1 5 मदर्थास् (for मदीयास्) Da2 Dn D1 2 T1 G1 3 तथैव, G4 तदैव (for तवैव)

33 B1 missing — [b]) D8 वा (for च) — [c]) D3 T2 M3 (inf lin) मासानुत्कृत्य (for मासान्यु) K0 वै दद्याम्, K4 5 B (B1 missing) Da Dn D2–5 7 8 दास्यामि, T° M3 (inf lin) दास्येह (for वै दद्याम्) K3 D2 प्रियान्प्राणानह जह्याम्, D1 त पुरस्कृत्य दद्या वै, D6 अह हि जीवित जह्याम्, M स्यालकृत्य प्रदा स्येहम् — [d]) K0 2 4 अर्जुनार्थं, B (B1 missing) D (except D1–3 6) फा(D4 फ)ल्गुनार्थे K3 पराक्रमी (for महीपते)

34 B1 missing — [a]) G2 M2 वापि (for चापि) Ś1 K0 नरश्रेष्ठो, K2 °श्रेष्ठ, D6 व्याघ्र (for °व्याघ्रो) — [b]) K3 मदर्थे, Da Dn1 D5 ममार्थे (for मत्कृते) — [c]) K5 D2 मे, D1 व, D3 नौ (for न) M3 5 समय, C0 समयस् (as in text) — [d]) K5 मारयैन, D1 तारयेम, D3 तारयेव, T1 G3 4 रमयेम, T2 तारयाव, G2 रमयेय, M1 2 तारयाव, M4 तारयेय — After 34[cd], K5 repeats 34[ab] — [e]) Da1 नियुङ्ध्व (for नियुङ्क्ष्व) K3 5 D2 भद्र ते, Da1 राजेंद्रो (for राजेन्द्र) T2 M मा समायुङ्क्ष्व राजेंद्र — [f]) K 4 B (B1 missing) Dn D4 7 8 यथा योद्धा, K3 यावदीयो, D6 प्रतियोद्धा, T1 G यावत्सज्जो, T2 यदि जीवो, M4 यावज्जीवो (for यावद्द्वीपो) Cd cites द्वीपो (as in text) D1 यावद्भीष्म वधाम्यह

35 B1 missing K5 D2 om 35[ab] — [a]) K0 Da1 D5 उपप्लवे, D1 अह चिंत्य, S उपप्लाव्ये, Cd उप्लव्ये (as in text) — [b]) K3 T G धीमता, D1

C 6 4921 B 6 107 36 K 6 107 36 परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः ।
अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ ३६
अथ वा फल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ।
निहनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् ॥ ३७
अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।
त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ।
निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३८
विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ।
भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ॥ ४०
नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम् ।
यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ॥ ४१
सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ॥ ४२

पूर्ववत्, M4 पृच्छत (for पूर्वत) — c) B2 Da Dn1 D5 T G M4 पात (for घात°) — d) K4 B (B1 missing) Da Dn D4–8 T2 G2 इति लोकस्य, K5 इत्यल्पास्य (sic), D1 मृत्युलोकस्य (for इत्युलूकस्य)

36 B1 missing — a) K0 1 Da1 D2 3 परिरक्ष (for रक्ष्य) K2 4 B (B1 missing) Da Dn D4–8 इद तावद्, D3 M4 मम तु तद्, T G M1 (sup lin) 2 3 5 मम कृत, M1 (orig) मया ह्यस्य (for च मम तद्) K5 परिरक्षत मद्वाक्य, D1 परिरक्षे समर्क्ष तु Cc cites तावत् — b) K5 पार्थस्यैव च धीमत — c) K3 D6 अनुज्ञाते तु, K5 D2 T1 G °ज्ञातेन, D1 °ज्ञातश्च, T2 ज्ञातस्तु (for °ज्ञात तु) M4 अनुज्ञात त्वया तेर्थे — d) D1 करिष्येह (for मया कार्यं) K3 5 D2 असशय (K5 °य), T2 M3 5 नसशय

37 B1 missing — a) Ś1 फल्गुणस्यैष, K0 2–4 B (B1 missing) D (except D4) T2 M5 फाल्गुनस्यैष (K0 °व), T1 G2 4 फल्गुनस्यैव — b) K3 5 D2 6 भाग, G2 सार, G4 बाण (also भार as in text) K0 1 5 B4 Da1 परमितो, G2 परिमित, M2 मिते, Cc °मित (as in text) — c) K5 D2 G2 3 निहनिष्यामि, B3 4 Da2 Dn2 D4 5 7 8 स हनिष्यति, T2 निहनिष्यति — d) K3 भीष्म, D6 पार्थं (for भीष्म) K3 D3 4 6 8 परपुरजय, Dn1 जय, D1 T2 M परमदुर्जय, G2 परपुरचय

38 B1 missing — a) G2 नि शेषम् (for अ शक्यम्) — c) D3 त्रिदशान्वासवयुतान् — d) K3 D1 6 T2 देव° (for दैत्य) — e) T2 M सखे, G1 2 सघे (for सख्ये) D1 हन्यादेवार्जुन सख्ये — f) K2 किं तु (for किमु) K1 नराधिप°, M2 धिप

39 B1 missing — a) Cd विपरीत D1 नष्टबुद्धिर; T2 G2 3 M1–3 5 महावीर्यं (for °वीर्यो) — b) M2 मितसत्त्वो, M3 5 हत, Ca c d गत (as in text) K1 D6 [ऽ]ल्पजीविन, K4 B2 Da Dn1 D5 T1 G° चेतन, B4 D4 7 8 जीवन — c) M5 शतनवो — d) K5 नान्व, B4 वा न, D1 नानु (for नाव) — After 39, D1 ins an addl colophon [*adhy name* जनार्दनवाक्य]

40 B1 missing — a) D1 एवमेव (for एवमेतन्) — b) T2 M2 यदा (for यथा) D1 केशव (for माधव) — c) Ś1 K0 1 3 D2 3 सर्वैप्ये (K1 वैए)ते, D1 सर्वेपि ते (for सर्वे ह्येते) — d) K2 B (B1 missing) Da Dn D3–5 7 8 वेगविधारणे (Dn1 by corr वेगवतो रणे), D1 वेग विधारितु, T2 M वेगस्य धारणे (for वेगनिवारणे)

41 B1 missing D3 reads 41 in marg (*sec m*) — a) M4 नियत (for त) T2 नियत सम्यक्करिष्यामि (hypermetric) — b) K4 B (B1 missing) D (except D1–3 6) सर्वमेतद् (for सर्वमेव) G2 मये° (for यथे) — c) K5 यथा स, M1 (*sup. lin*) 2 3 5 तस्य मे (for यस्य मे) K1 D7 पुरुषव्याघ्रा, B (B1 missing) Da Dn1 D4 5 8 S (except T2 M4) पुरुषव्याघ्रो — d) K4 B (B1 missing) Da Dn D4 5 8 पक्षे (for नाथो) K3 4 D3 T1 G4 M4 महाबल, B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 व्यवस्थित, D2 महाबली (for बल)

42 B1 missing — a) Da1 D5 सेंद्रेपि च (for सेन्द्रानपि) D3 (m as in text) देवान्सदैत्यगंधर्वान् — d) K3–5 D2 3 6 T2 M महारणे, B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 रथ (for हवे)

43 B1 missing — a) D1 न नु (for न तु) T2 न कृत्वामनृत वक्तुम् (sic) — b) K2 4 B3 Dn2 D4 6–8 स्वात्मगौरवात्, D1 स्वामि°, D3 पार्थ°, D5

न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात् ।
अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४३
समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव ।
मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ।
दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ ४४
स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ।
भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ॥ ४५
तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४६
स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन ।
यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ४७
स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः ।
बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ॥ ४८
तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ४९ C 6 4936 B 6 107 51 K 6 107 51

स्वार्थं, T_2 चार्थं, $M_{1-3\,5}$ स्वा(M_2 त्व)र्थकारणात्, M_4 चाथ गौरवात् (for स्वार्थं) — [d]) K_5 D_2 यथाद्य, D_1 यत्प्रोक्त (for यथोक्त)

44 For the event, cf 6 41 38, 43 B_1 missing K_2 om (hapl) 44^{ab} — [a]) K_5 D_2 समय सु, D_3 T_2 M_4 यश्च T_1 G_4 तत (for कृत) D_5 किंचिन् (for कश्चिद्) — [b]) K_{3-5} $D_{1\,2\,6}$ T_2 $M_{1-3\,5}$ सह (for मम) B (B_1 missing) Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ मम भीष्मेण (by transp) B (B_1 missing) D (except $D_{1-3\,6}$) संयुगे (for माधव) — [d]) B_4 Da Dn_1 D_5 T_1 G कदाचन (for कथं) — D_2 om (hapl) 44^{e}–45^{f} — [e]) K_{3-5} B (B_1 missing) Da Dn $D_{4\,5\,7}$ T_1 G दुर्योधनार्थं

45 B_1 missing D_2 om 45 (cf v l 44) — [a]) K_1 धाता (for दाता) Cv स हि राज्यस्य नो दाता — [b]) K_3 मन्त्रयिष्ये च (for मन्त्रस्यैव च) T_1 G भारत (for माधव) — [d]) T_1 G_4 M_2 जयो° (for वधो) D_3 वध्योपाय महात्मन — [e]) Ś1 Ko_1 Da_1 Dn_1 (before corr) T_2 सहित Ś1 Ko_1 सर्वं — [f]) Ś1 Ko_1 पृच्छामि, K_2 B (B_1 missing) Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ प्रयाम, D_3 गच्छामो, T_2 M पृच्छाम, G_3 व्रजामो (for पृच्छामो) Da_1 मधुसूदन

46 B_1 missing D_3 om 46 — [a]) Da D_5 त, D_1 ते (for तद्) K_5 सहसा (for सहिता) D_6 T_2 सर्वे (for गत्वा) — [b]) K_5 T_2 M एव (for आशु), K_3 D_2 G_2 M_4 नरोत्तम D_1 भीष्म नरवरोत्तम — [c]) K_2 उचित, K_3 T_2 रोचते, K_4 B_{2-4} Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ नचिरात्, K_5 रुचित, D_1 रुचिस्तु, D_6 रुचिस्ते (for रुचिते) K_4 B (B_1 missing) Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ सर्वे (Dn_1 वै, D_8 वे-), D_6 यदि (for तव) D_5 वार्ष्णेय, T_1 G पृच्छामि (for वार्ष्णेय) — D_2 om 46^{d}–47^{c} — [d]) Ś1 Ko_2 D_1 पृच्छामि (for म) T_1 G मन्त्र वार्ष्णेय माचिर

47 B_1 missing D_2 om 47^{abc} (cf v l 46) — [a]) K_1 Da_1 $D_{1\,6}$ वक्षति (for वक्ष्यति) K_3 हित वाच्य, K_5 हि तद्वाक्य — [b]) K_4 $B_{2\,3}$ Dn_2 सत्य (for तथ्य) K_5 तथा तस्माज्, T_2 तथास्माक, $M_{1-3\,5}$ तस्मान्मह्य (for तथ्य चैव) $K_{3\,4}$ B (B_1 missing) D (D_2 om) T_1 $G_{1\,3\,4}$ M_4 अस्मान् (for चैव) Da_1 जनार्दन G_2 तथ्यमस्मात्पितामह (*inf lin* सजनार्दन) — T_2 M om 47^{cd} — [c]) Da_1 तथा (for यथा) $K_{2\,4}$ B (B_1 missing) D (except D_6, D_2 om) T_1 G च, K_5 स (for स) Da D_5 वक्ष्यसे, Dn_1 वक्षते D_5 सर्वं, G_2 कृष्णस् — [d]) G_2 कर्तासि (for °स्मि) T_1 G_4 स कर्तास्मीह संयुगे

48 B_1 missing — [ab]) S मे (for नो) K_5 मन्त्रस्य (for जयस्य) G_3 तात (for दाता) K_4 B (B_1 missing) Da Dn D_{4-8} स्यान्, K_5 नो, $D_{2\,3}$ T_1 $G_{1\,3\,4}$ M [अ]द्य (for च) K_5 [ऽ]मोघमन्त्र, D_1 राज्यस्य च (for मन्त्रस्य च) B (B_1 missing) Da Dn D_{4-8} T_2 दृढव्रत (D_5 व्रत), D_2 घृतव्रत, T_1 G यतव्रत (for धृत°) — [c]) K_1 बाल, Da_1 बाला, T_1 G_4 बाल्ये, T_2 बला (for बाला) T_2 पितृ (for पित्रा) K_4 $B_{2\,3}$ Da_1 विहिनाश्च, T_1 G विहीना स्म

49 B_1 missing Da Dn_1 D_5 om 49^{ab} — [a]) K_5 ते, M_2 तन् (for त) $K_{3\,5}$ $D_{2\,3\,6}$ वै, T_2 M मे (for चेत्) K_5 D_2 हतुम् (for वृद्ध) — [b]) K_1 हर्तुम्, G_3 M_2 गतुम् (for हन्तुम्) K_3 B_4 Dn_2 $G_{1\,3}$ M_1 इच्छाम (for °मि) D_1 भारत (for माधव) K_5 D_2 इच्छामि युधि माधव — After 49^{ab}, D_1 ins

C 6 4937
B 6 107 52
K 6 107 52

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ॥ ५०
देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
गम्यतां स वधोपाय्यं प्रष्टुं सागरगासुतः ।
वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ॥ ५१
ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ।
प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव ।
स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५२
एवं संमन्त्र्य वै वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ ५३
प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ ।

424* यस्याङ्के क्रीडित नित्य बाल्ये च परिवर्धिता ।
अस्त्राणि विधिवच्चैव शिक्षितानि जनार्दन ।
त हन्तुमुद्यता कृष्ण राज्यहेतोर्वय युधि ।

—^{c}) K3 5 D2 हि, K4 B (B1 missing) Da Dn D4–8 G1 3 च (for वै) G2 पितु पुत्रमनिष्ट च —^{d}) D1 3 T1 G2 4 °जीवित, M2 °जीविता (for °जीविकाम्) G1 3 ततो दु खतर नु किं (= 6 23 36^{d}) — After 49, D1 ins

425* सत्य बृहस्पतेर्वाक्य देवानामग्रत किल ।
भाषित गुरुणा पूर्वं तन्निबोध जनार्दन ।
पुत्र पितरमासाद्य पिता पुत्र च मानद ।
राज्यार्थे घातयेदेव क्षत्रधर्मं सनातन ।

50 B1 missing Ś1 K0 1 om (with ref) 50^{a}–51^{d} G1 3 om the ref —^{a}) K4 T2 महा तेजा, K5 स वार्ष्णेयस् (for महाराज) — M5 om (hapl) 50^{bc}, but writes the same within brackets after 51^{d} —^{b}) K5 तदा वै (for वार्ष्णेय) Da1 G3 नदन, D3 कुरुनदन —^{c}) D1 सु, T2 M1–4 तन्, G2 ते (for मे) K2 B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 महाप्राज्ञ, D1 T2 M1–4 °राज (for बाहो) —^{d}) K2 B (B1 missing) D (except D1–3 6) राजेंद्र, M4 सत्य तु (for सतत)

51 B1 missing Ś1 K0 1 om 51^{abcd} (cf v l 50) —^{a}) T2 कृतो (for कृती) Da1 भीष्म —^{b}) M5 प्रेषितेन (for प्रेक्षितेन) K3 निर्दहन्, D3 निर्दहे K5 प्रहितेनापि निर्वृत —^{c}) D1 गम्यते (for ता) K3 त, G1–3 M1–3 5 स्व (for स) K5 D2 गम्यता साधयोपाय —^{d}) D6 पृष्टु (for प्रष्टु) K3 5 B3 D2 6 T G M1 3–5 सागरगासुत —^{e}) T2 अर्हसि (for अर्हति) D3 तथ्य, T1 G सम्यक् (for सत्य) T2 यत् (for स) —^{f}) K5 दृष्टो, G3 पृष्टे (for पृष्टो) K1 विशेषय (sic), T1 G न सशय (for विशेषत)

52 B1 missing —^{a}) K5 पृच्छाम, Da1 Dn2 D2 4 5 गच्छाम —^{b}) T2 द्रष्टु (for प्रष्टु) —^{c}) K1 चैव, T2 देव (for चैन) B (B1 missing) D (except D1–3 6) गत्वा शातनव वृद्ध —^{dc}) K5 D2 पृच्छस्व, D1 5 पृच्छामि (for पृच्छाम) K3–5 B2–4 D T G M4 भारत, M1–3 5 भारत (for माधव) —^{e}) K2 B4 Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 स वो (for स नो) Ś1 K2 यन्मत्र, K4 B (B1 missing) Da Dn1 D4 5 7 8 मत्र य (by transp), D6 सन्मत्र, T1 G समत्र (G4 °त्र), T2 M तन्मत्र (for य मत्र) —^{f}) B2 वय, M4 चरान् (for परान्)

53 B1 missing 53^{a} Before 53, K0–2 ins सजय उवाच —^{a}) B2–4 Da Dn D4–8 आमन्त्र्य (for समन्त्र्य) K3 4 B2–4 D (except D1) S (except M1–3) ते (for वै) K3 D2 रात्रौ (for वीरा) K5 एव समत्रिते रात्रौ — G3 om (hapl) 53^{b}–54^{c} —^{b}) K3 4 B D2 3 T2 पाडुपूर्वज (B2 °ज), Da1 M2 पूर्वजा (Da1 जा), D1 सहपूर्वजा —^{c}) D1 आ जग्मु, D3 जग्मुर्वै —^{d}) T2 वासुदेवेन ते तदा —^{e}) T2 M विमुक्तकवचा सर्वे

54 G3 om 54^{abc} (cf v l 53) —^{a}) G2 प्रसाद्य (for प्रविश्य) T2 M ते (for च) T1 G1 2 4 ततो (for तदा) —^{b}) K3 5 D2 शिबिरे (D2 °र) (for शिरोभि) K4 B3 4 Da Dn1 D3–6 8 T G2 4 प्रणिपेदि(Da D3 ति)रे, C° प्रति (as in text) —^{d}) K3 4 B D (except Dn2) G1–3 M4 भरतर्षभ, M1 3 5 °र्षभा (for °र्षभ) —^{e}) K3 5 D2 3 चैव, Da1 D5 चेद, T2 M भूमौ (for चैन) —^{f}) B1 3 4 Dn2 D4 6–8 अभ्ययु (for अन्वयु) D1 भीष्मस्य शरण ययु — After 54, D1 6 ins

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ॥ ५४
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः ।
स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनंजय ।
स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ॥ ५५
किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम् ।
सर्वात्मना च कर्तास्मि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ५६
तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७
कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदाभिभो ॥ ५८
भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
भवन्तं समरे राजन्विषहेम कथं वयम् ॥ ५९
न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ॥ ६० C 6 4950 B 6 107 65 K 6 107 65

426* चरणोपगतान्गृह्य परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
मूर्ध्नि चैतानुपाघ्राय अङ्कमारोपयत्तदा ।
बाष्पपर्याकुलमुख स्मृत्वा पाण्डु पुन पुन ।

[(L 1) D_{6} शरणो (for चरणो), and परिरभ्य (for ष्वज्य) — (L 2) D_{6} चैनम् (for चैतान्)]

55 ^{a}) K_{3} भागो (for बाहुर्) — Da_{1} D_{5} om (hapl) 55^{cd} Before 55^{cd}, D_{6} ins भीष्म उवाच — ^{c}) B_{2} तत्र (for तव) D_{3} कौंतेय (for वार्ष्णेय) — D_{3} om (hapl) 55de — ^{d}) D_{1} युधिष्ठिर (for धनजय) — ^{e}) K_{4} T_{1} G_{4} धर्मराजाय, D_{1} भीम विजयौ (for धर्मपुत्राय) — ^{f}) D_{1} स्वागत, T_{2} स्वागता (for भीमाय) D_{1} द्वयो, G_{2} तदा (for तथा)

56 ^{a}) $K_{2\ 5}$ कार्यं वा, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ वा कार्यं, D_{6} व कार्यं (by transp) — K_{5} om 56^{bc} — ^{b}) B D (except $D_{2\ 6}$) युष्माक प्रीतिवर्धन (Da_{1} न), T_{1} युष्मत्प्रीतिवर्धन (submetric), T_{2} युष्म त्प्रीतिविवर्धन, G_{2} युष्मत्प्रीतिविवर्धनात् — After 56^{ab}, G_{2} ins

427* युद्धादन्यत्र हे वत्सा प्रीयन्ता मा विशङ्कथ ।

— ^{c}) D_{1} सर्वागम्य, D_{2} स चात्मना, $M_{3\ 5}$ सर्वा त्मनो K_{4} B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ T_{2} $M_{2\ 5}$ [अ]पि, D_{1} हि, $M_{1\ 3\ 4}$ वि- (for च) — ^{d}) K_{4} B Da_{1} Dn $D_{4\ 7\ 8}$ यदपि (for यद्यपि).

57 Before 57, $D_{1\ 6}$ ins सजय उवाच — ^{a}) K_{3} तत्तु, K_{5} $D_{2\ 3\ 6}$ एव, B_{2} M_{1} (*sup lin*) $_{3-5}$ ततो, T G_{4} M_{1} (orig) इति (for तथा) B_{2} ब्रुवत (for ब्रुवाण) — ^{b}) T_{2} प्रीतियुक्त, G_{2} M_{2} प्रिययुक्त (for प्रीतियुक्त) — ^{c}) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ राजा (for वाक्य) D_{1} धर्मज्ञो (for दीनात्मा) — ^{d}) D_{6} धर्मराजो (for °पुत्रो) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ प्रीतिपूर्व(B Dn_{2} युक्त)मिद वच — After 57, K_{4} ins

428* यथा पृच्छसि मामद्य कथ तन्मे च वा विभो ।

58 Before 58, D_{6} ins युधिष्ठिर उवाच — ^{a}) K_{5} T_{2} $M_{1-3\ 5}$ जयेय (for म) $B_{1\ 3}$ Dn_{2} D_{1} T_{2} सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — ^{b}) D_{2} जयेमहि, D_{5} लभा महे — ^{c}) G_{2} प्रजाया (for ना) K_{4} B Da Dn_{1} $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ सशयो, D_{1} T_{1} G_{4} तु क्षयो, T_{2} $G_{1\ 3}$ M च (M_{4} त्व) क्षयो (T_{2} य) — ^{d}) K_{1} om (hapl) from तन्मे up to कथ (in 59^{d}) K_{0} वदाविभो, K_{4} B Da_{2} Dn $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7\ 8}$ T_{1} G वद प्रभो, Da_{1} om, M_{4} सदा विभो (for वदाभिभो) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ तन्मे वद पितामह

59 K_{1} om up to कथ (in 59^{d}) (cf v l 58) — ^{a}) Da_{1} भगवान्हि नो (hypermetric), D_{1} यथा चैव, D_{2} भवास्तात, D_{6} भवानपि, T_{2} भगवन्हि (for भवान्हि नो) — ^{b}) $K_{3\ 5}$ अब्रवीत्, M_{4} ब्रवीति (for ब्रवीतु) D_{1} प्रब्रवीहि त्वमात्मन — ^{c}) K_{4} B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ वीर, D_{1} त्वा हि, D_{3} T_{1} G तात (for राजन्) — ^{d}) K_{0} G_{3} विषयेम, D_{1} विषहाम, T_{2} न जयामि, M विजयेम (for विषहेम) K_{5} कथ जय, T_{2} M_{1-4} °कथचन

60 ^{a}) K_{5} T_{2} $G_{1\ 3}$ M_{5} मे (for ते) Da_{1} न हि ते सूक्ष्ममथ स्वैर (hypermetric) — ^{b}) $K_{3\ 5}$ D_{2} M_{4} छिद्र, Da_{1} भ्रत (sic) (for रन्ध्र) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{0\ 1}$ सतालेन, K_{2} सतार्गेन (for मण्डलेन) K_{3} D_{2} G_{3} [इ]व (for [ए]व) $M_{1-3\ 5}$ धनुष — ^{d}) K_{0-2} दृश्योपि, D_{3} (marg *sec m*) दृश्यसि (for दृश्योऽसि) K_{3-5} B Da Dn $D_{2\ 4-8}$ T_{1} G दृश्यसे (K_{5} $G_{2\ 3}$ °ते) सयुगे सदा (K_{4} तथा, K_{5} $D_{2\ 3}$ G_{2} तदा), D_{1} सदा त्व दृश्यसे मृधे, T_{2} M सयुगे (T_{2} M_{4} °क्तो) दृश्यसे स- (T_{2} त)दा

C 6 4950 B 6 107 63 K 6 107 65 नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ।
पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ॥ ६१
नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन् ।
क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ ६२
वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम ।
क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ॥ ६३
यथा युधि जयेयं त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ।
भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६४
ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ।
न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ।
युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ६५
निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान् ।
क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ।
अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ॥ ६६
एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।
हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ६७

61 ^{a}) B D (except D2 6) T2 G1-3 M आद दान, T1 G4 आदधान (for नाददान) Ś1 K0-3 B1 D2 नं सधान (for सदधान) — ^{b}) K3-5 D2 6 आकर्षंत (for विक) D1 नद, M2 न वा, M3 महत् (for न च) — ^{c}) D1 पश्याम, D2 3 6 T1 G4 पश्यामि K3 4 B D S (except M2) त्वा (for त्वा) — ^{d}) Dn2 D4 रथ सूर्यम्, T2 M4 रथधुर्ये (for रथे सूर्यम्) B4 D2 G2 इवास्थित, Dn2 इवापर, D3 इवोदित, T2 व्यवस्थित, M4 [ऽ]प्यवस्थित (for इव स्थितम्)

62 ^{a}) K2 B Da2 Dn D3 4 7 8 T2 M रथाश्वनर नागाना, K3 वरश्च नर, Da1 D5 रथाश्व (D5 °श्र) रथ, G2 न चाश्वरथ — ^{b}) T2 क्षयिष्यन् (for हन्तार) K3 परवीरहा — ^{c}) K4 कथ वोत्सहते, B Da Dn D4 5 7 8 कोथ (Da1 Dn1 थ) वो, D3 6 क समुत्सहते (D6 से), S क इहो (M2 त इवो°) (for क इवो) K1 हतुं, K4 तूर्णं, B Da Dn D4 5 7 8 T2 जेतु, D6 गतु (for हन्तु) D1 नैवोत्स हेत हतु त्वा — ^{d}) Ś1 K0-2 D3 त्वा पुनर्, D6 हतार (for त्वां पुमान्) D6 (in marg) भरतर्षभ D1 पुमान्कश्चिन्महाव्रत

63 ^{a}) D1 T2 वर्षत, D2 6 वर्ष (D6 °र्शं) त, D3 वर्षता (for वर्षता) — ^{b}) D1 महात (for महान्ति) K2 पुरुषोत्तम, T1 G पुरुषर्षभ B Da Dn D4 5 7 8 सयुगे (B1 Da Dn1 D5 भवता) वैशस कृत, T2 क्षय नीता नृपा युधि, M1-3 5 सतत भरतर्षभ, M4 क्षय नीता महारणे — ^{cd}) T2 अय (for क्षय) G3 पृतना M1-3 5 transp पृतना and भवता K4 B D (except D1-3 6) सयुगे (for भवता) G3 महतीं M4 भवता महती सेना मम या पृथिवीपते

64 ^{a}) K3 5 B Da2 Dn D4-8 T G M1-3 5 जयेम, D2 जयेमस् (for जयेय) Ś1 K1 त्वा, K3 मा, K3m त्वा (as in text) Da1 corrupt, M4 जयेय त्वा यथा राज्य — ^{b}) K3 4 D2 6 लभेमहि, Dn2 D4 7 8 भृश मम (for भवेन्मम) M4 भवेन्मम महामते — ^{c}) K0 1 3 4 D6 भवत्, B Da Dn D4 5 7 8 मम, M1-3 5 यथा (for भवेत्) K0 वा शक्तिस्, B Da Dn D4 5 7 8 च क्षेम, D1 नो शान्तिस्, T2 M1-3 5 चाहानिस्, G2 चाशातिस् (for वा शान्तिस्) K2 मत्सैन्यस्य च वा शक्तिस् — ^{d}) K1 G3 त मे (for तन्मे)

65 ^{b}) D1 व (for वान्) K3 4 B Da Dn2 D1 2 5 8 °पूर्वज (for पूर्वज) — Before 65^{cd}, D6 ins भीष्म उवाच — ^{e}) D1 2 T2 G1 M युष्माक (for सु) G1-3 वृद्धि° (for वृद्धि) K4 B Da Dn D4-8 जयो भवति सर्वज्ञ (Da Dn1 D5 8 धर्मज्ञ, Dn1 m धर्मस्य) — ^{f}) K4 B D (except D2) S ते (for व)

66 ^{a}) K4 B D (except D2 3) T1 G4 युद्धेन (for युद्धे तु) — ^{b}) B Da Dn D4 5 7 8 रणे (for ध्रुव) K3 D1 T G2 4 जेष्यसि, M1-3 5 जेष्य (M2 °ष्य) ति (for जेष्यथ) K3 4 B D T2 M1 3-5 पाडवा (K3 D2 6 T2 °व) (for कौरवान्) K5 जय प्राप्स्यसि पाडव — ^{c}) K4 B3 4 Dn2 D4 6-8 प्रा (Dn2 D6-8 प्र) हरध्व, B2 प्राहरत (for प्र) — ^{d}) Ś1 K1 यदीच्छत, K2 यद्देच्छथ, K3 D2 यदि (D2 दी) च्छध्व, Da2 D4 यदीच्छेथ, D6 तदीच्छध्व, T G2 4 यदि (T1 G2 दी) च्छसि, M2 यदिच्छ ह (for यदीच्छथ) K3 D1 जय रणे (by transp) — ^{e}) K1 पार्थ, K3 G2 पार्था, Da1 G3 पार्थे (for पार्था) — ^{f}) K1 यथासुख (for सुखम्)

67 ^{a}) T2 सुख (for एव) K3 5 D2 वै (for हि) G2 एव कृतमह मन्ये — ^{b}) D4 8 T2 भवता, G2 भवतो, M4 भवद्भिर् (for भवता) K2 विहितो, K3 5 D2 निहतो (for विदितो) D1 [ऽ]स्त्वह, D6

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ६८
शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ६९
भीष्म उवाच ।
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७०
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ।
न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ॥ ७१
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ ७२
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके ।
अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ॥ ७३
इमं च शृणु मे पार्थ संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ।
अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथंचन ॥ ७४ C 6 4965 B 6 107 80 K 6 107 79

T2 [ऽ]स्म्यह (for ह्यहम्) — c) Dn2 हता सर्वे, D8 हते सर्वे, M2 हता सर्वे, M5 जगत्सर्वं — d) K5 D2 M4 एतद्, M2 एव (for एव)

68 a) T1 G तत्त्वम्, T2 यस्माद् (for तस्माद्) D8 T2 उपायान्° (for य) Ś1 K0 1 D1 मे (for नो) — b) K3 D2 युधि, D1 युद्ध (for युद्धे) D1 जया°, M2 जयेमही T2 विजयो युधि लभ्यते — c) D6 एव त, T2 निहत्य (for भवन्त) T2 त्वामह (for समरे) Da Dn1 D5 क्रूर (for क्रुद्ध) — d) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 T2 M हस्तम् (for °पाणिम्) K1 दडपाणिनिवातक (corrupt)

69 a) K3 4 D6 हतु (for जेतु) — K0 M5 om (hapl) 69b–70c — b) B2 4 Da Dn1 D5 7 8 [ऽ]पि, D2 T1 G वा (for ऽथ) — c) K4 न तावत्, D2 भवाश्च (by transp) K1 शक्त° (for शक्य) K5 नाह जेतु रणे शक्य (cf 70c) — d) = 6 84 43b, 103 70d

70 K0 M5 om 70abc (cf v l 69) M2 om the ref — a) K2 B2 Da Dn1 D1 5 7 8 T2 M1–4 महाराज (for बाहो) — b) K1 यथावदस पाडव — c) K2 Dn2 D2 4 6 transp शक्य and जेतु

71 K4 B Da Dn D4–8 *repeat* 71ab after 81ab — a) K0 1 अस्त्रशस्त्रो, Da1 आत्तशस्त्रे, T1 G4 आर्त शस्त्रो — b) Ś1 K1 °वरकार्मुका, T1 G °शरकार्मुक — c) K1 न, T1 G हि (for तु) K0 मा (for मा) B3 4 Dn2 D4 7 8 ततो मा न्यस्तशस्त्र तु, D1 न्यस्तशस्त्र° पुमात्राजन् — d) Ś1 K0 हन्याद्यदि, K1 हन्या यदि, K3 हन्यद्यदि, K5 D1 हन्यायुधि, B Da Dn D4 5 7 8 एते (B2 रणे, Da D5 हते) हन्युर्, D2 युधि हन्युर् (by transp) Ś1 K0–2 5 D1 महारथ° (for रथा)

72 a) B2 विक्षिप्तशस्त्रे, D1 विमुक्त, D3 7 निक्षिप्य शस्त्रे, D8 निक्षिप्तशस्त्र°, M3 5 निक्षिप्तशस्त्रै (for शस्त्रे) T1 G1 3 4 विमुखे (for पतिते) — D3 transp 72b and 72d — b) Da1 D8 विमुक्तकवचे ध्वजे — d) D8 [अ]हमिति (for [अ]स्मीति च) M1–3 5 यो वदेत् (for वादिनि) — After 72, G2 3 ins

429* स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधायिनि धर्मज ।

73 a) Ś1 स्त्रिय, K0 1 3 5 स्त्रियि, Da1 M4 स्त्रिय (for स्त्रियां) K3 Da1 स्त्रिनामधेये च — b) K2 विकल्पे, K5 कपिले, T1 G4 विमुक्ते (for विकले) K0 2 3 5 B3 Dn2 D1 6 G1 चैव (for चैक) B3 °पुत्रक, Dn2 पुत्रिणि (for पुत्रके) K4 damaged — c) K3 अपसूते, K3p हतसूते, D8 (marg) अपुत्रिते, Ca अप्रसूते (as in text) Ś1 K0–2 [ऽ]थ (K0 2 च) दुष्पापे, K3 5 D2 महाराज, K4 च***, B1–3 Da Dn1 D5 दुष्कृतौ (B2 तो, Da2 °ते) च, D3 च दुष्पापे, T G M4 च षडे च, M1–3 5 च भीते च, text as in K3p Cd cites दुष्पोषे B4 Dn2 D4 6–8 अप्रशस्ते नरे (D6 जने) चैव, D1 अप्रबुद्धे तथा बाले — d) D2 मा च ते (for रोचते)

74 a) K0–2 5 D1 5 T2 G1 2 इव (for इम) G3 तु, B D (except D1–3 6) मे, T1 G4 हि (for च) G2 शृणु च (by transp) G3 समरे (for शृणु मे) B D (except D1–3 6) राजेन्द्र (for मे पार्थ) M5 om मे — b) Ś1 K0–2 सुविनिश्चित, D6 पूर्वसचित (for चिन्तितम्) — c) K1 D1 3 M5 अमगल्य, D6 अमगल, T1 G M4 असकल्प, Cc अमागल्य, Ca अमङ्गल्य (as in text) T2 सकल्पध्वजत दृष्ट्वा (sic) — d) Ś1 Da2 युध्येय, Da1 D1–3 5 युद्धेय (for युध्येय) Dn2 M5 कदाचन (for कथचन) G1 3 न युद्ध रोचते मम (= 73d)

C 6 4966 B 6 107 80 K 6 107 80 °य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ।
शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिंजयः ॥ ७५
यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागतः ।
जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ७६
अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ॥ ७७
अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ।
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुं कथंचन ॥ ७८
तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ।
शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७९
न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम् ।
ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ॥ ८०
एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः ।
मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयी भवेत् ॥ ८१
एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम ।
ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ८२

संजय उवाच ।

तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ।

---

75 ^{a}) G1 स (for य) Ko Da1 द्रोपदो, K5 Dn2 द्रुपदो, Cc d द्रौपदो (as in text) — After 75^{ab}, D1 ins

430* अपुमास्तस्य पुत्रस्तु पूर्वमासीद्विशा पते ।

— ^{c}) D3 7 शिषडी Ko 2 समर(Ko रे)काक्षी, K3–5 B D M1 3–5 समराम(D1 व, D5 ज)र्षी, T2 M2 समरश्लाघी (for राकाङ्क्षी) — ^{d}) D1 सुतश्च समितिंजय

76 ^{a}) B2 D1 तथाभवच्च (D1 द्य) D1 स्त्रीपूर्वं — ^{b}) D1 पूस्त्वम् (for पुस्त्वम्) B D (except D1–3 6) T1 G4 समागत, M2 उपागत — ^{c}) Dn1 चापवतोपि (for च भवन्तोऽपि) — ^{d}) G2 पूर्वम् (for सर्वम्) D3 6 यथाभवत् (for यथातथम्)

77 ^{a}) B2 T1 G2 4 वीर (for शूर) — ^{b}) K4 G2 मामेव (for मामेव) Ko 2 B D (except D1–3) तीक्ष्णैर्, T1 G क्षिप्रम् (for तूर्णम्) — ^{d}) G3 अभिद्रुत्य तु, M4 अभिद्रवत (for द्रवतु) K1 S दसित (G2 M4 त), D3 सयुगे (for दशित) Ko 2 अभ्यद्रवददसित (sic)

78 ^{a}) Dn1 reads 78^{a} in marg T G3 4 M2 4 असकल्प°, Cd अमङ्गल्य (as in text) Da D5 न प्रहर्तुमभीप्सामि (= 78^{c}) — ^{b}) T2 तु (for च) D1 विशा पते (for विशेषत) — ^{c}) D2 M1 3 5 अभीच्छामि, D6 T2 अभीप्स्यामि K5 न प्रहर्तुमिहेच्छामि, D2 न च प्रहर्तुमिच्छामि — After 78^{c}, Da1 reads 78^{b} and *repeats* 78^{c} — Da2 om (hapl) from गृहीतेषु (in 78^{d}) up to पश्यामि (in 80^{a}) — ^{d}) Ko 2 D6 T2 M1 3 5 गृहीतेषु, K3 D2 तेषौ, K4 B Da2 Dn D3 5 7 T1 G M2 4 तेषु, K5 °तोपि (for तेषु) D1 गृहीताख्रो विशेषत

79 Da1 om 79 (cf v l 78) — ^{a}) T2 तदनतरमासाद्य, M3 5 तदनतर समासाद्य (hypermetric) — ^{b}) D3 6 पाडवाना (for पाण्डवो मा) S1 Ko 1 मा, G1 3 M1 3 4 वा (for मा) — ^{c}) Ko 2 3 T2 घातयितु, K1 चातयितु, D1 घातयत, D3 6 °यता; T1 G4 शातयिता, G1–3 शातयितु (for घातयतु) — ^{d}) D5 भरतर्षभ (for भ)

80 Da1 om न त पश्यामि (cf v l 78) — ^{a}) D1 6 लोकेस्मिन् (for लोकेषु) — ^{b}) K1 om यो K2 4 B Dn D4 7 8 मा हन्याद्य (for यो मा हन्यात्) Ś1 Ko 1 समुद्धत, K2 द्धृत, Da1 °द्यता, M2 3 5 °द्यत (for द्यतम्) — ^{c}) K3 5 D2 6 महेष्वासात् (for महाभागात्)

81 ^{a}) S पार्षत तु (T2 तस्मादेन) (for एष तस्मात्) — ^{b}) K3 किंचिदन्य, K5 D2 कश्चिदन्य, B1 2 Da Dn1 D5 पाचाल्य त, S क्लीबमद्य (for कचिदन्य) T2 शिखडिन, M1–3 5 ममाप्रिय (for ममाग्रत) — After 81^{ab}, K4 B Da Dn D4–8 *repeat* 71^{ab} — ^{c}) G3 मा (for मा) K3 M4 पातयति, D1 घातयतु, T2 सादयतु (for पात) — ^{d}) K3 5 D2 एष ते, T2 वधार्ह (for एव ते) K5 Dn D1 2 ध्रुव, Da D3 5 T2 M ध्रुव (for भवेत्) B D4 6–8 एव तव जयो ध्रुव

82 D3 om 82^{ab} — ^{a}) T1 G एव (for एतत्) K3 कौतेय — ^{b}) D1 2 G2 यथोक्त (for °क्त) B4 Dn2 D4 6–8 मम सुव्रत (for वचन मम) — ^{c}) D2 T G4 जेष्यति, D3 G1 M जेष्यथ (for °सि) B4 Dn2 D4 6–8 सग्रामे धार्तराष्ट्राश्च — ^{d}) B4 Dn2 D4 6–8 हन्या सर्वान्समागतान्, D1 3 धार्तराष्ट्रान्सराजकान्; T2 न्सबाधवान्

अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८३
तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।
अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ८४
गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ८५
क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।
पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ८६
यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज ।
तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ८७
नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ।
इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ८८
कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ।
जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ८९

श्रीकृष्ण उवाच ।

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।
क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९० C 6 4982 B 6 107 96 K 6 107 96

83 M1–3 5 om the ref — [a]) K1 Da2 D5 ते तु ज्ञातास्, K2 तेनुज्ञात्वा, K4 5 अनुज्ञातास्, B1 4 D4 ते तु ज्ञात्वा (for तेऽनुज्ञातास्) Ś1 K0 1 तदा, D6 ययु (for तत) Da1 पार्थं (for पार्था) — [b]) D1 स्व (for स्व) Ś1 स्वशिवर (for स्वशिबिर)

84 [a]) B1 T1 G4 यथोक्तवति, D6 अथोक्तवति, T2 तथोक्तमति — [d]) S सव्रीड (T1 G1 4 M1–4 ळ, T2 ळम्) (for सव्रीडम्) Ś1 सब्रवीदिदमब्रवीत् (sic), D1 इद वचनमब्रवीत् After मिद, K1 (erroneously) *repeats* from कुरु (in 83[d]) up to मिद (in 84[d])

85 Before 85, Ś1 K0 1 D1 6 T1 G M2 ins अर्जुन उवाच — [a]) T1 G4 M1 3 4 कुरुणा, T2 M2 5 कुरूणा (for गुरुणा) K2–4 B Da Dn D1 3 5 6 कुरु, G2 काल (for कुल) K1 2 वृद्धेण T2 दीपेन — [b]) K3 कृतयज्ञेन, T2 कुरुवृद्धेन (for कृत प्रज्ञेन) — [d]) K4 B Dn2 D4 7 8 M4 योद्धास्मि (for योत्स्यामि) K1 वाधव (sic), Dn1 माधव (for व)

86 [a]) K2 D1 क्रीडिता, K3 क्रिडता, K5 व्रीडिता (for क्रीडता) M5 [अ]पि (for हि) D1 वय नाथ (for मया बाल्ये) — [b]) D1 महामते, T1 G द्युति, T2 त्मना (for मना) K5 वासुदेवस्य महात्मन (hypermetric) — [c]) K2 3 Da Dn D1–3 5 6 पांसु(Dn1 [*sup lin*] सु)रू(Da1 °रु)षितगा (Dn1 मा)त्रेण, T2 M4 कुठितगात्रेण — [d]) D6 महता (for महात्मा) K2 परुषीकृता, B1 3 4 D3 G3 पुरुषीकृत, Co d परुषी (as in text)

87 [a]) Ś1 K0 1 T G M4 तस्याहम्, Dn2 तथा (for यस्याहम्) D1 अवि (for अधि·) Da2 [अ]ग, D6 [अ]के (for [अ]ङ्कं) — [b]) D1 तदा, T2 बाल्ये (for बाल) T2 M4 काले (for किल) Da1 M2 गदाग्रज, D1 सहाग्रज (for गदाग्रज) — [c]) K2 तातेति वोच, K5 तातेत्यवाप, D6 8 तातेत्यवोचन् (D8 चत्), M3 5 तावत्यवोच — [d]) D6 पिता, M2 पित (for पितु)

88 [a]) K0 तात (for तातस्) K5 D2 पिता, D1 3 विभो (for पितुस्) — [b]) K3 कौरव (for भारत) K5 D1–3 पितुस्तातोस्मि तेनघ (K5 D2 कौरव), B1 तातोस्मि भरतर्षभ, D6 ततोस्मिनिति भारत (sic), M1–3 5 तातोस्मीति च भारत — [c]) D6 बाले, G1 3 बाल (for बाल्ये) — [d]) G2 यस्य (for य· स) T2 युध्य (for वध्य) D1 कथचन, D3 कथ मम

89 [a]) K5 बाधतु, D3 (marg *sec m* as in text) वर्षतु K3–5 B Da2 Dn D2 4–8 M5 सैन्य मे (by transp) Da1 कथ वध्यतु सैन्येन, D1 काम निहतु सैन्यानि, T G M1–4 सैन्य मे वध्यता (T2 M4 हन्यता) काम (G2 काल्ये) — [b]) D1 पितामह (for महात्मना) — [c]) K0 2 वा तु, K5 D2 6 T2 M4 [s]स्तु वा (by transp) — After 89, T G M1 ins

431* कथमस्मद्विध· कृष्ण जानन्धर्मं सनातनम् ।
न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेद्धि पितामहे ।

[(L 2) G1 विवृद्धे· (for च वृद्धे) G2 प्रहरेय (for रेद्धि)]

90 Before 90, K3 4 D3 T2 ins कृष्ण उवाच, B Da Dn D4 5 7 8 M वासुदेव उवाच, D6 T1 G2 4 श्रीभगवानुवाच, G1 3 भगवान् (for श्रीकृष्ण उवाच) — [a]) T1 G4 त्वया, M4 पुरा (for वध) — [b]) T1 G3 4 M4 वध, G1 2 कथ (for पुरा) — [c]) Ś1 क्षत्रे धर्मे, M1 क्षत्रधर्म Ś1 स्थिता, K5 तत, D2 सत (for स्थित) — [d]) K0 T2 चैन, Da1 D5 नेद (for नैन) K3 हनिष्यति, D8 वधिष्यसि (for हनि ष्यसि)

C 6 4983 B 6 107 97 K 6 107 97 °पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम् ।
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९१
दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
हन्ता भीष्मस्य पूर्वेन्द्र इति तन्न तदन्यथा ॥ ९२
न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
त्वदन्यः शक्नुयाद्धन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९३
जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम ।
यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९४
ज्यायांसमपि चेच्छक्र गुणैरपि समन्वितम् ।
आततायिनमामन्त्र्य हन्याद्घातकमागतम् ॥ ९५
शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय ।
योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥ ९६

अर्जुन उवाच ।

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ ९७
ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम् ।
गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ ९८
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।

---

91 K5 D2 om 91[ab] — [a]) B1 रणात् (for रथात्) Ś1 K0 1 तात, K2 तूल (for पार्थ) — [b]) B D (except D1–3 6) क्षत्रिय युद्धदुर्मद, S वज्रपाणिरिवाचल Ca cites युद्धदुर्मद — [c]) T2 नागत्वा, G2 निहत्य, M1 3–5 नाहत्य Da2 यदि (for युधि)

92 M om 92 — [a]) K2 4 B D (except D1–3 6) T1 G दृष्टम्, T2 सृष्टम् (for दिष्टम्) D1 एव (for एतत्) Cv दिष्टमेतत् (as in text) — [b]) D1 3 (m^rg sec m) भविष्यसि (for ति) K4 अय गम्यते (sic), G2 [अ]पि शस्यते (for [अ]वशस्य ते) K3 5 D2 3 6 गमिष्यस्यवशोपि सन् (K5 त्यवशोपि स), B Da Dn D4 5 7 8 Ca गमिष्यति यमक्षयं — [c]) Ś1 K0 1 T2 G3 हत, K2 हतु, K5 नाह (for हन्ता) K0–2 भीष्मस्तु (for °स्य) K4 सृष्टोसि, T1 G4 बाणेन, T2 पूर्वेण, Cd पूर्वेन्द्र (as in text) B D (except D1–3 6) यद्दृष्ट हि पुरा पार्थ — [d]) K4 भविता, B D (except D1–3 6) तत्तथा, T G2–4 इति (G3 इती) यन् (for इति तन्)

93 [ab]) K2 नव (for न हि) K3 5 D2 6 दुप्रधर्षं, D1 3 नरव्याघ्र (for दुराधर्ष) Da1 व्यात्तासनम्, G2 दडपाणिम् (for व्यात्ताननम्) T2 M न चैन पुरुषव्याघ्र समरेष्वनिवर्तिन — [c]) K2 हर्तुम्, B2 गतुम्, Dn2 D4 7 8 योद्धुम् (for हन्तुम्) — [d]) G1 3 चक्रधर (for वज्र)

94 [a]) K4 T G2 4 भीष्मं प्रति, G1 3 शिष्य प्रति, G2 (inf lin) शीर्षं प्रति (for जहि भीष्म) K2 3 B D T2 M स्थिरो (T2 तो) भूत्वा, K4 महाराज (for महाबाहो) — [b]) T2 M चेमा गिर (for चेद वचो) — [c]) Ś1 K0–2 यदुवाच, M4 अथो (for यथो)

95 [a]) T2 मायासम्, Cc अपास (for ज्यायासम्) K2 4 B Da Dn D4–8 Cc वृद्ध, T G विप्र (for शक्र) K3 5 D2 3 M अपि चेज्ज्यायस विप्र, D1 शस्त्र हस्त तु वै विप्र — [c]) Ś1 आततायनम्, Ca c d °तायिनम् (as in text) K1 आमन्त्र, K2 3 5 B D S आयात (for आमन्त्र्य) — [d]) D2 घत्तिकम्, Ca d घातकम् (as in text) K4 B Da Dn D2–8 आत्मन, K5 आहित (for आगतम्) D1 हन्याद्घ्नत तु चात्मन, T1 G2 4 हन्यादेवाविचारयन् (= Manu 8 350[d])

96 [a]) K3 5 Dn1 D2 6 T2 M स्थिरो, Cc स्थितो (as in text) — [b]) M1 2 धनजय (for य) — [c]) T2 बोद्धव्य (for योद्धव्य) — [d]) K3 5 D2 जेतव्य, T2 G1 3 प्र(T2 प)ष्टव्य (for यष्टव्य) K0 3 5 Da2 D2 चानु(K0 Da2 °न)सूयि(K5 यु)भि ; D1 च महात्मभि°, T G4 अ(T2 चा)नसूयिभि, G1–3 अनसूयुभि M4 प्रजाश्चाप्यनसूयिभि

97 [a]) Da1 Dn1 (before corr) D2 G3 शिखडि (for °ण्डी) D1 निधने, Ca न (as in text) — [b]) K2 भीमस्य (for भीष्मस्य) D2 पुरतो (m भविता as in text) K3 भृश (for ध्रुवम्) — [c]) D1 दृष्ट्वा त, G3 दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वैव) D1 यदा (for सदा) — [d]) T2 G1 पाचाल, G3 पाचाल्ये, M1–3 5 पाचाल्याद् (for ल्य) T2 अतिवर्तते (for विनि°)

98 [a]) K5 वय च (for ते वय) D7 समुखे (for प्रमुखे) — [b]) K2 4 B D (except D1–3 6) पुरस्कृत्य (for स्थापयित्वा) — [c]) K1 पातयिष्यामि, D3 T G1 3 4 घातयिष्याम (D3 T2 G1 °मि) (for पातयिष्याम)

99 [b]) T2 M पातयिष्यामि (for वार°) K1 मावकै (sic), K4 B4 शायकै — [c]) D2 शिखडी च-

शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो भीष्ममेवाभियास्यतु ॥ ९९
श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा जाता पुरुषः समपद्यत ॥ १००

संजय उवाच ।
इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
शयनानि यथास्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च तथा भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।
ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
वाद्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २

C 6 4095
B 6 108 2
K 6 108 2

K3 4 B Da Dn D2 4 5 7 8 T2 M युधा श्रेष्ठ, D1 8 महेष्वास, G2 तु धार्ष्ट्य[र्ष्टद्यु]न, G3 यथा श्रेष्ठो — d) B1 Da Dn1 D5 हि (for [अ]भि) K3 D1-3 T1 G M2 °यास्यति, K4 B Da Dn D4 5 7 8 योध(Da1 D5 °ज)येत् D6 °धास्यति, M4 योत्स्यति (for यास्यतु)

100 a) K2 B4 Dn2 D4 7 8 M4 हि, B3 M1-3 5 मे (for ते) — b) M1-3 5 हता (for हन्या) T2 शिखडिन — c) G1 3 स्त्री वै (for कन्या) D2 7 त्वेषा, T1 G3 4 M ह्येष, T2 ह्येतत् (for ह्येषा) G1 परा (for पुरा) B Da Dn D1 4 5 7 8 भूत्वा, D2 T1 G4 M1-3 . जात°, T2 मात°, M4 जातं (for जाता) — d) K3 समपद्यत्, T2 जायत (for पद्यत) — After 100, S ins

432* सजय उवाच ।
अर्जुनस्य वच श्रुत्वा भीष्मस्य वधसयुतम् ।
जहृषुर्हृष्टरोमाण सकृष्णा पाण्डवास्तदा ।

[(L 1) T2 M इत्यर्जुन- (for अर्जुनस्य) — (L 2) G3 सकृष्णां (for सकृष्णा) T1 G4 M1 तथा (for तदा)]

101 All MSS (except D1 3 8) om the ref — a) D6 एवं ते (for इत्येव) K3 5 D2 6 समय (for निश्चय) — b) K1 साधव, K2 D8 °बाधवा, T1 G4 माधव (for °माधवा) K3 पाडवाश्च समाधवा, D2 पाडवै सह माधव — After 101ab, N T G ins

433* अनुमान्य महात्मान प्रययुर्हृष्टमानसा ।

[K5 D2 अभिजग्मुस्त्वरान्विता (for the post half).] On the other hand, M ins after 101ab T2 subst for 101cd

434* स्वान्स्वान्गृहानभिगतास्ता रात्रिमवसन्सुखम् ।

— K2 B1 2 4 D1 3 4 7 om 101cd — c) K3 यथा-योग्य, D2 स्वानि, G2 °र्हाणि (for यथास्वानि) — d) K1 पुरुषर्षभ, D8 पुरुषोत्तमा, T1 G4 भरतर्षभा

Colophon om in S1 K0 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K3 B1 mention only नवममह (B1 ह्न), B3 नवमदिवसयुद्धादिक, D2 8 नवम (D8 मोय) युद्धदिवस, D7 भीष्मयुद्धे नवमदिन, M4 दशमेह्निके D2 cont समाप्त — *Adhy name* D6 पाडवाना भीष्मस्य वधो मन्त्ररचन, T G4 भीष्मवधोपायप्रश्न (T2 °यनिश्चय), G2 भीष्मवधनिश्चय, M1-3 5 भीष्मवधोपाय(M2 °धोप)श्रवण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 65, Dn2 (sup lin) M5 106, D6 102, T1 G 103 (as in text), T2 M3 4 105, M1 2 104 — *Śloka no* Dn1 98, Dn2 106, D5 107, D6 111

104

1 K0 1 (K1 with the ref) om (hapl) 1 — b) Ś1 अभ्यद्रवत, K4 अभ्यधावत, Dn2 अत्यवर्तत (for अभ्यवर्तत) — c) K2 B1 Dn2 D4 5 7 8 पाडवांश्च, D8 पांडवा वा, T2 पाडवश्च K2-5 B D T2 M1 4 कथ, T1 G4 यथा (for तथा) K2 B1 4 Dn2 D4 7 8 भीष्मस् (for भीष्म)

2 a) K2 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 Cd ततसे पाडवा

C 6 4996 B 6 108 3 K 6 108 3

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ४
चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ।
द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९
एवं व्यूह्य महत्सैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १०
तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम् ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ११

सर्वे — ^{c}) S1 नाद्यमानासु, K2 B Da2 Dn D4-8 ताड्य, K3 5 D1 T2 M हन्य, Da1 ताड्यमानस्तु (for वाद्यमानासु) Ś1 भीरेषु, Dn1 भरेषु (by corr भरीषु) — ^{d}) T2 M1 5 [आ]हतेषु (for [आ]नकेषु)

3 ^{a}) K1 2 4 B Da1 ध्या(K2 धा)यत्सु, Cc ध्मायत्सु (as in text) K3 दधिवर्षेषु, D5 वृद्धिवर्णे (submetric) (for दधिवर्णेषु) S ध्मायमानेषु (G2 घोषमाणेषु) शङ्खेषु — D5 om 3^{b}–4^{b} — ^{b}) Da1 जलेषु च, D6 om (hapl), S पाडवे(T1 G2 4 M1 2 रे)षु, Cc v जलजेषु (as in text) — ^{d}) K3 निर्गता, T1 G निर्ययु (for निर्याता) T2 M3-5 निर्ययु पाडवा रण (T2 रणे), M1 2 पाडवा निर्ययू रण

4 D5 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) K4 B1 2 व्युह (for व्यूह) D3 बाहो (for राज) — ^{b}) Da1 °र्हण (for र्हणम्) — After 4^{ab}, D1 reads st 10–15 and then 4^{cd} — ^{d}) Ko अग्रम्, D1 3 6 मुख (for अग्र)

5 D3 om 5^{ab} — ^{a}) Da1 वक्र (for चक्र) — ^{c}) Dn1 द्रौपदेयाश्च — ^{d}) K3 चापि (for चैव) T2 G2 M सौभद्रश्च महारथ

6 K3 5 om (hapl) 6^{a}–9^{b} — ^{a}) Da1 सात्यकीश् (for किश्) — ^{b}) D6 तस्य (for तेषा) Da1 G2 °रथा (for °रथ) — ^{c}) G3 तथा (for तत) — ^{d}) B1 4 Dn2 पचालैर्, D2 6 G1 3 4 पांचाल्यैर् (for पाञ्चालैर्) D1 बहुभिर्वृत (for अभिरक्षित)

7 K3 5 om 7 (cf v l 6) — ^{b}) D6 तदा, G1-3 प्रभो (for प्रभु) — ^{c}) Da1 प्रययु (for °यौ) — ^{d}) D1 विनद्य (for नादयन्) Da1 M2 भरतर्षभः (for भरतर्षभ)

8 K3 5 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) Da1 D1 2 6 च (for तु) — ^{b}) Ś1 Ko 1 रक्षित (for संवृत) D1 स्वेनानीकेन संवृत, D6 स्वसैन्येनाभिस — ^{c}) D3 द्रुपदश्च T1 G4 तु (for च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 महाबाहो (Da1 हु), D1 तत पश्चान् (for महाराज) — ^{d}) T1 G तस्य (for तत) T1 G4 पार्श्वम् (for पश्चाद्) K1 उप[? पा]वहत्, M2 अपाद्रवत् D1 महाराजमुपा

9 K3 5 om 9^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) B2 4 Da Dn1 D1 2 4-8 कैकेया, Dn2 D3 कैकया (for केकया) — ^{c}) K5 स्वय त, Ca जघन (as in text) K1 3 4 B D (except D2) T G1 4 M1 3-5 पालयामासु — ^{d}) D1 धर्म (for पाण्डु) T1 G पाडवेयश्च राक्षस (G1 तव सैन्यस्य मारिष)

10 For sequence in D1, cf v l 4 — ^{a}) Ś1 K2 D3 व्यूह, T2 विभ्य (for व्यूह्य) K3 4 B Dn2 D2 4 7 8 महासैन्य, T1 G4 महाबाहो, T2 M तु तत्सैन्य, G1-3 महाव्यूह (for महत्सैन्य) — ^{b}) Da Dn1 (before corr) D5 M2 पाडवस् (for °वास्) M2 om (hapl) from तव (in 10^{b}) up to प्रययु (in 11^{d}) K5 तत्र (for तव) — ^{c}) K3 अभ्यद्रवत, T2 M1 4 वर्तत, M5 °वर्तत (for द्रवन्त)

11 For sequence in D1, cf v l 4 M2 om 11 up to प्रययु (cf v l 10) Da Dn1 D5 om 11^{a}–13^{b} — ^{a}) D1 तावका (for कुरवो) D6 सर्वे (for राजन्) — ^{b}) D1 कृत्वा भीष्म (by transp) K4 B Dn2 D4 6-8 T1 G M1 3 5 महारथ (for °बलम्) — ^{c}) K3 आगत्य (for अग्रत) — ^{d}) D2 युधि, D6 रणे (for प्रति)

पुत्रैस्तव दुराधर्षैं रक्षितः सुमहाबलैः ।
ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १२
भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः ।
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि ।
आसुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ १८
तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०
ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१
ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः ।
संप्राद्रवद्दिशो राजन्काल्यमानं महारथैः ॥ २२ * C 6 5015 B 6 106 22 K 8 106 22

12 For sequence in D1, cf v l 4 Da Dn1 D5 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) K4 damaged for पुत्रैस्तव K2 4 B Dn2 D4 7 8 T1 G4 दुराधर्षों (for धर्षैं) — ^{b}) K2 रक्षत, D1 रक्षित T2 M2 स (for सु) K8 D2 T2 महाबल (for लैः) — K5 om 12^{cd} — ^{c}) T2 कृपो (for ततो) K1 महेश्वास — ^{d}) D6 पुत्रस्यास्य, T2 पुत्राश्चास्य K1 B2–4 Dn2 D1–4 7 8 T2 M महाबल, G1 8 विशा पते (for महारथ)

13 For sequence in D1, cf v l 4 Da Dn1 D5 om 13^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) K1 भगदेवस् (for दत्तस्) — ^{d}) Ko अनुद्रुतौ, K2 अनुद्रुतौ, K3–5 D2 उप (D2 पा) स्थितौ, D1 6 अनुस्थितौ (for अनुव्रतौ)

14 For sequence in D1, cf v l 4 — ^{a}) K1 T2 काम्भोजराजो — ^{b}) M3 5 सूत (for तत) — ^{c}) Ś1 मागदश्च, D2 मागधस्तु — ^{d}) T2 M कौसल्यश् (for सौबलश्) K8 सु-, D1 3 6 स, D2 तु (for च) K4 बृहद्रथ, Da1 महद्बल (for बृहद्बल)

15 For sequence in D1, cf v l 4 — ^{a}) B1 4 Dn2 D4 7 8 तथैवान्ये, Da1 G3 तथैतरे, M1 3 4 अथे° (for तथेतरे) — ^{b}) Da Dn1 (m as in text) D5 सुदर्शप्रमुखा D1 3 S रथा (for नृपा) — ^{c}) Ś1 जघान (for जघन) Da1 पालयामास — ^{d}) K3 5 D2 6 S (except T2 M4) मारिष (for भारत)

16 K4 om. (hapl) 16^{a}–17^{b} — ^{b}) T2 तदा (for युधि)

17 K4 om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{c}) Ko 1 निघ्नता (for तां) D2 T2 M2 5 तेषां, T1 G4 सैन्यान् (for राजन्) — ^{d}) D5 यमद प्रविवर्धनम्

18 ^{a}) Da1 D3 अर्जुन (for न) Ś1 Ko 1 राजन् (for पार्था) — ^{c}) D6 T2 भीष्मयुद्धे K1 [s]भ्यवर्तंत, Da1 [s]भ्यवर्तते, M4 [s]भवत्त तु (for ऽभ्यवर्तन्त) — ^{d}) Ś1 विव्यधाज् (for विविधाञ्)

19 ^{a}) Ś1 Ko–2 ततो (for तत्र) K2 भरत (for भा) K2 भीमे तु — ^{b}) K3–5 B D (except D1) S (except G2) ताडितास् (for पीडितास्) K2 तावकैः, D5 तावकान् (for तावका) K3 5 D2 6 योधपुगवा (for तावका शरैः) — ^{d}) K2 ययौस्तदा (sic), T1 G द्रुतो गता, T2 ययुस्तथा (for ययुस्तदा)

20 ^{b}) G1 2 महारथा (for °थ) — G1–3 om (hapl) 20^{c}–22^{d} — D5 *repeats* 20^{cd} after 21

21 G1–3 om 21 (cf v l 20) B2 om (hapl) 21^{c}–23^{b} Ś1 Ko–2 *repeat* 21^{cd} after 23^{ab}. — ^{c}) D3 T G4 M1–4 धारयितु (for वार°) — ^{d}) B1 तावकाना (for पाण्डवाना) K3 महाचमू, T1 G4 महाबल (for महद्बलम्) — After 21, D5 *repeats* 20^{cd}

22 B2 G1–3 om 22 (cf v l 21, 20) — ^{a}) K3 Dn2 D1–5 7 8 T1 G4 M तत्, D6 च, T2 ते (for तु) — ^{b}) T2 हन्य (for वध्य°) — ^{c}) Ko सप्राद्रवन्, K4 damaged, B3 Dn2 D4 7 8 सुसंप्राप्त (for संप्राद्रवद्) B1 3 4 D (except D1–3 6)

C 6 3015 a B 6 108 23 K 6 108 23 त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी ।
यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४
कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः ।
विनिघ्नन्सोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५

संजय उवाच ।

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः ।
पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ २६
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च ससृञ्जयान् ।
अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ २९
स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे यत्तान्वारयामास सायकैः ।

दश दिश (for दिशो राजन्) — d) Ko 1 Cd कल्य मीन, K3 पाल्य°, D2 पाल्य, D6 T2 ताड्य (for काल्य)

23 B2 om 23ab (cf v l 21) — a) M5 त्रातर (for त्रातार) K5 नाधिगच्छत, D3 नाध्यगच्छतस् (for गच्छन्त) — b) K4 T1 G तावकास्तु (G1 3 °श्च) विशां पते — After 23ab, Ś1 Ko-2 *repeat* 21cd — c) Ś1 Ko 1 बा(Ko व)ध्यमान (K1 ना) (for वध्यमाना) — d) D1 G2 पाडवा (for वै) T2 M पाडुपाचालसृजयै

24 ab) T2 युध्यमानं, M5 वध्यमान Ś1 बलै (for बल) K5 तत्र (for पार्थैर्) K3 तत्र भीष्मो, K4 B Da Dn D3-5 7 8 दृष्ट्वा पार्थैर् (by transp), D1 सर्वं दृष्ट्वा, D2 तत्र दृष्ट्वा K3 दृष्ट्वा, Da1 D3 भीष्म (for भीष्म) D3 पराक्रमै (for पराक्रमी) — c) Ko यदाकार्षीद्, Da1 यदकार्षं (for कार्षीद्) — d) K2 Da1 सजय (for °य)

25 Ś1 Ko 1 3 om (hapl) 25 — a) K5 B3 D2 3 स कथ, B4 कथ च, D1 कथ स, T1 G त कथ (for कथ वा) S (except M2) पार्ड्वा (for वान्) Da1 युद्ध (for युद्धे) — b) D1 उद्यताख, D2 प्रत्युद्धात, S द्याता (for द्यात) T G M4 परतपा, M1-3 5 महारथा — K5 om 25cd — c) B3 समरे (for सोमकान्) K3 4 B Da Dn D4-8 वीरस् (B3 क्रुद्धस्) (for वीरास्) D2 3 विमुचन्साय कान्वीरस्, S निघ्नतो मामकान्वीरास् (T2 M °न्छूरास्) — d) K2 4 B Dn2 D4 6-8 तदाचक्ष्व ममा(K4 B माम)नघ, T2 M1-3 5 तन्मे ब्रूहि (T2 भीष्म) यथातथ

26 a) B3 Da2 आचक्ष्यते, Da1 आदक्षे ते, D1 आचक्ष्येह, D2 °क्ष्वे ते, D3 क्ष्ये ते, D6 क्षत, T1 G4 M2 3 4 आचक्ष्वे तन्, T2 शृणुष्व तान्, G1-3 आचक्षे तन् S1 महाराजे, D6 °भाग (for °राज) — b) K2 पितामह, K4 B D (except D1 2 6) S (except T2) पिता तव (for पितामह)

27 a) K3 प्रहृष्ट मनस, K3 T2 प्रहृष्टमानसा D1 सर्वे (for शूरा) — b) Do पाडुपूर्वज — c) K4 5 D3 T1 G युध्यतस् (G2 त) (for निघ्नन्तस्) — d) D1 पुत्रस्य तव (by transp)

28 a) K3 D2 6 नरव्याघ्र, D1 तथा दृष्ट्वा (for मनुष्येन्द्र) — b) T2 तव (for नर) — c) Ś1 ना मृषत, K5 नातृप्यत, Da1 नामृश्यत K3 5 D2 6 ततो, D1 3 G2 रणे (for तदा) — d) K4 damaged K5 D2 सैन्यघात, T2 परिघात, G1 3 सैन्या, M पर घात (for सैन्यघात) K5 D2 कृत परै, D3 तदा परै°, D6 कृत परै (for रणे परै) Da1 परे (for परै) K3 सैन्यघातकृत परै, D1 सैन्यघ्न त रणाजिरे

29 a) Ś1 Ko-2 पाडवाश्च, Da1 न पाडवान्, M4 स पाडवानां (hypermetric) (for स पाडवान्) Ko-2 4 5 Dn1 D1 2 T2 G2 महेष्वासान् (for ष्वास) — b) Ś1 पचालाश्च, Da1 पाचालाश्च (for °लाश्च) K3 T1 G स(K3 om स)पाचालान्ससृजयान्, B Da2 Dn D4-8 पाचालांश्चैव स, D1 सोमकान्सृजयै सह, T2 M सहपाचालसृजयान् — After 29ab, K2 B Da Dn D2 (*repeating* it in its proper place) 4-8 read 30cd — c) K2 अभ्यद्रवति, K3 D1-3 T2 M1-3 5 अभ्यवर्त(K3 M3 र्तं)त, B Da Dn D4-8 M4 वर्षं (D3 °र्षं)त (for °द्रवत) K1 दुर्धर्षं, K5 Da1 दुर्धर्षं (for °र्षस्) T1 G4 भीष्मो रणे दुराधर्षस्, G1 3 अभ्यद्रवद्दुराधर्षस्

30 a) D1 समरे (for प्रवरान्) — b) D1 बल

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ ३०
निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ।
रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ३१
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् ।
गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३२
तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ।
पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमिवासुराः ॥ ३३
शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निशिताञ्शरान् ।
दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ ३४
मण्डलीकृतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ।
संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ॥ ३५
तद्दृष्ट्वा समरे कर्म तव पुत्रा विशां पते ।
विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ॥ ३६
पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ।
युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः ।
न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ३७ C 6 5012 B 6 108 38 K 6 108 39

क्षयमथाकरोत् — After 30^{ab}, D1 ins

435* भीष्म परमसंक्रुद्ध शरैः सनतपर्वभिः ।

— D1 om 30^{cdef} — ^{c}) K4 B Dn2 D4 6–8 M4 आत्तशस्त्रो B Dn2 D3 4 6 8 M4 यत्नाद् (D3 8 त्नान्), D2 जित्वा, T2 M1–3 5 यत्तो (for यत्तान्) — K3 om 30^{d}–31^{c} — ^{d}) K4 B1 4 शायकैः (for सा) — K4 om 30^{ef} K2 B Da Dn D2 (*repeating here*) 4–8 read 30^{ef} after 29^{ab} — ^{f}) D4 7 8 M4 सितैर् (for शि) Ś1 K0–2 आजलिकैस्, Ca d अञ्ज (as in text) M2 3 5 अपि (for तथा) — After 30, B Da Dn D4–8 ins

436* नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ।

[B3 D5 प्रवेपितैः (for प्रवेरितैः)]

31 K3 om 31^{abc} (cf v l 30) — ^{a}) T2 M न्यहनत्, G2 जघान (for निजघ्ने) Da1 क्रुद्ध (for क्रुद्धो) — ^{b}) K4 B Da2 Dn D3–5 7 8 श्व चामित, K5 °श्वमयुत, Cc d श्वममित (as in text) K0 Da1 हस्त्यश्ववा(K0 स)मित बहु, D1 °श्वरथवाजिन°, G1 damaged, M श्वसमितिं बहु — ^{c}) M5 रथिन K0 1 D1 S पातयन् (M2 पारयद्) (for ऽपातयद्) — ^{d}) K3 D (except Da1 Dn1) G2 3 पुरुषर्षभ, M षोत्तम (for षर्षभ)

32 ^{b}) K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 T G M4 5 पदाता(G3 °ता)श्च (for तींश्च) T G2 4 धरातलात् (T2 लान्), G1 3 धरातले, M धरागतान् (for समागतान्) — ^{c}) T2 गजेंद्रेभ्य, G3 गदेभ्यश्च (for गजेभ्यश्च) — ^{d}) K2 B1 Dn2 D4 7 8 जयकारिण, K4 विदध भय, B2–4 Da Dn1 D5 जयकाङ्क्षिण (B4 णा), D3 विचरन्रणे, T1 G श्वादधद्भय, T2 M4 व्यधमद्रणे, M1–3 5 व्यचरद्रणे (for विदधद्भयम्) D1 निजघ्ने गजयोधिन, D2 6 शराश्च (D2 परेषा) विकिरन्रणे

33 ^{a}) G3 तदेक (for तमेक), T G2–4 क्रुद्ध (for भीष्म) — ^{b}) T1 G3 4 चर (for त्वर) D3 M4 महारथा — ^{d}) K2 वज्रपाणिर्, K3–5 B D (except D1 8) S °हस्तम् (for पाणिम्) T1 G2–4 इवामरा

34 ^{ab}) T2 M विमुचन्वि(T2 द्वि)शिखाञ्छितान् (for ^{b}) D5 शक्रशनिसमस्पर्शान्विप्रमुचति शिताछरान् (sic) — ^{c}) S1 K3 Da1 दिक्षु दृशत (sic), K0 5 दिक्षु दृश्यत, T2 दिक्ष्वभ्रूश्यत K2 वर्मासु (sic), M4 सग्रामे (for सर्वासु) — ^{d}) D1 स धारयन् (for सधार°)

35 ^{a}) K4 Dn2 D4 6–8 भूतम् (for कृतम्) — ^{b}) M1–3 5 धनुर्नित्यम् (by transp) — ^{cd}) G1 damaged K3 सग्रामो, D1 भीष्मस्य (for सग्रामे) D8 युद्धमानस्य (for युध्य) Ś1 K0–2 चक्रपाणि(K1 नि)निभ महत्, K3 4 B D T2 M शक्रचापोपम महत् (for ^{d})

36 G1 damaged — ^{a}) D5 T2 G3 त दृष्ट्वा D8 वीर्यं (for कर्म) — ^{b}) K3–5 B D S (G1 damaged) पुत्रास्तव (by transp) — ^{c}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 गत्वा, D1 2 जग्मु (for प्राप्ता)

37 G1 damaged — ^{a}) G2 दृष्ट्वा (for भूत्वा) — ^{b}) K3 Da1 D2 3 T M2 5 प्रेक्षत (K3 D2 3 त), D5 6 प्रेक्ष्यते (D6 °त) (for प्रैक्षन्त) K4 भरतर्षभ, B4 पितर रणे, T2 पितरस्तव (for पितर तव) — ^{c}) K4 B1 2 युद्धमान (for युध्य) Ś1 K0–2 D1 भीष्म (for शूर) Da1 युध्यमानरणे शूरा — ^{d}) Da1 M2 विप्रचित्तम् (for चित्तिम्) K0 2 इवासुरा D1 शूरं परबलार्दन — ^{e}) D2 न चैव (for न चैन) — ^{f}) M4 इवातर (for इवान्तकम्)

38 G1 damaged — ^{a}) B1 सग्रामे, T G2–4 M

C 6 5032 B 6 108 40 K 6 108 40 दशमेऽहनि संप्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः ।
अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ ३८
तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ३९
स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४०
काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन ।
यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ४१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्छितः ।
उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ४२
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयंकरम् ।
मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ४३
दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं स मया बहुशः श्रुतः ।
जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ४४
पाण्डवाना प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४५

निर्वृत्ते — e) G2 ददाह (for अदहन्) D1 भल्लै (for बाणै) — D4 om (hapl) 38^{d}–39^{a} — d) T2 कृष्णवत्येव (for वर्त्मेव)

39 D4 om 39^{a} (cf v 1 38) — a) D6 शितैर् (for त्रिभिर्) — b) K3 Da1 अभ्यविध्य, D3 अभ्यबध्यत्, T G2–4 M4 प्रत्यविध्यत्, M1 3 5 अत्य° — c) K3 Da1 D3 आशिविषम् (D3 पम्), G1 3 आशीविष G1–3 क्रुद्ध (for °द्धं) D1 आशीविषसमप्रख्यैर् — d) G2 हालाविषम्, M1 3 काले सृष्टम्, Ca कालमृष्ट (for कालसृष्टम्) D1 निर्दहन्निव चक्षुषा, G1 3 कालसृष्ट इवातक

40 a) Da1 सुतेना (for स तेना) K3 D2 [अ]पि, D4 G3 M5 [अ]भि, Cc [अ]ति (as in text) T2 G2 क्रुद्ध, M4 क्रुद्ध (for विद्ध) — c) K2 3 B D2 6 इव (for अपि) Da Dn D4 5 7 8 अभि (Da1 °नि) छ (D8 छ) दन्निव क्रुद्ध, D1 ततो भीष्मो महाराज, D3 अनिच्छिन्नश्च सक्रुद्ध, T G पुनर्नालोकयत् (T2 G2 °यन्) क्रुद्ध, M अनावलोकयन्क्रुद्ध Cc cites अतिछदन् — d) D3 अनिच्छन् (for प्रहसन्)

41 Before 41, D6 ins भीष्म उवाच — a) S (except T1 G4) प्रहर, Ca c d अभ्यस (as in text) K5 वामोरु, T2 मा वा त्व, G2 मा वाह, G3 मा वाग (for वा मा वा) K0 काममभ्यवसामावा (sic), D1 काममभ्याहतान्बाणान्, D6 (sup lin) त्व ममाभ्यासगा मा वा (orig as in text, cancelled) — b) Ś1 K0 1 5 T G4 M4 5 त्वा (for त्वा) T2 शिखडिन (for कथचन) — Ś1 K0–2 om 41^{cd} — c) K3 5 D2 येन, D1 एव, T2 सैव (for यैव) K5 शिखडिन, Da2 यैव हि त्वा, T2 G1–3 M1 2 4 5 यैव त्व हि T1 G4 M3 यैव त्व विहिता धात्रा — d) K4 damaged S त्व हि (by transp) D5 शिखडिनं (for °ण्डिनी)

42 Before 42, D6 ins सजय उवाच — c) K1 3 4 D2 3 उवाच समरे भीष्म, B Da Dn D4 5 7 8 उवाचैन तदा (Dn2 D4 7 8 तथा) भीष्म — d) Ś1 K0 Da2 D1 5 6 सृक्किणी (K0 णी), D2 सृकिणी, D8 T G1 2 4 M2 5 सृक्कणी, G3 सृग्विर्णी, M1 3 4 स्रक्कणी (for सृक्किणी) K2–4 B Da2 Dn D2 4–8 T G4 M परिसलिहन् (for लेलिहन्) — After 42, D1 ins

437* सर्वमेव महायुद्ध श्रुतवन्त महारणे ।

43 Before 43, D6 ins शिखण्ड्युवाच — a) Ś1 K1 G3 त्वा (for त्वा) D1 कुरुश्रेष्ठ (for महाबाहो) — b) K0 2 3 Da1 D2 6 S भयकर, K5 भयावह, B1 क्षयकर (for क्षयकरम्) — c) M2 युद्ध तु (for ते युद्ध) — d) Da1 D2 3 6 जामदग्न्येन K4 D1 2 6 चैव हि (for वै सह)

44 K0–2 om (hapl) 44 — a) K4 दिव्यस्तु ते, B1 2 दृष्टश्च ते, B3 दिव्यश्च य, D6 दिव्यो हि ते, G2 दिव्यमेतत् (for दिव्यश्च ते) Ś1 D1 3 T1 G4 M1 3 5 प्रभावो य, K3 5 प्रतापोय, B3 प्रभावस्ते — b) B1 Dn2 D4 7 8 मया च (for स मया) D6 बहुधा (for श) — c) K3 5 तथाह ते, D1 प्रभाव हि, D2 त्वयाह ते, T2 M प्रभाव च — d) D2 [ऽ]थाह (for ऽद्याह) S त्वया योत्स्याम्यह (T2 G1 M योत्स्ये ह्यह) सह (T2 M4 सदा, T1 *both* सदा and सह)

45 a) K3 5 D2 कर्तुम्, K4 damaged (for कुर्वन्) — b) K4 नरेश्वर, D1 परतप, D2 रथोत्तम; S महद्रिय (for नरोत्तम) — D4 om (hapl) 45^{cd} — c) K3 अथ (for अद्य) K2–4 B Da Dn D1–3 5–8 T G1 4 त्वा (for त्वा) G4 बाध°, T1 यौध° (for योध°) — d) T1 G भरत° (G2 भारत°) (for पुरुष) Ś1 रणेन पुरुषोत्तम

ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ४६
काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिंजय ॥ ४७
एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची परंतपः ।
कालोऽयमिति संचिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ॥ ४९
अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्शरैः ।
अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५०
न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ।
तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ॥ ५१
अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष ।
अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५२
नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५३
अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप ।
वारयन्रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ५४ C 6 5049 B 6 106 55 K om

46 a) K2 4 B D ध्रुव च त्वा, T G M4 कृपा त्यक्त्वा, M1-3 5 क्षिप्र च त्वा K3 ध्रुव त्वा निहनिष्यामि — b) K1 मेग्रत — c) T2 G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) K2 4 B Da Dn D4-8 च (D6 तु) म(D5 त)द्वाक्य (for वचो मह्य) — d) K2 4 B2-4 Dn2 D4 8 यत्कृत्य, Da2 D6 यत्क्षेम (for यत्क्षम) T1 G4 ते तदाचर (for तत्समा) D2 क्षत्रमत्र समाचर

47 a) Ko D6 अभ्यव, T2 आश्वासि, G1 M1 3-5 अस्यसि, G2 M2 युध्यस्व (for अभ्यस) Ko सा मा वा, K5 वात्मान (for वा मा वा) Da1 D5 काममभ्य(D5 °भ्या)समापन्न (sic), D1 काममभ्यासितान्बाणान्, G3 त मामस्यग वा मा वा (sic) — b) K2 जीवद् (for जीवन्) K2 D1-3 6 विमोक्षसे, K4 B1 3 4 Da2 Dn D4 5 8 प्रमोक्ष्यसे (for विमोक्ष्यसे) — c) Ś1 D1 सुहृष्ट, K1 Da1 सु(K1 स)दृष्ट, T2 सुदुष्ट, Ca सुदृष्ट (as in text) Da1 भीष्मो, S अद्य (for भीष्म) — d) S1 समितिसजय (sic), K2 मितिसजय (sic), S कुरुनदन (for समितिंजय)

48 Before 48, N ins सजय उवाच — a) K1 एतम् (for एवम्) G2 तदा (for ततो) — c) K4 damaged Ko अभिध्यत, K2 M5 अवध्यत K1 राज, B4 Dn2 D4 7 8 भीष्म (for राजन्) — d) B1 प्रतुन्न, B3 प्रतुदन्, B4 सतुन्न, D2 8 प्रतुन्नं, D4 सनुन्न, D6 7 स तुन्न (for प्रणुन्न) K4 वाक्यशायकै, Da1 वायसायकै B2 तुन्न वाक्यश्च सायकैः, S प्रतुदन्वाक्यशरैर्भृश

49 b) Ś1 धनजय, K3 B D महारथ (for परतप) — c) S निश्चित्य (for सचिन्त्य) — d) K1 शिखडीनम्, K2 °ण्डिनम् K3 5 D2 अनोदयत्, D1 अथाब्रवीत् (for अचोदयत्)

50 Before 50, D6 ins अर्जुन उवाच — a) D2 T1 G4 अनुयोत्स्यामि (for °यास्यामि) — b) K3 5 D2 6 परान्विद्राव्य (D6 °ध्वाद्य°) सायकै, S परान्वित्रासयन्रणे — c) K3 5 D1 2 T2 G3 M3-5 अभि(D1 2 भ्य)द्रवत्, G2 अतिद्रव (for अभिद्रव) Ś1 Ko 1 त्व(Ko 1 त्वं)सरब्धो, D3 6 T1 G1 2 4 M1-4 सुसक्रुद्धो — d) K4 B2-4 D5 भीमपराक्रम (for °पराक्रमम्)

51 K3 5 D2 om 51^ab — ab) D1 शक्त पीडा (by transp) M कर्तुं शक्तो (by transp) T G कर्तुं शक्ता महाबला (for b) — c) K3 5 D2 न हि तेद्य भय तस्माद् — d) K3 D1 वीर, K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 यत्नाद्, M धीरो (for वीर) K3 अभिद्रव, D1 5 उपा(D5 अभि)द्रवत्, T2 अभिव्रज (for द्रव) B1 यत्न साधयस्व पितामह (= cf 35^cd)

52 a) Ko 1 D3 8 (the last two before corr) T2 अह त्वा, K5 अह तु, D6 अह त्वा (for अहत्वा) — b) Ko 1 यास्यामि, K3 योत्स्यसि, D6 [अ]पास्यसि, T2 हास्यसि, G3 यास्यति (for यास्यसि) Da1 D2 मारिष, S भारत (T2 G4 M1 3 5 °त) — c) D2 अवहासो, T G M2-5 अपहास्यो (G2 °सो) T1 G4 सैन्यस्य (for लोकस्य) — d) D2 भविष्यति (for °सि)

53 a) Da2 Dn1 D5 6 नावहास्यो (D6 °स्यौ), D2 न वै हास्या, T G M2-4 नापहास्या (for नाव°) — b) K3 5 D2 (by corr) 6 परवीरहन् (D2 orig हा) (for परमाहवे) Ko भवे परममाहवे — c) K3 यत्त (for यत्न) — d) Dn1 सादयस्व, Ca c साध° (as in text) — After 53, T G M1 read (hapl) 58.

54 Ś1 Ko 1 om (hapl) 54 — a) Da1 रक्षणे (for °ण) — b) K2 4 B D (except D1-3) महाबल

C 6 5050 B 6 108 57 K 6 108 57 द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।
चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महारथम् ॥ ५६
सौमदत्तिं रणे शूरमार्श्यशृङ्गिं च राक्षसम् ।
त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५७
कुरूंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १
केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम् ।
त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।

(for परतप) — ^{d}) K3 5 D1 3 T G4 M साधय (M5 °क) त्व, G2 वारय त्व (for साधयस्व)

55 ^{b}) D1 शल्य, D3 च सु, S (except M4) च स (for चाथ) — ^{d}) D1 बाह्लि(*and* ह्ली)कं सैंधव तथा

56 ^{b}) Ś1 K0 1 T2 काभोज च, Da Dn1 (before corr) D5 M2 काबोजश्च M2 सुदक्षिण — ^{c}) T1 G महा (for तथा) — ^{d}) K1 M1 (*sup lin*) माधव (for मागध) K1 2 4 B1-3 D (except D1 2 6) T2 M महाबल, K3 °व्रत, T1 G मनस्विन (for महा रथम्)

57 ^{a}) Da1 D3 G1 M2 4 सोमदत्तिं, D1 6 T G2 4 सोमदत्त K1-3 5 B D (except D1) तथा (for रणे) D2 वीरम् (for शूरम्) — ^{b}) Ś1 अर्ष्यशृंगिं, K0-2 4 B Da1 Dn D4 6-8 T1 G4 M2 आर्ष्यशृंगिं, K3 Da2 D1 5 आर्ष्य(D1 °र्षि)शृग, K5 आर्षिशृंगिं, D2 आर्ष — Ś1 K0 om 57^{cd} — ^{e}) D1 समरे (for च रणे) — M4 om 57^{f}–58^{e} — ^{f}) T1 G साधय त्व पितामह

58 T G M1 read 58 after 53 M4 om 58^{abe} (cf v l 57) — ^{a}) K3 D2 गुरू(K3 रू)श्च, K5 गुरून्हि, D3 कुरूश्च (for कुरूंश्च) — ^{b}) K1 2 यचैषां (for ये चैषा) K3-5 B D T2 M1-3 5 युध्य(K4 B1-3 युद्ध, K5 यत)मानान् (Da1 °मान) महाबलान्, T1 G यत(G1 युध्य)मानान्महारथान् — ^{c}) S (M4 om) अहमावारयिष्यामि — ^{d}) K3 D2 6 योधयस्व, K5 योधस्व प्र, G2 साधय त्व (for साधयस्व) B2 महारथ (for पितामहम्)

Colophon om in K3 Dn1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 D2 mention only दशमयुद्धदिवस, K4 B3 Da D5 दशमेऽह्नि (K4 cont भीष्माभिपतन, B3 cont सग्रामे), M1 2 दशमे हनि, D6 दशमदिवसयुद्ध, T2 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T2 M1 2 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) K5 101, Da2 (*sec m*) 66, Dn2 T2 M3 4 106, D6 103, T1 G4 104 (as in text), M1 2 105, M5 107 — *Śloka no* Dn1 D6 60, Dn2 D5 59

105

1 Dn1 reads the ref in marg, om 1^{ab} — ^{c}) Ś1 D6 पचास्य, T2 पाँचाल — ^{d}) Ś1 धृतव्रत, K5 जित (for यत)

2 ^{a}) D1 पाडवानीक, T1 G पाडवा युद्धे (for पाण्डवानीके) — ^{b}) B1 2 4 Dn D4 7 8 M3 उदायुधा — ^{c}) K3 D2 6 त्वरमाण (for माणास्) K1 तदा, K5 तथा (for त्वरा)

3 ^{a}) D1 चैव (for भीष्म) — ^{b}) D1 दशमे

अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम् ।
कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४

संजय उवाच ।

नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ।
निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ५
अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः ।
अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ६
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ७
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्व एवाभ्यवारयन् ॥ ८
दशमेऽहनि संप्राप्ते ततापरिपुवाहिनीम् ।
कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अशक्नुवन्रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १०
अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः ।
त्रासयन्रथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ ११ C 6 5086 B 6 109 12 K 6 109 12

दिने — e) S1 Ko–2 महावीरै, Da1 °वीर्यं (for वीर्यैः)

4 a) S1 Ko 2 Da1 नामृष्यामि, K8 मृष्यामि न (by transp) G1 3 भीष्मे (for भीष्म) T2 नामृष्यमरणे भीष्म (sic) — b) D1 प्रत्यायात, T2 प्रत्युत्थान, G1 M1 2 4 प्रत्युद्यान, M3 5 प्रत्याख्यान (for प्रत्युद्यात) K8 T2 M1 2 4 शिखडिन, K4 B D (except D1 2 6) G1 3 डिना (for ण्डिनम्) — c) K1 M5 कश्चिन्न, D2 कथ न, D3 कथ नु, T1 G4 अथ वा (for कच्चिन्न) Ś1 Ko 1 3 D2 (K3 D2 marg sec m as in text) 3 रथसगोस्य Cd cites रथसिंहो — d) Ś1 Ko 1 [अ]न्यत (for [अ]स्यत) K3 धनुर्वा तस्य शीर्यंत, K5 D2 3 धनुर्वाशीर्यदस्यत, S धनुर्वास्य (M2 र्वा न) व्यशीर्यंत

5 a) D2 नाशीर्यंत B1 4 Dn2 D4 7 8 चास्य (for तस्य) — b) Ś1 Ko 1 D2 (marg sec m as in text) 3 रथसगो Da1 न वाप्यभूत्, D2 3 न चास्य (D2 °भ्य) भूत् — cd) Ś1 Ko–2 वध्य° (for युध्य) K3 5 D6 T1 G समरे (for संग्रामे) D1 transp सग्रामे and भीष्मस्य — D1 om 5cf — e) Ś1 Ko–2 व्यनिघ्नन्, K3 5 D2 निघ्नत (K3 °त) K3 शूरान् (for शत्रून्) — f) Da2 सर्वैं (for शरैः) K1 समत° (for सनत°)

6 c) K3 D2 रथा, K4 B Da Dn D3–6 8 S तथा, D1 मह्या, D7 तदा (for रथ) — d) K3 5 D2 सुसयता, Da1 सुरुजिता (sic), D6 सुसस्थिता (for सुसज्जिता) S हया (G1 3 रथा) नामयुतानि च — e) Ś1 Ko 1 अभ्यद्रवत, Da1 M4 वर्तत, G1 M5 °वर्धत (for वर्तन्त) — f) K3 पितामह (for °महम्)

7 a) Ko 2 G2 3 यथा प्रतिज्ञा, K8 यथाप्रतिज्ञ Ko 2 T G2 4 कौरव्य — b) Da1 समर्तिजय, D5 समित, G3 समिर्तिजय, M4 °जयत् M1 (sup lin as in text) सव्यसाची धनजय — d) K5 समिर्तिजय, M5 °तिंजय (for °तिक्षयम्)

8 ab) M1 2 विनिघ्नत महेष्वास (by transp), M3 5 विनि (M5 अवि) घ्नत महेष्वासान् K1 परा (for परान्) — c) T1 G2 4 पाचाल्य (G2 °ल्या) D1 पाडवा सोमकै सार्धं — d) K4 B Da Dn D1 4 5 7 सर्वे ते ना (for सर्व एवा°) D4 °धारयन् (for °वार) K3 D2 6 सर्वत (D6 सर्वे त) प्रत्यवारयन्, D3 सर्वे नाभ्यवधारयन्, T1 G सर्वत प्रत्यवारयत् (G1–3 यन्), T2 M सर्वत समवारयन्

9 b) K4 B D (except D1–3 6) ततस्ता (for ततापं) T1 G4 युध्यत परवाहिनीं — c) Ko 1 कीर्यमाण K3 5 D2, 3 T2 G2 3 M की (K3 का) र्यमाण, Da D1 5 G1 की (D5 का) र्यमाणा (G1 °णा) (for कीर्यमाणा) D1 रणे (for शितैर्) D6 किरतो निसितैर्बाणै

10 a) M4 च (for हि), and महेष्वासा (for °स) — c) D5 अशक्नवन् D2 वारयितु (for रणे जेतु)

11 a) K5 T2 अथोपेयान्, D3 अथोप (m °त्त) मान् — b) K3 5 D6 महारथ, K4 B1, 2 4 Da Dn D2–5 7 8 S (except G1 3 M4) धनजय (for परंतप) — c) B3 द्रावयन्, Da1 Dn1 भ्राम° (for त्रास°)

C 6 5067 B 6 109 13 K 6 109 13 सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ।
शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १२
तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १३
जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।
दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १४
एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ १५
पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।
पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १६
यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने ।
तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १७
धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणमितस्ततः ।
भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ १८
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम ॥ १९
धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ ॥ २०

— d) K3 Da1 D2 बि(Da1 वि)भत्सुर्

12 a) K3 D2 ननर्दन्, D5 M1 व्यन , T2 G1–3 M3–5 लिन° (for विन°) Ś1 K0 चैव (for उच्चैर्) — b) D6 धनुर्ज्या, M4 गाडीव (for धनुर्ज्यां) T2 M1–3 5 व्याक्षिपन् M4 धनु (for मुहु) — c) B2 Dn1 M4 विक्षिपन्, Da D5 निक्षिपन्, G2 व्यकिरत् (for विसृजन्) — d) D3 T2 विचरन् (T2 °त्), G2 विसृजन् (for व्यचरत्) K5 कालविद् (for °वद्) D1 कालवद्व्यचरद्रणे

13 a) K1 वित्रस्तस्, Da Dn1 D5 वित्रेसुस् (for वित्रस्तास्) — b) Ś1 तावकान् Da1 भरतर्षभ — c) K5 Dn2 सिंहस्यैव Ś1 D1 महाराज, M2 महा राजन् (for मृगा राजन्) — d) D2 व्यद्रवतो K1 महाभय, D1 वने मृगा , T1 G रणाजिरात्, T2 M महारणात् (for °भयात्)

14 a) M3 5 द्रवत (for जयन्त) — b) K3 5 D1 2 6 M1 (*inf lin*) स्वसैन्य, M1 3–5 तत्सैन्य (for त्वत्सैन्य) K3 5 D2 पीडित तथा, Da Dn1 चा(Da1 वा)तिपी°, D1 5 6 S चापि पीडित, D8 वाभिपी (for चाभिपी°) — c) K3 5 D2 6 तदा (for ततो) — d) Ś1 K0 1 शरपीडित , S भृशदुःखित (for भृश पीडित)

15 Before 15, D6 ins दुर्योधन उवाच — c) Ś1 K0 दह्यते, T2 दहतो (for दहते) K3 सोमका न्सर्वान्, D1 S मामक सैन्य (for मामकान्सर्वान्)

16 a) T1 G4 M1–3 5 गागेय सैन्यानि (by transp.) — b) M1 2 संयुगे, M3 5 सर्वत (for सर्वश) — c) K3 5 D1 T1 G2–4 M युधि श्रेष्ठ, D2 कुरुश्रेष्ठ (for युधां श्रेष्ठ) D6 धनजयशरैश्चैव — d) K0 D8 कल्पमानानि, B4 वध्यमानानि (for काल्य) K4 D3 सर्वश (for सयुगे)

17 a) M3 (*sup lin*) 4 पशुगण D1 गोप , D6 काल , M2 बाल , Cd पाल (as in text) — b) Da1 D2 5 T2 M1 स कालयति (D5 om कालयति) — c) K3 5 D2 6 तथैव, M2 यथैव, M4 तथैतन् (for तथेद) — d) Da1 M5 तापन (for तापन) T1 G कालयत्येष फल्गुन

18 a) Da2 °शरे (for शरैर्) D1 भिन्न, G2 भग्नान् (for भग्न) — b) G2 द्रवमाणान् K2–4 B Da Dn D2–5 7 8 ततस्तत , D6 समतत (for इत स्तत) — c) K2 4 B Da2 Dn D4 6–8 [ऽ]प्येव, K3 5 D1–3 M1 2 [ऽ]प्येष, Da1 D5 [ऽ]प्येव, T1 G4 ह्येव (for ह्येष) B4 त्वरायुक्तो (for दुराधर्षो) — d) K2 विद्राव इति, D2 विद्रापयति (for वयति)

19 ab) K3 सात्यकी (for किश्च), and माद्रि° (for माद्री) — c) K4 B Dn2 D4 7 8 सु (for च) — d) K0–2 दहतो, K4 B1 3 Da Dn D4 5 7 8 (m as in text) M1 3 (*sup lin* as in text) 5 (*inf lin*) द्रवते, D1 दुहते (for दहते) D8 दहते वाहिनीं मम

20 a) K0 वीरो (for शूरो) — c) D1 2 6 वि द्रावयेता, T G विद्रावयेते, M विद्रावयते (M2 °पयेत) (for व्यद्रावयेता) D1 समरे (for सहसा) — d) K3 4 B Da Dn D2–5 7 8 S महारणे, D1 °मते, D6 °मृधे (for °बलौ)

21 a) D5 om सैन्यस्य — b) Ś1 K1 2 सर्वै स्तैस्तैर्, Da Dn1 D5 सर्वैरेभिर्, D1 एतै सर्वैर् (for

वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महाबलैः ।
नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २१
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम ।
पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ २२
एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः ॥ २३
दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते ।
पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥ २४
हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् ।
इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २५
अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे ।
अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ २६
अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं महत् ।
भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ २७ C 6 5063 B 6 109 29 K 6 109 31

सर्वैरेतैर्) K_4 B D (except D_1) M महारथै (M_4 °रथ) (for °बलै) —^{c}) M_3 नान्य (for नान्यां) D_1 हि पश्यामि, D_2 प्रपश्याम T G M_4 अन्यां गतिं न पश्यामि —^{d}) $Ś_1$ K_0 स्थातु, K_1 स्थात, K_5 स्थान, T_1 G स्थिते, T_2 स्थितो, Ca d स्थाने (as in text) M_4 स्थिते च त्वयि भारत

22 ^{a}) Da D_5 स ते (for ऋते) $Ś_1$ $K_{0\,1\,5}$ त्वा (for त्वां) S त्वामृते (by transp) D_1 पुरुषव्याघ्र —^{b}) K_4 B D (except $D_{2\,3}$) T_2 पराक्रम — K_3 om 22^{c}–23^{d} —^{c}) $K_{2\,4}$ B_1 Dn_2 D_1 S पर्याप्तस्तु, K_5 परिपूर्णो, B_{2-4} Da Dn_1 $D_{5\,8}$ Ca c पर्याप्तो तु (B_{2-4} प्तोतु), D_2 प्तोत्र, D_3 °प्तोसि, $D_{4\,7}$ प्तोतु, D_6 प्तो हि (for °प्तश्च) K_2 B_1 Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ शीघ्र (for क्षिप्र)

23 K_3 om 23^{abcd} (cf v l 22), $Ś_1$ $K_{0\,1}$ D_4 om (hapl) 23^{ab} —^{a}) D_1 ततो राजन् (for महाराज) —^{b}) B_4 तथा (for तव) —^{c}) D_1 च, D_3 स (for तु) —^{d}) G_3 नियतम् (for निश्चयम्) — After 23^{cd}, S ins

438* पातयिष्ये रिपूनन्यान्पाण्डवान्प्रतिपालयन् ।
प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवानां महात्मनाम् ।

[(L 1) M_4 पालयिष्ये $M_{3\,5}$ रथानन्यो, M_4 रथानन्यान् $M_{1\,3}$ परि (for प्रति°)]

—^{ef}) $Ś_1$ स प्रीरयन्, $K_{0\,2}$ स प्रेरयन्, K_1 सप्रेरयं, K_5 संतारयन्, B_4 सबोधयन्, Cc d संधारयन् (as in text) $K_{2\,4}$ B Dn_2 $D_{3\,4}$ (before corr) $_{7\,8}$ शातनो सुत, Da Dn_1 (m as in text) D_5 इदमेव तु (for शतनो सुत) S (M_5 *inf lin*) पुत्रमाश्वास (M_3 *sup lin* M_5 *orig* ज्ञाप) यत्तुभ्य नृपते (T G_4 M_1 °ते) शतनो सुत

24 Before 24, D_6 T_2 G_{1-3} $M_{1\,2\,4}$ ins भीष्म (D_6 भीष्म उवाच) —^{b}) K_4 B D (except $D_{1-3\,6}$) भूत्वा (for भव) K_1 पति (for पते) —^{c}) D_1 पूर्वकाले, Cc काल (as in text) B_2 तत्र (for तव) —^{d}) K_1 महाबल, Da_1 T_2 °बल, D_1 °रथ (for °बल)

25 ^{a}) K_{0-2} कृत्वा (for हत्वा) — D_3 om 25^{cd} —^{c}) $D_{5\,8}$ सग्राममप (D_8 °माद्यप, *sup lin* °मादप) यातव्यम्, S सग्रामादपयास्यामि —^{d}) T_2 G_2 ह्येतत् (for एतत्) S समाहित, Ca c ममाह्निकम् (as in text) —^{e}) K_3 $D_{1\,3\,6}$ T_2 $G_{1\,3}$ $M_{1-3\,5}$ चापि, G_2 चित्र, M_1 (*sup lin*) $_4$ चास्मि (for चाहं) K_5 इति तत्कथयाचक्रे, D_2 इति तत्कर्म कर्तास्मि —^{f}) $K_{3\,4}$ Da Dn_1 $D_{1\,2\,5}$ T_2 G_{1-3} M पुरुषर्षभ (Da_1 भ),

26 ^{a}) T M_4 वापि (for चापि) —^{b}) $K_{3\,5}$ B Da Dn D_{2-8} महाबल (Da_1 ल), D_1 यतो वृत S यथाबल (for महाहवे) —^{c}) K_4 B D_6 वाद्य हत (for वा निहत) K_2 D_2 स(K_2 श)ल्ये, D_1 शिष्ये, T_1 G_4 M_2 शिश्ये, Ca शेष्ये (as in text) —^{d}) G_3 शायिष्ये (for हनिष्ये) Dn_2 चाद्य, D_2 M_2 वाथ (for वाद्य) K_1 पाडव — After 26, S ins

439* अशक्या पाण्डवा जेतु देवैरपि सवासवै ।
किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबल ।

[(L 2) G_2 महाबला (for °बल)]

27 ^{a}) D_1 तत् (for ते) —^{b}) Da_2 $D_{1\,3}$ प्रतिमोक्षे, T_1 G प्रत(G_{1-3} क)रिष्ये, Ca प्रतिमोक्ष्ये (as in text) K_3 T G रण, Da_1 D_5 क्षण, D_1 रूण (for ऋण) B_3 Dn_2 $D_{1\,4\,7}$ तव (for महत्) —^{c}) D_1 °कृते (for कृत) Da Dn_1 D_8 राज्यं, T_2 वाह (for राजन्) K_5 भर्तृग्रासकृत राजन् —^{d}) $Ś_1$ K_0 D_3 निहत्य, Da D_5 नहत (for निहत) Da_1 मुख्ये (for °मुखे)

C 6 5084 B 6 109 30 K 6 109 32 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्शरैः ।
आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २८
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ २९
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३०
पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः ।
तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३१
हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ॥ ३२
पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः ।
प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ३३
न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् ।
उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३४
ते पाण्डवेयाः संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः ।
वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ॥ ३५
स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघैरिवासितैः ॥ ३६
पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

28 Before 28, D_6 ins सजय उवाच —[a]) $K_{1\ 3\ 4}$ B D (except Dn_2 D_3) G_{1-3} $M_{1\ 2}$ भरतश्रेष्ठ —[b]) $Ś_1$ प्रतिपन्, B Da_2 Dn $D_{4\ 7\ 8}$ Ca प्रवपन्, Da_1 D_5 युद्प(D_5 °य)त् (sic), D_3 प्रातपत्, T_1 G_4 प्रहरन्, G_{1-3} प्रकिरन् (for प्रतपन्) —[c]) K_4 दुराधर्षान्, Da_1 धर्षा (for धर्ष) —[d]) D_2 (marg *sec m* as in text) मनीषिणा (for अनीकिनीम्)

29 [a]) K_1 अनेकमध्ये —[b]) B_4 भरतर्षभ, Da Dn_1 D_{4-8} पुरुषर्षभ (Dn_1 D_4 भ) (for भरतर्षभ) S पाडवा पुरुषर्षभा —[c]) D_6 आशीविशम् —[d]) K_3 पाडव, D_2 पाडव, S गागेय (for पाण्डवा) $K_{3\ 4}$ B Da_1 Dn $D_{1-4\ 6-8}$ प्रत्यवारयन् (D_2 °यत्) (for पर्य)

30 [a]) B Da Dn D_{4-8} भीष्मस्तु, D_3 सप्राप्ते (for तस्मिंस्तु) —[b]) D_6 रूपम् (for शक्तिम्) — $Ś_1$ Ko_1 om (hapl) 30^d–32^a —[d]) Da Dn_1 D_5 यो (for सो) Da D_3 S कुरुनदन, D_2 °सत्तम (for नन्दन)

31 $Ś_1$ Ko_1 om 31 (cf v l 30) —[a]) $K_{2\ 5}$ B D (except $D_{2\ 4}$) T_2 G_{1-3} $M_{2\ 5}$ पाचालाना G_2 तु (for च) K_5 ज्येष्ठा, T_1 G_{2-4} शूरा, T_2 वीरा (for श्रेष्ठा) —[b]) K_2 B D (except $D_{2\ 3\ 6}$) महारथा, K_4 बल (for बला) —[d]) G_2 ज्वलन् (for जल) K_3 सूर्यम् (for सूर्य)

32 $Ś_1$ Ko_1 om 32^a (cf v l 30) —[a]) M_2 त्वया (for हत्वा) —[b]) D_3 तरश्विना (for °स्विनाम्) —[c]) Ko_1 सारोहाना, D_8 सागेह्णा, G_1 स्वारोह्णा K_5 हयाना च (for महाराज) —[d]) T_1 G रथानाम् (for हयाना) D_6 T G अयुत (for चायुत) K_3 $D_{2\ 3}$ T_2 G_2 M शुभ, B Da Dn D_{4-8} तथा, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ शत (for पुन) K_5 हत्वा चैवायुत शुभ

33 [a]) K_2 पूर्ण, Dn_2 पूर्ण, D_1 पुन (for पूर्णे) K_5 शतसहस्रे च, Dn_2 D_5 सहस्रेण (for सहस्रे द्वे) —[b]) $K_{1\ 2\ 4}$ B D (except $D_{1-3\ 6}$) पदाताना, S पत्तीना च (for पदातीना) $B_{3\ 4}$ Da_2 Dn $D_{1\ 3-8}$ T_2 $M_{1\ 2}$ नरोत्तम, T_1 G महाबल, M_4 नरोत्तम (for °म) —[cd]) K_4 damaged T_1 G द्वितीय (for विधूम)

34 [a]) $Ś_1$ Ko_{-2} चापि, Dn_2 $D_{2\ 4}$ चैव (for चैन) —[b]) T_1 G M_4 कश्चित् (for केचित्) T_1 G M_4 शक्तो, Da_1 शकुर् (for शेकुर्) —[c]) S उत्तरा दिशमास्थाय —[d]) K_4 दहतम् (for तपन्तम्)

35 [a]) $D_{1\ 6}$ पाडवा सु (for वेया) —[c]) Ko [अ]भिद्रवन्, K_3 D_3 [अ]भ्यद्रवद् (for द्रवन्) —[d]) K_2 शृजयाश्च, K_3 सृजयाश्च (for सृञ्जयाश्च)

36 [a]) $Ko_{1\ 4}$ B Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ सयुध्यमानो, D_1 अयुध्यमानो, D_3 प्रयुद्धमानो, S स वध्यमानो $Ś_1$ $Ko_{2\ 4}$ D_3 बलिभिर् (for बहुभिर्) —[b]) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ तथा (for तदा) —[c]) T_2 विप्रकीर्णो, M_{3-5} अवतीर्णो, Ca कीर्णो (as in text) $K_{1\ 2}$ B Da Dn D_{4-8} G_1 महामेरु, K_3 $D_{1\ 3}$ T G_{2-4} M महेष्वास, D_2 महाराज (for महाबाहु) —[d]) $K_{3\ 5}$ इवाश्रितै, K_4 Dn_2 T_1 G M_2 इवावृत, Da_2 D_5 इवामितै

१०६

संजय उवाच ।
अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।
शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १
न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।
हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।
तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते ।
समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ६
प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान् ।
यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७ C 6 5100 B 6 110 8 K 6 110 7

37 a) Ś1 Ko-2 पुत्रस् (for पुत्रास्) K5 D2 तव च, M1 2 तव तु (by transp) S1 K5 Da1 गागेय (for °य) — b) Ś1 K4 पर्यवारयत् (for वारयन्) — d) M3 5 तत्र (for ततो)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 mention only दशमयुद्ध दिवस, K4 B3 Da1 D5 दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), D6 दशमदिवसयुद्ध, G2 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T G2 4 M1 2 भीष्मप्रोत्साह (M2 द)न — *Adhy no* (figures, words or both) K5 103, Da2 (*sec m*) 67, Dn2 T1 G 105 (as in text), D6 104, T2 M3 4 107, M1 2 106, M5 108 — *Śloka no* Dn1 99, Dn2 D5 6 39

106

1 a) D2 अर्जुनश्च (for °नस्तु) D6 महाराज (for रणे राजन्) — b) D6 (m as in text) चेष्टित (for विक्रमम्) K4 दृष्ट्वा भीष्म पराक्रम — d) Ś1 Ko समभ्येत्य, T2 भ्येति, M4 ह्वेहि (for भ्येहि)

2 a) G3 हि (for भीस्) K3 5 D2 त्वयापि भीनैव कार्या, D1 न च भीतिस्त्वया कार्या, T2 न च भीस्तव कार्यं हि — b) T2 भीष्मम् (for भीष्माद्) — c) M3-5 एनान् (for एन) K3 5 D2 6 आशु (for तीक्ष्णै) — d) D2 M4 रथोत्तमान्

3 a) K1 2 पार्थेण (for °न) — b) T1 भरतर्षभ (for °भ) — c) = 5c — d) = 4d, 6f K3 D2 तत्पार्थ (for पार्थस्य) D1 पुत्रस्य तव पश्यत (= 5d)

4 M2 5 om (hapl) 4-6, T1 G4 om 4-5, Ś1 Ko 1 D5 M1 3 om (hapl) 4 D3 reads 4 in marg — a) D3 ततो (for तथा) — b) K4 बल (for °रथ) — After 4^{ab}, G1 3 read 6 — G1 3 om 4^{cd} — c) Dn2 D4 7 8 [आ]द्रवतो (for °ता) K5 शूरौ, B2 शीघ्र (for भीष्म) K4 हृष्टौ प्राद्रवता भीष्म, Da1 हृष्टा चाद्रवता भीष्म, D1 हृष्टा द्रवत भीष्म च, D5 हृष्टवान्द्रवतो भीष्म, T2 G2 अभ्यद्रवत (T2 द्रवेय) गागेय, M4 अभ्यद्रवत गागेय (= 3c, 5c)

5 T1 G4 M2 5 om 5 (cf v l 4) — b) K3 D5 6 कुंतीभोजश्च Ko-2 D6 T2 G1-3 M1 3 दंसि (D6 °षि)त, Dn2 M3 दंशि(M3 °सि)ता, Cd दंशित (as in text) — c) Ko D3 6 8 G1 3 M1 3 अभ्यद्रवत, T2 द्रवेय (for द्रवत) — M3 om (hapl) 5^d-6^e Dn2 D4 *repeat* 5^d-6^a after 6^e — d) D6 तव पुत्रस्य (by transp) T2 G1-3 M1 4 श्रुत्वा पार्थस्य भाषित (= 3^d)

6 M2 5 om 6 (cf v l 4), M3 om 6^{abcde} (cf v l 5); G1 3 read 6 after 4^{ab} — b) Da1 Dn1 धर्मपुत्रश्च, T1 G1-3 कुंतिभोजश्च (for धर्मराजश्च) — c) D1 T1 G4 अथेतराणि (D1 °णा) (for तथेतराणि) — d) K2 Da1 सर्वान्येव (for ण्येव) T1 G4 समस्ता (T1 °म ता)नि नराधिप, T2 G1-3 M1 4 समवेतानि भारत — e) K5 Da1 D1 5 समाद्रवत, D3 अभ्यद्रवत K5 ते दृष्ट्वा (for गाङ्गेय) — After 6^e, Dn2 D4 *repeat* 5^d-6^a — f) = 3^d, 4^d

7 a) K3 5 D2 तु (for च) — b) K3 4 B Da Dn D2-5 7 8 M1-3 5 समेतास्तान्, K3 सम तांस्तान्, T1 G M4 समवेतान् (for समेतास्तान्) D1 T2 सम

C 6 5101 B 6 110 8 K 6 110 8 चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८
धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ १०
तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्बहून् ।
विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११
सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति ।
वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् ।
भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ १३
सात्यकिं समरे क्रुद्धमार्श्यशृङ्गिरवारयत् ।
अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ १४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।

वेता महारथा — D1 om 7^{cd} — ^{e}) Ś1 यथाशक्तिर् (for शक्ति)

8 ^{a}) G1 3 चित्रसेन (for °सेनो) — ^{b}) Ś1 K1 चेकिताना, D5 T2 G1c 3 °तान (for तान) — ^{c}) Ś1 Da1 G3 भीष्मप्रेप्सु, D1 °प्रेप्सुर्, D2 प्रैप्सु, D3 T1 G1 4 प्रेप्सू, D6 8 भीष्म प्रेप्सु, T2 भीष्म प्रति (for भीष्मप्रेप्सु) Ś1 K0 D8 रणे यत्त, K1 रणे युतु (sic), K4 रणे जेतु, D1 नरव्याघ्र (for रणे यान्त) — ^{d}) Ś1 सिंह, K0 1 सिंह, K4 वृक, T2 गज, G2 वृषो (for वृष) K3 5 व्याघ्रशिशु (for °शिशुर्) D1 मृग सिंहशिशुर्यथा, M2 सौमदत्तिरपारयत्

9 M2 om 9 — ^{a}) T1 G1 3 धृष्टद्युम्नो G2 महाभाग (for °राज) — K3 om (hapl) 9^{b}–10^{c} — ^{b}) T1 G1 3 उपाद्रवत् (for गतम्) — ^{c}) B D S (M2 om) त्वरमाण (for °णो) K4 जेतु, D6 यात (for यत्त) — ^{d}) K0–2 D1 T2 G1–3 [अ]भ्यवा(K1 om वा)रयत्, K4 [अ]भ्यधावत् (submetric), M1 3–5 सौमदत्तिरवारयत् (cf 10^{d}) — After 9, T1 G4 M5 ins

440* त्वरमाण रणे यत्त सौमदत्तिरवारयत् ।
[Cf 9^{c}, 10^{d} M5 भीमसेन (for त्वरमाण)]

10 Ś1 K0 1 om (hapl) 10, K3 om 10^{abc} (cf v l 9) D6 transp 10 and 11, G2 transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{a}) T1 G रणे यत्त, D1 रणे क्रुद्ध (for सुसक्रुद्ध) — T1 G4 om 10^{cd} — ^{c}) T2 G1–3 त्वरमाण G1–3 रणे यत्त (for महाराज) — ^{d}) K3–5 Da1 D1–3 T2 G1 2 सो(K4 5 D1–3 सौ)मदत्तिर (Da1 °न्या)वारयत्, G3 सौमदत्तिश्च वार°, M कृतवर्माभ्यवार°

11 D6 transp 10 and 11 — ^{a}) K3 5 B D (except D1 5) S शूर (for वीर) — ^{c}) Da1 विकर्णै, G3 विकीर्णौ, M2 विकर्ण (for र्णौ) K3 दार° (for वीर) — ^{d}) Ś1 K0–2 प्रेप्सुर् (for इच्छन्) K2 भीमस्य (for भीष्मस्य)

12 ^{a}) K3 5 B D तथा राजन् (D1 महाराजन्) (for तथा यान्त) — ^{b}) K1 यतु (sic), K3–5 B Da Dn D1 2 4–8 या(K4 D8 या)त, D3 व्यात्त, S राजन् (for यत्त) — K3 om (hapl) 12^{c}–14^{d} — ^{c}) D4 7 8 सक्रुद्ध (for द्ध) — ^{d}) Ś1 यदि, K4 बली (for युधि)

13 K3 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K5 D2 3 6 T G1 3 4 घोरकर्माण, D1 M1–3 5 भीम (for क्रूर) — ^{b}) D6 M5 भैमसेनीं, G3 °सेनिर् (for सेनिं) M4 भैमसेनिर्महाबल — ^{c}) Da1 Dn1 D1–3 T2 G2 3 M3–5 निधन (for °न) Ś1 Da1 प्रेप्सु, M3 (*sup lin*) प्रेप्सुर् (for प्रेप्सु) — ^{d}) K1 [ऽ]भिद्रवद् (for ऽभ्यद्र)

14 K3 om 14^{abcd} (cf v l 12) — ^{a}) Ś1 क्रुद्धे, K1 क्रुद्ध, Dn2 D4 7 8 यात (for क्रुद्धम्) — ^{b}) Ś1 K0–2 5 B2 Da Dn1 D5 6 आर्ष्यशृगिर्, B3 आर्षै°, ° B4 आर्यै°, Dn2 D4 7 8 तव पुत्रो, D1 2 आर्षिश्रृगिर् K4 अधावयत्, Dn2 D4 7 8 न्यवारयत्, D2 6 अवाकिरत् (D6 °रन्) — After 14^{ab}, T G ins

441* भीष्मस्य वधमिच्छन्त पाण्डवप्रीतिकाम्यया ।
[T2 G2 °प्रिय° (for °प्रीति°)]

— ^{c}) K1 2 अभिमन्यु, M2 मन्युर् (for °मन्यु). — ^{d}) K2 यत, D8 यात (for यान्त) — ^{e}) K0–2 महाबाहु°, Da1 °राज, T1 G4 M2 °वीर्यं, T2 G1–3 M1 3–5 °वीर्यं (for °राज) — ^{f}) K0–2 कांभोज, M2–5 काबोज K1 प्रत्युवारयत्, M2 प्रत्यपातयत्

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १५
तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १६
अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश ।
दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १७
अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ।
भीष्मायाभिमुखं यातान्वारयामासुराहवे ॥ १८
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः ।
अभिद्रवत संरब्धा भीष्ममेकं महाबलम् ॥ १९
एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ।
अभिद्रवत मा भैष्ट भीष्मो न प्राप्स्यते हि वः ॥ २०
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ।
किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २१
इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २२
आगच्छतस्तान्समरे वार्योघान्प्रबलानिव ।
न्यवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २३ C 6 5116 B 6 110 25 K 6 110 25

---

15 a) D8 क्रुद्धौ (for वृद्धौ) — b) D1 3 T1 G M ससेनावरिमर्दनौ (M °सूदनौ), T2 सेनया परिवारितौ — c) Ś1 ततो क्रुद्धो, K3 5 D2 रथश्रेष्ठो, D1 3 6 S रणे क्रुद्धो (for तत॰ क्रुद्धो)

16 a) D1 2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — b) M5 भीमस्य (for भीष्मस्य) — c) G1 भारद्वाज (for जो) K3 5 D2 क्रुद्धो (for यत्तो) — d) M1–3 5 धर्मराजम् (for °पुत्रम्)

17 a) D1 रभसा, Ca °स (as in text) T G1 3 4 M क्रुद्ध (for युद्धे) G2 अर्जुन रणसक्रुद्ध — b) D2 शिषडिन (for शिख) — c) Ś1 D6 M2 3 5 भीष्मप्रेप्सुर्, K2 Da2 भीष्मे प्रेप्सु Da1 महाराजा, G2 °राज (for °राज) D1 भीष्मस्य निधन प्रेप्सु — d) K2 तपयत, K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 भास , D1 पात°, D5 त्रास (for ताप°) — e) K0 2 महाबाहुर्, K4 महाराज (for महेष्वासो) — f) K1 चरया° (for वारया°)

18 a) D1 युद्धे, T1 G M1 3–5 यौधा (for योधा) — b) Dn2 महात्मना, M1–3 5 °रथा (for °रथान्) — c) B Da Dn D2 4–8 T G3 4 M4 भीष्मस्य (for भीष्माय) K0 B Dn2 D4 7 8 T G4 M4 [अ]भिमुखान्, D1 विमुखा (for [अ]भिमुख) Da1 यावद्, M4 यत्ता (for यातान्) D3 भीष्ममाभिमुखान्यातान्, G1 2 M1–3 5 भीष्म ह्यभिमुखान्यातान्

19 a) G1 3 स्व (for तु) — b) K5 D2 T2 प्राक्रोशत, B1 Dn2 D4 7 8 °शस्तु, B3 शश्च (for शत) K5 समतत (for पुन पुन) — Ś1 om (hapl) 19c–20b — c) K B Da Dn D2 4 5 7 8 G3 M2 अभ्यद्रवत, D6 T2 अभिद्रवत K0–2 वेगेन, K4 B2–4 Dn2 D4 7 8 सरब्धो, B1 सक्रुद्धो, D2 सहृष्टो, D6 T1 G सक्रुद्धा (for सरब्धा) — d) K3 भीमम् (for भीष्मम्) K0 2 एको, K1 एका, D3 एक , M1–3 5 एव (for एक), K0–2 D3 महाबल°, K3 D1 °बला , K4 Da1 (by corr) a2 D5 T1 G रथ, B Dn1 D4 7 8 रथ , Da1 (orig) °रथान्, Dn2 D6 रथा (for °बलम्)

20 Ś1 om 20ab (cf v l 19) — a) K4 यथा, G2 एको (for एषो) D1 क्रुद्ध (for भीष्म) — b) S प्रयात (T2 यात) (for °याति) K1 3 D5 M3–5 कुरुनदन, D1 T2 G2 °न (for °न) — c) K0–2 4 5 B3 4 Da1 Dn2 D4 M4 अभ्यद्रवत, T2 अभिद्रवत M4 मा भ्यैष्ट (sic) — d) Dn2 D1 हि (for न) K3 प्राप्स्यसे, Da Dn1 D5 G2 M4 प्राप्यते (for प्राप्स्यते) Dn2 D1 न व , D2 ह वै, D6 हि न (for हि व)

21 a) K1 युद्ध, K3 5 D2 क्रुद्ध (for योद्धु) D1 अर्जुनेन स सयोद्धु — b) K3 5 D1–3 6 S नोत्सहेदपि (for तापि) M4 पावकि (for वासव) — c) M4 तत्किं (for किमु) K3 D6 8 T2 G1–3 वीरो, Da1 राजा, D1 M2 वीर, T1 भीमो, M3 5 घोर (for वीरा) — d) D5 रागसत्वो (sic) (for गत) B3 D2 G1 3 M4 चेतन , D6 जीविन (for °जीवित)

22 B4 missing from 22c up to 23b — c) Da D5 Dn1 G2 अभ्यद्रवत Da1 सरब्धा, S सक्रुद्धा (for सहृष्टा) B3 अभ्यद्रवत्सुसहृष्टा

23 B4 missing for 23ab (cf v l 22) — a) K2 4 B1–3 Da Dn D4–8 आगच्छमानान्, K3 प्रागच्छतस्तान्, D1 आगच्छतांस्तान् — b) Da2 Dn2 D5 G1–3 M वार्यौघान्, D2 4 वीर्यौघान्, D3 वार्यवौघान् (for वार्यौ°) Da2 D5 6 7 m प्रलयानिव, D1 T1 G M अचला इव (D1 °निव) (for प्रबलानिव) B3 पाडवाना महारथान्

C 6 5117 B 6 110 25 K 6 110 25 दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ।
भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २४
तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथान् ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते ।
दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्थो नात्यवर्तत ॥ २६
यथा वारयते वेला क्षुभितं वै महार्णवम् ।
तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २७
उभौ हि रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ ।
उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ २८
तौ तथा जातसंरम्भावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ २९
दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ॥ ३०
ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितम् ।
दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ३१
दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।

(= 18^{b}, cf 22^{b}), T2 वायोघाश्च नवानिल (sic) — ^{c}) K1 2 B3 4 Dn2 D3 4 7 8 अवारयत, D2 निवार , G3 न्यवारयत॰ (for न्यवारयन्त) — ^{d}) Ś1 Ko D1 3 M2 पुरुषर्षभ, K1 D2 °र्षभ , K3 भरत र्षभ

24 ^{c}) K4 जीवनाकाक्षी, D5 जीविताकाक्ष, D6 °कांक्षि — ^{d}) K4 अवारयत्, B4 उपागमत् (for उपाद्रवत्)

25 ^{a}) D1 पाडव शूरो — ^{c}) Ś1 अभिद्रवत, Da Dn1 D1 5 अभ्यद्रवत — ^{d}) Da2 Dn1 तव पुत्रा K2 Da Dn D4 5 7 8 महारथा , B2 °बलान् D1 तव पुत्र महारथ — For 25, S subst

442* अयोधयच्च समरे तव पुत्रो महारथ ।
[T2 अबोधयच्च]

26 ^{a}) K3 Da1 D6 तत्राद्भुतम् D2 3 T2 G2 अपश्यामश् — ^{b}) B4 चित्रयोधी (for °रूप) — ^{c}) B2 दु:शासन रथ Ko 5 प्राप्य (for प्राप्तो) — ^{d}) G2 स पार्थो (for यत्पार्थो) Ko 1 4 D1 2 4–7 8 (m as in text) T1 G4 M2 5 नाभ्यवर्तत, Da1 नात्यवर्तते, G1 3 न व्यवर्तत (G1 °ते)

27 K5 om 27^{ab} — ^{a}) D1 वातो, D5 माला, G2 वेला (for वेला) — ^{b}) K2 B Da Dn D1 3–5 7 8 T G2 4 क्षुब्धतोय, G1 3 घुष्यत्तोय (for क्षुभित वै) K3 D2 क्षुभ्यतम(D2 °त चा)र्णव महत्, K4 M क्षुब्ध (K4 °ब्ध , M4 °द्व) तोयार्णव महत्, D6 क्षुभित सागर भृश — ^{c}) Ś1 Ko 1 फ(Ko फा)ल्गुण (for पाण्डव) Ś1 Ko 1 वीर, M4 क्रुद्धस् (for क्रुद्ध) — ^{d}) D2 G1–3 M [ऽ]भ्यवार° (for न्यवार°)

28 Da Dn1 D5 om (hapl) 28^{ab} — ^{a}) K2 4 B Dn2 D4 7 T G1 3 4 M1 3–5 तौ, D8 M2 तु (for हि) — ^{b}) D7 M4 भरत, T2 समर , G1 3 परम (for भारत) — ^{c}) D3 सकाशौ (for सदृशौ) — ^{d}) Da1 कान्त्या दीप्ता, T1 G M दीप्त्या कान्त्या (by transp), T2 दीप्ता कान्त्यौ T1 G तथैव च (for च भारत)

29 ^{a}) K2 4 Dn2 D4 7 8 तथा तौ (by transp), D6 तथैव, G1 2 तौ तदा, M1–3 5 तौ रथी K2 °संरब्धा, D2 6 T2 G2 M1 3 5 °संरब्धाव् (for संरम्भाव्) — ^{b}) Ko Dn2 [अ]न्योन्य (for न्य) — ^{c}) Da1 महासख्ये, D2 महीसख्ये, T2 G1–3 M2 5 महासखे (for सख्ये) — ^{d}) Ś1 Ko Da1 T G यमशक्रौ (for मय)

30 Da1 om (hapl) 30^{a}–31^{b} — ^{b}) D2 3 5 विशिखैस्, D6 S निशितैस् D8 T2 शरै (for त्रिभि) — ^{c}) Ś1 K1 K2 सप्तत्या, T2 सहसा (for विंशत्या) — ^{d}) S सायकै (for संयुगे)

31 Da1 om 31^{ab} (cf v 1 30) — ^{a}) M1–3 5 महा° (for जात) — ^{b}) T2 ताडित (for पीडितम्) — ^{d}) Ś1 Ko समा(Ko म)र्दयत्, K3 D1 5 S समर्पयत् (for समार्प°) — After 31, S ins

443* यथैव पन्नगा राजिंस्तटाक तृषिता यथा ।
[T2 तटाकस्य, G1 °कास् (for °क) G3 तृषितस् (for °ता) T2 तदा, G3 M4 तथा (for यथा)]

32 ^{a}) K2 Dn2 D2 4 7 8 M2 त्रिभि (for तत) Da1 D1 G4 M1 क्रुद्ध (for क्रुद्ध) — ^{b}) T1 G4 विव्याथ K2 Dn2 D4 7 8 (before corr) G3 पत्रिभि (for पञ्चभि) — D1 om (hapl) 32^{cd} — ^{c}) Da

ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३२
ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः ।
यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३३
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ३४
दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुरुग्रो निशाकरम् ॥ ३५
पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते ।
विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३६
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी ।
आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवभिः शरैः ॥ ३७
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३८
तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः ।
अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ॥ ३९
अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।
यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
पार्थं च निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४०
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके ।
प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ४१
न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ।
यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२ C 6 5135 B 6 110 45 K 6 110 45

D4 T1 G4 M1 3 5 भरतश्रेष्ठ — ^{d}) Ś1 K0 1 शरै सुनिशितैस्त्रिभि

33 ^{a}) K1 लालाटस्थैस् K3 स तैर्, K4 Dn2 त्रिभिर्, Da Dn1 D5 च तैर् (for तु तैर्) T1 G4 बाणैस्तै (by transp) — ^{b}) K0 पाडुनदन, K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 पाडवो रणे, D1 3 S पाडवर्षभ (for पाण्डवोत्तम) — ^{d}) K0 T1 G अत्यतम् (for अत्यर्थम्) G3 उच्छ्रित (for °तै) D1 श्रृगैरग्निसमुत्थितै, D5 श्रृगैरर्थसमुच्छ्रितै

34 ^{a}) K2 महेष्वास — ^{b}) K0 1 तव पुत्रेण (by transp) — ^{d}) D6 किशुक (for किंशुक) B3 यथा (for इव)

35 ^{a}) K3 D2 तथा (for तत) K3 D2 क्रुद्ध — ^{b}) D2 (by corr *sec m* as in text) पार्थिव — ^{d}) Ś1 राहुरुग्र, K0 2 D2 3 राहुग्रस्तो (K0 2 °स्त), K4 B Da2 Dn D4–8 राहु पूर्णं (D4 र्णं) (for राहु रुग्रो) D2 3 निशाकर

37 ^{b}) K2 4 B D (except D1–3 6) रथं चास्य त्रिभि शरै — ^{d}) K0–2 पुत्र त B4 Dn2 D4 7 8 निशितै (for नवभि)

38 ^{b}) Dn2 भीमस्य (sic) (for भीष्मस्य) Ś1 K0–2 Da Dn1 D2 5 T2 G2 स्थित (for स्थित) — ^{d}) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्) Ś1 K0 1 चार्दं (K1 °द) यत् (for चार्पं)

39 ^{a}) M5 महाराजा (for °राज) — ^{b}) Ś1 K0–2 D1 6 °कर्षण (D6 °कर्षन), K4 B Da Dn D4 5 7 8 तापन (for कर्शन) — ^{c}) B2 3 संप्रैषीद्, D3 अप्रेषद्, Ca अप्रैषीद् (as in text) K3 अन्यान्, D3 बाणान् (for घोरान्) T1 G M अप्रेषयच्छरान्घोरान्, T2 प्रेषयत्सायकान्राजन् — ^{d}) D2 कालदडोपमान्, D6 यमदष्ट्रोप Ś1 K0–2 शितान् (for बहून्)

40 K2 om 40 D4 om (hapl) 40^{cdef} — ^{d}) D3 अभून्महत्, M अभूत्तदा (for इवाभवत्) — ^{e}) D3 पार्थश्च (for पार्थं च) B1–3 Da Dn1 D5 नवभिर् (for निशितैर्) — ^{f}) Da1 अविध्य, D3 आविध्य, T2 अविध्य (for अविध्यत्) D3 तनय (for तनयस्)

41 ^{a}) B1 तत पार्थौ, Da1 damaged, G2 रोषितोपि (for तत क्रुद्धो) K3 पार्थं, D8 पार्थ — ^{b}) K2 Da1 कार्मुक, T2 कै (for °के) — ^{c}) T2 G1–3 M निशितान् (for समरे) — ^{d}) D2 शिलासितान्, T2 M1–3 5 शिलीमुखान्

42 ^{a}) K5 निमज्जस्ते, D1 व्यराजत, D2 M4 न्यमजत, M3 न्यमज्जुस्ते K3 5 महावेगास् (for राज) — ^{c}) D1 सिंहा, T2 हसो (for हसा) Ś1 K0 महाभोगास्, K1 D6 महाभागास् (D6 °गा), K4 D2 भाग (for महाराज) — ^{d}) Ś1 K0 2 तडाक, Da2 D5 तटाग, D1 S तटाक (for तडाग) D2 प्रतिपेदिरे (for प्राप्य भारत)

43 D6 om 43^{abcd} — ^{a}) B3 ताडितश् (for पीडितश्) S चापि (for चैव) B1 पुत्रास्ते, B3 ते पुत्र (by transp) — ^{c}) D1 त्यक्त्वा; T2 भित्वा

C 6 5138 B 6 110 45 K 6 110 45

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत् ।
अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४३
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते ।
अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४४
शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रः पुरंदरम् ।
निर्बिभेद महावीर्यो विव्यथे नैव चार्जुनात् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

संजय उवाच ।
सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं तदा ।
आर्ष्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १
माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ।
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २
तथैव राक्षसो राजन्माधवं निशितैः शरैः ।

(for हित्वा) G1 3 M1-3 5 पार्थरथ, G2 पार्थं रथात् (for पार्थं रणे) Ś1 Ko-2 शूर (for तूर्णं) — ^{d}) K4 B1-3 Da Dn D4 5 7 8 M2-5 आव्रजत् (D8 °न्), B4 आगमत्, G4 (*also* as in text) आययौ — ^{f}) D3 T2 M भीष्मो द्वीपो (by transp) Ca c cite द्वीप D1 भीष्मस्त्राता तदाभवत्

44 M om 44-45 — ^{b}) Ś1 Ko 1 तव पुत्रो (by transp) — ^{c}) D3 अवारयस्, D8 अवारय (for °यत्) Ś1 पुन, Ko पुरा, K1 पुर (for तत) D1 क्रुद्धो, G2 शूर (for शूरो)

45 M om 45 (cf v l 44) — ^{a}) Da2 यै शरैद् (for शरै सु) Ś1 सुनिशित, Da1 D5 सुनि श्रितै, D6 सुविशिखै (for सुनिशितै) G2 पार्थो (for पार्थं) — ^{b}) K3-5 B D (except D3 6) G1 यथा वृत्र पुरदर — ^{c}) K3 5 D2 महाराज, K4 B Da Dn D1 4 7 8 G1 °कायो, D5 °कालो, G2 3 तदा शूरो (for महावीर्यो) — ^{d}) G2 विव्याथ (for विव्यथे) K4 B Dn2 D2-4 6-8 नैव चार्जुन, T G च तदा(T G4 °था)र्जुन

Colophon om in Ś1 Ko 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K3 5 mention only दशमेहनि, K4 B3 Da Dn1 D5 दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्म[B3 म]निपातन), D2 दशमयुद्धदिवस, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* D6 द्वद्वयुद्ध, G2 योध्यविभाग, M1 धृतविभागकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 104, Da2 (*sec m*) 68, Dn2 D6 105, T1 G 106 (as in text), T2 M3 4 108, M1 2 107, M5 109 — *Śloka no* Dn1 45, Dn2 48, D5 6 47

107

1 ^{a}) Ko 1 दसित, S रभस (for दंशित) K3 दृष्ट्वा (for युद्धे) — ^{b}) Ś1 D3 [अ]भ्युद्युत, Ko-2 [अ]भ्युदित (for [अ]भ्युद्यत) K4 Da Dn1 D3 5 रुषा, B Dn2 D1 4 6-8 T G1 3 4 M रणे (for तदा) K3 5 D2 भीष्म प्रत्युदि(K5 °द्य, D2 °द्यु)त रुषा, G2 भीष्मा योद्यतमाहवे (*inf lin* भीष्मायाभ्युद्यत रणे) — ^{c}) Ś1 Ko-2 4 B Da2 Dn D1 3-8 T1 G4 आर्ष्यश्रृगिर्, K3 Da1 आर्ष्यश्रृगीर् (Da1 ग), K5 आर्षिशृगिर्, D2 आर्षशृंगो B4 T1 G2 4 महाराज, D1 3 6 T2 G1 3 M महावीर्यो (for महेष्वासो) — ^{d}) T1 G सायकै, T2 M भारत (for संयुगे)

2 G1 damaged — ^{a}) K4 सात्यकिस्तु (for माधवस्तु) D1 तत क्रुद्धो, G2 3 महावीर्यो (for सुसक्रुद्धो) — ^{b}) D2 निशितै शरै, T2 परवीरहा (for नवभि शरै) — K5 M2 om (hapl) 2^{c}-3^{b}, Da Dn1 D5 om (hapl) 2^{d}-3^{a} — ^{d}) Ś1 K1 प्रत्वरन् (for प्रहसन्)

3 K5 M2 om 3^{ab}, Da Dn1 D5 om 3^{a} (cf v l 2) D2 reads up to मास in marg (*sec m*) — ^{a})

अर्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुंगवम् ॥ ३
शैनेयः शरसंघं तु प्रेषयामास संयुगे ।
राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।
ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजम् ॥ ७
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिना वरः ।
प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ८
तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ९
अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
भगदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ।
शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ।
यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ॥ ११ C 6 5151 B 6 111 12 K 6 111 12

Ś1 Ko 1 3 4 D2 युद्धे (for राजन्) T2 तथैव राजन्वि व्याध — b) D1 2 सात्यकिं (for माधव) B Da Dn1 D1 3–8 T1 G M1 3–5 नवभि° (for निशितै) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 3^{c}–7^{b} — cd) D1 2 सक्रुद्धो राजेद्र (by transp) M3–5 सक्रुद्ध (for °द्ध)

4 Ś1 Ko 1 om 4 (cf v l 3) D1 om 4^{a}–5^{b} — a) K3 5 D2 °सघास्तु, S सघातान् (for सघ तु) — b) T2 प्रत्यगृह्णान्महारथ — G1 damaged from 4^{c} up to 5^{b} — c) T1 स (for सु) T2 राक्षस समरे हृष्टो — d) D2 सात्यकि (for माधव) T2 माधव समयोधयत्

5 Ś1 Ko 1 om 5, D1 om 5^{ab}, G1 damaged for 5^{ab} (cf v l 3, 4) — a) D2 4 6–8 M3–5 महा बाहु, T1 G2–4 वीर्यं (for बाहु) — c) T1 G4 विव्याथ (for ध) K2 Da Dn1 D1 6 S निशितै (for विशिखै) D2 तूर्णं, D1 6 S बाणै (for तीक्ष्णै) — d) K5 मुमोच (for ननाद)

6 Ś1 Ko 1 om 6 (cf v l 3) — a) K5 G1 M2 3 (*inf lin*) भृश क्रुद्धो, D2 T2 M3 5 सु सक्रुद्धो (for भृश विद्धो) — b) D1 महात्मना, S तदा रणे (by transp) K3 D2 राक्षसाव(D2 °य, *sup lin sec m* स्तु)रणे रुषा, K5 राक्षसाय भृश रुषा — G1 damaged from धैर्यं in 6^{c} up to शैनेयो in 8^{b} — c) K2 Dn2 D4 8 वार्यमाणश्च (K2 °स्तु), K4 B1 3 धैर्यमाणश्च, D7 वीर्यमालब्य (for धैर्यमालम्ब्य) — d) K5 महासत्त्व (for जहास च)

7 Ś1 Ko 1 om 7^{ab} (cf v l 3) G1 damaged (cf v l 6) — b) Da1 (also as in text) माधवो — d) K2 महागजान्, D1–3 S (G1 damaged) °द्विप (for गजम्)

8 G1 damaged up to शैनेयो (in 8^{b}) — a) K4 D1 क्रुद्ध (for युद्धे) — b) Da1 D5 शिने(Da1 °नै)यो, D2 सैनेयो (for शै) — c) K2 चिछेप, Da1 विक्षिप, G2 समरे (for चिक्षेप) K5 प्राग्योषित स चिक्षेप — d) G3 शरै (for शरान्) D2 T2 °पर्व णान्, G3 पर्वभि (for ण)

9 a) B1 तस्मै, D1 तत (for तस्य) — b) D5 M2 माधवस्य महाधनु, G2 वस्याच्छिनद्धनु — c) K4 B Dn2 D3 G2 शत, D2 सित°, D4 शर, G1 कृत° (for शित°) — d) B1 लघुहस्तवत्, Dn1 कृतहस्तवन्.

10 a) D7 अन्यच्च, G2 सोप्यन्यद् (for अथान्यद्) — c) B D (except D1–3) क्रुद्ध (for क्रुद्धो) — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध) D6 त्रिभि (for शरै)

11 a) G1 3 °क्रुद्धो (for विद्धो) K2 Da1 महे ष्वास (for °स) — b) Ś1 Ko 2 3 Da2 D2 3 5 7 सृक्किणी (Ko णी), T G1 4 M1–3 5 सृक्कणी, G2 M4 स्रक्कणी, G3 सृग्विणी (for सृक्किणी) K4 B Da Dn D2 4 5 7 8 परिसलिहन्, K5 परिलेलिहन्, D1 परिसात्वयन् (for सलिहन्मुहु) — c) K3 D2 T2 G2 3 M2–5 वैडूर्यां (K3 र्या, M3 या), K4 B D4 6 T1 G4 M1 °वैदूर्यं (for वैडूर्यं) — d) Da1 दृढे (for दृढाम्) T1 G2 4 हेमचित्रविराजिता, T2 M1–3 5 हेमचित्रा महायसीं, G1 3 हेमचित्रामयस्मयीं, M4 हेम चित्रा विशा पते — e) K3–5 D1 2 S कालदण्डोपमा, D3 यमदडोपमी D1 3 6 T2 M रौद्रा, T1 G4 सारा (for घोरा) — f) D3 ह (for वै) B Da Dn D4 5 7 8 चिक्षेप परमाहवे

C 6 5151 B 6 111 12 K 6 111 12 तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्बलेरिताम् ।
सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः ।
सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा ॥ १२
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १३
तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयाना महारथम् ।
दुर्योधनो भृशं हृष्टो भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ १४
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ।
अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १५
तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।
शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा ॥ १६
अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाभ्युद्यतं मृधे ।
काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ १७
आर्जुनिर्नृपतिं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृपम् ॥ १८
सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णिं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ १९

---

12 [a]) D2 तम् (for ताम्) Da1 तामापततीय •सहसा (sic) — [b]) K1 बाह्वोर् (for बाहोर्) K3 बाहुवरेरिता, K4 5 B Da2 Dn D1 2 4–8 S बाहु बले°, Da1 बाहुबलोरित, D3 बाहुभवेरिता — [c]) K5 Da1 M3 सात्यकिं (for °कि) — [d]) K4 B D (except D2 3) Cc द्विधा (for त्रिधा) Da1 विच्छेद K4 Cc शायकै — After 12[cd], T G ins

444* सा हेमविकृता शक्तिर्माधवस्य भुजच्युतै ।

— [e]) K0–2 स (for सा) K4 B D (except D2) M तत पपात सहसा (D6 सा भूमौ), T1 G निपपात शरैश्च (G1–3 हता) छिन्ना (G3 छना), T2 पपात सहसा छिना (sic) — [f]) K3 5 D2 नभश्च्यु(K3 च्यु)ता, D1 T2 गतप्रभा, T1 G4 महीतले (for हतप्रभा)

13 [a]) D3 विनिहिता (for °हता) K1 दृष्टा (for दृष्ट्वा) — [b]) Ś1 पुत्रास् (for पुत्रस्) — [d]) M2 भारत (for माधवम्) D3 सात्यकिं पर्यवारयन्

14 [a]) K0 तत (for तथा) — [b]) T1 G2 4 वार्ष्णेय त (for °यानां) B3 महाबल (for °रथम्) — [c]) K3 5 [s]थ सहृष्टो, B4 Dn1 m n2 D1 4 7 8 भृश क्रुद्धो, D2 [s]थ सहृष्ट्वा, G1 भृश रुष्टो (for भृश हृष्टो) — [d]) K3 Da1 भ्रातृन्

15 [b]) Ś1 वा (for व) Ś1 M5 सत्यको, D1 सात्यकिर् (for सात्यको) K3 5 D2 यथा वध्येत सात्यकि — [c]) T2 गजवत् (for न जीवन्) — [d]) D1 महतोस्मद्- (for महतोऽस्माद्). — [e]) K4 B D (except D1–3) M2–5 तस्मिन् (for अस्मिन्) Da1 हते (for हत) B1 कृते (for मन्ये) — [f]) D1 बल महत् (by transp)

16 [a]) K4 B D (except D2 3) तथेति च (for तत्तथेति) , T1 G वच श्रुत्वा — [b]) D1 3 प्रति (for परि) K4 महारथात्, B4 °रथ, G2 रथ (for रथा) — [c]) D2 शैनेयान् (for शैनेय) D2 योधयामास — [d]) B4 Dn2 D3 (marg sec m) भीष्माय (for भीष्मस्य) K2 D3 प्रमुखा (D3 खास्), B Da Dn D4 5 7 8 [अ]भ्युद्यत, D1 प्रमुख (for खे) K4 स्थिता, K5 तथा, B Da2 Dn1 D5 वधे, Da1 वध, Dn2 D4 7 8 रणे (for तदा)

17 B Da Dn D4 5 7 8 om (? hapl) 17[ab] — [a]) K2 तदायात, K3–5 D1–3 6 T1 G4 तथाया(K3 या)तं (for तदायान्त) — [b]) D1 G1 3 M4 5 भीष्मस्य (for भीष्माय) K0 2 [अ]त्युद्यत, T2 ह्युद्यत (for [अ]भ्युद्यत) K4 D1 T2 M वधे, T1 G युधि (for मृधे) K3 5 D2 भीष्म प्रति महारथ, D3 6 भीष्मायोद्यतमाहवे — G3 om 17[cd] — [c]) Ś1 K0–2 काम्भोजराजो — [d]) D1 योधया (for वारया) B Da Dn1 D3 5 6 S (G3 om) भारत (for संयुगे)

18 [a]) K1–4 B Da2 Dn D1 4–8 T1 G3 4 M आ (D3 G3 M2 अ)र्जुनिं, Da1 T2 अर्जुन (for आर्जुनिर्) K1 3 4 B Dn2 D1 4 6–8 T G4 M4 नृपतिर्, Da Dn1 D5 नृपते, M1–3 5 दशभिर् (for नृपतिं) K2 विद्धा, Da Dn1 D5 भित्त्वा, D1 विध्यत्, D2 वृद्ध (for विद्ध्वा) — [d]) Da1 राजा (for राजन्) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K1 3 B1 2 4 Da1 D5 T2 त नृप, Da2 Dn D4 7 8 त नृप, T1 G M पचभि (for त नृपम्)

19 G1–3 om (hapl) 19[ab] — [a]) Da1 सुदक्षिणास्, T G4 M1–4 °क्षिण (for क्षिणस्) T1 G4 च (for तु) — [b]) B D (except D2 3) पुनर्, T2 G4 M कार्ष्णिर् (for कार्ष्णिं) K3 विव्याद, G4 °थ

तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २०
विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २१
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः ।
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ २२
विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप ।
यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २३
द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तथा ।
गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् ॥ २४
अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध दशभिः शरैः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।
यद्द्रौणेः सायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ २६
सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ २७ C 6 5168 B 6 111 28 K 6 111 28

(for °ध) T1 अभिविव्याथ पञ्चभि — c) G2 नृपतेर् (for नवभिर्) — d) Da1 इच्छद् (for इच्छन्) S भीष्मस्य वधकाङ्क्षया

20 a) G2 तुमुल (for सुमहत्) — b) K3 B Da Dn D4–8 समागमे, D1 पराक्रम, D8 महारणे (for पराक्रमे) S तयो पुरुषसिंहयो — c) K5 B3 D2 3 5 7 8 G1 2 M यदाभ्यधावद्, T1 G3 4 यथाभ्य°, T2 तथा तथावद् — d) Da1 Dn1 (before corr) शिखडि B1 Da2 Dn D4–7 शत्रुकर्शन , B2–4 Da1 कर्षण , D8 °कर्षन (for °तापन)

21 a) D8 चोभौ, T2 युद्धे (for वृद्धौ) — b) Da D5 वारयत, D8 दारयतौ (for वार) — c) D8 तौ भीष्म, S भीष्मस्य (for भीष्म च) T2 वध- (for युधि) K1 सरब्धा, K2 ब्धो, Da1 ब्ध , D7 ब्ध (for ब्धाव्) — d) K0–3 प्र(K0 3 प्रा) द्रवतौ, Da Dn1 D5 ब्यद्र , D1 प्रहरतौ, D6 वार-यतौ, D7 द्रावयतौ, T G2 4 M1–3 5 आ(T2 प्रा) द्रवेता, G1 3 वारयेता (for आद्रवन्तौ) G2 महारणे (for रथौ)

22 a) K4 B D (except D2) S रणे (for तत) — b) K4 B Da Dn1 M1 3–5 समीयाद्, Dn2 D1 4 6–8 M2 समि°, T2 G1 सम°, G2 समे (for समा) D8 M3 5 रथसत्तम, T1 रथिसत्तम — c) Da1 प्रव-वृत (for वृते) G1 3 तयो समभवद्युद्ध — d) K4 B D (except D2) T2 M तुयोस्तस्य, G1 3 ततस्तस्य (for तव तेषा) T1 G2 4 तुमुल रोमहर्षण

23 a) M1–3 5 विराट (for टो) K5 D1 2 बाणैर् (for भल्लैर्) — K0–2 om (? hapl) 23b–24a — b) D1 T2 स्तनातरे, T1 G1 3 4 M परतप (for परतप) Ś1 विव्याध निशितैस्तदा (cf 24b) — Ś1 transp 23cd and 24ab — c) T2 पतमान (for यत°) D5 रणेष्वास (for महे°) — For 23abc, G2 subst

445* ततो द्रोणसुत योधान्द्रवमाण महारणे ।
विसृजन्त शरान्दृष्ट्वा

— d) T2 द्रोणिम्, M2 द्रौणिर् (for द्रौणिम्)

24 K0–2 om 24a (cf v l 23) Ś1 transp 23cd and 24ab — a) Ś1 K4 5 D1 M2 5 तु (for च) Ś1 K4 शितैर् (for त्रिभिर्) Ś1 K3–5 D2 3 T1 G M3–5 भल्लैर् (for बाणैर्) — b) Ś1 सुदृढ, C0 निशितैस् (as in text) K4 B2–4 D (except D1–3 6) तदा, K5 B1 T G4 शरै , G1–3 M तत (for तथा) — c) K3 समास्थाय (for साद्य) — d) D1 S प्रमुखे (for पुरत) K4 B Da Dn D4 5 7 8 प्रहरतौ महाबलौ

25 G2 transp 25ab and 25cd — b) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K4 S निशितै , B D (except D2) बहुभि (for दशभि) — c) K3 B Da Dn D1 2 4–8 T G1 3 4 M वीरौ, D8 चोभौ, G2 क्रुद्धौ (for वृद्धौ) — d) G2 जघ्नतु समरे भृश

26 a) T G1 3 4 M4 तद् (for तत्र) K3 Da1 [अ]द्भुतम् K3 D3 T2 M1 3 5 अपश्यामो (for °म) G2 महात्मनोर्महावीर — c) K2 4 B Da Dn D1 4–8 यद्द्रौणि , K3 यत्तस्य, D2 G1 3 यद्द्रोणे , D8 यद्द्रौण , T2 यद्द्रौणे (for यद्द्रौणे) K4 शायकान् — d) D1 वारयामासतुर् (for प्रत्यवारयता) Ś1 रणे (for युधि)

27 a) Da1 तथा यात, D2 यथा यात, D5 तमा° — b) K3 [ऽ]न्वयात्, D1 युधि (for ऽभ्ययात्) — c) D1 3 transp नागो and नाग G2 महानाग, M1–3 5 वने मत्तो (for वने नाग) — d) M1–3 5 नाग मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) D1 इव द्विप, D2 G इवाद्रवत् (for उपा°), K5 T1 M4 मत्तो मत्त इवा (M4 उपा)द्रवत्

C 6 5168 B 6 111 29 K 6 111 29 कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम् ।
आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ।। २८
तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ।। २९
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ।। ३०
तथैव पाण्डवो राजञ्शारद्वतममर्षणम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहम् ।। ३१
नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः ।
विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ।। ३२
नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धन्विना ।
विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ।। ३३
तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ।। ३४
घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ।
दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ।। ३५
हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ।। ३६

---

28 [a]) D1 3 कृपस्तु, G2 3 कृप च (for कृपश्च) B2 स रणे (for समरे) K3 B Da Dn D1 3-8 S शूरो (M2 वीरो) (for राजन्) K5 D2 कृप शूरो रणे राजन् — [b]) D5 माद्रि° (for माद्री°) G1-3 माद्रीपुत्रो महारथ — [c]) T G M2-4 निजघान, M1 विजघान (for आज°) K2 शतैस् (for शरैस्) K5 D2 क्षिप्रं, S तीक्ष्णै (for तूर्णं) — [d]) K1 सतत्या (for सप्तत्या) D8 रुक्मभूषणै, T G4 M रुक्म (M1 3 4 ग्म) भूषितै

29 [a]) D5 माद्रि (for माद्री°) — [b]) Da1 विधा विच्छेद सायकै, M1-3 5 चिच्छेद निशितै शरै — [c]) K1 अच्छेद् छिनदन्वान (sic) — [d]) T1 G4 विव्याथ K3-5 B2 D1 2 T1 G M2 3 5 नि(M2 वि)शितै (for नवभि)

30 K2 3 om (hapl) 30[abcd] — [b]) G3 समये (for समरे) — [c]) B4 माद्रीपुत्र, D1 °सुत (for पुत्र) Ś1 Ko सुसहृष्ट, K5 D2 तु त क्रुद्ध, Da1 तु सहृष्टो — [d]) K5 D2 पञ्चभिर् (for दशभिर्) Ko 1 निहितै, Da1 निशतै (for निशितै) — [e]) = 31[e], 36[e] B2 रणे (for [उ]रसि) K3 क्षिप्रम् (for क्रुद्ध) — Ś1 K1 om (hapl) 30[f]-31[e] — [f]) Ko om (hapl) from भीष्मस्य up to क्रुद्धो in 31[e] T2 विक्रमं (for जीवितम्)

31 Ś1 Ko 1 om 31[abc] (cf v l 30) — [b]) Da1 शरद्वतम् (for शा) K3 शरवर्षैरमर्षण, S ब्राह्मण वेदपारग — [c]) = 30[e], 36[e] M2 आजगाम (for घान) T2 G1 3 M रणे (for [उ]रसि) K3 क्षिप्र (for क्रुद्धो) — [d]) Ś1 Ko-2 वधकाम्यया (for काङ्क्षया) — [e]) K2 Da Dn1 D3 5 ततो (for तयोर्) K1 युद्धे (for युद्ध) K3 S समभवद्युद्ध (by transp) — [f]) D1 3 M1-3 5 विशा पते, T2 G1 3 M4 भयानक, G2 महाभय, Ca भयावहम् (as in text)

32 [a]) K3 T1 G2 4 च (for तु) D8 समरे (for तु रणे) K4 B D (except D1-3) क्रुद्धो, S शूर (for क्रुद्ध) — [b]) G2 °पातन (for °तापन) — [c]) T1 G4 विव्याथ K5 D2 वर्षन् (for षष्ट्या) — [d]) G1 3 इच्छन् (for रक्षन्) K4 B D (except D2 6) T1 G2 4 M रक्षन्भीष्म महाबल

33 [a]) Ś1 Ko 1 नकुलस्तु, D1 लश्च (for °लोऽपि) K5 S भृश क्रुद्धस् — [b]) B D (except D1-3 6) धीमता (for धन्विना) S तव पुत्र नरे (G2 M2 जने) श्वर — After 33[ab], G2 ins

446* तयो समभवद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ।

— [c]) G2 विकर्ण (for र्णं) — [d]) T1 G शिलाशितै (for शिलीमुखै)

34 [a]) Da1 नरशार्दूल, D6 पुरुषशार्दूलौ (hypermetric), S पुरुषव्याघ्रौ (for नरशार्दूलौ) — [c]) S ततक्षतुस्तदा (T2 तो, M1-3 5 °था) न्योन्य — [d]) K3 गोवृषभा इव (for भाविव) Ca cites गोवृषभौ (as in text)

35 [a]) K4 B D (except D1-3) G3 यात (for यत्त) — [b]) D3 विनिघ्नत च (for निघ्नन्त तव) — [c]) T1 G [s]भ्यायाद् (for प्रायाद्) D1 दुर्मुखो वारयामास

36 [a]) K3 5 Da D2 5 हैडबस्, D6 हैडबिस्, T G M4 हैडिंब (for हैडिम्बस्) K3 5 समरे, B Da

भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
षष्ट्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३७
धृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३८
वार्ष्णेयः पार्षतं शूर विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ३९
तथैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४०
तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ।
अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ४१
भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ।
भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४२
सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ॥ ४३
उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ॥ ४४
तौ शरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ॥ ४५ C 6 5187 B 6 111 48 K 6 111 48

Dn $D_{1\ 4-8}$ T_2 M तु रणे, D_3 त रणे (for तु ततो) —^{b}) K_1 सुदुख (sic), T G दुर्मुख (for दुर्मुख) Da_1 T G शत्रुतापन (for नम्) —^{c}) = 30^{c}, 31^{c} —^{d}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) शरेणानतपर्वणा

37 ^{a}) D_1 भैमसेनिं चापि शरैर्, T G $M_{2\ 4}$ भीमसेनसुतश्चापि —^{b}) T G M_4 दुर्मुख (for ख) $Ś_1$ $K_{0-2\ 5}$ सायकै शितै, K_4 Da D_5 प्रमुखै शरै, D_1 सुमुखै शितै, T_1 $G_{2\ 4}$ M_4 निशितै शरै (for सुमुखै शरै) —^{c}) Da_1 Dn_1 D_5 दृष्ट्वा (for षष्ट्या) Dn_2 [s]नदद् (for नदन्) K_3 क्रुद्धो (for हृष्टो) —^{d}) T_1 G_4 विव्याथ (for °ध)

38 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1\ 2}$) तथा, S ततो (for रणे) K_4 यत्तु, D_8 यात (for यान्त) —^{b}) $Ś_1$ काक्षिन, K_5 D_3 S °काक्षया (for काङ्क्षिणम्) —^{c}) K_1 हार्दिको —^{d}) K_2 राजन् (for रक्षन्) B D (except D_{1-3}) रथश्रेष्ठ (B_3 °ष्ठो) महारथ (B_3 °रणे)

39 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B Da Dn D_{4-8} S हार्दिक्य (B_4 Da $D_{4\ 5\ 8}$ [by corr] T_2 °क्य) (for वार्ष्णेय), $B_{3\ 4}$ D (except D_{1-3}) पार्षतश्, T_2 द् (for त) K_3 $D_{2\ 6}$ शूरो, K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ चापि, D_3 वीरो (for शूर) —^{b}) K_2 विद्धा (for विद्ध्वा) D_1 S आशुगै, D_8 सायकै (for आयसै) —^{c}) $K_{0\ 2}$ पंचशतात्, T_2 पचशता, G_2 पचाशता (for पञ्चाशता) —^{d}) = 43^{b} K_3 D_3 T_2 G_2 महारथ, $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M रथ (for स्तनान्तरे) — For 39^{d}, K_4 B Da Dn D_{4-8} subst

447*　　　तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
　　आजघान महाबाहु पार्षत त महारथम् ।

[(L 1) = 42^{d} — (L 2) B_4 जघान स (for आजघान)]

40 ^{a}) B D (except $D_{2\ 3}$) त चैव (B_2 त चापि) (for तथैव) T_1 पार्षदो (for °तो) B_2 राजा (for राजन्) —^{b}) T_2 हार्दिक्यो (for क्य) —^{c}) T_1 G_4 विव्याथ (for °ध) K_{0-2} दीप्तै (for तीक्ष्णै) —^{d}) K_1 काक (for कङ्क) K_3 B D (except D_2) S कंकपत्रैरजिह्मगै

41 ^{a}) D_2 तत (for तयो) —^{b}) Dn_2 D_6 $M_{1-3\ 5}$ महाहवे, T_2 महद्रणे (for महारणे) —^{c}) K_5 D_3 शरै, B Da Dn D_{4-7} शये (for शयैर्) K_1 षक्त, K_5 सुप्त, $G_{2\ 3}$ युद्ध (for युक्त) T_1 G_4 अन्योन्य निघ्नतो बाणैर् —^{d}) K_2 तथा (for यथा)

42 ^{a}) $K_{4\ 5}$ B Da Dn $D_{1\ 2\ 4-7}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 4}$ तथायात, D_8 तथायात, G_2 तदायात, $M_{2\ 3\ 5}$ तता यात (for अथायान्त) —^{b}) K_5 D_2 भीष्महेतोर् K_3 B D (except D_2) S महारथ (for °बलम्) —^{c}) D_5 भूमि° (for भूरि) $Ś_1$ K_{0-2} र्वियात्, K_3 D_6 S ययौ (for [अ]भ्ययात्) D_2 भूरिश्रवस्तमभ्ययात्

43 ^{a}) K_1 सौमदतिर्, K_3 Da_1 T_2 G_{1-3} $M_{3\ 5}$ सोमदत्तिर् (for सौमदत्तिर्) D_7 ततो (for अथो) K_1 G_1 M_4 भीष्मम्, T_2 राजन् (for भीमम्) —^{b}) = 39^{d} —^{d}) $M_{1\ 3\ 4}$ रुग्म (for रुक्म)

44 ^{a}) S स बाणेन (for बभौ तेन) D_1 आजघान तथा शक्त्या —^{c}) K_5 D_1 स्कद शक्त्या K_4 पूर्वं, K_5 क्रौंचे, Da_1 क्रौंच, D_1 क्रौंच (for क्रौञ्च) —^{d}) K_4 क्रौंचो (for पुरा) K_3 नृपतिसत्तम, K_5 D_2 पुरुषसत्तम S विबभौ नृपते पुरा

45 ^{a}) D_1 M_4 ते शरा सूर्यसकाशा —^{b}) G_3 कार्मार (for कर्मार) Da_1 D_5 परिवर्जितान् D_1 M_4 परिमार्जिता, D_3 परमार्जितान् T_2 कर्माद्युपरिमार्जि

C 6 5187 B 6 111 48 K 6 111 48 भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ।
तथा भीष्मजये गृध्नुः सौमदत्तिश्च पाण्डवम् ।
कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ॥ ४६
युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम् ।
भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ४७
द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ४८
सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।
द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ४९
चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।
चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५०
भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः ।
चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५१
तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् ।
तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ५२
अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते ।

तान् — K5 D2 om 45^{c}–46^{f} —^{e}) K8 अन्योन्येन, D1 T2 अन्योन्य च (for °न्यस्य) K3 M3 क्रुद्धो (for क्रुद्धौ) D3 अन्योन्यमरणे क्रुद्धौ —^{d}) Ś1 K1 चिक्षिपेते, K0 चिक्षेपेते, K2 चिक्षिपितैर्, K3 चिक्षापाते, K4 D4 चिक्षेपाते, B3 चिक्षिपतु, Da1 विक्षेपाते, D1 चिछिदाते (for चिक्षिपाते) Dn2 D4 7 8 नरर्षभौ (for मुहुर्मुहु) S प्रेषयेता (M तुल्यवेगौ) नरोत्तमौ (T2 मुहु मुंहु)

46 K5 D2 om 46 (cf v l 45) S reads 46^{ef} before 46^{abcd} —^{a}) S भीमो भीष्मजये यत्त (T2 यात, M1–3 5 यत्त, M4 युक्त) —^{b}) Da1 सोमदत्तिं Dn1 om (hapl) from महारथम् up to सौमदत्तिश् (in 46^{d}) —^{c}) G3 भीष्म जये (for भीष्मजये) K0 गृद्ध्र, K2 गृद्ध, K3 क्रुद्ध, K4 शूर, Da1 गृध्र, Da2 D3 M4 Ca गृद्ध, Dn2 गृध्नु, D5 गृध, D6 गृध्र, M1–3 5 यत्त (for गृध्नु) D1 तथा भीष्मस्य जीवेप्सु, T2 तया भीष्मजये यत्त —^{d}) K3 Da2 G1–3 M3 5 सोमदत्तिश् K0 2 B D (except D1–3) तु (for च) — After 46^{cd}, T1 G M2 ins

448* अयोधयेता समरे तुल्यवेगौ नरोत्तमौ ।

— K3 om 46^{ef} —^{e}) K4 °कृतौ (for कृते) M4 युक्तौ (for यत्तौ) —^{f}) S चे(T2 G3 वे)ष्टमानौ (G2 °णौ) परस्पर

47 ^{a}) B1 3 Da Dn1 D5 तु कौरव्य (B3 Dn1 °व्य), B2 4 Dn2 D4 6–8 तु कौंतेय, T1 महाराज (for महाराज) —^{b}) G1 3 महत्या सेनयोद्यत —^{c}) K0–2 D2 भीष्मस्या(K1 भीष्मा)भिमुख यात, K4 B Da Dn D4–8 भीष्माभि(Dn2 °ति)मुखमायात, D1 भीष्मस्य प्रमुखे यात —^{d}) S [ऽ]भ्यवारयत् (for न्यवार°) — After 47, T G M2 ins

449* तत्र युद्धमभूद्घोर तयो पुरुषसिंहयो ।

48 ^{a}) K3 द्रोणस्य रथज घोष — D5 *repeats* 48^{cd} after 49 —^{c}) M1 (*sup lin*) 3 5 प्रद्रवत्तो, M2 प्रद्रवते, M4 प्राद्रवतो (for प्रभद्रका) —^{d}) K3 Da1 D4 T1 G4 M1–3 5 समकपत (for कम्पन्त) T1 G सैनिका, T2 M भारत (for मारिष)

49 ^{c}) K0 2 यत्नान्, K3 याति, D1 याती, T2 युक्ता, G3 याता (for यत्ता) —^{d}) T2 (*inf lin* as in text) चचार D1 भयात् (for पदात्) K5 चचाल न पदात्पर — After 49, D5 *repeats* 48^{cd}

50 ^{a}) K1 चेदितान, G3 M4 चेकितानो (for °न) B3 4 Dn2 D4 8 यत्त (for क्रुद्ध) —^{b}) K3 Da1 जनेश्वर, K4 D2 4 7 8 T1 G4 M4 श्वर (for श्वर) — D5 om 50^{cd} —^{c}) K2 चित्रसेना, K5 चित्रसेन (for °सेनस्) K5 Da2 तव सुत, S सुतस्तुभ्य (for तव सुत) —^{d}) K1 अवारयम्, K3 अवासवान् (for अवारयत्) D1 क्रुद्धस्तत्र न्यवारयत्, D3 क्रुद्धरूपो ह्यवारयत्

51 ^{a}) K3 T G2–4 पराक्रात, D1 महाराज (for पराक्रान्तश्) —^{b}) K0–2 D3 चित्रहस्तो (for °सेनो) Dn2 D4 6–8 पराक्रमी (for महारथ) —^{d}) D3 वार° (for योध)

52 G1–3 om 52^{ab} —^{b}) D1 चेकितानम् (for चित्रसेनम्) K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 अवारयत्, T1 अयोथ° (for अयोध°) —^{c}) S तदासीत्तुमुल युद्ध —^{d}) K0 पराक्रमी, K3 4 B D (except D2) समागमे, S महात्मनो (for पराक्रमे)

53 ^{a}) D2 वर्षमाणस्तु —^{b}) K3 D6 बहुधा (for °शस्) K3 तु (for ते) K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 बहुशस्तत्र भारत —^{c}) K1 Da1 D2 विमुखी(K1 °खे)-कृत- (for खीकृत्य) K3 सुजु ते, K5 तत्पुत्र, D1

विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ॥ ५३
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५४
सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

संजय उवाच ।
अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान् ।
पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः ॥ २
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः । C 6 5201 B 6 112 4 K 6 112.4

ते पुत्र (by transp) — d) K3 4 B Da Dn D3-8 T G M1 3-5 सेना तव (by transp), D1 तव सैन्य, M2 चित्रसेन K5 अमर्दयत्, G3 ममर्द यत्

54 D1 om 54 — a) T2 सक्रुद्ध (for परया) — b) Da Dn1 D5 अधारयत् (for अवा) — c) D2 M2 भीष्मो (for °ष्मं) K3 4 B Dn2 D3 6-8 T2 G1 3 M न नो, K5 D2 तु नो, Da2 D4 5 ततो, Dn1 च (by corr) नो, T1 G2 4 नरो (for परो) T2 M यायाद् (for हन्याद्) — d) S सचिंत्य (for निश्चित्य)

55 a) T2 सा वार्यमाणा समरे — b) Ko 4 D3 T2 G1-3 M2 5 तव पुत्रस्य (by transp) Dn1 T2 वाहिनीं — c) T G3 M बहुभिर् (for रथिभि') S वीरैस् (for श्रेष्ठैस्) K3 लोड्यते तत्र तत्रैव — d) Ko 1 तव (for the first तत्र) K2 तव पुत्रैव भारत (sic), K3 श्रेष्ठैरार्यमहारथैः

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, S1 Ko 2 5 mention only दशमयुद्ध दिवस, K4 B3 Da1 Dn1 D5 दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), D2 दशमयुद्ध, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* K4 D6 T G2 4 M1-3 5 द्वद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 105, Da2 (sec m) 69, Dn2 D6 106, T1 G 107 (as in text), T2 M3 4 109, M1 2 108, M5 110 — *Śloka no* Dn2 57, D5 58, D6 59

108

1 a) Ko-2 शूरो (for वीरो) — b) K4 मत्तवारणविक्रम, D3 द्विरदविक्रम' — c) S आददानो (for समादाय) — d) M2 वारण (for णम्)

2 D1 om 2ab — a) S (except M2) विधून्वानो S1 धनु श्रेष्ठो, K3 B1 2 4 Da1 Dn1 D3 7 रथश्रेष्ठो (Da1 ष्ठ), Da2 Dn2 D4-6 8 नरश्रेष्ठो (for धनुश्रेष्ठ) — b) Ś1 Ko-2 द्रावयन्वै, K3 Dn2 D2 3 6-8 T2 M द्रावयानो, T1 G वारयानो K2 महारथ, B4 Dn2 D4 7 8 वरूथिनीं — d) K1 पातयाना, K2 पतयानो, K3 Da Dn D3-8 S गाहमानो K3 महाबला', K5 B Da Dn D2-8 बल (for °रथ) — For 2cd, D1 subst

450* युक्त प्रीत्या पाण्डवाना गाहमानो महाचमूम् ।

3 D2 reads 3 marg (sec m) — a) D1 निमित्तहि (for निमित्तानि) — b) K4 सर्वतो वाक्यमब्रवीत्, D2 समुद्वीक्ष्य च वीर्यवान् — c) K5 B (except B1) Da Dn1 D2-8 S अनीकाग्रे, D1 अरीन्दृष्ट्वा (for अनीकानि) K3 प्रपततमनेकाग्रो (sic)

4 Before 4, D6 ins द्रोण उवाच — D2 reads

C 6 5201 B 6 112 4 K 6 112 4

जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे ।
योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ५
दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ॥ ७
कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् ।
वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं निशाकरम् ।

4[ab] marg *sec m* —[a]) Dn_2 हि (for स) K_5 प्रासो (for तात) —[b]) T_2 शत्रु (sic) (for यत्र) K_{3-5} B D M महाबल (D_1 धनुर्धर) (for महारथ) —[d]) K_1 परे यत्न, T_2 महत्कर्म (for पर यत्न)

5 [a]) K_1 इत्यतति हि, $K_{3\ 5}$ D_2 S उत्पततीव (T_2 उत्पतन्निव), K_4 तते हि, D_1 तति च K_5 प्राणा (for बाणा) —[b]) K_2 प्रस्करतीव, B_2 Da Dn_1 D_5 विस्फुर $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 2}$ Da Dn D_{4-8} च, D_1 न (for मे) —[c]) T_2 मन्त्राणि (for अस्त्राणि) $K_{0-2\ 5}$ D_3 चेच्छति, K_4 B Da Dn_1 $D_{1\ 4\ 5\ 7\ 8}$ S नेच्छति —[d]) $K_{4\ 5}$ Dn_2 $D_{1-3\ 6}$ क्रूरा मे, B Da Dn_1 $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S (except $M_{1\ 2\ 5}$) क्रूर मे B Da Dn_1 $D_{5\ 7\ 8}$ S मन (T_2 °त), D_4 पुन (for मति)

6 K_5 D_2 om 6 —[a]) $K_{3\ 4}$ B_3 Co d दिक्षु शातानि, $B_{1\ 4}$ Dn_2 $D_{3\ 4\ 6-8}$ S (except T_2) दिक्ष्व शातानि, B_2 Da_2 D_1 दिक्ष्वशातासु (for दिक्षु शान्ता सु) —[b]) M (except M_4) व्याहरते K_1 मृगा द्विज°, D_5 द्विजातय°, T_2 मृगद्विज (for °द्विजा) —[c]) $Ś_1$ नीच गृद्ध, T_2 नीचैर्ढंढा (for नीचैर्गृध्रा) K_1 निशी यते, D_7 विली° (for निली) — $Ś_1$ K_{0-2} om from चमू in 6[d] up to रन्ति in 8[b] —[d]) B_1 Da_1 Dn_1 D_1 T_2 $G_{1\ 3}$ M भरताना

7 $Ś_1$ K_{0-2} om 7 (cf v l 6) —[b]) T $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 3-5}$ लोहिता सर्वतो (by transp), G_2 लोहिता सहिता M_2 लोहित सर्वतोदिश —[c]) Da_1 सरते, D_1 भ्रमते, D_2 रसने, D_5 सरक्षे, T_1 G_4 रवते, T_2 समते, G_{1-3} नदते, Ca c d रसते (as in text) D_5 व्यसते, D_6 च्यवते, S चलते; Ca c d व्यथते (as in text) —[d]) D_1 रुदते चैव, D_2 (marg *sec m*) अनुश्रवति, D_6 °तिष्ठति, T_2 °स्खलति, M_4 अभिष्टनति (for अनुष्टनति) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ कपतीव च सर्वश (D_8 °त), $M_{1-3\ 5}$ निष्टनति च वाहना Cd cites अनुष्टनति

8 $Ś_1$ K_{0-2} om up to रन्ति in 8[b] (cf v l 6) —[a]) $B_{1\ 3\ 4}$ D_3 कक (for कङ्का) K_3 $D_{2\ 3}$ बडा श्चैव, K_4 बलाश्चैव, K_5 वसुश्चैव, B_2 Da Dn_1 D_5 बला श्येना, D_6 बडाश्चैव, D_8 बळाकाश्च, M ब($M_{2\ 5}$ व)ळाश्चैव (for बलाकाश्च) D_1 T_2 G_3 ककगृध्रबलाश्चैव (D_1 °बलाश्चापि, T_2 G_3 °वळाश्चैव), T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ काक गृध्रवळाश्चैव —[b]) T_2 व्याहरत (for रन्ति) —[c]) K_{3-5} B D_5 S शिवाश्चैवा(K_5 Da_1 °श्चैव, S श्चाप्य) शिवा घोरा —[d]) K_1 वेदयत्यो, K_3 D_6 G_1 यानो, K_5 D_2 यती, Da Dn_1 $D_{1\ 3\ 5}$ T G_{2-4} M याना Da Dn_1 D_5 महाभय

9 [b]) K_3 मडले, K_5 $D_{2\ 3}$ T_2 G_{1-3} M °मडल — K_5 D_2 om 9[cd] —[c]) Ko मकरध्रश्च, D_5 कर्म बधश्च (for सकबन्धश्च) K_4 $D_{1\ 3}$ S स (for च) K_1 मकरध्वजश्च परिघो (hypermetric), Cv as in text —[d]) S भानुमानुदतिष्ठति (T_2 °मानिदतिष्ठत, $G_{1\ 3}$ M_2 नुदतिष्ठत)

10 [a]) $Ś_1$ $K_{0\ 2}$ $D_{6\ 8}$ वेशस् K_2 ततो (for तथा) K_2 om (hapl) from घोर in 10[a] to भय in 10[c] —[c]) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ वेदयन्वै, Da Dn_1 D_5 °यती (for यानो) K_5 D_2 T G महद् (K_5 D_2 T_2 महा-) (for भय) M_4 घोरो (for र) K_3 वेदयाना क्षय घोर —[d]) S राजमुख्यावक(G_3 M_2 व)र्तन

11 [a]) K_5 °स्थासु, D_2 °स्थास्तु (for °स्थाश्च) —[b]) K_3 भरतेंद्रस्य S देवता कौरवे पुरे —[cd]) D_5 lacuna for नृत्यन्ति च Da_1 corrupt K_5 प्रनृत्यंते प्रकपति हसती च पुन पुन, D_2 कपते च प्रनृत्यतिं हसति च परस्पर

12 K_5 D_2 om 12 —[b]) K_2 अलक्षाण, K_4 नलक्ष्माण, B_{1-3} वीक्षमाणा (B_3 णो), B_4 Dn_2 D_4

अवाक्शिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
वपूंषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्षये ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३
सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रूयते महान् ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निस्वनः ॥ १४
ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ।
अपास्यान्यान्रणे योधानभ्यस्यति पितामहम् ॥ १५
हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः ।
चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६
तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७
अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः ।
न चामङ्गलकेतोः स प्रहरेदापगासुतः ॥ १९
एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् । C 6 5217 B 6 112 20 K 6 112 20

---

7 8 अलक्षण्य, Da Dn1 ईक्षमाणा (Da1 °ण), D5 इक्ष्यमाणा, M3–5 सलक्ष्माण, Ca अलक्ष्माण (as in text) B Da Dn D4 5 7 8 दिवाकर (Da1 °र), M3 5 प्रभाकर — c) Da1 अर्वाक्, T G M4 अध, Ca c अवाक् (as in text) — d) Ś1 Ko 2 3 D6 G2 M उदतिष्ठति, K1 B4 Dn2 D4 5 7 8 T1 G4 उपा (D5 दा)तिष्ठत

13 a) K2 3 5 D2 वपुषि, Cc वपूषि (as in text) — b) B Da Dn D4–8 विगताभानि, D1 निर्गतानीव (for विगतानीव) K4 लक्ष्यते S धार्तराष्ट्रस्य यो(M2 यौ)धिनां — c) D1 सैन्ये तु Da D5 धार्त(Da1 °र्तृ)राष्ट्राणि (Da2 नि) सैन्येषु, Dn1 धार्तराष्ट्रा ससै, S निष्प्रभाणि च गात्राणि — d) D6 वि (for च) T2 भ्राजते न च Ko 1 S दसिता (for दशिता)

14 a) K3 मध्ये, K4 B Da Dn D4–8 चापि, D3 चैष (for चैव) — T2 om (hapl) 14b–19a — b) K3 स्वन, K5 D2 पुन (for महान्) — c) G1 °जन्यसु (for °जन्यस्य) Da Dn1 D5 निर्घोष K5 D2 सुमहत्पा(K5 °हान्पा)चजन्यस्य — d) K5 D2 गांजीवस्य D3 T1 G2 4 भारत (for निस्वन) G1 3 देवदत्तस्य भारत — After 14, D1 ins

451* तथा किलकिलाशब्द श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नभस्तल ।

15 T2 om 15 (cf v l 14) — a) D1 रथम् (for ध्रुवम्) S (T2 om) अभ्येति (G1 3 प्येति, M1–3 5 °त्येति, M4 अभ्येत्य), Ca आस्थाय (as in text) — b) S (T2 om) दर्शयन् (for सयुगे) — c) Ś1 [अ]न्या, D1 तु; S (T2 om) च (for [अ]न्यान्) M1 2 4 यौधान् — d) K3 अभ्येत्यति, K4 B1–3 Da2 Dn1 D4 6 7 अभ्येष्यति, Da1 यभ्यत्य ज्यचति (sic), D1 आगच्छति, D5 अभ्येष्यते, T1 G अभ्येति च, M4 अभ्यधास्यन् (for अभ्यस्यति) — K1 erroneously repeats 15 after स्य in अभ्यस्यति

16 T2 om 16 (cf v l 14) — a) K1 रोम रूपानि, K3–5 B D (except D2 3) T1 G M4 रोमकूपाणि — b) Ś1 K1 सीदत्ये(K1 ते)व, K3 सिदतीव, D1 कपतीव, D6 G2 M4 सीदत्तीव (for सीदतीव) — c) D1 महाघोर (for बाहो) — d) D1 भीष्मार्जुन समागमे, D5 M4 भीमार्जुनसमागम

17 T2 om 17 (cf v l 14) — a) K2 B D (except D1–3) त चेह, K5 ते चैव, G2 त चेव, G3 तथैव (for त चैव) D2 3 निकृत — b) Ś1 Ko 2 M4 चेतन — c) Da1 पार्थं — d) K3 °स्यायोधने Cd cites आयोधन (as in text) K5 नृप, D2 नृप (for गत) D6 भीष्ममायोत्स्यते भृश — After 17, T1 G read 20

18 K5 om 18–21 T2 om. 18 (cf v l 14) — a) K4 ततो, B2 D1 रणे (for पुरा) — D2 om 18c–21d — d) T1 G विहित (for स पुन) D5 पुन (for पुमान्)

19 K5 D2 om 19 (cf v l 18) T2 om 19a (cf v l 14) — a) S (except M1 3 5, T2 om) असकल्प°, Cd अमङ्गल्य° (as in text) — b) B D (D2 om) S °बल (for °रथ) — c) K4 °केतो स (for °केतो स) Ko–2 न च मगलकेतु स, K3 B D (D2 om) S न चाम(Da1 D1 °मा)गलिके (T G M4 चासकल्पिते) तस्मिन्, text as in Ś1 only — d) K3 D1 3 प्र(D1 प्रा)हरेतापगा°, S °रेत पितामह

20 K5 D2 om 20 (cf v l 18) T1 G read 20 after 17 — a) Ś1 Ko Dn2 M1 3–5 एताद्धि चिंत°

C 6 5217 B 6 112 20 K 6 112 20 अद्यैव तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः ।
मम चास्त्राभिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् ॥ २१
मनस्वी बलवाञ्शूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः ।
बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३
विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।
तस्य मार्गं परिहरन्द्रुतं गच्छ यतव्रतम् ॥ २४
पश्य चैतन्महाबाहो वैशसं समुपस्थितम् ।
हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ २५
कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः संनतपर्वभिः ।
छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनूंषि च ॥ २६
प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना ॥ २७
नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।

(for एतद्विचिन्त) — b) Ś1 K1 सज्ञा, K0 2-4 B D (D2 om) मज्ञा (D3 प्राणा) (for प्रज्ञा) K2 शीदति, D3 M1 3 5 सीदति — M ins after 20^{ab} T1 G4, after 24^{ab} G1-3, after 22

452* अभ्युद्यत रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्र च पाण्डवम् ।

— M om (hapl) 20^{c}–24^{b} — c) K3 D6 अद्यैव च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 अभ्यु(Da1 भ्य)द्यतो, D1 अयुध्यत, D3 अभ्यद्य त, T G अथ भीष्म (for अद्यैव तु) Dn2 क्रुद्ध (for पार्थ) — d) K3 कुल-वृद्धम् (for कुरु) K1 उपाद्रवेत्, D1 पितामह T1 G पातयेच्च (G1-3 °येत) रथोत्तमात्, T2 पातयेत्र रथोत्तमान्

21 K5 D2 M om 21 (cf v l 18, 20) Before 21, K0 1 read युधिष्ठिर उवाच K0 1 has lacuna for 21 — a) K3 4 क्रोधाद् Ś1 reads from क्रोधो up to ध्रुवम् in d in marg — b) K2 B Da Dn D1 3-8 भीष्मश्चा(D5 स्या)र्जुनसगत (K2 D1 म), T2 भीष्मार्जुनसमागम — c) K3 D3 चास्त्राति-, K4 चास्त्राणि, D8 चास्त्रेषु, T G चाप्यति (for चास्त्राभि) K2 B Da Dn D4-7 8 m मम (D5 समा) चास्त्र(K2 Dn2 D4 8 m त्र)समारभ, D1 मम चापि समारभो Ca cites अस्त्रसमारभ — d) K2 3 B Da Dn D3-8 T2 अशिव, T1 G नाशन (G3 यद्) (for अशुभ) Dn1 दृढ (for ध्रुवम्) Cd cites प्रजा and ध्रुव D1 न जानामि शिवो ध्रुव (sic)

22 M om 22 (cf v l 20) — a) T G चैव (for शूर) — b) Da1 कृतास्त्रे, T2 कृतज्ञो (for कृतास्त्रो) K3 युद्धदुर्मद, K4 B Da Dn D1 4-8 T G लघु(D1 ह्यति)विक्रम — c) K3 D3 दूरापाती, Da1 दूरपाते (for पाती) — d) D1 भारत (for पाण्डव) — After 22, G1-3 ins 452*

23 M om 23 (cf v l 20), G1-3 om (hapl) 23^{a}–24^{b} — a) K3 B D (except D2) चापि, T G4 चाथ (for चैव) — Ś1 K0-2 om 23^{cd} — c) Dn2 चापि (for चैव) — d) T G4 तीर्णपारो (T2 भावो) युधा पति

24 G1-3 M om 24^{ab} (cf v l 23, 20) — a) K1 विजये, K2 य (for यी) K5 D2 रते (for रणे) D6 शूरो (for नित्य) — b) K5 भैरवाश्चैव (for स्त्रश्च) — After 24^{ab}, T1 G4 ins 452* — c) K1 परहर, Dn2 T2 परिहर (for परिहरन्) — d) Ś1 K0-2 दूर (K2 र), T2 दूत (for द्रुत) B3 यतो ध्रुव, D2 6 यतव्रत, S पितामह (M1-3 5 महाव्रत) (for यतव्रतम्)

25 a) K0 2 चैतान्, K5 D2 चैव (for चैतन्) K1 पश्य चैना महा (corrupt), K3 B Da2 Dn D1 3-8 S पश्याद्यैतन् (K3 D1 3 6 T2 M पश्य चैन, T1 G पश्यैतद्वै) महाघोर (B4 Dn2 D4 7 8 रे) — b) K1 वैशसमुपस्थित (submetric), K3 4 D1-3 6 G2 3 M वैशस सयुगे महत्, B Da Dn D4 5 7 8 T1 G1 4 सयुगे वैशस महत्, T2 तवैव शरसयुगे — cd) T2 महद्धेमविचित्रानि शूराणामशुभानि च

26 a) D1 कवचानि विदीर्यंते, T G कवचानि विशीर्यंते, M कवचान्यवशीर्यंते (M2 त, M3 5 त) — b) K1 शर (for शरै) — c) K3 छिद्यते स, B1-3 Da1 Dn1 D5 M' भिद्यते च (Da1 तेव) — d) K4 B Da Dn D4-7 तोमरा(D6 °रा)श्च D8 तोम-राश्च कनकोज्ज्वला (hypermetric)

27 K5 D2 om 27 D8 reads 27^{ab} in marg — a) M1 3 विपुलास् (for विम) — b) T1 G4 विमलोज्ज्वला — d) S1 K0-2 क्रुद्धेन हि (for सक्रुद्धेन)

28 b) K3 शस्त्रोपजीविना, K5 D2 पुत्रोपजीविना,

याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८
हयनागरथावर्तां महाघोरां सुदुस्तराम् ।
रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९
ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ३०
भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१
तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ॥ ३२
एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३
एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ३४
हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५
दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ।
समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । C 6 5234 B 6 112 37 K 6 112 37

S युद्धोपजीविना — ^{c}) $D_{1\ 2\ 6}$ यो हि, T_2 याति (for याहि) — ^{d}) $D_{2\ 3}$ $G_{1\ 2}$ M वा (for च)

29 K_5 D_2 om 29 — ^{a}) K_4 B Da Dn_1 $D_{5\ 7\ 8}$ हत(B_1 कृत्त)नागरथावर्ता, Dn_2 D_4 रथनागहया, G_3 हयानागरथा — ^{b}) Da_1 घोरा K_3 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S सुदुर्गमा (T_2 म), K_4 दुरासदा, $D_{1\ 3}$ सुदुर्जया, D_6 सुदुर्मदा (for सुदुस्तराम्) — ^{d}) T_2 तरत्येव (for तरत्येष) — After 29, D_1 ins

453* पूर्वं चैव मयाश्रावि तपसा घोररूपिणा ।
ब्रह्मचर्येण महता फाल्गुनश्चरते तप ।
तत्तप सफल चेह कैराते सव्यसाचिना ।

30 ^{a}) D_1 ब्राह्मण्य च, T_2 अघृण्यानि (for ब्रह्मण्यता) S तपो (for दमो) K_5 ब्राह्मणाना दमोपान (sic) — ^{b}) K_5 D_2 तप सु (for तपश्च) D_1 चरते (for चरित) S स्वाधीन(T_2 स्वधीत, $G_{1\ 3}$ स्वाधीन, M_1 स्वाधीत, $M_{2\ 3\ 5}$ त)ज्ञानमेव च (T_1 G_4 वा) — ^{c}) K_2 राज्ञे, B Dn_1 (by corr) $D_{3\ 4\ 6-8}$ पार्थे, Da Dn_1 (before corr) D_5 पार्श्वे, D_1 पार्थो (for राज्ञो) K_3 इहैव तस्य दृश्यते, S यस्मिन्प्रतिष्ठित (M_{3-5} ते) पार्थे — ^{d}) M_2 तस्य (for यस्य)

31 ^{b}) K_3 माद्रि — ^{d}) D_3 यस्य गोप्ता, T_2 नाथो यस्य (by transp), G_1 यस्य नागो

32 D_2 om 32 — ^{a}) $B_{1\ 2}$ G_2 तस्यैव M_4 मन्यु (for मन्यु) — ^{c}) D_3 तया भासि शरीरस्य, S तपोभावितदेहस्य, Cd तपोदावशरीरस्य, Cc as in text — ^{d}) $M_{1\ 3\ 5}$ तपो, Cd कोपो (as in text) K_3 $B_{2\ 4}$ D (D_2 om) T_2 M Cc भारतीं, B_1 भारत, B_3 T_1 G वाहिनीं

33 ^{a}) B_1 एव (for एष) G_2 व्यजृम्भते (for संदृश्यते) — ^{b}) D_1 देवव्यपाश्रयात्, D_3 M_2 देवस्य पाश्रय (corrupt), M_5 देवस्य चाश्रय — ^{c}) $Ś_1$ K_5 धारयन् — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Da Dn_1 $D_{3\ 5\ 6}$ धार्तराष्ट्रस्य पश्यत ($D_{3\ 6}$ सर्वश)

34 ^{a}) K_4 आलोक्य तत्, G_3 क्यसे — ^{b}) Some MSS क्षोभ्यमान, D_3 सक्रुद्धेन (for क्षोभ्यमाण) K_1 किरीटिन — K_5 D_2 om 34^{c}–36^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} महोर्मिविद्ध, Dn_2 बद्ध, T_2 नाद, Cc युद्ध — ^{d}) B Da Dn_1 D_{4-8} महाजल (for नदीमुखम्) Dn_2 तिमिनक्रसमाकुल

35 K_5 D_2 om 35 (cf v l 34) — ^{a}) $Ś_1$ महा, K_{0-2} महान् (for हाहा) D_3 G_{1-3} M किलि किला $K_{1\ 3}$ B_4 Da_1 T_2 $M_{1\ 3-5}$ शब्द — ^{b}) $K_{0\ 1}$ B_4 T_2 M_5 श्रूयते (for श्रूयन्ते) T_1 G [s]त्र (for च) — ^{c}) D_3 पाचाल्य, T G पाडव, Cc पचाल° — ^{d}) K_3 $D_{3\ 6}$ S योत्स्ये (for यास्ये) T_2 ष्ठिर

36 K_5 D_2 om 36 (cf v l 34) D_4 reads 36^{ab} twice, first as in S and secondly as in N — ^{a}) $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{1\ 4}$ (second time) $_{5-8}$ G_1 Cc दुर्गम, G_3 दुर्गा* (for दुर्लभ) K_3 दुर्गमत्यतर, D_4 (first time) T $G_{2\ 4}$ दुर्गमाभ्यतरो (T_2 र), M दुर्गमभ्यतरा (M_2 र, M_4 रे, M_5 रो) Dn_2 D_1 ह्यतरे Cc विज्ञो, Cd राज्ञो (as in text) — ^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} $D_{1\ 3}$ व्यूहम($D_{1\ 3}$ ज्ञ)स्य महात्मन, K_3 D_4 (first time) T G $M_{2\ 5}$ व्यूहस्तस्या(K_3 °ह कृत्वा, T_2 $M_{2\ 5}$ °हज्ञस्या, $G_{1\ 3}$ °ह तस्या)मितौजस — ^{c}) K_3 T_1 G प्रतिम — ^{d}) K_4 सर्वैरतिरथै, Da Dn_1 D_5 G_2 सर्वतोभिरथै (Da_1 °भिराथि ; D_5 °भिरथ, G_2 तिरथे) K_3 वृत, Da_1 स्थित

C 6 5234 B 6 112 37 K 6 112 37 परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७
उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः ।
एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ३८
उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्धनुः ।
पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३९
को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ॥ ४०
एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

संजय उवाच ।
भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।

37 [b]) T2 धृष्टद्युम्नो वृकोदर — [c]) K0 परिरक्षति, K4 5 B D (except D3 6) पर्यरक्ष(K5 क्ष)त — [d]) K4 B1 Da Dn1 D5 6 जेश्वरौ

38 [a]) Ś1 K0 1 4 5 D1 2 महेंद्रसदृश (K5 D2 प्रतिम) — [b]) K1 T1 G M महासाल, T2 बल (for °शाल) K4 इवोपात, K5 द्रुम, D2 द्धत, T1 G च्छ्रित — [c]) K3 B D (except D1) S अनीकाग्रे, G2 (*sup lin*) अतीकायो (for अनीकानि)

39 [a]) K0 2 4 Da Dn D4-8 चाधत्स्व, D2 चाद स्व, S चादाय — [b]) K2 त्वान्यान्, K4 B Dn1 (*sup lin*) n2 D4 6 7 गृहीत्वा च, D8 त्वा तन्, T2 तान्य (for त्वान्यन्) D6 महाधनु· B4 गृहीत्वा वर्मभृद्धनु — [c]) K4 B D (except D1-3) पार्श्वत (for पार्श्वतो) D1 जहि (for याहि) — [d]) K5 D2 युध्यत (for युध्यस्व)

40 [a]) Da1 D5 स्त्रिय (for प्रिय) — [b]) K3 4 Da1 D2 5 T1 G1 3 4 जीवित, T2 G2 जीवितु (for जीवन्त) — [c]) Ś1 K0-2 4 क्षात्र (for क्षत्र) B Da Dn D4-8 तु स(D5 मे)प्रेक्ष्य, T G समाश्रित्य (for पुरस्कृत्य) — [d]) Da1 D5 तेन (for ततस्) K3 4 B D T G4 त्वा (D2 ता) K0 3 4 D1 2 विनियुक्ष्महे, K2 D3 (marg *sec m*) विनियुक्ष्यह, K5 युनियुक्ष्महे, B Da Dn D5-7 नियुनज्म्यहं, D3 4 8 नियुन(D3 °न)क्ष्यह, T G4 नियुजाम्यहं, G1 3 स युजाम्यह, M [अ]भियुजाम्यह G2 तत्वतस्त्वायुजाम्यह

41 [a]) B4 Dn2 D4 7 8 चातिरणे (D7 थो), T2 चापरणे, G1 वापि रणे K5 D1 2 भीमो — [b]) D1 दहत्येव, D5 दहते च, D8 इहते वै, T2 महते च (for दहते वै) K5 D2 महाचमू — [c]) K2 युद्धे स, K3-5 B Da Dn D2-8 M5 युद्धेषु, D1 युद्धेष्व, T G M1-4 युद्धे हि (for युद्धे सु) — [d]) Ś1 वा (for च) — After 41, T1 G M2 ins

454* संजय· ।
पुत्र समनुशास्यैव भारद्वाज· प्रतापवान् ।
महारणे महाराज धर्मराजमयोधयत् ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 5 D2 mention only दशमयुद्धदिवस, K4 B3 दशमेह्नि भीष्मनिपातन, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* K4 B3 अद्भुतदर्शन, Da Dn1 D1 5 द्रोणवाक्य, D6 अश्वत्थामान प्रति द्रोण वाक्य, T2 द्रोणाश्वत्थामसंवाद, M1-3 5 दुर्निमित्त कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 106, Da2 (*sec m*) 70, Dn2 106, T1 G 108 (as in text), T2 M3 4 110, M1 2 109, M5 111 — *Śloka no* K1 Dn D5 6 41

109

1 M2 om the ref — After the ref, Ś1 K0-2 ins

दर्शैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्भल्लैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ६
स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक् ।
प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
विव्याध बहुभिर्बाणैर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७
शल्यं पञ्चाशता विद्ध्वा कृतवर्माणमष्टभिः ।
कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ८
विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ॥ ९
विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ।
विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ॥ १० C 6 5250 S 6 113 12 K 6 113 12

455* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मन ।

— ^{b}) $B_{1\,2\,4}$ D (except $D_{1-3\,6}$) तथैव च (for च सात्वत) — ^{c}) D_{1} बिंदानुबिंदाव्

2 $Ś_{1}$ K_{0-2} om (hapl) 2–4 — ^{b}) Dn_{2} $D_{4\,6-8}$ °र्षणादय (for र्षणो युवा) — ^{c}) K_{3} दशैव, K_{5} D_{2} तथैते, T_{2} नेशते (for दशैते) G_{1} M (except M_{5}) यौधा — ^{d}) D_{2} $M_{2\,5}$ (*inf lin*) अयोध्रयत्, M_{1} अयौधयन्, M_{4} अताडयन्

3 $Ś_{1}$ K_{0-2} om 3 (cf v l 2) $K_{3\,5}$ D_{2} om 3–4, M_{4} om 3^{a}–6^{b} — ^{a}) $D_{1\,3\,6}$ गुप्ता, M (M_{4} om) युक्तो (for युक्ता) — ^{b}) D_{6} °समुच्छ्रिया — ^{d}) $M_{1\,3\,5}$ प्रार्थयानो

4 $Ś_{1}$ $K_{0-3\,5}$ D_{2} M_{4} om 4 (cf v l 2, 3) — ^{a}) D_{1} दशभिर् (for नवभिर्) — D_{4} om 4^{cd}, G_{3} $M_{1-3\,5}$ om (hapl) 4^{c}–5^{d} — ^{c}) G_{1} कृपश्च नवभिर्बाणै — T_{2} om (hapl) 4^{d}–6^{a} — ^{d}) G_{1} कृतवर्मा तथैव च

5 T_{2} G_{3} M om 5 (cf v l 4, 3) — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{0-2} दुर्मर्षणो (for चित्रसेनो) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{0-2} चित्रसेनश्च (for भगदत्तश्च) T_{1} $G_{1\,2\,4}$ वीर्यवान् (for मारिष) — ^{c}) Dn_{2} $D_{1\,4\,6-8}$ T_{1} $G_{1\,2}$ बाणैर् (for भल्लैर्) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{0\,2}$ Da_{1} Dn_{2} D_{7} अताडयत्

6 K_{2} D_{3} M_{4} om 6^{ab} (for M_{4}, cf v l 3), T_{2} om 6^{a} (cf v l 4) T_{1} G_{4} transp 6^{ab} and 6^{cd} — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1\,2\,6}$, D_{3} om) S (M_{4} om) भीमसेनमताडयत् (= 4^{b}) — $Ś_{1}$ K_{0-2} om (hapl) 6^{ef}, G_{3} om (hapl) 6^{e}–9^{b} — ^{e}) B_{3} Dn_{2} $D_{4\,6-8}$ तु (for च) M_{3} सप्तत्या (for विंशत्या) — ^{f}) Da_{1} पाडवा Da Dn_{1} D_{5} नवभि (for निशितै)

7 G_{3} om 7 (cf v l 6) — ^{a}) Da_{1} समतात् (for स तान्) D_{3} तांश्च सर्वात्मना राजन् — ^{b}) $K_{3\,4}$ B Da Dn $D_{4-6\,8}$ M राजमानान्, K_{5} $D_{2\,3}$ यतमानान्, T_{2} युध्यमानान् (for भ्राजमानान्) — ^{c}) Da_{1} प्रवरान् (for प्रवीरान्) — ^{d}) K_{5} $D_{2\,3}$ महाबलान् (for रथान्) — ^{e}) $K_{3\,4}$ B_{1-3} Da Dn $D_{1-3\,5\,6}$ S (G_{3} om) निशितैर् (for बहुभिर्) B_{4} $D_{4\,7\,8}$ जघान समरे वीरो — ^{f}) $K_{0-2\,5}$ D_{2} महारथ (for °बल) B_{4} $D_{4\,7\,8}$ पाडव परवीरहा, M_{2} (before corr) भीमसेनमताडयत् (= 4^{b})

8 G_{3} om 8 (cf v l 6) — ^{a}) K_{3} Da $D_{1\,2\,5}$ M_{4} पचशता, Dn_{1} च सप्तभिर्, D_{6} पचशतैर्, T_{2} पचशतान् (for पञ्चाशता) K_{0-2} शल्य (K_{2} °ल्ये) पचशतान्विद्धा (K_{0} द्धा), K_{4} B_{1-3} M_{2} शल्य पच (B_{2} °चा)शताविध्यत्, B_{4} Dn_{2} $D_{4\,7\,8}$ G_{2} सप्तभि शल्यमाविध्यत्, G_{1} शल्य च पचविंशत्या — ^{c}) Da_{2} D_{5} कृपश्च, D_{2} (m as in text) अकृत्य (for कृपस्य) D_{1} समरे (for सशर) — ^{d}) M पाडव (for भारत) — ^{e}) K_{1} तथैन (for अथैन) K_{0} भिन्नधन्वान — ^{f}) G_{2} पृष्ठे (for पुनर्) B D (except D_{1-3}) M_{2} सप्तभि (for पञ्चभि)

9 G_{3} om 9^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) D_{1} बिंदानुबिंदौ T $G_{2\,4}$ [आ]वन्त्यौ (for च तथा) — ^{b}) T_{1} $G_{1\,2\,4}$ तथा त्रि(G_{1} त्रिभिस्त्रि)भिरजिह्मगै — ^{c}) D_{1} तु (for च)

10 K_{1} om 10^{a}–11^{b} — ^{a}) $K_{0\,3\,5}$ Da_{1} $D_{1\,3}$,

C 6 5251 B 6 113 12 K 6 113 12 अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ११
स विद्धो बहुभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ।
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १२
सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ १३
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १४
तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत ।
भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥ १५
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ १६
अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
महारथाञ्शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा महारथः ।
विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १७
नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ।
स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ १९
दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।

$^{7\ 8}$ T_2 M (except M_2) नदन् (for ऽनदत्) — ^{d}) G_3 सैंधवश्च B_2 ततस्त्रिभि, Da Dn_1 D_5 पुन पुन (for पुनस्त्रिभि) — After 10, G_3 ins

456* द्रोणस्य च धनुर्भीमस्त्रिभिर्बाणैरचिच्छिदे ।

11 K_1 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{c}) T_1 G_{2-4} विव्याथ K_5 सरथो, D_2 सरथ (for सरब्धो) — ^{d}) K_5 D_2 दशाभि, D_8 निशतै (for निशितै)

12 D_1 om 12^{ab}, T_2 om (hapl) 12^{a}–13^{b} — ^{a}) K_3 B D (except $D_{2\ 3}$, D_1 om) S (T_2 om) दशभिर् (for बहुभिर्) — ^{b}) Da_1 D_5 महाधिप°, G_1 महाद्रिप — ^{c}) K_1 महाबाहु, B D (except D_2) S (T_2 om) महाराज — ^{d}) K_5 D_2 महाबल (for प्रतापवान्) — ^{e}) G_2 गौतमिं — ^{f}) D_3 M (except M_4) आयसै (for आहवे)

13 T_2 om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) K_3 Da_2 M_2 सैंधवश्च, D_7 सात्वतस्य (for सैन्धवस्य) K_3 M_2 रथाश्वाश्च (for तथाश्वाश्च) K_5 D_2 तथाश्वा (K_5 श्वा) श्चतुरश्चास्य — ^{b}) D_7 च तत, G_2 पचभि (for च त्रिभि) — ^{c}) K_3 मृत्युलोकस्य — ^{d}) G_2 M (except M_4) यमद्युति

14 ^{c}) K_4 चिच्छेद (for चिक्षेप) K_1 निशितैर्, T_1 G सहसा (for निशितान्) — ^{d}) K_3 $D_{2\ 3\ 6}$ S (except $M_{1\ 3\ 5}$) भीमसेनाय (for सेनस्य)

15 ^{a}) Da Dn_1 D_5 ततो (for तस्य) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B Dn_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6-8}$ S (except M_4) मारिष (for भारत) — ^{d}) D_1 महारथ (for °त्मन)

16 ^{a}) S (except M_2) सछिन्नधन्वा — ^{b}) T_2 गताश्वो (for हताश्वो) — ^{d}) B_4 त्ववाहित (sic), M_2 रथान्वित (for त्वरान्वित)

17 ^{a}) T_1 $G_{2\ 4}$ अत्यद्भुतक(G_2 त)र कर्म — ^{b}) Da_1 तव (for तत्र) — ^{c}) D_3 महारथ, G_2 मद्रराज (for महारथान्) $M_{1\ 3\ 5}$ भित्त्वा (for विद्ध्वा) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B Da Dn $D_{2\ 5-8}$ च मारिष, K_5 [अ]थ मारिष, S च भारत (for महारथ) $D_{3\ 4}$ वारयामास मारिष

18 ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_2 T $G_{1\ 4}$ M न तु तन्, K_4 $D_{1\ 3}$ G_3 न तु त, $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn D_{4-8} तदा न, B_3 ततो न (for नातीव) D_5 मम्लुषे, D_6 ममृशे G_2 नदत चापि दुर्धर्षौ — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} D_1 चित्रान् (for तीक्ष्णान्) — ^{d}) D_3 परमार्जितान् — G_3 om 18^{ef} — ^{e}) T_1 G_4 विव्याथ $K_{2\ 3\ 5}$ B D (except D_1) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_4 समरे (for सप्तत्या) $M_{1-3\ 5}$ विव्याध समरे भीम

19 ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) $G_{1\ 3}$ वीर्यवान्, T $G_{2\ 4}$ M भारत (for मारिष) — ^{c}) D_1 बिंदानुबिंदाव्

20 ^{a}) G_2 महाबाहुर् (for विकर्णश्च) — ^{b}) T G M_4 दुष्क(G_2 विक)र्णश्चापि, $M_{1-3\ 5}$ दुष्कर्णश्चैव (for सिन्धुराजश्च) D_1 मारिष (for वीर्यवान्) — ^{c}) G_3 तु (for ते) K_3 विविधुस्, T_1 $G_{3\ 4}$ विव्यथुस्; T_2 विव्यधास् (for विव्यधुस्) — ^{d}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ भीष्म (for शल्य) $D_{2\ 3}$ T_2 अरिंदम, G_3 दम°, M (except M_4) अजिह्मगै

भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिंदमाः ।। २०
स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ।। २१
तं शल्यो नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि ।। २२
विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।। २३
तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च ।। २४
ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम् ।
त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ।। २५
सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ।। २६
शल्यं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः ।
प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् ।। २७
ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ।। २८
अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ।। २९
भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ।　C 6 5272 B 6 113 34 K 6 113 34

21 ^{a}) Ko सात्वतान् (for स तु तान्) B4 Dn2 D2 4 7 8 च (for तु) T1 G3 4 विव्याथ —^{b}) K1 पञ्चभि° (sic) (for the first पञ्चभि°) — Ś1 Ko–2 om (hapl) 21^{cd} —^{c}) T1 G4 विव्याथ —^{d}) D3 G3 M (except M4) नवभि° (for दशभि°)

22 ^{a}) T2 स (for त) D6 [ऽ]प्यष्टभिर् (for नवभिर्) Ś1 B Da Dn D1 4 7 8 T1 G2 4 भित्त्वा, K1 विध्यत्, K2 विद्धा (for विद्ध्वा) D5 तत शल्यो नव भित्त्वा —^{b}) T1 G4 विव्याथ T1 G2 4 सप्तभि° (for पञ्चभि°) D6 नवभि सायकैस्तथा —^{c}) Ś1 बल्लेन —^{d}) S पुनर् (for गाढ) T1 G4 विव्याथ Ś1 Ko–2 पत्रिणा, G2 M4 वर्मणि (for मर्मणि)

23 ^{a}) K4 B D (except D1–3 6) M प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) T2 G1–3 M निर्भिण्ण —^{d}) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्) Ś1 Ko 2 चार्दयत् (for चार्प°)

24 ^{a}) Da1 M3 5 तथैतरान्, D7 अथेतरान् T2 महेश्वासस् — Ś1 Ko–2 om (hapl) 24^{b}–25^{a} —^{d}) K3 B D (except D3) विननाद, G2 व्यन (for च ननाद) B4 D3 ह, T1 G2 4 स (for च)

25 Ś1 Ko–2 om 25^{a} (of v l 24) —^{a}) D1 S [ऽ]पि (for हि) —^{b}) K3 युद्धकोपन, B D (except D1 2 6) °कोविद (for °दुर्मदम्) Ś1 Ko–2 समरे युद्धदुर्मदान् —^{c}) D2 अकुठोग्रैर्, S अजिह्मा ग्रैर् (for अकुण्ठाग्रैर्) —^{d}) D1 मर्माणि, D2 सर्वे सु, G2 मर्माणि (for मर्मसु) Ś1 Ko 4 Da1 Dn1 M2 5 [अ]ताडयत्, K2 ताडयत् (for [अ]ताडयन्)

26 ^{a}) D4 सोपि (for सोऽति) —^{c}) K2 सर्वतो (for पर्वतो) —^{d}) S सिच्यमान (for वर्षमाणैर्) — After 26, K4 B Da Dn D4 5 7 8 ins

457* स तु क्रोधसमाविष्टो भीमसेनो महाबल ।
मद्रेश्वर त्रिभिर्बाणैर्भृश विद्ध्वा महायशा ।

[(L 1) B4 Dn2 D4 7 8 पाडवाना महारथ (for the post half) — (L 2) After the prior half, Da1 *repeats* (hapl) 23^{d}–24^{a}]

27 D4 7 8 om (hapl) 27^{ab} —^{a}) K4 B Da Dn1 D5 6 कृप (for शल्य) Dn2 मद्रेश्वर त्रिभिर्बाणैर् —^{b}) T1 G2 4 भित्त्वा (for विद्ध्वा) K1 महायश, K4 B (except B4) Da Dn1 D5 सम तत, K5 महाबल, D2 महाबलै (for महायशा) D8 भृश मर्मस्वताडयन् —^{c}) K1 शतेनासौ, K4 शतै राजन्, B1–3 Dn2 D7 शतैराजौ, D1 M1 3–5 शरेणाजौ, G2 शतेराजौ (sic), M2 रणे राजन् (for शतेनाजौ) —^{d}) K4 शरैर् (for राजन्) T1 G2–4 विव्याथ K3 5 B D (except D1) सा(B4 शा)यकै, S सयुगे (for वै दृढम्)

28 ^{a}) K3 ततस्तत्, K5 D2 ततोस्य (for ततस्तु) —^{d}) S (except T2) पातयामास भारत

29 ^{a}) B Dn2 D1 5 8 T1 G4 तथा (for अथा) —^{b}) Da1 Dn1 (before corr) कृतकर्मा —^{c}) K1 अजघान, G2 निजघान —^{d}) K4 B Da2 Dn D3–8 T1 G परतप, D1 T2 °तप — After 29, S ins

458* विरराज महाबाहुर्ललाटस्थेन पत्रिणा ।
एकशृङ्गो महाराज यथा पर्वतसत्तम ।
अथ भीमो महाबाहु क्रुद्ध सर्वान्महारथान् ।
विमुखीकृत्य बाणौघैस्तस्थौ गिरिरिवाचल ।

[(L 3) T1 G सर्वानेव (for क्रुद्ध सर्वान्)]

C 6 5273 B 6 113 34 K 6 113 34 भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३०
द्वाभ्यां द्वाभ्यां च विव्याध गौतमप्रभृतीन्रथान् ।
ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ३१
स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः ।
मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३२
ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान् ।
प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।
चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ॥ ३४
तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ।
शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३५
अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ३६
तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ३७
स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

---

30 M om 30–41 here and reads the same after 6 110 21 in the following sequence 36, 459*, 38c–41d, 30–32b (om 32cd), 33 (om 34, 35, 37a–38b and 41ef) — a) D2 भीमसेनस्तु समरे — b) K3 T2 M आशुगै (for आयसै) T1 G शल्य च नवभि शरै — d) M अष्टाभिर्हृदिकात्मज

31 For sequence in M, cf v l 30 — a) K2 B4 Dn2 D1 3 4 7 8 S तु, K5 हि (for च) T1 G2–4 विव्याथ — b) K3 5 D2 अपि, M4 नृपान् (for रथान्) — c) K4 B Dn2 D4–8 तेपि त, D1 ततस्ते (for ते तु त) — d) K0 विविधुर्, D2 अ विध्यन्, T1 G2–4 विव्यथुर्, T2 विव्याध. D1 भीम विविधुरायसै

32 For sequence in M, cf v l 30 K1 om 32a–33b — a) B2 Da Dn1 D5 T1 G2 4 तदा (for तथा) T G भिद्यमानस्तु (T2 °नोपि) (for पीड्यमानोऽपि) M1–3 5 तु (for [अ]पि) — b) B Dn2 D6 सर्वशस्त्रैर्, D1 सर्वैस्तैश्च, D8 सर्वशस्तैर्, M2 सर्वं तस्थैर् — M om 32cd — c) D8 m बाणान् (for तुल्यान्) Ca as in text

33 For sequence in M, cf v l 30 K1 om 33ab (cf v l 32) — a) K2 तेथापि, D5 तत्रापि (for ते चापि) D6 रथिनो (for °नां) — b) T2 भीष्माय (for भीमाय) — c) D1 अत्युग्रान्, G3 अव्यग्रान् — After 33, M reads 6 110 19–21, *repeating* the same at the proper place

34 M om 34–35 — a) T1 G2 4 तस्मै (for तस्य) — b) Dn2 D4 7 8 महासुर (for रथः) — c) B3 शूर (for वीर) — d) T G हेम (for स्वर्ण°) K5 D2 महास्वना, B1–3 Da Dn1 D5 महीपते, B4 Dn2 D4 7 8 महामते, D3 महाध्वजा (for धनाम्)

35 M om 35 (cf v l 34) — b) K0 पट्टिस (for °श) D2 महाबल (for भुज) T G पट्टस चैव सात्वत — c) K2 शतघ्नी च कृप राजन् — d) D1 शूल, T1 G2 4 शरान् (for शर) D5 शल्यस्य K4 B1–3 Da Dn1 D5 वीर्यवान् (for संयुगे)

36 For sequence in M, cf v l 30 — a) M तथेतरे — d) D8 T G अजसा (for ओजसा) — After 36, M ins

459* तत क्रुद्धो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रम ।
विव्याध समरे वीरस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै ।
गौतमप्रेरित चापि तोमर त्वनिलात्मज ।
क्षुरप्रेण द्विधा चक्रे प्रहसन्निव भारत ।
हार्दिक्यप्रहित चापि पट्टस तिलकाण्डवत् ।
चिच्छेद समरे वीरो ह्यसम्भ्रान्तरथ शरै ।
स चिच्छेद शतघ्नीं च सैन्धवेनेरिता भृशम् ।
भीमसेनो रणश्लाघी नवभि कङ्कपत्रिभि ।

[(L 5) M4 चैव (for चापि) — (L 7) M3 5 शरै शक्ति (for शतघ्नी च)]

37 M om 37a–38b — a) K3 5 D2 6 त, B Da Dn D1 3–5 7 8 T G च (for स) — b) K3 5 D2 T2 क्षुरेणाथ (for क्षुरप्रेण) — Ś1 K0–2 om 37c–39d — c) D6 पट्टिष, T G पट्टस (for पट्टिश) — d) T G तिलशस्तथा (for °काण्डवत्)

38 M om 38ab, Ś1 K0–2 om 38 (cf v l 37) — a) K3 D3 6 स (for स) K3 शतघ्नी — Dn2 om (hapl) 38c–39d For sequence in M, cf v l 30 — c) K3 5 D2 प्रयुक्त तु, B4 G2 °प्रयुक्ताश्च, Dn2 D8 °प्रमुक्त च, D7 प्रमुक्तांश्च, T G4 प्रयुक्ता

मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ॥ ३८
शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ।
तथेतराञ्शरान्घोराञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३९
भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ।
तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४०
ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ।
निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ ४१
तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ४२

अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्वै महारथम् ।
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४३
आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत ।
ये स्म भीमं रणे राजन्योधयन्तो व्यवस्थिताः ।
बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४४
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४५
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
जहि पाण्डुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः । C 6 5269 B 6 113 52 K 6 113 52

च — [d]) B_{4} D_{7} T_{1} $G_{2\ 4}$ शराश्च, T_{2} शक्तिं (for शर) D_{8} हित्वा (for छित्त्वा) $K_{3\ 5}$ B Da Dn_{1} $D_{2\ 5-8}$ $G_{1\ 3}$ महारथ (for बल)

39 For sequence in M, cf v l 30 $Ś_{1}$ K_{0-2} Dn_{2} om 39 (cf v l 37, 38) — [a]) D_{8} T_{2} M (except M_{2}) तरसा (for सहसा) — [b]) K_{5} भगदत्तेरितेरिणा (sic) — [c]) $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ तथैव तान्, D_{6} दृष्ट्वैव तान् (for तथेतरान्) K_{3} रथान्, G_{3} शतान् (for शरान्) K_{3} T_{2} G_{3} राजन्, D_{2} तीक्ष्णान्, T $G_{2\ 4}$ राजन् (for घोरान्)

40 For sequence in M, cf v l 30 — [a]) $K_{0\ 2}$ भीमसेन M महाबाहुस् (for रणश्लाघी) — [b]) K_{5} द्विधैकैक समाचिनोत्

41 For sequence in M, cf v l 30 — [b]) T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ महाहवे (for रणे) — [c]) K_{3-5} B D T_{1} G $M_{2\ 4}$ आजगाम, T_{2} $M_{1\ 3\ 5}$ आजघान (for जगाम स) D_{5} T_{1} G_{4} रणेनाजौ, G_{1-3} रणे राजन् (for रथेनाजौ) — [d]) T_{2} M (except M_{2}) भीष्म (for भीम) D_{8} महाबल (for रथम्) — D_{7} om 41[e]–42[d], M om 41[ef] — [f]) $Ś_{1}$ युधमान, $K_{0\ 1}$ युध्यमान, T_{2} योधयाना (for योधयान)

42 D_{7} om 42 (cf v l 41) — [a]) T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ M महेष्वासौ (for महात्मानौ) — [b]) $Ś_{1}$ K_{1} समीतौ, B_{1} समरे T G तत्र (for वीक्ष्य) — [c]) B_{4} Da_{2} Dn_{1} $D_{4\ 5\ 8}$ G_{1} न शशसुर्, D_{1} न सेहिरे, D_{8} नाशं सश्च (for नाशशसुर्) D_{8} युद्धे (for तत्र) K_{5} नाशसुर्दुर्जय तत्र — [d]) K_{8} $M_{1-3\ 5}$ भरतर्षभ, K_{5} B D (except $D_{1\ 3\ 6}$, D_{7} om) $G_{1\ 3}$ पुरुषर्षभा

43 [a]) K_{2} अथार्जुन, K_{3} D_{1} तथार्जुनो, S दृष्ट्वार्जुनो (T_{2} त्मनो, G_{2} र्जुन) $K_{3\ 5}$ D_{2} तत्र, B Da Dn $D_{1\ 3-8}$ S (except T_{2}) भीम (for भीष्म) — [b]) K_{3} D_{2} योधयस्तान्, K_{4} B Da Dn D_{3-8} G_{3} M योधयत, D_{1} T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ योधयान, T_{2} रोदयत (for योधयन्वै) K_{3-5} B D (except D_{1}) S महारथान् (for रथम्)

44 [a]) K_{3} B D S वीरा(र्Dn_{2} र)स्, K_{5} वीरास् (for योधास्) — [b]) $Ś_{1}$ K_{0-2} स च (for दश) — [c]) K_{4} तु (for स्म) S transp भीम and राजन् — [d]) K_{3} D_{1-3} योधयाना, K_{5} योधयान, M_{4} योधयति (for योधयन्तो) Da_{1} D_{5} रणे स्थिता', T_{2} व्यवस्थित (for व्यवस्थिता) — [e]) D_{2} बीभत्सुश्च तथाविध्यद् — [f]) K_{5} D_{2} भीष्मस्य (for भीमस्य) $K_{3\ 5}$ D_{6} पुरत स्थितान्, K_{4} प्रियकाक्षया, D_{2} पुरत स्थित, D_{3} T_{2} M हितकाम्यया, D_{8} प्रियकामया, T_{1} $G_{2\ 4}$ हितकाक्षया, $G_{1\ 3}$ कृतकाक्षया

45 [b]) $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ अनोदयत्, K_{4} अदेशयत् (for अचोद)

46 [c]) G_{3} न हि (for जहि) — [d]) $Ś_{1}$ K_{1} वृकोदरधनजयौ

47 [a]) K_{4} B D (except $D_{2\ 3\ 6}$) वचन (for शासन) — [b]) K_{0} त्रिगर्त, K_{3-5} B Da_{2} Dn $D_{1\ 3\ 4\ 8}$ T_{1} G M_{2} त्रैगर्त, D_{2} त्रैगर्तैं, D_{7} त्रैगर्त- T_{2} प्राक्स्थला (for प्रस्थला) — [c]) D_{1} T_{1} G अभिद्रुत्य (G_{2} पत्य), T_{2} M परिवार्य (for अभिद्रुत्य) K_{0-2} भीष्मम् (for भीमम्) — [d]) D_{8} S (except T_{2} M_{4}) धन्विन

C 6 5289 B 6 113 52 K 6 113 52 अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ४७
रथैरनेकसाहस्रैः परिवव्रे समन्ततः ।
ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

संजय उवाच ।
अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १
सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ।
दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
एकैकं त्रिभिरानर्छत्कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
जयद्रथो रणे पार्थं भित्त्वा भारत सायकैः ।
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।
विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६
चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ।
आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष ॥ ७

48 [b]) K_2 परिवार्य, D_2 परिचक्रे, T_2 परिवव्रु B Da Dn $D_{2\,4\,5\,7}$ समतात्पर्यवारयत्

Colophon om in K_3 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś$_1$ K_{0-2} mention only दशम युद्धदिवस, K_4 दशमेह्नि भीष्मनिपातन, B_3 भीष्म निपातन, M_4 दशमेह्निके — *Adhy name* K_4 B_3 भीमयुद्ध, T_2 भीमसेनयुद्ध, $M_{1-3\,5}$ भीमदशकयुद्ध (M_1 °द्धकथन) — *Adhy no* (figures, words or both) K_5 107, Da_2 (*sec m*) 71, Dn_2 107, D_6 108, T_1 G 109 (as in text), T_2 $M_{3\,4}$ 111, $M_{1\,2}$ 110, M_5 112 — *Sloka no* Dn_1 42, Dn_2 D_5 53

110

1 Before the ref, Ś$_1$ ins श्रीगणेशाय नम — D_1 T_2 om the ref — [b]) Da_1 D_5 घातयतं (for यतमान) D_1 T_2 महारथ

2 [a]) D_2 शल्य (for चैव) — [b]) B_4 अताडयत्, Da Dn_1 D_5 अजिह्मगै, $M_{1\,3\,5}$ अयुध्यत (for अविध्यत) — [d]) T_2 M महारथ (for जयद्रथम्) — After 2, K_0 (hapl) *repeats* 1[cd]

3 [d]) B $D_{4\,7\,8}$ ह्यावत्यौ, D_6 अवत्यौ

4 [b]) K_0 ककबर्हिणवा**, K_4 D_1 वाजिभि, B_3 ककपत्रैरजिह्मगै, $D_{2\,3}$ ककबर्हणवाजितै — [c]) K_3 शितैर् (for शरैर्) D_1 रथैर् (for रथो) — [d]) D_2 [ऽ]पीडयद्

5 [b]) K_{3-5} B D (except $D_{1\,3}$) S विद्धा (for भित्त्वा) K_3 भरत K_4 शायकै — Ś$_1$ writes 5[c]–6[a] in Devanāgarī characters — [c]) T_1 G_4 विव्याथ T_1 G सहसा, M (except M_4) समरे (for तरसा) — [d]) $M_{1\,3\,5}$ चित्रसेनो (for °सेन) K_5 स्थित

6 [a]) $K_{0\,2}$ शल्यस्तु, D_5 शल्यस्स, M_2 शल्य च $K_{3\,5}$ D_2 M_4 जिष्णु — [b]) M_2 कृप च (for पश्च) K_5 $M_{1\,2}$ वर, D_5 वर — [c]) K_4 D_8 विव्याधाते, K_5 D_2 T_1 G विव्याथ (K_5 D_2 $G_{1\,2}$ ध)त, D_4 विविधाते, T_2 विव्याधाश्च, M विव्याध्व च (for विव्यधाते) Ś$_1$ $K_{0-2\,4}$ D_3 महाबाहु (K_0 D_3 हू), B Da Dn D_{4-8} महाराज, D_2 $M_{2\,5}$ महाबाहुर्

7 [b]) Da Dn_1 D_5 पुत्रा(Da_2 °त्र)श्चैव, M_4 पुत्रास्तव — [d]) $G_{1\,3}$ विव्यधुर् (for सयुगे) — [e]) D_3 T_2 G_{1-3} M सखे (M_5 सवे) — [f]) Da_1 भीमसेने T_2 M भारत (for मारिष)

तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ॥ ८
सुशर्मापि रणे पार्थं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
ननाद बलवन्नादं नादयन्वै नभस्तलम् ॥ ९
अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनंजयौ ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः ॥ १०
तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ रथिनां वरौ ।
क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम् ।
आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ११
छित्त्वा धनूंषि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १२
रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ।
गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महामृधे ॥ १३
रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निसूदिताः ।
दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः ॥ १४
हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्च निसूदितैः ।
रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १५
छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । C om B 6 114 17 K 6 114 17

8 [a]) $Ś_1$ D_2 रथिनौ (for रथिना) — [b]) K_3 B_4 भरतर्षभ, M_4 रथिना वरौ — [c]) $Ś_1$ $K_{0\ 1\ 4\ 5}$ G_1 आपीडयेता — [d]) G_2 त्रैगर्ताना (for त्रि) K_5 $D_{2\ 8}$ T_1 G_{2-4} M_4 महाबल, $M_{1-3\ 5}$ महारथ (for महद्बलम्)

9 [a]) D_3 T_1 G तु, T_2 च (for [अ]पि) K_1 पार्थं — [b]) K_4 B_{1-3} Dn_2 D_4 शरैर् (for विद्ध्वा) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7}$ नवभिर्, M_4 पञ्चभिर् (for बहुभिर्) B_4 D (except $D_{2\ 3\ 6}$) M (except M_4) आशुगै (for आयसै) — [c]) D_{2-4} S (except G_1) बलवान् (for °वन्) — [d]) K_{3-5} D_{1-3} G_{1-3} नादयानो, B Da Dn D_{4-8} T_1 G_4 त्रासयानो (for नादयन्वै) K_3 न लक्ष्यते, B D (except $D_{1-3\ 6}$) महद्बल, S (except G_1 M_5) नभस्थल (for नभस्तलम्)

10 $Ś_1$ K_{0-2} om 10 — [a]) Da Dn_1 D_5 बहव (for रथिन) D_3 वीरा (for शूरा) — [c]) T_1 G_{2-4} विव्यथुर्, T_2 विव्यधन्, M_4 विव्याध (for विव्यधुर्) — [d]) $M_{1\ 3\ 4}$ रुग्म (for रुक्म°)

11 [a]) $Ś_1$ K_1 B D (except D_{1-3}) तथा च, K_0 तथा तु, K_2 तथा तौ (for तेषा तु) — K_5 om (hapl) 11^{bcde} — [b]) B_4 Dn_2 D_{6-8} भरतर्षभौ (for रथिना वरौ) — [c]) K_3 क्रिडमानौ, D_2 क्रीडमाणौ, D_3 °यानौ, T_2 °मानो, G_3 °मान (for °मानौ) K_4 रणोदारौ, T G रथोदारैर् (for °दारौ) — [d]) D_4 सेनौ (for रूपौ) $K_{3\ 4}$ B D T_2 $M_{1-3\ 5}$ व्यदृश्यता (D_2 T_2 °त), T_1 G M_4 अदृश्यता (for व्यरोचताम्) — [e]) K_0 आमिपुप्सू (sic), K_3 D_6 आमिषार्थं, $D_{1\ 2}$ षार्थे (for °षेप्सू) D_1 वने मध्ये, M यथा दृप्तौ (for गवा मध्ये) T_1 G गजसघातमध्यस्थौ — [f]) K_4 रणोत्कटौ, Dn_2 $D_{1\ 4\ 6-8}$ मदोत्कटौ, T_1 G मदोद्धतौ (for बलोत्कटौ) M सिंहव्याघ्रौ तथा नृप

12 [a]) K_2 धनुषि K (except K_4) B D (except D_1) M_4 शूराणा (for वीराणां) — [b]) K_3 शराश्च, T_2 M ध्वजाश्च, $G_{1\ 3}$ वपूषि (for शराश्च) — D_2 om (hapl) 12^{cd} — [d]) K_{3-5} B D (except Da_2 D_5, D_2 om) रणे, T_1 G च तौ, M तथा (for नृणा)

13 [a]) $K_{0\ 1\ 4}$ D_1 T_1 $G_{3\ 4}$ बहुशो (for बहवो) — [b]) K_3 हताश्च, T_2 गजाश्च (for हयाश्च) D_2 T_1 G बहुशो, T_2 M बहवो (for शतशो) K_3 हया, Da_1 हत (for हता) — [c]) T_2 हयाश्च सहया पेतु — [d]) D_1 पादाताश्च, T_2 राजन्नुर्व्यां (for पेतुरुर्व्यां) $B_{2\ 3}$ Da Dn $D_{4\ 5\ 7}$ T_1 G महाहवे (for °मृधे)

14 [a]) B Dn_2 $D_{1\ 4\ 7\ 8}$ चापि (for चैव) — [b]) K_5 $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{7\ 8}$) T G निषूदिता — M (except M_2) om 14^{cd} — [c]) Da Dn $D_{7\ 8}$ बहवो (for बहुधा) — [d]) $K_{3\ 5}$ B_1 Da_2 $D_{1-3\ 5}$ चेष्टमाना, B_{2-4} Dn $D_{4\ 7\ 8}$ वेप, Da_1 श्रेष्ठ, D_6 द्रवमाणा (for वेष्टमाना) D_1 T G M_2 महीतले (for समन्तत)

15 [a]) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_2 हयैर् (for हतैर्) K_0 Da_2 $D_{5\ 8}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M गजपदात्यौघैर्, $K_{3\ 5}$ °पदातौघैर्, D_2 गजै पदातैश्च, D_3 गजै पदात्यौघैर्, T_2 गजपदान्योघैर् (for पदात्योघैर्) — [b]) K_{2-5} $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{7\ 8}$) T G च निषूदितै, T_2 चापि सूदितै — [c]) T_2 M कीर्णैं (for भग्नै) — [d]) $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 6}$ समाकीर्यत, Da Dn_1 (before corr) D_5 शीर्यत (for °स्तीर्यत)

16 T_2 om 16^{a}–17^{b} — [a]) T_1 $G_{2\ 4}$ भिन्नैर् (for छिन्नैर्) $G_{1\ 3}$ छ(G_3 चि)त्रैर्बहुविधाकारैर् — After 16^{ab}, T_1 G ins

460* चामरैर्हेमदण्डैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

C om B 6 114 17 K 6 114 17

अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १६
केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ।
उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ १७
तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १८
तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव ॥ १९
पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम् ।
गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये ॥ २०
कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा ॥ २१
ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।
कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ २२
ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।
धनंजयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे ॥ २३
ततस्ताञ्शरजालेन संनिवार्य महारथान् ।
पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।

— ^{c}) K2 D2 M3 अपि विद्धैश् (for अपविद्धैश्) — K3 om (hapl) 16^{d}–17^{c} — ^{d}) K5 परिस्तोत्रैश्च — After 16, T1 G ins.

461* घण्टाभिश्च कशाभिश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

17 K3 om 17^{abc}, T2 om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{b}) K5 कवचैर्, D2 काचनैर्, D3 आयुधैर्, T1 G वलयैर्, M (except M4) आकल्पैर् (for राङ्कवैर्) K4 अपि (for तथा) — After 17^{ab}, T1 G ins

462* कुण्डलैर्मणिचित्रैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

— ^{c}) K2 D2 अपि विद्धैश्च, K4 B Da Dn D3–5 7 8 M ऋष्टिभिश्चैव, T2 कचकैश्चैव (for अपविद्धैश्च) Ca cites अपविद्धै° — Da D5 om (hapl) 17^{d}–18^{a} — ^{d}) T1 G2 4 चामरैर् (for चामर) S1 K0–2 च ह (for अपि)

18 Da D5 om 18^{a} (cf v l 17), Dn1 M1 3–5 om 18^{ab} — ^{a}) B3 तनुत्रैरपविद्धैश्च, D8 तत्र तत्रोप विद्धैश्च — ^{c}) K3 D6 8 उरुभिश्च, D1 2 ऊरूभिश्च Ś1 नरींद्राणा, K1 रणेंद्राणा, D1 नागेंद्राणा — ^{d}) D1 समाकीर्यत, D5 °शीर्यत (for स्तीर्यत)

19 M reads (for the first time) 19–21 after 6 109 33 — ^{a}) D3 G2 अपश्यामो — ^{b}) M1 2 4 (second time) भीमस्य, M3 5 भीष्मस्य (for पार्थस्य) — ^{c}) D3 वीरो, D6 T1 G सर्वान् (for वीरान्) — ^{d}) K1 4 B Da Dn D4 5 7 8 (before corr) यज्ञ घान, M (second time) आजघान (for निजघान) B4 Dn2 D7 8 महाबल (for बल तव) T2 M1 3 4 (the last three both times) 5 (first time) जघान बलवत्तर

20 ^{a}) K3 5 D2 3 6 T G2–4 पुत्रास्तु T2 राजेंद्र (for त दृष्ट्वा) M (first time) तत्राद्भुततम दृष्ट्वा — ^{b}) K2 3 5 B D (except D1) T2 M (both times) भीमार्जुनपराक्रम — ^{c}) K3–5 B1 2 4 Da D2 3 5–7 रथाभ्यासम् — ^{d}) K3 5 D1 3 6 7 T G उप(K5 पा)-जग्मुर्, M (second time) उपयातो (for उपजग्मे) K4 B Da Dn D4 5 7 8 महाबल, D1 2 6 S (M second time) महाहवे (for °भये) M1–3 5 (all first time) आजग्मुस्ते महारथा, M4 (first time) उपागच्छन्महारथा

21 ^{c}) Dn2 D1 बिंदानुबिंदाव् — ^{d}) K4 B D (except D2) Ca नाजह्रु, S (M both times) न जह्रु (for आजग्मु) K5 D2 सयुग प्रति, S (M first time) सयुगेर्जुन — After 21, M (om 6 109 34–35) reads 6 109 36, 459*, (om 6 109 37^{a}–38^{b}) 6 109 38^{c}–41^{d} (om 6 109 41^{ef}), followed by 6 109 30–32^{b} (om 6 109 32^{cd}), 6 109 33

22 ^{a}) T1 G महाबाहु (for महेष्वास) — ^{b}) K0 3–5 B D फाल्गुनश्च K (except K3) B3 D1 S महाबल (for रथ) — ^{c}) K5 च शूराश्च, T2 चमू-घोर — ^{d}) G1 3 दूर (for भृश) K0–2 प्रद्रुवत्, K3 D2 T G2 4 M4 दुद्रावत्, D3 दुद्रवत्, D4 दुद्रु वुत्, M1 2 व्यद्रवता, M3 5 विद्रवता (for दुद्रुवत्)

23 ^{a}) K0 बर्हिणवाजानाव्, K3 D2 बर्हणवाजानाम्, K5 बर्हणवाछिन्नाम्, T2 बर्हिणवासानाम्, Cd °वाहिनाम्, Ca वाजानाम् (as in text) — ^{b}) D1 T1 G प्रयुता (for अयुता) — ^{c}) Dn2 D1 धनजयरथं Dn1 तूर्णे, T2 [s]स्त्राणि (for तूर्णं) — ^{d}) T2 पातयत K1 स, T2 तु (for स्म) K2–5 B1–3 D (except D1) भूमिपा, S पार्थिवा (for सयुगे)

24 ^{a}) D1 ततस्तच्छरजालानि — ^{b}) M2 स (for स) — ^{c}) Ś1 K0–2 समस्तान् (for समन्तात्) T2 M समताद्रथिनश्चैव.

आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ २५
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २६
अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ॥ २७
त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
भीमसेनं च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २८
ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ २९
यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
कौरव्यस्य महासेना जघ्नतुस्तौ महारथौ ॥ ३०
जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा ।
विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१
तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ३२
उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
विव्याध बाणैः सुशितैः पञ्चषष्ट्या तमायसैः ॥ ३४
तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे । C 6 5323 B 6 114 36 K 6 114 36

---

25 ab) T2 शल्यश्च समरे भीष्म क्रीडन्निव महारथान् — c) Ś1 क्रुद्ध, K1 क्रुद्धौ (for क्रुद्धो)

26 a) B4 धनुष्कोटी, D1 [ऽ]तिसक्रुद्धो, D3 महाबाहुर् (for धनुश्छित्त्वा) — b) K5 हत्वा चाप (for हस्तावाप) M1 3 (inf lin) पचक (for पञ्चभि) B4 जघान पच पंचभि, D1 धनुश्चिच्छेद सायकै, D8 धनुश्छित्त्वा विनद्य च, D6 हस्ताच्चाप च पचभि — c) D3 तथैन (for अथैन) — d) T1 G4 विव्याथ K1 वर्मणि, M मर्मसु (for मर्मणि)

27 a) K2 अथान्यधनुर् (for न्यद्धनुर्) — c) K4 transp मद्रेश्वरो and रणे

28 a) K4 B1 3 धर्मराज (B1 ज) (for महाराज) S त्रिभिर्गांडीवधन्वान — b) K3 5 D2 सप्तभि (for पञ्चभि) — d) Ś1 Ko 2 चार्दयत् (for चार्पयत्)

29 a) D1-3 T2 M महेष्वासो (for महाराज) — b) D1 माधवश्च (for मागधश्च) T2 M महाबल (for °रथ) — c) K2 समाविष्टौ, K3 °समादिष्टो, D5 °समाधिष्टौ, M4 °समुद्दिष्टौ — d) T2 M अभिजग्मतु (for उपजग्मतु)

30 c) D1 महत्सेना, D5 lacuna, M3 महासेना — d) D2 जग्मतु, D6 lacuna (for जघ्नतुस्) K3 तु, K4 B2-4 Da Dn D1 4 6-8 G1 सु, D2 स, D3 स्स, D5 lacuna (for तौ) B1 T2 M जघ्नतु सुमहाबलौ

31 a) D2 जयसेनस्तु Ko 2 D3 च (for तु) — b) K3 भीम (for भीम) D1 भीमायसैर्, T2 भीमायुधे (for युध) K3-5 B Da2 Dn D1-4 6-8 G1 3 युधि, T2 M रणे (for युवा) Da1 D5 भीम भीमो युधिष्ठिर, T1 G2 4 भीम भीमपराक्रम (G2 म) — c) T1 G4 विव्याथ, G3 विव्यथे — d) K3 D3 S (except G3) अष्टाभिर् (for अष्टभिर्) D4 भरतर्षभ

32 a) Ko 2 भीम M2 निशितैर् (for दशभिर्) K5 बाणै (for विद्ध्वा) — b) T1 G4 विव्याथ K3 5 B D (except D1) T2 M पचभि (for सप्तभि) — c) B4 सारथिं च रणे राजन् — d) T G4 M (except M5) रथनीळाद् (for नीडाद्) K4 B D (except D1 6) अपातयत् (for अपाहरत्)

33 a) Da1 D5 उद्भ्रातैस्तु रणे पार्थ — b) T2 M द्रावितो रथसत्तम — c) Da1 माधवो, D8 मगधो (for मागधो) K4 B1-3 D (except D2 3 7) [ऽ]प सृतो, B4 [ऽ]पस्कृतो, M पृष्ठतो, Ca [ऽ]पहृतो (as in text) K2 3 5 Da Dn1 D2 5 राजन्, T2 M [ऽ]या(M4 ह्या)सीत् (for राजा)

34 a) K4 त, B1-3 D (except D1-3 6) G2 च, T1 G1, 3 4 [अ]पि (for तु) K4 विरथ (for विवर) B4 Dn2 D1 4 6-8 दृष्ट्वा, G2 कृत्वा (for लब्ध्वा) — b) B1-3 Da Dn1 D5 भीमसेनमथायसै — c) T1 G4 विव्याथ K3 5 B4 D2 6 S निशितैर्बाणै, K4 B1-3 Da Dn D3 4 7 8 बाणैर्निशितै (for बाणै सुशितै) — d) K3 5 B4 Dn2 D1-4 6-8 पचषष्टिभिरायसै, B1-3 Da Dn1 D5 पचषष्ट्या शिलीमुखै, S पचभि षड्भिरायसै

35 a) Da1 Dn1 T2 भीम (for भीम) T2 M1 3 5 समरे क्रोधी M4 तद्भीम परमक्रुद्धो — b) K1 2 Da1 गुरु (for गुरु) T2 M2 5 नृप (for

C 6 5323 B. 6 114 36 K 6 114 36 विव्याध नवभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ॥ ३५
अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३६
ततो भीष्मश्च राजा च सौबलश्च बृहद्बलः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनंजयौ ॥ ३७
तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३८
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् ।
अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ॥ ३९
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
अयोधयन्रणे भीष्मं संहताः सह सृञ्जयैः ॥ ४०
तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ४१
ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।
तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४२
तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते ।
तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ४३
धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्यचोदयत् ।

रणे) — [c]) T1 G4 विव्याथ K3 5 D2 निशितै बाणैस्, K4 नि*तैर्भल्लैस्, B3 4 Dn D4 6-8 पचभि र्भल्लैस्, D1 T1 G नवभिर्बाणैस्, D8 दशभिर्बाणैस् (for नवभिर्भल्लैस्) — [d]) Ś1 K0-2 चतु षष्ट्या तथा नृप

36 Ś1 K0-2 D6 om 36[ab] — [b]) Da Dn1 D3 5 नवभिर्, D8 बाहुभिर् (for बहुभिर्) — [c]) T1 G4 व्यथमत् D8 सैन्य स, T1 G सैन्यानि (for तत्सैन्य) — [d]) T2 यथाभ्राणि (for महाभ्राणि)

37 [a]) M4 भीष्मस्तु D8 द्रोणश्च (for राजा च) — [b]) Ś1 सौबल स, K2 4 B D7 T2 G3 M2 4 कौस ल्यश्च, K3 5 Da2 Dn D1 2 4 6 8 कौशल्यश्च, Da1 D5 कौश्यकश्च, T1 G1 2 4 कौसलश्च, M1 3 5 कौर व्यश्च (for सौबलश्च) K1 बृहस्थल, B4 बृहद्रथ — [c]) K2 4 B Da Dn D4-8 समवर्तंत, K5 D2 3 T2 M4 अभ्यवर्तंत, T1 G2 4 वर्षंत, G1 3 वर्षंत (for द्रवन्त) T G सक्रुद्धौ (T2 द्धो)

38 [a]) G2 अथैव G3 4 शूरो (for शूरा) — [c]) K3 4 Da1 D2 G2 3 M4 अभ्यद्रवद् (for °द्रवन्) — [d]) Ś1 K0-2 D2 व्यावृतास्यम् (for व्यादि)

39 [b]) K3 4 B Da2 Dn1 D1 5-8 T2 G1 3 M भरताना — [c]) T2 अभ्यवर्तत K1 सहृष्टौ, T2 M सग्रामे (for सहृष्टो) — [d]) K2 महारथान्, K3 B4 Dn D4 6-8 महारथात्, K4 यतव्रतात्, B1 3 महा रथा, B2 Da D5 M4 महारथ, D2 3 महाव्रतात्, M1 3 5 महाव्रत, M2 महाव्रत (for यतव्रतम्)

40 K0 om (hapl) 40[a]-41[b] — [c]) K3 D2 G3 अयोधयद् G1 3 बाणै (for भीष्म) — G1 3 om 40[d]-42[a] — [d]) K1 सहत, K2 3 B D T G2 4 M सहिता K2-5 B D T2 M सर्वे (for सह) K1 2 5 B1 3 4 Da1 सजयै, B2 सृजया (for सृञ्जयै)

41 K0 om 41[ab], G1 3 om 41 (cf v l 40) — [a]) T2 कौरवाश्च तत सर्वे, M कौरवा सहिता (M2 तथैव कौरवा) सर्वे — [b]) B2 महाव्रत, Da Dn1 D5 जयद्रथ (for यतव्रतम्) — [c]) K3 Da1 D3 शिखडी- (for शिखण्डि) Ś1 K0-2 योधान्, D2 सर्वान् (for पार्थान्)

42 G1 3 om 42[a] (cf v l 40) — [b]) K3 T2 M भयकर (for भयावहम्) — [c]) T1 G4 तथा, T2 तत (for तत्र) D8 शूरैर् (for सार्धं) K8 D2 सृ जयै पाडवै सार्धं — [d]) K4 निधन T2 M च जय (for विजय)

43 [a]) B3 4 जये, Dn2 D4 7 8 जय (for रणे) — [b]) K2 3 5 D2 5 Cc d ग्रह, D1 पण, S ग्लव (for ग्लह) Cv as in text — [c]) K1 दूतम्, K5 D2 द्रुतम्, Cc चूत (for द्यूतम्) K2 5 D2 आयात, K4 आपन्न, B Da Dn D4-8 आसक्त, D3 आयत्त (for आयात) K2 तत्र य त तमायातं, T1 G1 4 M2 तत्र हि द्यूत आसक्तो, T2 G3 तत्राभि (G3 पि) द्यूत आसक्तो, G2 तत्राभूद्युद्ध आसक्तो, M1 3-5 तत्र हि व्यूह (M4 *sup lin* द्यूत) आसक्तो — [d]) Da1 D2 6 च (for वा) K2 विञ्जयायेत्ति राघवा (sic), K5 विजयायेपराजय (sic)

44 [a]) K3 5 D2-4 6 T2 M धृष्टद्युम्नोपि राजेंद्र, B Da2 Dn D7 8 द्युम्नस्तु राजेंद्र, Da1 D5 धार्तराष्ट्रस्तु राजेंद्र — [b]) Ś1 K0-2 सर्वसैन्यमचोदयत्, K3 5 न्यान्यनोदयत् — [c]) K B2 3 D2 3 7 G2 M (except M4) अभ्यद्रवत, T2 अभ्यद्रवत — [d]) K4 B

अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ॥ ४४
सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४५
भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह ता चमूम् ।
आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शांतनवो भीष्मो दशमेऽहनि संजय ।
अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ १
कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।
आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २

संजय उवाच ।
कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत ।
यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ॥ ३
प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।
अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथव्रजाः ॥ ४　C 6 5138 B 6 115 4 K 6 115 4

D (except D2 3) M2 रथसत्तमा, T2 कुरुसत्तम, M1 3–5 कुरुसत्तम G2 मा मा भैष्टत रहसा

45 a) K1 2 सेनापतिर्, T1 G °पतेर् (for पति) — b) K3 Da1 वरूथिनीं, K5 अनीकिनी — c) B Da Dn D3–8 समभ्ययात्, D2 एवाभ्ययास् (for एवाभ्ययात्) — d) K3 त्यक्त्वा प्राणभयं महत्, K5 D2 त्यक्त्वा मरणज भय

46 c) K2 3 Dn1 आपतती — d) K3 4 B1 3 4 Da1 D1 2 महोदधे, K5 महोदधौ D3 T2 वेलेव मकरालय, M1–3 वेला इव महोदधिं, Cv वेलामिव महोदधे

Colophon om in Ś1 K0–2 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 T2 mention only दशमेह्नि (K4 cont भीष्मनिपातन), K5 D1 6 दशमयुद्ध (D6 om युद्ध) दिवस, B3 भीष्मनिपातन, M4 दशमे ह्निके — *Adhy name* K4 युद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn2 108, Da2 (*sec m*) 72, D6 109, T1 G 110 (as in text), T2 M3 4 112, M1 2 111, M5 113 — *Śloka no* Dn2 D5 47, D6 45

111

1 c) K3–5 B D (except D3 7) G2 महावीर्यं, T2 वीरै (for वीर्यैं)

2 a) K2 Da1 कुरुवश्च, T2 कौरवाश्च (for कुरवश्च) — b) G1 पाडवा (for वान्) T1 G पर्यं° (for प्रत्य) — c) K5 आचक्रमे, Da1 आचक्ष मे, T2 आचक्षेमे (for आचक्ष्व मे) D3 सु (for मे) K2 महायुद्धे, K4 तथा युद्ध, K5 महाबाहो, B2 Dn1 D5 महद्युद्ध, D1 T1 G2 4 यथा युद्ध, G1 3 यथा वृत्त (for महायुद्ध) — d) Da1 शोभन (for शोभिन)

3 a) D2 पाडवश्चैव (for पाण्डवै सार्धं) — b) B D (except D2 6) S (except G1 3) यद् (for यथा) K3 भारत (for °त) — c) T1 G2 4 यदा (for यथा) K4 B4 यथा तदभवद्युद्ध, B1 3 सर्वमेतदशेषेण — d) B3 तात, B4 Dn2 D4 5 7 8 तत्तु, T2 ततो (for तत्ते) K2 4 B2 4 Da2 Dn D4–8 T2 साम्प्रत, B1 तत्तत., M भारत (for शृण्वत) — Da1 om from वक्ष्यामि up to 31b on the missing fol 266, a different fol 266 is subst in its place, which is here ignored

4 Da1 missing (cf v 1 3) — a) B Da2 Dn D4 5 7 8 गमिता (for प्रेषिता) — b) B1 Da2 Dn1 D4 5 7 8 किरीटिन — K5 om 4c–5b — c) K3 4 Da2 Dn1 D2 3 5 T2 M सरब्धास् (M4 °ब्धा), B Dn2 D4 7 8 सक्रुद्धास्, D6 T1 G सप्राप्ते, D1 संप्राप्ता (for °प्तास्) — d) K1 रथव्रज, B4 Dn2 D1 4 7 8 T1 G महारथा (for रथव्रजा)

C 6 5339 B 6 115 5* K 6 115 5 यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिंजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५
कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम् ।
अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ६
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७
तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ।
भीष्मः शांतनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८
येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९
दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः ॥ १०
स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ११
चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२

---

5 Da1 missing (cf v 1 3) K5 om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{a}) Ko 2 T2 यथा प्रतिज्ञा (Ko T2 ज्ञा), Dn2 तथाप्रतिज्ञ K1 कौरव्या, K3 D2 3 8 M1 3–5 कौरव्य (for °व्य) — ^{b}) K1 2 स वापि, D8 स सर्वं, T2 सदा च, M1 4 सदा हि, M3 5 सभा हि (sic) (for स चापि) — ^{c}) Ś1 भीष्म, D1 भीष्म, T2 सीम (for भीष्म) — D1 om (hapl) 5^{d}–6^{a} — ^{d}) M2 सतत K5 M1–3 5 समितिंजय (M1 adds क्षय after जय)

6 Da1 missing (cf v 1 3) D1 om 6^{a} (cf v 1 5) M1 2 om (hapl) 6–7 M3 om 6–8 — ^{a}) Ś1 (orig) Ko–2 पावकि, Ś1 (by corr) तावकै (for कुरुभि) Ś1 Ko 1 4 B1 सहितो भीष्म (B1 °ष्मो), B2 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 सहिते भीष्मे, G2 साहिता भीष्म (for सहित भीष्म) Cc cites भीष्म — ^{b}) B2 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 युध्यमाने, T1 G2 4 वध्यमान (for युध्यमान) K3–5 B Dn2 D2–4 6–8 M5 परतप (K3 D3 प), Da2 Dn1 D5 T2 M4 परतपे (for महारथम्) — K5 D2 om (hapl) 6^{c}–8^{b} — ^{c}) K1 सपचाल्य B2 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 अर्जुने च सपाचाल्ये, T1 G4 अर्जुन सहपाचाल्य — ^{d}) B Da2 Dn D4–8 T2 M4 5 सशयो (Da2 Dn1 [orig] °ये, D5 सक्षये) विजये (T2 यो) भवत् (B2–4 भवेत्)

7 Da1 missing (cf v 1 3) K5 D2 M1–3 om 7 (cf v 1 6) — ^{b}) Ko 2 भीमा (for भीष्मा°) — ^{c}) K2 आवर्तत, K3 D6 T1 G2–4 प्रा°, T2 अवर्तत (for अवर्तत) K2 महारौद्र, T1 G2 4 रौद्र (for रौद्र) — ^{d}) D1 स तदा, T2 M4 तदा तु (for सतत) K2 समितक्षय, T1 G2 4 M4 समितिक्षय, T2 स जनक्षय

8 Da1 missing (cf v 1 3) K5 D2 om 8^{ab}, M3 om 8 (cf v 1 6) — ^{b}) K3 B1 3 Da2 Dn D1 3–5 7 8 भूयश (D3 7 स) श्च, T2 भूयश्चापि (for भूयश्च स) Dn1 D3 परतप, M4 तप (for तप) — ^{c}) Ś1 शतनवो S1 Ko 1 राजन्, K5 धीमान्, G3 यौधान् (for योधान्) — ^{d}) T2 M1 4 जघान समितिंजय

9 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) D3 M1 3 5 तेषाम्, M2 एषाम् (for येषाम्) D1 5 8 (before corr) अज्ञानकल्पाणि — ^{b}) D1 स मे मात्राणि (sic) K1 G3 पार्थिव, K3 B2 D3 6 T2 M भारत, D1 मारिष (for पार्थिव) — ^{d}) T2 वर्तन (for वर्तिन) T1 G शूरेण सह सयुगे, M2 शूरा सर्वेविवर्तिन, M5 शूरा सर्वे निपातिता

10 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) Dn2 तपस्, T1 G1 3 4 M2 तथा (for ततस्) T2 दशाहानि तदा भूत्वा — ^{b}) K3 भीष्म (for भीष्म) — ^{c}) K2 D2 4 T1 G2 4 निरवद्यत, K3 वीद्यत, K5 °भिद्यत, T2 त्रिद्ध्यत, Cc d विद्यत (as in text) — ^{d}) T1 G M2 जीविते स, M1 3–5 ते च (for तेन) K2 4 B Da2 Dn1 D1 2 4–8 M4 परतप (for °तप)

11 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) D3 शीघ्र (for °क्षिप्र) K5 D2 धर्मम् (for वधम्) — K2 om 11^{b}–12^{a} — ^{b}) K3 [ऽ]भीमुख, B1 3 4 Da2 Dn D4 5 8 [ऽ]भिमुखो, D7 T G4 [ऽ]भिमुखान्, M4 विमुख — ^{c}) K3 D2 न हन्यात्, K5 न्यहनत्, Da2 Dn1 D5 7 अहनन्, T2 महात्मा, M1 3 निहन्यान्, M2 न्यहनन् (for न हन्या) Ś1 Ko 1 आहवे श्रेष्ठान्, K5 D2 पाडवश्रे°, D6 तान्नरश्रे, G1 3 मानवाञ्श्रे — ^{d}) K3 5 D2 सग्रामा (D2 मे) भिमुखानपि, K4 B Da2 Dn D3–5 7 8 T2 M सग्रामे सु (Dn2 मेषु, T2 °मे स) बहूनिति (M1–3 5 °नपि), D1 सग्रामे तु बहूनिव

12 Da1 missing (cf v 1 3) K2 om 12^{a} (cf v 1 11) — ^{b}) K2 मत्रा (sic) (for पिता) — ^{c})

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३
निर्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत ।
घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥ १४
तस्मात्पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा ।
मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५
तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
भीष्मं प्रतिययौ यत्तः संग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ १६

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७
अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८
अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९
न वै भीष्माद्भयं किंचित्कर्तव्यं युधि सृञ्जयाः ।
ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० C 6 5354 B 6 115 20 K 6 115 20

K2 D6 अभ्यासस्त, K3 5 Da2 Dn1 (before corr) D2 3 5 7 8 अभ्यासस्थ, T2 अभ्याशय D2 महाबाहु (for °राज) — d) D8 (m as in text) कामम् (for वाक्यम्)

13 Da1 missing (cf v 1 3) Before 13, D6 ins भीष्म उवाच — a) M4 युधिष्ठिरो Ś1 D7 महाप्रज्ञ, D8 M4 °प्राज्ञ, D6 °राज (for प्राज्ञ) — b) K2 शर्वशास्त्र, K5 G3 M1 3 सर्वशस्त्र D8 M4 विशारद — c) B Da2 Dn D1 4 5 7 शृणुध्व, D8 शृणुध्व (m ध्व) (for शृणु मे) — Ś1 reads 13d–14a in marg — d) D5 धर्म्मं स्वर्गं, T2 धर्मं कीर्तिं, G1 3 धर्म्यं तथ्यं, M2 स्वर्गं धर्मं, M5 स्वर्ग्यं धर्म्यं (by transp) D4 m T2 तत्त्वत, G1 M ज M4 क)ल्पित, G3 कल्प्य त (for जल्पत) K4 धर्मं युक्त च भारत

14 Da1 missing (cf v 1 3) Ś1 reads 14a in marg (cf v 1 13) — a) T2 [ऽ]ह्य (for ऽस्मि) — b) M2 देहनाशेन (for देहेनानेन) G3 M2 सुव्रत (for भारत) — c) Ś1 K0–2 transp घ्नत and गत M5 घ्नतश्च मे

15 Da1 missing (cf v 1 3) — a) B2 T2 G2 4 पार्थं, M4 पार्थ (for पार्थं) T2 परोधाय — b) D2 पाचाला, T1 G पाडवान्, T2 M पाचाल्य D2 रणे (for तथा) — c) K1 स्वद्वधे

16 Da1 missing (cf v 1 3) Before 16, D6 ins सजय उवाच — b) K5 T G1 4 पाडवा K3 5 D2 सत्यविक्रम (K5 °मा), Da2 Dn D5 7 8 T G1 3 4 M4 सत्यदर्शिन°, D6 प्रियदर्शन — c) T1 G2 4 °ययुर् (for ययौ) K3 तत्र, K5 यत्र, B Da2 Dn D4–8 राजा, T1 G1 3 4 यत्ता, T2 यत्न, G2 युक्ता (for यत्त°) — d) K5 सयुगे (for सग्रामे) K1 सहसृजय, K2 सह सृजय

17 Da1 missing (cf v 1 3) — a) Da2 Dn1 D5 राजा (for राजन्) — c) K0 ता वाचो (sic), K3 5 D2 6 तद्वाक्य, T2 वचन (for ता वाच) — d) K3 D1 3 6 नोदया, K4 देशया (for चोदया)

18 Da1 missing (cf v 1 3) — a) K3 5 अभ्या(K5 °भ्य)द्रवत, B4 Dn2 D4 7 8 अभिद्रवध्व, D2 3 द्रवत्, T2 असद्रवत T2 M सयोद्धु (for युध्यध्व) — c) D2 रक्षिता, T2 रोक्षिता Ś1 सतिसधेन, D8 सत्यसत्वेन — d) D2 विष्णुना (for जिष्णुना) D1 रिपुघातिना, D2 अपि जिष्णुना, T1 G सर्वजि, M1 3 (*sup lin*) 5 वरजि (M3 [*orig*] 5 °यि) M2 4 परजि

19 Da1 missing (cf v 1 3) — a) D6 अय यापि, T1 G2 4 आरोपित- (for अय चापि) — b) Ś1 पार्शितो, K2 पार्षितो, T2 पार्श्वतो (for पार्षतो). — c) K5 D2 तु (for च) — d) Ś1 पालयिष्यति (for °ष्यति)

20 Da1 missing (cf v 1 3) — a) K3–5 B D (Da1 missing) T2 M मा वो (M4 मा वा), T1 G न वो (for न वै) D2 भीष्मात्प्रिय, D8 भीष्माद्भय°, T1 G भीष्मभय (for भीष्माद्भय) K2 D8 कश्चित् (for किंचित्) — b) K3 हस्त्यश्व, K4 B Dn2 D1–4 6–8 T2 अस्त्वद्य, K5 T1 G M अस्त्यद्य, Da2 Dn1 D5 अद्यास्तु (for कर्तव्य) T2 इति (for युधि) K1 2 सृजया, T2 सृजय, G3 सजया, M4 सृजयान् (for सृञ्जया) — K5 D2 om 20c–22b — c) K0 2 विजि(K0 °जी)ष्याम°, D1 वधिष्यामि, D3 निजेष्याम, D5 विजेष्याम, T G वधिष्याम, M4 जयेष्याम (for विजेष्याम) — After 20, T2 M1 4 ins

463* ते तथेति प्रतिज्ञाय पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

C 6 5355 B 6 115 21 K 6 115 21 तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥ २१
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम् ।
भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२
ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ।
द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५
चेदिभिश्च सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः ।
ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६
द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः ॥ २८
मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९

---

21 Da$_1$ missing (cf v 1 3) K$_5$ D$_2$ om 21 (cf v 1 20) T$_2$ M om 21^{ab} —^{a}) K$_3$ D$_6$ त तथा, K$_4$ B Da$_2$ Dn D$_{3-5\,7\,8}$ ते तथा, D$_1$ ते धातु (for तथा तु) K$_1$ यत्वा (for कृत्वा) — G$_{1\,3}$ om 21^{cd} —^{c}) T G$_{2\,4}$ M ब्रह्म (T$_2$ M इन्द्र) लोक जेतुकामा — After 21^{c}, D$_4$ erroneously *repeats* 21^{ab}

22 Da$_1$ missing (cf v 1 3) K$_5$ D$_2$ om 22^{ab} (cf v 1 20) T$_2$ M transp 22^{ab} and 22^{cd} —^{a}) T$_2$ M पाचाल्य ते (for शिखण्डिन) —^{c}) Ś$_1$ K$_{0\,1}$ पालने, K$_3$ D$_2$ T$_1$ G$_4$ M$_{1\,3\,4}$ पतने (for पातने) G$_4$ यत्त (for यत्न) —^{d}) K$_5$ D$_2$ त (for ते) B$_1$ समाहिता (for स्थिता) D$_1$ परम योगमास्थिता

23 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{a}) D$_3$ T$_2$ G$_2$ सुता दृष्ट्वा (for सुतादिष्टा) —^{b}) D$_3$ °जनपदेश्वरान्, G$_3$ पदजनेश्वरा —^{c}) T$_1$ G सद्रोण (for द्रोणेन) T$_2$ सहिता युद्धे (for सहपुत्रेण) —^{d}) K$_{3\,5}$ D$_{2\,6}$ सहितास्ते, Dn$_2$ सहसेनो, D$_1$ सहसैन्या (for सेना) K$_1$ Dn$_2$ महाबल

24 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{b}) K$_3$ स हि (for सह) —^{d}) T$_1$ G$_{2\,4}$ तथा (for तदा)

25 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{a}) Ś$_1$ K$_{0-2}$ ततस्ते K$_{3\,5}$ D$_2$ सर्वे (for शूरा॰) —^{b}) K$_{3-5}$ B$_{1-3}$ D (except D$_{1\,3}$, Da$_1$ missing) T$_2$ M महा° (for यत) —^{c}) D$_2$ शिखडी (corr from °टि) K$_3$ सर्वान्, T$_2$ शूरान्, M वीरान् (for पार्थान्) —^{d}) K$_1$ योधयति सम युगे, G$_{1-3}$ योधयामासुराहवे

26 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{a}) D (Da$_1$ missing) तु (for च) K$_4$ B सपचालै, M$_{1\,3-5}$ सपाचाल्यै K$_5$ चेदिभिश्चैव पाचाल्यै, T G चेदिभि सहपाचालै —^{b}) K$_5$ सह तैर्, D$_2$ सहितैर् (for सहितो) —^{d}) K$_2$ यतव्रत (*also* शिखडिन as in text)

27 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{a}) D$_1$ द्रोणपुत्र, D$_6$ पुत्रे (for पुत्र) K$_{3\,5}$ D$_2$ शनेर् (for शिनेर्) —^{b}) K$_3$ Da$_2$ Dn$_1$ D$_{1\,2\,5\,6}$ T$_1$ G M$_{1-3\,5}$ च (for तु) B$_4$ Dn$_1$ D$_{4\,8}$ M$_{1-3\,5}$ कौरव, D$_1$ पौरुष, D$_7$ कौरवान् (for पौरवम्) D$_8$ सात्यकि समयोधयत् —^{c}) K$_{3\,4}$ B D (Da$_1$ missing) T$_2$ M अभिमन्यु, K$_5$ अभिमन्यु (for युधामन्यु) K$_{0-2}$ महामात्य, D$_3$ समासाद्य, T$_1$ G$_{3\,4}$ सहामात्यो (for °त्य)

28 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{a}) K$_3$ सु, D$_3$ T$_1$ G च (for तु) K$_{0-2}$ D$_{2\,4}$ T$_2$ महानीक (K$_2$ क), K$_4$ सहामात्य —^{b}) K$_{3\,5}$ D$_2$ सहसैन्य, D$_5$ °सेने, T$_1$ G सवैर् (for °सेन) K$_{0-2}$ जयद्रल (for °द्रथम्) —^{c}) K$_3$ D$_7$ वार्धक्षत्रस्य, K$_{4\,5}$ B$_{1\,2\,4}$ Da$_2$ Dn D$_{4\,5}$ वार्धक्षेमे (K$_5$ °क्षेम, Da$_2$ D$_5$ °क्षेमि, Dn$_2$ क्षमे) स्तु, D$_1$ वार्धक्षत्रिस्तु, D$_2$ वार्धक्षेत्रस्य, M$_1$ वृद्धक्षेमस्य (for वृद्धक्षत्रस्य) B$_2$ Da$_2$ Dn$_1$ D$_5$ दायाद (for दम्) —^{d}) K$_{3\,4}$ B D (Da$_1$ missing) परतप, M$_4$ °तप (for तप) — After 28, Da$_2$ Dn$_1$ D$_5$ ins

464* चित्रसेनस्तव सुत विचित्रशरकार्मुकम् ।

29 Da$_1$ missing (cf v 1 3) —^{a}) D$_2$ मद्रराज महे स्वास (corrupt) —^{b}) T$_1$ G$_{3\,4}$ सह सैन्यैर् (for °सैन्य) K$_1$ M$_2$ युधिष्ठिर, D$_4$ M$_{3\,5}$ °ष्ठिर (for °ष्ठिर) —^{c}) K$_4$ B Dn$_2$ D$_{1\,4\,7\,8}$ G$_2$ M$_{2\,5}$ °सेनोभिगुप्त, Da$_2$ Dn$_1$ D$_{2\,3\,5\,6}$ °सेनाभि (D$_{2\,6}$ °सेनोति, D$_3$ °सेनोभि) गुप्त K$_4$ B Da$_2$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ M तु (for च) K$_5$ भीमसेनो गदा गृह्य, T$_2$ भीमसेनो महाराज —^{d}) T$_2$ M गजानीकम्, G$_3$ नगा (for नागा)

अप्रधृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ॥ ३०
कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिंदमः ।
प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१
शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनंजयम् ।
राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२
तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३
तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत ।
तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवं रणे ॥ ३४
ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३५
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ।
सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६
सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ ३७
रजोमेघाश्च संजज्ञुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः ।
धनुषा चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८ C 6 5372 B 6 115 38 K 6 115 38

30 Da_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) K_1 अप्रधृष्टम्, K_2 °धर्षम्, D_3 धृक्ष्यम् D_6 M_1 अनावीर्यं, T_2 महावीर्यं K_5 अदृश्यमानमाचार्यं — ^{b}) $Ś_1$ $Ko_{1\,3\,5}$ D_2 T_2 M_2 वर, K_2 वर (for वरम्) — ^{c}) B_1 Dn_2 $D_{4\,8}$ द्रौणिं (for द्रोण) $Ś_1$ Ko_{-2} द्रोणानीक प्रति ययौ — ^{d}) G_1 M_2 पाचाल्य (for ल्य°) Ko_2 सोमक, K_4 B Da_2 Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ सोदरै (for सोमकै)

31 Da_1 missing up to 31^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) K_5 कार्ष्णिकार° (for कर्णिकार) T_2 $M_{1-3\,5}$ ध्वजश् (for °ध्वज) B Da_2 Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ चैव (for चापि) — ^{b}) B_2 सिंहकेतुम् D_1 आरिंदम, D_4 दम — ^{c}) T_2 M_4 सौभद्रो (for द्रं) Da_1 प्रत्युजंगाम सौपुत्र (sic) — ^{d}) T_2 राजान तु, $M_{1-3\,5}$ राजपुत्र K_2 महद्बल, T_2 M_4 बृहद्बल

32 ^{a}) Da_1 Dn_1 G_3 पुत्रस्ते — ^{c}) T_2 M बहुभि° (for समरे) B Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ पार्थम्, M_2 सार्धं (for सार्धम्) — ^{d}) M_2 समपेतुर् (for अभि°) T_1 G समतत (for जिघांसव)

33 ^{a}) S अतिभये (for अतिमहा) K_1 भीम, D_4 वीर्ये (for भीमे) — ^{b}) M_1 हि, M_{3-5} व (for वै) D_6 भीमे भीमपराक्रमे — ^{c}) K_5 D_2 सुप्रधावत्स्वनीकेषु, Da_1 प्रसधात्र° — K_3 om (hapl) 33^{d}–34^{a} — ^{d}) D_2 (marg *sec m*) T_2 समकपत मेदिनी

34 K_3 om 34^{a} (cf v l 33), T_2 om 34^{ab}, D_2 reads 34^{ab} in marg (*sec m*) — ^{a}) D_6 तान्यनीकेषु सतत — ^{b}) Da_1 समसज्जत, T_1 G समयुध्यत

35 ^{a}) T_2 M पुनस् (for ततस्) K_2 B Dn_2 $D_{1\,4\,6-8}$ प्रतप्तानाम्, T_2 M प्रयातानाम् (for प्रयतताम्) — ^{b}) T_1 प्रति (for अभि) — ^{c}) K B D (except D_3) महाशब्दो, T_2 महच्छब्दो (for महाञ्शब्दो)

36 ^{a}) K_1 B Da_2 Dn_1 $D_{1\,4\,5\,7\,8}$ T_1 $G_{2\,4}$ M_4 °घोषश्च, K_4 Dn_2 D_3 $M_{1-3\,5}$ घोषाश्च, Da_1 T_2 °निर्घोषो (for °घोषैश्च) — ^{b}) $B_{3\,4}$ Da Dn_1 D_5 T $G_{2\,4}$ बृंहित, D_1 $M_{1\,2}$ बृंहता, D_3 बृंहण, M_{3-5} बृंहिता (for बृंहितै) — ^{c}) $K_{1\,4}$ B Da Dn $D_{1\,3\,4\,6-8}$ T_2 $G_{1\,2}$ $M_{1\,2\,4}$ सिंहनादश्च, D_5 °नादस्य, $M_{3\,5}$ नादाश्च (for °नादैश्च) T_1 G_4 धनुषा चैव निर्घोषो (= 38^{c}) — ^{d}) K_3 $D_{2\,6}$ दारुण T_2 M_{3-5} समजायत (for पद्यत)

37 Dn_2 D_2 om (hapl) 37 — ^{a}) T_1 G या तु, T_2 या च, M यावत् (for सा च) Ko सर्वै (for सर्वं) — ^{b}) Da_1 सदृशी प्रभा (sic), T_1 G °सदृश प्रभा — ^{c}) T G M_2 हारागद° (for वीराङ्गद°) — ^{d}) D_6 नि प्रभा T_2 M समजायत (for पद्यत)

38 Ko_2 om (hapl) 38–40 — ^{a}) K_5 राज्ञा मेघाश्, D_1 रजोमेघाश् (for रजोमेघाश्), B_{2-4} तु, Dn_2 D_4 सु (for च) K_5 $B_{2\,3}$ $D_{1\,3}$ T G_4 M सजग्मु, Da_1 स*ज्ञु, Da_2 D_5 सजह्नु D_6 राजानश्च सुसरेजु — ^{b}) D_1 आवृत (for आवृता) D_3 शस्त्रवृष्टिभिरावृता, T_1 G शस्त्रविद्युत्प्रभावृता, M_4 द्युदिवावृता — ^{c}) $K_{3\,4}$ B D (except D_1) T_2 M_4 चापि, K_5 वापि (for चैव) D_2 निर्घोषैर् (for °षो) — ^{d}) = 36^{d} D_2 दारुणा, D_4 दारुग (for दारुण)

39 Ko_2 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) K_3 D_2 बाणशङ्खप्रणादश्च, T_1 G रणे शङ्खप्रणादैश्च, $M_{1\,3\,4}$

बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
रथघोषश्च संजग्मुः सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९
प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ।
निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४०
अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।
कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नुः पदातींश्च पदातयः ॥ ४१
तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ४२
तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

संजय उवाच ।
अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।
महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः ।

बाणसघप्रणादाश्च — b) K3 D2 4 स्वन (for °स्वना) T1 G भेरीणा चैव निस्वनै — c) K4 D1 3 M रथ घोषाश्च, T1 G °घोषैश्च (for °घोषश्च) Ś1 K1 D1 3 सजज्ञु, K3 5 B4 Da Dn D2 4–7 T G सजज्ञे, D3 सजन्ये (for सजग्मु) — d) T1 G सेनयोश्च महद्भय

40 K0 2 om 40 (cf v l 38) — a) K4 B1 2 4 Dn2 D4 6–8 पाश (for प्रास) Dn2 D1 -शक्त्यर्ष्टि, T2 शक्त्यष्टि (for शक्त्यृष्टि) Ś1 सगैश्च (for सघैश्च) — b) B2 बाणौघै (om च), D1 गदा भिश्च, T2 बाणोघैश्च T1 G बाणसघै समावृत (G1 °त) — c) T1 G निष्प्रमाणम् (for काशम्) — d) T2 M समजायत (for °पद्यत)

41 c) K4 B Dn2 D1 4 5 7 8 G1 कुजरान्कुजरा (by transp), Da1 कुजरान्कुजराञ् D8 (sup lin as in text) S (except G1) जग्मु (for जघ्नु) — d) K3 5 Dn2 पदाता(K3 ता)श्च, K4 B2–4 D8 T2 G2 M2 5 पादाता(G2 M2 5 °ता)श्च, D3 5 पदातीश्च, T1 G1 3 4 पदातैश्च, M1 3 4 पदाताश्च (for पदातींश्च) D3 G2 M1 3–5 पदातिन, M2 तिभि (for तय)

42 a) B D1 4 7 8 तत्रा°, Dn2 यत्रा° (for तदा). T2 M तुमुल (for सुमहद्) — K5 D2 om 42c–43d — d) K3 श्येनानाम् (for श्येनयोर्) K0 आमिष, B1 3 आमिषा (for आमिषे)

43 K5 D2 om 43 (cf v l 42) G2 3 repeat 43ab after the ref in 6 112 1 — a) K3 तत, B D (D2 om) तेषा (for तयो) G3 (first time) समागमे (for गमो) — b) G3 (first time) 4 बभूवुर् (for व) B4 Dn2 D4 7 8 सगत (for भारत) G1 damaged — cd) G1 damaged K3 4 B D4–8 महाहवे, Da1 महारथ (for रणाजिरे)

Colophon lost in G1 on a damaged fol — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2 5 mention only दशमयुद्धदिवस, K3 D2 दशमेहनि, K4 B3 दशमेह्नि भीष्मनिपातन, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T2 परलोकाध्यवसान, M1 2 भीष्मनिर्वेदवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 73, Dn2 109, T1 G2–4 111 (as in text), T2 M3 4 113, M1 2 112, M5 114 — *Śloka no* Dn1 D5 6 44, Dn2 43.

112

1 After the ref, G2 3 *repeat* 6 111 43ab G1 damaged — b) M2 दुर्योधनम् (for तव पुत्रम्) — c) K2 युद्धो, K3 4 B Da2 Dn D1 3–8 T1 G2–4 युक्त (K3 क्त), Da1 युक्ते, T2 M सार्धं (for युक्तो) — d) Ś1 K0–2 परतप (K2 तप) (for पराक्रमी)

2 G1 damaged — a) B1 बधे (for रणे) — b) K5 नवभिर्नवभि शरै — c) K4 B D (except D2) T2 M [उ]रसि (for रणे) — d) D2 चैव

आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे ।
दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ॥ ६
तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७
भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १०
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ।
द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः ॥ १२
पौरवो धृष्टकेतुं च शरैरासाद्य संयुगे । C 6 5388 B 6 116 13 K 6 116 13

(for चैन) K5 T1 G2-4 त्रिभिश्चैन शितै (K5 पुन) शरै

3 a) K3 5 D2 6 तत (for तस्य) — b) K2 om (hapl) from घोरा (in 3b) up to सहसा (in 4a) Ko 1 इवानुजा, B Da Dn D4-8 स्वसा(B4 सुता)मिव, D1 इवायसीं, D2 इवासुरीं (for इव स्वसाम्) Ccp सुत्तम्, Cc cites स्वसाम् (as in text) T1 G मृत्योर्जिह्वामिवायसी, T2 M मृत्यो स्वस्रीयसनिभा (M5 भा) — cd) G2 रण (for °रथ) G1 3 दुर्योधनरथ प्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत

4 K2 om 4a (cf v l 3) — b) Ś1 पते (for पते) — c) G1 3 पुत्रस्ते (by transp) — d) K1 °रथ (for °रथ)

5 T2 om (? hapl) 5–6 — b) Da1 कार्ष्णी (for कार्ष्णि) K2 °कोपना (for °कोपन) — d) Ś1 K2 बाहो(K2 हौ)रुरसि Ś1 Ko 2 चार्दयत् (for चार्प)

6 T2 om 6 (cf v l 5) — c) K2 Dn2 भरत श्रेष्ठ (for ष्ठ) — d) K3 5 B D (except D3) M भ(K3 Dn2 M? भा)रताना महारथ (M रथ)

7 b) K5 D2 T2 M विशां पते (for च भारत) — c) Ko ईक्षित्य, K2 4 B Dn2 D1 4 6–8 इन्द्रिय, K3 5 D2 ईक्षितु°, D3 क्षत्रिय, D5 ईक्षित (for ईक्षितृ)

8 a) G1 3 निधनाकाक्षी (for °र्थाय) — c) Da2 D5 अयुध्यत, Dn1 अयुध्येता (for युयुधाते) Da1 अयुध्यत रणे वीर — d) Ko °पाडवौ, Da1 पुगवै (for पुगवौ)

9 a) K2 युक्ते, Da1 D6 क्रुद्धो (for युद्धे) T2 सौभद्र सहसा युद्धे — b) K1 2 Da1 द्रो(K1 द्रौ)णि (for द्रौणिर्) K5 D2 सत्तम, Da1 सयुगे (for पुगव) — c) T2 M क्षिप्र (for क्रुद्धो) — d) Da1 परतप, Da2 Dn1 D1 5 G1 M3-5 तप (for °तप°)

10 a) K3 शैनेयश्च, K5 D2 शैनेयोथ (for °योऽपि) Da1 गुरुपुत्र — b) T2 सर्वं मर्मसु, M2 सर्वकर्मसु K4 5 Da Dn1 D2 3 5 [अ]ताडयत् (for भारत) — c) D2 अपातयद्, D3 विनदस्तम्, M1 2 अपीडयद् (for अताडयद्) — d) B D (except D1-3 6) °वाजितै, T2 M3-5 °वाजिभि (for °पत्रिभि).

11 a) Ś1 Ko-2 च (for तु) — c) Ś1 Ko-2 5 D3 विंशत्या, K3 त्रिंशता (for त्रिंशता) Da1 D2 तु (for च) T2 त्रिंशता निशितैर्बाणैर् — d) Ś1 Ko-3 चार्दयत् (for चार्प)

12 T2 om 12a–14b — b) K1 सत्वत, Da1 शाश्वत, T1 G सात्यकि (G1 किं) (for सात्वत°) — c) B2 द्रोण पुत्र — d) Ś1 K1 महायश, G1 3 रथ (for यशा)

13 T2 om 13 (cf v l 12) Da1 reads 13 twice consecutively — a) Ko कौरवो Da D5 M4 धृष्टकेतुश् (for °केतु) K5 D2, 3 G1, 3 M तु, T1 G2 4

C 6 5388 B 6 116 13 K 6 116 13 बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ १३
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ १४
पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ १५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।
महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७
अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्हत्वा च भारत ।
विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ ॥ १८
आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।
तारकाशतचित्रौ च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।
वाशितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

त (for च) — b) K4 B D (except D1–3) आच्छाद्य (for आसाद्य) — c) B2 धनुषा (for बहुधा) Dn2 धारयाचक्रे K3 5 D1–3 6 दारया (D1 यन्) बहुधा चक्रे, T1 G M व्यदारयत्तदा राजन् — d) K3 5 D1–3 M महेष्वासो, Da1 (both times) ष्वास (for ष्वास) K3 4 B Da Dn D4–8 महारथ, K5 °रथा, D1 °चमू, M1 2 °बल (for °रथम्)

14 T2 om 14ab (cf v l 12) — a) K1 पौरवो, M4 वा (for °व) K5 सख्ये, D2 चक्रे (for युद्धे) — b) D1 महायशा (for रथ) — c) Ś1 K0–2 विंशत्या, K3 5 D2 3 6 त्रिंशद्भिर्, Da2 त्रिंशत्या (for त्रिंशता) K0 2 नवभिर्, K1 निशतैर्, Da Dn1 (m as in text) D5 निहतैर् (for निशितैर्) — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K4 B Dn2 D4 7 8 [आ]शु, Da Dn1 D5 स (for सु) K1 5 B Da Dn D1 3–5 7 8 M2 3 5 भुज, K3 5 D2 6 T G M1 4 °भुज (G2 °बल) (for बल)

15 b) Ś1 Da1 G2 धृष्टकेतुर् K4 5 D2 महाबल, D1 3 °रणे, D6 त्मन (for रथ) — c) D2 निनाद (for ननाद) Ś1 K0–2 4 सुमहानाद, Dn1 T G M1 2 4 बलवान्नाद — d) K3 D6 T G M1–3 निशितै, K4 5 B Da Dn D1–5 7 8 M4 5 च शितै (for दशभि)

16 D7 om (hapl) 16ab — b) K5 G1 3 कौरव (for पौ°) B1 च शितै (for निशितै) — c) G1 महाराजं, G3 °राजस् (for राज) — d) T2 शितै शरै (for शिलीमुखै)

17 a) D2 दृष्ट्वा (for तत्र) K3 5 D2 6 महाराज (for महेष्वासौ) T2 शिलीमुखैस्तु तौ तत्र — b) K0–2 महापुत्रौ; D1 °मन्त्रौ, D3 °सत्वौ, T1 G2 4 °त्मानौ, T2 महेष्वासौ (for महामात्रौ) D1 T2 M रणे (for °रथौ) — K0–2 T1 om (hapl) 17c–18d, K3 reads 17c–18d in marg (sec m) — d) K4 B D (except D1–3) अविध्यता, G3 अवर्षतौ (for अवर्षताम्)

18 K0–2 T1 om 18 (cf v l 17) — a) D6 अन्योन्य च (for न्यस्य) D3 M4 5 अन्योन्य धनुषी छित्त्वा — b) G2 छित्त्वा (for हत्वा) D3 तु मारिष (for च भारत) — c) Ś1 अपि, G1 3 अथ, G2 वीर (for असि) — K5 D2 om 18d–20c — d) D3 समेतौ, M1 3–5 गतौ तौ (for सगतौ) T2 M तु (for तौ) K4 B Da Dn D4–8 समीयतुरमर्षणौ (B1 र्षिणौ, D6 °र्षण)

19 K5 D2 om 19 (cf v l 18) D5 reads 19 twice consecutively — a) Ś1 K0 1 चर्मणे, K2 3 T2 °णि (for णी) B1–3 चित्र, T1 G4 चोभे (for चित्रे) — b) Dn2 शर (for शत) Ś1 K4 B1–3 Da2 D3 5 (both times) 6 परिस्कृते, K2 °परिष्कृतौ, B4 Dn D1 4 7 8 पुरस्कृते, Da1 °परिकृते (for °परिष्कृते) — c) K0 2 तावका (for तारका) K2 3 B3 Dn2 D1 4 6–8 T G2 4 M शतचित्रे च (M5 °त्रेण) (for शतचित्रौ च) — d) D6 T G M3–5 च (for सु) D5 (both times) 6 रथौ, T2 G1 3 M1 2 भुजौ, M3–5 -बलौ (for प्रभौ)

20 K5 D2 om 20abc (cf v l 18) — a) K0–2 T1 G1 2 4 M विपुलौ, Da D5 विपुले, T2 मेखलौ (for विमलौ) — b) D1 तदान्योन्यम्, T1 G4 तव सैन्यम् (for तावन्योन्यम्) G1 3 अयुध्यता (for अभिद्रुतौ) T2 अन्योन्य समभिद्रुतौ — c) Ś1 K3 4 B D (D2 om) वासितासगमे, T2 वाशितासगरे, M2 वाशितासयुगे Co cites वासिता K0 यता, K1 2 यतौ, M4 यत्तो (for यत्तौ) — d) Ś1 K0–2 D1 गोवृषावि(K2 षा इ)व कानने, K3 वृषाविव महावने, D5 सिंहाविव महाहवे

चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ।
आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २३
तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४
ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ २५
धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २६
चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा नवभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम् ।
आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९ C 6 5405 B 6 116 30 K 6 116 30

---

21 c) S तौ (G2 M2 तु) (for च) — d) D2 पातयतौ, S (except M4) प्रार्थयानौ (for °यन्तौ) D1 यश पर (for परस्परम्)

22 a) T2 पौरवं (for वो) T2 धृष्टकेतुश्, G2 °केतोश् (for केतु) K4 B1 Da Dn1 D1 5 6 T2 G2 च (for तु) — b) S वरासिना (for महा°) — Ś1 T1 G4 om (hapl) 22^{c}–23^{d} — c) Ko 1 सक्रुद्ध (for °द्धस्)

23 Ś1 T1 G4 om 23 (cf v l 22) — a) D1 तु (for [ऽ]पि) — b) Ko–2 D5 पुरुषर्षभ, K3 भरतर्षभ, G2 पुरुषर्षभ — c) D2 सिता (for शिता) — d) D3 (*sup lin sec m* as in text) 5 यत्रुदेशे K1 2 महाशिना, K4 शितासिना, S (T1 G4 om) चरासिना (for महासिना) — After 23, M2 erroneously *repeats* 22^{c}

24 b) D5 समास्थाय (for °साद्य) B2 T1 G महारणे (for °हवे) — c) D2 अन्योन्याभिहतै खड्गैर् — d) Ś1 Ko 2 निपेतुररिमर्दनौ, K1 निपेतुरपिमत्तृनौ (sic)

25 a) T2 स (for स्व) K3 5 D2 आरूढ (for आरोप्य) — b) Ś1 पौरवस् (for व) G3 तनय (for °यस्) — c) K1 2 जयत्सेन, Da D2 5 T2 जयसेनो, M1 जयत्सेनौ Ś1 K3 4 B D (except Da D5) S रथेनाजौ (for रथे राजन्)

26 a) T2 धृष्टकेतुश् (for तु) B2–4 Dn2 D4 7 8 तु (for च) — b) K3 माद्रिपुत्र K3–5 B D (except D1) S प्रतापवान् (for परतप) — c) G1 3 M3 4 रणाद् (for रणे) B1 3 4 Dn2 D4 7 8 क्रुद्ध (for राजन्) — d) K3–5 B D (except D1) S (except M1 2) पराक्रमी (for प्रतापवान्)

27 T2 om 27–29, M1 2 om 27–30^{b}, M3–5 om 27–28^{b} — a) T1 G सहदेव (for चित्रसेन) Ś1 Ko 2 सुवर्माण, K3 5 D2 6 7 सुधन्वान, D3 8 (m as in text) सुधर्माण Ca as in text — b) K3 B3 D3 T1 G दशभिर्, K4 B1 2 4 Da Dn D1 2 4–8 बहुभिर् (for नवभिर्) B D (except D1–3 6) आयसै (for आशुगै) — c) T1 G4 विव्याथ D6 षष्ट्या च (for त षष्ट्या)

28 D3 T2 M1 2 om 28, M3–5 om 28^{ab} (for T2 M cf v l 27) — a) Ś1 Ko सुवर्मा, K3 D2 6 7 सुधन्वा, D8 (marg *sec m* as in text) सुधर्मा K3 D2 6 [अ]पि (for तु) — Ko 2 om (hapl) 28^{b}–29^{e} — b) K3 D2 6 चित्रसेन (for तव पुत्र)

29 T2 M1 2 om 29 (cf v l 27) Ko 2 om 29^{abc} (cf v l 28) — a) Dn2 D1 4 T1 G4 M3 4 चित्रसेन (for °नश्) B2 तु (for च) D5 ते राजस्, T1 G4 राजान, G1 M3–5 त राजा (for त राजस्) — b) K3 त्रिंशत्या, K5 D2 त्रिंशद्भिर्, Da1 त्रिशता; D3 T1 G M3–5 विंशत्या (for त्रिंशता) K4 damaged K5 B D (except D1 2) T1 G M3–5 नतपर्वभि (B3 °णा) (for णाम्) — c) K3 5 D2 क्रुद्ध (for क्रुद्ध) — d) K4 सतत, D2 सर्वत (for स च त) — e) G4 भीमस्य (for भीष्मस्य) — f) Ś1 Ko–2 अवर्धयन् (for च वर्धयन्)

30 M om 30^{ab} (for M1 2, cf v l 27) — a) K3 5 Da Dn1 D5 राजपुत्र (for °त्र) K3 D3 T1 G च, D2 हि (for तु) — b) T2 अबोध° (for अयोध°). — After 30^{ab}, K3–5 B D T G ins

C 6 5405 B 6 116 30 K 6 116 30 सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् ।
आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३०
बृहद्बलं च सौभद्रो विद्ध्वा नवभिरायसैः ।
नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ॥ ३१
कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ॥ ३२
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ।
फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३

तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ।
संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ।
यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ॥ ३४
भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत ।
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३५
ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः ।
निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ३६
गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः ।
विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३७

465* पार्थहेतो पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधन प्रति ।
[T G निघ्न (for [आ]योधन)]

— c) Da1 आर्जुन, D1 अजानन्, M2 अर्जुनिं, M5 आर्जुनि (for आर्जुनिं) Ś1 K3 B3 4 Da Dn D5 8 कोशलेंद्रस्, K1 कोमलेंद्रस्, D1-4 7 कौशलेंद्रस्, T G M3 5 कौसलेंद्रस् (for कोसलेन्द्रस्) — d) K2 विद्धा (for विद्ध्वा) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्) G3 आशुगै (for आयसै) — Ś1 K0-2 5 D2 T1 om (hapl) 30^{e}–31^{b} — e) G सप्तत्या (for विंशत्या)

31 Ś1 K0-2 5 D2 T1 om 31^{ab} (cf v l 30), K4 damaged for 31^{abc} — a) B Da Dn D4-8 सौभद्र (Da1 °द्र) कौश(B कोस , D8 कोश)लेंद्र तु — b) K3 D1 3 बहुभिर्, G M5 पचभिर् (for नव भिर्) T2 G3 आशुगै (for आयसै) — c) Da Dn D5 नाकपत च (D5 °त्तत्र) — d) K3 5 D2 शि (D2 श)तै शरै , B Da Dn D1 3-8 पुन शरै , T2 M पुन शितै (for पुन पुन) T1 G विद्धा त (G1 3 विव्याध) निशितै शरै

32 G2 *repeats* 32^{ab} after 33 — a) K0 2 T1 G2 (both times) 4 कौस(K0 स्त)लस्य, K3 B4 Da2 D2-5 7 8 कौशल्यस्य, Da1 कौशलस्य, Dn1 कौशलश्च, D1 कौशल्यश्च, T2 M3 कौसलश्च (for कौसल्यस्य) K2 B Dn2 D2 4 6-8 धनुश्चापि, M1 2 महच्चाप (for पुनश्चापि) — b) B Dn2 D2 4 7 8 M1 2 पुनश् (for धनुश्) G2 (both times) फाल्गुने , M2 फल्गुनि (for फाल्गुनि) — c) K3 5 D2 T2 M1 2 शरै(M2 पुन)श्चैन, B D1 3 4 7 8 T1 G शरैश्चापि, Dn2 शरै पश्चात्, D6 शरैस्तूर्णं (for श्चैव) — d) K0 2 त्रिंशत्या, K1 त्रिंशता , K3 5 D1-3 6 T1 G M1° त्रिंशद्भि (G2 भि), T2 M2-5 विंशद्भि (for त्रिंशता)

33 b) Da1 पुत्रा, D6 G2 • °पुत्र, T2 °पुत्रौ (for पुत्रो) K3 महाबल , Dn2 बृहद्धनु , D6 G2 M5 द्बल, T2 °द्बलौ (for द्बल) — c) K2 फाल्गुणिं, Da1 नी, T2 G3 फल्गुनिं, G2 फाल्गुनि (for निं) — d) T1 G4 विव्याथ K3 5 D6 M बहुधा, D3 दशभि , T1 G निशितै (for बहुभि) — After 33, G2 *repeats* 32^{ab}

34 ab) D2 ततो (for तयोर्) G3 भीम (for भीष्म) K3 5 D2 परस्पर (for परतप) T2 M3-5 तयोस्तद्युद्धमभवद् (for a) T1 G2 4 युद्ध समभवद्भीष्म वध(G2 द्घोर भीष्म)हेतो परतप — d) T1 G4 °सेन यो , M3 5 योधिनौ (for योधिनो) — e) K4 damaged D4 दैवा (for देवा°) — f) K4 damaged , B D (except D1-3) G2 बलि°, T1 G1 3 4 M2 बल° (for मय) K5 D6 इव (for अभूत्)

35 a) Dn2 रथानीक, G1 3 गजानीकान् (for गजा नीक) — b) T2 योधयद् (for यन्) Dn1 बह्व शोभत , G1 बहु शोभत — d) K0 दरयन्, T1 G2 4 शातयन् (for दारयन्) K0 पर्वतोपमान्, D3 पर्वतोत्तम (for °मान्)

36 a) K1 भीमेण· — b) K1 मातग (for °गा) — c) T2 उर्व्यौ (for उर्व्यां) K4 बहुधा, D1 3 व्यसवो, T1 G सहसा, T2 सभीता (for सहिता) — d) K4 दावयतो, D3 (*sup lin* as in text) माद° D1 3 नभस्तल (for वसुधराम्)

37 a) T2 M °मात्रास्तु (for °मात्रा हि) — c)

युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे ।
महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतः ॥ ३८
मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९
विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा संनतपर्वभिः ।
नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्दयत् ॥ ४०
विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४१
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।
रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४२
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४३
ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः ।
छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ॥ ४४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४५
ताञ्शराञ्शरसंघैस्तु संनिवार्य महारथः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४६ O om B 6 116 46 K 6 116 48

B Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ प्राप्ता (for प्राप्य) — [d]) M प्रकीर्णा, Cc विकीर्णा (as in text)

38 [a]) T_1 G महाराज (for महेष्वासो) — [b]) T_1 G मद्रराज महाहवे, T_2 M मद्राणामीश्वर रणे — [c]) B_1 Da Dn_1 D_5 T G_{2-4} युक्तं, D_1 युक्तो, M युक्त (for गुप्त) — K_{0-2} om 38^d–39^a — [d]) K_3 $B_{2\ 4}$ D T $G_{2\ 4}$ M_4 सगतं, K_4 नर्दंत, K_5 $B_{1\ 3}$ M_2 संयुगे (for सगत)

39 K_{0-2} om 39^a (cf v l 38) — [a]) D_5 महेश्वरस्य, M_2 मद्रेश्वरस्य (for °रश्च) — [b]) $G_{1\ 3}$ राज (for पुत्र) T_2 धर्मपुत्र सहारथ (sic) — [c]) T_2 ताड (for पीड°) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 7}$ सरब्ध, Da Dn_1 D_5 $G_{1\ 3}$ समरे, T_1 $G_{2\ 4}$ $M_{1-3\ 5}$ सक्रुद्धो (for सरब्धो) — [d]) K_1 पराक्रमे (for °मी)

40 [a]) K_3 विराट (for ट) — [b]) M_{3-5} विव्याध नतपर्वभि — G_1 om (hapl) 40^c–43^d — [d]) D_3 (by corr) $_5$ त्रिंशत्या (for ता) K_{0-2} D_6 पुनरार्दयत्, K_4 B Da Dn $D_{1\ 4\ 5\ 7\ 8}$ T_1 G_{2-4} पुनरा (K_4 T_1 G_{2-4} °र)र्पयत्, T_2 M च पुन पुन (for पुनरर्दयत्)

41 G_1 om 41 (cf v l 40) — [a]) D_6 सुसक्रुद्ध (for महाराज) — [b]) K_1 सैंधवो (for °व) B Dn_2 $D_{4\ 6-8}$ वाहिनीपति, Da Dn_1 $D_{1\ 3\ 5}$ पार्तिं (for °मुखे) — [c]) $K_{3\ 5}$ B D T_1 G_{2-4} त्रिंशद्भिर्, T_2 M नवत्या (for त्रिंशता)

42 G_1 om 42 (cf v l 40) — [a]) K_2 निस्त्रिंशो, K_3 °निस्तृशैश्, K_4 Da_1 M_4 निस्त्रिंशैश्, D_3 °निस्त्रिंसौ (for °निस्त्रिंशौ) — [b]) Da Dn_1 °वर्मांबर, D_5 वर्मा वर (for वर्मायुध) K_4 M_4 ध्वजै (for ध्वजौ) — [c]) Da Dn_1 D_5 चेरतुश् (for रेजतुश्), G_3 चिर (for चित्र°) M_2 विरेजतुश्चित्ररूपौ — [d]) T_1 $G_{2\ 4}$ M मात्स्य°, T_2 मद्र° (for मत्स्य)

43 G_1 om 43 (cf v l 40) — [a]) $Ś_1$ K_4 Da Dn_1 $D_{2\ 5\ 7}$ पचाल° (for पाञ्चाल) — [b]) K_1 corrupt, K_4 हवे (for रणे) — [c]) Da_1 समुदये, $M_{1\ 2}$ समुच्छ्रय (for समुदय) Cc d cite समुदय

44 [a]) Da Dn_1 तस्य (for ततो) D_3 द्रोणे (for णो) T_1 G महाबाहु, T_2 महेष्वास (for महाराज) — [b]) B_1 महात्मन (for महद्धनु) — [c]) T_2 भित्त्वा (for छित्त्वा) $K_{0\ 4}$ T G पचशतेषूणा — [d]) D_3 पार्षंत, $M_{3\ 5}$ पर्वत (for पार्षत) K_5 समरेवधीत्, S प्रतिसृ(G_3 ह)ष्टवान् (for समविध्यत)

45 [ab]) S सहृत (T_2 सधत्त, M_2 तस्यस्य) सोन्यदा ($M_{3\ 5}$ °मा)दत्त कार्मुक पृतनापति — [c]) $Ś_1$ K_0 मर्षितो, $K_{1\ 2}$ [अ]मर्षितो, D_1 पश्यतो, G_2 शतशो (for मिषतो) — [d]) Da Dn_1 D_5 वारया° (for प्रेषया) K_4 B_1 शायकान्, D_1 सायक (for सायकान्)

46 K_3 D_1 om (hapl) 46 — [a]) $Ś_1$ शरसगैश्च, K_2 शरसधैस्तु, K_5 शरसधानै, B Da Dn_1 D_{4-8} शरघातेन, D_2 बाणसघातै, T_2 शरवर्षैस्तु (for शरसघैस्तु) D_3 T_1 G च (for तु) Dn_2 ताञ्छराञ्छरघातेन — [b]) K_1 सनिर्वार्यै, K_4 स निवार्यं, B Da Dn D_{4-8} चिच्छेद स, G_2 सोतिवार्यं (for सनिवार्यं) $Ś_1$ महद्रथ, Da_1 महारथा — [d]) K_2 प्रहिणोत् (for प्रा°) K_4 B_1 शायकान् (for सा)

C om
B 6 116 49
K 6 115 49

तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४७
तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ४८
सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।
चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ४९
गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः ।
द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ५०
तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५१

एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५२
अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
अभ्यद्रवत संयत्तं वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५३
प्रत्युद्ययौ च तं पार्थं भगदत्तः प्रतापवान् ।
त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ५४
तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम् ।
परं यत्नं समास्थाय बीभत्सुः प्रत्यपद्यत ॥ ५५
ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५६

47 [a]) B D (except D2 3) तत (for तस्य) B2 महाबाहु (for राज) — [b]) K1 पार्षता, K2 पार्षित D3 परवीरहा — [c]) K2 चिच्छेप (for चिक्षेप) Da1 मदाय (sic) (for गदा) M1 2 ततो द्रोणाय चिक्षेप — [d]) K3 D2 काल (for यम) D6 दष्ट्रो (for दण्डो) T2 M3 5 शुभा (for रणे) M1 2 गदा वै घोरदर्शना

48 [b]) K3 हेमपट्टैर् (for पट्ट) Ś1 K0–2 हेम पट्टो(K1 पटो)पशोभिता, T1 G हेमपट्ट(G1 3 °दड) परिष्कृता — [c]) K0 2 G1 पचशता, K1 पचाशतो, T1 G1 4 M3–5 शतैर्, T2 शता (for शता) — [d]) K3 धारया ; T2 M3–5 दारया (for वारया°)

49 [a]) Da Dn1 D5 8 सा (D5 स) छित्त्वा, T2 M3–5 सा भिन्ना, G1 3 साछिन्ना (for सा छिन्ना) T2 सहसा, G2 बहुभी (for बहुधा) — [c]) G2 आघूर्णिता (for चूर्णीकृता) K3 5 D2 6 विशीर्णा च, Da1 विशीर्यंति, D1 G2 व्यशीर्यंती (G2 त) — [d]) K3 वसुधातल, D1 3 धरणीतले (for वसुधातले) .

50 [a]) Da1 Dn1 विनिहिता (for हता) — [b]) K1 शत्रुसूधन, K3 5 B Da Dn D1 2 4–8 शत्रुतापन (D6 न), S परवीरहा (for शत्रुसूदन) — [d]) K2–4 B1 3 4 D1 3 5 पारसवीं, K5 D2 °भारसहा (for °पारशवीं) D1 (*sup lin* as in text) दृढा

51 [a]) K5 T2 त (for ता) T2 दशभिर् (for नवभिर्) — [c]) T2 पार्षतश्च (for °त च) — [d]) D3 सायकै, M1 2 भारत, M3 5 भूपते, M4 भूतले (for सयुगे)

52 [a]) K0 2 4 B2–4 Da1 Dn2 D1 2 4–8 G2 3 M1 2 महायुद्ध, T1 G4 महाराज, T2 G1 महायुद्धे (for महद्युद्ध) — [b]) T2 द्रोणौ (for द्रोण) — [c]) T1 G4 महद्युद्ध (for महाराज) — [d]) K3–5 D2 भयावह (for नकम्)

53 [a]) K5 D2 अर्जुन (for न) K3 5 D2 शरवर्षेण (for प्राप्य गाङ्गेय) — [b]) K3 5 D2 वारयान (D2 न) पितामह — [c]) Ś1 सयत, K3 Da2 Dn D1–3 6 सयत्तो, K4 B D4 7 8 समत्तो, Da1 सयुद्धान्नो (sic), D5 सयुत्तो, M1–3 5 सक्रुद्धो (for स यत्त) G2 अभ्यद्रवत्सुसक्रुद्धो — [d]) T2 मत्तोन्मत्त मिव, M1 3–5 मत्तो मत्तमिव, M2 मत्तो मत्त इव D5 द्विष (for द्विपम्)

54 K5 D2 om 54[ab] — [a]) Da Dn1 D5 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°) D1 तत, D5 वन (for च त) K1 2 पार्थं, K4 B Da Dn D4–8 M राजा, D3 T2 राजन् (for पार्थ) — [b]) = 56[b] D3 भगदत्त, D6 °दत्त (for दत्त) — K3 om (hapl) 54[c]–56[b] — [c]) K5 B2 D2 द्विधा, Da1 त्रिधा (for त्रिधा) — [d]) T1 महाबल, G4 चल (for °बल)

55 K3 om 55 (cf v l 54) — [b]) K5 D2 महेंद्रसमविक्रम — [c]) Da1 D5 समासाद्य (for स्थाय) — [d]) M3 5 बीभत्सु (for °त्सु) K0 प्रतिपद्यत, B3 प्रत्यवारयत्, B4 T1 G विध्यत, D1 °युध्यत, D2 °दृश्यत (for पद्यत)

56 K3 om 56[ab] (cf v l 54) — [a]) Da1 D5 जगाम त (D5 ता) (for गजगतो) D3 G3 राजन् (for राजा) — [d]) T1 G (G1 damaged) पीडया°

अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम् ।
विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५७
शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् ।
भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ॥ ५८
प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ५९
ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६०
ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे ।
सर्वेऽभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६१
नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ६२
शिखण्डी तु समासाद्य भरताना पितामहम् ।
इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ६३
सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ।
न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ॥ ६४
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६५ C 6 5437 B 6 116 65 K 6 116 66

(for वारया) M1 2 भारत (for सयुगे)

57 a) B Da Dn D3–8 ततो (for रणे) — b) K1 आयत, T2 आहतु (for आयान्त) K0–2 राजतोपम (K1 मै), B Da Dn D3 8 रजतोपमै, T1 G पर्वतोपम, T2 M पर्वतप्रभ (for रजतोपमम्) K3 5 D2 यात (D2 मत्त) मैरावतोपम — c) D3 त शरैर् (for विमलैर्) — d) M3 अविध्यत, M5 अविद्धत (for ध्यत) G1 3 महाहवे (for °रणे)

58 a) Da D5 तु (for च) — b) K1 2 चोदयत्, K3 5 D2 [अ]नोद, K4 [अ]देश (for [अ]चोद°) — d) Dn1 न ह्येनम्, D5 यह्येनम् (for जह्येनम्) T2 M घोररूप भयावह

59 a) K3 प्राग्योतिषस् K5 D2 तत क्रुद्ध, T2 G4 M4 ततो भित्त्वा, G1 M1 2 तथा हित्वा, G2 3 ततो (G3 °दा) राजा, M3 5 ततो गत्वा (for ततो हित्वा) — b) K3 पाडुपूर्वज, Da2 °वंज D2 हित्वा पाडवपूर्वज — c) G3 त्वरित (for °तो) T2 राजा (for राजन्) — d) D5 धुपदस्य (for द्रु)

60 a) T2 M रणे राजन् (T2 राजा) (for महाराज)

61 a) B तु (for ते), T1 G4 पाडवा (for तावका) — b) G3 पडर (for पाण्डव) K1 भरस, D3 रभसो, C0 °स (as in text) K4 B Da Dn D3–8 S युधि, D1 प्रति (for रणे) — c) K3–5 B D (except D1) T2 G1 2 M1, 2 5 समभ्यधावन् (K5 T2 M5 °वत्), T1 G3 4 M3 4 तमभ्यधावन् (for सर्वेऽभ्य°) — d) K1 3 Da1 तदद्भूतम् (for °द्भुतम्)

62 a) D2 °विद्धानि (for °विधानि) — b) D1 T1 G2 4 नरा (for जना°) — c) Da1 D5 काल (for काले) — d) K3 D5 8 M2 दिवि वा°, Da1 दिवि चा, M3 5 दिवि पत्राणि (for दिवीवाभ्राणि) M4 भारत (for मारुत)

63 b) K0 2 3 Da1 D3 6 T1 G2 4 भारताना (for भरताना) — c) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्) D3 अव्यग्र — d) Da1 बहुभित् (for °भि) Dn1 [?] T1 G त, D3 T2 M च (for स) K1. 2 D7 ममाचिनोत्, Da1 D5 समाधिनोत्, T2 M वृणोत् (for चिनोत्)

64 K4 B Da Dn D4–8 read 64 after 66 — ab) K0 2 तु (for च) Da1 भीष्म (for ष्मो) M1 2 transp भीष्म and जघ्ने K4 damaged for सोमकाश्च रणे — K0 5 read 64^{cd} after 66 — c) Da2 D5 नावारयत, D1 अवार (for न्यवार°) K0–2 सैन्ये च, K4 तत्सैन्य च (hypermetric), B Da Dn D4–8 तत्सैन्य, D2 सैन्य स, M1 2 सैन्यानि (for सैन्य च) — d) K4 B D (except D1–3) पाडवस्य (for °वाना) Ś1 K0–2 महारथान्, D1 °रथं (for रथ)

65 65^{ab} = 6 102 10^{ab} — a) K0 रथाग्न्यागारश्, K3 रथाग्न्यगार, Da1 रथाग्रगारश्, Dn2 D4 7 8 T1 G1 3 4 M1 4 रथाग्न्यगार (Dn2 D4 [before corr] 7 8 °रश्), D1 रथगागार (sic), T2 अथागारस्तु (for रथाग्न्यगारश्) K3 5 D2 8 चापाग्निर् (for चापार्चिर्) G2 भीष्माग्निरचरच्चापि — b) Dn1 असिशक्तिर्, T2 शक्तिर्नीभ (sic), G1 3 शरशक्ति (for असिशक्ति) K4 -शरेधन, T -गर्देधन — c) Ś1 K1 शरसग (for °सघ-) K3 -समज्वाल-, Da1 महद्वाल, D2 -महोज्वाल-, D5 महाकाल (for महा-

C 6 5436 B 6 116 67 K 6 116 67 यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६६
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ।
नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ॥ ६७
पातयन्रथिनो राजन्गजांश्च सह सादिभिः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ६८
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६९
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७०
अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७१
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्विशां पते ॥ ७२
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७३
अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।

ज्वाल) — d) Ś1 Ko-2 B2 Da1 Dn1 D1 G4 M1 (*inf lin* as in text) दहन् (for ऽदहत्) D6 क्षत्रियान्प्रदहन्रणे

66 a) K4 तथा (for यथा) K4 B D (except D1 2) T2 M [अ]ग्नि (for हि) B D (except D1 2) M इद्ध , T2 इद (for अग्नि) — b) Ś1 K1 कक्ष्ये (for °क्षे) — c) K1 जज्वल (for जज्वाल) K3 M भीष्मो हि, T1 G M2 भीष्माग्नि (for भीष्मोऽपि) — d) K3 5 D2 3 5 6 T2 दिव्याणि, B4 दीप्तानि (for दिव्यानि) D8 [अ]धारयन् (for [उ]दीरयन्) — After 66, K4 B Da Dn D4-8 read 64, while Ko 5 read 64^{cd}

67 a) Ś1 Ko विशिखै , K3 आशिभि , Ca इषुभि (as in text) — b) K1 शित°, K3 5 Da2 D1 (*sup lin*) 2 5 T G M1 4 शरै , D1 (orig) शतै (for शितै) — c) T1 G1 2 4 छादयन्स, T2 M छादयन्वि (for नादयन्स) G3 छादयन्समरे भीष्म — d) K1 महायश , K3 5 B1 3 4 Dn2 D2 4 7 8 °हवे, B2 Da Dn1 D5 °बल (D5 °ल), D3 G3 °रथ , D6 T2 M मृधे (for यशा)

68 M om 68^{ab} — a) D1 तापयन् (for पात°) — D6 om (hapl) 68^{b}–69^{a} — b) K3 गजाश्च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 हयाश्च, D3 T2 ध्वजाश्च, T1 G गजाश्वान् (for गजाश्च) K3 गजसादिभि , B2 सहसादिन , Da Dn1 D5 हयसादिभि , T2 सहसारथीन् (for सह सादिभि) — d) Ko-2 5 D2 T1 G स चकार (by transp) Ś1 Ko-2 D1 3 रथध्वजान्, T2 हसारथान् (sic), M हयान्रथान् (for रथव्रजान्)

69 D6 om 69^{a} (cf v l 68) — a) K1 निर्मनुज्यानुजान्राजन्, M4 निर्मनुष्याद्रथाद्राजन् — b) D5 अन्याश्च (for अश्वाश्च) T2 M भग्नानन्या(T2 °श्वा)श्च सयुगे — c) D3 क्रीडते (for चकार) K1 स यदा, K3-5 B D T2 M समरे (for स तदा) — d) T2 सर्वशत्रुनिबर्हण

70 a) K2 ज्याघात , Da1 D5 °यातल (for ज्यातल) — b) S विष्फू (for विस्फू) — K2 om (hapl) 70^{c}–71^{d} — d) Ko Da1 Dn2 समकपत

71 K2 om 71 (cf v l 70) — a) K4 5 B Da2 Dn D1 2 4 5 7 8 न्यपतन्, T1 G4 व्यप , T2 चाप , G3 भ्यप° (for ह्यप) — b) K5 पेतुस्ते Da1 मनुजेश्वर , D1 T1 G भरतर्षभ, D3 मनुजर्षभ (for मनुजेश्वर) — c) Da1 नासज्जत , D6 G2 4 नासज्यत, T2 M न सज्ज(M1 ज्य)ते (for नासज्जन्त) M2 मनुष्येषु (for शरीरेषु) — d) K1 3 5 D1-3 T1 G तस्य (for भीष्म) K3 5 D2 (before corr) °चापच्यू(K5 °च्यु)तान्शरान्

72 a) K3 5 D2 युद्धे (for राजन्) — b) K2 Da1 Dn1 T2 M1 2 सयुक्तान्, K3 D2 ससक्तान्, D3 सुयुक्तैर्, D4 समुक्तान्, T1 (orig) G सयुक्तैर्, T1 (by corr) सयुगे (for सुयुक्तान्) T1 ज्वलनैर् (for जवनैर्) — c) K2 मानानि, K3 5 D2 3 °मानै , G3 पतायमानान्, Ca वाताय (as in text) K2 4 B Da Dn D1 4-8 अद्राक्ष , K3 D2 3 पश्यामि, K5 S पश्यामो (for पश्याम) — d) Ś1 ह्रियमानान्, K3 हियमाणान्, M1 ह्रीय° (for ह्रिय°)

73 a) K5 चेदिकास (for काशि) S °करूशाना — c) K3 महारथा, T2 M रथ (for °रथा) — d) K5 कुलयुक्तास् (for पुत्रास्) K3 तनुस्त्यज°, D6 G3 तनुत्यजा

74 K5 om 74^{ab}, D2 om 74^{abcd} — b) T2 स्ववर्णविकृतध्वज° (sic)

जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ७४
न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः ।
यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ७५
तांश्च सर्वान्रणे योधान्प्रेतराजपुर प्रति ।
नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ७६
न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
ऋते पाण्डुसुतं वीर श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७७
शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ ।
दशभिर्दशभिर्बाणैराजघान महाहवे ॥ ७८
शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ ७९
स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
न जघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥ ८०
अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत ।
अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ॥ ८१
किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ८२ C 6 5456 B 6 117 5 K 6 117 5

---

75 ^{a}) T1 G तत्र न (by transp) K3, D2 रणे कश्चित्, K4 B Da Dn D4–8 T2 M रणे राजन्, D0 रथो राजन् (for महाराज) K5 ततत्वासीद्रणे काश्चित् (sic) — ^{b}) K5 M3–5 महारथा, G3 रथ (for °रथ) — ^{c}) K5 असप्राप्य, D1 यश प्राप्य, T2 सप्राप्य यो, M सप्राप्य तु (for य सप्राप्य) K1 रणी, D1 रथे (for रणे) — ^{d}) K2 5 D2 M2 जीवितस्य, K3 जीवितेस्य, Da Dn D5 जीविते स्वे, D1 जीविति स्म, T G जीविताय (for जीविते स्म) D1 महाहवे (for मनो दधे)

76 T1 om 76 — ^{a}) M3 4 यौधान् (for योधान्) — ^{b}) K5 D2 वन (for पुर) — ^{c}) Ś1 K0 जनान् K2 नीतानि मन्यत जनान् (sic), S (T1 om) नीता (G2 हता)न्भीष्मेण मन्यते — ^{d}) T2 कस्य तु, M तस्य तु (for भीष्मस्य)

77 D6 om 77^{ab} — ^{a}) M3 5 किंचिद् (for कश्चिद्) — K5 om (hapl) 77^{bcde} — ^{b}) G1 2 M3–5 °रथ (for °रथ) — ^{c}) K2 M2 ऋत (for ऋते) Da1 वीरे (for वीर) — ^{e}) Ś1 K1 2 पुरस्कृत्य (for च समरे) — ^{f}) B2 आमितौजसं, M2 अमितौजस (for °सम्) After 77, all MSS (except Ś1 K0 1 T2) ins an addl colophon [*Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 B3 Da Dn1 D5 mention only दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), K5 दशमेहनि, D6 दशमदिवस, M4 दशमे ह्निके — *Adhy name* D6 द्वद्व युद्ध, M1 2 द्रोण पार्षतयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 74, Dn2 110, T1 G 112, M1 2 113, M3 4 114, M5 115 — *Śloka no* Dn2 80, D5 6 81]

78 Before 78, all MSS (except T2) ins सजय उवाच — ^{a}) K1 Da1 Dn1 (before corr) D5 शिखडि K4 च (for तु) T1 G ततो (for रणे) — ^{b}) K3 B D T2 M पुरुषर्षभ (K3 D2 3 6 भ), G1 3 भरतर्षभ — ^{c}) K4 B Da Dn D4–8 T2 M नि(Da1 ना)शितैर् (for the second दशभिर्) K3 5 B1 3 Dn2 D4 6–8 T2 M भल्लैर् (for बाणैर्) — ^{d}) K4 B D (except D1–3) T2 G1 3 M स्तनांतरे (for महाहवे)

79 ^{a}) K2 गगेय (for गाङ्गय) — ^{b}) Cc कालोद्दीप्तेन चक्षुषा — ^{c}) K3 D2 M अप्रै(M3–5 प्रे)क्षत, K5 अप्रेक्ष्यत, B Da Dn D4–8 सप्रैक्षत, T2 प्रेक्ष्य तत्र, G1–3 अवीक्षत (for अवै°)

80 ^{a}) K4 B Da Dn D1 4–8 T G4 M त(Da1 अ)स्य स्मरन्, G1 3 स सस्मरन्, G2 सुसस्मरन् (for तत्सस्मरन्) — ^{c}) K4 B D (except D2 3) नाजघान, T2 निज (for न जघान) — ^{d}) Ś1 तान्, Da1 D5 ते (for त) K5 तत्राव (for त नाव°) D2 नावबुध्यत (for बुद्धवान्) T G4 M बाणगोच(M5 °प)रमागत

81 ^{a}) Ś1 K0 1 D1 रणे राजन्, K4 बलराजन् (sic) (for महाराज) — ^{b}) B4 अथाब्रवीत् (for अभाषत) — ^{c}) K4 B Dn D4 6–8 अभिद्रवस्व (for °त्वरस्व) K1 त्वरितौ, K4 B Dn2 D4 त्वरित, D1 तरसा (for त्वरितो) S अभित्वरस्वास्य वधे (T2 रथे) — ^{d}) K2 जह (for जहि) S शिखडिन् (T1 डीन् [*sup lin* °डिन्] रथसत्तम

82 ^{a}) D3 (marg *sec m* as in text) विवक्षित, D5 विप्रक्षया, Ca c विवक्षया (as in text) T2 वीरम् (for वीर) — ^{b}) T2 मभी (sic) (for जहि) Da Dn1 D5 चैन (for भीष्म) D3 हनिष्येह (for जहि भीष्म) D3 4 T1 G पितामह, M1 महारथ, M3 5

C 6 5457 B 6 117 6 K 6 117 6

यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम् ।
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८३
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ॥ ८४
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८५
तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ८६
तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः ।
भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ८७
स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ ।
निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ॥ ८८
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
अयोधयत यत्पार्थं जुगोप च यतव्रतम् ॥ ८९
कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ ९०
यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ॥ ९१

°रथे (for °रथम्) — K2 *repeats* 82^{cd} after 83^{ab} — d) S1 B1 D2 M2 3 5 किंचिद्, K3 T2 कश्चिद्, G1 3 नित्य (for कच्चिद्) Ko om बले

83 a) K5 D6 य सक्त (K5 °क्त), M4 अशक्य (for य शक्त) — b) K5 D2 योधयीत (for योधयेत) B Da Dn D4–8 प्रतियोद्धुमिहा (B1 2 द्धुमहा, Dn1 द्धु महा, D6 °द्धुमिवा) हवे, D3 प्रतियोद्धु महाबल, T2 M विजेतु वै परतप (M2 4 प) — After 83^{ab}, K2 *repeats* 82^{cd} — G3 om 83^{c}–85^{b} — c) Ś1 Ko 1 Da1 M2–5 त्वा (for त्वा)

84 G3 om 84 (cf v l 83) — a) K2 पार्थेण, D3 पाचाल्य M1–3 5 स एवमुक्त पार्थेन — b) K3 पुरुषर्षभ, Da1 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ) — c) K3 5 D2 शरैर्नानाविधाकारै — d) K4 देवव्रतम् (for पितामहम्) B Da Dn D4–8 अवाकिरत् (Da1 D6 °रन्), M2 उपागमत् (for उपाद्रवत्)

85 G3 om 85^{ab} (cf v l 83) — a) M1 3 5 तद्वाणान् (for तान्बा°) — c) K1 2 Dn2 G1 3 क्रुद्धो, Da1 वीर, D5 वीर (for क्रुद्ध) — d) K4 B1 4 शायकै, T2 M सयुगे (for सायकै)

86 G3 om (? hapl) 86 — a) K3 तत्रैव (for तथैव) G1 कुरून्सर्वान् (for चमू सर्वां) — b) Ś1 Ko 1 D1 3 महारणे, K3 5 D2 त्मना, D5 °रथ (for °रथ) — c) D3 (marg *sec m* as in text) प्रैषीच्च K4 B Da Dn D3–7 8 (marg *sec m*) सशरैस्, D3 (orig) समरैस् K2 तीर्तौ (sic), T1 G2 4 भीष्म (for तीक्ष्णै) T2 M तीक्ष्णै शरैस्तदा (M5 था) प्रैषीत् — d) D1 T2 M भारत, T1 G1 2 4 सायकै, Ca मारिष (as in text)

87 b) D1 वृत, G4 वृत (for वृता) — c) K4 B D (except D2 3) स° (for प्र)

88 b) K3 5 भरतो, D1 पिता ते, T1 G भीष्मो हि (G3 भीष्मोभि [sic]) (for भारतो) Da1 G3 भरतर्षभ — c) D2 निर्ददाह, D3 ता ददाह (for निर्ददाह) T2 योधान्, G2 शूरो (for शूरान्) — d) K1 2 4 B D (Da1 om) T1 G2–4 वने (for वन) Da1 D2 5 इवाज्वलन् (for इव ज्वलन्)

89 a) K3 Da1 D6 तत्रा (Da1 °त्र) द्भुतम्, B1 तदद्भुतम् K3 D3 T2 G2 3 M4 अपश्यामस् — D6 om (hapl) from पौरुषम् (in 89^{b}) up to पुत्रस्य (in 90^{b}) — c) K3–5 B D (except D3, D6 om) T2 M अयोधयच्च (for यत) K3 G2 तत्पार्थं, T1 G4 M1 3–5 यत्पार्थान्, T2 पार्थं च (for यत्पार्थं) — d) K5 B D (except D3, D6 om) पितामह, T1 G2 4 महाव्रत, T2 M महारथ (T2 थान्) (for यतव्रतम्) — After 89, Dn1 reads 92^{c}–93^{d}

90 D6 om up to पुत्रस्य in 90^{b} (cf v l 89) — a) K1 M1–3 5 कर्मणा (K1 ना) नेन (for कर्मणा तेन) — K2 om 90^{c}–91^{d} — d) Ko 1 5 Dn2 D4 5 S सर्वं (for सर्वे) K1 D1 M4 लोक, D5 लोकान् (for लोका) B2 Da Dn1 D5 महीपते, D1 M4 महारथा (for महात्मन)

91 K2 om 91 (cf v l 90) — a) D6 य एक, T2 स एक (for यदेक) K1 पार्था, D1 पार्थं (for पार्थान्) — b) K3–5 B Da Dn D2–8 T2 M सार्जुनान् (M4 न), D1 सानुग (for सानुगान्) K1 समयोदयत्, K5 °योधयन् (for °यत्) — c) D1 वारयामासु°, D5 पाडवान्युद्धे, T1 G पाडवा राजन् (for पाण्डवा युद्धे) — d) T1 G4 उद्बण (for उल्बणम्) D1 पाडवा युद्धदुर्मदा

दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ॥ ९२
विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्धरणीतले ।
शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ ९३
यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणः ।
तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान्वै विनिर्दहन् ॥ ९४
तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथंचन ।
ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ९५

स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽर्जुनः ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ९६
विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ।
पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः ।
अर्जुनं च रणे राजन्योधयन्स व्यराजत ॥ ९७
शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम् ।
शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ ९८
न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
स्मयमानश्च गाङ्गेयस्तान्बाणाञ्जगृहे तदा ॥ ९९ C 6 5474 B 6 117 22 K 6 117 23

---

92 a) K2 विरथे (for समरे) — b) K5 D2 विरथा कृता — After 92^{ab}, Dn1 reads 94 — For the sequence of 92^{cd} in Dn1, cf v l 89 D1 om 92^{cd} — c) K4 B D (except D2 3, D1 om) महेष्वासा (for महाराज) — d) K4 B Da Dn D4 5 7 8 M2 हस्तिनश्च (for दन्तिनश्च) T2 M सपत्नय (for महाबला)

93 For the sequence of 93 in Dn1, cf v l 89 — a) T G2 4 M1 3–5 विनिर्भिण्णा (T2 °ण्णा), G3 विनिर्विण्णा D1 तीव्रैर्, G1 तीक्ष्णा (for तीक्ष्णैर्) — b) T2 निपत्य (for निपेतुर्) K4 B D (except D1–3) वसुधा° (for धरणी) — c) K1 T1 G4 तथा चा(K1 वा)न्ये — d) T1 G2 4 सर्वे वै (for दन्तिनो) D1 विद्रुता Ś1 K0–2 दिश, D3 भृश, M4 शता (for दिश)

94 Dn1 reads 94 after 92^{ab} — b) K3 ज्वालै (sic), D2 ज्वाला, D3 T G2 4 M ज्वलन् Da Dn1 D2 5 दीप्ताग्निर् (for र्चिर्) K2 B1 2 4 Dn2 D3 4 7 8 G2 उल्बण, K3 D2 उज्ज्वल (for उल्बण) D1 ज्वालैर्दीप्तो निरुज्ज्वलै — c) K1 जज्वल (for जज्वाल) Da Dn1 (before corr) D5 पुत्रास्ते — d) K2 पाडवान्यो, K3 5 D2 6 पाडुसैन्य, K4 B Da Dn D3–5 7 8 S पांडुसेना, D1 पाडवाना (for पाण्डवान्वै) Da Dn1 D5 च निर्दहन्, D1 विमर्दयन्, D4 विनिर्दहत् (for दहन्)

95 a) Da1 माहामात्र, G3 महात्मान (for महामात्र) — b) K3 G1 3 महारथा, Da Dn1 (before corr) D1 5 रथ (for रथ) — d) K1 3 4 B Dn2 D1 4 6–8 M नाभ्युद्यातुं, Da D3 5 प्रत्युद्यातु, Dn1 प्रयातु च, D2 नाभियातु, T2 नाभ्युत्थातु (for नाप्युद्यातु) — ef) T2 रथे (sic) (for ऋते) K4 B Da Dn D4 5 7 8 तनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसारथे (K4 °थिम्)

96 b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G4 निर्जित्य, K5 विचित्य, D1 2 विचिंत्य (for विजित्य) — d) T2 M °लोकस्य (for °सैन्यस्य)

97 b) Da2 D5 व्यपाश्रित, M1–3 5 -बलाश्रित (for -व्यपाश्रय) D1 भीष्मबाहुस्ततोश्रिय (sic) — c) Ś1 K4 B2 4 Da Dn1 D5 T2 G1 3 M1 3 5 समाश्वास्य, K3 D2 स निश्वस्य (for समाश्वस्य) — d) D1 अयुध्यत, T2 प्रयुध्यत (for प्रायु) K4 B Da2 Dn D4 6–8 मदोत्कट, Da1 D5 सदो° (for रणो) — D1 om 97^{ef} — e) Ś1 K1 T2 M2 4 अर्जुनश्च, K0 2 4 B Da Dn D4–8 M1 (*sup lin* as in text) नस्तु, D3 °न तु (for न च) — Ś1 K0–2 om (hapl) 97^{f}–98^{a} — f) K4 B1 2 4 Dn2 सव्यराजत, B3 स व्यपाश्रय, D2 वै व्यराजत, T2 M बह्वशोभत (for स व्यराजत)

98 Ś1 K0–2 om 98^{a} (cf v l 97) — a) K3 5 D2 6 शिखण्ड्यपि, D5 8 °ण्डि तु, T2 M1–3 5 °ण्डी च (for °खण्डी तु) K5 D2 T2 M1–3 5 महाराज (for रणे राजन्) — b) G1 विव्याथ (for ध) K3, 5 D2 च (for [ए]व) — c) Da Dn1 D5 T1 G -सकाशैस् (for सस्पर्शैस्)

99 a) K4 तस्य, B1 Dn2 D4 स्म ते (for तेऽस्य). D2 6 रुष, D3 T1 G1 3 4 M4 रुजा, T2 व्यथा (for रुज) — b) Ś1 K0–2 निपततो (for पितुस्तव) K2 Da1 जनेश्वर — After 99^{ab}, D3 (marg *sec m*) ins

466* जघान बाणान्गाङ्गेयस्तथा मुक्ताञ्शिखण्डिन ।

— c) K3–5 B D T2 G1 3 M तु (for च) — K5

C 6 5475
B 6 117 24
K 6 117 24

उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति ।
तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ १००
तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे ।
भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १०१
ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ।
अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः ॥ १०२
भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ।
ते भयं सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत ॥ १०३
एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च ॥ १०४
त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथाबलाः ।
तस्माद्द्रवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ १०५
अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम् ।
सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः ॥ १०६
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ।

---

om 99^{d}–100^{d} — d) M तद्बाणान् (for तान्बा) Da Dn1 (m as in text) D5 तथा (for तदा)

100 K5 om 100 (cf v l 99) — a) D3 तृष्णार्तो, G1 3 उष्णाते (for उष्णार्तो) — b) T1 G4 जलधारा K3 Da1 प्रतिच्छति, D6 प्रतीक्षति — c) D1 न च (for तथा) Da1 जगृह (for जग्राह)

101 a) K2 महाराजे, G2 राजन् (for राज)

102 b) T2 M1 3–5 भारत (for मारिष) — c) K3 अभिद्रवत, K5 D2 T2 अभ्यद्रवत T1 G सैन्यानि (for संग्रामे) — d) Ś1 K1 2 फल्गुण, K3–5 B D (except D4) फाल्गुन (for फल्गुन) G1 3 सर्वत फल्गुन (by transp) K4 B2 4 D (except D1–3) T2 रणे, K5 मुखै (for रथै)

103 T2 *repeats* 103^{ab} — a) K2 वा, D2 न, D6 वो, T2 (first time) [s]भि (for व) T2 (second time) मोहयन्समरे (for भीष्मो व) K1 सर्वा (for सर्वान्) — b) G2 अपालयति (sic) (for पालयिष्यति) — c) K0 त, T1 G2 4 M2 तद् (for ते) Dn1 तु (for सु) T2 मोह भय सम त्यक्त्वा, G1 तद्भय सुमहास्त्यक्त्वा (sic) — d) Ś1 K0–2 पाडव, G3 पाडवा (for पाण्डवान्) Ś1 K0–2 प्रतिविध्यत, K3 5 B Da Dn1 D2 3 (before corr) 7 8 प्रत्ययुध्यत (K5 °युध्यत, B3 °योधयन्), D1 सम्प्रयुध्यत, D5 प्रत्युयु° (for प्रतियु)

104 a) K4 B D (except D2 3 6) हेम-, G3 एक- (for एष) K0 2 ते (K2 तै) लेन (sic), B2 जालेन, T1 G4 M1 कालेन (for तालेन) K4 B D (except D1–3 6) महता (for दीप्तेन) — b) G1 3 दसित (for पालयन्) — d) K4 B D (except D1–3 6) समरे शर्म (B3 सर्वं) वर्म च, T1 G रणे वर्म च शर्म च Ca cites शर्म and कर्म

105 a) Ś1 K0–2 S देवा अपि (for त्रिदशापि) Da Dn1 D5 समायुक्ता, T1 G2 4 M3 5 समुद्युक्त (for द्युक्ता) — b) K5 समासितु (sic), D2 विनाशितु, D6 समास्थित, M4 हित, Ca पिसतु (sic), Cc सितुम् (as in text) — c) D3 किं तु (for किमु) K1 पार्थे, K3 D5 T2 पार्थं, D3 सर्वे (for पार्था) D3 G1 3 महात्मानो, T G2 4 M दुरात्मानो (for महात्मान) — d) S1 मर्त्यभूत्वा, T2 G1 3 M रूपास्, Ca c भूतास् (as in text) K1 तथाबल, K3 5 D2 7 महाबल, K4 B Da Dn D4 6–8 महाबला (D6 ला), D1 तथाधमा (for तथाबला) — Dn2 om (hapl) 105^{e}–107^{d} — e) K4 B1–3 Da Dn1 D3 5 कस्माद्, M3–5 तदा (for तस्माद्) T2 द्रवतु, Ca द्रवत (as in text) B4 D7 मा, D4 6 8 मे, M भो (for हे) M यौधा (for योधा) — f) Ś1 K0 फल्गुण, K2–4 B D (except D4, Dn2 om) फाल्गुन (K2 °ण)

106 Dn2 om 106 (cf v l 105) — a) D3 वीर (for यत्तो) — b) D1 धारयि (for योधयि°) Ś1 फल्गुण, K2 D1 3 फाल्गुन (K2 ण), K3–5 B Da Dn1 D2 4–8 T2 M पाडव (M4 माधव) (for फल्गुनम्) — c) D1 सधित, D2 सहिता, T2 अहित (for सहित) K3 T2 यत्नैर्, D2 यत्ता, D5 यत्तो (for यत्तैर्) — d) K1 वसुधाधिप, K2 B2 4 D (except D1–3, Dn2 om) T2 °धिपै (for °धिपा)

107 Dn2 om 107 (cf v l 105) — a) Ś1 K0–2 D1 6 एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) D3 च (for तु) D1 महाराज, G2 ततो राजस् (for वचो राजस्) K3 श्रुत्वा शत्रुवचो राजस्, K5 D2 श्रुत्वा तु वचनं (marg *sec m*, orig वसुधा) राजस् — b) B2 पुत्रस्य तव (by transp) D6 धीमत (for धन्विन),

अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथाः ॥ १०७
ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ १०८
बाह्लिका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १०९
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
अभिपेतू रणे पार्थं पतंगा इव पावकम् ॥ ११०
स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ।
दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनंजयः ॥ १११
स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ।
शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतंगानिव पावकः ॥ ११२
तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।
दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ११३
ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः । C 6 5489 B 6 117 8 K 6 117 38

— c) K3 सक्रुद्धा, K5 D2 G3 सयुक्ता, M1-3 5 सरब्धा (for सयत्ता) K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 सर्वे (D5 वे॰) योधा सुसरब्धा — d) K4 B3 4 Da Dn1 D4 5 7 8 महाबला, B1 जवा, B2 महौजस (for महारथा)

108 Dn1 om 108a-109b — a) K0-3 5 B3 D1 2 T2 G M तं (for ते) K3 D2 विदेह (for हा) K0 कालिंगाश्च — B3 om (hapl) 108bc — b) K2 दशेरक, K3 5 D1 2 दासेरक, T2 M2 कशेरुक, M1 3 (sup lin) 4 द (M4 दा) शेरुक, M3 (orig) दाशेरुग, M5 दाशेरुह (for दाशेरक) K4 B1 2 4 Da Dn2 D3-8 दासे (Da1 दसै, D3 दाशे) रकगणा (Dn2 °रणा) श्च ह — c) K2 निशादाश्च — d) T1 G2 4 सौराष्ट्राश्च (for सौवीराश्च) D6 महारथा

109 Dn1 om 109ab (cf v l 108) — a) K4 B Da Dn2 D1 4 6-8 G1-3 M2 5 बाह्ली (Da1 ह्ल) का K2 दरदश्चैव, T1 G1 3 4 दर्दरा (for दरदा) — b) Ś1 K0 1 G2 मानवा (for मालवा) K3 4 B Da Dn2 D2 4-8 T2 M प्रती (D5 ति, D6 दी, T2 °ची) च्योदी (K3 D5 दि) च्यमालवा — c) Da1 D2 5 अभिषाहा, S अभीषहा K1 शूरमेषा, K3 Dn1 D3 सूरसेना, Da1 D5 सुर (for शूर°) — d) Ś1 K0 Dn2 M1 3-5 शिवयो, D2 शवयो, T2 शिवलो (for शिबयो) K4 B D4 7 8 वशातय, M1 5 वसातया (M5 °या)

110 a) K0 4 G1 3 M साल्वाश्रयास्, K2 ल्व्या ल्वा, K3 5 Dn2 D4 6 8 शाल्वा शकास्, Da Dn1 D5 शाल्वा (Da2 D5 ल्वा) श्रेया (Da1 °यान्, Dn1 °यो), D1 शाल्वा शयास्, D2 शाल्वा ककास्, T G2 4 साल्वा शूरास् (for शाल्वाश्रयास्) Da1 विग र्ताश्च — b) K5 अबुष्टा, D3 अधका (for अम्बष्ठा) K3 5 Da Dn2 D2-8 कैकयै, D1 केरलै (for केकयै.) — c) Cc [s]पार्थं (for पार्थं) — d) T2 पावक शलभा इव, Cc cites पतगा — After 110, K4 B D (except D2) M ins

467* शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिम रणे ।

[Cc cites सलभा D1 3 बले (for रणे)]

111 K2 om (hapl) 111-112 — a) K4 B1 2 Dn1 एतान्, Da1 तान् (for स तान्) B4 सर्वान्स तान् (by transp) K0 D4 T1 G4 महानीकान्, K5 महावीरान्, B3 G1 3 महाराज, Da1 D5 महीकामान् (for सहानीकान्) — b) K5 महानीकान्, B3 राज मानान्, G1 3 क्षत्रियाश्च, G4 महाराजन् (for राज) D4 महारथा, T2 रथ (for रथान्) — c) K3 D2 3 T2 दिव्याणि (for नि) T1 G4 सञ्चिन्त्य (for सचिन्त्य) — d) Ś1 प्रसधार्यं, K0 सप्रधार्यं, Da1 D5 प्रसगाय, M1-3 5 प्रससार (for प्रसधाय) T1 (before corr) G4 धनजय

112 K2 om 112 (cf v l 111) — a) K3 D2 तैरस्त्रै सुमहावेगैर् — b) K1 3 4 B D1 2 ददाह सु, D6 ददाह च (for ददाहाशु) M1-3 5 महारथ (for बल) — c) Ś1 शरप्रयातो, K1 3 D1 2 G1-3 M2 °प्रतापो, Da1 °प्रतापि, D3 ततो ददाह, T1 G4 शर- व्रातैश्च, M1 3 प्रपाते, M5 प्रसाते (for प्रपातैर्), T2 शरप्रपातो बीभत्सो — d) M2 पतगा (for गान्) T1 पावक° (for पावक)

113 a) M1 (sup lin) कस्य (for तस्य) — b) K2 5 G1 3 सृजतो, Da Dn1 D5 सृज्यतो (Da2 ता) (for सृजतो) Ś1 K1 धन्वन (for °धन्विन) — c) Da D5 दीप्यमान, D3 मानान् (for मानम्) — d) K5 D2 गाजीव, Da Dn1 D5 पाडव (for गाण्डीव) K2 समदृश्यते, Da Dn1 D5 समपद्यत (D5 त) (for दृश्यत)

114 a) K2 शरार्ते, Da1 शरावर्ता (hypermetric), T2 शरास्तान् (for शरार्ता) — b) K3 D3 विप्रकीर्णा,

C 6 5490 B 6 117 39 K 6 117 39

नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ११६
अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ।
हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८
विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९
कृपं शल्यं विकर्णं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२०
एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१
पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।

D4 कीर्णम् (for कीर्णे) K2 रथध्वज, K3-5 B Da Dn D1-3 5-8 महा (Da1 ह) ध्वजा, D4 द्रव ध्वजा, G1 3 रथद्विपा (for रथध्वजा) T2 M विशीर्ण (T2 विकृत्त) कवचध्वजा — c) T1 G नात्य°, T2 नान्य (for नाभ्य°) — d) K2 सहिता, T2 सहित्वा (for सहिता)

115 a) K3 B1 सरथा (for सध्वजा) K1 रथिना, K3 ध्वजिन (for रथिन) — b) Da1 रोह (for °रोहा) — c) K1 गजा सहगजारोहा, K2 4 B Da2 Dn D1 4-8 सगजाश्च गजा (D5 वरा) रोहा, K3 5 D2 3 S गजाश्च (K3 °श्चा) सगजारोहा, Da1 सगजाश्च वरारोहा (hypermetric) — d) K2 3 G3 M5 किरीटी (for °टि) K2 ताडिता, K3 5 D1-3 6 S (except M4) पीडिता (for ताडिता)

116 a) K5 D6 T1 G4 °शरोत्सृष्टैर्, Da Dn1 D5 T2 °करोत्सृष्टैर्, D2 °शरोत्कृष्टैर्, G1-3 °शरै सृष्टैर् (for °भुजोत्सृष्टैर्) — b) D4 आवृत्तासीद् K2 वसुधरां — c) Da Dn D4 5 बसुधा (for बहुधा) S विद्रुत दिक्षु सर्वासु — d) Da1 राज्ञा, D1 राजन् (for राज्ञा) S शरैर्बलमदृश्यत

117 a) K1 महाबाहु, K4 B1 3 4 Dn2 D4 6-8 °राज (for बाहुर्) — b) D7 द्रव (for द्राव°) — c) K3-5 B D T2 M सु (D3 स, D5 om सु) बहून् (for समरे)

118 a) M2 तेन (for ते तु) K3 भीत्वा, T2 हित्वा (for भित्त्वा) D2 तव सुतान् — b) K1 अयोमुख, K2 4 B1-3 Da Dn1 D5 6 G3 अधोमुखा, K5 अयोधयन् (for अयोमुखा) D2 दुःशासनमुखाग्रणे — M1 3-5 om 118cd — cd) K2 धरण, K3 D3 धरिणीं (for धरणीं) K0 वाल्मीकम्, Ca वल्मी (as in text) G1 3 प्रावेशयत वसुधामाख्यातु गजगान्प्रति — e) T2 M वाहाश्चास्य, G1 3 अश्वा (for हयां) Da Dn1 तथा जघ्ने, T2 विनिर्जघ्नु; G2 महाराज, M निजघ्नुर्हि (for ततो जघ्ने) — f) Da1 सारथीं K3 5 D1 2 6 M2 चास्य पा (K5 °भ्यपा) तयत् T2 M1 3 5 च न्यपातयन्, G2 च व्यपातयत्

119 a) K0 2 विविंशतिश्च, D3 शत च D2 त्रिंशत्या (for विं) — b) T1 G1 3 4 विरथी (for थ) K3 5 D2 भुवि, K4 B2 4 Dn2 D1 4 6-8 T G प्रभु, B1 3 Da Dn1 D5 युधि, D3 M विभु (for प्रभो) — c) M4 चैन (for चैव) — d) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्)

120 a) Ś1 K0-3 5 D1 3 T1 G शल (K2 ल्य) च शल्य (K1 om शल्य), Da Dn1 D5 T2 M विकर्णं शल्य (by transp), D2 शल्य च शाल्वं (for शल्यं विकर्णं) — b) D2 आशुगै (for आयसै) — c) T2 M सर्वान् (for चैव)

121 a) D1 एते, T2 M तथा (for एव) K4 B Dn2 D4 7 8 सर्वे, D1 तत्र (for पञ्च) — b) Da1 वृष, D5 वृषा (for कृप) T2 M भारत (for मारिष) — e) K2 सम्प्रद्रावत, K5 त प्राद्र, D8 ते प्राद्र, D8 स प्राद्र — f) Da1 निर्जिता, G2 दुर्गता (for निर्जिता)

122 a) K2 5 Da D1 2 5-7 G2 3 M2 पूर्वाह्ने (for ह्णे) K3 5 D2 च (for तु) K2 ततो, D1 तदा (for तथा) K4 B Da Dn D4 5 7 8 भरतश्रेष्ठ, S तु महाराज (for तु तथा राजन्) — b) D1 परावृत्य (for °जित्य) M पराजितमहारथ — D2 om

प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ १२२
तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् ॥ १२३
पराङ्मुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान् ।
प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ १२४
गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ।
रथाश्च निहता नागैर्नागा हयपदातिभिः ॥ १२५
अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ १२६
छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ १२७
रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः ।
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साश्वाः सहयसादिनः ॥ १२८
गजाश्वरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ १२९ C 6 5505 B 6 117 55 K 6 117 60

122^e–123^d, S1 reads it in marg — ^e) K1 प्रजज्वल (for °ज्वाल) D6 रथे (for रणे)

123 D2 om 123, Ś1 reads it in marg (cf v l 122) — ^a) D4 शरवर्षाणि — ^b) D6 भारतो (for भास्करो) T1 G M रश्मिमानिव, Ca रश्मिवानिव (as in text) — ^d) K3 D (except D1 3, D2 om) T2 G3 M2 4 तापया, M1 3 5 ताडया (for पातया)

124 ^a) K5 D2 पराङ्मुखान् (for पराङ्मुखी) K3–5 B D (except D1) T1 G4 M तथा, G2 पराङ्° (for तदा) — ^b) B3 Da Dn1 D5 अवाकिरत्, T2 महाबल, M1 3–5 रथ (for °रथान्) — ^d) D1 4 T2 शो(D1 शौ)णितौ(T2 तो)घा, M5 शोणितोद K5 शोणितार्द्रा महानदी — T2 M1 3–5 om 124^ef — ^e) Da Dn1 मध्ये च (for मध्येन) — ^f) K3 मारिष (for भारत) — T1 G read 6 113 11^e–15^d after 124, T2 (which om 124^ef), reads the same after 124^cd

125 ^a) K3 Dn1 D1 2 4 6–8 T1 G2–4 M1 3–5 गजाश्व- (for श्च) Ś1 रथसगाश्च, G3 °सघाश्च — ^b) T1 G सहसा (for बहुधा) K5 वृता (for हता) — ^c) Da1 D2 3 रथाश्च, T2 रथाश्वा, G1 हताश्च, G3 हताश्व, M1–3 5 तथाश्वा (for रथाश्च) Ś1 निहिता (for निहता) — ^d) K4 B D (except D1–3 6) हयाश्चैव पदातिभि, T2 नानाभयपदा°

126 ^a) K5 D2 अतरा भिद्य, D3 तत्र सछिद्य (for अन्तरा छिद्य°) Cc cites अतरे, Ca अन्तरा (as in text) — ^b) Da1 शरासि, G3 शितासि (for शिरांसि) — ^d) K2 गजाश्वा रथयोधिना, K5 श्च रथयोधिन, Da1 गजश्च रथयोधिना, D3 रथाश्वगजयोधिना

127 ^a) K5 D2 6 छिन्नम् (for छन्नम्) K0 (before corr) 4 B D (except D2 3 6) राजन्, S जज्ञे (for रेजे) — G3 om (? hapl) 127^b–130^c T2 M transp 127^b and 127^d — ^b) K5 (sup lin as in text) धारिण, T1 G1 2 4 कोदण्डागदधारिभि — ^c) D2 7 (before corr) पातितै, G2 पदातै (for पतितै)

128 G3 om 128 (cf v l 127) — ^a) K1 -निकृत्वाश्च, K3 निकृताश्च, K4 B Da Dn D4–8 M निकृत्तैश्च, D1 निकृतागा, D2 -निकृतिश्च, T1 G4 निमि(T1 निमी)त्तागा, G1 2 निकृत्तागा (for -निकृत्ताश्च) — ^b) K0 गजैश्चैव विपोथिता, K1 गजैश्चैव पोथिता (corrupt), K2 गजैश्चैवापयोत्थिता (sic), K4 B Dn D4 6–8 गजैश्चैवाव(D8 भि)पोथितै, Da1 गजैश्च व्यवपोथितै, Da2 गजैश्चैव व्यपोथितै, D1 तथा वाश्चैर्विपोथिता, D2 गजौघैश्चैव पोथिता, D5 गजैश्च व्यवयोषितै, T1 G1 2 4 रथाश्चैरवपोथिता, T2 M गजैश्च विनिपातितै — ^c) K0 2 3 D3 पदाता(K3 °था)श्च, K5 D2 पदातयो, G2 पताकाश्च (for पादाताश्च) K2 [अ]पदृश्यत, K3 [अ]प्य दृश्यते, K4 B Dn2 D6 7 [अ]प्यधावत, K5 D1 2 4 T G1 2 4 M2 व्यदृश्यन्त, Da Dn1 D5 8 [अ]प्यवध्यत (D8 ते) (for [अ]प्यदृश्यन्त) — D3 om 128^d–132^a — ^d) D1 4 T1 G1 2 4 च हय (for सहय°) K3–5 B Da Dn D2 5–8 M साश्वाश्च हययोधिन (Da1 योधिनै, D5 योषितै), T2 सहया सहयोधिन

129 D3 G3 om 129 (cf v l 128, 127) — ^a) K1 3–5 B Dn2 D1 2 4–7 T2 M2 4 गजाश्च (for श्च) Ś1 K1 रथसगा(K1 गा)श्च, K3 5 Dn2 D2 4–8 रथयोधाश्च (for रथसघाश्च) M1 3 4 रथाश्च-गजसघाश्च — ^c) K4 B D (except D1 2 6, D3 om) T2 विकीर्णाश्च, M5 विशीर्णाश्च- S1 K1 2 D1 तथा (for

C 6 5507
B 6 117 58
K 6 117 61

तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।
छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ १३०
श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ १३१
ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च ॥ १३२
काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।
धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः ॥ १३३
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ।
सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ १३४
क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ।
समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ १३५
ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

रथा) K3 5 D2 भूयो (for भूमौ) — ^{d}) K2 3 5 D2 T2 M भग्नचक्रायुध(K2 चक्रयुध , M2 °चक्रायुग) ध्वजा , B1 T1 G1 2 4 भग्नचक्रा रथध्वजा , D8 भग्न चक्रयुग

130 D3 om 130, G3 om 130^{abc} (cf v l 128, 127) K2 om (? hapl) 130–131 — ^{a}) K1 तद्ग ताश्व , Da1 तद्गजाश्व , D1 मातगाश्व , T1 G2 4 तद्ध ताश्व (for तद्गजाश्व°) K3 5 D2 6 7 रथौघाणा — ^{b}) D1 M2 समुक्षिता° , T2 सुधुक्षित (for समुक्षितम्) — ^{c}) D2 8 M5 छिन्नम् (for छन्नम्) T2 M जज्ञे (for रेजे) — ^{d}) Da1 अवि (for इव) Ko रक्ताभ्रामिव , T2 रक्ताभूमिव D1 सादर , T1 G M2 चाबर (for शारदम्)

131 K2 D3 om 131 (cf v l 130, 128) — ^{a}) Ko श्वाना K3 5 श्वानककाश्च , Da1 श्वानकाकाश्च , D2 श्वाना ककाश्च — ^{b}) G1 3 वळा , G2 वृको , M1–3 5 वृक (for वृका) — ^{c}) K5 प्रनेदुर् Ś1 K3 भिक्ष्यम् , Da D1 2 5 G1–3 M भक्षम् (for भक्ष्यम्) — ^{d}) Da1 Dn1 विहृताश्च , D8 विकृताश्च Ko 1 5 D2 (orig , m as in text) मृगध्वजा (for द्विजा) T1 G M2 विनेदुर्मृगपक्षिण

132 D3 om 132^{a} (cf v l 128) — ^{a}) K2 नेतुर् (sic), K3 बभुर् , M1 3–5 एव (for ववुर्) T2 M1 3–5 भयकराश्चैव (for बहुविधा°) B1 विवतुर्बहुधाश्चैव , Dn2 बहुभिर्बहुधा — ^{b}) Da1 मारुत , D3 भारत (for मारुता) — ^{d}) T1 G2 4 भूतले , Ca भूतेषु (as in text) K4 B2 4 च , Dn2 D4 7 [इ]व , D6 [अ]भि , D8 T2 M1 3–5 नि (for वि)

133 ^{a}) T2 काचनामिव (for °नि च) B1 नामानि (for दा°) — ^{b}) Da1 पातकाश्च (for पताकाश्च) D2 ध्वजोद्धता , D6 महाध्वजा° , Ca धना (as in text) K5 पदाताश्च * * ध्वनो — ^{c}) K1 भूमायमाना (for धू°) K3 B2 Da Dn1 D1–3 5 M1 (sup lin) 2 3 5 वि(D2 व्य , D8 व्या)धूयतो व्यदृश्यत (K3 ते , Da1 विदृश्यते), K4 B1 3 4 Dn2 D4 6–8 धूयमाना व्यदृश्यत , K5 व्यधूयत व्यदृश्यत (sic), T1 G धूयमाना प्रदृश्यते , T2 M1 4 विधून्वतो व्यदृश्यत — K3 om (hapl) 133^{d}–134^{c} — ^{d}) M4 सहता , M5 सहता (for सहसा) K. D2 मारुतैरपि (for मारुतेरिता)

134 K3 om 134^{abc} (cf v l 133) — ^{b}) Da1 सध्वजश्च K1 महारथ° — ^{c}) D2 3 M4 त्रिनिकीर्णा (for र्णा) K1 स , K3 T2 M1–3 5 च (for स्म) K1 D2 3 दृश्यत K4 B Da Dn D1 4–8 T1 G विकीर्णा सम(D1 चैव)दृश्यत — ^{d}) T1 G तत्र तत्र (for शतशोऽथ) Dn1 पतिता धरणीतले — After 134^{cd}, M1 3 read 6 113 9^{cd}–17^{c}, while M4 reads 6 113 10^{ab} (om 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–17^{d} followed by 6 112 134^{c}–135^{b}, 468*, 136–6 113 1–8 — Dn1 om 134^{ef}, D7 reads 134^{ef} in marg — ^{e}) Da1 सपाताकाश्च , T2 पताकाश्चैव (for सपताकाश्च)

135 G1–3 om 135^{ab} For sequence in M1 3 4 cf v l 134 D7 reads 135^{ab} in marg — ^{a}) D1 महाराज (for मनुष्येन्द्र) — ^{b}) K1 गदाशक्तिधन्वबला (sic), Da1 गदाशक्तिधनुर्धर — ^{cd}) K3 4 B Da Dn D3–8 T2 M2 5 च (K3 D3 व्य , T2 M2 5 स्म) दृश्यते , T1 G2–4 प्रदृश्यत (for व्यदृश्यन्त) For 135^{cd}, M1 3 4 subst

468* समदृश्यन्त समरे धावमाना समन्तत ।

[M4 ततस्तत (for समन्तत).]

— After 135, T G read 6 113 9^{c}–10^{b} (om 10^{c}–11^{b} for 11^{c}–15^{d}, cf v l 124), 16, 17, M1 3 read 6 113 9^{c}–10^{b} (om 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–17^{d}, M2 reads 6 113 9^{c}–10^{b} (om 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–13^{b} (om 13^{c}–15^{b}), 15^{c}–17^{d} followed by the *repetition* of 6 112 134^{c}–135^{b}, 468*, M5 reads 6 113 9^{c}–10^{b}

अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ १३६
तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः ।
संजहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ १३७
एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ १३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

संजय उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।
ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १
न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले । C 6 5316 B 6 113 2 K 6 113 2

(om 10^c–11^b), 11^c–17^d followed by the *repetition* of 6 112 134^c–135^b, 468*, 136–6 113 1–8

136 For sequence in T G and M MSS, cf v l 134, 135 — ^a) T1 G महाबाहुर् (for राज) — Dn1 om 136^b — ^b) B2 दिव्यमद्रम् (for °मस्त्रम्) M1 उदीरयत् — ^c) K1 अभ्यधावत, K5 D2 S द्रवत (for °धावत) T1 G4 तान्सर्वान्, T2 G1–3 गाङ्गेयो (for कौन्तेय)

137 For sequence in T G and M MSS, cf v l 134, 135 — ^a) K2 शिखडी K2 4 B Da Dn D1 4 5 7 M4 यातम्, D8 यातम्, T2 G2 यत्त (for यत्तम्) — ^b) K0 2 अभिधावत, K3 अभ्यवर्तत, K4 5 B D G2 अभ्यद्रवत, T2 M अभिदुद्राव (for अभ्यधावत) K0 2 S दसित, K1 धसित, B1 दशित (for °त) — ^c) K5 असहत (for संजहार) K3 D1–3 6 T1 G M असहर (G3 °र) ततो भीष्मस् (G3 भीष्म); K4 B Da Dn D4 5 7 8 तत समाहरद्भीष्मस्, T2 स जहार रणे भीष्मस् — ^d) T2 तमस्त्र K0 2 M1 3–5 पावकोत्तम (for पावकोपमम्)

138 For sequence in T G and M MSS, cf v l 134, 135 — ^a) Dn2 D4 7 8 त्वरित पाडवो राजन् — ^b) Dn2 D4 7 8 मध्यम (for कौन्तेय) K3 5 D2 6 श्वेताश्व कृष्णसारथि — ^c) K1 निजघ्नये, Dn1 विजघ्ने (for निजघ्ने) — ^d) T1 G2 4 मोघयित्वा (for मोह)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2 D1 mention only दशमयुद्ध दिवस, K3 5 D2 दशमेहनि (D2 cont युद्धे), K4 भीष्मनिपातन, B3 Da Dn1 D5 दशमेह्नि (B3 cont भीष्मनिपातन), D6 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T2 M1–3 5 अर्जुनपराक्रम — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn2 111, Da2 (*sec m*) 75, D6 112 (as in text), T1 G 113, T2 M1 2 114, M3 4 115, M5 116 — *Śloka no* Dn1 63, Dn2 D5 6 65, D2 31

113

1 D1 reads 1–26 after 6 114 4 For sequence in T G and M MSS, cf v l 6 112 134, 135 — ^a) Da1 om एव व्यूढे K3–5 B1–3 Da2 Dn D2 4–8 सम, D1 सम, D3 तथा (for एव) K1 Dn2 व्यूहेषु, K3–5 D2 सर्वेषु (for व्यूढेषु) S असैमू (G1–3 व्यू) ढेष्वनीकेषु — ^b) K4 B D (except D2–5) भूयिष्ठेष्वनिवर्तिन, T2 भूयिष्ठमनुयोधिषु — ^d) K0 2 समपद्यत, K3 D2 6 सज्जत, K5 सज्जत, Da1 lacuna, D5 सर्वाधाच (sic), T1 समपश्यत, T2 समभ्युद्यत, M1–3 5 दृश्यत (for पद्यन्त)

2 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — ^a) K1 न ह्यनेकम्, D8 (marg *sec m*) तद्यनीकम् (for न ह्यनीकम्) Da1 D1 5 S अनीकेषु K5 D2 न ह्यनीकेन समरे — ^b) K5 D2 T2 M3 समसज्जत, T1 G1 2 4 सज्यत (for °सज्जत) G1 3 सयुगे (for संकुले) — ^c) B4 D4 6 8 रथिनो, Dn2 रथा न

C 6 5516 B 6 118 2 K 6 118 2 न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः ॥ २
अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त न गजा गजयोधिभिः ।
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ ३
नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥ ४
ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वराः ।
पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ५
सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ॥ ६
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ॥ ७
अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
नगमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ८
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ९

(by transp), D1 न रथान् K5 रथिन (for रथिभि) — d) K1 om पदाता K3 B4 Dn2 D4 6 8 पा(K3 D6 प)दाताश्च, K5 D2 पत्तयश्च, B1 D7 पादाता न, B3 T1 न पादाता, D1 पादातास्ता (for न पदाता)

3 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — a) Ś1 K0–3 D6 T G4 M1 3 4 अश्वानश्वैर्, K5 अश्वा अश्वैर्, Dn2 D4 7 8 °श्चाश्वैर् (D8 °चाश्वै), D2 रथा रथैर् (for अश्वा नाश्वैर्) D8 नयु° (for अयु°) G1–3 अश्वाना चैव युज्य(G2 ध्य)ते — b) K2 ना गजा, K3 5 गजाश्च, K4 B4 D1 2 M2 गजा न (by transp), B1 Dn2 D4 6–8 गजा(B1 जा)श्च — After 3^{ab}, K2 4 B D (except D1–3) ins

469* उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ।

— D1 om 3^{c}–4^{d} — c) K1 5 D2 7 T2 G2 महा व्यतिकरो

4 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — a) Ś1 K0–2 [ए]व (for [ए]वं) K4 B Da Dn D4 5 7 8 नरनागगणेष्वेव (K4 D4 °व), K5 D2 S °रथाश्वेषु, D3 गणैश्चैव — b) K0 1 व्यवली नेषु, K2 व्यचलतिषु, K3 विनिकीर्णेषु, K5 B1 D6 T1 वि(K5 प्र)कीर्णेषु च, D2 प्रविकीर्णेषु, D3 व्यपकीर्णेषु — c) T2 G1–3 M क्षयस्, T1 G4 क्षय (for क्षये) D3 महाघोरे, T2 M1–3 5 महारौद्रो (for महारौद्रे) — d) K5 D2 विशेष समजायत, T G निर्विशेष मदृश्यत

5 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — a) D3 शल्य (for शल्य) — b) D1 मारिष, D3 वीर्यवान् (for भारत) — d) D1 रथा नाच्छाद्य K3 4 B Dn2 D4 6 7 M4 भास्वरान्, K5 D2 8 M1–3 5 भारत (D2 त), Da Dn1 D1 5 Ca भासुरान्, D8 भास्करान्, T G दंसिता (T2 °त) (for सत्वरा) — e) Da Dn1 D5 योधा (for शूरा)

6 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — c) K2 नाधगच्छध्वै (sic), K3 5 नाध्य(K5 धि)गच्छत, D1 6 T1 गच्छन्वै, D2 नाधिगच्छती, G2 नाद्य गच्छद्वै, G3 नाधि°, M नाभ्य° (for नाध्यगच्छद्वै) K4 B Da Dn D4 5 7 8 श्राम्यते बहुधा राजन् (Da1 राज) — d) K4 B Da Dn D4 5 7 8 मारुतेने(Dn2 नै)व, K5 सज्जमानेव (for मज्ज°)

7 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — a) G4 [अ]भि (for हि) K0 Da1 शशिर, K5 B2 D5 T1 G2 4 शिशिर (for शैशिर). D6 M4 काले (for कालो) — b) K5 कर्माणि (for मर्माणि) — K3 5 D2 om (hapl) 7^{cd} — c) D1 3 च (for वै) — d) Da1 मर्मानि (for णि) K2 D3 T2 कृतत, K4 B1 2 4 Dn2 D1 4 6–8 M1–3 5 कृतति (for [अ]कृन्तत) — T1 G1 3 4 ins after 7

470* सोमका सृञ्जयै सार्धं सर्वे ते युद्धदुर्मदा ।

— After the above, G1 3 *repeat* 17^{cd}

8 For sequence in D1 T G and M MSS, cf. v l 1 — a) K3–5 B Da Dn1 D1 2 5 6 G1 तथैव (for अतीव) — b) D3 सु (for च) — c) K0 नाग°, K2 4 B D (except D1–3 6) G1 M5 (*inf lin*) नव° (for नग°) — d) Ś1 K0–2 Da1 M4 पतिता, K3 5 D2 मर्दिता (for पातिता) — After 8, D2 reads 10^{cd}, *repeating* it in its proper place

9 T G M1–3 5 om 9^{ab}, M4 om 9 — a) D मृयमाणाश्च दृश्यते — b) K5 B1 Da Dn1 D1–3 5 6 रथ°, D6 कुरु° (for नर°) — T G M2 5 read

पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः ।
आबद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ १०
छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ।
भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनंजये ॥ ११
ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ।
न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ १२
इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १३
पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून् ।
क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ १४
भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।
तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ १५
सेनापतिस्तु समरे प्राह सेना महारथः ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ १६
सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः । C 6 5532 B 6 118 18 K 6 118 18

9^{c}–10^{b} after 6 112 135 — ^{c}) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्) Da1 ताड्यमानैश्च — ^{d}) D3 नराश्चैव (for नाराचैश्च)

10 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — ^{ab}) K1 °स्वन (for स्वर) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 घोर कृत्वा (for कृत्वा तत्र) K1 महा गज — T G M om 10^{c}–11^{b} — ^{c}) K4 B D (except D1–3) आनद्धा° (for आबद्धा) D2 4 8 कार्यैर् (for कायैर्) K1 आनुधा वरणै कायै (sic) — ^{d}) D4 निहितानां (for निह) D1 महामृधे, D8 धृतात्मना Ś1 K0–2 निकृत्तै(K0 °त्तै)र्निहतात्मना

11 For sequence in D1, cf v l 1 T G M om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) K5 D5 छिन्नम् (for छन्नम्) Ca आयोधन (as in text) K3 राजन्, D8 जज्ञे (for रेजे) — ^{b}) B1 चारुकुडलै, D5 च समडलै (for च सकुण्डलै) — T1 G read 11^{c}–15^{d} after 6 112 124, T2, after 6 112 124^{cd} — ^{c}) K4 B2–4 Da Dn D4–7 M4 एव, D8 एव (for अति) K2 भीमो, K3 D2 घोरे, K4 B Da Dn D4–8 °राज (for भीमे) — ^{d}) K4 B Da Dn D4–8 महा° (for राजन्) G2 राजवर्यं वरक्षये — Da D5 om (hapl) 11^{c}–13^{d}, Dn1 om 11^{c}–13^{b} — ^{e}) D1 नि°क्राते (for विक्रान्ते) T2 G1–3 M2 5 भीष्म प्रति परा(M2 शरा)क्राता (T2 °त) — ^{f}) K2 पाडुवेच, B4 पांडवेये (for पाण्डवे च) T2 G1–3 M2 5 पाडवा सह सृजयै

12 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 Da Dn1 D5 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) K3 5 D2 त (for ते) K2 पराक्रातिम् — ^{b}) T2 G1–3 M युधि राजन् (by transp) — ^{c}) K2 नन्निवर्तंत, K3 M नात्य°, K4 B Dn2 D4–8 अभ्य, K5 T2 G2 नान्यवर्तंत, D2 सन्यवर्तंत K3–5 B Dn2 D2–4 6–8 T2 G1–3 M ते पुत्रा, D1 कौरव्य (for कौरव्या) — ^{d}) = 15^{b} Dn2 D4 6–8 सर्वे (D4 7 8 सर्वं) सैन्यपुरस्कृता

13 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 Da D5 om 13, Dn1 om 13^{ab} (cf v l 11) D1 om (hapl) 13^{a}–15^{b} — ^{b}) T2 G1–3 M स्वर्गलोकपरायणा — M2 om 13^{c}–15^{b} — ^{d}) T2 G1–3 M1 3–5 तावका युद्धदुर्मदा — For 13^{cd}, D8 subst

471* पाण्डवाना ययु सेनामात्मनो जयगृद्धिन ।

14 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 D1 M2 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) Ś1 K0–2 T2 G1–3 M1 3–5 च (for [अ]पि) — ^{c}) D6 स्वं, D8 T2 सु (for स)

15 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 D1 M2 om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) D3 महाराज (for रणे शूरा) — ^{b}) = 12^{d} K4 B D (except D2 3, D1 om) ब्रह्मलोकाय तत्परा, T2 G1–3 M1 3–5 स्वर्गलोकपुरस्कृता Ca cites ब्रह्मलोकाय — ^{c}) K3 पुत्राश्च (for पुत्रांश्च) K4 B1–3 Da Dn1 D5 अमर्षवशमापन्ना, D1 M1–3 5 तावकास्तव (D1 °का पाडु) पुत्राश्च — ^{d}) K3 5 D2 योधयाना (for °यन्ति) K3 5 B2 4 D (except Da1 Dn1) S प्र (for स्म)

16 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — ^{a}) B2 M1–3 5 च (for तु) — ^{b}) K3 Da1 G3 महारथा, D1 नराधिप (for महारथ) — Ś1 om (hapl) 16^{c}–17^{b} — ^{c}) K2 5 अभ्य° (for अभि) — ^{d}) K0–3 5 D2 किं सृ(K1 स)तेन व; D7 सह सृजयै, M किं द्रुतेन व (M4 विलंबिना) (for सृञ्जयैः सह) D3 सोमका सहसृजया, T2 सोमका किं चिरेण व, G1–3 सैनिका किं कृतेन व

C 6 5533 B 6 118 19 K 6 118 19

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ १७
वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ॥ १८
तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ १९
स तां शिक्षामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम् ।
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २०
तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ।
भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
गजाश्वममितं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ २१
हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः ।
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ २२
तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते ॥ २३
ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीम् ।

---

17 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 Ś1 om 17[ab] (cf v l 16) —[a]) Ko 1 सेनापतेर् (for °पति) —[b]) K4 B2–4 Da Dn D4–8 सृजयाश्च ते, K3 सहसृजया, B1 सृजयै सह —[c]) Ś1 Dn2 अभिद्रवत, Ko अभ्यवर्तत, K5 Da1 D6 8 अभ्य(D6 भि)द्रवत (for अभ्यद्रवन्त) —[d]) K1 3 5 D (except D1 3 4) T2 शर, T1 G4 अस्त्र (for शस्त्र) K3 5 D2 6 परतप (K3 5 °पा), Dn2 D4 7 8 समाहता (D7 त) (for समन्तत) — After 17, M2 5 *repeat*, while M4 reads 6 112 134[c]–135[b], followed by 468*, 6 112 136–6 113 8

18 For sequence in D1, cf v l 1 —[a]) K2 G3 वध्यमानास् —[b]) T1 G देवव्रतस् (for शातनवस्) —[c]) K2 वसम् (for वशम्) —[d]) Ś1 Ko–2 सोमकान् (for सृञ्जयान्)

19 For sequence in D1, cf v l 1. —[c]) K3 D2 6 या (D2 या) प्रदत्ता (for सप्र°) K5 D2 [अ]स्त्रशिष्या वै, Da1 Dn1 (before corr) [अ]स्त्रशिक्षायै (Dn1 by corr क्षा या) T1 G2 4 सम्यग् दत्ता (G2 वृत्ता) शस्त्रशिक्षा, T2 G1 3 M सम्यक्प्रवृत्तास्त्रशिक्षा —[d]) K2 B1 2 Da Dn D2 5 7 8 °विनाशनी (Da2 [before corr] °शिनी as in text)

20 For sequence in D1, cf v l 1 —[a]) K5 D2 शिष्याम्, S विद्याम् (for शिक्षाम्) —[b]) K3 5 D2 चक्रे, K4 B Da Dn D4–8 S कुर्वन् (M4 कुर्वं) (for कृत्वा) K3 5 D2 कुरुबलक्षय, D1 परमलक्षण — D2 om 20[cdef] —[c]) B1 अहन्प्रवहान् (for अहन्यहनि) — D1 om (hapl) 20[d]–24[a] —[d]) Ś1 Ko–2 5 D3 G2 कुरुवृद्ध, M1–3 5 भीष्म कुरु (for वृद्ध कुरु) — K2 om (hapl) 20[e]–22[b] —[f]) Ca परवीरहा (as in text)

21 K2 D1 om 21 (cf v l 20) —[ab]) B1 Da Dn1 D5 6 च (for तु) K3 4 B D (except D2 3, D1 om) S (except T2) transp दिवसे and दशमे —[c]) S1 Da1 Dn1 (before corr) D6 M5 भीष्मेनैकेन, T1 G एको भीष्मो हि D3 T1 G4 M1–3 5 मात्स्येषु —[d]) K4 B D7 पचालेषु, D5 पांचाल्येषु (for पाञ्चालेषु) —[e]) K5 गजाश्व, T2 M1–3 5 गजाश्वान् (for श्वम्) Ś1 Ko 1 5 D2 अयुत, D8 अतिन (sic), S चामित (T2 M2 °तान्) (for अमित) —[f]) K3 हता सप्तशता रथा, K5 D2 हता परशता रथा, S हत्वा चैव महारथान्

22 K2 om 22[ab], D1 om 22 (cf v l 20) —[a]) Ko 1 कृत्वा (for हत्वा) —[b]) K4 B D (except D2, D1 om) S (except G3) रथाना (for रथिना) S पृथिवीपते (for प्रपितामह) —[c]) Ś1 Ko–2 शूराणा (for नराणा) T1 G2 4 [अ]युत, T2 G1 3 M तथा (for महा) Da1 महास्त्राणि (for महा युद्धे) D3 पदातीना तथा युद्धे —[d]) Da1 om सहस्राणि

23 D1 om 23 (cf v l 20) —[a]) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 दतिना च (B3 4 षट्) सहस्राणि, B2 Da Dn1 D5 दशहस्तिसहस्र च —[b]) G1 3 यानानाम् (for हयानाम्) K5 D2 तथा (for पुन) —[c]) K5 D2 शिष्याबलेन, T1 G शिक्षावशेन Ko 2 Da1 D3 निहता, K3 5 D2 T G न्यह(K3 निह, G2 स ह)नत्, D4 निहित (for निहत) —[d]) K5 Da2 D2 5 T G M2 पिता (for पित्रा)

24 For sequence in D1, cf v l 1 D1 om 24[a] (cf v l 20) —[a]) Ko तत सर्वमहीपालाना (hypermetric), S तत सर्वान्महीपालान् —[b]) K1 4 B Dn2 D4 6–8 क्षप (for क्षोभ°) T G विशा पते, M महीपते (M2 °ते) (for वरूथिनीम्) —[c]) T2

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ २४
शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैर्न्यपातयत् ॥ २५
ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् ।
राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २६
एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ २७
स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ २८
न चैनं पार्थिवा राजञ्शेकुः केचिन्निरीक्षितुम् ।
मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ २९
यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३०
तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ३१
एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३२
यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः । C 6 5549 B 6 118 36 K 6 118 36

प्रिय पुत्र (for प्रियो भ्राता) — ^{d}) K_1 निपातिता Da Dn_1 D_5 T_2 शतानीकम(T_2 क न्य)पातयत्

25 For sequence in D_1, cf v l 1 — ^{a}) D_1 शतानीक तु, $M_{3\,5}$ नीकेन — ^{c}) D_1 महाराज्ञा (for राज) — ^{d}) D_1 भल्लैस्तीक्ष्णैर् (for राज्ञा भल्लैर्) $K_{3\,4}$ B D अपातयत्, K_5 G_3 नि(K_5 न्य)पातयन् (for न्यपातयत्) — After 25, K_4 $B_{1\,2\,4}$ Da Dn_1 D_5 M_4 ins

472* उद्विग्ना समरे योधा विक्रोशन्ति धनजय ।

[B_2 बहवो (for समरे) Da Dn_1 D_5 धनजय]

26 For sequence in D_1, cf v l 1 $Ś_1$ $K_{0\,1}$ om 26^{ab} — ^{a}) D_8 T_2 केन च (for केचन) S पाङ्नाम् (for पार्थानाम्) — ^{b}) $K_{3\,5}$ D_{1-3} अनुयाता, D_5 अभिमानो, S अन्वगी(T_1 गे, T_2 शी)युर् (for अभियाता) — ^{d}) D_3 तु (for ते)

27 ^{a}) T_1 G किरन्, T_2 चरन् (for एव) — ^{c}) T_2 M सैन्य (for सेना)

28 After 28^{ab}, T_1 G_4 (both in marg) ins

473* यावायवाभ्या शुचिशुक्रयोगे
आतानतप्ता इव बाणसघा ।
भीष्मस्य चापच्युतबाणसघै
पार्थस्य सेना कृशतामवाप ।

— ^{c}) Da_1 D_5 Co अतर, T_2 $G_{1\,3}$ अतरा (for अन्तरे) Dn_2 G_1 [s]तिष्ठत्, D_8 (marg *sec m* as in text) विष्ठ

29 ^{a}) $K_{3\,5}$ D_6 क्षत्रिया (for पार्थिवा) K_{0-4} B Da Dn $D_{2\,4-8}$ केचित्, $D_{1\,3}$ सर्वे, S तत्र (for राजन्) — ^{b}) K_{0-2} $D_{1\,3}$ शेकू राजन्, $K_{3\,5}$ $D_{2\,6}$ शेकुराजौ, K_4 B Da Dn_1 $D_{5\,7\,8}$ शक्ता राजन्, Dn_2 रणे शक्ता, D_4 राजन्केचिन्, T_1 G केचिच्छेकुर्, M_4 शेकुर्भीष्म (for शेकु केचिन्) — K_5 om 29^{c}–49^{b} — ^{c}) K_2 Dn_2 $D_{4\,8}$ मध्य, K_3 $D_{1\,2}$ मध्ये (for मध्य) T_1 प्राप्ते (for प्राप्त) K_1 om (hapl) from यथा (in ^{c}) up to दिवि (in ^{d}) Dn_2 भीष्म, D_8 भी(marg *sec m* ग्री)ष्म, T_2 ग्रीष्म, M दीप्त (for ग्रीष्मे) — ^{d}) $Ś_1$ पतत, K_3 तपत, D_8 पतत (for तपन्त) Da_1 दिव, T_1 $G_{2\,4}$ यथा, $G_{1\,3}$ जना (for दिवि)

30 K_5 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) $K_{0\,1}$ चक्रुस्, S स्कदस् (for शक्रस्) K_2 अथै दैत्यचमु चक्रुस् (corrupt) — ^{c}) K_0 तत (for तथा) $Ś_1$ K_{0-2} शितैर्बाणैस्, Da Dn_1 D_5 पाडवानां, S पाडुसेना (for पाण्डवेयास्) — ^{d}) T_2 पातयामास (for तापया) G_2 ताडयामास सयुगे

31 K_5 om 31 (cf v l 29) — ^{a}) K_4 B_{1-3} Da_2 Dn $D_{1\,4\,7\,8}$ तथा चैन, B_4 तथैवैन; Da_1 तथाद्येव, D_5 तथाद्यैव (for तथा च त) $Ś_1$ D_6 परिक्रातम्, K_{0-2} परिक्रांतम् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0\,2}$ प्री(K_2 प्रि)यमानो, $D_{1\,5}$ T_2 G_1 $M_{2\,5}$ प्रियमाणो Da_2 धनजय (for जयम्)

32 K_5 om 32 (cf v l 29) Before 32, D_6 ins श्रीकृष्ण उवाच — ^{a}) S एक (for एष) — ^{b}) T_1 G अतरा (for अन्तरे) — ^{c}) K_2 नानाहत्य, K_3 $D_{2\,4}$ T G M_4 त निहत्य, K_4 B Da Dn $D_{5\,7\,8}$ स(Da_1 स)निहत्य (for नानिहत्य) D_1 घातयस्व बलादेव

33 K_5 om 33 (cf v l 29) — ^{a}) $K_{1\,3}$ यत; K_4 B Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ बलात्, Da Dn_1 D_5 रणात्, D_6 तत, T_2 यत्त (for यत्त) K_0 सस्तबयस्वैन, $K_{1\,2}$

C 6 5550 B 6 118 36 K 6 118 36

न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३३
ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ।
सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३४
स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ।
शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा विदुधाव तान् ॥ ३५
तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ३७
द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ॥ ३८
एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ३९
ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४०
ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्रणविभागवित् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ ४१
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

सस्तभयन्नैषा, K3 संस्तभयस्वैन, T2 स्तभयतश्चैन, M1 3–5 सस्तभयस्वेन —b) K1 om यन्नैषा K0 यन्नैषा Da1 चमू, Da2 D5 चमू D6 सनिवार्य महारथान्, S यन्नैषो(T2 °न्नैषा, M1 3 °न्नेषो)भ्ये(T2 स्ये)ति ते चमू —c) Ś1 K0–2 न हि भीष्मसमो नान्य —d) D1 चिर, D3 [s]भिभो, S पुमान् (for विभो)

34 K5 om 34 (cf v l 29) Before 34, D6 ins सजय उवाच —a) Ś1 K0 2 तस्मिस्तत (by transp), T2 तेन तस्मिन् Da D5 क्षये, M4 रणे (for क्षणे) D1 तस्मिस्तु तत्क्षणे राजन् —b) K2 चोदिते, Da1 श्वेतादिता (sic), D1 नोदितो (for चोदितो) —c) S सरथ सध्वज (by transp) K1 om. साश्व Ś1 (sup lin as in text) T1 G4 चाश्व, T2 वाह (for साश्व)

35 K5 om 35 (cf v l 29) —a) T2 सचाप, M5 न चापि (for स चापि) —b) Dn1 पाडवो बली, T2 पाडवेरित — Dn1 om (hapl) 35c–36b —c) Da1 शरै वृतै शरवृता (sic), M1–3 5 शरव्रातान्शरव्रातैर् (by transp) —d) Ś1 K0–2 विप्रधावतां, K3 D2 3 6 8 विदद्रा(D3 °धा)र तान्, B2 विदद्राव तान्, D1 चिच्छिदे शरै, T2 विधृता वधान्, G2 विदुधूप तान् (sic), G3 विदुधास तान्, M1–3 5 विदधे च तान् (for विदुधाव तान्) B1 3 Da D5 चिच्छेद बहुधा च (B1 Da1 व) तान्

36 K5 om 36 (cf v l 29) Dn1 om 36ab (cf v l 35) D2 om 36a–45b, D5 om (hapl) 36ab —a) K2 4 B Da Dn2 D4 6–8 T1 G तत, T2 M तेषा (for तेन) K4 B1 Da D4 6–8 पचाल° (for पाञ्चाल) M2 तु (for च) — G2 om (hapl) 36bc —b) G2 M1–3 5 धृष्टद्युम्नश्च (for °केतुश्च) G2 पार्षत (for वीर्यवान्) —d) M1–3 5 धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् (= b)

37 K5 D2 om 37 (cf v l 29, 36) —b) K2 3 B1 3 कैकया, D (except D6 7, D2 om) कैकेया (for केकया) B1 पाडवै सह, D4 पचभि सह (for पञ्च चैव ह) K3 D1 हि (for ह) S सात्यकिश्च महारथ —cd) B1 सु (for च) K4 B D (except D1, D2 om) महाबाहु (for राज) K3 D1 4 6 सौभद्रश्च (for द्रोऽथ) S सौभद्रो रथिना श्रेष्ठो राक्षसश्च घटोत्कच

38 K5 D2 om 38 (cf v l 29, 36) —b) K3 D5 कुती (for कुन्ति) —c) D3 पुरुजिच्च, D7 8 सुधर्मा च (for सुशर्मा च) S विराटश्च महाराज —d) K3 पाडवाश्च (for पाण्डवेया) S च सर्वश (for महाबला) Ś1 K0 1 पाडवेन महात्मना (K1 °न)

39 K5 D2 om 39 (cf v l 29, 36) —a) T2 एते च बहवो राजन् —b) S निकृत्ता (for पीडिता) K4 B4 भीष्मशायकै —c) Ś1 समुद्धृत, Dn1 समुत्थिता, S द्धृता, Ca द्धृता (as in text) K2–4 B Da2 Dn D1 3 6–8 फाल्गुनेन, S महाराज (for फल्गुनेन) —d) K3 शस्त्रसागरे (for शोक)

40 K5 D2 om 40 (cf v l 29, 36) Ś1 K0–2 om (hapl) 40c–41b —d) D4–6 8 रक्षमाण (D4 °णा) (for रक्ष्यमाण)

41 K5 D2 om 41, Ś1 K0–2 om 41ab (cf v l 29, 36, 40) —a) K3 ततोप्यानतर गत्वा, D3 5 M ततोस्या(D6 तत सो)नुरथ गत्वा, T1 G ततोस्य तुरगान्हत्वा, T2 तथास्य तु रथ गत्वा —b) K3 S सर्वांतर ; D3 6 सर्वयुद्ध° (for सर्वान्रण°) —d) K3

विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ४२
अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४३
ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्छन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥ ४४
विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ।
पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
कृत्वा शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४५
नाभिसंधत्त पाञ्चाल्यं स्मयमानो मुहुर्मुहुः ।
स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्शिखण्डिनः ।
जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ॥ ४६
ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ४७
ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः ।
तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ।
भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ४८
ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।
किरीटी भीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४९ C 6 5588 B 6 113 54 K 6 113 54

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

D_3 बिभत्सुर् $Ś_1$ K_0 बीभत्सुश्चापराजित , K_2 बीभत्सश्च पराजित

42 K_5 D_2 om 42 (cf v l 29, 36) —[b]) B_1 धृष्टकेतुश्च (for द्युम्नश्च) —[d]) T_1 G_4 पुत्रो (for पुत्रौ) S युधिष्ठिर (for च पाण्डवौ) —[e]) T_2 दुद्राव (for दुद्रुवुर्) G_3 भीमम् (for भीष्मम्) —[f]) $K_{0\,3}$ B_{1-3} Da Dn $D_{1\,3\,5\,8}$ T G M_3 धन्विना (for धन्वना)

43 K_5 D_2 om 43 (cf v l 29, 36) —[c]) S ददृशु (for दुद्रुवु) —[d]) K_3 M_2 महायुध, T G $M_{1\,3-5}$ दृढायुध (for महायुधा)

44 K_5 D_2 om 44 (cf v l 29, 36) G_3 om 44^{ab} —[a]) K_3 सर्वे ते (by transp) T_2 दृढधन्वान —[b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ पलायिन (K_1 °न) (for [अ]पलायिन) —[c]) D_3 वधार्थं (for बहुधा) K_{1-4} B D (except D_3, D_2 om) आनर्छुर्, T_2 M_2 छं° (for आनर्छन्) —[d]) $K_{3\,4}$ B Dn_1 $D_{1\,4\,7\,8}$ क्षतमार्गणै, Da Dn_2 D_5 Ca c कृतमार्गणै, T_2 सर्वमार्गणै°, M सर्वमर्मगै°

45 K_5 om 45, D_2 om 45^{ab} (cf v l 29, 36) —[a]) $K_{0\,1}$ बल° (for बाण) —[b]) $Ś_1$ K_{0-2} येषु ते पार्थिवोत्तमा —[d]) T_2 वरूथिनी (for °नीम्) —[e]) K_4 B_{2-4} Dn_2 $D_{4\,6-8}$ M_4 चक्रे (for कृत्वा) K_2 °विक्रात (for °विघात) —[f]) Da_1 D_5 पितामहं, T G $M_{1-3\,5}$ महारथ (G °रथान्) (for पितामह)

46 K_5 om 46 (cf v l 29) —[a]) D_6 नाभ्यसधत्त, T_1 G_4 न हि सधत्त, M नाभिसर्पत (for नाभिसधत्त) $K_{3\,4}$ B Da Dn $D_{2\,4\,6-8}$ G_{1-3} पाचाल्ये, D_1 पाचाल (for पाञ्चाल्य) D_3 समधत्त न पाचाल्यै, D_5 नाभिसधत्य पाचाल्ये —[c]) K_3 स्त्रित्व K_3 $D_{1\,2}$ तस्यानुसचिं(K_3 °चि)त्य, Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ तस्य तु सस्मृत्य, T_1 G M च समनु (for तस्यानुस°) T_2 स्त्रीत्व त चास्मनुस्मृत्य (corrupt) —[d]) S भीष्मस्तत्र (for भीष्मो बाणान्) $Ś_1$ K_4 Dn_2 $D_{2\,4\,7\,8}$ शिखडिने, K_2 T_2 G_2 न, K_3 B Da Dn_1 $D_{3\,5}$ नि (for न) —[e]) D_1 निजघ्ने (for जघान) $K_{0\,2}$ द्रौपदानीके —[f]) K_1 Da_2 D_5 T_2 रथा (Da_2 °था), D_1 वीरान् (for रथान्) D_1 महारथान्, M_4 रथा (for रथ°)

47 K_5 om 47 (cf v l 29) —[a]) T G $M_{2\,4\,5}$ किलिकिला (for किलकिला°) —[b]) K_1 समपद्यते, K_4 $B_{2\,4}$ D (except $D_{2\,3\,6}$) भूत्तदा, S जायत (for °पद्यत) —[c]) S मध्ये (for मत्स्य) $Ś_1$ K_3 D_3 -पचाल°, G_3 पाचाल्य° (for -पाञ्चाल°) —[d]) T_2 तन्मेकमभि°, $M_{1-3\,5}$ तमेनमनु

48 K_5 om 48 (cf v l 29) —[a]) $K_{3\,4}$ $B_{2\,4}$ D T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_{1-4} ते नराश्वरथ, B_1 ते नराश्वनर°, B_3 तेन साश्वरथ, T_2 ते नराश्च रथ, G_3 ते रथासनर, M_5 ते नराश्वशर —[b]) B_4 Dn_2 $D_{1\,4\,6-8}$ मार्गणै (for वारणै) $K_{3\,4}$ B D S च (for स-) K_4 B_{2-4} Da Dn D_{4-8} परतप (Da_1 °प), B_1 समंतत°, D_3 पताकिभि° (for पदातिभि) —[e]) $K_{0\,2}$ तमेवाच्छाद —[f]) K_3 प्रपतत (for प्रतपन्त)

49 K_5 om 49^{ab} (cf. v l 29) —[a]) D_5 om

११४

C 6 5569
B 6 119 1
K 6 119 1

संजय उवाच ।

एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ १
शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः ।
मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥ २
शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत ।
अताडयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयाः ॥ ३
स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ४
स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
नेमिनिर्ह्रादसंनादो महास्त्रोदयपावकः ॥ ५
चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषा समपद्यत ॥ ६

ततस्तस्य च　M2 तस्य तु　K3 D2 तेषा तु　— b) T1 देवासुरोत्तमे　— c) K5 आनर्छु, T G4 M1 (sup lin) 2 3 5 आगच्छत्, M4 आनर्चु (for आनर्छत्) — K5 D5 om (hapl) 6 113 49d–6 114 1a

Colophon om in K5 D5 (cf v l 49) — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K1 2 mention only दशमयुद्धदिवस, K3 दशमेहनि, B3 Da1 Dn1 दशमेह्नि (B3 cont भीष्मनिपातन), D2 दशम, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* M1–3 5 अर्जुनप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 76, Dn2 112, D6 113 (as in text), T1 G 114, T2 M1 2 115, M3 4 116, M5 117 — *Śloka no* Dn2 53, D6 54

114

1　K5 D5 om (hapl) 1a with the ref (cf v l 6 113 49) — c) Da1 D5 M5 विविधु (for विव्यधु) — d) G3 पुरस्कृत्य शिखडिन (= a)

2　a) G3 च, M4 स (for सु) — b) Ko पट्टिसै, K1 पटिशै, B4 Dn2 D4 6–8 परिघै, S पट्टसै (for पट्टिशै) K4 B D (except D1 3) S च (for स) K3 Da Dn1 D1 2 4 5 8 परस्वधै (for श्वधै) — c) Ś1 Ko मुसुलै, K2 3 Da2 D2 3 5 6 8 मुशलै (for मुसलै) — d) K4 B D (except D2 3 6) T1 G M4 क्षेपणीयैश्च (for भिश्च) Cc cites तक्षुाभि (?)

3　K5 om (hapl) 3bc — b) S कर्पणै — c) D2 वित्स (for वत्स) — K2 D2 om 3de — d) Ko 1 भुसुडीभिश्च, B1–3 भु(B2 भू)षुडी°, Da1 मुषडी°, Da2 D5 6 भुशडी, S मुसुठी (for भुशण्डी°) K2 4 B2 Da Dn D4 5 7 8 सर्वश (for भारत) D3 तथा ऋष्टिभिरेव च — e) Ko 2 अतमडयद्, T2 अतापयन् (for अताडयन्) D5 भीष्मे (for भीष्म). — D5 om 3f–4c. — f) K2 5 D2 विव्यधु (for सहिता) K5 D3 (by corr) S सर्वसृजयै (for °या)

4　D5 om 4abc (cf v l 3) — a) K5 विकीर्ण, D2 विशीर्य, T2 विकर्ण- (for विशीर्ण) Da2 D2 तनुत्राण (for तनुत्राण) — b) Ś1 K1 D1 तत, Ko 2 D3 तथा, B3 T1 G शरै (for तदा) — c) K4 B Da Dn D1 7 8 न विव्यथे (Da1 विव्याधस्, D4 विव्यधे) तदा भीष्मो — After 4, D1 reads 6 113 1–26

5　a) K4 B Da2 D3 8 M1 2 4 सं, D1 प्र, T G M3 5 सु (for स) K4 B Da Dn D1 3–8 G1 M2 चापाग्निर्, T2 -जालार्चिर् (for चापार्चिर्) K3 5 D2 स दीर्घशरसघाभिर् Cc cites दीप्त, शर, and अग्नि — b) Da1 प्रस्तत, M2 प्रभृत (for प्रसृत) T2 शस्त्रप्रसृतमावृत — c) Ś1 Ko 2 5 नेमिनिर्ह्रादसत्रस्तो (K5 तप्तो), K1 नेमेनिद्रावमत्रस्तो, K3 T1 G M1–3 5 नेमिनिर्ह्रा(G2 3 M5 °ह्रा)दसनादो; K4 B Da2 Dn D1 4–8 नेमिनिर्ह्रा(D5 °रा, D8 ह्रा)-दसतापो, Da1 निमिह्रादसतापो (sic), D2 3 नेमि(D2 मे)निह्रादसतापो, T2 G2 3 M5 नेमिनिह्रा(T2 स्त्रा) दसनादो, M4 नेमिसनादनिर्ह्रादो — d) D1 महाश्वादयपावक, T2 महास्त्रोदयपावक

6　b) G1 2 वरेंधन (for महेन्धन°) — c) K4 B D (except D2 3 6) Ca °समप्रख्य, G2 शिखो भीष्म° (for °समो भीष्म)

निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ७
ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ।
पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद स वेगितः ॥ ८
ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ९
भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः ।
षडेतान्षड्भिरानछेद्भास्करप्रतिमैः शरैः ॥ १०
तस्य ते निशितान्बाणान्संनिवार्य महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ११
शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महाव्रते ।
ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ १२
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ १३
भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः ॥ १५　　C 6 5384 B 6 119 16 K 6 119 16

---

7 ^a) K1 निषत्य, K3 विवर्त्य, K4 B Da Dn D1 4–8 विवृत्य, K5 D3 T2 M4 निवर्त्य, D2 M3 5 निर्वर्त्य, T1 G निवृत्य, M1 निर्वृत्य, M2 निर्वृत्य (for निपत्य) B2 Da* रथसघातम्, D1 रणसघातम्, D8 रथसंघातान्, D5 रथसघानम्, Co ॰सघानाम् (as in text) — ^b) D1 अतोरण (for अन्तरेण) Ko 1 Da1 T2 विनिस्सृत॰, K3 D2 8 विनिसृत — ^c) Ś1 दृश्यते (for दृश्यते) — ^d) K1 पुर K5 मध्ये, D2 सव, T1 G मध्य (for मध्य) Da1 D5 T1 G2 4 च स (for चरन्)

8 ^a) G3 पुन (for तत) K2 4 B Da Dn D2 4 5 7 8 G3 पचालराज च (Da2 D5 जश्च, D2 ज तु) K5 तु (for च) — ^b) K5 दृष्टकेतुं, T2 धृष्टद्युम्नम् Ś1 Ko–2 अर्चितयन्, K3 5 D2 च भीषयन्, K4 B Da Dn D3–8 T1 G4 अचिंत्य च, D1 प्रतीत्य च, G2 अन्त्य च (sic) (for अतीत्य च) — ^c) G2 पाडवानीकमध्यस्थम् — ^d) K2 स वेगिन, K3 D1 T1 G [अ]तिवेगि(D1 G3 ग)त, K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 विशापते, K5 D2 6 विशेषत, B2 Da Dn1 D5 T2 M विवेश (B2 ॰स) च, D3 [अ]विवेगित (for स वेगित)

9 ^a) T2 G1 3 M सात्यकिं भीमसेन च — ^d) M1–3 5 केतु (for ॰द्युम्न)

10 ^a) K3 B1 2 भीमघोरैर् (K3 रेर्), D2 भीष्मघोषैर् D3 महाभीमैर् (for वेगैर्) — ^b) K3 D1–3 T2 M वरवारणभेदि(K3 D2 वेगि)भि, K4 B Da Dn D4–8 T1 G मर्मा(T1 G सर्वा)वरणभेदिभि Ca cites मर्मावरण — ^c) Ko–2 षडेते, D4 T1 षडेतान्, T2 पड्डेतान् (sic) (for षडेतान्) K4 B Da Dn D4 5 7 8 निशितैर्भीष्म (D5 ॰ष्म), K5 षड्भिरानर्छुर्, D1 छड्भिरानछेद्, D2 8 षड्भिरानछे, T2 G M2 5 षड्भिरानच्छद् (G1 3 च्छन्, G2 च्छद्) — D5 om (hapl) 10^d–11^e — ^d) K4 B Da Dn D4 7 8 प्रविव्याधोत्तमै शरै

11 D5 om 11^abc (cf v l 10) — ^a) Ś1 Ko–2 D8 तस्य तान्, K3 5 D2 ते तस्य (by transp) — D4 om (hapl) 11^b–12^b — ^b) Ś1 K2 3 स निवार्य K1 महारथ, G3 ॰रथ, G4 रथात् — K1 om (hapl) 11^c–12^b — ^d) Ko 2 आर्दया, Da2 T2 मर्दया॰, D2 वर्धया, G1 3 छादया, G2 दर्शया (for अर्दया) T2 M आहवे (for ओजसा)

12 K1 D4 om 12^ab (cf v l 11) — ^a) D6 च (for तु) K4 B3 4 Da1 Dn D7 8 T1 G महा (Dn2 महान्), T2 M ततो (M2 दा) (for रणे) — ^b) K3 5 D2 प्रमुमोच, D1 मुमोच स, T1 G मुमोचान्यान्, T2 M1–4 स मुमोच (for यान्मुमोच) K4 B1 3 4 Dn2 D2 7 8 महारथ (for ॰व्रते) — ^c) K1 तूर्ण॰, Da2 तीर्णं (for तूर्णं) K3 5 D2 न चकुसे रुज तस्य — ^d) K3 शिलीमुखा, D2 7 शिलासिता (for ॰शिता)

13 ^b) K2 [अ]भिवर्तते, K4 B D (except D1–8) T2 M [अ]भ्यधावत (for वर्तत) — ^c) Ś1 शखडिन पुरस्कृत्य, B1 अवप्लुत्य रथात्पार्थो, B3 अभिद्रुत्य तथा पार्थो, Da Dn1 D5 अवप्लुत्य तथा धन्वी Co cites अवप्लुत्य — ^d) Ko 2 समाचिनोत्, K3 5 D2 तथा च्छिनत् (for समाच्छिनत्)

14 ^a) K5 उद्धृत्य तद्धनुछेद, D2 उद्धतास्ते धनुश्छेद — ^b) Ś1 नामृषत, D6 नामृश्यत D3 महाहवे (for रथा) K5 नामृष्यत महारथ — Ś1 Ko 1 om (hapl) 14^c–16^b, K2 om (hapl) 14^c–19^b

15 Ś1 Ko–2 om 15 (cf v l 14) — ^a) D7

C. 6 5584 B 6 119 16 K. 6 119 16 उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्त स्म पाण्डवान् ॥ १६
तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ।
उद्वृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ १७
हतानयत गृह्णीत युध्यतापि च कृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १८
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ॥ १९
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २०
अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्छिताः ।
समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ २१
तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २२
शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।

भूरिश्रवा — b) M1–3 5 च मारिष (M5 ष) (for तैथैव च) — c) S आजग्मु (for सप्तैते) K3 5 D1–3 समरे (for परम-) K3 Da1 क्रुद्धा (for -क्रुद्धा) — d) K5 D2 धनजयम् (for किरीटिनम्)

16 Ś1 Ko 1 om 16^{ab}, K2 om 16 (cf v l 14) — a) Dn2 D8 तत्र श(D8 शा)स्त्राणि, D3 एते चास्त्राणि (for उत्तमास्त्राणि) G1 3 सर्वाणि (for दिव्यानि) — cd) D3 नरव्याघ्रा, T1 G च सरब्धास्, M2 5 स्म सक्रुद्धास् (for भृश क्रुद्धास्) Da1 Dn1 भृश क्रुद्धाछादयत स्म, T2 M1 3 4 स्म सरब्धाछादयति स्म Ko 1 छादयत स , K4 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 7 8 °यतश्च, Da Dn1 यत स्म, D3 श्रमर्षेणैव, D6 छादयंति स्म (for °यन्त स्म) K3 4 B D (except D1) S पांडव

17 K2 om 17 (cf v l 14) — a) K5 तमापतत तान्द्रष्टु — Ko om (hapl) 17^{b}–18^{c} — b) D3 सभूत (for शुश्रुवे) Ś1 फल्गुण, K4 B Da Dn D1 3 5–8 फाल्गुन (for फल्गुन) K3 5 D2 फाल्गुनस्य रथं प्रति — G3 om (hapl) 17^{c}–18^{d} — c) K4 B1 3 4 Da Dn1 D1 2 5 6 8 S (G3 om) उद्धू(D1 T2 G1 उद्धु , D2 3 उद्धृ)ताना (for उद्वृत्ताना) Ś1 महाशब्द D5 यथाशब्द (for यथा शब्द) — d) Ś1 K1 D1 यथा क्षये (for युग)

18 K2 G3 om 18, Ko om 18^{abc} (cf v l 14, 17) — a) K3 5 Da Dn1 D2 3 5 6 8 घ्नतानयत, S (G3 om) घ्नत त्वरत (for हतानयत) — b) K3 5 D2 युध्यता च नि(K5 ताभिनि)कृतत, K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 विध्यध्वमवकर्तत, B1 2 Da Dn1 D5 विध्यत व्यव(Da1 D5 °नि)कृतत (Da1 °त), D1 6 युध्यता च नि(D6 °तामभि)कृतत, D3 T1 G (G3 om) M युध्यताव(G2 M5 प)चकर्तत, T2 युध्यतेति निकृतत — c) Some MSS तुमल — d) N (except Ś1 Ko 1, K2 om) फाल्गुनस्य

19 K2 om 19^{ab} (cf v l 14) — a) Some MSS तुमल K3 कृत्वा (for श्रुत्वा) G1 3 तेषा तद्वचन श्रुत्वा — b) G1 3 पाडवाश्च T2 महारथ — c) T2 अभ्यधावत् K2 Da1 परिप्सते — d) K2–4 B D (D4 before corr) फाल्गुन D6 भरतर्षभ S फल्गुन(T1 G2 4 पाडव)स्य रथ प्रति

20 a) K1 2 सात्यकिं, K5 सात्यकी — b) D2 °द्युम्नस्तु — c) Ś1 Ko–2 चैव (for चोभौ)

21 a) T2 सयत्त , G3 सक्रुद्धा — b) K1 समैते — c) K2 M2 तमभ्यधावंस्, D6 समाययुस्ते — d) G3 शस्त्रकार्मुक

22 a) M2 अभि (for सम) — b) Ko S रोमहर्षण — Ko 2 erroneously transp 22^{c} and 23^{f} — c) S (except T2) पुरेव (for सग्रामे). D2 भारत श्रेष्ठ, D6 भरतश्रेष्ठे, T2 G3 श्रेष्ठ — d) G1 M2 5 सह (for इव)

23 a) K3 5 D2 रणे क्रुद्धो, K4 B Dn2 D4 6–8 रणे श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो) Da Dn1 D5 शिखडी भरत श्रेष्ठो — b) Some MSS रक्षमाण — c) D3 त विव्याध शरैर्भीष्म — d) T1 G2 4 भीमधन्वानम् G1 3 छन्नया(G3 छिन्नवा)न महाहवे — Ko 2 transp 22^{c} and 23^{f} — f) S एकेन (for चैकेन) Ko 2 चिच्छेद (for चिच्छिदे) — After 23, G3 ins

474* धनुश्चैकेन बाणेन चिच्छिदे समरे तदा ।

24 a) K5 B1 Da Dn1 D2–5 7 8 S (except T2 G2) आदत्त (Da1 °त्ते) (for आदाय) — b) T1 G4

तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ २४
एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परंतपः ॥ २५
स च्छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
शक्तिं जग्राह संक्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम् ।
तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ।
समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ २७
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ।
संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुबलेरिताम् ॥ २८
सा पपात परिच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना ।
मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ॥ २९
छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः ॥ ३०
शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ।
यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ॥ ३१
कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः ।
अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ॥ ३२ C 6 5600 B 6 119 34 K 6 119 24

वेगमुत्तम, G1 3 बलवत्तर, G2 वेगवत्तम —c) T2 ततस्तस्य, M2 तदस्य नि (for तदप्यस्य) S1 बलैस्, Ko (by corr) बल्लैस्, Ko (before corr) 4 B Da Dn D1 4 5 7 8 G1 3 बाणैस्, T1 G4 शल्लैस् (for भल्लैस्) —d) S त्रिधा (for त्रिभिश्) Ś1 फल्गुण, K2–4 B D फाल्गुन, K5 फाल्गुनि

25 a) D8 (inf lin sec m) तत (for एव) G2 च (for स) — K2 om (hapl) 25b–26a —b) Ś1 Ko 1 D1 Ca आत्तमात्र, T2 आर्तमार्त —c) B1 पुनर् (for धनुर्) K4 5 B3 4 Dn2 D4 6–8 S transp भीष्मस्य and चिच्छेद K3 5 D2 कार्मुकं तस्य चिच्छेद —d) K1 परतप, S धनजय

26 K2 om 26a (cf v l 25) —a) S स (for स) T2 M4 सरब्ध (for सक्रुद्ध) — D5 6 om (hapl) 26bcde —b) Ko सृक्किणी, S (mostly) सृकणी, Ca सृक्किणी D1 T1 G2 4 परिलेलिहन् —c) K4 B Da Dn D4 7 8 तरसा, D1 सरब्धो, S वेगेन (for सक्रुद्धो) —d) Ś1 इव दारिणीं, Ko अवदारिणी, K1 5 अवदारणीं, K2 अवदारणी, D2 G3 अपि दारिणीं, T2 अपि तारणीं —e) K3 5 D2 3 स, S (except T2) तु (for च) K5 चिच्छेद (for चिक्षेप) Da Dn1 ता चिक्षेप सुसक्रुद्ध —f) N (except Ś1 K1) फा(Ko फ)ल्गुन(Ko 2 ण)स्य — After 26, D6 ins

474* प्रेषयामास शक्तिं च यमदण्डोपमा दृढाम् ।

27 b) Ś1 K1 अशनिम्, D1 चपलाम् —c) Da Dn1 D7 8 T2 समाधत्त, T1 G1 2 4 M समधत्त, G3 °मदत्त K5 D2 सितान्, Da1 शिलान् K3 5 D2 6 G4 बाणान् (for भल्लान्) B1 सदधे निशिता गान्

28 a) K3 D2 S ततश् (for तस्य) —b) Ko 2 transp पञ्चधा and पञ्चभि —c) Ś1 Ko D2 5 श्रेष्ठो —d) K3 समीरिता, K4 5 B Da Dn D1–3 4 (before corr) 5 7 8 प्रवेरिता (D4 by corr प्रचोदिता), D6 प्रणोदिता Ca cites प्रवेरिता

29 a) Ko 2 स (for सा) Ś1 पर छिन्ना, K3 5 D1–3 धरा छिन्ना (K3 रवा), K4 B Dn1 (by corr) D6 7 तथा छिन्ना, Da Dn1 (before corr) D5 तथा छित्त्वा, Dn2 D4 (before corr) 8 रथाच्छिन्ना, D4 (by corr) S भुवि च्छिन्ना —c) B3 मेघवृदात् (for वृन्द) —d) D3 सच्छिन्नेव

30 a) S छि(T1 G2 4 भि)न्ना शक्तिमथालोक्य —b) G3 भीष्म क्रोधवश गत —c) Ś1 Ko 1 रथे, D1 रथ (for रणे) B1 भीष्म, D1 बुद्ध्या, D2 भीष्मो (for वीरो) —d) B1 M5 युद्ध्या, D1 वीर (for बुद्ध्या) K2 पुरपुरजय, D3 परमयुक्तया, D6 परपुरदर

31 a) Da1 शक्त्याह —b) D1 सह (for सर्वं) —d) Some MSS विश्वक्सेनो K3–5 Da2 D2 5 6 जनार्दन (for महाबल) S विष्णु कारणमा(T2 M °पूरु)ष — After 31, S ins

475* अजय्यश्चैव सर्वेषा लोकानामिति मे मति ।

[T2 M अजेय(T2 जेया, M4 नय)श्चैव T2 M transp सर्वेषा and लोकाना]

32 a) Ś1 कारण K5 आसाद्य (for आस्थाय). Dn2 D4 7 कारण महदास्थाय —b) K4 B Dn2 D4 7 8 पाडवान्, T2 व —d) K1 2 स्त्रीभावाश्च, Da1 स्त्रीनामाच्च

33 For the event, cf 1 94 94 —a) G2

C 6 5601 B 6 119 34 K 6 119 34 पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत् ।
स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३३
एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ३४
यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम् ।
तत्कुरुष्व महेष्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ॥ ३५
तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ॥ ३६
देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ।
पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ॥ ३७
न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।
ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ३८
संभ्रमश्च महानासीत्त्रिदशानां विशां पते ।
पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ३९
इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ।
भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ४०
शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४१

चावास (for मे पूर्वं) — [b]) Ś1 K0-2 यदा काली, D1 3 यदा काले (D3 ल), T1 G4 यदाबा स्वाम्, T2 स्वयवरम्, G1 3 यदबा स्वाम्, G2 यदा दाशा, M यदा चाबाम् (for यदा कालीम्) Cc cites काली, Cd कालीम् (as in text) Ś1 हृता तदा, K0-2 हृता तदा, B2 T2 उदाहरत्, Dn2 D6 8 M1 3-5 उदावह, D1 3 मुदावह, D4 5 उदावहन्, G2 मुदा वहत् — [c]) Ś1 स्वच्छद मरण, D5 स्वच्छदरमण (sic), M5 मारण, Ca मरण (as in text) D2 चेदम्, D5 यत्र (for दत्तम्) — [d]) D3 तथा रणे (by transp) K3 G1 3 तदा, Da1 यथा (for तथा) — [f]) D3 S (except M4) इह (for इव)

34 [a]) K3 5 D3 6 S (except M4) एतज्, D2 एव (for एवं) T2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — [c]) K0 वासवश्चैव, S देवताश्चापि — [d]) K0 अब्रवीत्, K2 अर्जुन (for अब्रुवन्) G1 3 यथार्थमिति त ब्रुवन्

35 [a]) All MSS (except Ś1 K0-2 5 D1) तात (for वीर) — [b]) Ś1 K1 2 ह्यस्माक (for अस्माक) K3-5 B D (except D1) S तदस्माकमपि (K5 मिव, G1 3 मिति) प्रिय — [c]) K4 B3 4 Dn D4-7 8 महा राज (for महेष्वास) — [d]) K4 B Da Dn D4 (be fore corr) 5 7 8 युद्धे, D2 युद्ध (for युद्धाद्) Da1 D5 बुद्ध, Dn2 भाव (for बुद्धि)

36 [a]) K3-5 B D (except D1) S Cv अस्य (for तस्य) B1 2 Da Dn1 D5 Ca विरतौ, Cd v निधने (as in text) — [b]) K3 D4 शिवोनल, T2 सवो निल, M3 5 शिवानिल — [c]) Ś1 अनुलोप, K0 1 °लेप, K2 3 Da1 Dn1 D7 °लोम, D1 वाच (for °लोम) — [d]) Some S MSS पृषितैश्च K3 B4 G1 समतत, D1 विवर्धित (for समन्वित)

37 D4 om 37[ab] — [a]) K2 देवदुदुभियश्चैव, D3 °ददुभयश्चैव — [b]) K0 1 महामना, K2 त्मना, Dn2 °त्मन, T G2 4 M अनेकश (for महास्वना) G1 3 प्रणेदुश्चाप्यनेकश — [c]) D1 शर (for पुष्प) — [d]) K2 भीष्मस्योपरि, G2 °स्योरसि K4 B D (except D1-3) मारिष (for पार्थिव)

38 [a]) K3 5 D2 3 च त, D1 वच, T G M4 च ता, M1-3 5 च ता (for च तत्) D2 शुश्रुम K5 D2 केचित् — [b]) K2 सवदतो, Cc दता (as in text) D2 नृप, S गिर (M1-3 5 °र) — [c]) Ś1 ऋती — [d]) K2 मा S (except T2 M4) वापि (for चापि) T2 तेजस, M5 तेजस, Ca तेजसा (as in text)

39 D1 *repeats* 39 (with v l) after 61 — [a]) D1 (second time) सभ्रम सु (for सभ्रमश्च) — [b]) K3 5 D2 3 महीपते — [c]) Ś1 K0-3 5 तदा, D1 (second time) S रणे, D5 रणाद्, Cv रथाद् (as in text) D1 (second time) 2 T1 G4 M4 भीष्म — [d]) K2 प्रिय तदा, D2 प्रिय शुचि, T1 G4 प्रिये रत D1 (second time) स्वर्गलोकप्रियस्तदा

40 D2 om 40[ab] — [b]) K4 B Da Dn D4 5 7 8 transp श्रुत्वा and वाक्य K1 महात्मन, B2 Da Dn1 D5 यशा, Dn2 D4 6-8 °तपा, S त्मना — [cd]) = 49[cd] K4 B Dn2 D3 4 7 M1 3 5 नात्य (for नाभ्य°) D1 वज्राहत इवाद्रिराट् (for [d]) — [e]) K3 D2 विध्य°, K5 वध्य (for भिद्य) K5 D2 सितैर् — [f]) T2 हेतिभि

41 [a]) D2 च (for तु) Ś1 K0-2 महाबाहु (K4

स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ।
नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ४२
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ।
गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४३
पुनः शरशतेनैनं त्वरमाणो धनंजयः ।
सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ४४
एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे ।
न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ४५
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४६
अथैनं दशभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ४७
सोऽन्यत्कार्मुकमादत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम् ।
तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् । C 6 5619 B 6 119 53 K 6 119 53

हुद्) —^{b}) D2 6 T1 G1 2-4 M2 भारताना —^{c}) Ś1 K0-2 जघानोरसि सक्रुद्धो, D1 आजघान सुसक्रुद्धो —^{d}) D1 सुपक्षैर् (for नवभिर्) — After 41, T G read 45^{cd}

42 ^{a}) S सखे —^{b}) Ś1 K1 2 D1 भरताना पिता मह — After 42^{ab}, T1 G read line 4 of 476*, and read 42^{cd} after 45^{ab} —^{c}) K2 नाकपत. —^{d}) Ś1 क्षिते कपे (sic), T2 भूमिकपे

43 ^{a}) D1 तत प्राणान्परिप्रेप्सुर् —^{b}) Da2 Dn1 D5 M3 व्याक्षिपद्, M2 विक्षिपन्, M4 आक्षिपन् K3 5 D2 विक्षिपन्कार्मुकं मुहु (K5 D2 बहु), G1 3 गाडिव विक्षिपन्धनु —^{d}) K0 क्षुद्रकाना, D2 क्षुर प्राणा, Ca क्षुद्रकाणा (as in text) Ś1 समर्दयत्, K3 4 B D समार्पयत् — After 43, T2 reads 50-52

44 ^{a}) T1 G4 M4 तत (for पुन) K1 शरशतै नेम, K2 शतैनैन, K3 5 D2 शतेनैवं (K5 व), K4 B Da Dn D1 4-8 T1 G2 4 शर (Dn2 D4 पुन) शतैरेन, D3 T2 G3 (also as in text) M2 शतेनैव —^{b}) K5 धरमाणो —^{c}) D1 शरव्रातेषु (for सर्व गात्रेषु) Ś1 K0 D1 सरब्ध, K3 समूढ (for स क्रुद्ध) —^{d}) K3 5 D2 3 S तथा (for सर्व) Ś1 सर्वमर्मसु ताडयत्

45 ^{a}) D3 तदा (for भृश) —^{b}) K1 वध्यमाणो, K2 माने, K4 B D (except D1-3) M1-3 5 विध्य मान K4 B D (except D1-3) सहस्रश, S महारथ (M1-3 5 °थै) — After 45^{ab}, T1 G read 42^{cd} N ins after 45^{ab} T1 G (all om lines 1-3) ins after 42^{ab}

476* तानप्याशु शरैर्भीष्म प्रविव्याध महारथ ।
तैश्च मुक्ताञ्शरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रम ।
निवारयामास शरै सम सनतपर्वभि ।
शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महारथ ।

[(L 1) K0 2 तानाप्याशु, K1 तानस्याशु, D1 तम, D2 न तथा तै Ś1 K0-2 D1 महामति, K3 5 D2 3 6 महारणे, D3 महायशा —(L 2) K4 5 B Da Dn1 D5 तैर्विं (for तैश्च) D3 युक्ताञ् K2 सत्य (for सत्य) —(L 3) Ś1 K0-3 5 D1-3 शि (D2 सि) तै शरै, D6 शरै शितै (for शरै सम) Co cites सम as above —(L 4) Da1 D5 3 शिखडि तु, D1 शिखडी च, T1 G शिखडिनि (for शिखण्डी तु) D1 तथा (for रणे) K2 बाधान् (for बाणान्) K3 5 D2 प्र, D1 T1 G न (for यान्) K3 5 D1 2 6 महाव्रते, D3 °रथे, T1 G नराधिप (for महारथ)]

— T G read 45^{cd} after 41 —^{c}) D2 जय, T1 G4 रुजा, T2 रुद (for रुज) —^{d}) K1 रुक्मयुग (sic), M1 3 4 रुग्मपुखा K1 शिलाशित, Da1 शिलासिता

46 ^{a}) K5 शिखडी (for किरीटी) N (except Ś1 K0-2) सक्रुद्धो (for सरब्धो) —^{d}) G3 महा (for समा)

47 D7 om 47^{ab} —^{a}) Ś1 K0 2 5 तथैन K4 B Dn2 D3. 4 8 नवभिर्, D1 शतभिर् (for दशभिर्) S विद्धा च (G1 3 स विद्धा) नवभिर्बाणैर् —^{b}) K4 B2 4 चाच्छिनत्, S चाक्षिपद् (for चिच्छिदे) —^{cd}) S transp विशिखै and दशभि K3 तस्य (for चास्य) Ś1 K1 समकर्षयत्

48 ^{a}) K1 आदत्त, K3-5 B1 3 4 Dn D1-4 6-8 T G आदाय, M2 आदत्ते —^{c}) B4 D4 7 8 पार्थ तु (B4 °र्थस्तु) नि, D2 तदप्यश्म (for तदप्यस्य) K4 B1-3 Da Dn1 D5 बाणैस् (for भल्लैस्) —^{d}) B4 T2 G त्रिभिस् (for त्रिधा) K3-5 B1-3 Da Dn1 D2 3 5 6 अपातयत्, B4 Dn2 D4 7 8 अघातयत्, D1 अपा नुदत्, S अथाच्छिनत् (G1 °न) —^{e}) K3-5 B Da Dn D2-3 S निमे (K3 D2 3 °मि) पार्थेन कौतेय —^{f}) Ś1 K0-2 ह्यात्त (K2 °तै) मात्र, Dn2 D5 6 आत्तमात्र (D5 °ण) T1 G महारथ

C 6 5520
B 6 119 53
K 6 119 53

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ॥ ४८
एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यपि ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ४९
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५०
एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे ॥ ५१
न चैष शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि ।
न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ।
मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ॥ ५२
एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५३
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५४
वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः ।
विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५५

49 ^{a}) T1 G1 3 4 एवमेव, T2 M4 एवमेष Ko 2 5 धनुष्याजौ, T2 M धनूंष्यष्टौ Da1 एवमस्य धनुष्याजो मादत (corrupt) — ^{b}) G3 विच्छिनत् (for चिच्छेद) Ko 2 स्वबलाम(Ko न्य)पि, K3-5 B1 2 D1 2 7 सुबहून्यथ, B3 4 Da Dn D4 5 8 S सुबहून्युत (Da1 बहून्युन, M4 महाञ्छरै) — K3 5 D2 om 49^{cd} — ^{cd}) = 40^{cd} D3 6 यतमानोपि गागेयो (for ^{c}) K4 B Dn2 D3 4 7 M1 3 5 नात्य (for नाभ्य)

50 T2 reads 50–52 after 43 — ^{a}) K3 5 D2 तथैन (for अथैन) S बीभत्सुरेन विंशत्या — ^{b}) Ko क्षुद्रकाना K1 समर्दयन्, K3-5 B1 2 4 Da Dn D2-8 समार्पयत्, B3 समाचिनोत्, D1 S समर्प — After 50^{ab}, D1 ins

477* पश्यता कुरुवीराणा सर्वेषा तत्र भारत ।

51 For sequence in T2 (cf v l 50). Before 51, D6 reads भीष्म उवाच — ^{a}) T2 एषसन्यो (sic), M3 5 एव पार्थो (M5 र्थे) — ^{d}) K4 B Da Dn D4-8 मामेवाभ्यहनद्, D1 मामेवाभ्यस्यते, S °वाभ्यपतद् (T2 द्रवद्) (for °वाभ्यसते)

52 For sequence in T2 (cf v l 50) Da1 reads 52 in marg — ^{a}) Ś1 चेष, K1 चै*, K2 D6 T1 G2-4 चैव K4 B Da Dn D4 5 7 8 T G2 4 M transp शक्य and समरे G1 3 समरे जेतु (for शक्य समरे) — ^{b}) G1 3 शक्यो (for जेतु) Ś1 Ko-2 वज्रभृतापि हि, K5 धरा अपि, B4 D4 °भृता ह्यपि, S भृता स्वय — ^{c}) D5 तत्रापि K1 2 D1 वीर (for क्रुद्धो) S समरे क्रुद्धो (for सहिता वीरा) — ^{d}) D3 6 S राक्षसै — ^{e}) K3-5 B Da Dn D1 2 4-8 मा चापि (K3 5 D2 मामेव) (for मा चैव) D3 न च शक्ता विनिर्जेतु, S एष शक्यो रणे जेतु — ^{f}) S मर्त्यैर् (for मर्त्या) K4 B1 3 4 Dn2 D3 4 7 8 T G4 महारथा (T G4 थ), K5 D2 महाबला, B2 Da Dn1 D5 महारणे, G1-3 M महारथै — After 52, S (G1-3 om line 1) ins

478* न चाहमपि शक्तस्तु सर्वैरपि महारथै ।
ऋतेऽर्जुनं सुसक्रुद्धैरेतत्सत्य ब्रवीमि ते ।

[(L 1) M शक्यस्तु (for शक्तस्तु)]

53 Before 53, D6 reads सजय उवाच — ^{a}) S तयो सवदतोरेव (T2 M1-3 5 °व) — ^{b}) K1 फल्गुणो, K2-5 B D (D4 by corr) फाल्गुनो D1 [s]पि (for नि) — ^{d}) T1 G4 विव्याथ

54 ^{a}) B3 S भीष्म (for भूय) — ^{b}) K5 व्रीडमान, T1 G2 4 श्वसमान, G3 स्मयमानम् All MSS (except Ś1 Ko-2 D1) इवाब्रवीत् (for ऽभ्यभाषत) — ^{c}) K3 5 D2 अभिविद्ध, S अर्दितो नि (for अतिविद्ध) K5 D2 सितैर् — ^{d}) K5 Da1 गाजीव K1 Da Dn1 धन्वन, K3 5 D1-3 6 धन्विना — After 54, B1 D5 read 60^{cd}, while Da1 Dn1 read 60^{cdab}

55 D5 om 55, Da1 Dn1 om 55^{ab} — ^{a}) D1 °सम स्पर्शा, D3 समस्पर्शैं — M3 5 om (hapl) 55^{b}–57^{a} — ^{b}) K1 सिताग्रा सप्रवे शिरै (sic), K3 D2 शि(D2 सि)ताग्रास्तिग्मतेजस, K4 B Da2 Dn2 D6-8 अर्जुनेन् शरा युधि, K5 सिताग्रा समतेजस, D1 शिताग्रा सुप्रवेशिता., D3 सिताग्रै सुप्रतेजनै, D4 वज्रवेगा दुरासदा (= 57^{b}), T G M1 2 4 सुपुखा सुप्रतेजना (M1 सुप्रवेजिता, M2 सुवैशिता [submetric], M4 सुप्रवेगिता) — After 55^{ab}, Da2 reads 60^{cdab} —D4 om 55^{c}–56^{b} — ^{c}) K3 5 D1 3 T G M1 2 4 सु (for वि) G2-4 M2 4 अव्य, Ca अव्य (as in text) K4 B Da Dn D6-8 Ca मुक्ता सर्वेऽव्यवच्छिन्ना — ^{d}) Ko 2 न मे, K3 5 B1 D2

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
मुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५६
ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः ।
मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५७
भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः ।
ममाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५८
नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ।
गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९
कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ।
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६०
सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६१ C 6 5633 S 6 119 67 K 6 119 67

नैते (for नेमे) — After 55, K2 reads 57ab, D3, 59ab, T1 G, 58 and 60

56 M3 5 om 56 (cf v l 55) D3 4 om 56ab (for D4, cf v l 55) — a) K0 2 वि(K0 नि)कृत्त माणा, K4 B D5 M1 निकृतमाणा, Da1 Dn1 D6–8 M2 निकृत्तमाना, G3 निकृतनाना T1 G2 4 गात्राणि (for मर्माणि) — b) K0–2 दृढा वारण, B4 वरणभे दिभि — c) Ś1 K0 1 मुसुलानी(K0 न्ये)व, K3 मुशलान्येव, K4 B Da Dn D5–8 मुसला (B3 मलसा Da1 Dn1 D5 6 मुशला) इव, K5 मुशलानीव, T2 °लानिव K5 मा (for मे) D4 मम प्राणानारुजति (= 57c) — d) K2 D3 न मे, K5 नैते (for नेमे) — After 56, T2 reads 60 and G1–3, 61

57 G1–3 om (hapl) 57 M3 5 om 57a (cf v l 55) K2 reads 57ab after 55 — a) K1–3 5 Dn D2 4 6–8 वज्र (for ब्रह्म) — b) K4 B Da2 Dn2 D5 6 वज्रवेग, M2 वेगे S (G1–3 om) दुरावरा (for दुरासदा) — c) D1 आरुजते, D8 (marg sec m as in text) न क्षजति, T1 G4 M निकृतति (for आरुजन्ति) — d) K5 नैते (for नेमे)

58 T1 G read 58 after 55 K4 B Da Dn D3–8 transp 58 and 59 — a) D1 S (except G3) भुजगा G3 सक्रुद्धो — b) K3 लिलिहाना, G2 लेलिह्राणा D2 विषोल्बणै, T1 G4 °ह्रणा — c) K1–4 Da Dn D1 5–8 समा(D1 सम)विशति, K5 D2 विशति मम, D3 T2 M2 मामाविशति, T1 G इमे विशति, M5 ममापि शक्ति (for ममाविशन्ति) — After 58, T1 G read 60

59 G1–3 om 59 K4 B Da Dn D3–8 transp 58 and 59 D3 reads 59ab after 55 — a) T1 G4 °यत्येव K5 मे बाणा, M3 मे बाणान् (for मे प्राणान्) — b) K2 इवोहिता, K5 इवाहवे, T G4 इवागता Ca cites आहिता — c) M1–3 5 सकाशा — d) Da1 न मे (for नेमे)

60 K0 1 4 B2–4 D1 3 7 om (hapl) 60 T1 G read 60 after 56 B1 D5, om 60ab, read 60cd after 54 Ś1 (marg sec m) Da Dn D4 6 8 Cv transp 60ab and 60cd (Da1 Dn1 reading the st after 54 and Da2, after 55ab) — a) Ś1 तुदति K2 भिद्यत, D8 (marg sec m) छिंदति, M भिंदति (for कृन्तन्ति) K5 D2 मर्माणि (for गात्राणि) T G एते (T1 G4 इमे) कृतति (T2 कृदति) गात्राणि — b) Cf B 12 139 89 Ś1 मागमामेघवारिव (sic), K2 माघमा सेगव यथा, K3 Da Dn D2 4 M2 माघमा (Da गमा, Dn1 °गमा)से गवा इव, D6 8 (marg sec m) माघमा सेगवा (D8 orig मा च मा योगवा) इव ❁ Ca मागमा वृश्चिकी प्रोक्ता तदपत्यानि सेगवा । यथा मागमा वृश्चिकी यथा तदपत्यानि सेगवा वृश्चिकीं मातरं कृन्तन्ति । उदरस्थान्यपत्यानि पृष्ठ विदार्य बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ❁ — K3 5 D2 om 60cd — c) K2 इम, Cv as in text — d) D3 न मे ❁ Cd अर्जुनस्य धवलस्य चन्द्रस्येति यावत् । वणन्ति शब्द कुर्वन्ति वणा सलिलानि तेषामिमे विकारा वाणा शरीराणि माघमासे शिशिरर्तुप्रथमभागे गवा सूर्यरश्मीना गायत्रीव गात्राणि शरीरावयवान् कृन्तन्ति छिन्दन्ति । अत्र चेद विवक्षितम् । यथा सूर्यरश्मीना कारणभूताना कार्यरश्मिभिश्चन्द्ररश्मिभिः कर्तनम् । कार्यत्व च रश्मीना सूर्यरश्मीनामेव चन्द्रे अनुप्रवेशात् । तथा द्रोणाद्यध्यापकद्वारेण आहितैरसत्कार्यभूतैरर्जुनबाणैरसत्कार्यभूतैरसन्मर्मणा कारणभूताना छेदनम् । अथ वा । वणन्ति शब्दान्कुर्वन्तीति वाणा पुत्रा । आसेगवौ[वा] कर्कटाना गात्र कृन्तन्ति । माघ मघाभावो यथा भवन्ति[ति] । कर्कटाना मघाभावास्तिर्यक्त्वात् । अर्जुनस्य तु युद्धेनाततायिवधस्य विहितत्वात् । Cv माघमा सेगवा स्वमातृभूता कर्कटीमिव । सेगवा कर्कटीसततिः स्वमातृपृष्ठमेव निर्भिद्य जायत इति प्रसिद्धि ❁

61 G1–3 read 61 after 56 — a) G2 सर्वेपि च T2 मद् (for मे) a — b) D1 जनाधिप (for नराधिपा) — c) D1 एक, M5 वीर (for वीर) K5 गाजीव° — d) B1 जेतु, Da1 जिष्णु, T M2 विष्णु (T2 °ष्णु) (for जिष्णु) — After 61, D1 *repeats* (with v 1) 39

62 Before 62, D6 ins सजय उवाच — a) D1

C 6 5634 B 6 119 67 K 6 119 68 इति ब्रुवञ्शांतनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
सविष्फुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ॥ ६२
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ६३
चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६४
तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमद्दंशितात्मनः ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५
विनद्योच्चैः सिंह इव स्वान्यनीकान्यचोदयत् ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ६६
अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समन्ततः ।
पट्टिशैश्च सनिस्त्रिंशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ॥ ६७
वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः ।
सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ॥ ६८
तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैषिणः ।
तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ६९
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७०
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७१

इत्यब्रवीत्, D8 इति ब्रवन् — b) K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 पाडवान् (for पाण्डवम्) Da Dn1 D5 दिधक्षन्निव पावक — c) Ś1 K0–3 5 D1–3 6 सविस्फुलिं (K3 लिं)गा, T2 सस्फुलिंगा तु M1–3 5 तीक्ष्णाग्रा (for दीप्ताग्रां) K4 B D (except D1–3 6) शक्तिं भीष्म स पार्थाय — d) K4 B D (except D1–3 6) ततश् (for शक्तिं)

63 a) D1 सा तस्य (for तामस्य) K3 5 D2 3 6 निशितैश् (for विशिखैश्) Da Dn1 D1 छिन्ना (for छित्त्वा) — b) Ś1 K0–3 D1 त्रिभिस्, Dn2 तथा, D8 शरैस् (for त्रिधा) Ś1 K0–2 D1 अताडयत् (for अपात) — d) K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 तव (for तत्र)

64 a) K3 5 Da Dn1 D1 2 5 8 चर्म चा(K3 5 वा)दत्त, T2 °मादत्त — b) Some MSS परिस्कृत — c) K3 Da Dn D2 5 T2 M2 4 चान्यतरप्रेप्सुर् (T2 °प्सु), D1 Cc अन्यतर प्रे, D6 चाप्यतरप्रे°, G1–3 चाभ्यतरप्रे — d) Ś1 अग्र, K0–2 अग्र, D3 अर्थे, T1 आस्ये (for अग्रे) K3 5 D1–3 6 जयाय च, T2 जयोथ वा, G1 जयावहा Cc cites जयाय (as in text) Ca as in text

65 a) T2 स तच्च (for तस्य तत्) D1 भीष्मो, D2 3 T1 G4 वर्म, D6 (*sup lin* as in text) कर्म (for चर्म) — b) K1 व्यधमा, K2 व्यदमद् (for व्यधमद्) K0 1 दसितात्मज (K0 न), K3 D2 3 शसितात्मन, K4 B1 2 4 Da Dn D4–8 सायकैस्तथा (Da Dn1 D5 °दा), B3 सायकोत्तमै, S सशितात्मन — d) K3 तदद्भू

66 a) Ś1 K0–2 D1 विनदत, K3 D2 विनद्य(D2 द्य)त, K5 विनाद्यत (for विनद्योच्चै) K0–2 D1 सिंहम् (for सिंह) K4 B Da Dn D4–8 ततो युधिष्ठिरो राजा, D3 धृष्टद्युम्नस्तत क्रुद्ध, T1 G स सिंहवद्विनद्योच्चै, T2 विनद्योच्चै सिंहनाद — b) K1 2 कानि चोदयत्, K3 कान्यचोदयन्, D1 6 °कान्यनोदयत्, D4 7 कान्ययोज(D7 ध)यन् — c) K5 D1 2 अभ्यद्रव(D2 व)त — d) G3 मा च वो, M4 मा वोस्ति T1 G2 4 अद्य वै, T2 अन्वपि (for अण्वपि)

67 a) T2 बाणैर् (for प्रासैर्) — K3 5 D2 om. 67bc — b) Ś1 K0–2 बाणैश्चैव (for बाणौघैश्च) — c) K0 पट्टिसैश्च, S पट्टसैश्च K1 4 B D (except D3, D2 om) सु (for स) — d) K3 5 D2 नाराचैश्च सुशसितै (K5 सशतै, D2 सशितै), K4 B Da Dn D1 3–8 नाराचैश्च तथा शितै (B3 शिला शितै, B4 Da1 D3 तथा सितै), S नानाशस्त्रै (G3 नाशनास्त्रै)स्तथा शितै

68 b) G1 3 M2 तमेवम् B3 अभिविव्यधु — c) T2 सिंहनाद तथा घोष — d) K4 B D (except D1–3 6) अभूत्तदा (for अजायत)

69 a) S पुत्राणा (for पुत्राश्च) — b) K4 B D (except D1–3 6) नेदुर् (for राजन्) S षिणा — c) K4 B D (except D1–3 6) S रक्षत (for वर्तन्त) — d) K5 सिंहनादश्च K4 B D (except D1–3 6) चक्रिरे (for नेदिरे) S कुरव सनृपा रणे

70 a) D3 5 6 तुमल K3 5 D2 तत समभवद्युद्ध

71 a) Da1 D5 गौर, S घोर (for गाङ्ग) Ś1 K0 1 महावर्तो, B2 इवावार्तो, M2 इवावृत्तो (for इवावर्तो) — b) T1 उदये नृप, M1–3 5 उदधेस्तदा

अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत् ।
समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७२
योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७३
ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनंजयः ।
मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ७४
वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ।
पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्रद्रवाम महारणात् ॥ ७५
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७६
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ।
संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ७७
ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः । C 6 5650 B 6 119 84 K 6 119 87

— c) D8 सेनाना D2 5 युद्ध, S (except T2) निघ्न (for युध्य) — d) S युध्य(T2 हन्य)ताम् (for निघ्नताम्)

72 a) K4 B D (except D1–3) असौम्य (for अगम्य) — b) K3 शोणितोक्ता K3 तरंगिणी, K4 5 B D (except D1) S [अ]भवत्तदा (by transp) — c) B4 सम तु (for सम च) M2 समश्च विषमश्चैव — d) K0 न प्राज्ञयत, K2 3 5 D2 5 S न प्रज्ञायत, Dn1 नाप्राज्ञायत

73 a) M यौधानाम् — b) K3 5 D2 M4 transp तस्मिन् and स D6 च (for स) K2 तस्मिन्दशसमेहनि — c) D1 अतिष्ठच्चाहवे, D2 °ष्ठताहवे

74 a) T1 G पार्थ (for तस्मिन्) — b) T1 G तस्मिन् (for पार्थो) K5 B D (except D1 3 6) धनुर्धर (for धनजय) — c) D1 मध्ये च, T G M4 मध्ये तु (for मध्येन) D3 सेनाना — After 74, S ins

479* तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवाना पराक्रमम् ।
द्रावयामासुरिषुभि सर्वान्भीष्मपदानुगान् ।

[(L 1) T2 G2 3 M5 अपश्याम]

75 a) T2 भीतात् — b) K1 धनजय, Da1 धनवशात् — After 75^{ab}, T2 G4 read lines 3–5 of 480* T1 G4 om (hapl) 75^{cd}. — c) K0–2 D1 2 छिद्य°, K3 5 D2 3 S (T1 G4 om) भिद्य (for पीड्य) D3 सितैर् (for शितै) D3 6 T2 M1–4 बाणै, B2 अस्त्रै (for शस्त्रै) — d) K3 D2 प्राद्रुताम, K4 B Da Dn D3–8 T2 G1 M2 4 प्राद्रवाम, D1 अर्द्यमाना K3 D2 6 रणात्तदा, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 S (T1 G4 om) रणे तदा, D3 रणातत (for महारणात्) K5 प्रद्रुता महतो रणात्

76 = 6. 102. 7^{abcd} 76^{ab} = 6 18 13^{cd} — a) D2 सिंधवा (for कितवा) K1 प्राश्या (sic) — b) Ś1 D8 °मानवा, K1 प्रतीशोदीच्य, K8 D5 प्रती(D5 °ति)च्योदिच्य, T2 प्रदीच्योदीच्य — T2 G1–3 (G1 3 om from the post half of line 4 up to 77^{a}) M1 4 ins after 76^{ab} T1 G4 (both om 75^{cd} and lines 1–2) ins after 75^{ab}

480* पाण्डवै पञ्चभि सार्धं सात्यकेन च धन्विना ।
धृष्टद्युम्नमुखै सर्वै पाञ्चालैश्च समन्तत ।
भिद्यमाना शरैस्तीक्ष्णै सर्वे कार्ष्णिपुरोगमै ।
द्रोणद्रौणिकृपै सार्धं सर्वे शल्यकृपादय ।
तावका समरे राजञ्जहुर्भीष्म महामृधे । [5]

[(L 1) G2 सात्विकेन, M1 4 सत्यकेन — (L 3) M1 4 सर्वैं (for सर्वे) G1 पुरोगमा — (L 4) T2 G1 द्रोणद्रोणि, G3 द्रोणद्रौणिस् G1–3 त्रिगर्ताश्च (for -कृपै सार्धं) — (L 5) M1 महारणे (for महामृधे)]

— After 480*, T2 G2 M1. 4 *repeat* 76^{ab} 76^{cd} = 6 18 12^{cd} — c) D5 अभिषाहा, T2 M2 अभीषहा K3 सूरसेना — d) = 6 47 14^{b} Ś1 K0 D4 7 शिवयो, D2 शबयो K4 B (except B1) Dn2 D1 4 6–8 वशातय

77 G1 3 om 77^{a} (cf v l 76) — a) K0 2 मा(K0 सा)ल्वाश्रयास्, K5 शाल्वमेयस्, D2 T2 शा(T2 सा)ल्वेयाश्च, D3 शाल्वास्तत्रास्, T1 G4 शाल्वा शूरास्, G2 M साल्वाश्रयास् (for शाल्वा°) B4 शाल्वास्त्रिगर्ताश्चाबष्ठा — b) B4 शकाश्च, Da2 Dn1 आबष्ठा° K3 B4 D (except D1) कैकयै, G1 3 मालवै° — c) K4 B Da Dn D4 5 7 8 सर्व ए(B1 सर्वत्र)ते महात्मान — d) D3 व्रणतापिता, T G2 4 M2 प्राणपीडिता — e) T2 समरे (for संग्रामे) K3 5 D1–3 6 प्राजहुर्, B1 Da Dn1 D5 T2 G1 3 M Ca प्रजहुर्, T1 G2 4 विजहुर् (for न जहुर्) — f) K3 5 D2 3 6 T1 G4 व(K5 बा)ध्यमाना, D1 G1–3 युध्यमाना

78 a) K3 तमेव — c) Ś1 K0–2 परिवार्यै, D2 परिपाल्य, S परि(G3 री)ता(T2 °त)प्य (for परिकाल्य) T1 G4 कुरुश्रेष्ठ (for कुरून्सर्वान्) — d)

C 6 5641 B 6 119 64 K 6 119 67 परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ७८
निपातयत गृह्णीत विध्यताथ च कर्षत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ७९
अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ॥ ८०
एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ८१
हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः ।
पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ८२
तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ८३
स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ॥ ८४
शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम् ।
रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ८५
अभ्यवर्षत पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ॥ ८६
संज्ञां चैवालभद्वीरः कालं संचिन्त्य भारत ।

D8 किरत् T2 पाडवेष्वास्त्वयोधयन्

79 a) K2 निपातयद्यद् (for निपातयत) — b) K3 5 D2 यु(K5 D2 व)ध्यताभिनिकृतत, K4 B Da Dn D4-8 यु(B1 Da Dn1 D5 वि)ध्यध्वमवकृतत, D1 बध्यतैवावकृतत (corrupt), D3 T1 G यु(D8 वि)ध्यताव (G2 वि)चकर्तत (G3 °र्तं च), T2 विविध्यत च कृतत, M1-3 5 वध्यत ह्यप(M2 °व)कृतत, M4 विध्यता थावकृतत — c) Some MSS तुमल

80 a) D1 च (for त) K1 अभिहत्य शरै राजन्, K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 निहत्य समरे राजन्, K3 5 D2 विभिन्नस्य शरैर्घोरै, D3 विभिन्न शरसघैश्च, D6 विभिन्न स शरौघैश्च, S शरौघैरभिवृ(T2 °पि वि)ष्टस्य — D4 om 80c-81b — c) K3 तत्र (for तस्य) D1 अनाभिन्न, S अनिर्भिण्ण — d) K3 4 B D (D4 om) T1 G M गात्रे ह्य(D1 8 त्र ह्य, D2 °त्रम)गुल मतर (D1 मप्यपि), K5 गात्र ह्यगुलमात्रत, T2 गात्रे ष्वतरमगुलिं Cc cites अतर

81 D4 om 81ab (cf v l 80) — a) Ś1 D3 एव विभोस्, K0-2 एव वै भोस्, K4 B Da Dn D5-8 एवभूतस्, D2 एवविधस्, M1 2 5 एव हि भो — b) D2 च (for वि) — c) D8 सिताग्रै K2-4 B D (D4 before corr) G2 फाल्गुनेनाजौ, M5 फल्गु नेराजौ — d) K5 प्राक्शरान्, D2 प्राक्शरा Da1 D2 प्रपतद् — D5 om 81c-82b — e) Ś1 K0 1 D1 किंचिच्छिष्टे, K2 °च्छेष्टे (sic), Cc च्छेष

82 D5 om 82ab (cf v l 81) — b) D3 भुवि राज्ञा (for पार्थिवाना) B4 Dn2 D4 6-8 भारत (for सर्वश) — c) Ś1 K1 2 तदा (for रथाद्) — d) K2 च, G1 स (for सु) K3 4 B D (except Dn2 D1 8) T1 G4 सुमहास्वन

83 a) K4 B D (except D1-3) M2 सपततम् — b) T1 G2 4 भारताना, T2 G1 3 M भरताना (for महात्मान) — Da Dn1 D5 om 83cd — d) D3 च (for न) D2 M2 प्रापतन्हृदयानि व (M2 निल)

84 b) B4 Dn2 D4-8 वसुधा सम(B4 Dn2 सप्र) कपयन् — d) D1 देह, Cc केतु (as in text) K5 D2 °महीभृता (for धनुष्मताम्) — e) K1 धरणी, D3 स भूमिं K2 5 नास्पृश(K5 श)श्चापि, K4 B Da Dn D4 5 7 8 न स (B1 तु न) पस्पर्श — f) K3 समाहित, K5 Dn2 D4 6-8 वृत, D3 °र्चित D1 शरसघा समतत

85 a) Ś1 K0-2 महात्मान, D3 S (except T2) महेष्वास — b) D3 S शयान (T2 °न) पुरुषर्षभ (T2 °भ) — c) Da Dn1 D5 निपतित, D2 प्रपतिन Ś1 K0-2 5 चैव, D2 सर्वं, S भीष्म (for चैन) — d) K2 दिव्याभाव, D1 दिव्या भावा, Cc दिव्यो भाव (as in text) D8 समादिशत्, G2 स्वमाविशत्, M1 3 5 समस्पृशत्

86 a) K4 5 B Dn2 D2-4 6 7 S (except G2) अभ्यवर्षच्च — b) K5 D2 T2 प्रकपत K3 स प्राकपत मेदिनी — c) K3 Da1 D3 पतत्, D1 एतत् (for पतन्) K5 प्रपतन् (for पतन्स) K3 Dn1 स, Da1 च (for स) D8 वापि (for चापि) K2 यतन सदृशे चापि (sic), D2 पतन्दृष्ट्वाश्चापि — d) K0 खचित च (sic), K3-5 B D S दक्षिणेन (for खर्वित च).

87 a) K2 सज्ञा K4 B Da Dn D1 4-8 M चो-

अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ॥ ८७
कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ८८
स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि हि भूतले ।
उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ८९
तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ।
महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९०
ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ।
आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ९१

ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।
अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ९२
ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ९३
इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
भीष्म एव महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥ ९४
इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम् ।
संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ ९५
तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथंचन ।
दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ९६
गमिष्याम्मि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् । C 6 5971 B 6 119 105 K 6 119 108

पालभद् D_2 सज्ञा चैवाप्य बलवत् —[b]) M_4 काले, C_c काल (as in text) K_2 सचिन्त्य —[c]) D_8 अतरीक्षे —[d]) K_3 $B_{1\ 3}$ D दिव्या वाच K_4 $B_{2\ 4}$ दिव्यदुदुभिनिस्वन, S (except T_2) दिव्या($G_{1\ 3}$ देवा) ना च शुभा गिर (M शुभ वच)

88 [a]) D_1 एष्यति (for महात्मा) —[c]) D_1 अल, T G काल, $C_{a\ c}$ काल (as in text) K_3 T_2 नर व्याघ्र, $M_{1-3\ 5}$ महाप्राज्ञ —[d]) T_1 G_4 पतितो (for सप्राप्ते) C_v सस्थितो दक्षिणायने

89 [a]) D_1 कृष्ण सस्मर (for स्थितोऽस्मीति च) T_2 गागेय (for °यस्) —[c]) S धारयिष्याम्यह प्राणान् —[d]) $K_{3\ 4}$ B Da Dn D_{3-8} S महीतले, D_1 स भूतले (for हि भूतले) D_2 पतितो धरणीतले —[e]) $D_{2\ 5}$ उत्तरायनम् Da_1 Dn_1 अन्विच्छद् —[f]) T_1 G सुगतिप्रतिकाक्षया

90 [a]) G_2 आदाय (for आज्ञाय)

91 [a]) K_3 तत्र, K_4 B_{1-3} तेथ, Da Dn_1 ते च, D_5 तेन (for तत) D_1 समागता, D_3 T_2 $G_{1\ 3}$ M सपतिता, D_6 सपातितो, T_1 G_4 त प्रति ते, G_2 तं पतित, C_c सपातिनो (as in text) —[b]) S त्वर माणा महौजस ($G_{1\ 3}$ °णा समतत) —[c]) K_0 स हितान्, D_2 T_1 G_4 सहसा (for सहिता) K_0 प्रष्टु, K_2 पृष्ट, G_3 द्रष्टि, $M_{1\ 3-5}$ तत्र, M_2 पुत्र (for द्रष्टु) — K_2 om 91[d]–93[c] —[d]) $M_{1-3\ 5}$ द्रष्टु (for भीष्म) —[e]) K_5 तत्र $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3}$ कुरुश्रेष्ठ (K_3 °ष्ठ), B_1 नरव्याघ्र —[f]) K_5 D_2 भीष्म कुरुपितामह (= 89[f])

92 K_2 om 92 cf v l 91) —[a]) D_2 तत्र (for ते तु) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ D_3 समागम्य, G_1 तमासाद्य —[b]) K_4 B D (except $D_{2\ 3}$) ऋषयो (for मुनयो) —[c]) K_3 अपश्यत्, Dn_2 T_2 अपश्य —[d]) = 91[d] $K_{3\ 4}$ B D (except D_{1-3}) कुलोद्वह (for पितामहम्)

93 K_2 om 93[abc] (cf v l 91) —[a]) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_2 तु, T_1 तु (sic) (for त) D_3 महाबुद्धिं, T_2 °त्मान —[b]) $Ś_1$ कृत्वा चाति, $K_{0\ 1}$ त्वा चाभि, D_3 कृत्वा चैव, S परिवृत्य —[d]) D_1 दिवाकरे (for च भास्करम्)

94 [b]) $G_{1\ 2}$ (sup lin) $_3$ यास्यामेति (for प्राहुस्तत्र) —[c]) $K_{2\ 4}$ B D (except D_{1-3}) कथ, K_3 एष (for एव) $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ [अ]सौ, D_3 वै (for सन्) S अय भीष्मो महाबुद्धि (T_2 बाहु) —[d]) K_0 सस्थिता, K_3 सस्थातो, S सस्थितो, C_c °स्थाता (as in text)

95 D_1 reads 95[ab] after 100 —[a]) K_1 प्रास्थिता, K_4 B D (except $D_{2\ 3\ 6}$) प्रस्थिता, S प्राद्रवन् $K_{1\ 4}$ B D (except $D_{2\ 3\ 6}$) S हसा (for हसान्) —[b]) D_4 दक्षिणाभिमतो दिश —[c]) D_2 स प्रेक्ष्य $M_{1-3\ 5}$ च (for वै) T_2 बुद्धिं $Ś_1$ K_{0-2} सप्रेक्ष्यैव च बर्हाणि —[d]) D_6 महारथ, T_2 तु भारत

96 M om 96[ab] —[a]) T_1 G ततोब्र° (for तानब्र°) —[b]) T_1 G_4 द्रास्ये (for गन्ता) —[c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Da_1 D_3 दक्षिणावृत, $K_{3\ 5}$ D_2 °श्रित (K_5 °तम्); Dn_2 $D_{4\ 6\ 8}$ $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 2\ 5}$ °वर्ते, D_1 °यन (for °वृत्त) K_0 D_2 T_1 G_4 आदित्य, K_3 आदित्यो, K_5 आश्रित्य

C 6 5672 B 6 119 105 K 6 119 108

उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ९७
धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम् ।
तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ९८
यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ।
छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ९९
धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः ॥ १००
एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०१
तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १०२
नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः ॥ १०३
दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०४
अवध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।

— Ś1 K3 om (hapl) 96^{d}–97^{c} — ^{d}) D1 एतन्मे नैव रोचते

97 Ś1 K3 om 97^{abc} (cf v l 96) — ^{b}) K5 आसीद्यत्र, D2 (m as in text) आसीच्चात्र, D3 (before corr as in text) आसाद्यन्मे — ^{c}) K1 उदयावृत, K4 B1–3 Dn2 D4 6–8 उदगायन, D1 दित्य, D2 3 °वृत, T2 उत्तरावृत्त, G1 3 उदगावर्त T2 आदित्यो — ^{d}) K1 हस, M1–3 5 हसान् K2 साम्य (for सत्य) S (except T2) इति वचोब्रवीत् (for सत्य ब्रवीमि व)

98 ^{a}) T2 प्राणानि — K3 om (hapl) 98^{b}–100^{a} — ^{b}) B2 काम्यया — ^{c}) Ś1 °भूता, all comm भूत (as in text) K5 ऐश्वर्यप्राणभूताना, S प्राणाना च समुत्सर्गं (M1 3 4 र्गे) — ^{d}) Ś1 K2 4 B D (except D1–3) उत्सर्गौ K4 B D4 6–8 हि यतो, K5 D2 नियमे (for नियतो) K4 B Da Dn D3–8 मम, K5 D2 तथा (for ह्यहम्) S ऐश्वर्यं नियत मम — T2 M om 98^{ef} — ^{e}) D3 6 इत्थ (for तस्मात्) — ^{f}) K5 Dn1 D2 °यन, G1–3 उदगा(G3 या)यनात्

99 K3 om 99 (cf v l 98) — ^{a}) G2 य च G3 वर, M5 वचो (for वरो) — ^{cd}) K5 छादतो, Cc छन्दतो (as in text) Ś1 इत्येव B1 4 Da Dn1 D1–3 5 वचस् (for वरस्) B1 तदा S छदतस्ते भवेन्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे (T2 M1 [sup lin] 2 3 5 ते, G1 3 वै)

100 K3 om 100^{a} (cf v l 98) K1 om 100 T2 M om 100^{ab} — ^{a}) D1 मोच (for धार°) Cc तत (as in text) K5 D2 7 धारयिष्याम्यह (D7 त) प्राणान् — ^{b}) D2 6 नियमे (for नियते) K5 D2 तथा (for सति) — ^{c}) Da1 त (for तास्) K3 5 D2 3 6 तथा (for तदा) S इत्युक्तास्ते गता (G1 तदा) हसा — ^{d}) K2 4 5 B D (except D1 3) स शेते (for अशेत) K2 शरस्वल्पग, Da1 °तल्पगान् — After 100, D1 reads 95^{ab}

101 D1 om from 101^{b} up to 6 115 10^{c} — ^{c}) D3 सृजयैश्चैव — ^{d}) K3 5 D2 3 6 सिंहनादान्

102 D1 om 102 (cf v l 101) — ^{a}) S (except T2) लोककाते (for महासत्त्वे) — ^{b}) Cf 6 115 14^{b}, 42^{b} K3 D2 3 6 T1 G2 4 भारताना K3 च मध्यपे, K4 5 B Da Dn D2 4–8 T1 G पितामहे, D3 मवद्यपे, M1 3 अमद्यवे, M2 अमद्यमे, M4 5 अमद्यपे (for अमध्यमे) — ^{c}) K2 कश्चित् (for किंचित्) Ś1 प्रतिपद्यत, D4 प्रत्यविंद्यत, D5 तमपद्यत — ^{d}) B1 सुतास्ते T1 G पुत्रास्तव विशा पते — ^{e}) K2 स मोहश्, G2 समोह, M3 5 समोदश् S1 K0–2 चापि (for चैव) G1 3 तत समोहन चैव — ^{f}) G3 सभ° (for अभ)

103 D1 om 103 (cf v l 101) — ^{a}) K4 B D (except D2 3 6, D1 om) कृप (for नृपा) — ^{b}) Some MSS निश्वस्य K0 रुरुधुस् (for °दुस्) M2 तदा — ^{c}) D5 विषादाचरित कालम् — ^{d}) D2 G3 अतिष्ठद्, M2 व्यतिष्ठद् D8 अतिष्ठत गतेंद्रिया, T2 तिष्ठन्विगलितेद्रिया

104 D1 om 104^{a} (cf v l 101) T2 om 104–105 — ^{a}) Da D5 महातेजा (for राज) S (T2 om) दीर्घं च काल (G3 दिष्ट च काल, M1–3 5 दीर्घकाल च) ध्यायतो — ^{b}) K5 पक्षे (for युद्धे) K5 प्रदधिरे (hypermetric), S (T2 om) दध्रिरे — ^{c}) K3 Da1 Dn D2 6–8 Cd उरु(D2 रुज, D6 कुरु) ग्राह, S (T2 om) ऊरुस्तभ, D3 ऊरुग्राहा — ^{d}) B1 Da D5 नाभ्यवर्तंत B1 सयुगे

अभावः सुमहान्राजन्कुरूनागादतन्द्रितः ॥ १०५
हतप्रवीराश्च वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १०६
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम् ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्शूराः परिघबाहवः ।
सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०७
ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः ।
आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च ॥ १०८
सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते ।
संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ १०९
प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ।
क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ११०
ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ।
भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ १११
महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
जपञ्शांतनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ११२ C 6 5586 B 6 119 122 K 6 119 125

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्याय. ॥ ११४ ॥

105 D1 T2 om 105 (cf v l 101, 104) — a) K4 B D (except D2 3 6, D1 om) शातनो (for श°) — After 105ab, T1 G ins

481* दु खार्तास्ते तदा राजन्कुरूणा पतयोऽभवन् ।

— c) Ś1 अभाव, T1 G4 विमोह, G1 3 अभवत् K3-5 B D (except D3, D1 om) S (T2 om) सहसा (for सुमहान्) — d) K3 4 B D (D1 om) कुरुराजस्य (K3 D2 3 कुरूनागाद) तर्कित (Da1 तर्कयत्), S (T2 om) कुरूणामभवत्त (G1 णामभवस्त, G3 °णा समवत्त) दा Cc cites तर्कित, Cd अतर्कित

106 D1 om 106 (cf v l 101) — a) K1 2 4 B2-4 D (except D2 3, D1 om) तु (for च) S वित्रस्ता (for च वय) — b) K3 Dn1 D8 निकृताश्च S निशि (G3 कृ) तै, D6 च सितै (for च शितै) K5 शनै शनै — c) K2 नाभ्यजानीमो, D5 नाभिजानानि, G1 3 °जानतो — d) T2 निकृता (for निर्जिता)

107 D1 om 107 (cf v l 101) — a) K4 B Dn2 D4-8 M1-3 5 पाडवाश्च, T2 °वास्तु K1 जये — b) Cc परा गतिम् (as in text) S प्रहृष्टमनसोभवन् (M1 inf lin °त्), Cd परत्र च परा गति — c) Ś1 महाशखा, Da Dn1 D3 4 S (except G1) सुदा शखान् — d) Ś1 K1 2 हृ (K1 इ) ष्टा (for शूरा) — e) D8 सोमकाश्च K0-3 5 D (D1 om) S स पाचाला — f) K0 2 D2 T G4 M1 5 प्रहृष्यत (D2 ते), K1 प्राहृष्यत K3 D2 G3 जनेश्वरा, Da1 °श्वर

108 D1 om 108 (cf v l 101) — a) B1 °सहस्रे च — b) K0 2 B1 3 D6 नदत्सु च, K4 B2 Dn2 D4 7 8 नदत्सु स, S प्रगदत्सु (T2 °द सु) — c) D8 स्फोटयामास च भृश — d) K4 B2 4 Dn D4 6-8 S ननाद, B1 3 Da D3 5 ननर्द (for ननर्त)

109 D1 om 109 (cf v l 101) — a) D2 चैव, D3 राजन्, S मध्ये (for चापि) — b) K2 D2 च निपातिते, K4 B Da Dn D4 5 7 8 निहते (D5 °तो) विभो (B2 युधि, Da विभौ, D4 सति) — c) K3 धीरा (for वीरा) — d) K3 प्राध्मायत, T1 G2 4 M1-3 5 प्रधावत, T2 G1 3 M1 (inf lin) प्रध्यायत (G3 त), M4 प्राध्यायत

110 D1 om 110 (cf v l 101) — a) K2 D4 6 आक्रोशन् K3 5 Da Dn1 D2 3 5 प्रारुदश्चान्ये (D3 श्चैव), K4 B Dn2 D4 6-8 प्राद्रवश्चान्ये, T G M4 विप्रमूढाश्च, M1-3 5 च विमूढाश्च — b) K0 1 होम (sic), G3 मोहात् T1 G4 तदापरे — T2 om (hapl) 110c-111d — c) K1 वत्र, K2 छत्र, K5 क्षात्रैश्, D2 क्षात्र K5 विनिंदत, D2 विनदत, D3 व्यनिंदत, D6 [ऽ]भ्यनदत S (T2 om) क्षुद्रा (G3 द्रा) श्चैके विनिंदति (M1 [sup lin] 2 3 5 तो) — d) K0 चैको, K3-5 B D (D1 om) चान्ये (for चैके) G1 3 ह्यपूज (for ऽभ्यपूज°)

111 D1 T2 om 111 (cf v l 101, 110) — b) K3 D3 प्रशसुर्, D2 प्रशसन्सु — c) K3 D2 T1 G2 4 M2 भारताना D5 त्रयो, M2 तु ये (for च ये) K2 D3 पूर्वं (for पूर्वे) — d) K1 ते चैव, T1 G2 1 तथै (G2 °वै) व, G1 M1 3-5 ते चैव

112 D1 om 112 (cf v l 101) — a) B1 3 अथोपनिषद, D2 महौप, T2 M4 सागोप°, M2 महोपनिषदश्, Cd महोपनिषद (as in text) K3 5 D2 3 चापि (for चैव) — c) K2 जल्प, M1 3 5 स्वपन्;

११५

C 6 5669 B 6 120 1 K 6 120 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १
तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।
न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे ॥ २
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।
यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स यः पुरा ॥ ५
यदद्य निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता ।

M4 शिश्ये, Cc जपन् (as in text) K3 S भीष्म (for धीमान्) — [d]) Da1 D5 कालाकाङ्क्षि, T G4 कालकाक्षी D6 स्थिरो, T1 G4 ततो M वसूनामष्ट मो वसु

Colophon om in D1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 mention only दशम युद्धदिवस, K3 5 T2 दशमेहनि, B3 दशमेह्नि भीष्म निपातन, D2 दशमे, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दश मेह्निके — *Adhy name* D6 भीष्मपतन, T2 G1-3 (G2 with prefixed श्री) M1-3 5 भीष्मनि(T2 M2 om नि)पात — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn2 113, Da2 (*sec m*) 77, D6 114 (as in text), T1 G 115, T2 M1 2 116, M3 4 117, M5 118 — *Śloka no* Dn2 121, D5 120

115

1 D1 om 1-10[c] (cf v 1 6 114 101) — [a]) Ś1 कथमास्तस्तदा, K3 °मासस्ततो, T2 G1 2 मास स्तथा M1 3-5 यौधा — [b]) T2 विना भीष्मेण, G4 भीष्मेण सह (for हीना भीष्मेण) K3 D2 स्युगे K5 हीना भीष्मे महाबले — [d]) S कौमारब्रह्मचारिणा

2 D1 om 2 (cf v 1 1) — [a]) G2 M1 3 5 तदेव, M4 तथैव (for तदैव) — [b]) K4 B Da Dn D4-8 पाडवै (for पार्थिवान्) — [c]) K5 D2 नाप्राह रन्, D5 T2 न प्रहार (for न प्राहरद्) T1 G2 4 यथा, G1 3 तदा (for यदा) — [d]) K5 घृणत्वाद्, T2 G4 M2 5 घृणी च, G1-3 घृणीवान् (for घृणित्वाद्) K4 B Da Dn D4-8 द्रुपदात्मज

3 D1 om 3 (cf v 1 1) — [a]) Ś1 अत्रो (sic), K0 2 5 D2 अतो, K3 D3 S इतो (T2 इद) (for ततो) Da1 ततो दु खेतर मन्य (sic) — [cd]) K2 यद्यद्य, K3 5 अद्येह, K4 B1-3 Da Dn D4-8 अद्याह, B4 यदह, D2 अद्य त, D3 यथेह; S अद्यैव (T2 M4 अद्य यत्) (for यदद्य) T1 G transp पितर and निहत K4 B D (except D2 3, D1 om) स सुदुर्मति (for मम दुर्मते)

4 Cf 6 15 53 D1 om 4 (cf v 1 1) — [b]) K3 5 D2 हृदय सुदृढ मम (D2 मत) — Ś1 K0-2 read 4[cd] after 5 — [c]) Ś1 K0-2 5 त, G3 [अ]पि (for वि) — [d]) G3 शततो (for धा) K2 न च (for यन्न) G1 दीर्यत (for ते)

5 D1 om 5 (cf v 1 1) K3-5 B D (D1 om) T2 transp 5 and 6 — [a]) Ś1 K0 1 हृष्यामि, B4 मृष्याम (for मृष्यामि) — [b]) B4 इति (for हत) — [c]) G1 3 अहतो (for न हतो) — [d]) K2 दिव्यौस्त्रै (sic), T1 G4 दिव्यै शस्त्रै (for दिव्यैरस्त्रै) K2 4 B Da Dn D4-8 अथ, D3 M4 च य, T1 G तु य, T2 स यत्, M2 स्वक (for स य) — After 5, Ś1 K0-2 read 4[cd], while K4 B Da Dn D4-8 ins

482* स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

6 D1 M om 6 (for D1, cf v 1 1) K3-5 B D (D1 om) T2 transp 5 and 6 — [a]) K4 B Da2 Dn2 D4 6-8 यदन्यन् (Da2 न्य) (for यदद्य) G2 निहतान् (for निहतेन) K1 यदद्य निहतेजानौ (by metathesis), G1 3 स त्वद्य निहतश्चाजौ — [b]) G1 3 भीष्मस्तु (for भीष्मेण) — [c]) K3-5 B D (D1 om) T2 कुरु (for नर) — [d]) D5 तस्मै (for तन्मे) K4 B D (except D2 3, D1 om) सुव्रत (for संजय)

चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ।
पाञ्चालानां ददद्धर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ७
स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ।
भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ॥ ८
हा हेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ।
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिक्षये ॥ ९
उभयोः सेनयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ।
भीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ।
कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ १०
खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा ।
ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ ११
अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः ।
इत्यभाषन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् ॥ १२
अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ।
ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १३
इति स्म शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम् । C 6 5703 B 6 120 15 K 6 120 15

---

7 D1 om 7 (cf v l 1) K3 T2 om the ref — a) T2 स शेते (for सायाह्ने) K1 नापतद्, K2 G3 निपतद्, K4 B Da Dn D4–7 T2 निहतो, K5 नापतन्, D8 निहते (for न्यपतद्) — Dn2 om 7^{c}–8^{b} — c) K4 B1–3 Da Dn1 D5 S पाचाला न्हर्षयं(Da1 °यां, T2 न्प्रेषय)श्चैव, B4 D3 4 6–8 पा(D4 6 प)चालाना ददौ (D3 दधन्) हर्षं — d) K3–5 B Da Dn1 D2–8 भीष्म कुरुपितामह (Da1 °मह)

8 D1 om 8 (cf v l 1), Dn2 om 8^{ab} (cf v l 7) — a) B1 3 Da D5 अशेत (for स शेते) — b) S1 K1 मेदिनी (for नीम्) Ś1 K0–2 सस्पृशस् (for अस्पृशस्) — Before 8^{cd}, T2 ins सजय — c) T2 M2 भीष्मे (for भीष्मो) K4 B Da Dn D4–8 भीष्मे रथात्प्रपतिते, D3 रथात्प्रपतितो भीष्म — d) K3 विच्युतो, K4 B Da Dn D4 6–8 प्रच्युते, D5 प्रमुच्य (for प्रच्युतो) Da Dn2 D5 धरणीतल S प्रच्छन्नो (T1 G2–4 सछिन्नो, G1 सछन्नो) बहुभि शरै

9 D1 om 9 (cf v l 1) — a) G1–3 हते तु, M2 ह हेति K3 5 D2 3 6 8 तुमल (for तुमुल) — b) T1 G समजायत (for पद्यत) — c) Da1 D5 T2 समावृक्षे, Ca c d सीमावृक्षे (as in text) — d) K3–5 B D (D1 om) समिर्ति(Da1 त्य)जये (D3 °जय), T2 M समितिध्वजे (for तिक्षये)

10 D1 om 10^{abc} (cf v l 1) — a) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 सेनयोरुभयो (by transp) — b) K3 5 D2 सुमहद् (for क्षत्रियान्) G2 क्षत्रिया भयमाविशन्, Cap सहृद्भयमुपाविशत् — c) M4 भीष्म निपतित दृष्ट्वा — d) K5 D2 M4 विकीर्ण° (for विशीर्ण°) — e) K2 कुरुव, K3 उरव (for कुरव) S पर्यतप्यत, Ca वर्तन्त (as in text) — f) D5 खाण्डवाश्च (for पाण्डवाश्च)

11 D2 reads 11^{ab} in marg (*sec m*) — a) K4 B2–4 Da Dn1 D5 ख तम सवृत ह्यासीन्, B1 Dn2 D4 7 8 ख तम सवृतमभून् — b) K0 भानुगत K4 B Da Dn D4–8 आसीद्भानुर्गतप्रभ — After 11^{ab}, D2 ins

483* कुरुपाण्डवयोश्छत्रे आधारे च धनुष्मताम् ।

— c) D3 भूतानि, Cc ररास (as in text) T2 सर्वा (for चैव)

12 a) D3 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — b) Ś1 K0 1 त्वय, K2 त्वयि, K4 B Da Dn D4–8 ह्यय, K5 D2 चाय, T G M1 (orig) 4 सदा, M1 (*sup lin*) 2 3 5 सता (for अय) K5 गर्ति, B1 2 Dn2 D4 8 वर, D2 पति (for गति) — c) D2 G3 M1 (*sup lin*) 3 5 °भाषत (for °भाषन्त) D3 समरे (for भूतानि) — d) K3 शयने, D2 शयाने (for न) K3 D2 भरतर्षभे, K4 B Da Dn D1 3–5 7 8 T G2–4 M4 पुरुषर्षभ

13 a) T2 आस्थाय (for आज्ञाय) — b) Dn1 कामार्थं K4 B Da2 Dn D7 8 शातनु (for शतनु) — d) Ś1 K1 2 G2 पुरुषर्षभ, K4 B Da Dn1 D2 5 T G1 3 4 M4 भरतर्षभ (T G4 °भ) (for पुरुषर्षभ)

14 T2 M om 14^{ab} — a) D2 शरतल्पस्थे — b) = 42^{b}, cf 6 114 102^{b} K0 2 T1 G2 4 भारतानाम् (for भरतानाम्) K3 अपद्यप, K4 B Da Dn D4–8 महत्तम (B1 त्तर), D2 विभूषणे, D3 असद्यप, D1 T1 G पितामह (for अमध्यमम्) — c) K3 5 D2 3 पर्यभाषत (K3 °ते), K4 B1 3 4 Dn2 D4

C 6 5704 B 6 120 15 K 6 120 15 ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४
हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव च भारत ॥ १५
विवर्णवदनाश्चासन्गतश्रीकाश्च भारत ।
अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ १६
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १७
भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम् ।
आक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ १८
निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान् ।
संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १९
कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ।
तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २०
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् ॥ २१
भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।

त्वभ्यभाषत, B2 Da Dn1 D5–8 S प्रत्यभाषत (Da1 °त), D1 पर्यधावत (for °वन्त) — d) G2 मुनय (for सहिता) D2 सर्वचारणै

15 a) K0 2 शेते (for हते) — b) D8 T1 G2 4 भारताना (for भर) — c) G3 कश्चित् (for किंचित्) — d) K3 विशा पते, K4 5 B D हि (K5 D1 2 च, D8 तु) मारिष (for च भारत)

16 a) K4 B4 Da Dn2 D4 5 7 8 G3 विषण्ण (for विवर्ण) D1 सर्वे (for चासन्) — b) K4 B4 Da Dn D4–8 G3 M4 हतश्रीकाश्च, T2 गतश्रीकाश्च D1 कांतिहीना विशा पते — c) D8 अतिष्ठद्, T2 भवति (for अतिष्ठन्) S (except G1 M5) व्रीळिताश्च Ca cites व्रीडिता D8 चैव K3 5 D2 आसन्सुव्रीडिताश्चैव — d) K5 वज्रायुक्ता (sic), Dn2 D4 (before corr) 7 8 क्रियायु(D7 मु)क्ता, D2 लज्जायुक्ता, D5 ह्रिया मुक्ता, G3 श्रिया युक्ता K3 5 D2 अधो, D3 त्वधो°, T2 [अ]भ्यधो° (for ह्यधो)

17 a) K5 D2 तु (for च) D6 om from जय up to तूर्य (in 18a) T2 लब्धा (for लब्ध्वा) — c) K1 महाशख, S (except G2) मुदा शङ्खान् (T2 M युक्ता) — d) K2 5 D1–3 7 हेमजालपरिष्कृतान्, K4 B1–3 Da Dn1 D5 विभूषितान्, S शखान् (T1 G तस) हेमपरिष्कृतान्

18 D6 om up to भृश तूर्य (cf v l 17) — a) K4 B4 हृष्टास्, Dn2 हृष्यत्, D4 हृष्यस्, D7 हृष्ट, D8 हृष्ट (for भृश) B1 D2 -सहस्रेषु, D1 निनादस्तु (for निनादेषु) K3 शखतूर्यसहस्रेषु, Da Dn1 D5 हृष्ट (Da1 D5 °ष्ट) तूर्यनिनादैश्च — b) D3 भिन्न, T1 G वर्तं (for वाद्य°) K3 वा पुन, K5 D2 3 6 G3 M1–3 5 भारत, T2 चानघा (for चानघ) — c) D2 अपश्यामो K4 B D (except D1–3 6) महाराज (for रणे राजन्) — d) K5 D2 महारथ (for °बलम्) — e) K1 D5 आक्रीडमाना (D5 °यान), Dn2 D4 6–8 विक्रीडयान — f) K3 D1 S (except G1) वृत (for युतम्) K5 D2 हर्षेणोत्फुल्ललोचन

19 a) K3 4 B D (except D1) G1 तरसा (for समरे) K4 B Da Dn D4–8 G1 शत्रु (for शत्रून्) — b) K4 B Da Dn D4–8 समन्वित (Da1 त) (for °तान्) — c) M1–3 5 चैव (for चापि) K3 5 D2 3 6 8 तुमल, T2 तुसुल (for तुसुल) — d) D4 7 8 तत (for तदा)

20 b) Ś1 K0 न्यश्वसेता, K3 निश्वसता, G1–3 निश्वसतौ, some MSS निश्वसेता B2 पुन पुन (for मुहुर्मुहु) — c) K3 D (except D2–4 6) निपातिते (for निप) K2 तथा पिनतिते भीष्मे (sic) — d) K3 कुरूणा च, Da1 कौरवाना K3 D2 धनुर्धरे, K4 B Da Dn D4–8 T2 पितामहे (T2 *also* धुरधरे as in text) D1 कुरूणा प्रपितामहे — e) K3 Da Dn1 D2 5 S हाहाकृतम्, K4 B Dn2 D1 3 4 6–8 भूतम् (for कारम्)

21 a) K3 नि, M4 तु (for च) — b) K5 D2 G3 M2 दुर्योध(D2 स)नस् (for दु शासनस्) — d) B2 Da Dn1 D5 द्रोणानतिकम्, D4 रणानीकम् (for द्रोणानीक) K3 4 B D (except D1) G1 3 उपाद्रवत्; T G2 4 M उपागमत् (for समाद्रवत्) — After 21, D1 ins

484* आगतस्त्वरमाणस्तु बलेन महता वृत ।
समेत्य पुरुषव्याघ्र त्वरमाणो महारथ ।,

while D2 ins

485* दु शासन द्रुततर द्रोणविज्ञापनाय तत् ।

प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् ॥ २२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै ॥ २३
ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् ॥ २४
स संज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान् ।
निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २५
विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् ॥ २६
विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।
विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २७
व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ २८
ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ २९
अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ३०
स्वागत वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः । C 6 5721 B 6 120 33 K 6 120 33

22 D_1 om 22 — ^{a}) Ś$_1$ भ्राता, T_2 भ्रातृ (for भ्राता) Ś$_1$ K_3 M_3 वीर (for वीर) — ^{b}) K_0 स्वेनानेकेन Ś$_1$ K_{0-2} सवृत, S दसित — ^{c}) K_3 Da_1 $D_{3\ 8}$ पुरुषव्याघ्र (for घ्र) — ^{d}) $K_{3\ 5}$ D_2 अभिनोदयन्, K_4 B Da Dn D_{4-8} स विषाद(Da_1 °ह)यन्, D_3 अभिचोदयत्, S अभिहर्षयन्

23 Ś$_1$ om (hapl) 23^{ab} — ^{c}) K_3 दुशासन, D_1 दुशासनो, G_3 दुर्योधन (for दु शासन) T_2 महा राज — ^{d}) K_0 वीक्ष्यतीति, K_2 वक्षतीति (for वक्ष्य तीति) K_4 B D (except $D_{1-3\ 6}$) च (B_1 ह) (for वै)

24 ^{b}) K_3 कौरव, D_2 कौरव, S भारत — ^{c}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ G_1 तत्राप्रिय, Da_1 तदा (for तद्) B_2 कृत्वा (for श्रुत्वा) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 3}$ प्रापतद्, D_2 प्रपतद् (for न्यपतद्) K_4 B Da Dn D_{4-8} मु(B_2 सु)मोह भरतर्षभ, S सहसा मोह मागत ($G_{1\ 3}$ °माविशत्)

25 ^{a}) K_4 B Dn_2 $D_{4\ 6-8}$ [आ]शु (for [अ]थ) — ^{b}) D_1 शोकसविभ्रमानस — ^{c}) D_3 निवर्तयामास, T_1 G_4 निवासया (for निवारया) B_2 तथा (for तदा) — ^{d}) S भारत (for मारिष)

26 D_1 om (hapl) 26 — ^{a}) K_5 स, D_2 स (for वि) — ^{b}) S_1 K_{0-3} B_2 D_2 T_2 G_2 M_4 पाण्डवाश्च, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1-3\ 5}$ वा हि (for °वापि) Ś$_1$ K_{0-2} ससैनिका (K_1 क, K_2 °का) (for स्वसैनिकान्) — ^{c}) $K_{3\ 5}$ D_2 T_1 $G_{2\ 4}$ रथै (for दूतै) Ś$_1$ शीघ्राशु, K_5 D_2 शीघ्रैश्च (for शीघ्राश्व) T_2 जीमूतै शीघ्रसयुक्तै — ^{d}) K_{3-5} B Da Dn $D_{2\ 4\ 5\ 7\ 8}$ S C_v समतात्पर्य(Da Dn_1 D_5 त्पर्य)वारयन्, $D_{3\ 6}$ समतादवहारयन्

27 ^{a}) Ś$_1$ K_{3-5} B Da_2 Dn $D_{1-4\ 6-8}$ M_2 निवृत्तेषु च (Ś$_1$ $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 3}$ तु), Da_1 D_5 निववृत्तेषु, T_2 पाति तेषु च (for विनिवृत्तेषु) — ^{b}) G_3 पर°, C_a c पार (as in text) — ^{c}) K_0 विषक्त°, K_4 $B_{3\ 4}$ Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ निर्मुक्त (for विमुक्त) — ^{d}) D_1 °धिप (for °धिपा)

28 In D_3, the portion from रम्य in 28^{a} up to हि in 39^{c} is missing, the fol being blank — ^{a}) K_0 M_4 व्यपारम्य, K_2 व्युपारमत्, K_3 व्यपारमस्, K_4 B Da Dn D_{4-7} व्युपरम्य, D_1 ह्युपारमन्, T_1 $G_{2\ 4}$ उपरम्य, T_2 $M_{1-3\ 5}$ उपारम्य (for व्युपारम्य) — K_1 om from ततो (in 28^{a}) up to समासाद्य (in 29^{a}) D_1 तदा (for ततो) K_5 D_2 योधा (for युद्धाद्) — ^{b}) K_3 योधा, T_1 $G_{2\ 4}$ M यौधा T_2 तत्र (for शत) K_5 D_2 शतशोथ सहस्रश — ^{d}) B_2 देवा इव प्रजापतिं

29 D_3 missing, K_1 om 29^{a} (cf v l 28) — ^{a}) K_5 तेषु, S (except G_4) ततो (for ते तु) — ^{b}) D_1 सग्रामे, D_6 शयने (for शयान) K_4 B Da Dn_1 $D_{1\ 5\ 6}$ T_2 M पुरुषर्षभ ($D_{1\ 6}$ °भ), $D_{7\ 8}$ G_2 भरतर्षभ — ^{c}) K_4 B Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ [अ]वतिष्ठत (for व्यति)

30 D_3 missing (cf v l 28) — ^{a}) D_2 पाडु कुरूश् — ^{b}) D_2 प्रतिपद्य (for प्रणिपत्य) D_1 समा लोक्य समागतान्

31 D_3 missing (cf v l 28) Before 31, K_4 B_{2-4} Da Dn_1 D_5 ins भीष्म उवाच — ^{a}) K_2 महाभागा, D_2 राजा (for °भागा) — ^{d}) $M_{3\ 5}$ अमरोत्तमा

32 D_3 missing (cf v l 28) — ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_2

C. 6 5722 B 6 120 33 K 6 120 33 तुष्यामि दर्शनाचाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३१
अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताब्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३२
ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ३३
अब्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३४
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३५
धनंजय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः ।
दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३६
स संन्यस्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥ ३८
तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लम्बते ।
उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे ।
शयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ ३९

अभिपूज्य, K_4 $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 D_{4-8} मन्य (for नन्द्य) K_4 B Da Dn D_{4-8} [अ]थ तानेव (Da_1 व), T_2 सुतानेव, M_1 स तानेव ° — After 32^{ab}, B_2 Da Dn_1 D_5 S ins

486* परिपार्श्वे तव सुतान्स्थितानुद्वीक्ष्य भारत ।

— ^{c}) D_1 वीरा (for ऽत्यर्थं) Da_1 शिरो मे लबतोत्यर्थं (sic) — ^{d}) K_2 उपाधान, Ca c d उपधान (as in text) $G_{1\,3}$ प्रकल्प्य(G_1 °ल्प)ता (for प्रदीयताम्) — After 32, B_2 D_8 ins

487* एतच्छ्रुत्वा तु वचन भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।

33 D_8 missing (cf v l 28) Before 33, D_6 ins भीष्म उवच (sic) — ^{a}) Da Dn_1 D_5 तमाजह्रुस् (for समा) G_2 तत समाहरस्तत्र — ^{b}) Ko_2 तनूषि (for तनूनि) — ^{d}) D_1 तै श्रुतानि (sic), T_2 नैच्छत्यानि (sic) (for नैच्छत्तानि)

34 D_8 missing (cf v l 28) — ^{a}) K_4 B D (except D_2, D_8 missing) अथाब्रवीन् (for अब्रवीच्च) K_8 G_3 नरव्याघ्र — ^{b}) D_2 स हसन् (for प्रहसन्) — ^{c}) Ś$_1$ Ko_2 T_2 वीरशय्याया (for °सु)

35 D_8 missing (cf v l 28) — ^{a}) S (except M_2) ततस्तु (T_2 श्च) भरतश्रेष्ठम् (T_2 °ष्ठो) — T_2 om (hapl) 35^{cd}, D_8 reads it in marg (*sec m*) — ^{c}) K_8 D_2 S (T_2 om) महाबाहु (G_8 °भाग) (for दीर्घबाहुं)

36 D_8 missing (cf v l 28) — ^{b}) D_1 लबते (for लम्बत) K_1 शिरो मेस्य लबत (submetric), K_4 B Dn_2 $D_{4\,6-8}$ S शिरो मे तात (T $G_{2\,4}$ प्रति, $G_{1\,3}$ [ऽ]ति प्र-, $M_{1-3\,5}$ प्रवि, M_4 विप्र) लबते, K_5 शिरसो मेवलबते — T_1 G *repeat* 36^{cd} after 39^{ab} — ^{c}) K_5 Da Dn_1 $D_{1\,5}$ S (T_1 $G_{1\,3\,4}$ both times, G_2 second time) मे (for वै) — ^{d}) M_5 इव (for इह) — After 36, Ś$_1$ Ko_2 ins an addl. colophon

37 D_8 missing (cf v l 28) — Before 37, N (D_8 missing) G_{1-3} M ins सजय उवाच — ^{a}) K_4 B_2 D (except D_2, D_8 missing) समारोप्य, $B_{1\,4}$ स आरोप्य, B_3 अनारोप्य, $G_{1\,3}$ स वै न्यस्य, some MSS स सन्यस्य Cc cites आरोप्य — ^{d}) D_1 दुःखितो वाक्यमब्रवीत्

38 D_8 missing (cf v l 28) Before 38, D_6 ins अर्जुन उवाच — ^{b}) Ko_2 Da_1 D_7 स(K_2 श)र्वशास्त्रभृता वर, K_1 शास्त्रशास्त्रभृता वर, $K_{3\,4}$ D_2 S सर्वधर्मविदा (K_3 D_2 भृता) वर — ^{c}) T_1 दुर्धर्षं (for र्ष) — ^{d}) D_5 T_2 क (for किं) Da_1 पितामह, D_5 M_2 मह (for मह)

39 D_8 missing up to हि (in 39^{e}) (cf v l 28) Before 39, D_6 ins सजय उवाच — ^{a}) K_3 तद् (for तम्) — ^{b}) D_1 [ऽ]र्जुन, T_1 $G_{2\,4}$ प्रति, $G_{1\,3}$ [ऽ]ति प्र (for तात) — After 39^{ab}, T_1 G *repeat* 36^{cd} — $G_{1\,3}$ om 39^{c}–40^{d} — ^{d}) Ś$_1$ फल्गुण, K_2 फाल्गुण (for फल्गुन) K_{3-5} $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 $D_{2\,4\,6-8}$ फाल्गुनोप(B_1 नात्र)द्धत्स्व (K_5 °स्व) मे, B_2 Da Dn_1 D_5 फाल्गुनेहो(D_5 या)पपादय, D_1 फाल्गुनापादयस्व मे S ($G_{1\,3}$ om) उपधेहि ममार्जुन, Ca cites इह — ^{e}) Ko_2 शयानस्यानुरूप $K_{1\,4}$ B Da Dn $D_{4\,8}$ वै, K_5 D_2 मे (for हि) S ($G_{1\,3}$ om) वीरशय्यानुरूप मे — ^{f}) Da Dn_1 D_5 अद्य (for वीर) M वै (for मे) D_1 यदि त्वमनुमन्यसे

त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ ४०
फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः ।
प्रगृह्यामन्त्र्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ ४१
अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम् ।
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ ४२
अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ।
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ४३
उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनंजयम् ।
कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४४
अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया ।
यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥ ४५
एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम् ।
स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४६ C 6 5738 B 6 120 49 K 6 120 49

---

40 G1 3 om 40 (cf v l 39) — ^{a}) K0 2 च (for हि) T G4 M तात (for पार्थ) K3–5 B D (except D1) T G4 M समर्थो वै (K5 ह) (for महाबाहो) G2 त्व हि तात सता श्रेष्ठ — K1 *repeats* 40^{c}–42^{a} after 42^{a} — ^{c}) K5 तन्त्र (for क्षत्र) D3 वक्ता (for वेत्ता) K5 D2 त्व (for च) D1 क्षत्रधर्ममवेक्ष्याशु — ^{d}) D1 बुद्धिं मनसि सात्त्विकीं, M1–3 5 सत्त्वबुद्धि(M2 द्धिर्)गुणान्वित°

41 K1 *repeats* 41 (cf v l 40) — ^{a}) K2 फल्गुणस्तु, K3 5 B1–3 Da2 Dn1 D2 3 5 फाल्गुनो (D3 °ना)थ, K4 B4 Dn2 D4 6–8 फा(D4 फ)ल्गुनोपि, Da1 फाल्गुनोप्य, D1 फाल्गुनस्तु, S फल्गुनोथ (for फल्गुनस्तु). — ^{b}) K3 5 व्यवसाय पुरो जव (K5 राजव), K4 B Da Dn D4 5 7 8 व्यवसायमरोचयत्, D1 व्यवसायपरो जवात्, D3 6 परोभवत्, T1 G4 व्यवसाय पुरजय° (T1 य), M1 (*sup lin* as in text) 3–5 व्यवसायपुरोगम° Cd glosses निश्चयपुरःसर — ^{c}) K3–5 B Da Dn D2 4–8 T2 G1–3 M गृ(K5 गु)ह्यानुमंन्य (K5 न्या), D3 गृहीत्वामन्त्र्य, T1 G4 गृह्यानुमृज्य K5 D2 6 गाजीव, Da1 गाडेय, Da2 D5 गागेय (for गाण्डीव) — ^{d}) K3 T1 शराश्च K1 (both times) नतपर्वणा, T1 नरपर्वण. K4 B D (except D2 3) शरान्सनतपर्वण

42 ^{a}) M2 अनुमान्ये (for न्य) — After 42^{a}, K1 *repeats* 40^{c}–42^{a} — ^{b}) = 14^{b}, cf 6 114 102^{b} K0 2 3 T1 G2 4 भारतानाम् (for भ°) K3 D3 M अमद्यप, K4 B D3 Dn1 D5 T2 G1 3 पितामह, D2 अथाधिप, D4 6–8 महारथ, T1 G4 महत्तम, G2 महास्त्रवित् (for अमध्यमम्) — ^{c}) D1 अतितीक्ष्णैर् — ^{d}) K1 उदगृह्णत्, K2 उदगृह्णात्, K4 B1 3 4 D7 अन्वगृ, B2 Da Dn1 D4 5 8 Ca c अनुगृ, Cd उदगृ (as in text) Da1 शिरै शरैः, T2 शितै शरै° (for शिर शरैः)

43 ^{b}) D3 6 G2 सव्यसाचिन — ^{c}) B2 Da Dn1 D2 5 अहृष्यद्, S आश्वास्य (for अतुष्यद्) — ^{d}) T2 हितो (for भीष्मो) Dn2 D4 7 8 इद्वाथ (D8 र्थ) (for धर्मार्थ) — For 43, D1 subst

488* उपधाने तथा दत्ते भीष्मस्य सव्यसाचिना ।
भीष्मोऽपि भरता श्रेष्ठ सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ।

44 ^{b}) K5 धनजय° (for °यम्) — After 44^{ab}, K2 Dn2 D4 8 ins

489* प्राह सर्वान्समुद्वीक्ष्य भरतान्भारत प्रति ।

— Before 44^{cd}, D6 ins भीष्म उवाच — ^{c}) K2 श्रेष्ठ (for ष्ठ) K3 Dn D1 2 4 6 8 कुतीपुत्र युधा (Dn1 युध, D1 भवान्) श्रेष्ठ (D1 °ष्ठ) — ^{d}) K2 3 Dn D2 4 6 8 प्रीतिवर्धन, M1 प्रति वर्धन D1 सर्वशस्त्रभृता वर

45 ^{a}) K4 5 B D T2 G1 3 M शय(M2 °या)नस्यानुरूप मे (B4 वै) T1 G2 4 वीरशय्यानुरूप मे — ^{b}) Ś1 K0–2 [उ]पहृत, D6 [अ]भिहत, Ca c [उ]पहित (as in text) S उपधान त्वया कृत — ^{c}) K0 G2 M2 3 5 यदन्यथा, K3 5 D2 अन्यथा चेत् (for यद्यन्यथा) K3 D3 प्रयच्छेथा (K3 था), K4 5 B Da Dn D2 4–8 T G1 3 4 M प्रपद्येथा (for प्रवर्तेथा) G2 अन्यथा प्रतिपद्येथा — ^{d}) S पुरा (T2 °न°) (for रुषा) Dâ1 D1 शपेय त्वा महारुषा

46 ^{a}) D2 धन्यम् (for एवम्) K1 M2 एत, K4 B2 4 Dn2 D4 6–8 एव (for एतन्) — ^{b}) K2 निष्ठिता, K3 5 D2 3 S निश्चि(K3 श्री)त, K4 निष्ठित, B1 3 4 Dn2 D1 4 6–8 तिष्ठता (for निष्ठितम्) Ca as in text — ^{c}) K5 स्वपूर्व, D2 6 T2 G1 3 सुसव्य (for स्व°) K0 2 क्षत्रियेन K1 ससव्य क्षत्रियो नाजौ (sic), D1 समाख्यातु येनाजौ (sic)

47 T2 om 47^{a}–48^{b} — ^{a}) Ś1 K0 2 B1 च (for तु) D1 एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठ — ^{c}) D2 राजपुत्रं च — ^{d}) K4 B1 3 4 Dn2 D1 6 8 Ca पाडवानभि,

C 6 5739 B 6 120 50 K 6 120 50 एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः ।
राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ॥ ४७
शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ।
ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥ ४८
दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
अर्चिष्मान्प्रतपँल्लोकान्रथेनोत्तमतेजसा ।
विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ॥ ४९
परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
उपारमध्वं संग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५०
उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलास्ते सुशिक्षिताः ॥ ५१
तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा ।
दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ ५२

B2 Da Dn1 D4 5 7 सर्वांस्तानभि, D2 पाडवेनाधि, S (T2 om) पाडवैरभि (for पाण्डवेनाभि) Ś1 K0 1 3 D2 3 संधितान्, K2 संस्थित, Da Dn1 D5 वीक्षितान्, D1 संहितान्, S (T2 om) संवृतान् (for संस्थितान्) — After 47, K4 B Da Dn D4 5 7 8 ins

490* पश्यध्वमुपधान मे पाण्डवेनाभिसंधितम् ।

[B1 3 Da Dn1 D5 प्र(B1 प्रा)पश्यत (for पश्यध्वम्) K4 B1-3 [अ]भिसंहित, Da Dn1 D5 [उ]पपादित (for [अ]भिसंधितम्)]

48 Before 48, D6 ins भीष्म उवाच T2 om 48ab (cf v l 47) — a) K1 M4 शयेहम्, K3 Da Dn D4 6 7 M1-3 5 शेष्ये(Da1 शिष्य)हम्, K4 B D5 शिश्येहम्, D1-3 8 शिष्येहम् (for शयेयम्) — b) K3 5 D2 3 S (T2 om) आवर्तनाद् (for र्तनं) — c) K2 गमयिष्यति, K3 5 D1-3 T G4 M धारयि, K4 B Da Dn D4-7 मा गमि, D8 त्वा(marg sec m मा)गमि°, G1-3 वर्तयि (for पारयि°) Ca cites ये गमिष्यति — d) K0 1 तेषा, K3 5 D2 ते वै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 ते च, D6 G2 M1 3-5 ते मे (for ते मा) K4 B Dn2 प्रेक्ष्यति, D5 रक्षति, D6 द्रक्ष्यति (for द्रक्ष्यन्ति) K4 5 B Da Dn D2 4-8 मा (D6 मा) (for वै) D1 मा द्रक्ष्यति च वै नृपा

49 T2 om (hapl) 49a-50b — a) Ś1 °क्रात, D5 °श्राता (for °क्रान्ता) — c) K3 अर्चिमान् K3 Da Dn1 D3 5 G2 M प्रतप(M4 प्रचत)ल्लोकान् Dn2 D4 6-8 नूनं स(D6 श)ाश्वयुक्तेन — d) Ś1 K0-2 °वर्चसा (for °तेजसा) — e) K2 विमोक्षे (for °क्ष्ये) S (T2 om) रक्षे(G1 3 M1 4 °क्ष्ये)ह वै मम प्राणान् — f) K4 D (except D1-3 6) T1 G सुप्रियानिव (G2 °दिव), M सुहृदामिव (for सुप्रियानपि)

50 T2 om 50ab (cf v l 49) — a) K1 4 B M3-5 परिखा, K2 परिषा (for परिखा) T1 खन्यताम्, G4 खान्यताम् (for ख) Cv परिषच्छान्यताम् D2 मेत्र (for अत्र) G2 परिघ मन्यखा तत्र (sic) — b) Da1 M1-3 5 मम वा सदने, D1 ममाध शयने, Ca n. ममावसदने (as in text) Cc v cite अवसदने (as in text) K3 नृप (for नृपा) — D1 om (hapl) 50cd — c) K0 2 3 B2 Da2 Dn1 D2-4 7 8 उपा(D2 उप)शिष्ये (K2 °क्ष्ये, B2 °ष्ठे), D6 उपाविश्ये, Cc d उपासिष्ये (as in text) — d) Da2 D4 5 शतान्वित, T2 °शतार्चित (for शताचित) B2 एवमेव शराचित, G2 एव शतशराचित — e) K2 °रमध्वे, K3 रमथ, K5 D2 रमत K3 5 M1 (sup lin) 2 3 5 सग्रामे, T G3 4 M1 (orig) सग्राम (for संग्रामाद्) — f) K4 B D (except D2 3) T G3 4 M1-3 5 वैरम् (for वैराणि) D1 पाडवा; D2 वीर्यवान् (for पार्थिवा)

51 Before 51, K2 4 B D (except D1-3) S ins संजय उवाच — a) K3 D1 2 ततो, T1 G3 4 तथा, T2 G1 2 M तदा (for अथो) K5 उपातिष्ठत्तदा पूज्या — b) K3 5 D2 शरोद्धरणको, D1 सर्वकर्मसु को, G2 शल्योद्धारणको — c) D1 सुखोपकरणे, D5 सर्वोपकरणे D1 हृष्टा (for युक्ता) — d) K3 5 Da Dn1 D2 3 5 S कुशला साधु शि(G2 र)क्षिता, K4 B Dn2 D4 6-8 कुशलै साधु, D1 कुशलाश्च सु

52 b) K3-5 B D (except D1) S प्रोवाच तनय तव — Before 52cd, D6 ins भीष्म उवाच — c) K2 धनदत्ता, K4 B Da Dn D5-8 धन दत्त्वा (for दत्तदेया) K0 2 विसृजता, Dn2 D4 7 विसर्ज्यंता (for विसृज्यन्ता) — d) K2 B3 चिकित्सकान्, B2 Da D5 विशा पते (for चिकित्सका) — For 52cd and 53ab, D1 subst

491* भवन्त कुशला नित्य भिषजो वेदनाहरा ।
उवाच पुत्रो गगाया न वैद्यै कार्यमस्ति मे ।

एवंगते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे ।
क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ५३
नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।
एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ॥ ५४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ५५
ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ५६
उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर ।
सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ५७
उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ।
तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ ५८
विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः ।
वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ ५९
निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान् ।
भीष्मस्य पतनाद्धृष्टानुपगम्य महारथान् ।
उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६० C 6 5755 B 6 120 66 K 6 120 66

53 For subst for 53^{ab} in D1, cf v l 52 — a) K4 B1 3 4 Dn D4–8 मये(Dn2 यी)दानीं, T1 G2–4 M न चेदानीं, T2 च नेदानीं (for न हीदानीं) — b) K0 वैद्य , K2 वैद्ये, K3 T G4 M1 3–5 वैद्य (for वैद्यै) G3 कालम् (for कार्यम्) K5 D2 वै, Dn2 D4 7 8 किं (for मे) Da2 D5 न वैद्यै: कार्यमस्ति मे — G1 damaged from 53^{c} up to 55^{b} — c) K4 B Da Dn D4 5 7 8 क्षत्रधर्मे (for °धर्म) Da1 प्रशस्त, D6 -प्रशस्ता (for प्रशस्ता) K0 2 च (for हि) T2 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य — d) D8 परा (submetric) (for परमा)

54 G1 damaged — a) T1 G2–4 एष (for नैष) K3 5 D2 6 महाभाग , Da1 महीपाल (for °पाला) — For 54^{ab}, D1 subst

492* एतान्पूजय राजेन्द्र वस्त्रालंकरणादिभि ।
— After 54, Da Dn D5 ins

493* विद्यास्तिष्ठन्ति कुशला: सदा व्याधिचिकित्सने ।

— c) K3–5 B Da Dn D2–8 S (G1 damaged) Cv एभिरेव, D1 प्रविभिन्न: (for एतैरेव) — d) D1 पृथिव्या (for दग्धव्यो) K3 हि, K4 B Da Dn D4–8 [ऽ]स्मि, K5 D1 2 वै, S (G1 damaged) [ऽ]ग्नौ (for ऽन्ते) K3 D2 नराधिप (for °पा)

55 Before 55^{a}, D6 ins संजय उवाच G1 damaged for 55^{ab} — b) D3 दुःशासनस् (for दुर्योधनस्) — d) D1 विशां पते (for यथार्हत:)

56 a) Ś1 K0–2 स क्षय, D2 G3 विजय (for विस्मय). D1 भीष्मसदर्शनार्थाय — b) K1 नानादान पदेश्वरा , K2 ता वा जनपदेश्वर , G3 नानापदजनेश्वरा: — K2 om (hapl) 56^{c}–57^{b} — c) Da1 T G2 4 M स्थित (for स्थिति) K3 5 D2 स्थिरां, T G2 4 M1 3 5 पर, M4 परे (for परा), G1 3 प्रीता धर्मपर दृष्ट्वा — d) D5 भीष्मस्यामिततेजस, S भीष्म चा(T1 G2 4 M4 त्व)मिततेजस

57 K2 om 57^{ab} (cf v l 56) — a) K1 उपधाम (for धान) M1–3 दृष्ट्वा (for दत्त्वा) — b) G1 3 भीष्मस्य च (for पितुस्तव) K1 3 जनेश्वर: (for र) K4 B Da Dn D4 5 7 8 पितुस्ते मनुजेश्वरा (B1 D5 र), D1 स्वस्थान ह्यर्जुनो ययौ — D1 om 57^{c}–60^{b} — c) K0 2 पाडवै , Da1 वान् (for पाण्डवा) D6 चैव (for सर्वे) — d) K2 कौरवाश्च (for कुरवश्च)

58 D1 om 58 (cf v l 57) — c) K3 5 D2 T2 अभिवाद्य (for तेऽभिवाद्य) G3 महात्मान (for ततो भीष्म) — d) K3 5 D3 T G2 4 M1–3 5 चापि; K4 B Da Dn D4–8 च त्रि (Da1 त्रि) (for चाभि) G3 भीष्म कृत्वा प्रदक्षिण

59 D1 om 59 (cf v l 57) — a) B1 धीरा (for वीरा) Da1 D2 च (for स्व) K2 शिबिरान्येव, K3 शिबीराण्येव — e) K3 5 D2 निवासाय (for निवेशाय) K0 [अ]भ्युपागमन्, K3 5 D2 3 [अ]भ्युपाजग्मु: — f) K2 रुधिरोक्षता , T1 G4 कुरुसत्तम, G1–3 M2 परमातुरा (for रुधिरोक्षिता:)

60 D1 om 60^{ab} (cf v l 57) — a) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 चैव, B2 Da Dn1 D5 सर्वान् (for चापि) — b) D5 6 8 T M3 प्रियमाणान्, G2 प्रीयमाणो (for °माणान्) B4 °बलान् (for °रथान्) — K1 *repeats* 60^{cd} after 61 — c) K4 B Dn2 D4 6–8 पतने (Dn2 D6–8 तपने) हृष्टान्, Da1 D2 S पतनं दृष्ट्वा, D1 पतत पश्चाद् (for पतनाद्धृष्टान्) — d) Ś1

C 6 5756
B 6 120 66
K 6 120 66

दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ।
अवध्यो मानुषैरेष सत्यसंधो महारथः ॥ ६१
अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ ६२
एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।
त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ६३
अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ।
सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥ ६४
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ।
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

K1 3 5 D2 3 उपागम्य　K3 4 B Da Dn D2–5 7 8 महाबल, D1 [अ]थ माधव°, D6 बला[illegible] T1 G1 3 4 °रथ, T2 G2 M1 3 5 रथ, M2 4 °रथा (for रथान्) —e) K4 B Da Dn D4–8 माधव काले, D3 S देवकीपुत्रो (for यादव काले) —f) D1 G3 धर्मराज, M2 5 धर्मात्मान (for धर्मपुत्र) D1 यशस्विन (for युधिष्ठिरम्)

61 Before 61, D6 ins श्रीवासुदेव उवाच —a) M3 कौरव्य (for °व्य) D1 बलिना चार्जुनेनाय, D3 दिष्ट्या ते विजय प्राप्तो —b) D1 रणे (for दिष्ट्या) —c) K0 मानुषो ह्येष, K1 मानुष्यो ह्येष, K2 मानुषे देष (sic), K4 B Dn[illegible] 4 6 7 षैरेव, D2 षैस्के (for °षैरेष) —d) D8 सत्यं सधो　K1 महारथान्, B3 महाबल, M4 जितेंद्रिय (for महारथ) — After 61, K1 *repeats* 60[cd]

62 a) D2 T2 G2 3 देवतै (for दै) B3 सर्वै, B4 D1 G3 पार्थं, Dn2 D4 6–8 M5 सार्थं, T2 पुत्र (for पार्थ) —b) Ś1 Da Dn1 सर्वशास्त्रास्त्रपारग, K0–2 B2 T2 M1 3–5 °शास्त्रार्थपारग° (M1 3 5 °गै), K3 5 D2 B1 M2 °श(B1 शा)स्त्रास्त्रपारगै, K4 B3 4 Dn2 D4–7 8 °शास्त्रस्य पारग, D1 ह्यवध्योय महारथ, G1 3 सर्वशस्त्रभृता वर —c) S1 K0 2 चक्षुर्हर, D2 शत्रुं रणे, G2 स्त्रत्रुहण, Ca c d चक्षुर्हण (as in text) K1 त्वा त्तुर्भक्षुर्हर प्राप्य (corrupt), D1 निर्दहन्निव लोकास्त्रीन् —d) K3 दग्धा (for दग्धो) D1 क्रुद्धोय तिग्मचक्षुषा

63 Before 63, D6 ins संजय उवाच —ab) K0 2 महाराज°, K1 धर्मराजा, D2 धर्मराज (for °राज) T1 G M2 प्रत्युवाच धर्मराजो (by transp) Da1 जनार्दन (for °नम्) — Before 63[cd], D6 ins युधिष्ठिर उवाच —c) K3 5 D2 6 भवत् (for तव) G2 त्वत्प्रसादाद्धि विजय —d) K4 B1 2 Da Dn1 D5 तव क्रोधात् (by transp) —e) Ś1 ण (for न) —f) K5 B4 D2 अभयप्रद (D2 द), B1 Da2 Dn D4 5 8 T G2 4 M अभयकर

64 a) K3 5 D1–3 अनाश्चर्यं (for °र्यो) D1 [ऽ]भय (for जयस्) —b) K0 M1 (*sup lin*) अपि (for असि) —c) K5 रक्षता —d) T2 रत (for रत) —e) D1 सनाथास् (for सर्वथा) Ś1 Da1 त्व (for त्वा) M समाल(M5 र)भ्य (for साद्य) —f) Da2 D5 नाश्चर्यं इति　S रक्षिता(G2 त)स्तव तेजसा

65 Before 65, D6 ins संजय उवाच —c) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 तवैवैतद्, Da1 न चैवेतद्, D3 त्व ह्येवैतद्, G1 M3 5 त्वय्यैवैतद् (for त्वय्येवैतद्) D1 त्वयैतद्युक्तरूप च, D2 यद्येतद्युक्तरूप हि, D6 त्वय्येव युक्तरूप च —d) K0 पार्थिवोत्तमे, D1 पार्थिवर्षभ (for °वोत्तम)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 mentions only दशमयुद्धदिवस, K5 D2 दशमेहनि, B3 Da1 दशमेह्नि (B3 cont भीष्मनिपातन), Da2 Dn1 दशममह°, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T1 G2 4 M1–3 5 उपधानप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 78, Dn2 114, D6 115 (as in text), T1 G 116, T2 M1 2 117, M3 4 118, M5 119 — *Śloka no* Dn1 72, Dn2 70, D5 74, D6 71

११६

संजय उवाच ।
व्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् ॥ १
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ।
समभ्ययुः शांतनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ३
तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
उपानृत्यञ्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४
उपारम्य च युद्धेभ्यः संनाहान्विप्रमुच्य च ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ५
अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ६ C 6 5768 B 6 121 7 K 6 121 7

116

1 ^{a}) K$_{3\ 5}$ Da$_2$ Dn$_1$ D$_{2\ 6}$ प्रवृत्ताया, B$_3$ प्रभातायां, Da$_1$ प्रावर्ताया, D$_5$ प्रवर्ताना (for व्युष्टाया तु) T G$_{2\ 4}$ M त(M$_2$ य)था राजन्, G$_{1\ 3}$ रजन्या ते (for महाराज) Cd as in text — ^{b}) K$_4$ B D (except D$_{1-3\ 6}$) शर्वर्यां (for रजन्या) G$_{1\ 3}$ तथा सर्वे हि (G$_3$ [ऽ]पि) पार्थिवा — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0-3}$ प्रतिजग्मु, K$_4$ B Da Dn D$_{4\ 5\ 7\ 8}$ उपातिष्ठन्, D$_1$ अनुजग्मु (for प्रति°)

2 K$_{0-2}$ om (hapl) 2^{ab} — ^{a}) K$_{3\ 5}$ D$_2$ ते (for त) G$_3$ शूर (for वीर) — ^{b}) D$_5$ नाशने (for शयान) B$_{1\ 3\ 4}$ Da$_2$ Dn$_1$ D$_5$ कुरुसत्तमा, D$_7$ सत्तम, T$_2$ पुरुषर्षभ — ^{c}) T$_2$ G$_{1\ 3}$ ते (for वै) D$_2$ अभिवाद्य ततस्तस्थु, G$_2$ अभिवाद्याभित सर्वे — ^{d}) D$_2$ भरतर्षभ, M (except M$_4$) क्षत्रियर्षभ

3 ^{a}) G$_2$ कन्या (for कन्याश्) K$_3$ D$_2$ कन्याच(D$_2$ °न्याश्च)दनपूर्णैश्च, K$_5$ कन्याश्च हतचूर्णैश्च. — ^{b}) D$_8$ भाजैर्माल्यैश्, T$_1$ G लाजमाल्यैश् Cc cites लाजै (as in text) — After 3^{ab}, all MSS (except Ś$_1$ K$_1$ G$_{1-3}$) ins

494* अवाकिरञ्शातनव तत्रै गत्वा सहस्रश ।

[T$_1$ G$_4$ पितामह (for सहस्रश)]

— ^{c}) K$_{2\ 4}$ B D (except D$_{1-3\ 6}$) transp बाला and वृद्धा M (except M$_4$) स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च — ^{e}) D$_1$ समभ्येत्य, S (except M$_2$) तमभ्ययु, Cd सम° (as in text) — ^{f}) D$_1$ भूताना च (for °नीव) Ca c d cite भूतानि and तमोनुदम् (as in text)

4 ^{a}) T$_2$ कार्याणि (for तूर्याणि) K$_2$ T$_2$ G$_{1\ 3}$ M गणिका वीरास्, K$_{3\ 5}$ D$_2$ वारगणिकास्, K$_4$ B Da Dn D$_{4\ 5}$ शत(D$_4$ before corr सह)सख्यानि, D$_1$ वीणिकास्तारा (sic), D$_4$ T$_1$ G$_{2\ 4}$ कणिका धीरास्, D$_6$ वारसख्यानि, D$_{7\ 8}$ समसख्यानि (for गणिका वारास्) — ^{b}) K$_3$ नटनर्तिका D$_1$ नाटका नदिनस्तथा — ^{c}) K$_3$ G$_1$ उपनृत्य, G$_3$ उपनृत्युर्, M$_1$ (*sup lin*) अपानृत्यन्, M$_5$ अवानृत्यन् D$_1$ चान्ये (for चैव) K$_4$ B Da Dn D$_{4-8}$ शिल्पिनश्च तथा जग्मु — ^{d}) K$_{3\ 4}$ B Da Dn D$_2$ $_{4-8}$ कुरुवृद्ध पिता, D$_1$ स्तुवत्यन्ये पिता

5 ^{a}) K$_{3\ 4}$ T G$_{1\ 4}$ उपागम्य च, K$_5$ D$_2$ G$_{2\ 3}$ M उपगम्य च (M$_{3\ 5}$ तु), D$_1$ उपारमत, D$_6$ उपारंभ च (for °रम्य च) S राजेंद्र (for युद्धेभ्य) — ^{b}) K$_3$ सन्मोहान्, M$_{2\ 3\ 5}$ सनाह (for सनाहान्) K$_4$ प्रविमुच्य ते, B$_4$ Da$_1$ Dn D$_{4\ 8}$ विप्रमुच्य ते, D$_2$ M$_{1-3\ 5}$ प्रविमुच्य च, D$_6$ प्रविमुच्यथ (sic), T G प्रतिमुच्य च (G$_4$ ते) B$_{1-3}$ Da$_2$ D$_{5\ 7}$ सनाहानि प्रमुच्य च (D$_7$ ते), D$_1$ सर्वे क्षत्रियपुगवा, M$_4$ सनाहान्यवमुच्य च — ^{c}) B$_{1\ 3}$ T$_1$ G$_{2\ 4}$ विनिक्षिप्य, T$_2$ समुत्क्षिप्य (for च निक्षिप्य) D$_1$ शस्त्राणि च विनिक्षिप्य, M$_4$ आयुधान्यपि निक्षिप्य

6 ^{a}) K$_{2\ 4}$ B D (except Da$_2$ D$_5$) Cd अन्वासत, G$_2$ प्रययुस्त, Cc अन्वासत (as in text) T G$_4$ सुदुर्धर्षं (for दुराधर्षं) G$_3$ वीक्षाचक्रुर्दुर्धर्षं (submetric), M अन्वधावत दुर्धर्षं — ^{b}) B$_8$ अरिंदमा — ^{d}) Da$_1$ D$_5$ यथायोग्य (for यथापूर्वं) K$_{0-2}$ नव वय, D$_1$ यथाभवन् (for यथावय)

7 ^{a}) B$_4$ पार्थिवानां शताकीर्णा, D$_1$ विशता कीर्णा समिति (sic), S सा पार्थिवसमा(G$_{1\ 3}$ °समुत्)कीर्णा

C 6 5769 B 6 121 8 K 6 121 8

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ७
विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम् ।
देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ८
भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाब्रवीत् ॥ ९
शराभितप्तकायोऽहं शरसंतापमूर्छितः ।
पानीयमभिकाङ्क्षेऽहं राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ १०
ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजह्रुः समन्ततः ।
भक्ष्यानुच्चावचांस्तत्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ ११
उपनीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् ॥ १२
उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम् ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥ १३

— [b]) D1 महती, Ca c समितिर् (as in text) D8 सन्निधौ, S °सयुता (for शोभिता) — [c]) K1 शुशुभी, B8 बभूव (for शुशुभे) G8 भारत — [d]) K2 8 दिवि वादित्यमडल, D1 दिवि देवसभा यथा, M4 दिवि चादित्यमडल — After 7, D1 ins

495* उपासाचक्रिरे सर्वे कुरुपाण्डवसैनिका ।

8 D1 (hapl) om 8[ab] — [a]) D8 शुशुभेति (for विबभौ च) D2 च (for सा) — Ko-2 D8 om (hapl) 8[bc] — [b]) K4 B Da Dn D4-8 गगासुतम् (for पितामहम्) D2 उपासन, T2 °सित, M स्वता — Da Dn1 D5 M4 om (hapl) 8[cd] — [d]) D1 उपासित, D2 °सन, M (M4 om) स्वतां

9 [a]) T1 G तीव्रा (for धैर्यान्) — [b]) T1 G M4 भरतर्षभ — After 9[ab], D1 ins

496* नानाप्रहरणैर्विद्ध शरतल्पगतस्तथा ।

— D1 om 9[cd] — [c]) M4 अभितप्त शरैश्चैनान् — [d]) K8 D2 6 नातिहृष्ट इवाब्रवीत्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 नि (some MSS नि) श्वसन्नुरगो यथा, D8 नाति रिष्टमनाब्रवीत्, M4 अप्रहृष्ट

10 [a]) K4 B D (except D1-3 6) S शराभितप्त कायोपि (T1 G4 °कायोस्मि, G1-3 M4 कामो हि) — [b]) K8 शस्त्रपातेन मूर्छित, K4 B Da2 Dn2 D3-8 G1 2 M4 शस्त्रसपात°, Da1 Dn1 T G4 M1-3 5 शस्त्र सताप, D1 शस्त्रशतसमन्वित, D2 शस्त्रतापेन मूर्छित, G3 शस्त्रसतप्त° — Ś1 om (hapl) 10[c]-11[b] — [c]) Ko 2 D1 अभिकाक्षेय, K8 D2 8 काङ्क्षेह, K4 B Da Dn D4 5 7 8 S इति सप्रेक्ष्य, D6 अपि काक्षेयं — [d]) K2 राजस, T2 रात्रिस् (for राज्ञस्).

11 Ś1 om. 11[ab] (cf v l 10) — [a]) D8 सर्वे (for राजन्) — [b]) K2 4 B Dn2 उपाजह्रु, Da1 समाजग्मु, D1 जलस्थानात् (for समाजह्रु) Ko-2 T G4 M (except M4) ततस्तत (for समन्तत) — [c]) K5 भक्षाम् K8 5 D2 8 S चोच्चावचास् (for उच्चाव चास्) °Cd cites उच्चावचान् K8 5 D2 M1-3 5 चैव, K4 B Da Dn D4-8 राजन् (for तत्र) D1 आनिन्यु-स्त्वरितास्तत्र — [d]) Ko-2 सु (for च)

12 [a]) K4 B Da Dn1 D5 उपानीतास्ततो दृष्ट्वा, Dn2 D4 7 8 उपानीत तु पानीय, D1 S उपानीत तु (D1 च) तद् (T G M2 4 त) दृष्ट्वा — [b]) Dn2 D4 7 8 दृष्ट्वा (for भीष्म) — [c]) K5 नाद्य भोक्तु, D8 नाद्यतान (sic), G1-3 नाद्य तावन् (for नाद्य तात) K4 B1-3 Da Dn1 D5 M4 शक्या, M1-3 5 भोज्या, Co शक्य (as in text) B4 Dn2 D4 6 7 8 नाद्यातीता मया शक्या, T1 G4 न मेद्य सेवितु योग्या — [d]) Ś1 Ko-2 काचन (for काश्चन) K3-5 B Da Dn D2-8 M1-3 5 भोगा केचन (K8 5 D2 ह्येते च) मानुषा, T G भोग्या केवलमानुषा (T2 [*also* as in text] मन्वखु) — For 12[cd], D1 subst

497* नेद मम जल योग्य पातु नैव क्षमो ह्यहम् ।

13 [a]) K3 4 B Da Dn D3-8 S अपक्रातो (T2 ता) (for उपभोक्तु) K5 D2 अपक्रात मनुष्येषु — [b]) K3 4 B Dn2 D6 T G2 4 M4 शरशय्या गतो T1 G [s]स्म्यह (for ह्यहम्) — [c]) Ko 3 Da1 D2 3 5 7 8 प्रतीक्ष्य (for प्रतीक्ष) — [d]) Ś1 Ko 2 विवृत्तिं, K8 निवृत्तीं, G3 निवृत्त — After 13, S ins

498* एवमुक्त्वा ततोवाच भीष्म शरशतैश्चित ।
पय पास्यामि गोपाला गोमय न तु गोमयम् ।
गोमयेनाग्निवर्णेन गोमय न तु गोमयम् ।

[(L 1) T2 G1 3 M2 3 5 ततो वाच — (L 2) M2 गोपाल. Cv cites line 2 as above — (L 3) M1 8 गोमयेनाग्नि°]

14 [a]) K3 5 D2 3 T1 G2 M एव प्रोक्त्वा, G1 3

एवमुक्त्वा शांतनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान् ।
धनंजयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत ॥ १४
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १५
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् ॥ १६
दह्यतेऽदः शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति ॥ १७
ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।
त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमम्भो यथाविधि ॥ १८
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १९
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः ॥ २०
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २१
संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य महायशाः ।
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः । C 6 5784 B 6 121 23 K 6 121 24

एव प्रोक्त D1 न चोवाच (for शातनवो) — T2 om 14^{bc} — b) K3 5 D2 दीनास्तान्सर्वपार्थिवान्, K4 B Da Dn D4–8 निंदन्वाक्येन पा, D1 चोदितापि च पा, M4 दीनान्कर्माणि पा — c) K3–5 B D S (T2 om) अर्जुन द्रष्टुमिच्छामि — d) K4 B D3 6 [इ]त्यभ्यभाषत, Da2 D4 5 7 8 T1 G M इत्यभाषत, T2 ह्यभ्य (for अभ्य) K3 5 D1 6 T1 G M पाडवान्, D2 3 T2 पाडव (for भारत)

15 a) T2 M4 अथोत्पत्य T2 महाबाहून् — b) K2 अभ्यवाद्य (for त्वभि) — Da1 om 15^{c}–16^{b} — c) D3 प्रातिष्ठत् (for अतिष्ठत्) K3 5 D2 S भूत्वा, D1 प्राह (for प्रह्व) — d) T2 किंकरो स्मीति

16 Da1 om 16^{ab} (cf v l 15) — a) K2 अ दृष्ट्वा (for त दृष्ट्वा) D5 पार्थिव, T2 पाडवो (for पाण्डव) — b) Da2 Dn1 D5 अभिवाद्य पितामह, D1 °वाद्य व्यवस्थित — c) Ś1 अभ्यभाषित S अब्रवीत्सर्वं धर्मज्ञो — d) Ś1 प्रीक्ष्य, K0–2 प्रेक्ष्य (for प्रीतो)

17 Before 17, D6 ins भीष्म उवाच — a) K0–2 दह्यतेध॰-, K3 5 Da Dn1 D1–3 5 T2 M दह्य- (D1 ह्)तीद्, K4 B Dn2 D4 6–8 °तीव, T1 G4 °ते च, G1, 3 °तेद (for तेऽद), G2 दह्यते मे शरीराणि — b) K5 सस्यूतोस्ति K3 5 Cd रथेषुभि, D1 तथे॰षुभि॰, D3 तवेषुभि (for महेषुभि) K4 B Dn2 D4 7 8 सवृतस्य तवेषुभि, Da Dn1 D5 सस्यूतस्य तवे, D6 सवृतश्च तवेषुभि॰, T1 G1 3 4 तापितोस्मि तवेषुभि॰, T2 M पातितोस्मि रणेषुभि, G2 पीडितोस्मि तवे° Ca c cite सस्यूतस्य — c) Ś1 K0 1 परिधूयते, D1 °दूयति, D3 °हीयते, D6 दश्यते, Ca °दूयन्ते (as in text) D2 ममाहिरपि दूयते (sic) — d) K3–5 B D1–4 6 S वदन परिशुष्यति (T2 G1 3 °ते), Da Dn D5 7 8 मुख (Da1 D5 ष) च परिशुष्यति (= 6 23 29^{b})

18 a) K2 4 B Dn2 D4 7 8 वेदनार्तशरीरस्य, T2 मोदनार्थं शरी — b) Ś1 प्रयच्छामो, D3 T1 G4 °च्छाभो, D6 च्छाबु, G2 च्छाद्य (for च्छापो) D1 [आ]हरस्व जलमर्जुन — After 18^{ab}, K3 ins

499* गोमुखै पीड्यमानस्य गौर्नष्टो मम गोपते ।
गोरस पातुमिच्छामि गोभिर्यश्च न दूषितम् ।

— c) Da1 D5 शक्यो (for शक्तो) — d) K3 5 दातु मम, K4 B Da1 Dn2 D1 2 4–8 T2 G1–3 M दातु मापो, Da2 Dn1 दातु मेपो (for दातुमम्भो)

19 Before 19, D6 ins सजय उवाच — b) Ś1 K0–2 वेगवान् (for वीर्य) — c) S गाडिव (for बलवत्) — T2 G1–3 M om (hapl) 19^{d}–21^{a} — d) Ś1 व्याक्ष्यपद्, K4 B1–3 चाक्षि (for व्याक्षि°) Da Dn1 D3 5 चा(D3 व्या)क्षिपद्गाडिव धनु॰, D2 गांडिव व्याक्षितद्धनु (sic), T1 G4 व्याक्षिपत्तद्धनुर्महत्

20 T2 G1–3 M om 20 (cf v l 19) — a) K0 2 ज्याघातनिर्घोष — b) T1 G4 विष्फूर्जितम् K2 इवासने — c) K3 5 D2 सर्वभूतानि सत्रेसु — d) K4 B D (except D1–3 6) transp श्रुत्वा and सर्वे

21 T2 G1–3 M om 21^{a} (cf v l 19) — b) K2 3 रथिन (for रथेन) B3 Da2 G1 वर, D5 वर — c) K5 D2 शातनु (for शयान) D3 G1 भरतश्रेष्ठ — d) K3 D2 वर॰

22 ab) K3 5 D3 संधाय स, B1 स सधाय D2 सधाय शरसदीप्तम् (for a) Ś1 K1 महायश॰, K3–5

C 6 5785 B 6 121 24 K 6 121 25 अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ २२
उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा ।
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ॥ २३
अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया ।
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमः ॥ २४
कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ।
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ २५
तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम् ।
संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ २६
विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २७
तृप्तः शांतनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत् ।
सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ २८
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः ॥ २९
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ॥ ३०
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ३१
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः ।

B1 3 D1-3 6 रथ, B2 4 Da Dn D4 5 7 8 स पाडव (for महायशा) S प्रदक्षि(T1 G4 क्ष)णीकृत्य तदा स समन्व्य (T1 G4 समामन्त्र्य, G2 समन्त्र्य च) महा रथ (G1 3 M4 श्च) — c) B2 Da1 Dn1 D7 पार्जन्यास्त्रेण T1 G4 भीभत्सु, T2 G1-3 M बीभत्सु (for सयोज्य) — d) D1 सर्वतो वीक्ष्य पाडव — ef) D5 अवध्यात्, T1 G4 अभिनत्, G2 अभिद्यत् (for अविध्यत्) Ś1 K3 पार्थे, D2 वीर T2 M समधत्त शित बाण तेन पृथ्वीं बिभेद (T2 वीर्यं बिभेति [sic]) च

23 a) M (except M4) तदा (for ततो) — b) B2 D (except D1-3 6) transp विमला and वारिण. K0 शिवा, K1 शिव, K3 5 B2 D (except D1 3) T2 M1 2 3 (sup lin) शुभा (for शिवा) — c) Ś1 K0 1 D1 दिवस्यामृतकल्पस्य (K0 1 गधस्य), D2 शिवस्यामृत, D4 शीतलामृत

24 a) K3 D1 2 T2 G1-3 M तदा, T1 G4 तथा (for तत) K8 पार्थ — b) K3 5 D2 पय शीतल धारया, K4 B Da Dn D1 3-8 T G2 4 M शीतया (T1 G2 4 स तया) जलधारया, G1 3 स तयामलधारया — c) K3 5 D2 कुरूणामधिप — d) K3 5 D2 दिव्यधर्मपराक्रम, K4 B Dn D1 3 4, 6-8 कर्मपराक्रम, Da D5 °कर्मा पराक्रम, S दिव्य दिव्यपराक्रम

25 a) T1 G4 तस्य (for तेन) D8 दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य — b) T1 G4 शक्रस्येवाथ कुर्वत, G2 °स्येवाधिकुर्वत, Cv as in text Ca c cite विकुर्वत (as in text) — d) D1 ततस्ते सर्वपार्थिवा, S सुतास्तव नराधिप (M1-3 5 जनेश्वर, M4 जनाधिप)

26 D2 om (hapl) 26a-27b — a) Ś1 बीभत्सुर्, K3 बिभत्सोर् — b) K4 B1 3 4 Dn2 D4, 7 8 Cc मानुषविक्रम, M2 मानुष्यमद्भुत — c) K3 D1 सप्र(D1 °प्रा)कपत, K5 समकपत, T2 G1 2 M5 सप्रवेपत — d) K3 यथा (for इव)

27 D2 om 27ab (cf v l 26) — b) Ś1 K0 2 D1 व्यधुन्वन्, T2 व्याविध्यत्, Cd व्यधमन्, Ca व्याविध्यन् (as in text) — c) K1 4 B Da Dn D4-8 T G4 M4 5 शखदुदुभिनिर्घोषस्, D3 दिव्यवादित्रघोषैश्च, G1 3 शखदुदुभिघोषैश्च, G2 भिघोषश्च — d) K3 D2 3 5 तुमल, K4 B Da Dn2 D4 7 8 S तुमुल, D6 तुमल

28 a) D1 तत्र, D8 तप्त (for तृप्त) — b) K3 D8 बिभत्सुम् — d) K3 सनिध्ये K5 D2 पूजयस्तदा, M5 पूर्णयन्निव

29 Before 29, D6 ins भीष्म उवाच — c) D2 कथित Ś1 K0 2 नारदेनैव, D2 M3 4 नापि, T2 नासीत्, M2 °नास्मि — d) K1 3 4 B Dn2 D4 7 8 G1-3 M1 4 पूर्वर्षिरमितद्युते, D6 M2 पूर्वं वीरामितद्युतिं (M2 ते), T G4 पूर्वमेवामितद्युते, M3 5 पूर्वर्षिश्चमितद्युते (sic)

30 a) K5 तु (for त्व) — b) K1 D2 3 करिष्यति — c) K3 5 D2 S यन्नोत्सहेत, D5 यत्वोत्सहति (sic) — d) T2 सह देवैरपालयन्

31 a) M (except M5) विदुस्त्वा D2 निधन पार्थ, D8 क्षत्रिया शूरा Ca cites निधन (as in text) — b) D1 तद्विद, T G धन्विन (G2 °न), Ca तद्विदः (as in text) D8 धनुष्यनवम भुवि — c) D6 त्वा (for त्व) — d) Ś1 K0-2 प्रवरैर्, Ca प्रवरो

सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३२
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ३३
न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं
संबोध्यमानं विदुरेण चैव ।
द्रोणेन रामेण जनार्दनेन
मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ॥ ३४
परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो
दुर्योधनो नाभ्यनन्दद्वचो मे ।
स शेष्यते वै निहतश्चिराय
शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥ ३५
ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो
दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य
निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३६
दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ।
एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ३७
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ३८
सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ।　C 6 5803 B 6 121 42 K 6 121 43

(as in text) Ś$_1$ K$_{0-2}$ नृपै, K$_3$ D$_{1\ 2\ 6}$ नृप॰, K$_5$ B$_2$ D$_8$ नृप, D$_3$ ह्यसि (for नृषु)

32 ^{a}) K$_{3\ 5}$ T$_2$ जगत, Ca c जगति (as in text) D$_2$ मनुष्येषु द्विज श्रेष्ठ, D$_3$ G$_2$ M$_{2\ 4\ 5}$ मनुष्यो जगति श्रेष्ठ॰ — ^{b}) B$_4$ Da Dn D$_{4\ 5\ 7\ 8}$ पक्षिणा पतगेश्वर, D$_1$ पक्षिणा वै खगेश्वर, S गरुड पक्षिणा वर — ^{c}) K$_{3\ 5}$ B D (except D$_{1\ 2}$) M$_4$ सरिता — ^{d}) K$_4$ वरिष्ठश् B Da Dn$_1$ D$_{4\ 5\ 7\ 8}$ S श्रेष्ठस्त्वमसि (D$_8$ पि) धन्विना (= 33^d) — Da$_2$ D$_5$ *repeat* (hapl) 32^d–33^d

33 ^{a}) K$_{3\ 5}$ D$_{2\ 3\ 6}$ तपता (for तेजसा) — ^{b}) T$_2$ गिरिषु (for गिरीणा) K$_{3\ 5}$ D$_{2\ 3}$ तथा, B$_2$ इव, D$_1$ गिरि (for वर) — ^{c}) D$_1$ जातीना च द्विजन्मा वै — ^{d}) K$_3$ तथा (for श्रेष्ठस्) K$_1$ अपि, M सर्व- (for असि)

34 ^{b}) K$_1$ य बाध्यमान (sic), K$_{3-5}$ B D$_n$ मयो च्यमान (for सबोध्य) T$_1$ G M मया चोक्त (G$_{1-3}$ मयापि चो॰, M$_4$ मया वचो) विदुरेण चासकृत्, T$_2$ वाचोक्त विदुरेणैव चासकृत् — ^{d}) S सजयेनैव (for ॰नापि) D$_3$ गाधार्या सुहृदैश्चापि चान्यै॰

35 ^{a}) D$_8$ परेतबुद्धिर्, all comm परीत॰ (as in text). T$_2$ हितसंज्ञकल्पो — ^{b}) K$_4$ B (except B$_1$) Da Dn D$_{4-8}$ दुर्योधनो न च तच्छ्रद्द(D$_3$ तत्सुद)धाति — ^{c}) Ś$_1$ K$_{0\ 1}$ स- (for स) K$_{3\ 4}$ B$_4$ वै निहतो, K$_5$ विनिहतो, B$_1$ न हतो, D$_{2\ 3}$ S निहतो, D$_5$ विनिहतश् (for वै निहतश्) K$_4$ B$_1$ नचिराय, K$_5$ D$_{2\ 3}$ वै चिराय, B$_4$ Ce नो चिराय, S [ऽ]थाचिरेण (for चिराय) — ^{d}) K$_{2\ 3}$ शस्त्रातिगो, T$_2$ शास्त्रादिगो M$_2$ भीष्म (for भीम) D$_1$ शस्त्राहतो भिन्नबलाभिभूत॰

36 Before 36, D$_6$ T$_2$ M ins सजय — ^{a}) K$_{2\ 4}$ B D (except D$_{1\ 3}$) एतत् (for तत) B$_2$ om तद्वच G$_2$ वचन (for तद्वच) T$_2$ तत श्रुत्वा कौरवेंद्रो महात्मा — ^{b}) K$_5$ हीनमना, D$_2$ भीममना (for दीन) — D$_3$ om 36^c–37^b — ^{c}) T$_1$ G$_4$ हि वीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य) — ^{d}) T$_2$ नित्य राजन्भव भीत मन्यु (sic)

37 D$_8$ om 37^{ab} (cf v l 36) Before 37, S ins भीष्म — ^{a}) K$_1$ दृष्टे, T$_2$ दुष्ट (for दृष्ट) K$_1$ D$_1$ दुर्योधनेनेद, K$_{3\ 4}$ B Da Dn D$_{2-8}$ T$_1$ G$_{1\ 3\ 4}$ ॰धनैतत्ते (for ॰धनेद ते) G$_2$ दुर्योधन निबोधेद — ^{c}) D$_1$ चानीता, G$_2$ जनित D$_2$ जलधारा च जनिता, D$_3$ जलस्य धारा जनिता — ^{e}) T$_2$ एकस्य (for एतस्य) G$_{1\ 3}$ लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्) — ^{f}) T$_2$ पार्थश्च (for कश्चन)

38 K$_0$ om 38^{ab} — ^{a}) D$_2$ आग्न्येयं M$_2$ वरुण (for वारुण) G$_3$ सूर्यं (for सौम्य) — ^{b}) T$_2$ वायव्य च तत पर — ^{c}) G$_{1\ 3}$ रौद्र (for ऐन्द्र) Da$_1$ D$_{1\ 3\ 6}$ ब्राह्मय, T$_2$ ग्राह्य (for ब्राह्म) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ Da$_2$ पारमेष्ठ, D$_3$ मैष्ठ्य, D$_7$ परमेष्ठि — After 38^d, D$_8$ *repeats* 37^{ef} — ^{e}) Da$_1$ D$_5$ धनुस् (for धातुस्) G$_3$ सोमस्य (for सवितुर्) — ^{f}) T$_1$ G सर्वाणि (for दिव्यानि) K$_4$ B D (except D$_{1-8}$) वैवस्वतमथापि वा (B$_{2\ 3}$ च)

C 6 5803 B 6 121 42 K 6 121 43 कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन ।
न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ ३९
अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना ।
कृतिना समरे राजन्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४०
यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि ।
तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४१
यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः ।
नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४२
यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः ।
नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४३
न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् ।
युधिष्ठिरो हि तावद्वै संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४४
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः ।
तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ॥ ४५
युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ।
एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ ।

---

39 ᵃ) Ko एतस्मिन्, K5 सर्वस्मिन्, D2 सर्वाणि (for सर्वस्मिन्) — ᵇ) D3 वेत्ति कोन्यो धनजयात्, S एको वेत्ति धनजय — ᶜ) K3 5 D2 कृष्णाद्वा देवकी पुत्रान् — ᵈ) K5 न चान्यो (for नान्यो वै) K4 B Da Dn D4–8 M वेदेह, D2 वेद न, G (G3 damaged) वेत्तीह (for वै वेद) D3 नान्यो वेत्ति कथचन — ᵉ) M अशक्या (for न शक्या) K2 G3 पाडवस् T2 जेतु (for तात) K4 B Dn2 D1 4 6–8 अ(B2 D1 6 न)शक्य पाडवस्तात — ᶠ) Ś1 Ko–2 युधा जेतु, T2 तात युद्धे, M2 जेतु युद्धे (by transp)

40 D3 om 40ᵃᵇ — ᵇ) Ś1 तस्यैतानि, K3 यस्ये मानि K4 B महामते (for °त्मन) T G (G1 damaged) M4 यान्येतानि महात्मनि — ᶜ) G3 M4 5 सत्त्ववता S (except G4) सखे (for सख्ये) D3 तेन ते सह पार्थेन — ᵉ) S जिष्णुना (for कृतिना) K3 5 D2 सतत (for समरे) — ᶠ) K4 B1 3 4 Dn2 D4 6–8 सधिर्भवतु माचिर

41 Ś1 D2 G3 om (hapl) 41, D3 om (hapl) 41–42 — ᵃ) D1 महाबाहो — ᵇ) K3 सवृत, K5 सवृत्त, D1 स्व धाता (for स्वाधीन) Cc cites आधीन K4 B D (except D1, D2 3 om) कुरुसत्तम

42 K2 D3 4 om (hapl) 42 (for D3, cf v l 41) — ᵃ) T1 G4 चमूर् (for चमू) K5 नाति (for न ते) D6 सर्वा (for शेषा) K1 4 B3 4 Dn2 D7 8 यावन्न ते चमू सर्वा, B1 2 Da Dn1 D5 यावन्न ते चमू सर्वां, D1 यावद्विशशिनीराज (sic), D2 यावच्चमू ते निःशेषा, T2 यावच्चमू न नश्येता — B1 om 42ᶜ–43ᵇ — ᶜ) B2 क्षिप्र (for तावत्) D1 तावत्पार्थेन शूरेण

43 B1 om 43ᵃᵇ (cf v l 42) — ᵇ) K1 हतशेष सहोदर — ᶜ) D3 अन्ये च (for नृपाश्च) M (except M4) समरे (for बहवो) B1 सर्वांश्च हति वै राजस् — ᵈ) D2 तात (for तावत्) K1 4 5 B1 3 4 D2 3 6 T2 सधि (for सधि) B2 Da Dn1 G1 3 सधिस्ते तात युज्यता, D5 सधिस्ते ता नराधिप (corrupt), T1 G2 4 सधिस्तावत्प्रयुज्यता

44 ᵃ) Da1 D5 वै (for ते) K3 D2 न च निर्दहते यावत् (D2 राजन्), T G निर्दहन्निव हि (G1 3 च) क्षत्र, M1–3 5 यावन्न निर्दहेत्क्षत्र, M4 निर्दहेदिह न क्षत्र — ᵇ) Ś1 क्रोधदीप्तक्षणश्, K2 °दीप्तेक्षण, D2 क्रोधाद्दीप्तेक्षणश् D1 च भू, D8 चमु (for चमूम्) S क्रोधात्सरक्तलोचन — ᶜ) K3 4 Da Dn D2–8 S युधिष्ठिरो रणे तावत्, D1 ष्ठिरेण तावद्वै — ᵈ) T2 तेन (for तात) Ko 2 सधिस्तेत्र प्रयुज्यता

45 ᵇ) B4 D1 पाडवा — After 45ᵃᵇ, S ins

500* यावत्क्षत्र न निघ्नन्ति तावत्सधिर्विधीयताम् ।

[G1 3 क्षत्राणि, G2 सैन्य न (for क्षत्र न) G2 M1–3 5 प्रयुज्यता (for विधीयताम्) G1 3 सधिस्ते तात युज्यता (for the post half)]

— T2 M1 3–5 om 45ᶜᵈᵉᶠ — ᶜ) K3 5 D2 न ते शेषा (for महाराज) — ᵈ) K3 नाशयती, D1 नाशय हि (sic) K3 D2 6 सं (for न), Ś1 Ko सशय, D1 सर्वत, T1 G M2 पाडवा (for सर्वश) — ᵉ) D3 अजेयै (for तावत्ते). K4 B2–4 Da1 Dn1 D4 6–8 वीरै (for सार्धं) — ᶠ) Ś1 damaged Cc सौभ्रात्र (as in text), Ccp सौहार्द K3 5 B1 4 D1–3 मम रोचते, T1 G1 3 4 अभिरोचतां, M2 अनुरोचता (for तात रोचताम्) K4 B2 3 Da Dn D4–8 सौहार्द मम रोचते, G2 सधिस्ते तात युज्यता

एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४६
त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः
पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा
संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ॥ ४७
राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवाना-
मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु ।
मा मित्रध्रुक्पार्थिवाना जघन्यः
पापा कीर्ति प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ४८

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां
संगच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो
भ्राता चैव भ्रातर प्रैतु राजन् ॥ ४९
न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे
मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ।
भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे
सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ५०
एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो C 6 5816 B 6 121 56 K 6 121 57

46 ^{a}) G_2 युद्ध तद्वृत्तदेवास्तु (sic) — ^{b}) S ता (G_2 या)वत् (for तात) Dn_2 सशम्य, D_1 वशाम्य (sic), M (except M_4) सगम्य, Cc सशाम्य (as in text) — ^{c}) K_4 B_{1-3} Da Dn_1 D_5 एव ते, M_2 हित ते (for एतत्ते) D_1 एव तव हित राजन्, T_2 एतद्रोच यतां वाक्य — ^{d}) D_1 सप्रोक्तोसि, D_3 T_2 यदुक्तोस्मि $Ś_1$ K_{0-2} नराधिप (for मयानघ) — ^{e}) $Ś_1$ damaged $K_{0\,3}$ $D_{3\,4\,7\,8}$ T_1 G M क्षममह, K_2 अक्षमद, K_5 क्षेमतर, D_2 क्षमतर, T_2 कृत्यमह (for क्षेममह) Ca cites क्षेमम् (as in text)

47 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,4\,5}$ B $D_{2-4\,6\,8}$ व्युपशाम्यस्व, K_0 Da Dn_1 D_5 व्यपशाम्यस्व, K_2 व्युपश्यामि, T_1 तूप शाम्य, T_2 उपाशाम्य, $G_{1\,3}$ त्वमुच्छाम्य, G_4 तूप शाम्यतु, M त्वमुपशाम्य (for उपशाम्यस्व) K_3 (two Anustubh pādas) त्यक्त्वा मन्यु व्युपाशाम्य शम कृत्वा च पाडवै, D_1 त्यक्त्वा मन्यु शाम्य पार्थैं, G_2 त्यक्त्वा च मन्युमापशाम्य पार्थैं — ^{b}) $Ś_1$ damaged K_{2-5} B D (except D_4) फाल्गुनेन — Before 47^{cd}, T_2 (erroneously) ins भीष्म — ^{c}) K_0 भीष्मस्यार्तद् Cv cites भीष्मस्यात $K_{3\,5}$ D_2 Cd सौहृदानां, K_4 B Da Dn D_{4-8} सौहृद च, D_3 सौहृदेन (for द वा) D_1 भीमस्यास्सादत्र ते सौहृदाना, S भीष्मस्याते सुभृश (T_2 $M_{1\,2\,5}$ भूयान्व, M_4 भूय स) सौहृदोस्तु — ^{d}) K_4 B Da Dn $D_{1\,4-8}$ जीवतु (D_4 ति) शेषा, T_1 G M_2 न ते प्रलोभ, T_2 $M_{1\,3\,5}$ न प्रलोभ (for सप्रश्लेष) D_2 प्रसीद न (for प्रसीद)

48 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} इन्द्रप्रस्थ (for राज्यस्यार्धं) — ^{b}) $K_{3\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ Da Dn $D_{3-6\,8}$ धर्मराजोभियातु, K_5 B_2 D_7 M °राजोभिपातु, D_2 °राजोभ्यपेतु (for राजोऽनुशास्तु) T G इन्द्रप्रस्थो (T_2 $G_{1\,3}$ °स्थे) धर्मराज्ञो निवास — T_2 om 48^{c}–49^{d} — ^{c}) $K_{3\,5}$ $D_{2\,3}$ मित्रद्रोही (for मा मित्रध्रुक्) K_5 G_0 पाडवाना (for पार्थिवाना) K_3 D_3 जघन्य, Ca c न्य (as in text) — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} वै नरेद्र, D_3 पार्थिवेंद्रं (for कौरवेन्द्र)

49 T_2 om 49 (cf v l 48) — ^{a}) S (T_2 om) ममावसाने (for ममावसानात्) — ^{b}) D_3 सग च्छता T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 (*sup lin* as in text) पाडवा (for पार्थिवा) D_2 कीर्तिमत (for प्रीति) — ^{c}) Da Dn_1 D_5 मातुलो भागिनेय — ^{d}) B_1 चापि, B_3 T_1 $G_{2\,4}$ चैव, Da_2 Dn_1 D_5 चैन (for चैव) K_3 Da_1 D_3 प्रेतु, K_5 प्रैति (for प्रैतु)

50 ^{a}) K_3 न चेदिद, K_5 D_2 महोदय, T G न चेदेतत् (for न चेदेव) K_5 नो (for मे) D_1 न चेदेव मोहाविष्ट करिष्ये — ^{b}) T_2 मोहादेतत् (for मोहाविष्ट) D_5 पश्यन्स बुद्ध्या, T G $M_{1\,3\,5}$ प्रतिपद्यस्व बुद्ध्या, M_2 प्रतिपद्यस्यबुद्ध्या D_1 प्रतप्स्यसे मृत्युमुख प्रविष्ट — After 50^{ab}, Da Dn_1 D_5 ins

501* तप्स्यस्यन्ते लोभभावात्त्वमेव
ये चाप्यन्ये भूमिपाला समेता ।

— For 50^{c}, S subst

502* दिष्ट गन्ता त्यक्तधर्मार्थकाम
पुत्रभ्रातृज्ञातिसबान्धिहीन ।
एव वोऽस्तु विदित कौरवेया

[(L 2) G_2 पुत्रान्भ्रातृन्ज्ञाति, T_2 पुत्रज्ञातिभ्रातृ° — (L 3) T_2 वचोस्तु (for वोऽस्तु)]

— ^{c}) K_4 $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 $D_{4\,6-8}$ तप्स्यसते (for भीष्मस्यान्ताद्) D_2 च (for स्थ) $K_{0\,2}$ भीष्मस्यार्तें देवदत्ता (K_0 °र्तादेतदत्त) स्थ सर्वें, K_3 भीष्मस्यातोदेतस्था

C 6 5816
B 6 121 55
K 6 121 57

मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा । यत्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ॥ ५१
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

संजय उवाच ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शंतनुनन्दने ॥ १
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ।
ईषदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह ॥ २
स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।
जन्मशय्यागतं देवं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३
निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः ।

सर्वे (sic) Cd cites एतदन्ता स्थ (as in text) Cc cites अते — K5 om 50^{d}–51^{a}

51 Before 51, T1 G M2 5 ins सजय K5 om 51^{a} (cf v l 50) — ^{a}) D2 एतद्वाक्यै — ^{b}) K5 राज्ञा मध्ये (by transp) Ś1 K0–2 ते सुत, Da Dn1 D1 5–7 भारत, T1 G2 4 भारतीं, G1 भारतान्, T G2 4 M2 5 ग्राहयित्वा D2 राज्ञा मध्ये श्रावयित्वा च तूष्णी — ^{c}) D1 शस्त्रसतप्तमर्मा, D2 शल्यसतप्तगात्रो — ^{d}) K1 3–5 B Da Dn D1 2 4–8 Ca d योज्यात्मान, S स्मृत्वात्मान K3 5 D2 सनियम्येंद्रियाणि, B2 वेद वादानियम्य (for वेदनां सनिगृह्य) K4 B1 3 4 Da Dn D4–7 सनियम्य, D1 सप्रगृह्य, D8 मन्त्रियस्य (corrupt) (for सनिगृह्य) D8 योगात्माभूत्सनिगृह्येंद्रियाणि — K4 B Dn2 D4 6–8 ins after 51 Da Dn1 D5, after the ref of 6 117 1

503* धर्मार्थसहित वाक्य श्रुत्वा हितमनामयम् ।
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ।

[Before line 1, K4 B Dn3 D4 7 8 ins सजय उवाच]

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Da Dn1 D5 mention only दशमरात्रौ, D2 दशमे युद्धदिवसे, D6 दशमेहनि, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* B3 भीष्मवाक्यं, D6 दुर्योधन प्रति भीष्मानुशासन, T1 G2 4 पानीयप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 78, Dn3 115, T1 G 117, T2 M1 2 118, M3 4 119, M5 120 — *Śloka no* Dn3 55

117

1 After the ref, Da Dn1 D5 ins 503* (cf v l 6 116 51) — ^{a}) G1 3 राजन् (for सर्वे) — ^{b}) K3 G2 स्वान्निलयान्, K5 स्वान्याल, Da2 Dn1 D5 स्वान्स्वान्गृहान्, M2 नानालयान्, M4 स्वानालय (for स्वानालयान्) B3 शुभान्, S प्रति (for पुन·) B1 जग्मु स्वानालयान्युत् (sic), D2 ते जग्मु स्वालयान्पुन — D6 om 1^{c}–2^{b} — ^{c}) K2 3 D2 3 तूष्णीभूते — ^{d}) K4 B Da2 Dn D1 3 5 (before corr) 7 8 शातनुनदने

2 D6 om 2^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) K0 2 हि, B2 वि (for तु) K2 निहित, Da2 निहते, M3 5 निधन Da भीष्मे — ^{b}) M2 क्रोधेय (for राधेय) K0–2 B3 D3 T2 G1 पुरुषर्षभ, K3 °भ, K5 D2 परवीरहा — ^{d}) Dn1 G2 [उ]पाजगाम, D2 [अ]तिजगाम, M4 स जगाम T1 G4 स (for ह)

3 ^{b}) K2 शरतल्पगतास्, T °तल्पे गत K0 सदा, K3 5 D2 तु त (for तदा) — ^{c}) K2 (5) जन्मस(K5 °य)ज्यागत, K4 B2 D2 Ca शरशय्या°, Da1 D5 शर्मशय्या, S वीरशय्या, Cc d v जन्म° (as in text) N (except Ś1 K0–2) T1 G M वीर, T2 वीर्यं (for देव) — D2 om (hapl) 3^{d}–4^{a} — ^{d}) S गागेय पुरुष(G1–3 भरत)र्षभ Ca c cite कार्त्तिकेयम्

4 D2 om 4^{a} (cf v l 3) — ^{a}) K5 वीर तं (by transp) K3 वीर, T1 G4 वीर B1 उपसृत्य ततो राजन्, D5 निर्मिताक्ष्य तदा वीर — ^{b}) D2 साश्रुनेत्रस्, T2 °कर्णस् (for कण्ठस्) Ś1 K0–2 D1 ततो (for

अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४
राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तव ।
द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ५
तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृत्तलोचनः ।
शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ।
पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्यैकबाहुना ॥ ७
एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह ।
यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्ध्रुवम् ॥ ८
कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ॥ ९
न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते । C 6 5627 B 6 122 10 K 6 122 10

तदा) Ś1 K0–3 D2 3 6 Ca c d नृप, T1 G2 4 M वृ(M2 मृ)षा, T2 [अ]ब्रवीत् (for वृष) —^{c} After 4^{ab}, K2 B1 2 Da Dn1 D5 ins B4 Dn2 D4 7 8 subst for 4^{ab}

504* भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युति ।

—^{c}) K3–5 B1–3 Da Dn1 D3 5 6 G1 M पादयोरस्य, D2 °रग्र, T2 रते (for स्तस्य)

5 ^{a}) D3 नरश्रेष्ठ (for कुरु) —^{b}) K2 चाभिगतस, K3–5 B D T G1 3 4 Cc d अक्षि(D7 °क्ष) गतस, G2 क्षतिगतस् (for चाक्षि) —^{c}) K0 द्वेष्ये, D6 दूष्यो Cc cites द्वेष्य Ś1 K0 [s]त्यतमनागसन्, K3 नित्यमनाग सन्, D3 नित्यमनागास्मि Cd cites अनागा (as in text) K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 द्वेष्योह तव सर्वत्र (Dn2 ज्ञ) —^{d}) D5 चैतम्, S भीष्मम् (for चैनम्)

6 ^{a}) G3 कुरुवृद्ध K4 B2–4 Dn2 D4 7 8 हि, Da Dn1 D5 [अ]पि, D6 S तु (for स) B1 एतच्छ्रुत्वा कुरुवृद्ध, D3 एतच्छ्रुत्वा च कौरव्यो —^{b}) K2 4 5 B2–4 D T1 G2 4 M बली, T2 तेन, G1 3 शरै, Cd बाल्ये (sic) (for बलात्) K5 सवृत, D6 सर्वत्र (for सवृत्त) B1 स वलीवृतलोचन —^{c}) B1 समुदीक्ष्य च सस्नेहम्

7 K5 D2 om 7^{ab} —^{a}) Da2 रक्षित, Cd रहिते, Ca रहित (as in text) Ś1 K0 2 कर्णम्; D1 वृषम्, Ca d धिष्ण्यम् (as in text) T G राधेय मन्युरहित (G4 °मभित), M राधेय जिष्णुरहिते —^{b}) T2 समुत्साद्य (for °त्सार्य) T2 रक्षिण, G2 3 दक्षिण (G3 °ण) —^{c}) M5 गागेय K5 D2 पिता ते (K5 पितेव) क्लिन्नहृदय —^{d}) K3 4 B Da Dn D3–8 S परिरभ्य (for °ष्वज्य) K4 Dn1 m n2 D6–8 M4 [ए]कपाणिना, G1–3 तु बाहुना (for [ए]कबाहुना) K5 D2 समाश्लिष्य च बाहुना

8 ^{a}) Ś1 एह्येहेहीति प्रतिम (sic), K0–2 एह्येह्येही त्प्रतीम (sic), K3 एह्येहि विप्रतीपेन, K5 D2 एह्येहि देवप्रतिम, B2 Da Dn1 D5 एह्येहि भो महाबाहो, D1 एह्येहि त्व प्रतिस्पर्श, D3 एह्येहि भो स्पर्धसे त्व, T G4 M न विप्रिय ममैवेह (T2 ममैह्येहि, M मे एह्येहि), G1–3 न चाप्रिय ममैवेह —^{b}) K3 वर्तसे त्व, T1 G M1 3–5 यत्स्पर्धेथा, M2 यत्स्पर्धेथ (for स्पर्धसे त्व) K3 5 B1 3 4 M1 3–5 किल (for सह) D1 सत्यधर्म महाबल, D3 मया सार्धं हि सूतज, T2 यद्वद्वेयामयाक्रिया (corrupt) —^{c}) Ś1 K0–2 M2 मा (for मां) K4 B D (except D1–3 6) M5 नाधिगच्छेथा (for नाभि°) —^{d}) D2 न, T2 मे (for ते) B2 Da Dn D4–8 S (except T2) transp भवेत् and ध्रुव

9 After 9^{a}, all MSS (except M) ins

505* न तवाधिरथ पिता ।
सूर्यजस्त्व महाबाहो

[(L 1) K0 1 Dn1 m n2 D3 4 7 8 तवाधिरथि, K3 ते चाधिरथि, Da D5 च चाधिरथि, Dn1 तथाधिरथि, T1 G4 तवातिरथ —(L 2) K2 4 B D4 8 श्रुतस्त्व हि (B1 तु), K5 D2 तव सर्वं, Da1 सूर्यस्त्व जे (sic), D1 सौरस्त्व च, D3 सूर्यतस्त्व (for सूर्यजस्त्व)]

—^{b}) Ś1 K5 D2 3 विदित, K2 4 B2 D4 8 वदतो, G3 यदितो (for विदितो) T2 नारदो (for नारदान्) K1 2 4 5 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 6–8 M5 मया (for मम) Da Dn1 D5 नारदाद्वदतो मया —^{c}) K1 °द्वैपायन चैव, K2 °ना चैव, K4 B2 °नाच्चापि —^{d}) K4 B1 सत्यमेतद्, B2 4 D4 8 तच्च सत्य, S तेजसा च (for केशवाच्च) B1 ब्रवीमि ते D5 केशवाच्चैव सशय (sic)

10 ^{a}) K4 B1 हि (for च) K0 M द्वेष्योसि (K0 °स्ति), T2 द्वेष्योसि —^{b}) T2 त्वा हि नित्य (for त्वयि सत्य) M (M4 sup lin as in text) वै (for ते) —^{c}) K5 D3 4 G3 हि (for तु) —^{d}) T1 पुरुषाणि K3 5 D1 2 अब्रुव (for उक्तवान्) K4 B Dn1 D4 6 7 M4 परुषं त्वाहमब्रु(M4 °अ)व, Da Dn2

C 6 5828 B 6 122 11 K 6 122 11 तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् ॥ १०
अकस्मात्पाण्डवान्हि त्वं द्विषसीति मतिर्मम ।
येनासि बहुशो रूक्षं चोदितः सूर्यनन्दन ॥ ११
जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं तव ।
ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् ॥ १२
न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ।
कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १३
इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।
सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना ॥ १४
कर्ण राजपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ।
तस्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १५
तथा च बलवान्राजा जरासंधो दुरासदः ।
समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् ॥ १६
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्क इवापरः ।

$D_{3\ 5\ 8}$ प(D_5 पु, D_8 पौ)रुष त्वामह ब्रुव (Dn_2 ब्रुवन्), T_2 $M_{1-3\ 5}$ परुष त्वहमब्रु($M_{3\ 5}$ ब्र)व

11 ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_2 अधर्मात्, Cc अकस्मात् (as in text) K_3 पाडव (for पाण्डवान्) K_4 $B_{2\ 4}$ Da Dn $D_{5\ 7\ 8}$ सर्वान्, B_3 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ हित्वा (for हि त्व) D_1 अकस्मात्पाडवाना त्व — ^{b}) B_1 द्वेष्टासीति, D_1 द्विषतेति, D_6 द्वेषसीति (for द्विषसीति) T_1 G_4 मत (for मतिर्) K_4 $B_{2\ 4}$ Da Dn $D_{5\ 7\ 8}$ अवा (Dn_2 $D_{7\ 8}$ व)क्षिपसि सुव्रत — K_5 om 11^{c}–12^{b} D_2 om 11^{cd} — ^{c}) K_4 B_{2-4} Da Dn D_7 S तेनासि, D_1 येनापि (for येनासि) $B_{1\ 4}$ $D_{4\ 6\ 8}$ राज्ञा, D_8 रुष्य, M रूक्षा (for रूक्ष) — ^{d}) K_3 नोदित, B_3 D_3 श्रावित (for चोदित) $B_{3\ 4}$ Dn_2 $D_{4\ 6\ 8}$ सूतनदन (for सूर्य) K_4 $B_{1\ 2}$ Da Dn_1 $D_{1\ 5\ 7}$ S श्रावित (D_1 द्विषते, T_2 श्राविता, M_{1-4} श्राविता) कुरु(T_2 जन)ससदि — After 11, Dn_2 $D_{4\ 6,\ 8}$ ins

506* जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ।
नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ।
तेनासि बहुशो रूक्ष श्रावित कुरुससदि ।

12 K_5 om 12^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) K_1 वीर (for वीर्यं) — ^{b}) S दुष्षह (for दु सह) Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ भुवि (for तव) — ^{c}) Ś$_1$ Ko ब्रह्मण्यता, D_3 ब्रह्मण्यत्व, T_2 ब्रह्माडता Ko तत् (for the first च) D_2 सौंदर्य (for शौर्यं च) — ^{d}) Ko दान च, K_2 G_3 दानेन, M_2 दानेषु (for दाने च) K_4 B_2 Da Dn $D_{4\ 7\ 8}$ स्थितिं, D_1 रतिं, D_2 S मति (for गतिम्)

13 ^{b}) D_1 समरेषु, Ca पुरुषेषु (as in text) K_5 D_2 [अ]परो मत, B_4 $D_{1\ 4\ 6\ 8}$ [अ]मरोपम, T_2 [अ]वरो मम (for [अ]मरोपम) K_3 पौरुषे हि मतो मम — ^{c}) K_3 कुले (for कुल) K_5 D_3 हि (for च) K_3 B Da Dn $D_{4\ 6-8}$ M_2 कुलभेदभयाच्चाह, D_5 T G $M_{1\ 3-5}$ कुलरोदभयात्त्वाह (T_2 °भयात्तोह) — ^{d}) Ko_2 D_5 M_1 पुरुषम् (for परुषम्)

14 ^{a}) K_5 इज्यास्त्र, D_1 इष्वस्त्र, M_2 इष्वास्त्रे K_4 B Da Dn_1 $D_{4\ 7\ 8}$ चास्त्रसधाने, Dn_2 वाश्र स, $D_{2\ 3}$ शरस, D_5 चाप्यस, M (M_4 *sup lin* as in text) चापस, Ca c भारस (as in text) — ^{b}) Ko लाघवेस्त्रे बले, $K_{3\ 5}$ D_2 लाघवे च बले, D_1 वेषु बले, T_1 G_4 लाघवास्त्रे बले Ca cites लाघवे. K_3 तदा (for तथा) — ^{c}) Ś$_1$ फल्गुणेन, Ko_{2-4} B D फाल्गुनेन Da_1 [अ]स्ति, Dn_1 [आ]सीत्, T_3 [अ]पि (for [अ]सि) — ^{d}) T_2 [अ]पि (for च)

15 ^{a}) K_4 B Da Dn D_{4-8} काशिपुर (for राज°) — ^{c}) $K_{2\ 4}$ B D (except D_{1-3}) T_1 G $M_{1\ 3-5}$ कन्यार्थे, T_2 कन्यार्थं, M_2 अन्यार्थे (for तस्यार्थे) — ^{d}) K_5 D_2 मर्दिता (for मृदिता)

16 ^{a}) $K_{3\ 5}$ D_{1-3} T_1 G M [अ]ति, T_2 हि (for च) — ^{b}) K_5 S महाबल (for दुरासद) — ^{c}) Dn_2 D_7 समरश्लाघिंस् S तेजसा यशसा शौर्यान् (G_2 M_1 [*sup lin*] $_{2\ 3\ 5}$ धैर्यान्) — ^{d}) K_4 B Dn_2 $D_{3\ 6-8}$ S transp त्वया and न K_5 D_2 T_2 G_2 भवेत् (for ऽभवत्)

17 ^{a}) K_4 $B_{2\ 4}$ Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ सत्ययोधी (for वादी) S त्व (for च) Da Dn_1 D_5 ब्राह्मण्य सत्यवां श्चापि — ^{b}) T_1 G (except G_2) M इव स्वय (for इवापर) K_4 $B_{2\ 4}$ Da Dn $D_{2\ 7\ 8}$ तेजसा च बलेन च, T_2 तेजसा नित्यवत्स्वय — ^{c}) K_3 D_2 हि तत्, K_5 हित, S भवान् (for ऽजित) T G_{1-3} M_{1-4} सखे, M_5 सवे (for सख्ये) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ देवगर्भसम सख्ये, D_1 देवराजोजित सख्ये Cc cites देवगर्भसम — ^{d}) K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ युधि, B_3 भवान् (for भुवि) S मानुषे(T_2 मानुष्ये, M मनुष्ये)ष्वधिको भवान्

देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि ॥ १७
व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १८
सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन ।
संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १९
मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २०

कर्ण उवाच ।
जानाम्यहं महाप्राज्ञ सर्वमेतन्न संशयः ।
यथा वदसि दुर्धर्ष कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २१
अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २२
वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः ।
सर्वं दुर्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण । C 6 5843 B 6 122 26 K 6 122 26

---

18 [a]) D8 व्यपन(marg °ग)तो (for °नीतो) K3 5 D2 व्यपेत(K3 °पैतु)मन्यु° सजातो, D1 व्यपनीतो ह्यय मोहाद् — [b]) D8 T2 G3 पुरस्कृत (for पुरा कृत) K3 5 D2 यतते न (K3 यच्च तत्ते) पुरा कृत, D1 व्युषित प्रकृतिं पुरा — [d]) Da D5 अशक्यम् (for न शक्यम्)

19 [a]) K5 सौदर्यात्, B1 पच वै, D2 सौंदर्या°, S सोदरा° (T2 °र) (for सोदर्या) Da Dn1 D5 शू° (Da1 सू)रा, M1-3 वीर (for वीरा) — [b]) K3 [ऽ]रिषूदना, B1 D2 [ऽ]रिसूदना, G1 [ऽ]रिषूदन, G3 [ऽ]रिनिषूदन — [c]) K0 सगच्छैतान्, K2 सद्गच्छै तान्, G2 सगच्छ वै (for °च्छ तैर्)

20 [a]) Da1 निर्वृत्तिर्, D6 निवृत्त, C1 c निर्वृत्त (as in text) T2 यथा भवति निर्वृत्त — [d]) D2 (m as in text) भवत्युथ (sic), T2 भवत्यद्य

21 [a]) K4 B2 4 Da1 Dn2 D1 4 7 8 T1 G4 जाना म्येव, B1 महाप्रज्ञ, Da2 D5 M जानाम्येतन्, Dn1 G1 3 जानाम्येव Ś1 महाप्रज्ञ, K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 G3 महाबाहो, T1 G1 2 4 महाराज (for °प्राज्ञ) K5 जानाम्येतत्तु यथा राज्ञ (hypermetric) — [b]) K3 Dn2 D7 M1 3 5 सर्वमेव (for °मेतन्) B1 असशय, D2 असशय (for न सशय°) — [c]) B1 4 Dn2 D4 6-8 मे भीष्म (for दुर्धर्ष) — [d]) K0-3 5 सशय, D2 सशय (for सूतज°)

22 T2 om 22[ab] — [a]) Ś1 K0-2 D3 अपकीर्णस्, K5 T1 G2-4 M1 (*inf lin* as in text) 5 अवतीर्णस्, Ca c d कीर्ण (as in text) G1 3 स्वय (for त्वह) Ś1 कौंत्या, K5 कुत्या — K0 om 22[b]-23[c] — [b]) D8 विवर्धिता K5 सोई रतविवर्जित — K2 om 22[c]-23[d]. — [c]) K5 ततशब्देनवैश्वर्य (sic) — [d]) G2 न मिथ्या K5 मिथ्याकर्तुं नमुत्सहे (sic) — After 22, T2 reads 25[c]-27[b], *repeating* the same in the proper place — After 22, K4 B Da Dn D4-8 ins

507* वसुदेवसुतो यद्वत्पाण्डवाय दृढव्रत ।

[Dn1 पाडवार्थे B1 धृतव्रत]

23 K2 om 23[abcd], K0 om 23[abc] (cf v l 22) D1 om 23[a] — [a]) K5 चेद् (for चैव) — [b]) K4 B1 3 4 D4 6-8 पुत्रदार, B2 Da Dn1 D5 T G3 4 M1-3 5 पुत्रदारा(T1 °र)स्, Dn2 G1 2 M4 पुत्रदारास् (for यदुदार) B2 Da Dn1 D5 मम, G1-3 [ए]व च (for यश) K3 D2 तदर्थो मे न सशय, K5 तदाद्यर्थं च (*sup lin* °न) सशय, D1 विधुवे वस्तुतो यश, D3 तदुदार च मे यश — [d]) Da Dn1 D5 त्याज्य मे, D8 कृत मे, S त्यजेय (for त्यक्त मे) Da1 D1 3 T G3 4 M2 4 भूरिदक्षिण (D1 G3 T2 °णा, M4 °ण) K3 D2 भीष्म सत्यनिवेदित, K5 भीष्मस्य च महारथ — Ś1 K0-2 D3 6 ins after 23[cd], D1 after 23

508* तथा दुर्योधनस्यार्थे वीरमार्गनिषेविणा ।

[K2 भक्ता, D6 यथा (for तथा) K2 D1 6 निषेवणा]

On the other hand, K4 B Da Dn D5 7 8 ins after 23[cd], D6, after 508*

509* मा चैतद्याधिमरण क्षत्र स्यादिति कौरव ।

[Cf 511* B3 न मे चेद्, Da Dn1 D5 न चेद्, D6 न चेद् (for मा चैतद्) B2 3 Da D5 क्षात्र, D6 क्षत्रे D8 भारत (for कौरव)]

— [c]) D8 transp कोपिता and पाडवा G2 पाडवा नीक (for °वा नित्य) — [f]) K4 B Dn2 D4 6-8 समाश्रित्य, Dn1 उपाश्रित्य (for मया) G2 शिखंडिन (for सुयोधनम्) K3 D2 मया राजा समेक्षित°, K5 मया राज्य समेदिता° (sic), D8 भीष्म सत्य ब्रवीमि ते.

C 6 5844
B 6 122 27
K 6 122 27

कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् ॥ २३
अवश्यभावी वै योऽर्थो न स शक्यो निवर्तितुम् ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ २४
पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ।
भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ २५
पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ।
अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ २६
अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा ।
अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ २७
दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाच्चापलात्तथा ।
यन्मयापकृतं किंचित्तदनुक्षन्तुमर्हसि ॥ २८

भीष्म उवाच ।

न चेच्छक्यमथोत्स्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
अनुजानामि कर्ण त्वां युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ २९

---

24 ^{a}) K3 D6 M3 अवश्यभावि, D1 2 °श्यभावि, D4 8 G2 श्यभावी Ko 1 चैषोक्तो, K2 चैवोक्तो, K4 B Dn2 ह्यर्थोय, Da Dn1 D4–8 ह्यर्थो यो, D3 योर्थो वै, T G यश्चार्थ, M1 4 चेद्योर्थ, M2 चेदर्थ, M3 5 न्चेद्यर्थ (for वै योऽर्थो) K5 अवश्येनाविवर्चो यो (sic) — ^{b}) Ś1 K4 B Dn2 D4 यो न, S स न (by transp) M4 शक्तो (for शक्यो) D3 T2 G3 [ऽ]तिवर्तितु, Ca c निव (as in text) Ko–2 न शक्योतिनिवर्तितु, K3 5 D2 न शक्यस्त्वतिवर्तितु — For 24^{cd}, cf 1 1 186^{cd} 5 187 17^{cd}, and 18^{cd} above — ^{c}) K5 दिविस्युक्त रणे राज्ञा (sic) — ^{d}) Ś1 Ko 3 D3 T1 G4 [ऽ]तिवर्तितुम्, K2 न्यवर्ति (for निवर्ति°) B1 D2 6 M2 उत्सहे K5 न निवर्तितुमुत्सहेत्

25 ^{ab}) K3 D2 पृथिवीक्षयसभूत नान्यथा हि पितामह — G3 om (? hapl) 25^{c}–26^{d} — ^{c}) D6 लभाय (for °लब्धानि) — ^{d}) D1 अत्रैव कुरुससदि, G2 कथ तानि सहामहे — For 25, K5 reads पृथिवीक्षत भवद्भि कथित तात तत्तथा न तदन्यथा । सभूता अन्यथा हि पितामह्य भवद्भिरुपलब्धित ।

26 G3 om 26 (cf v 1 25) — ^{c}) Ko अजेय, T1 G1 4 अजय्या (for अजेया) K3 5 पुरुषाश्चैते (K5 °व), B3 D6 पाडवा सख्ये, D1 पुरुषै राजन्, D2 षाश्चैव, T1 G2–4 षा (G3 °षै) पार्था (for षैरन्यैर्) — ^{d}) B3 D3 जेतु, D6 अपि (for इति) K3 5 D2 6 तान्योद्धुमुत्सहे, B1 ताश्चोत्सहेत्सदा (sic), B3 तासु त्सहामहे, D1 ताश्च सहामहे, T1 G4 चापि सहामहे, T2 जानीमहे वयं, G1 2 पश्चात्सहामहे — After 26, K4 B3 4 Da Dn D4–8 ins

510* विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे निश्चित मतम् ।
न चेच्छक्यमवस्रष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ।
धनजयेन योत्स्येऽह स्वधर्मप्रीतमानस ।

[(L 1) Da Dn1 D5 निश्चिना मति (for °त मतम्) — (L 2) = (var) 29^{ab} K4 B2 न नत्, B4 D6 न च (for न चेत्) — (L 3) Da D4 5 स्वधर्मप्रीति°, Dn1 स्वधर्म्यप्रीत]

On the other hand, T1 G1 2 4 ins after 26

511* अधर्मं व्याधिमरण क्षत्रियस्य पितामह ।

[Cf 509* G2 अधम]

27 ^{a}) K3–5 B2 D1 2 S अनुजानीहि B3 मे (for (for मा) K5 मा धात (for मा तात) — ^{b}) K4 B2 4 Da Dn D4–8 युद्धाय कृतनिश्चय (Da1 °य), K5 युद्धे प्रीतिमना तदा, B1 D3 M युद्धाय प्रीतमानस (D3 M4 स), B3 युद्धे धृतमनास्तथा, D1 युद्धेय विमना सदा, T G युद्धाय धृतमानस — ^{c}) T1 G2 4 तात (for वीर)

28 ^{a}) D2 द्विरुक्त, T G3 4 दुरुक्तस् D1 च; D5 वै, T1 G2–4 त्व, T2 स, M1–3 5 त्वत्, M4 तु (for वि) D2 5 च, S मे (for वा) K5 द्विरुक्त्वा विप्रतिपत, D3 दुरुक्तानि च वाक्यानि — ^{b}) K1 4 B Da Dn D1 4 6 8 रभसाच्, K2 सरभाश्च, D7 राभस्याच् (for सरम्भाच्) T1 G2 4 च बलात्, T2 चापला (for चापलात्) K5 सरभासिद्धयस्तव — ^{c}) K4 B1 3 4 Dn2 D4 6–8 यन्मयेह कृत, D3 यन्मया ऽभावितो (for यन्मयापकृत) D1 3 मोहात्, S वीर (for किंचित्) B2 Da Dn1 D5 यन्मे किंचिदप कृत — ^{d}) K1 4 B Da Dn D1 3–8 तन्मे त्व, K3 5 D2 तच्चवान्, T1 G2 4 किंचित्त्व, G1 किंचित्तत्, G3 न किंचित् (for तदनु) K5 अर्हति D1 तदवज्ञातुमर्हसि, T2 M किंचित्क्षतु त्वमर्हसि

29 D5 om the ref B4 T2 om 29^{ab} — ^{a}) D6 नैव (for न चेत्) Ko अथोत्सृष्टु, K4 B D (except D1 2) अवस्रष्टु, K5 अथोभ्यर्ष्टं (sic) (for अथोत्स्रष्टु) S (T2 om) अपमार्ष्टुं न चेच्छ(G1 3 वै श)क्य — ^{b}) D1 तेन मह्य (for वैरमेतत्) K3 5 D2 अकारण (K5 °क) (for सुदारुणम्) — ^{c}) Ś1 कर्णं

विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि ।
यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३०
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि ।
क्षत्रधर्मजिताल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ॥ ३१
युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२
प्रशमे हि कृतो यत्नः सुचिरात्सुचिरं मया ।
न चैव शकितः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३

संजय उवाच ।

एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च ।
राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३४ C 6 5856 B 6 122 39 K 6 123 29

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११७ ॥ समाप्त भीष्मवधपर्व ॥

॥ समाप्तं भीष्मपर्व ॥

त्वा, Ko कर्णं त्वा, D3 कर्णं त्वा, T2 भद्र ते — K5 D2 om 29d–31a — d) K3 स्वर्गकारणात्, T1 G1 2 4 M स्वर्गमाप्नुहि (for स्वर्गकाम्यया) D5 युद्धाय कर्णकाम्यया, G3 युध्यध्व मार्गकाम्यया

30 K5 D2 om 30 (cf v l 29) — a) K2 4 B D (D2 om) S निर्म(G3 नम)न्युर् (for विम) K1 गतसरभा, K3 गच्छसरभ (sic) (for गत) K3 न मेत्र चास्ति सरभ — b) K3 व्रज कर्णानृणो भव, K4 B D (D2 om) S कृतकर्मा रगे स ह (B1 4 रणे त्विह, B2 Da Dn1 D5 नृणामिह, B3 D3 रणेस्त्यह, D1 3 T2 M -नृणोस्त्यह, T1 रणे भय, G1-3 रणेभव, G4 रणे भवान्) — d) Ko 1 3 D3 M4 सम पौत्रेषु, K2 सम वृक्षेषु, T1 G2 4 सर्वे(G2 वें)पौत्रेषु, M1 (sup lin) 2 3 5 सम पुत्रेषु (for सता वृत्तेषु) B1 सम पुत्रेण मे भवान्, D1 अह पौत्रेषु वर्तमान्, T2 कृतवान्कर्म दुष्कृत, G1 3 सर्वपौत्रेषु युक्तवान् Cd cites वृत्तवान् (as in text)

31 K5 D2 om 31a (cf v l 29) — a) T2 अह तु समरे राजन् — T2 om 31b–32a — b) D1 तथा कुरु (for तदाप्नुहि) — c) K2 क्षत्रधर्मार्जित, B1 त्वं हि क्षत्रजिताल्लँ, Da2 T1 G4 क्षत्रधर्मजिता — d) K3 5 D3 3 आप्स्यसि त्व, K4 B Da Dn D1 4-8 S अवाप्स्यसि (for सम्प्राप्स्यसि) K5 धनंजय, D4 7 धनजयात् (for न सशय)

32 T2 om 32a (cf v l 31) — ab) D2 बलवीर्य समन्वित ; G1 °पराश्रय K5 न क सशय युध्यस्व सर्व लोकस्य पश्यत — 32cd = (var) 6 24 31cd — c) Da1 धर्मात्, G2 धर्मा, G3 न्यायात् (for धर्मो) Ko-3 D3 युद्धादधिक, S दधिक (for च्छ्रेयोऽन्यत्) K5 D2 धर्मो युद्धादभ्यधिक

33 T2 om 33 K5 om 33ab — a) Ko 1 प्रशमो, K2 प्रसमो, G3 प्रथमे (for प्रशमे) Ś1 Ko-2 यावत्, B2 राज्ञ (for यत्न) — b) K3 4 B Da Dn D2-3 S सुमहान्, D1 सुचिर (for सुचिरात्) D3 सुरस (for सुचिर) — c) B1 च मे, B2 4 D3 चैव (for चैव) K2 3 Da Dn D5-8 शकित, D1 सोन्यथा, D2 M शक्तित, T1 G4 शक्तस्त, G1 3 शक्यस्त (for शकित) K3 D3 पूर्वं (for कर्तुं) K5 ददामीति च ते शक्तिं, G2 न वै शक्यस्तथा कर्तुं — d) = 6 2 14d, 21 11d, 61 16d, 62 34d, etc K4 B2 Dn2 D3-3 कर्ण सत्य ब्रवीमि ते (Dn2 व), Ca d as in text

34 K5 D1 2 6 S om the ref — a) Ko 2 एव ब्रुवाण, K3 5 B1 D1-3 6 T1 G M इत्युक्तवत (for एव ब्रुवन्त) K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 इत्युक्तवति गागेये, T2 इत्युक्त स तु राधेयो — b) K4 B4 D4 7 8 (marg sec m as in text) प्रसद्य, B1 प्रशास्य, T1 G प्रणम्य (for प्रसाद्य) B2 3 Da Dn1 D5 अभिवाद्यो पमन्य च, T2 नमस्कृत्य पितामह, Cv अभिवाद्य प्रणम्य च — c) K5 D2 कर्णोथ (K5 कार्त्तोय) रथमास्थाय, T2 ततस्त्वरथमारुह्य (sic) — d) K3 Da1 Dn1 D3 M सुतान् (for सुत) K5 D1 2 प्रयात शिबिर (D1 स्वपुरं) प्रति, T2 ययौ स त्वरयान्वित

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 Ko-2 B1 भीष्मवध Omitting sub-parvan name, K3 D3 mention only दशमदिनयुद्ध, K5 दशमेहनि, D2 दशमदिवस,

D6 दशमदिवसयुद्ध All MSS (except Ko B8 T1 G1 4 M1 4) read समाप्त, added after major parvan or sub-parvan — *Adhy name* K4 कर्णभीष्म समागम, K5 भीष्मशरतल्पशयन, D1 M भीष्मकर्ण सवाद, D2 भीष्मस्य शरतल्पवसन, D6 राधेयभीष्म सवाद, T1 G2-4 कर्णभीष्मसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 80, Dn2 D6 117 (as in text), D1 100, T1 G 118, T2 M1 2 119, M3 4 120, M5 121 — *Śloka no* Dn2 D5 39

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), K8 ins

512* य इद शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् ।
आजन्मसचितात्पापान्मुच्यते नात्र सशय ।
भीष्मपर्व इद श्रुत्वा शतभोज्य तु दापयेत् ।
सर्वतीर्थफल चैव सर्वयज्ञफल लभेत् ।
एतद्वै पर्वदान च दत्त्वा स्वर्णादिदक्षिणाम् ।
समाहितफलावाप्तिर्जायते नात्र सशय ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवा कोटिप्रदानस्य फल स्याद्भीष्मपर्वणि ।
भीष्मपर्व इद श्रुत्वा पूजयेद्यस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा ।
पूजिता ऋषय सर्वे पितरश्च सहाग्निभि ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्ना सर्वदेवता ।
धर्मार्थकाममोक्षाणा स फल प्राप्नुयान्नर ।
पञ्च श्लोकसहस्राणि तथा ह्यष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीति प्रोक्ता व्यासेन धीमता ।
५८८४ ।

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), D1 ins

513* श्रद्धया परया युक्तो भीष्मपर्व शृणोति य ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया जय वै लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यग्वस्त्रालकारगोधनै ।
पूजयेच्चैव वक्तार भीष्मपर्वणि वै गृही ।

— After the last colophon, Ś1 Ko-2 conclude with

अस्यानु द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसधिश्लोक ।

श्रीजनमेजय ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हत देवव्रत श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । श्री(Ś1 om)व्यासदर्शन । निमित्ताख्यानं । सजयानुध्यान । भीष्माभिषेक । युद्धसस्थान । जम्बूखण्डनिर्माण । श्रीमद्(Ś1 Ko om)भगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध । भीष्मनिपातन चेति ।

षष्ठमेतन्महा(Ś1 महत्)पर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायाना शत चात्र सप्तादश तथापरे ॥
पञ्च श्लोकसहस्राणि सख्यायाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिरस्मिन्पर्वणि कीर्तिता ।
व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ॥

— Ś1 cont

शुभमस्तु सर्वजगता । सवत् ॥८५॥ मार्गवति ॥११॥ बुधे ॥ वद्दि ॥९॥ पुत्र ॥ आदि ॥१६॥ तुतररा ॥१०॥ आनद ॥ ॐ नम कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचन्द्राय नम । श्रेयसे । गणेशाय ॥ ॐ नमस्ते गणेशाय ॥

— Kb cont

श्रीगणेशाय नम । श्रीसदाशिवाय नम । श्रीकृष्णाय नम । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नम । श्रीसूर्याय नम । श्रीगुरुचरणकमलपरागपुजेभ्यो नम । शुभमस्तु लेखकपाठकयो ॥

— K1 cont

शुभ । सवत् १८३९ सपूर्ण समाप्तम् ॥

— K2 cont

लिपिकृत उदैरामेन स्वस्य लिखायत मिश्रजी श्रीसदानदजी । सवत १८२८ शाके १६९३ मिती वैशाखशुक्ले १४ शनौ शुभ भूयात् । श्रीरस्तु श्रीकृष्णाय नम ॥ छ श्री छ ॥

— K8 D8 conclude with

अत ऊर्ध्वं द्रोणपर्व भविष्यति । तस्यायमभिसधिश्लोक ।

तमप्रतिमवीर्यौजोमहाबलपराक्रमम् ।
हत देवव्रत श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक । युद्धसस्थान । कुरुक्षेत्रगमन । जम्बूखण्डविनिर्माण । भगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध । भीष्मपतनमिति ।

— K8 cont

गणेशभटपुराणिक । भीष्मपर्व ॥

— D8 cont

य इद शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् ।
आजन्मसचितात्पा * * * * * * * * * * ॥

— K4 B2 conclude with

अस्यानन्तर द्रोणपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
हत देवव्रत श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

— K5 concludes with

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तानि । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक । कुरुक्षेत्राभिगमन । जबूखडविनिर्माण ॥ संवत् १७४२ अश्वनवदि ४ भौमे लिषित ॥ प्रत्यनुसारेण मम दोषो न देय ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्री ॥

— Da Dn1 D5 conclude with

अस्यानन्तर द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हत शातनव श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

वैशपायन उवाच ।

युद्ध कृत्वा महाघोर दशाहानि महाबल ।
गाङ्गेयो निहतो राजन्ब्रह्मलोकमवाप्तवान् ॥
इति ते कथित राजन्भीष्मपर्व ह्यनुत्तमम् ।
स्वधीते यत्फल वेदे तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणामुक्तमत्र महद्यश ॥
य इद पठते नित्य श्रृणुयाद्वापि नित्यश ।
स मुच्यते महापापै कृतैर्वो रैश्च कर्मभि ॥
यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्य
युद्धे नित्य क्षत्रियाणा जयश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्ट लभेता
पुत्रान्पौत्रानिष्टमित्रास्तथैव ॥
पठेदिद पर्व महार्थयुक्त
रणे जय पाण्डववृष्णिसिंहयो ।
सदा शुभ य श्रृणुयाच्च तत्पर
स मुच्यते पापकृतै स्वकर्मभि ॥
षष्ठ तु पर्व वै श्रुत्वा वाजिमेधफल लभेत् ।
भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्ष्यै सुमिष्टै सुखशीतलै ॥
वाचक पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालकारचन्दनै ।
सम्यक्फलमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
वाचकाय ततो दद्याद्गा सुवर्णादिसयुताम् ।
कास्यपात्र ततो देय ताम्रपात्र तथैव च ।
अन्न बहुविध देय शयनान्यासनानि च ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या संहिताया वैयासक्यां भीष्मपर्व समाप्तमिति ॥

— Da2 cont

यादृशमितिन्यायान्न मे दोष ।
सभूष्य सदपसवत्परकराद्रक्ष्य च सुक्षेत्रच
त्सशोध्य व्रणिताङ्कवत्प्रतिदिन वीक्ष्य च सन्मित्रवत् ।
बध्य वध्यवदश्लथ न च ह विसर्य हरेर्नामवत् ।
नैव सीदति पुस्तक किल कदाप्येतद्गुरूणा वच ॥

— D5 cont

यादृशमितिन्यायान्न मे दोष ।
वशीविभूषितकरान्नवनीरदाभा
त्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रा
त्कृष्णात्पर किमपि तत्त्वमह न जाने ॥ १ ॥
यादृश पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥
अपुत्रा पुत्रिण सन्तु पुत्रिण सन्तु पौत्रिण ।
अधना सधना सन्तु जीवेच्च शरदा शतम् ॥ ३ ॥

— D1 concludes with

अत पर द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमादिम श्लोक ।

अनुक्रमणिका । जम्बूद्वीपविनिर्माण १ ॥ सैन्यसमुच्चय २ ॥ अर्जुनयुधिष्ठिरसंवाद ३ ॥ सेनासमागम ४ ॥ गीतोपदेश ५ ॥ ततो युद्ध दश दिनानि ॥ ततो भीष्मपतन ॥

षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशत प्रोक्त सप्तादश तथैव च ॥
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीति पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ॥
व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ।

श्रीशके १५६२ विक्रमसवत्सरे कार्तिकवद्य ११ भृगौ विठ्ठलसुत दशपुत्रगणेशेन पुत्रवत् *

— D2 concludes with

व्यासदर्शन १ । भीष्माभिषेक २ । युद्धसस्थान ३ । कुरुक्षेत्राभिगमन ४ । जम्बूखण्डनिर्माण ५ । भगवद्गीता ६ । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन ७ । विश्वोपाख्यान ८ । इरावध ९ । भीष्मपतनमिति ॥ समाप्त भीष्मपर्व ॥ अतो द्रोणपर्व भविष्यति ॥ जय जय जय जय श्रीकृष्ण । सवत् १७२९ वर्षे माघ शु ॥ १० शुक्रे । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥

— D4 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शके १६२२ वर्तमाने विक्रमसवत्सरे भाद्रपदबहुल अमावास्य भीष्मपर्व समाप्तम् ॥ ग्रन्थसख्या ९५००

— D6 concludes with

अनुक्रमणिका । भीष्मपर्वणि अध्याया ११७ । श्लोका ५८८४ । सवत् १८३५ वर्षे शके १७०१ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये सौरमानात् वृषारतौ महामाङ्गल्यप्रदे मासोत्तममासे भाद्रपद

मासे सितेतरपक्षे नवम्यर्कवासरे पूर्णीकृतमिद भीष्मपर्व । देहावलीस्थेन साहा श्रीवृन्दावनसुतेन पुरुषोत्तमेन परोपकारार्थं कृतमिद पुस्तक ॥

— D_7 concludes with

श्रीकृष्णाय नम ॥

— D_8 concludes with

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्वा पानमनुत्तमम् ।
तत सर्वगुणोपेतमन्न दद्यात्सुसस्कृतम् ।

श्रीमान् श्रीकृष्णो विजयते । श्रीमन्नारायणाय नम ।
श्रीराम शरण ममेति परमो मन्त्रोऽयमष्टाक्षर ।

शके १६०६ रक्ताक्षिनामसवत्सरे । ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा इन्दुवासरे इद पुस्तक लिखित । श्रीकृष्ण । शुभमस्तु सर्वजगत । श्रीकृष्ण । ग्रन्थसख्या ६००० । भीष्मपर्वस्येद पुस्तक राघोजी देशमुख पराडें ।

— T_1 concludes with

हरि ॐ ॥
भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान् ।
भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

— T_2 concludes with

श्रीकृष्णाय नम ॥

— G_1 concludes with

हरि ॐ ॥ भीष्मप * * * — fol damaged

— G_2 concludes with

हरि ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान् ।
भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥
श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीकृष्णाय नम ।
बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिका
शृङ्गपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वक
क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जना ॥
अबद्ध वा सुबद्ध वा मम दोषो न विद्यते ।
यादृश पुस्तके दृष्ट तादृश लिखित मया ॥

श्रीनिवासगुरवे नम । श्रीरामाय महागुरवे नम । रुक्मिणिसत्यभामासमेतश्रीकृष्णब्रह्मणे नम । श्रीवेदव्यासाय नम । अविघ्नमस्तु । हरि ॐ शुभमस्तु । श्रीवेदव्यासाय नम ॥

— G_3 concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तये नम । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नम । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । राक्षसवर्षे कार्त्तिकमासे दक्षिणामूर्ति स्वहस्तलिखितं । हरि ॐ । मार्गळीमास भीष्मपर्व समाप्त । शुभमस्तु ॥

— G_4 concludes with

हरि ॐ श्रीगणाधिपाय नम ।

— M_1 concludes with

पडिञ्ञारे कोविलकत्ते भीष्मपर्वं शुभम् ।

— M_2 concludes with

बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीचिका
शृङ्गभङ्गपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वक
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जन ॥
नेत्रालस्याद्धस्तवेगान्मातृकास्पष्टवर्णत ।
न्यूनातिरेकतात्र स्याद्यदि शोध्या मनीषिभि ॥

कोल्ल १०२८ मत मीन २ तेदि अश्वतिनक्षत्र पूर्वचतुर्थियु सूर्यवारवु कूडियदिने एळुतितीर्त पुस्तकम् ।

गुरूणा चरणाम्भोजपरागपरमाणव ।
मनोमुकुरमस्माक पुनीयुरनुवासरम् ॥
कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नम ॥

— M_3 concludes with

श्रीकृष्णाय नम । श्रीवेदव्यासाय नम । शुभमस्तु ॥

— M_4 concludes with

गुरुभ्यो नम ॥

— M_5 concludes with

श्रीकृष्णाय नम । श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीगुरुभ्यो नम । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing foot notes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as सजय उवाच) have been uniformly ignored here

In the case of Appendix passage no 2, additional variants are introduced from K7 and in the case of no 3, the *Gītāsāra* (the text of which has been critically constituted), from Ś7, Ś8 and K9, for which see detailed description of the Critical Apparatus given in the Introduction

After 6 22 16, $K_{2\,4}$ B Da Dn D_2 (lines 1–7 only) $_{4\,7\,8}$ ins

सजय उवाच ।

धार्तराष्ट्रबल दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ।
अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

श्रीभगवानुवाच ।

शुचिर्भूत्वा महाबाहो सग्रामाभिमुखे स्थित ।
पराजयाय शत्रूणा दुर्गास्तोत्रमुदीरय ।

सजय उवाच ।

एवमुक्तोऽर्जुन सख्ये वासुदेवेन धीमता ।
अवतीर्य रथात्पार्थ स्तोत्रमाह कृताञ्जलि ।

अर्जुन उवाच ।

ॐ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि ।
कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ।
भद्रकालि नमस्तुभ्य महाकालि नमोऽस्तु ते ।
चण्डि चण्डे नमस्तुभ्य तारिणि वरवर्णिनि ।
कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ।
शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ।
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि ।
गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ।
महिषासृक्प्रिये नित्य कौशिकि पीतवासिनि ।
अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ।
उमे शाकभरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि ।
हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते ।
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
जम्बूकटकचैत्येषु नित्य सनिहितालये ।
त्व ब्रह्मविद्या विद्याना महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ।
स्वाहाकार स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती ।
सावित्रि वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते ।
स्तुतासि त्व महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
जयो भवतु मे नित्य त्वत्प्रसादाद्रणे रणे ।
कान्तारभयदुर्गेषु भक्ताना चालयेषु च ।
नित्य वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ।
त्व जम्भनी मोहिनी च माया ह्री श्रीस्तथैव च ।
सध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ।
तुष्टि पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी ।
भूतिर्भूतिमता सख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणै ।

सजय उवाच ।

तत पार्थस्य विज्ञाय भक्ति मानववत्सला ।
अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रत स्थिता ।

देव्युवाच ।

स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रूञ्जेष्यासि पाण्डव ।
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ।

1

(L 1) K_2 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) Da समवस्थित (for समुप) — B_3 श्रीकृष्ण उवाच (for श्रीभगवानु) D_7 सग्रामाभिमुख — (L 4) Da_1 उदीरयत् — (L 5) B_2 om the ref — (L 6) Da_1 D_8 पाथ — (L 7) K_4 $B_{3\,4}$ D_2 सिद्धसेने, Da_1 °सेनानी K_4 $B_{3\,4}$ Da D_2 मदार — After line 7, D_2 ins इत्यादि दुर्गास्तोत्र त्यक्तमस्ति — (L 8) B_1 कपालि K_2 अशिते (for कपिले) — (L 9) Da_1 महाकाली — (L 10) $B_{2\,4}$ (m as in text) Da $D_{7\,8}$ खडे (for चण्डे) K_4 Da_1 $D_{4\,7}$ तारिणी, Dn_2 तारणी, D_8 तारणि D_4 वरवर्णिनी — (L 11) Da_2 कात्यायिनि, D_8 कात्यायनी Da [ऽ]क्षये (for जये) — (L 12) K_2 शिखा यक्षध्वजधरे, $B_{1\,3}$ D_4 शिखिपुच्छ(D_4 पिंछ)ध्वज°, Da_1 शिखिपीछधरे देवी, D_7 शिषिपिच्छ — (L 13) K_2 पट्टशूल K_2 Da_1 °धारणे, D_4 धारिणी — (L 14) K_4 उपेंद्रस्य (for गोपेन्द्रस्य) — (L 15) K_2 Da_1 Dn_1 $D_{7\,8}$ कौशिकी K_2 Dn_1 $D_{4\,7}$ पीतवासिनी — (L 16) K_4 B_4 D_7 कोका(D_7 क)मुखि, B_{1-3} कोकामुखे (for कोक) — (L 17) K_2 Da_1 Dn_1 D_8 शाकभरी D_4 कैटभनाशिनी — (L 18) Da_1 हिरण्याक्षे D_7 धूम्राकृति (for सुधूम्राक्षि) — (L 19) K_2 वेदश्रुतमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसे — (L 24) Da_1 सावीत्री D_7 वेदाग (for वेदान्त) Da_2 D_4 उच्यसे — (L 25) B_2 मया (for महा-) — (L 26) Dn रणाजिरे, $D_{4\,8}$ रणप्रिये (for रणे रणे) — (L 27) K_4 आननेषु, Da_2 Dn_1 $D_{4\,7\,8}$ पालनेषु (for चालयेषु) — (L 28) D_8 वसति K_2 युद्धे यजति पाडवान् (for the posterior half) — (L 29) K_2 ज्रभणी, Da_1 Dn $D_{4\,8}$ जृभ(Dn_1 D_4 भि)नी Da_1 Dn_2 $D_{4\,7}$ मोहनी Da_1 तथा मति (for तथैव च) — (L 30) D_7 साध्या (for सध्या) — (L 31) B_2 शाति (for तुष्टि) Da_1 तुष्टि पुष्टिधृतिदीप्तिश् Da चद्रादित्यवपुर्धरा, $D_{4\,8}$ °विवर्धनी — (L 32) Da भूतवता (for भूतिमता) $B_{1\,2}$ Da D_7 मुख्ये, B_8 लोके, Dn_2 साख्ये (for सख्ये) Da_1 वीक्ष्यासि — (L 33) D_8 मातेव (for मानव-) — (L 34) $B_{3\,4}$ अतरीक्ष — (L 35) B_2 Da_1 अल्पेनैव — (L 37)

अजेयस्त्व रणेऽरीणामपि वज्रभृत स्वयम् ।
इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ।
लब्ध्वा वर तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मन ।
आरुरोह तत पार्थो रथ परमसगतम् ।
कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतु ।
य इद पठते स्तोत्र कल्य उत्थाय मानव ।
यक्षरक्ष पिशाचेभ्यो न भय विद्यते सदा ।
न चापि रिपवस्तेभ्य सर्पाद्या ये च दष्ट्रिण ।
न भय विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि ।
विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बन्धनात् ।
दुर्ग तरति चावश्य तथा चोरैर्विमुच्यते ।
सग्रामे विजयेन्नित्य लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम् ।
आरोग्यबलसपन्नो जीवेद्वर्षशत तथा ।
एतद्दृष्ट प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमत ।
मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
तव पुत्रा दुरात्मान सर्वे मन्युवशानुगा ।
प्राप्तकालमिद वाक्य कालपाशेन गुण्ठिता ।
द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघ ।
अवारयस्तव सुत न चासौ तद्गृहीतवान् ।
यत्र धर्मो द्युति कान्तिर्यत्र ह्री श्रीस्तथा मति ।
यतो धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जय ।

Colophon

2

Before 6 23 1, K_{0-2} (as also K_7) ins

श्रीरामचन्द्राय नम । श्रीकृष्णाय नम । ॐ नम । अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषि । अनुष्टुप् छन्द । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च भाषसे (Gītā 2 11^{ab}) इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरण व्रज (Gītā 18 66^{ab}) इति शक्ति । अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच (Gītā 18 66^{cd}) इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं धर्मार्थं काममोक्षार्थे जपे विनियोग ॥ नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक (Gita 2 23^{ab}) इति अङ्गुष्ठाभ्या नम । न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत (Gītā 2 23^{cd}) इति तर्जनीभ्या नम । अच्छेद्यो ऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च (Gita 2 24^{ab}) इति मध्यमाभ्या नम । नित्य सर्वगत स्थाणुरचलोऽय सनातन (Gita 2 24^{cd}) इत्यनामिकाभ्या नम । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश (Gītā 11 5^{ab}) इति कनिष्ठिकाभ्या नम । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gita 11 5^{cd}) इति करतलकरपृष्ठाभ्या नम । इति करन्यास ॥ अङ्गन्यास । नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक (Gita 2 23^{ab}) इति हृदयाय नम । न चैन

K_2 Da_1 D_7 वज्रभृता — (L 39) Da_1 कौंतेय — (L 40) Dn_1 परमसमत — (L 41) K_2 Da Dn_1 D_4 एकरथे (for °रथौ) — (L 42) Da पठति $K_{2\ 4}$ B Da_2 कल्यम्, Da_1 Dn_1 D_8 कल्पम् (for कल्य) — (L 43) K_2 यक्ष रक्षांति शापेभ्यो (for the prior half) — (L 44) D_7 न वापि चौरशस्त्रेभ्य (for the prior half) D_7 सर्पेभ्यो (for सर्पाद्या) K_2 न (for ये) — (L 46) K_2 B_{1-3} Da_1 (before corr as above) a_2 Dn_1 $D_{4\ 7\ 8}$ मुच्येत — (L 47) Da D_7 रोगैर् (for चोरैर्) — (L 48) K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ विजयो, B_2 Da $D_{7\ 8}$ विजय D_8 लक्ष्मी Dn_2 $D_{4\ 8}$ केवल — (L 50) D_7 श्रुत स्वजन् (for प्रमादात्तु) D_7 व्यासेन (for व्यासस्य) K_2 D_7 धीमता — (L 51) K_2 Dn $D_{4\ 7\ 8}$ मोहात्त्वेतौ — (L 53) K_2 Da राज्य (for वाक्य) $B_{1\ 2}$ कुठिता (for गुण्ठिता) — (L 54) K_2 तथानल , K_4 B $D_{4\ 8}$ तथा नभ (for तथानघ) — After line 54, D_7 ins

एतैरन्यैस्तत्त्वविद्भिर्ज्ञानविज्ञानपारगै ।

— (L 55) B_2 अभावयस्, D_7 वीर्यमाणस् (for अवार॰यस्) — (L 56) D_8 कीर्तिर् (for कान्तिर्), and transp ह्री and श्री K_2 रवि , K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ रति (for मति) — (L 57) B_2 यत्र (for यतो) — Colophon om in D_7 [*Adhy name* $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{4\ 8}$ कात्यायनीस्तव (K_4 B_3 cont समाप्त), Da_2 दुर्गास्तुति , Dn_1 कात्यायनिस्तोत्र — *Adhy no* Da_2 23, Dn_2 22]

2

For lines 1–2, K_7 subst श्रीवैशपायन उवाच । अस्य श्रीगीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्यासभगवान् — After line 3, K_7 ins श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे जपे विनियोग ।

श्रीगीताया ऋषिर्व्यासश्छन्दो नानाविधि श्रुति ।
देवता देवकीपुत्र पार्थसारथिरात्मवान् ॥ (१)

— (L 6–7) For अह   शुच , K_7 subst ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थ प्राहुरव्ययम् (Gīta 15 1^{ab}) — (L 8–9) K_7 subst यज्ज्ञानपक्कतेन (sic) श्रीभगवत्समाराधनार्थे (for श्रीकृष्ण मोक्षार्थे) — K_7 om from नैन छिन्दन्ति up to end of line 18 — (L 19–20) K_0 अथ षडगन्यास , K_1

क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत (Gītā 2 23cd) इति शिरसे स्वाहा । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्यो ऽशोष्य एव च (Gita 2 24ab) इति शिखायै वौषट् । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gītā 11 5cd) इत्यस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यास ॥

अथ ध्यान ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधिता भगवता नारायणेन स्वय
व्यासेन ग्रथिता पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी
मावत्तैरनुसदधामि भगवद्गीता भवोन्मोचिनीम् ॥ (१)
ॐ हृदि विकसितपद्म सूर्यसोमाग्निबिम्ब
प्रणवमयविकास यस्य वै निर्विकल्पम् ।
अचलपरमशान्त ज्योतिराकाशसार
स भवतु शुभदो मे वासुदेव प्रतिष्ठ ॥ (२)
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दन ।
पार्थो वत्स सुधीर्भोक्ता दुग्ध गीतामृत महत् ॥ (३)
ॐ नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपद्मनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्ण
प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीप ॥ (४)
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नम ॥ (५)

3

☞ For the MSS Ś7 8 K9 (used in constituting the text of this Appendix passage known as the Gītasāra), see detailed description of the Critical Apparatus In what follows, the shorter version is generally adopted , but where quite unavoidable, alternative versions are given opposite each other (the shorter on the left side, the longer on the right) suspending the column division, and marked by a vertical wavy line in the margin

Ko-2* ins after 112*

अर्जुन उवाच ।

यदेतन्निष्कल ब्रह्म व्योमातीत निरञ्जनम् ।
कैवल्य केवल शान्त शुद्धमत्यन्तनिर्मलम् ॥ (१)
अप्रतर्क्यमविज्ञेय विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ।
ज्ञानयोगविनिर्मुक्त तज्ज्ञान ब्रूहि केशव ॥ (२)

श्रीभगवानुवाच ।

सर्वतोज्योतिराकाश सर्वभूतगुणान्वितम् ।
सर्वत परमात्मानमक्षय परम पदम् ॥ (३)
अनादिनिधन देव महाज्योतिरतिध्रुवम् ।
अत्यन्तपरम स्थान शब्दादिगुणवर्जितम् ॥ (४)
यत्तत्परतर ज्योतिर्ध्रुवात्परतर स्थितम् ।
आचतुर्युगमद्यापि कथित न हि कस्यचित् ॥ (५)

अथागन्यास (for अङ्गन्यास) —(L 26) K_1 इत्यगन्यासा (for °न्यास) — (L 28) K_1 प्रतिपादिता (for बोधिता) — (L 31) K_1 भशोद्घोशिनीं (for भवोन्मोचिनीम्) K_0 अब त्वा मनसाददामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीं — (L 35) K_1 शिवदो (for शुभदो)

For lines 19–41, K_7 subst ॐ ज्ञानात्मने हृदयाय नम । श्रीमदैश्वर्यात्मने छन्दसे शिरसे स्वाहा ॥ श्रीमच्छक्त्यात्मने वेदव्यासाय शिखायै वौषट् । श्रीबलात्मने ' बलभद्रामाय कवचम्य हु । श्रीमत्तेजसात्मने कृष्णाय नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ श्रीमद्वेदात्मने यद्विषदेशाय (sic) गाडीवधन्विने अर्जुनाय अस्त्राय फट् ॥ ॐ

उद्भिन्नघर्मजलबिन्दु नमल्ललाट
लोलद्धनालकनिषङ्गतुरगरेणु ।
पायात्पलायितसुयोधनमानभङ्ग
यातास्मित(sic) वदनमर्जुनमारथेर्न ॥ (२)
आनाम्रपाणिकमलप्रणदत्प्रनोद
मालीलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।
आविश्रमाम्बुज * * * * नीलमव्या
दाद्य धनजयरथाभरण महो न ॥ (३)
कनक * मल[नि]दर्शितात्ममुद्रद्रु * परिकल्पितबर्हिबर्हचूड ।
इनर * * गृहीतवेत्रतोत्रैर्मम हृदि सानिधिमातनोतु शौरि ॥ (४)

— After line 43 (st 5), K_7 ins

वाचक प्रणवो यस्य क्रीडावस्त्वाखिल जगत् ।
श्रुतिराज्ञा वपुर्ज्ञान त वन्दे देवकीसुतम् ॥ (६)
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन्गीतामृत ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नम ॥ (७)

3

Ko–2 9 *repeat* lines 1–4 after line 104, which follows line 63 — (L 2–3) Ś8 K1 2 9 (the last three second time) reverse the order — (L 3) Ko–2 9 (all second time) अनिर्देश्य (for अविज्ञेय) — (L 4) Ko–2 9 (all second time) तत्क्षणादेव मुच्येत (for the prior half) —(L 6) Ś7 8 Ko–2 अक्षर (for अक्षय). — (L 7) S7 8 Ko 1 ज्योतिरिति, Cś7 °ज्योतिरपि (for ज्योतिरति°) — (L 8) Ko–2 आकाश (for अत्यन्त). — After line 8, Ś7 8 ins

आत्मदेहे मया सृष्टा प्रकृति क्षेत्रमेव च ।
सकल तु भवेत्क्षेत्र निष्कल परम पदम् ॥ (६)
अर्जुन त्वत्प्रसादेन शृण्वन्तु मुनिसत्तमा ।
अद्य मुक्ता महाबाहो त्वत्प्रसादाद्धनजय ॥ (७)

सुषुम्णा दक्षिणे मार्गे दर्शिता विश्वरूपिणा ।
अप्रकाशमिद प्रश्न यन्मया कथित तव ॥ (१०)

नाग्निर्वायुर्न चाकाश न क्षितिर्नापि वा जलम् ।
न मनोबुद्ध्यहकार गूढार्थं कथित तव ॥ (११)
अनित्यो नित्यता याति यदा भाव न पश्यति ।
शून्य निरञ्जनाकार निर्वाण ध्रुवमव्ययम् ॥ (१२)
पुरुष निर्गुण साक्षात्सर्वतश्चैव तिष्ठति ।
सर्वं तत्स्यात्पर ब्रह्म बुद्धिश्चास्य न बुध्यति ॥ (१३)
प्रतिभावप्रयत्नेन हरिं त्रैलोक्यबान्धवम् ।
दशम चाङ्गुल व्याप्य चाशाबाह्य व्यवस्थितम् ॥ (१४)
जीवो यत्र प्रलीयेत सा कला षोडशी स्मृता ।
तया सर्वमिद व्याप्त त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ (१५)
तच्चिन्त्य तेन वै ज्ञान तदन्नाद्या उपासते ।
ब्रह्मणैव हि विख्यात वेदान्तेषु प्रकाशितम् ॥ (१६)
वेदेषु वेदमित्याहुर्वेदधाम पर मतम् ।
तत्पर विदित यस्य स विप्रो वेदपारग ॥ (१७)
आहुति सा परा ज्ञेया सा च सध्या प्रतिष्ठिता ।

प्रमाण वेदतत्त्वाना साख्यादीन्यभियोगिनाम् ।
तेषा न विद्यते निष्ठा सर्वैं पाषण्डिभि सह ॥ (८)
कथित च मया ज्ञान देवानामपि दुर्लभम् ।
विश्वरूपमय दिव्य भैरवग्रन्थिबिन्दुना ॥ (९)

अप्रकाशमिद प्रश्न यन्मया कथित तव ।
वाङ्मय सर्वशास्त्राणामतिसूक्ष्म चराचरम् ॥ (१०)

गायत्री सा परा ज्ञेया अजपा नाम विश्रुता ॥ (१८)
तपस्यथ तथा वेदे मुनिभि समुपास्यते ।
ता कला योऽभिजानाति स कलाज्ञोऽभिधीयते ॥ (१९)
या ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्गर्भजन्मजरादिभि ।
परिज्ञानेन मुच्यन्ते नरा पातककिल्बिषै ॥ (२०)
इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये तृतीया तु तत्प्रयागमनुस्मरेत् ॥ (२१)
इडा वै वैष्णवी नाडी ब्रह्मनाडी तु पिङ्गला ।
सुषुम्णा चैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहा स्मृता ।
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रेचक पूरकुम्भक ॥ (२२)
सक्रान्तिविषुवश्चैव योऽभिजानाति विग्रहम् ।
नित्ययुक्त स योगीशो ब्रह्मविद्या प्रपद्यते ॥ (२३)
इडा वै गार्हपत्यस्तु पिङ्गलाहवनीयक ।
सुषुम्णा दक्षिणाग्निस्तु ह्येतदग्नित्रय स्मृतम् ॥ (२४)
तस्य मध्ये स्थित ज्योति सोममण्डलमेव च ।

वेद यज्ञेन कौन्तेय तत्त्व मामजमव्ययम् ।
— (L 9) Ś7 8 योसौ परमतत्त्वेन ध्रुवाद्ध्रुवतर ध्रुव — (L 10) Ś7 8 न चोक्त यस्य (for कथित न हि) K2 केनचित् (for कस्य) — (L 13) Ś8 त्वत्प्रमगेन (for त्वत्प्रसादेन) Ś7 8 ऋषिदेवता , K1 9 मुनिदेवता (for मुनिसत्तमा) — K0 2 read lines 15–16 twice consecutively — (L 15) Ś7 8 वेदाश्चत्वार (for वेद तत्त्वाना) K0 (first time) 1 2 (first time) साख्यादिविधियोगिना, K9 साख्यादीन्यपि यो° — (L 16) K0 2 (both first time) तेषा चेष्टा न (K2 नि) वर्तेत K0 2 (both first time) शुन (for सर्वैं) Ś7 8 पाषाडिकै , K2 (both times) पाषडिभि (as above) — (L 18) Ś7 8 चित्य (for दिव्य) Ś7 8 भैरवग्रथ° , K0 भैरव ग्रथि° — (L 19, left) Om in K1 2 — (L 20, right) Om in Ś7 8 — (L 21) Ś7 8 न च (for नापि) — (L 22) K0 1 न मनोबुद्धियोगेन (for the prior half) Ś7 8 मया (for तव) — (L 24) K0 निर्धार , K1 निर्वार , K9 निर्वैर (for निर्वाण) Ś8 (marg) K1 2 9 ईश्वर (for अव्ययम्) — (L 25) Ś7 8 पुरुष निर्मल साक्षी (for the prior half) Ś7 सदा , Ś8 CŚ7 स च (for चैव) — (L 26) Ś7 9 स स्यात् (for तत्स्यात्), and बुद्धिभावि(Ś8 षि)तबुद्धय (for the post half) — (L 27) Ś7 8 K9 स्मरन्भावमयत्वे(K9 त्ने)न (for the prior half) — (L 28) CŚ7 आमा° , CS8 आगा (for चाशा) K9 चाशाबहिरुपस्थित — (L 29) Ś7 8 K9 जीवा यत्र प्रलीयते Ś7 8 मता (for स्मृता) — (L 30) Ś7 8 तस्या (for तया) — K0–2 9 om line 31 — (L 32) Ś7 8 ब्रह्मणा चैव (for णैव हि) K0–2 9 प्रतिष्ठित (for प्रकाशितम्) — (L 34) Ś7 8 येन (for यस्य) — Ś7 8 K1 om (hapl) the post half of line 35 and the prior half of line 36 — (L 37) K9 समुपासिता (for °स्यते) K0–2 तच्चिंत्या तच्च वै विद्या तदन्यद्यदुपासते — (L 38) Ś7 8 कलाश्च स च कथ्यते — (L 39) Ś7 8 जन्मकर्म° (for गर्भजन्म) — (L 40) Ś7 8 परिज्ञानाद्धि (for ज्ञानेन) Ś7 नर (for नरा) — K0–2 9 om (hapl) lines 41–42 — (L 43) K1 9 इडा तु (for इडा वै) — After line 44, K0–2 9 ins line 63 (with v l) — Ś7 8 om lines 45–47 — (L 46) K1 2 9 मक्रानि (for सक्रान्ति) — (L 47) K1 2 योगेशो (for योगीशो) — (L 48) K0 9

सोममण्डलमध्यस्थ तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ॥ (२५)
सूर्यमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्तेजो हुताशन ।
हुताशनस्य मध्ये तु निर्धूमाङ्गारवर्चसम् ॥ (२६)
तत्रास्थितो महात्मासौ योगिभिस्तु प्रगीयते ।
सुगीत चैव कर्तव्य मन एकाग्रचेतसा ॥ (२७)
शिवो बिन्दु शिवो देवो घर्घरामृतवर्चसा ।
निखिल पूरयेद्देह विषदाहज्वरापहम् ॥ (२८)
सर्पवत्कुटिलाकारसुषुम्णावेष्टिता तनुम् ।
मकारवेष्टिता कृत्वा मातृवत्परिवोजयेत् ॥ (२९)
त्रिस्थान च त्रिमात्र च त्रिब्रह्म च त्रिरक्षरम् ।
अर्धमात्र च यो वेत्ति स भवेद्वेदपारग ॥ (३०)
सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
निर्मल विमलाकार शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥ (३१)

अर्जुन उवाच ।

जीवो जीवति जीवेन नास्ति जीवमजीवितम् ।
निर्गत सह सङ्गेन स जीव केन जीवति ॥ (३२)

स्थावर जगम चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवो जीवति जीवेन स जीव केन जीवति ॥ (३२)

श्रीभगवानुवाच ।

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राण सचरते सदा ।
आकाश पिबते नित्य स जीवस्तेन जीवति ॥ (३३)
काकीमुख ककारान्त मकार चेतनानुगम् ।
अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थ सप्रतिपद्यते ॥ (३४)
तावत्पश्येत्खगाकार खकार तु विचिन्तयेत् ।
खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्य च ख कुरु ॥ (३५)
खमध्ये च प्रवेष्टव्य ख च ब्रह्म सनातनम् ।
आत्मान खमय कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ (३६)
ऊर्ध्वशून्यमध शून्य मध्येशून्य निरामयम् ।
त्रिशून्य योऽभिजानाति स भवेत्कुलनन्दन ॥ (३७)

तस्य भावस्य भावात्मा भावना नैव युज्यते ।
अनावृत्तस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो गति ॥ (३८)
तत्पद विदित येन स योगी छिन्नसशय ।

अमात्रशब्दरहित स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीत यस्त वेद स वेदवित् ॥ (३८)
सप्राप्ते ज्ञानविज्ञाने ज्ञेये च हृदि सस्थिते ।

गार्हपत्य तु, K$_{1\,2}$ पत्ये तु Ko$_{1\,9}$ लाहवनीयक, K$_2$ यके (for °यक) — (L 49) Ś$_{7\,8}$ दक्षिणाग्निं तु Ko$_{-2\,9}$ (marg *sec m* as above) त्रेताग्निं शरण यद्यु — (L 54) K$_9$ सा च माहेश्वरी स्मृता (for the post half) — (L 55) Ś$_{7\,8}$ अपि (for चैव) — (L 56) Ko$_{-2\,9}$ (marg *sec m* as above) शिखाबिंदु (for शिवो बिन्दु) Ś$_{7\,8}$ K$_9$ (marg *sec m*) शशी देवो, K$_1$ शिखो देवो (for शिवो देवो) Ko$_{-2\,9}$ घर्घरामृतवर्षण (K$_1$ र्चस) — (L 57) Ś$_{7\,8}$ अखिल (for निखिल), and विषदाहज्वर हरेत् (for the post half) — (L 59) Ko$_{-2}$ सकार वेष्टित, K$_9$ मकारे वेष्टित Ś$_7$ परितर्पयेत्, Ś$_8$ °रक्षयेत्, Ko$_{-2}$ योजित — (L 60) Om in K$_{1\,2}$ — (L 61) Om in K$_{1\,2}$ Ś$_8$ स विप्रो (for स भवेद्) — (L 62) = 6 35 13^{ab} Ś$_{7\,8}$ K$_{1\,2}$ सर्वत पाणिपादात, K$_9$ °पाद त — Ko$_{-2\,9}$ read line 63 after line 44 — (L 63) Ś$_8$ विमल निर्मलाकार (for the prior half) K$_9$ °निर्मल (for सन्निभम्) Ś$_{7\,8}$ *repeat* line 63 after line 67, followed by

भिन्नमुष्ककपालस्य पुत्रोत्पत्तिर्न विद्यते ।,

and lines 103 (with v l), 107 (with v l), and

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।,

followed further by line 110 (left, var), line 111 (left, var), line 112 (left, var) and 113 (left, var) On the other hand, Ko$_{-2}$ ins, after line 62, 6 35 13^{cd}, followed by line 104, the ref अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 (with var), while K$_9$ ins 6 35 13^{cd}, followed (in marg) by lines 63, 104, the reference अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 as in Ko$_{-2}$, after which comes (marg) the ref श्रीभगवानुवाच, followed by lines 66-67 — After line 63, lines 64 (left) and 65 (left) are read (preceded by the ref) by Ś$_{7\,8}$, while lines 64 (right) and 65 (right), preceded by the ref, are read by Ko$_{-2}$ — (L 68) Ś$_7$ K$_9$ चेतनामुख, Ś$_8$ नात्मक (for °नानुगम्) — (L 70) Ko$_{-2\,9}$ मकार (for खकार) Ś$_7$ खगाकार तु चिंतयेत् — (L 71) Ś$_{7\,8}$ खमध्ये च प्रवेष्टव्य (for the prior half) K$_{1\,2\,9}$ आत्ममध्ये (for मध्य) Ś$_{7\,8}$ आत्मान च खग कुरु (for the post half) — (L 72) Om (hapl) in Ś$_{7\,8}$ — (L 73) Ś$_{7\,8}$ च खग (for खमय) — (L 74) Ś$_7$ निराश्रय, Ś$_8$ निरतर (for निरामयम्) — (L 75) Ko$_{-2\,9}$ को न (K$_{1\,2}$ केन) मुच्येत बधनात् (for the post half) — Lines 76-89 (all left) are given (with var) by Ś$_{7\,8}$, while lines 76-89 (all right) and lines 90-101 are given (with var) by Ko$_{-2\,9}$ — (L 76, left) Ś$_8$ नातु- (for नैव) — (L 78,

पुण्यपापहराश्चैव ये चान्ये पञ्चदैवत ॥ (३९)
जीविन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्व न विन्दति ।
पाप दहति ज्ञानाग्नि पुण्येन सोमसूर्ययो ॥ (४०)
पुण्यपापविनिर्मुक्तिरेष योगोऽभिधीयते ।
धृतिरोधि मनोधीति मतोष समिधामृतम् ॥ (४१)
इन्द्रियाणि पशु कृत्वा यो यजेत स दीक्षित ।
पर ब्रह्माधिगच्छन्ति शब्दब्रह्मविचिन्तनात् ॥ (४२)
सकले दृष्टपारोऽपि भाव युञ्जति युञ्जति ।
निष्कले दर्शन नास्ति स्वभावो भाव युञ्जति ॥ (४३)
तालुमूले च लम्पाया त्रिकूट त्रिपथान्तरम् ।
एक तत्त्व विजानीयाद्विग्नस्यायतन महत् ॥ (४४)

लब्धशान्तपदे भावे न योगो न च धारणा ॥ (३९)
वेदादौ य सुर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य य पर स महेश्वर ॥ (४०)
ना नावार्थी भवेत्तावद्यावत्पार न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु परे पारे किं नावा वै प्रयोजनम् ॥ (४१)
दूरस्थो नापि दूरस्थ पिण्डस्थ पिण्डवर्जित ।
अमलो निर्मल सूक्ष्म सर्वव्यापी निरञ्जन ॥ (४२)

अर्जुन उवाच ।

अक्षराणि समात्राणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिता ।
बिन्दुर्भिद्यति नादेन स नाद केन भिद्यते ॥ (४३)

श्रीभगवानुवाच ।

ॐकारध्वनिनादेन वायु सहरणान्तिकम् ।
निरालम्भस्तु निर्देहो यत्र नादो लय गत ॥ (४४)

अर्जुन उवाच ।

बाह्येन व्यापित व्योम व्योम चानन्नुनासिकम् ।
अधश्चोर्ध्व कथ चैव कण्ठे चैव निरञ्जन ॥ (४५)

श्रीभगवानुवाच ।

अनूष्ममव्यञ्जकमस्वर य
चत्तालुकण्ठेव्वनुनासिक च ।
अरेफजात शुभमूष्मवर्जित
न दुष्कराणा कुरुते कदाचित् ॥ (४६)
आकाशमप्यनाकाश पुरुषत्वे प्रतिष्ठितम् ।
शब्द गुणमिवाकाश नि शब्द ब्रह्म चोच्यते ॥ (४७)
सर्वग सर्वबोधादि वासनाजालवर्जितम् ।
इन्द्रियाणा निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवा ॥ (४८)
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्ज्ञान विज्ञानमेव च ।
ज्ञान विज्ञानयुक्त च रक्षणीय प्रयत्नत ॥ (४९)

छिन्नमूलस्य वृक्षस्य यथा जन्म न विद्यते ।
ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ (४५, ५०) ॰
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्रसग्रहै ।
या पुरा पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनि सृता ॥ (४६, ५१)

गीतागाङ्गोदक पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वधर्ममयो हरि ॥ (४७, ५२)
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।
सर्वभोगमयश्चाय सर्वमोक्षमयो ह्ययम् ॥ (४८, ५३)

---

left) Ś8 भिन्न° (for छिन्न) — (L 80, left) Ś8 जीविना (for जीविन) — (L 87, left) Ś7 निष्कल and स्वभावोद्भाव — (L 88, left) Ś7 तालु मध्ये च (for तालुमूले च) — (L 76, right) K9 अमात्रा° (for अमात्र°) — (L 79, right) K9 नैव (for न च) — (L 80, right) K1 पुरा (for सुर) K1 2 9 प्रोक्त (for प्रोक्तो) — (L 82, right) स नावार्थी (for ना नावार्थी) — (L 83, right) K9 पर (for परे) — (L 84, right) K0 पितृवर्जित (for पिण्ड) — (L 91) K9 सर्वव्यापी (for कण्ठे चैव) — (L 92) K0-2 अघोषम् (for अनूष्मम्) — (L 94) K0-2 शुभमोष° (for शुभमूष्म) — (L 97) K9 शब्दगुणम् (for शब्द गुणम्) — (L 99) K1 2 नि(K1 वि)बोधेन (for निरोधेन) — (L 101) K0 ज्ञानविज्ञान° (for ज्ञान वि°) — (L 102) Ś8 मूलातस्तस्य मत्रो (for वृक्षस्य यथा जन्म) — Ś7 8 om (hapl) lines 104-106

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थिता ।
चतुर्गकारस्मरणात्पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (४९)
गीतासार पठेद्यस्तु ह्यच्युतस्य च संनिधौ ।
तस्माद्गुणसहस्रेण विष्णोर्निर्वचन यथा ॥ (५०)

गकारपूर्वाश्चत्वारो रक्षन्ति महतो भयात् ।
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थिता ॥ (५४)
स्नातो वा यदि वास्नात शुचिर्वा यदि वाशुचि ।
य स्मरेत्पुण्डरीकाक्ष स बाह्याभ्यन्तरे शुचि ॥ (५५)
स गच्छेत्तत्क्षणात्प्रायो ब्रह्ममूर्ते नमोऽस्तु ते ।
गीतासार पठेद्यस्तु विष्णुलोके महीयते ॥ (५६)

एतत्पुण्य पापहर धन्य दु स्वप्ननाशनम् ।
पठता शृण्वता चैव विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ (५१, ५७)

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त ॥

4

B3 4 Da D4 5 ins after 6 45 43^cd Dn (transp lines 9–18 after line 46) ins after 6 45 43^ab M3–5 (all om lines 1–6, and 288–339) ins after 6 45 46

श्वेत क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ।
स विस्फार्य महच्चाप शक्रचापोपम बली ।
अभ्यधावज्जिघासन्वै शल्य मद्राधिप बली ।
महता रथवशेन समन्तात्परिवारित ।
मुञ्चन्बाणमय वर्ष प्रायाच्छल्यरथ प्रति ।
तमापतन्त संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकाना रथा सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्रराजमभीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तर गतम् ।
बृहद्बलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागध ।
तथा रुक्मरथो राजञ्शल्यपुत्र प्रतापवान् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिण ।
बृहत्क्षत्रस्य दायाद सैन्धवश्च जयद्रथ ।
नानावर्णविचित्राणि धनूषि च महात्मनाम् ।
विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेष्विव विद्युत ।
ते तु बाणमय वर्ष श्वेतमूर्धन्यपातयन् ।
निदाघान्तेऽनिलोद्धूता मेघा इव नगे जलम् ।
तत क्रुद्धो महेष्वास सप्तभल्लै सुतेजनै ।
धनूषि तेषामाच्छिद्य ममर्द पृतनापति ।
निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत ।
ततस्ते तु निमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूषि च ।
सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेतस्योपर्यपातयन् ।

— (L 103) Ś8 पुनर्जन्म (for पुनर्देहो) — (L 106) Ko 1 गाता (for गीता) K2 गगोदक — (L 107) K9 सर्वधममयी मता (for the post half) — Ko–2 9 om (hapl) line 108 — (L 109) Ko–2 सर्वभोग (for सर्वमोक्ष) — (L 110, right) Ś7 8 Ko पूवाच्च° (for पूर्वाश्च°) — (L 113, right) Ko बहि (for शुचि) — Ś7 8 om lines 112–113 (both right) and 114–115, while Ko–2 9 om lines 112–113 (both left) — Lines 116–117 are found in Ko–2 only — Colophon K2 इति भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त, K9 भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त

4

(L 1) B4 शख (for श्वेत) Dn श्वेत सप्त महावीरान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वित — (L 2) B3 Da D5 कार्तस्वरविभूषित, B4 देवदानवपूजित (for the post half) Dn धनूषि तेषा चिच्छेद बाणै संनतपर्वभि — Dn om lines 3–6 — (L 3) B3 4 तु (for वै) B3 D4 युधि (for बली) B4 शल्य सेनापति स्वय (for the posterior half) — (L 4) D4 रथवेगेन (for वशेन) Da1 परिवारयन् (for °वारित) — Da1 om lines 5–7 — (L 5) B3 Da2 D4 5 सृजन् (for मुञ्चन्) — (L 8) B3 Da D4 5 परीप्सतो (for अभीप्सन्तो) — (L 9) B3 Da D4 5 कौशल्यो, B4 कौरव्यो (for कौसल्यो) — (L 10) M3–5 शूर (for राजन्) B4 Da1 D4 राजपुत्र (for शल्यपुत्र) M3–5 पुत्र शल्यस्य मानिन (for the posterior half) — (L 11) Da D5 विंदानुविंदा — (L 12) M3–5 वृद्ध (for बृहत्) M5 दायादा B3 सिंधुराजो Da2 D5 सैंधवस्य, M5 सैंधवाश्च — (L 13) B3 नानाबाणविचित्राणि, D4 नानाधातु, M3–5 नानारत्न B3 4 Da1 D4 M3–5 कार्मुकानि (B3 4 °णि) (for धनूषि च) — (L 14) M3 4 विष्फारितानि M3–5 [अ]दृश्यन्त (for दृश्यन्ते) Da1 विष्णुरिति निदृश्यते (for the prior half) — (L 15) M3 तत्, M4 5 त (for ते) D5 स (for तु) — M3–5 om line 16 — (L 17) B3 सप्त बाणान्सुतेजितान्, M3–5

तत पुनरमेयात्मा भल्लै सप्तभिराशुगै ।
चिच्छेद महाबाहुस्तेषा चापानि धन्विनाम् ।
ते निकृत्तमहाचापास्त्वरमाणा महारथा ।
रथशक्ती परामृश्य विनेदुर्भैरवान्रवान् ।
अन्वयुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथ प्रति ।
ततस्ता ज्वलिता सप्त महेन्द्राशनिनि स्वना ।
अप्राप्ता सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित् ।
तत समादाय शर सर्वकायविदारणम् ।
प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठ श्वेतो रुक्मरथ प्रति ।
तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान् ।
ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन दृढाहत ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मल चाविशन्महत् ।
त विसज्ञ विमनस त्वरमाणस्तु सारथि ।
अपोवाह सुसभ्रान्त सर्वलोकस्य पश्यत ।
ततोऽन्यान्षट् समादाय श्वेतो हेमविभूषितान् ।
तेषा षण्णा महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ।
हयाश्च तेषा निर्भिद्य सारथींश्च परतप ।
शरैश्चैतान्समाकीर्य प्रायाच्छल्यरथ प्रति ।
ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत ।
दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्त शल्यरथ प्रति ।
ततो भीष्म पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबल ।
वृतस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छ्वेतरथ प्रति ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्त मद्रराजममोचयत् ।
ततो युद्ध समभवत्तुमुल लोमहर्षणम् ।
तावकाना परेषा च व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ।
एतेषु नरसिंहेषु चेदिमत्स्येषु चैव ह ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्ध कुरुपितामह ।

Colophon

धृतराष्ट्र उवाच ।

एव श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथ प्रति ।
कुरव पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सजय ।

सप्त भल्लान्सुवा(M5 °न्म पू)जितान् (for the post half) D4 श्वेत सप्त महावीरान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वित (cf v l line 1) —(L 18) M3-5 उद्दिश्य व्यसृजत् (for आच्छिद्य समर) D4 धनूषि तेषा चिच्छेद बाणै सनतपर्वभि — (L 20) M3 4 ततोन्ये तु, M5 ततोन्यानि (for ततस्ते तु) Da D5 निमेषाद्धि (for °पार्थात्) Da D5 प्रत्यपद्य, Dn D4 प्रतिपद्य, M4 5 प्रत्यगृह्णन् (for पद्यन्) M3-5 ते (for च) — (L 21) M3-5 सप्त (for चैव) D4 श्वेतस्यो पर्यपातयत्, M3-5 श्वेतस्योरस्य(M4 सि)पातयन् —(L 23) B4 निश्चकर्त, Dn2 D5 विचकर्त — (L 24) M3-5 ते पि (for ते नि) Dn D4 स्फुरमाणा (for त्वर) — (L 25) Da1 Dn D4 अथ शक्ती, M3 5 शरशक्ती (for रथ°) Dn1 निनेदुर् B4 स्वरान् (for रवान्) — (L 26) B3 4 Dn D4 मुमुचुर् (for अन्वयुर्) M3-5 मुमुचुस्ते नरश्रेष्ठा (for the prior half) — (L 27) B3 Dn D4 M4 5 महोरगा (for महेन्द्रा) —(L 28) B3 तीक्ष्णाग्रा, Da1 सवेगै (for अप्राप्ता) M3-5 चिच्छेद सुरथासुत — (L 29) Da D5 समाधाय (for समादाय) M3-5 तत शर समाधाय (for the prior half). Da1 ° दारुण, Da2 D5 सर्वकायावदारण — (L 30) M3-5 क्रुद्धो (for श्वेतो) Dn1 मदरथ (for रुक्म°) — B4 om line 31 —(L 31) M3-5 तस्यात्मदेशे न्यपतद् (for the prior half) Dn1 D4 वज्रा निगो M3-5 बाणोथ दृढवेधिन (M4 °धन्विन, M5 वेदिन) —(L 32) B4 भक्त्वा (for ततो) M3-5 राजा (for राजन्) Dn D4 दृढ हत, M3 5 समाहित, M4 समाहत (for दृढाहत) —(L 33) M3-5 कश्मल च समाविशत् —(L 35) Dn D4 अपोवाहल्लब्धसज्ञ, M3 5 अपावहदसभ्रान्त —(L 36) Dn D4 श्वेतो (for ततो) Da2 D5 स (for षट्) M3-5 समाधाय शरान् (for समादाय श्वेतो) Dn D4 वाजिनो हेमभूषितान्, M3 श्वेतो हेमविभूषणान् — (L 37) B3 चैव (for षण्णा) B3 M3-5 महाराज (for बाहुर्) B4 ध्वजसीमाम् (for °शीर्षाणि) — (L 38) Dn D4 (before corr) ताषान् (for तेषा) B4 तेषा तु षण्णा निर्भिद्य (for the prior half) Da1 M3 4 परतप — (L 39) Dn चैनान् (for चैतान्) M3-5 वी(M4 धी)रश्चान्यान्समाचाल्य (for the prior half) — (L 40) Da D5 तत्र (for तव) M3-5 तव सैन्यस्य मारिष (for the posterior half) — (L 42) M3-5 महारथ (for बल) — (L 43) Dn D4 च (for तु) M3-5 वृत सर्वेण सैन्येन Dn शल्यरथ (for श्वेत) — (L 44) B4 ततस्त समनुप्राप्त, M4 5 मृत्योर्व(M5 °र्वे)शमनुप्राप्त B3 4 अचोदयत्, Da D5 उपागमत्, M3-5 व्यमोचयत् — (L 45) M3-5 रोमहर्षण — M3 5 om line 46 — (L 47) M3-5 सात्यके — (L 48) D4 कैकये, M4 केकये — (L 49) Dn D4 चाग्निसैन्येषु B3 Dn1 हि (for ह) B4 युध्यत्सु निनदत्सु च, M3-5 चेदिमत्स्यक(M4 कु)रूशिषु — Colophon *Adhy no* D12 5, Dn2 45, D5 47, M3-5 46

After line 51, M3-5 ins

प्रत्युद्याते च गाङ्गेये तथा श्वेतरथ प्रति ।

भीष्म शातनव किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।
सजय उवाच ।
राजञ्शतसहस्राणि तत क्षत्रियपुगवा ।
श्वेत सेनापतिं शूर पुरस्कृत्य महारथा ।
राज्ञो बल दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत ।
शिखण्डिन पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथा ।
अभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथ हेमपरिष्कृतम् ।
जिघासन्त युधा श्रेष्ठ तदासीत्तुमुल महत् ।
तत्तेऽह सप्रवक्ष्यामि महावैशसमच्युत ।
तावकाना परेषा च यथा युद्धमवर्तत ।
तत्राकरोद्रथोपस्थाञ्शून्याञ्शातनवो बहून् ।
प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरार्छद्रथोत्तमान् ।
समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ।
नुदन्समन्तात्समरे रविरुद्यन्यथा तम ।
तेनाजौ प्रेषिता राजञ्शरा शतसहस्रश ।
क्षत्रियान्तकरा सख्ये महावेगा महाबला ।
शिरासि पातयामासुर्वीराणा शतशो रणे ।
गजान्कण्टकसनाहान्वज्रेणेव शिलोच्चयान् ।
रथा रथेषु ससक्ता व्यदृश्यन्त विशा पते ।
एके रथ पर्यवहस्तुरगा सतुरगमम् ।
युवान निहत वीर लम्बमान सकार्मुकम् ।
उदीर्णाश्च हया राजन्वहन्तस्तत्र तत्र ह ।
बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्तशिरसो हता ।
शतश पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ।
परस्परेण धावन्त पतिता पुनरुत्थिता ।
उत्थाय च प्रधावन्तो द्वद्वयुद्धमवाप्नुवन् ।
पीडिता पुनरन्योन्य लुठन्तो रणमूर्धनि ।
सचापान्सनिषङ्गाश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
विस्रब्धहतवीराश्च शतश परिपीडिता ।
तेन तेनाभ्यधावन्त विसृजन्तश्च भारत ।
मत्तो गज पर्यवर्तद्धयांश्च हतसादिन ।
सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्त समन्तत ।
स्यन्दनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येन सायकै ।
हतसारथिरप्युच्चै पपात काष्ठवद्रथ ।
युध्यमानस्य सग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ।
धनु कूजितविज्ञान तत्रासीत्प्रतियुध्यत ।

— (L 52) M_{3-5} पाडवा(M_5 °व)श्चैव (for पाण्डवेयाश्च) Da_1 $M_{3\ 4}$ किमकुर्वत — M_{3-5} om line 53 — (L 54) M_{3-5} क्षत्रियाणा महाहवे (for the posterior half) — (L 55) Da_1 श्वेत (for श्वेत) Dn D_4 शूरा M_{3-5} महारथ — (L 56) $B_{3\ 4}$ Da D_5 मर्दयतस् (for दर्श°) M_{3-5} वर्धयतो बल राज्ञ (for the prior half) M_{3-5} कुती- (for तव) — M_{3-5} om line 57 D_5 transp lines 57 and 58 — (L 58) Da D_5 °परिस्कृत — M_{3-5} om line 59 — (L 59) $B_{3\ 4}$ Dn D_4 जिघासतो — (L 60) Dn D_4 अद्भुत (for अच्युत) M_{3-5} यथा (M_4 महा) वैशसमुद्यत — (L 62) M_{3-5} शूराञ्शातनवो बली (for the posterior half) — (L 63) D_4 M_{3-5} प्राकृतन् Da D_5 तत्राद्भुत तूत्तमाग Da Dn_1 D_5 अर्छद् (for आर्छद्) B_3 रथोत्तमै , B_4 रथोत्तम Dn_2 D_4 शरैरर्छ(D_4 °र्द)न्रथोत्तम — (L 64) M_{3-5} अपावृणोच् (for समा°), and अर्करश्मिसमप्रभै (for the posterior half) — (L 65) B_3 नदन्, Da Dn D_4 तुदन् (for नुदन्) M_{3-5} सपत्नान् (for समन्तात्) — For lines 66–70, M_{3-5} subst

तेन स मुक्ता इषवो यमदूता इवाहवे ।
हरन्ति क्षत्रियाञ्शूरान्मृत्युलोकाय भारत ।
प्रापतन्त स दृश्यन्ते गिरिशृङ्गादिव द्रुमा ।
शिरोभिरर्धोन्मथितैर्हतसारथयस्तथा ।
वीरा रथेन ससक्ता [M_5 सयुक्ता] प्रत्यदृश्यन्त भारत ।

— (L 68) B_3 Dn D_4 पातयामास शू(B_3 वी)राणा (for the prior half), and शिरासि (for वीराणा) — (L 69) Da D_5 गजान्कर्कटसन्नाहान्, Dn_1 राजन्कककटाश्चैव, Dn_2 D_4 राजन्कटकमन्नद्धा Dn D_4 वीरा विगतमस्तका (for the posterior half) — (L 71) $B_{3\ 4}$ Dn_2 D_4 M_{3-5} एको, Da_1 एक B_4 M_{3-5} पर्यवहत्, Dn_2 D_4 वर्तत् (for °वहस्) B_4 तुरगौन्यास्तुरगम , Dn D_4 तुरगोन्यस्तुरगम, M_{3-5} रथशेषस्तुरगम — (L 72) Dn D_4 स्वबल (for युवान). M_{3-5} च हत (for निहत) — (L 73) Dn D_4 अवहश्च (Dn_2 अवहतस्, D_4 आवहतस्) ततस्तत , $M_{3\ 4}$ व(M_5 स)हतो विहतान्रथान् (for the posterior half) — $B_{3\ 4}$ Da D_5 M_{3-5} om lines 74–78 — Dn D_4 om 79–81 — (L 79) $B_{3\ 4}$ सुचापान् $B_{3\ 4}$ सुनिषगांश्च, Da D_5 सनिषगाश्च Da D_5 जातरूपपारिस्कृतान् — (L 80) B_3 विध्यतहतवीराश्च, B_4 विध्वस्तहत , M_{3-5} वित्रस्ता हत°. B_4 शरपीडिता , Da_2 परपीडिता M_{3-5} सशल्या शरविक्षता (for the posterior half) — (L 81) M_{3-5} तेन तेने(M_4 नै)व धावत समदृश्यत भारत — (L 82) Dn M_{3-5} पर्यपतत् (for °वर्तत्) Dn D_4 हतसारथिनो हया , M_{3-5} हतसादि शरार्दित (for the posterior half) — M_{3-5} om lines 83–93 — (L 83) Da_1 Dn_1 विमर्दत (for विमृद्नन्त) — (L 84) $B_{3\ 4}$ Da D_5 द्विरद स्यदनस्तेन पपातै(Da_2 D_5 पुमाने)केषुणा हत — $B_{3\ 4}$ Da D_5 om lines 85–91 — (L.

गात्रस्पर्शेन योधाना व्यज्ञास्त परिपन्थिनम् ।
युध्यमान शरै राजन्सिञ्जिनी ध्वजिनी रवात् ।
अन्योन्य वीरसशब्दो नाश्रूयत भटै कृत ।
शब्दायमाने सग्रामे पटहे कर्णदारिणि ।
युध्यमानस्य सग्रामे कुर्वत पौरुष स्वकम् ।
नाश्रौषीन्नामगोत्रोक्तिं कीर्तन च परस्परम् ।
भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्तना युध्यता मृधे ।
परस्परेषा वीराणा मनासि समकम्पयन् ।
तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ।
पिता पुत्र च समरे नाभिजानाति कश्चन ।
चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एको धुर्यो हयो हत ।
आक्षिप्त स्यन्दनाद्वीर ससारथिरजिह्मगै ।
एव च समरे सर्वे वीराश्च विरथीकृता ।
तेन तेन स्म दृश्यन्ते धावमाना समन्तत ।
गजो हत शिरश्छिन्न मर्म भिन्न हयो हत ।
अहत कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ।
श्वेत कुरूणामकरोत्क्षय तस्मिन्महाहवे ।
राजपुत्रानथोदारानवधीच्छतसघश ।
चिच्छेद रथिना बाणै शिरासि भरतर्षभ ।
साङ्गदा बाहवश्चैव धनूषि च समन्तत ।
रथेषा रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ।
छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशा पते ।
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत ।
वारणा शतशश्चैव हता श्वेतेन भारत ।
वय श्वेतभयाद्भीता विहाय रथसत्तमम् ।
अवशिष्टास्तथा पश्चाद्विभु पश्याम धृष्णव ।
शरपातमपक्रम्य कुरव कुरुनन्दन ।
भीष्म शातनव युद्धे स्थिता पश्याम सर्वश ।
अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माक महाहवे ।
एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरिर्मेरुरिवाचल ।
आददान इव प्राणान्सविता शिशिरात्यये ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ शरमरीचिमान् ।

85) Dn_1 D_4 भुवि काष्ठवत (for काष्ठवद्रथ) — (L 88) Dn_1 D_4 परिपथिना — (L 92) $B_{3.4}$ Da D_5 यच्छत पौरुष तथा (for the posterior half) — $B_{3.4}$ Da D_5 om line 93 — (L 94) $B_{3.4}$ Da D_5 M_{3-5} भीष्मचापच्युतेनार्तो (M_{3-5} °र्तो) युध्यमाना (M_{3-5} नो) महाहवे — (L 95) $M_{4.5}$ पतन्परेषा — (L 96) Da D_5 राजकुले, Dn निराकुले, D_4 नरा कुले, M_{3-5} कालयुते (for अत्याकुले) Da Dn $D_{4.5}$ M_{3-5} तुमुले (for दारुणे) $M_{3.4}$ रोमहर्षणे — (L 97) B_4 पुत्रश्च, M_{3-5} स पुत्र (for पुत्र च) Dn D_4 पिता स्वमौरस पुत्र (for the prior half) M_{3-5} भारत (for कश्चन) — (L 98) $B_{3.4}$ Dn D_4 M_{3-5} चक्र भग्न युग छिन्न (Dn D_4 चैव) $B_{3.4}$ Da D_5 एकधुर्यो Dn D_4 रथो (for हयो) — (L 99) M_{3-5} प्रक्षिप्त स्यदनो (M_4 °नाद्) वीर — (L 100) Da_1 विधुरे च रणे घोरे, Da_2 D_5 विधुरे च रथे भग्ने, Dn D_5 विधुरे भिन्नचक्रे च, M_{3-5} विवीराश्च रथा राजन् (for the prior half) Dn D_4 रथे च विक्रुशे (Dn_2 शी, D_4 शिथिली-) कृते (for the posterior half) — (L 101) Dn D_4 बाध्यमाना परस्पर (for the post half) — (L 102) B_3 हय, Da_2 D_5 गत (for the first हत) B_3 Da_1 छिन्नो Dn D_4 यो हत शिरसा छिन्नो, D_5 गजो गतशिरश्छिन्न M_{3-5} वर्म (for मर्म) B_3 भिन्नो Dn D_4 मर्मभिर्निहतो हत, D_5 मर्म भिन्न हते रणे — (L 103) B_3 इति बाणैर्विमन्त्रेषु, B_4 Da D_5 इति बाणैर् (Da_1 राजानश्च) विसृष्टैस्तु, M_{3-5} इति बाणा प्रसृष्टा स (for the prior half) M_{3-5} भीष्मेण घ्नति शात्रवान् — (L 104) $M_{3.5}$ श्वेत $B_{3.4}$ क्रूर, Da D_5 क्रुद्ध (for स्वय) $M_{3.5}$ तथैव क्षयमाहवे (for the posterior half) — (L 105) $B_{3.4}$ Da Dn $D_{4.5}$ तथोदारान् (for रथोदा°) B_3 अवधीच्छतशो रणे, M_{3-5} अवधीत्स सहस्रश — (L 106) Dn D_4 शतसघश (for भरतर्षभ) — (L 107) Dn_2 वाहनैश्च (for बाहवश्च) $M_{3.5}$ चापि (for चैव) M_{3-5} सहस्रश (for समन्तत) — (L 108) Dn D_4 रथिनो (for रथेषा) Dn_2 लुना-राणि (for तूणीराणि) Dn_2 रथानि च, M_{3-5} च चाम-रान् (for युगानि च) — (L 109) Dn D_4 क्षुद्राणि (for छत्राणि) Dn_1 पताकाश्च M_{3-5} निपातिता (for विशा पते) — (L 110) M_{3-5} नरौ° (for रथौ°) Dn D_4 चेति (for चैव) M_{3-5} गजौघाश्च विशा पते (for the posterior half) — (L 111) $B_{3.4}$ Da D_5 चापि (for चैव) M_{3-5} सर्वे (M_5 सप्त) एव रणे बाणैर् (for the prior half) $B_{3.4}$ Dn D_4 सयुगे, M_{3-5} मारिष (for भारत) — (L 112) Dn_2 $M_{3.5}$ °हयाद् (for °भयाद्) Dn D_4 रथमुत्तम — (L 113) $B_{3.4}$ अवसृ(B_4 °सृ)ष्टास्, Dn अपसृतास्, D_4 व्यसृताश्च (for अवशिष्टास्) M_{3-5} अपहृष्टास्तत पश्चाद् D_5 वै धृत (for धृष्णव) Dn D_4 यत्र पश्याम ते धुर, M_{3-5} विषतो न प्रधिष्णुम (for the posterior half) — (L 114) $B_{3.4}$ अतिक्रम्य (for अप) — (L 115) M_{3-5} सर्वतो ददृशु सित (for the posterior half) — (L 116) M_{3-5} स हीनो हीनसमोहो भीष्मोस्माभिर्वृतो रणे — (L 117) Dn_1 तथा (for तस्थौ) Da D_5 नरव्याघ्र M_4 इवाचल — (L 118) M_{3-5} आददानो द्विषद्बाणाञ्शरैराशीविषोपमै

स मुमोच महेष्वास शरसघाननेकश ।
निघ्नन्नमित्रान्समरे वज्रपाणिरिवासुरान् ।
ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्त महाबलम् ।
स्वयूथादिव ते यूथान्मुक्त भूमिषु दारुणम् ।
तमेकमुपलभ्यैको हृष्ट पुष्ट परतप ।
दुर्योधनप्रिये युक्त पाण्डवान्परिशोचयन् ।
जीवित दुस्त्यज त्यक्त्वा भय च सुमहाहवे ।
पातयामास सैन्यानि पाण्डवाना विशा पते ।
प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव ।
दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मस्त्वरित श्वेतमभ्ययात् ।
स भीष्म शरजालेन महता समवाकिरत् ।
श्वेत चापि तथा भीष्म शरौघै समवाकिरत् ।
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
व्याघ्राविव सुसरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतु ।
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
भीष्म श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ।
एकाह्ना निर्दहेद्भीष्म पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरै परमसक्रुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् ।
पितामह ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ।
प्रहर्ष पाण्डवा जग्मु पुत्रस्ते विमनाभवत् ।
ततो दुर्योधन क्रुद्ध पार्थिवै परिवारित ।
ससैन्य पाण्डवानीकमभ्यद्रवत सयुगे ।
दुर्मुख कृतवर्मा च कृप शल्यो विशा पते ।
भीष्म जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिता ।
दृष्ट्वा तु पार्थिवै सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमै ।
पाण्डवानामनीकानि वध्यमानानि सयुगे ।
श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
नाशयामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवौजसा ।
द्रावयित्वा चमू राजन्वैराटि क्रोधमूर्छित ।
आपतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थित ।
तौ तत्रोपगतौ राजञ्शरदीप्तौ महाबलौ ।
अयुध्येता महात्मानौ यथोभौ वृत्रवासवौ ।

— (L 119) B3 Da शरमराचिवान्, Dn D4 हेममरीचिमान्, D5 शरमहाहवे — (L 120) B4 अशोषत, M3–5 सहस्रश (for अनेकश) — (L 121) M3–5 न्यघ्नन्सपत्नान्समरे Dn D4 चक्रपाणिर् — (L 122) M3–5 हन्यमाना (for वध्य°) B3 4 Dn1 (before corr) महाहवे, Dn D4 इव (for बलम्) M3–5 प्रजग्मु श्वेतमाहवे — (L 123) Dn D4 श्व(D4 अ)यूथा° M3–5 यूथा यूथपतिं मत्त (for the prior half) B3 4 मु(B3 यु)क्तो भूमिपदारुण, Dn D4 मुक्ता निमिषदारुणा॰, M3–5 निर्यूथ (M4 °था) इव वारण (M4 °णा) — (L 124) Da D5 तमेवम् M3–5 सबलश्च (for उपलभ्य) Da D5 हृष्टपुष्ट, M3 हृष्ट हृष्ट, M4 हृष्ट हृष्ट, M5 हृष्टहृष्ट (for हृष्ट पुष्ट) — (L 125) Da D5 दुर्योधनप्रियेत्युक्त, D4 °प्रियो युक्त, M3 5 प्रिये सक्त, M4 °प्रिये सक्त Da Dn D4 5 बहु शोच(Dn D4 °ष)यन् (for परि) M3–5 पाडवैर्बहुशो वृत (for the posterior half) — (L 126) Da1 दुस्मज, Dn1 D4 दु·स्थित (for दुस्त्यज) Da D5 स महाहवे — (L 127) M3–5 नाशयामास (for पातया°) M3 5 पाडवानि — Da D5 om line 128 — (L 128) M4 5 प्रदहतम् (for प्रहरन्तम्) M3–5 कौरवाणा पितामह (for the posterior half) — (L 129) M3–5 शूर (for भीष्मस्) Da D5 त्वरित स समभ्ययात्, Dn D4 वेगितसन्समभ्य°, M3–5 भीष्मस्त्वरितमभ्य — B3 D5 om line 131 — (L 131) M3–5 शरैस्तीक्ष्णैरवाकिरत् (for the posterior half) — (L 132) M3–5 महागजौ (for °द्विपौ) — (L 133) B3 °धावत (for °जघ्नतु) — (L 134) M3–5 शस्त्रै शस्त्राणि सवार्य त्वस्त्रैरस्त्राणि चापि भो — (L 135) M3–5 युध्येता परस्परजयैषिणौ — (L 136) M3–5 एकेनाह्ना दहेद्भीष्म (M4 °ष्म) (for the prior half) M3 5 अनीकिनी — (L 137) After the prior half, Dn1 ins

पार्थिवै परिवारित (= post half of line 140) ।
ससैन्य पाण्डवानीक (= prior half of line 141)

— Dn D4 transp यदि and श्वेतो — (L 138) B4 पितामहस् M3–5 तथा (for ततो) — (L 139) M3 4 विमुखा (for विमना) Dn D4 ह्यभूत् (for [अ]भवत्) M5 पुत्रास्ते विमुखाभवन् — (L 140) M3 5 परिवारित — (L 141) M3–5 अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवत) — Dn D4 om (hapl) lines 142–145 — (L 142) M3–5 विविंशति (for विशा पते) — (L 145) M3–5 भज्यमानानि (for वध्य) — (L 146) M3–5 उद्दिश्य (for उत्सृज्य) — (L 147) Da D5 वायुर्वृक्षम्, Dn D4 वृक्षान्वायुर् (by transp) M3–5 वायुर्वर्षमिवागत — (L 148) Dn D4 चैव, M3–5 तुभ्य (for राजन्) — (L 149) Dn2 D4 स (D4 सु) महान् (for सहसा) Da D5 अपतत्सहसा भूमौ, M3–5 अभ्यधावत्पुन सखे (M4 घे) M3–5 महारथ (for व्यवस्थित) — (L 150) Dn D4 तत्रापि गतौ, M3–5 तत्र रूषितौ (for तत्रोपगतौ) Da D5 शरदष्ट्रौ (for °दीप्तौ) M3–5 छत्रदष्ट्रौ नखायुधौ (for the post half) — After line 150, M3–5 ins

परस्परमयुध्येता समेत्य पृथिवीपते ।
जातरूपगृह चित्र मृगपक्षिभिरावृतम् ।
देवदानवसघैश्च पूजित समहर्षिभि ।

अन्योन्य तु महाराज परस्परवधैषिणौ ।
निगृह्य कार्मुक श्वेतो भीष्म विव्याध सप्तभि ।
पराक्रम ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी ।
तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
श्वेत शातनव भूय शरै सनतपर्वभि ।
विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ।
त प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्म शातनवस्तदा ।
स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचल ।
वैराटि समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
आजघान ततो भीष्म श्वेत क्षत्रियनन्दन ।
सप्रहस्य तत श्वेत सृक्किणी परिसलिहन् ।
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरै ।
सधाय विशिख चैव शर लोमप्रवाहिनम् ।
उन्ममाथ ततस्ताल ध्वजशीर्षं महात्मन ।
केतु निपतित दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ।
हत भीष्ममधन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ।
पाण्डवाश्चापि सहृष्टा दध्मु शङ्खान्मुदा युता ।
भीष्मस्य पतित केतु दृष्ट्वा ताल महात्मन ।
ततो दुर्योधन क्रोधात्स्वमनीकमचोदयत् ।
यत्नाद्भीष्म परीप्सध्व रक्षमाणा समन्तत ।
मा न प्रपश्यमानाना श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ।
भीष्म शातनव शूरस्तथा सत्य ब्रवीमि व ।
राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा त्वरमाणा महारथा ।
बलेन चतुरङ्गेण गाङ्गेयमन्वपालयन् ।
बाह्लीक कृतवर्मा च शल्य शल्यश्च भारत ।
जलसधो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशति ।
त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य समन्तत ।
शस्त्रवृष्टिं सुतुमुला श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
तान्क्रुद्धो निशितैर्बाणैस्त्वरमाणो महारथ ।
अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
स निवार्य तु तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ।
महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्म शातनवो युधि ।
श्वेत विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रै शितै शरै ।
तत सेनापति क्रुद्धो भीष्म बहुभिरायसै ।
विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यत ।
तत प्रव्यथितो राजा भीष्म दृष्ट्वा निवारितम् ।
प्रवीर सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा ।
निष्ठानकश्च सुमहास्तव सैन्यस्य चाभवत् ।
त वीर वारित दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् ।

— M3–5 om lines 151–152 — (L 151) Dn D4 यथा वा (for यथोभौ) B3 यथा च बलिवासवौ — (L 153) M3–5 विकृष्य (for निगृह्य) — (L 154) M3–5 स पराक्रमसपन्न पराक्रम्य पर तदा — (L 155) Dn2 D4 पारयामास (for वारया°) M3–5 तरसाभिययौ भीष्म (for the prior half) Da1 Dn1 D5 मत्तोत्तमम् (for मत्तो मत्तम्) — After line 155, the sequence of lines in Dn D4 is as follows 160, 161, 158, 159, 156, 157, 162, 163 — (L 156) M3–5 भीष्म चित्रै (for भूय शरै) — (L 157) M3–5 अविध्यत् (for विव्याध) — (L 158) Dn D4 M3 5 तथा (for तदा) — (L 159) M3–5 हेमपुखैर्महेष्वास कृतहस्तो महाबल — (L 160) M3–5 वैराटि समरे राजञ्शरै सनतपर्वभि — (L 161) M3–5 क्षत्रियमर्दन — (L 162) Dn D4 M3–5 प्रहस्य च रणे श्वेत (M3–5 भीष्म) (for the prior half) M3–5 सृक्किणी सलिहन्निव — Dn1 D4 om lines 163–169 — (L 163) M3–5 दशभिर् (for नवभिर्) — (L 164) M3–5 सधाय च पुनश्चित्र भल्ल वै रोमशातन — (L 165) M3–5 पुनस् (for ततस्), and महाबल (for °त्मन) — B3 4 Da D5 om (hapl) lines 166–169 — (L 170) M3–5 क्रुद्ध (for क्रोधात्) Dn1 अनोदयत् (for अचोद°) — (L 171) B4 यत्ता, M3–5 यत्तो (for यत्नाद्) — (L 172) B4 Da D5 मा तात पश्यमानाना, Dn D4 तानूचे पश्यमानास्ताम्, M3–5 मा(M4 मो)हित प्रेक्षमाणानां (for the prior half) B4 अवाप्स्यसि, M3–5 अवाप्नुयात् (for अवाप्स्यति) Dn1 श्वेतोऽस्तमथ वाप्स्यति, Dn2 श्वेतोऽस्त समवा , D4 श्वेतोऽस्त मप्यवा — (L 173) Dn D4 ते (for व) M3–5 तत्र गच्छत माचिर (for the post half) — (L 175) Dn D4 अनुपालयन् (for अन्व°). M3–5 चतुरगेण सैन्येन सर्वे भीष्ममपालयन् — After line 177, M3–5 ins

राज्ञ प्रियहितार्थं वै सक्रुद्धा शस्त्रपाणय ।

— M3–5 om line 178 — (L 179) Dn D4 सुबहुलां, M3 4 सुविपुला (for सुतुमुला) B3 श्वेतस्योपरि पातयन्, M3–5 स्योरस्यपाल(M5 त)यत् — (L 180) Dn तान्क्रुद्धान्, M5 क्रुद्धोमून् (for तान्क्रुद्धो) . B3 Dn D4 महाबल (for °रथ) — (L 181) M3–5 शक्तिमात्मन (for पाणिलाघवम्) — (L 182) Dn D4 M3–5 स (for म) M3–5 तत (for तु तान्) — (L 183) M3–5 भीष्ममेव समर्पय (for the posterior half) — (L 185) B3 4 Dn D4 M3–5 शिलाशितै , Da1 शतै शरै — (L 188) M3–5 transp भीष्म and दृष्ट्वा . — (L 189) B3 वै सदा, M4 5 मारिष (for वै तदा). — (L 190) Dn निस्वानकश्च, M4 5 निष्ठानक च M3–5 तव सैन्ये व्यजायत (for the post half) —

हत श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम् ।
तत क्रोधवश प्राप्त पिता देवव्रतस्तव ।
ध्वजमुन्मथित दृष्ट्वा ता च सेना निवारिताम् ।
श्वेत प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्बहून् ।
तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिना वर ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव ।
उत्सृज्य कार्मुक राजन्गाङ्गेय क्रोधमूर्छित ।
अन्यत्कार्मुकमादाय विपुल बलवत्तरम् ।
तत्र सधाय विपुलान्भल्लान्सप्त शिलाशितान् ।
चतुर्भिश्च जघानाश्वाञ्श्वेतस्य पृतनापते ।
ध्वज द्वाभ्या तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथे ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन सक्रुद्धो लघुविक्रम ।
हताश्वसूतात्स रथादवप्लुत्य महाबल ।
अमर्षवशमापन्नो व्याकुल समपद्यत ।
विरथ रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पितामह ।
ताडयामास निशितै शरसघै समन्तत ।
स ताड्यमान समरे भीष्मचापच्युतै शरै ।
स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ।
तत शक्तिं रणे श्वेतो जग्राहोग्रा महाभयाम् ।
कालदण्डोपमा घोरा मृत्योरिव स्वसा श्वसन् ।
अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्म शातनव रणे ।
तिष्ठेदानीं सुसरब्ध पश्य मा पुरुषो भव ।
एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्म युधि पराक्रमी ।
तत शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम् ।
पाण्डवार्थे पराक्रान्तस्तवानर्थं चिकीर्षति ।
हाहाकारो महानासीत्पुत्राणा ते विशा पते ।
दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरा मृत्योर्दण्डसमप्रभाम् ।
श्वेतस्य करनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसनिभाम् ।
अपतत्सहसा राजन्महोल्केव नभस्तलात् ।
ज्वलन्तीमन्तरिक्षे ता ज्वालाभिरिव सवृताम् ।
असभ्रान्तस्तदा राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
अष्टभिर्नवभिर्भीष्म शक्तिं चिच्छेद पत्रिभि ।
उत्कृष्टहेमविकृता निकृत्ता निशितै शरै ।
उच्चुक्रुशुस्तत सर्वे तावका भरतर्षभ ।
शक्तिं विनिहता दृष्ट्वा वैराटि क्रोधमूर्छित ।
कालोपहतचेतास्तु कर्तव्य नाभ्यजानत ।

(L 191) Dn D4 त्वरित (for त वीर) D4 ता च सेना निवारिता (for the post half) — (L 192) Da D5 स्वल्प ते, Dn D4 मन्यत B4 M3–5 हत त्वेन (B4 भीष्म, M4 चैन)ममन्यत (for the prior half) D5 श्वेतेन (for श्वेतस्य) — (L 193) M5 प्राप्य (for प्राप्त) — Da D5 om (hapl) lines 194–197 — B3 transp lines 195–196 and lines 205–208 — (L 195) M3 4 महाबाहुर् (for °राज) — (L 196) M3–5 तान्निवार्य शरै श्वेतो — (L 198) M3–5 तदुत्सृज्य धनू राजन् — (L 199) M3–5 भारघ्न वेगवत्तर (for the post half) — (L 200) M3–5 सदधे विपुलान्सप्त भल्लाश्चापि शिलाशितान् — (L 201) Dn D4 चतुर्भिश्चतुरश्चाश्वान्, M3–5 तैश्चतुर्भिर्जघाना — (L 202) Dn D4 च (for तु) M3 5 तु (for च) — (L 203) M3–5 transp भल्लेन and सक्रुद्धो — (L 204) B3 4 Dn D4 महारथ, Da1 महाकल (for महाबल) — B3 transp lines 205–208 and lines 195–196 — B4 om lines 205–208 — After line 205, M3–5 ins

तमब्रवीत्ततो भीष्म श्वेत च भरतर्षभ ।
अन्य न जानाति भवान्धनुर्व्यस्य प्रयुध्य मा ।

— (L 206) Da2 श्रेष्ठ M3–5 om श्वेत and read कृत्वा (for दृष्ट्वा) — (L 207) M3–5 पूरयामास रभस (for the prior half) — (L 208) M3–5 हन्यमान (for ताड्य°) — (L 210) M3–5 transp शक्तिं and श्वेतो Dn D4 घोरा (for श्वेतो) Dn1 D4 ग्रहायोग्रा, M3–5 गृहीत्वोग्रा (for जग्राहोग्रा) — (L 211) Da1 मृत्युर् (for मृत्योर्) B3 सुत (for स्वसा) Dn D4 मृत्योश्च शमनक्षमा, M3–5 स्वसा (M3 °सा) मृत्योरिवौकसा — (L 213) M3–5 रणे यत्त पश्यामि (for सुसरब्ध पश्य मा) Dn1 (before corr as above) n2 पुरुषोत्तम (for षो भव) — (L 214) M3–5 महाबाहुर् (for महेष्वासो), and दुरासद (for पराक्रमी) — (L 215) Da2 D5 भुजगोपम — (L 216) B4 तवा नर्थंश्चिकीर्षित, Da D5 तवार्थे किं चिकीर्षव, M3–5 तवानर्थे चिकीर्षिता — (L 218) M3–5 मृत्युदडनिभा तदा — After line 218, M3–5 ins

श्वेतस्य करमध्यस्था स्कन्दस्येवायसीं गदाम् ।

— (L 219) M3–5 सा श्वेतभुज(M3 °कर)निर्मुक्ता निमुक्तोरगसनिभा — (L 220) M5 आपतत् M3–5 भीष्म (for राजन्), and स्तल (for °स्तलात्) — (L 221) Da2 अतरीक्षे M3–5 तेजसा (for सवृताम्) — (L 222) Dn2 सुसभ्रातस् M3–5 पिता शातनवस्तदा (M5 °व) — (L 223) M3–5 अष्टाभिर् (for अष्ट°) Da Dn D4 5 नवधा, M3–5 अष्टधा (for नवभिर्) M4 चिक्षेप (for चिच्छेद) — (L 224) Da1 Dn2 विकृता, M3–5 उत्तप्तहेमनिकृता (for the prior half) Dn2 D4 M3–5 निकृता — After line 224, M3–5 ins

अशेत पतिता भूमौ महोल्केव दिवश्च्युता ।

क्रोधसमूर्छितो राजन्वैराटि प्रहसन्निव ।
गदा जग्राह सहृष्टो भीष्मस्य निधन प्रति ।
क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवान्तक ।
भीष्म समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् ।
तस्य वेगमसवार्य मत्वा भीष्म प्रतापवान् ।
प्रहारविप्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गत ।
श्वेत क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु ता गदाम् ।
रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो धनेश्वर ।
तया भीष्मनिपातिन्या स रथो भस्मसात्कृत ।
सध्वज सह सूतेन साश्व सयुगबन्धुर ।
विरथ रथिना श्रेष्ठ भीष्म दृष्ट्वा रथोत्तमा ।
अभ्यधावन्त सहिता शल्यप्रभृतयो रथा ।
ततोऽन्य रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मना ।
शनकैरभ्ययाच्छ्वेत गाङ्गेय प्रहसन्निव ।
एतस्मिन्नन्तरे भीष्म शुश्राव विपुला गिरम् ।
आकाशादीरिता दिव्यामात्मनो हितसभवाम् ।
भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्र यत्न कुरुष्व वै ।
एष ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचन देवदूतेन भाषितम् ।
सप्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
विरथ रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पदातिनम् ।
सहितास्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथा ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
कैकेयो धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
एतानापतत सर्वान्द्रोणशल्यकृपै सह ।
अवारयदमेयात्मा वारिवेगानिवाचल ।
स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
श्वेत खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
तदपास्य धनुश्छिन्न त्वरमाण पितामह ।
देवदूतवच श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
तत प्रचारमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथ ।
क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् ।
पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा महारथै ।
वृत त मनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमै ।
अभ्यवर्तत गाङ्गेय श्वेत सेनापतिं द्रुतम् ।
आपतन्त ततो भीष्मो भीमसेन प्रतापवान् ।
आजघ्ने विशिखै षष्ट्या सेनान्य स महारथ ।
अभिमन्यु च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
आजघ्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभि सनतपर्वभि ।
सात्यकिं च शतेनाजौ भरताना पितामह ।
धृष्टद्युम्न च विंशत्या कैकेय चापि पञ्चभि ।

— (L 225) Dn_1 उच्च °(for उच्चु) M_{3-5} तदा (for तत) — (L 226) Da_1 M_5 विनिहिता — (L 227) Dn D_4 च (for तु) M_{3-5} कालस्य परिणामाच्च कर्तव्य न प्रचेतयन् — (L 230) M_{3-5} क्रोधसरक्तनयनो Dn D_4 इवापर (for इवान्तक) — (L 232) Da_2 D_5 °सवार्य, M_{3-5} सहार्यं — (L 233) Dn D_4 प्रभाव वित्प्रमोक्षार्थं, M_{3-5} तत्प्रहारविमोक्षाथ — (L 234) Dn D_4 क्रोधवशाविष्टो — (L 235) M_{3-5} मघवानशनीमिव (for the post half) — (L 236) D_4 भीम° (for भीष्म°) M_{3-5} गदया वीरघातिन्या (for the prior half) — (L 237) Dn D_4 साश्व सहयुगधर , M_{3-5} साश्व सरथकूबर (for the post half) — (L 238) Da D_5 दृश्य (for दृष्ट्वा) M_{3-5} रथोत्तम — (L 239) M_{3-5} अभ्यवर्तत सहृष्टा — (L 240) $M_{3, 4}$ विष्फार्य — (L 241) M_{3-5} गागेयो व्यथयन्निव — (L 242) M_{3-5} मधुरा (for विपुला) — (L 243) Dn आकाशोदीरिता दिव्याम् B_3 हितसभ्रमा, M_{3-5} हर्षवर्धनी (for हितसभवाम्) — (L 244) M_{3-5} ह (for वै) — (L 245) $M_{3, 4}$ वधे (for जये) M_{3-5} निर्दिष्टो भावितात्मन — (L 246) M_{3-5} देवदूतस्य भारत (for the post half) — (L 248) Da D_5 दृश्य (for दृष्ट्वा) M_{3-5} रथोत्तम (for पदातिनम्) — (L 249) Dn_1 D_4 न्यवर्तत (for [अ]भ्यवर्तन्त) — (L 250) M_{3-5} भीमसेन सात्यकिश्च — (L 251) Da_1 Dn_2 M_3 केकेया, M_4 कैकया — (L 252) M_4 पततान्, Dn D_4 दृष्ट्वा (for सर्वान्) M_{3-5} द्रोण शल्यकृपान्वित — (L 253) $M_{3, 5}$ अवारयन् Dn_1 D_4 वायु° (for वारि) — (L 254) M_{3-5} स (for स) — (L 255) B_4 उपाकृष्य, $M_{3, 4}$ अपाविध्य (for अथाकृष्य) M_{3-5} धनुराच्छिनत् B_4 भीष्मस्तस्याच्छिनत्तत — (L 258) M_{3-5} तत प्रत्वरमाणास्तु — (L 259) M_{3-5} दृढज्य स महाबल (for the post half) — (L 261) Dn भरतश्रेष्ठ B_3 महारथ , Dn D_4 M_{3-5} °रथ — (L 262) M_{3-5} तैर् (for त) Dn D_4 तैर्नरव्याघ्रैर् (for मनुज°) — (L 263) Dn D_4 कृत (for द्रुतम्) — (L 264) Dn D_4 M_{3-5} भीष्म भीमसेन (for भीष्मो भीमसेन) — D_5 reads line 265, after line 267 — (L 265) Da Dn $D_{4, 5}$ च (for स) M_{3-5} श्वेतार्थं त महा(M_4 नो)रथ (for the post half) — (L 266) M_{3-5} अभिमन्युश्च M_{3-5} पितर त यतव्रत (M_3 यशस्विन) (for the post half) — After line 266, Dn D_4 ins

वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् ।

— (L 267) Da_2 Dn_1 D_5 M_5 भरतश्रेष्ठ — (L

ताश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव ।
वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ।
तत शर मृत्युसम भारसाधनमुत्तमम् ।
विकृष्य बलवान्भीष्म समाधत्त दुरासदम् ।
ब्रह्मास्त्रेण सुसयुक्त त शर लोमवाहिनम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा ।
स तस्य कवच भित्त्वा हृदय चामितौजस ।
जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् ।
अस्त गच्छन्यथादित्य प्रभामादाय सत्वर ।
एव जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ।
त भीष्मेण नरव्याघ्र तथा विनिहत युधि ।
प्रपतन्तमपश्याम गिरे शृङ्गमिव च्युतम् ।
अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथा ।
प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्य कुरवश्चापि सर्वश ।
ततो दु शासनो राजञ्श्वेत दृष्ट्वा निपातितम् ।
वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समन्तत ।
तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ।
प्रावेपन्त महेष्वासा शिखण्डिप्रमुखा रथा ।
ततो धनजयो राजन्वार्ष्णेयश्चापि सर्वश ।
अवहार शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ।
ततोऽवहार सैन्यानां तव तेषा च भारत ।
तावकाना परेषा च नर्दता च मुहुर्मुहु ।
पार्था विमनसो भूत्वा न्यविशन्त महारथा ।
चिन्तयन्तो वध घोर द्वैरथेन परतपा ।

Colophon

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्वेते सेनापतौ तात सग्रामे निहते परै ।
किमकुर्वन्महेष्वासा पाञ्चाला पाण्डवै सह ।
सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेत युधि निपातितम् ।
तदर्थं यतता चापि परेषा प्रपलायिनाम् ।
मन प्रीणाति मे वाक्य जय सजय शृण्वत ।
प्रत्युपाय चिन्तयन्त सज्जना प्रस्रवन्ति मे ।
स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्ध कुरुपतिस्तदा ।
कृत वैर सदा तेन पितु पुत्रेण धीमता ।
तस्योद्वेगभयाच्चापि सश्रित पाण्डवान्पुरा ।
सर्वं बल परित्यज्य दुर्गं सश्रित्य तिष्ठति ।
पाण्डवाना प्रतापेन दुर्गं देश निवेश्य च ।
सपत्नान्सतत बाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठित ।
आश्चर्यं वै सदा तेषा पुरा राज्ञा सुदुर्मति ।
ततो युधिष्ठिरे भक्त कथ सजय सूदित ।
प्रक्षिप्त समत क्षुद्र पुत्रो मे पुरुषाधम ।
न युद्ध रोचयेद्भीष्मो न चाचार्यं कथचन ।

268) M_{3-5} सात्यकिश्च शतेनैव (M_3 °नाजौ) भरतानाममध्यप (M_4 प) — (L 269) M_{3-5} धृष्टद्युम्नश्च विंशत्या कैके- (M_5 केक)या पच पचभि — (L 270) M_{3-5} तु (for च) — (L 271) M_{3-5} तूर्णं (for घोरै) $M_{3\ 5}$ दुद्रुवु — (273) Da D_5 विक्षिप्य (for °कृष्य) M_{3-5} चा सृजद् (for बलवान्) Dn D_4 समधत्त, M_{3-5} तरसा त — (L 274) M_{3-5} ब्राह्मेणास्त्रेण सयुक्त शर वै लोमवायिन — (L 275) B_3 ऋषयोथ समानुषा , B_4 पिशाचोरगदानवा — (L 276) M_{3-5} transp कवच and हृदय Dn D_4 ज्वलदग्न्यामितौजस — (L 278) M_{3-5} प्राप्य (for गच्छन्), and गच्छति (for सत्वर) — (L 279) M_{3-5} श्वेतस्येषुर् (for देहाज्) Dn D_4 स (for ह) — (L 280) D_5 भीष्मेण च, M_{3-5} भीष्मेण त (by transp) D_4 नरव्याघ्र M_{3-5} तथा निहतचेतस (for the post half) — (L 281) $M_{4\ 5}$ गिरिशृग — (L 282) Dn_2 अमोघा , D_4 अघोषा , M_5 अशोच M_{3-5} transp पाडवा and क्षत्रिया , and read सर्वे (for तत्र) Dn D_4 ये (for च). — (L 283) M_{3-5} हर्षयत (for प्रहृष्टाश्च) Dn D_4 तु (for च), and सर्वे (for तुभ्य) M_{3-5} कौरवाश् (for कुरवश्) — (L 285) M_{3-5} पुन पुन (for समन्तत) — (L 286) Dn असिन् (for तस्मिन्) M_{3-5} भीष्मेणामित्रकर्शिना — (L 287) Da D_5 प्रापतत (for प्रावेपन्त) M_{3-5} नृपा (for रथा) — M_{3-5} om lines 288–339 — (L 290) Dn D_4 उभयेषा (for तव तेषा) — (L 291) Dn D_4 नर्दता मर्ष(Dn_1 र्दं)ता स्वन (for the post half) — (L 292) B_4 न्यवर्तंत, Da D_5 न्यवसत — (L 293) Dn D_4 कौरवाणा (for द्वैरथेन) — Colophon — *Adhy no* Da_2 6, Dn_2 46, D_5 48 (L 294) B_3 शरै (for परै) — (L 295) Dn_2 D_4 पचाला — (L 298) Da D_5 प्रीणासि (for प्रीणाति) — (L 299) $B_{3\ 4}$ Dn_1 (before corr as above) n_2 D_4 Cal ed प्रत्युपाय Da D_5 Cal ed चिंतयत , Dn_1 (before corr) यत, Dn_2 D_4 °यता Dn_1 (before corr as above) प्रस्तुवति B_3 मतज्ञान्प्रसवति मे, Dn_2 D_4 लज्जा न प्राप्नु(D_4 प्रस्तु)वति मे, Cal ed लज्जा प्राप्नोति मे न हि — (L 300) Dn_2 कुलपति° — (L 301) $B_{3\ 4}$ कृतवैर — (L 302) Dn D_4 तस्योद्वेगाद् (for द्वेग-) Da_1 साश्रित , Da_2 D_5 साश्रिता Da_1 पाडवा — (L 303) Dn D_4 सर्वस्व परिमित्यज्य (for the prior half), and दुःख (for दुग) — (L 304) Da D_5 दुर्गं देश्य, Dn D_4 दुर्गदेश Dn D_4 प्रविश्य (for निवेश्य) — (L 305) Dn D_4 सपत्नशतसबाधे सत्वेव (Dn_1 स नैव,

न कृपो न च गान्धारी नाह सजय रोचये ।
न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डव ।
न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ ।
वार्यमाणो मया नित्य गान्धार्या विदुरेण च ।
जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना ।
दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि सजय ।
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् ।
दु शासनस्य च तथा पाण्डवानन्वसूयत ।
तस्याह व्यसन घोर मन्ये प्राप्त तु सजय ।
श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।
सक्रुद्ध कृष्णसहित पार्थ किमकरोद्युधि ।
अर्जुनाद्धि भय भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ।
स हि शूरश्च कौन्तेय क्षिप्रकारी च पाण्डव ।
मन्ये शरै शरीराणि प्रमथिष्यति विद्विषाम् ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमो महेन्द्रसदृशो बले ।
अमोघक्रोधसकल्प दृष्ट्वा व किमभून्मन ।
तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युति ।
ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रपतन्समितिंजय ।
वज्रसस्पर्शरूपाणामस्त्राणा न्यासकारिता ।
स खड्गाक्षेपहस्तस्तु घोष चक्रे महारथ ।
स सजय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली ।
धृष्टद्युम्न किमकरोच्छ्वेते युधि निपातिते ।
पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपते ।
मन्ये मन प्रजज्वाल पाण्डवाना महात्मनाम् ।
तेषा क्रोध चिन्तयतस्तु अह सु च निशासु च ।
न शान्तिमधिगच्छामि सर्वमाचक्ष्व सजय ।

सजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
तावकाना परेषा च पुनर्युद्धमवर्तत ।
श्वेत तु निहत दृष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् ।
कृतवर्मणा च सहित दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।

5

After 6 46 55, D1 ins (= repetition, with v 1, of 6 19 43^{ab} to 6 20 10^{ab})

शब्दश्च सुमहास्तत्र दिवस्पृग्भरतोत्तम ।
एव ते पुरुषव्याघ्रा पाण्डवा युद्धदुर्मदा ।
व्यवस्थिता प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
त्रसन्तीव हि चेतासि योधाना भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेन गदापाणिमवस्थितम् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये सजय के नु पूर्वं
युयुत्सवो हृष्टरूपास्तथासन् ।
कि मामका भीष्मनेत्रा समीयु
किं पाण्डवा भीमनेत्रास्तदानीम् ।
केषा जघन्यौ सोमसूर्यौ सुवायु
केषा सेना श्वापदा व्याहरेयु ।
केषा यूना मुखवर्णा प्रसन्ना
सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्व यथावत् ।

सजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमेवोपयाते
उभे सेने हर्षरूपे तथैव ।
उभे चित्रे वनराजीप्रकाशे
उभे सेने नागरथाश्वपूर्णे ।
उभे सेने भीमरूपे नरेन्द्र
तथा चोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथा चोभे स्वर्गजयाय तुष्टे

D4 त्वय्येव) समवस्थित —(L 308) B4 प्रक्लिष्ट (for प्रक्षिप्त) B3 स गत , Dn D4 सयत (for समत) B4 Dn2 क्रुद्ध (for क्षुद्र) B4 Dn D4 पाताले (for पुत्रो मे) B3 पुरुषोधम —(L 309) B4 लघुत्व (for न युद्ध) —(L •310) Dn1 (by corr) D4 गाधारो Dn1 रोचसे —(L 313) Da1 वीर्यमाणो च या नित्य (sic) —(L 315) Dn D4 युद्धमना (for युध्यमानो) —(L 317) Da D5 चिंतयत् (for °सूयत) —(L 319) Dn2 रणे (for न च) —(L 322) Dn D4 महाबल (for च पाण्डव). —(L 323) B4 सात्म्यवान्, B3 Da D5 M3–5 शात्रवान् (for विद्विषाम्) —(L 324) B3 4 इद्रानुजसम, Dn D4 इद्रात्मजसम B3 4 Dn D4• उपेंद्रसदृशो रणे (B3 4 °श बले) —(L 325) Da Dn D4 अमोघ(Da असौ चु)क्रोधमकल्पो Da D5 सम (for मन) —(L 327) Da D5 इद्रास्त्र° Dn प्राप तत् (for प्रपतन्) D4 प्रायात्समितिसजय —(L 328) B3 4 Da2 D5 स वज्रस्पर्शरूपाणाम् Dn D4 न्यायकारिता —(L 329) B3 Dn D4 शश्वज्ज्याक्षेप-हस्त तु (B3 °स्तस्तु) B3 घोर, Dn D4 शर (for घोष) —(L 332) Dn D4 मम (for पुरा), and सर्वमेतन्न शिष्यति (for the post half) —(L 334) Da D5 चिंतयता —(L 336) Dn1 D4 गतपूर्वाह्णसमये B3 4 Da Dn D5 om lines 337–339

तथा चोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ।
पश्चान्मुखा कौरवा धार्तराष्ट्रा
स्तथा पाण्डवा प्राङ्मुखा योत्स्यमाना ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणा
सुरेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् । [25]
ववौ वायु पृष्ठत पाण्डवाना
तथा वायु सन्मुखस्तावकानाम् ।
गजेन्द्राणा मदगन्धा * * *
न सेहिरे तव पुत्रस्य नागा ।
दुर्योधनो दन्तिवर पद्मवर्णं [30]
सुवर्णकक्ष जालबल प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगत कुरूणा
सस्तूयमानो रथिभिर्मागधैश्च ।
चन्द्रप्रभ श्वेतमस्यातपत्र
तथा सौवर्णा स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे । [35]
त सर्वत शकुनि पार्वतीय
सार्धं गान्धारै पाति गान्धारराज ।
भीष्मोऽग्रत सर्वसैन्यस्य वृद्ध
श्वेतच्छत्र श्वेतकच सशङ्ख ।
श्वेतोष्णीष पाण्डुरेण ध्वजेन [40]
श्वेतो रथ शैलसमप्रकाश ।
तद्वत्सैन्य धार्तराष्ट्रस्य सर्वे
बाह्लिकाना चातिरथो महात्मा ।
महेष्वासा महाभागा स्थिता युद्धाय दशिता ।

APPENDIX II

This Appendix is primarily a list of Sanskrit citations from the Bhīsmaparvan embedded in the abridged paraphrase of that parvan in the Old-Javanese as edited by Dr J Gonda in the Bibliotheca Javanica, No 7 (1936) The page and line reference in column 1 of the Appendix refers to the above edition The Sanskrit citations are introduced by the Old Javanese author at variable intervals, and are also immediately translated, fairly closely, into the Old Javanese But, in between these citations, and as their connecting links, are found bits of prose narrations in Old Javanese, which can be used as evidence, if not for the form, at least for the substance of the epic story as current in Java towards the end of the first millennium of the Christian era For the Bhagavadgīta portion of the Bhīsmaparvan (our chapters 23–40), Dr J Gonda has published (1935) a complete translation into English of the Old Javanese paraphrase of the Bhagavadgītā including its renderings of the Sanskrit citations This has enabled us to ascertain not only what parts of the Bhagavadgītā are actually quoted, but also what additional parts are presupposed and what parts entirely omitted in the Javanese version of the poem (vide the Tabular Statement on pp 728–729) For the rest of the Bhīsmaparvan a somewhat similar help is available in the same Dutch scholar's *Aanteekeningen bij het Oud Javaansche Bhīsmaparwa* (Bibliotheca Javanica 7*a*, 1937), the first chapter of which furnishes a critical comparison of the Old-Javanese text with the texts given by the Calcutta, Bombay and Madras editions of the parvan (our chapters 41 to end), while its concluding chapter gives the results of a similar comparison for the cosmographical episode in the Old Javanese Bhīsmaparvan (our chapters 5–13), as a result of which Dr Gonda endorses the findings of Dr Luise Hilgenberg in her Doctorate thesis entitled *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna* (Stuttgart, 1934), against which I have expressed my dissent in a paper contributed to *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Professor F W Thomas* (1939), pp 19 ff

In the present Appendix the Sanskrit citations culled from the Old Javanese Bhīsmaparvan are compared with the corresponding portions in the three current editions of the Epic, viz the Calcutta edition of 1834–1839 (*Editio Princeps*), the Bombay edition as brought out by Ganapat Krishnaji in 1863 (*the Vulgate*), and the Madras edition of P P S Sastri (1931–1936 Bhīsmaparvan 1934), as well as with the Critical Edition In the case of the text of the Bhagavadgītā portion, however, its Kashmir Recension (as represented by the edition of Pandit Lakshman Raina, Shrinagar (1933), has been set forth in an additional column of comparison, the general results of which will be found dealt with in the Introduction Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), general agreement with minor modifications is shown by the sign plus or minus (±), while greater divergences are indicated by the tilde (~) which is used to denote difference amounting virtually to a free paraphrase The Sanskrit citations are reproduced with their orthographical peculiarities (as regards व व, ड ळ, and the sibilants), while important variant readings given by Dr Gonda are inserted as footnotes

The results of these comparisons are somewhat important for determining not only the particular recension of the Bhīsmaparvan (and the Bhagavadgītā) which was familiar to the Old Javanese author, but also, possibly, for determining the particular stage in the evolution of the Mahābhārata itself there presupposed Remarks on this topic, which turns upon the introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Javanese version of the Bhīsmaparvan, will be found in the Introduction

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy	1	
28^{cd}–29^{ab}, 31^{cd}–32^{ab}, 46	12, 14, 15^{cd}–21, 28^{ab}, 29^{cd}–30, 32^{cd}, 36^{abc}, 42^{cd}, 45^{ab}, 47^{c}	1–11, 13, 15^{ab}, 22–27, 31^{ab}, 33–35, 36^{d}–42^{ab}, 43–44, 45^{cd}, 47^{ab}, 47^{d}	
	Adhy	2	
3, 11, 13, 16, 18–19, 23, 31, 37, 47, 48^{cd}, 53, 55–56, 59, 62, 63^{bcd}, 69	2, 7^{abc}, 14, 33–35, 38–39^{ab}, 41^{a}, 39^{cd}, 48^{ab}, 52^{cd}, 54, 61^{a}, 63^{a}, 64	1, 4–6, 7^{d}–10, 12, 15, 17, 20–22, 24–30, 32, 36, 40, 41^{bcd}, 42–46, 49–52^{ab}, 57–58, 60, 61^{bcd}, 65–68, 70–72	(1) After 2 59, adds जिह्वोपस्थनिमित्त हि प्रवृत्ति सर्वदेहिनाम् । तस्मादमित्रवत्पश्येज्जिह्वोपस्थौ विचक्षण ॥
	Adhy	3	
11, 12^{d}, 13, 35^{ab}	2, 12^{abc}, 19^{b}	1, 3–10, 14–19^{a}, 19^{cd}–34, 35^{cd}–43	
	Adhy	4	
5, 7–9, 14^{ab}, 18, 22, 28, 33^{cd}, 34^{ab}	13, 33^{ab}	1–4, 6, 10–12, 14^{cd}–17, 19–21, 23–27, 29–32, 34^{cd}–42	
	Adhy	5	
2, 6^{cd}, 7^{d}, 8^{a}, 8^{cd}, 9^{ab}, 10^{cd}	1, 6^{ab}, 8^{b}, 9^{cd}, 10^{ab}	3–5, 7^{abc}, 11–29	
	Adhy	6	
5, 10, 13, 19^{a}, 32, 30	6, 19^{bcd}, 35^{cd}–36^{ab}	1–4, 7–9, 11–12, 14–18, 20–29, 31, 33–35^{ab}, 36^{cd}–47	
	Adhy	7	
4, 6^{cd}–7^{ab}, 7^{d}, 8–9, 10^{c}, 11^{a}, 16, 19^{c}, 29	5, 7^{c}, 12^{ab}, 17^{ab}, 17^{d}, 18^{cd}	1–3, 6^{ab}, 10^{ab}, 10^{d}, 11^{bcd}, 12^{cd}–15, 17^{c}, 18^{ab}, 19^{ab}, 19^{d}, 20–28, 30	(2) After 7 4, adds यथा ज्ञान लभिष्यति
	Adhy	8	
5, 7, 12, 13^{ab}	14^{b}	1–4, 6, 8–11, 13^{cd}, 14^{acd}, 15–28	

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy	9	
1, 16 17^{cd}, 19^{cd}, 27	28^{ab}	2–15, 17^{ab}, 18, 19^{ab} 20–26, 28^{cd}–34	
	Adhy	10	
21^{b}, 21^{d}, 22^{b}, 23^{ab}, 23^{d}, 25^{a}, 26, 27^{a}, 27^{cd}, 28^{a}, 28^{d}, 29^{b}, 29^{d}, 30^{a}, 30^{cd}, 31^{b}, 33^{a}, 35^{cd}, 37, 40^{ab}, 42^{ab}	42^{cd}	1–20, 21^{a}, 21^{c}, 22^{a}, 22^{cd}, 23^{c}, 24, 25^{bcd}, 27^{b}, 28^{bc}, 29^{a}, 29^{c}, 30^{b}, 31^{a}, 31^{cd}, 32, 33^{bcd}–35^{ab}, 36, 38–39, 40^{cd}–41	(3) After 10.37, adds ओषधीना यवश्चाह (cf 101*)
	Adhy	11	
5, 8, 10, 28–29, 31^{ab}, 32^{ab}, 39^{cd}–40^{ab}, 53, 55	1^{bcd}, 3^{cd}, 6^{abc}, 7, 9, 11^{abc}, 14–15, 26, 27^{cd}, 31^{cd}, 33, 34^{cd}, 35, 46, 49^{d}	1^{a}, 2–3^{ab}, 4, 6^{d}, 11^{d}, 12–13, 16–25, 27^{ab}, 30, 32^{cd}, 34^{ab}, 36–39^{ab}, 40^{cd}–45, 47–49^{abc}, 50–52, 54	(4) After 11.29^{a}, adds (for 29^{bc} ?) शान्ति च नाश च यमाभिभूता । तथैव मस्माङ्ग मायन्ति लोका ॥
	Adhy	12	
8^{ab}	9^{cd}	1–7, 8^{cd}–9^{ab}, 10–20	
	Adhy	13	
31^{d}, 32–33	31^{abc}, 34	1–30	
	Adhy	14	
9, 18, 24–26	5^{ab}, 17, 20	1–4, 5^{cd}–8, 10–16 19, 21–23, 27	
	Adhy	15	
		1–20	
	Adhy	16	
		1–24	
	Adhy	17	
		1–28	
	Adhy	18	
66	73	1–65, 67–72, 74–78	

OLD-JAVANESE BHĪSMAPARVAN SANSKRIT CITATIONS

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	भीष्मपर्व	1		1	1
9 16	कथ युयुधिरे धीरा कुरुपाण्डवसैनिका ।	± 1^{ab}	± 2^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
17	पार्थिवाश्च महात्मानो नानादेशसमागता ॥	± 1^{cd}	± 2^{cd}	± 1^{cd}	= 1^{cd}
27	यथा युयुधिरे धीरा कुरुपाण्डवसैनिका ।	± 2^{ab}	± 3^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
28	कुरुक्षेत्रे तप क्षेत्रे शृणु त्व पृथिवीपते ॥	± 2^{cd}	± 3^{cd}	= 2^{cd}	± 2^{cd}
10 8	यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।	= 8^{ab}	± 9^{ab}	= 8^{a}	= 8^{ab}
9	तावदेव समावृत्त बल भारतसत्तम ॥	± 8^{cd}	± 9^{cd}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
		2		2	2
11 3	तत पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषि ।	± 1^{ab}	= 36^{ab}	= 1^{ab}	± 1^{ab}
4	सर्ववेदविदा श्रेष्ठो व्यास सत्यवतीसुत ॥	= 1^{cd}	= 36^{cd}	= 1^{cd}	= 1^{cd}
15	यदि त्विच्छति सग्रामे द्रष्टमेव विशा पते।	± 6^{ab}	± 41^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
16	चक्षुर्ददामि ते दिव्य युद्धमेतन्निशामय ॥	± 6^{cd}	± 41^{cd}	± 6^{d}	± 6^{cd}
12 6	यतो धर्मस्ततो जय	= 14^{d}	= 48^{b}	= 14^{d}	= 14^{d}
		4		3	4
13 8	किं ते राज्येन दुर्धर्म येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम्	± 8^{cd}	± 125^{cd}	± 57^{cd}	± 8^{cd}
9	यशो धर्म च कीर्तिं च पालयन्सुखमाप्स्यसि ।	± 9^{ab}	± 126^{ab}	± 58^{ab}	± 9^{ab}
14	लभन्ता पाण्डवा राज्य स्वर्ग गच्छन्तु कौरवा ॥	± 9^{cd}	± 126^{cd}	± 58^{cd}	± 9^{cd}
18	कानि लिङ्गानि सग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।	± 15^{ab}	± 132^{ab}	± 64^{ab}	± 15^{ab}
19	तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥	= 15^{cd}	= 132^{cd}	= 64^{cd}	= 15^{cd}
14 9	एतानि जयमानाना लक्षणानि विशा पते	= 25^{ab}	= 1'2^{ab}	= 74^{ab}	= $25\frac{1}{2}^{ab}$
	II	7 †		6	6
15 17	यावद्भूम्यवकाशो हि दृश्यते शशलक्षण	± 1^{cd}	± 195^{ab}	± 2^{ab}	± 1^{cd}
24	प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वता	± 2^{cd}	± 197^{ab}	= 3^{cd}	± 3^{ab}
25	अवरोप्य ह्युभयत समुद्रे पूर्वपश्चिमे	± 2^{ef}	± 197^{cd}	± 3^{ef}	± 3^{cd}
31	हिमवान्हेमकूटश्च	= 3^{a}	= 198^{a}	= 4^{a}	= 4^{a}
31	निषधो वैडूर्यमय	—	—	—	—
32	श्वेतो रजतसप्रभ	± 3^{d}	± 198^{d}	± 4^{d}	± 4^{d}
32	सख्या दक्षिणतो भवेत्	—	—	—	—
16 6	सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वत	± 3^{ef}	= 199^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
8	एते षट्‌ पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविता	± 4^{ab}	± 199^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
11	तेषामन्तरविष्कम्भो नवसहस्रमुच्यते	± 4^{cd}	± 200^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
12	तत्र पुण्या जनपदास्तानि सर्वाणि भारत	± 5^{ab}	± 200^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{cd}
16	इद तु भारत वर्ष ततो हैमवत परम् ।	= 6^{ab}	= 201^{cd}	= 7^{cd}	= $7\frac{1}{2}^{ab}$
20	हेमकूटात्पर चैव हरिवर्ष प्रविक्ष्य य ॥	± 6^{cd}	± 202^{ab}	± 8^{ab}	± 8

13 8 दुर्धर्ष   15 24 प्रागायत   † For ch 5–6, see p 734   15 25 अवरोप

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	नीलादुत्तरतो वर्षं श्वेताद्दक्षिणत परम्	~ 35^{ab}	± 232^{ab}	± 37^{ab}	cf p 33^{n3}
26	श्वेतादुत्तरतो वर्षं शृङ्गवद्दक्षिण तथा	—	—	—	—
29	वर्षमैरावत नाम	= 35^{c}	= 296^{a}	± 37^{c}	± $46\frac{1}{2}^{a}$
29	तस्माच्छृङ्गवत परम्	± 35^{d} T	± 296^{b}	± 37^{d}	± $46\frac{1}{2}^{b}$
32	दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च	= 7^{ab}	± 202^{cd}	= 8^{cd}	= 9^{ab}
17 6	परिमण्डलयोर्मध्ये मेरु कनकपर्वत	± 8^{cd}	± 204^{cd}	± 10^{ab}	± 10^{cd}
7	आदित्यतरुणभासो विधूम इव पावक ।	± 9^{ab}	± 205^{ab}	± 10^{cd}	± 11^{ab}
12	योजनाना सहस्राणि षोडशोन्तरतस्तथा ॥	± 9^{cd}	± 205^{cd}	± 11^{ab}	± 11^{cd}
13	उत्सेधश्चतुरशीतिर्योजनाना महीतले	± 10^{ab}	± 206^{ab}	± 11^{cd}	± 12^{cd}
17	लोकानावृत्य तिष्ठति	= 10^{d}	= 206^{d}	± 12^{b}	= 13^{b}
22	इलावृत मध्यस तु	= 36^{c}	= 233^{c}	= 38^{c}	= $47\frac{1}{2}^{a}$
27	मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीधर ।	± 29^{ab}	± 226^{ab}	± 31^{cd}	± $40\frac{1}{2}^{ab}$
28	जम्बुसण्डश्च यत्रैव वसुमानन्दनोपम ॥	± 29^{cd}	± 226^{cd}	± 32^{ab}	± $40\frac{1}{2}^{cd}$
32	आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणा तत्र भारत ।	= 30^{ab}	= 227^{ab}	± 32^{cd}	= $41\frac{1}{2}^{ab}$
33	सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्यप्सरोपमा ॥	± 30^{cd}	± 227^{cd}	± 33^{ab}	± $41\frac{1}{2}^{cd}$
18 4	हेमकूटो हेमवति कैलाशो नाम पर्वत ।	± 39^{ab}	± 236^{ab}	± 41^{ab}	± 50^{ab}
5	यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकै सह मोदते ॥	= 39^{cd}	± 236^{cd}	± 41^{cd}	± 50^{cd}
9	अभ्यन्तरेण कैलाश मैनाक पर्वत प्रति ।	± 40^{ab}	± 237^{ab}	± 42^{ab}	± 52^{ab}
12	हिरण्यशृङ्ग स महान्दिव्यो मणिमयो गिरि ॥	± 40^{cd}	± 237^{cd}	± 42^{cd}	± 52^{cd}
18	तत्र त्रिपथगा देवी प्रथम तु प्रतिष्ठिता ।	= 44^{ab}	± 242^{ab}	= 47^{ab}	± 57^{ab}
19	ब्रह्मलोकादतिक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥	± 44^{cd}	± 242^{cd}	± 47^{cd}	± 57^{cd}
24	एता दिव्या सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुता	= 47^{cd}	= 245^{cd}	= 50^{cd}	= 60^{cd}
28	रक्षासि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यका ।	= 48^{ab}	= 246^{ab}	= 51^{ab}	= 61^{ab}
29	सर्वे नराश्च निषधे मेरौ चैव तपोधना ॥	± 48^{cd}	± 246^{cd}	± 51^{cd}	± 61^{cd}
19 3	गन्धर्वा ऋत्रयो नित्य तत्र ब्रह्मर्षयो नृप	± 49^{cd}	± 247^{cd}	± 52^{cd}	± 62^{ab}
4	दैत्याना दानवाना च श्वेत पर्वत उच्यते	± 49^{ab}	± 247^{ab}	± 52^{ab}	~ 62^{cd}
7	शृङ्गवास्तु महाराज पितृणा प्रतिसचर	= 49^{ef}	± 248^{ab}	± 52^{ef}	= 63^{ab}
		8		7	7
15	दक्षिणेन तु नीलस्य मेरो पार्श्वे तथोत्तरे	= 2^{ab}	= 254^{ab}	= 2^{ab}	= 2^{ab}
16	तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगा	= 3^{ab}	± 255^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
22	ये क्षरन्ति सदा क्षीर षड्रस ह्यमृतोपमम् ।	= 5^{ab}	± 257^{ab}	± 5^{ab}	= 5^{ab}
23	वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥	= 5^{cd}	= 257^{cd}	= 5^{cd}	± 5^{cd}
27	देवलोकच्युता सर्वे जायन्ते तत्र मानवा ।	= 7^{ab}	= 260^{cd}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
30	शुक्लाभिजनसपन्ना सर्वे सुप्रियदर्शना ॥	± 7^{cd}	= 261^{ab}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
32	तेषा ते क्षीरिणा क्षीर पिबन्त्यमृतसनिभम्	= 8^{cd}	± 262^{ab}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
20 4	भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबला ।	= 11^{ab}	± 265^{cd}	= 12^{ab}	± 13^{ab}

17 27 केतुमाल   18 29 मेरो   1 = 9 10^{cd} 19 23 फलस्वाभरणानि   19 30 सर्वसुप्रिय°

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
5	तान्हरन्ति मृतान्सर्वान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥	± 11^{cd}	± 266^{ab}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
10	तत्र पूर्वाभिषङ्गस्तु	~ 13^{a}	± 267^{c}	± 14^{a}	± $14\frac{1}{2}^{a}$
10	कालाम्रश्च महाद्रुम	= 13^{d}	± 268^{b}	= 14^{d}	± $14\frac{1}{2}^{d}$
11	शुभश्च योजनोत्सेध सिद्धचारणसेवित	± 14^{cd}	± 269^{ab}	± 15^{cd}	± $15\frac{1}{2}^{cd}$
17	तत्र ते पुरुषा श्वेतास्तेजोयुक्ता मनस्विन ।	± 15^{ab}	± 269^{cd}	± 16^{ab}	± $16\frac{1}{2}^{ab}$
20	स्त्रिय कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यं प्रियदर्शना ॥	= 15^{cd}	= 270^{ab}	= 16^{cd}	= $16\frac{1}{2}^{cd}$
24	चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना ।	= 16^{ab}	± 270^{cd}	= 17^{ab}	= $17\frac{1}{2}^{ab}$
29	चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदा ॥	± 16^{cd}	± 271^{ab}	± 17^{cd}	± $17\frac{1}{2}^{cd}$
21 1	दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ	= 17^{ab}	= 271^{cd}	= 18^{ab}	= $18\frac{1}{2}^{ab}$
5	दक्षिणे तु च नीलस्य निषधस्योत्तरेतर ।	± 18^{ab}	± 272^{d}	± 19^{ab}	± $32\frac{1}{2}^{ab}$
6	सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्ष सनातन ॥	= 18^{cd}	= 273^{ab}	= 19^{cd}	= $32\frac{1}{2}^{cd}$
11	तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीप सनातन	= 19^{cd}	= 274^{ab}	= 20^{cd}	= $33\frac{1}{2}^{cd}$
17	पतमानफलान्यूर्ध्वं कुर्वन्ति विपुल स्वनम्	± 22^{ab}	± 276^{cd}	± 23^{ab}	± $36\frac{1}{2}^{ab}$
21	तस्य जम्बो फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।	± 23^{ab}	± 277^{cd}	= 24^{ab}	± $37\frac{1}{2}^{ab}$
22	मेरो प्रदक्षिण कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान्कुरून् ॥	± 23^{cd}	± 278^{ab}	± 24^{cd}	± $37\frac{1}{2}^{cd}$
28	यथा माल्यवत शृङ्गे दृश्यते हव्यवाहन ।	± 26^{ab}	± 281^{ab}	± 27^{cd}	± $19\frac{1}{2}^{ab}$
29	नाम्ना सबर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥	= 26^{cd}	± 281^{cd}	± 28^{ab}	± $19\frac{1}{2}^{cd}$
22 1	महारजतसकाशो जायते तत्र मानव	± 28^{ab}	± 28[illegible]^{ab}	± 29^{cd}	± 21^{cd}
3	सर्वे च ब्रह्मचारिण	± 28^{d}	± 283^{d}	± 30^{ab}	± 22^{b}
		9		8	8
10	दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण च ।	± 2^{ab}	± 288^{ab}	± 2^{ab}	= 2^{ab}
11	वर्षं रमणक नाम तत्र जायन्ति मानवा ॥	± 2^{cd}	± 288^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
18	दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।	= 5^{ab}	± 290^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
19	वर्षं हैरण्वत नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥	= 5^{cd}	± 290^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
24	यक्षभूता महाराज धनिन प्रियदर्शना	± 6^{ab}	± 291^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{ab}
28	आयु प्रमाण जीवन्तु शतानि दश पञ्चका	± 7^{cd}	± 293^{ab}	± 8^{ab}	± 7^{cd}
30	उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते नराधिप	± 10^{ab}	± 295^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{ab}
23 3	न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवा	± 11^{ab}	± 296^{cd}	± 11^{cd}	± 11^{ab}
		10		9	9
18	पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाको प्रिय सदा ।	± 6^{ab}	± 314^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
19	ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥	= 6^{cd}	± 314^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
30	तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम	= 9^{ab}	= 317^{cd}	± 10^{ab}	= 9^{ab}
24 1	महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमान्क्षरवानपि ।	± 10^{ab}	± 318^{cd}	± 11^{ab}	± 10^{ab}
2	विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥	= 10^{cd}	± 319^{ab}	= 11^{cd}	= 10^{cd}
8	आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्रा पुरुषा विभो	± 12^{cd}	± 321^{ab}	± 13^{cd}	± 12^{cd}
11	नदी पिबति बहुला गङ्गा सिन्धु सरस्वतीम् ।	± 13^{ab}	± 321^{cd}	± 14^{ab}	± 13^{ab}

21 17 विपुल 21 21 नदीभूतो 21 22 स प्रया° 22 30 त्रि-(तु) 24 11 बहुल

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
12	गोदावरीनर्मदा च बाहुदा च महानदीम् ॥	± 13^{cd}	± 322^{ab}	± 14^{cd}	± 13^{cd}
22	मन्दाकिनी वैतरणी कोकश्चैव महानदी	± 33^{ab}	± 342^{ab}	± 34^{cd}	± 32^{cd}
23	शुक्तिमती मल्ल्दश्च	~ 33^{c}	± 342^{c}	± 35^{a}	± 33^{a}
23	तथैव वृषभङ्गिनी	± $34'$	± 343^{b}	± 35^{b}	± 33^{d}
27	विश्वस्य मातर सर्वा सर्वस्वेच्छामहाफला	± 35^{cl}	± 344^{cl}	± 37^{ab}	± 35^{cd}
28	तथा नद्यस्तु प्रकाशा	± 36^{a}	± 345^{a}	± 37^{c}	± 36^{a}
25 6	इत्येता सरितो राजन्समाख्याता यथा स्मृता	± 36^{cd}	± 345^{cl}	± 38^{ab}	± 36^{cd}
7	अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम	= 37^{ab}	± 346^{al}	± 38^{cl}	± $36\frac{1}{2}$
11	चेदिमत्स्या कुरूशाश्च भोजा सिन्धुपुलिन्दका	± 39^{ab}	± 348^{ab}	± 40^{cd}	± $38\frac{1}{2}^{cd}$
12	पाञ्चालकोशलाश्चैव	+ 40^{a}	± 349^{a}	± 41^{c}	± $39\frac{1}{2}^{c}$
12	कुन्तय काशिशोबला	—	—	—	—
19	शका निषादा निषधा	= 50^{a}	= 359^{a}	= 51^{c}	—
19	गान्धारा दर्शकास्तथा	= 52^{b}	= 361^{b}	= 53^{d}	± $49\frac{1}{2}^{b}$
20	काश्मीरा गर्गिसौवीरा	= 52^{a}	± 361^{a}	± 53^{c}	± $49\frac{1}{2}^{a}$
20	त्रिवर्गा सर्वसेनय	± 59^{l}	± 368^{d}	± 61^{b}	± $62\frac{1}{2}^{l}$
28	द्रविडा केरला प्रोच्या	± 57^{a}	± 366^{a}	± 58^{c}	—
28	विकम्पा मूषिकास्तथा	± 57^{l}	~ 366^{b}	± 59^{b}	—
29	मालवा लवटाश्चैव	± 61^{a}	± 370^{a}	± 62^{c}	± $56\frac{1}{2}^{a}$
29	कुलिन्दा वल्कलै सह	± 60^{l}	± 369^{l}	± 62^{b}	± $55\frac{1}{2}^{d}$
26 5	यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातय ।	= 64^{al}	± 373^{ab}	± 65^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{ab}$
6	सकृद्ग्रुणा ककन्थाश्च हूना पारापतै सह ॥	± 64^{cd}	± 373^{cl}	± 66^{ab}	± $59\frac{1}{2}^{cd}$
12	किराताना च जातय	= 67^{d}	= 376^{d}	± 69^{b}	= $62\frac{1}{2}^{d}$
14	उद्देशमात्रेण मया देशा सकीर्तिता प्रभो	= 68^{cd}	± 378^{al}	± 70^{cl}	± $64\frac{1}{2}^{cd}$
21	तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवा ।	= 73^{ab}	= 382^{cd}	= 75^{ab}	± $69\frac{1}{2}^{ab}$
22	साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव तु पार्थिवा ॥	± 73^{cd}	± 383^{ab}	± 75^{cd}	± $69\frac{1}{2}^{cd}$
		11		10	10
27 3	चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।	= 3^{ab}	= 387^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
4	कृतत्रेताद्वापर च पुष्य च कुरुवर्धन ॥	± 3^{cd}	± 387^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
8	चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणा कुरुसत्तम ।	= 5^{ab}	± 389^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
9	आयु सख्या कृतयुगे सख्याता राजसत्तम ॥	= 5^{cd}	= 389^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cl}
13	तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेताया मनुजाधिप	= 6^{ab}	= 390^{ab}	= 6^{al}	= 6^{ab}
16	द्वापरे द्विसहस्राणि	± 6^{c}	± 390^{c}	± 6^{c}	± 6^{c}
18	न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।	= 7^{ab}	± 391^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
19	गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽन्ये तथा जाता म्रियन्ति च ॥	± 7^{cd}	± 391^{cl}	± 7^{cd}	± 7^{cl}
25	महाबला महासत्त्वा प्रज्ञागुणसमन्विता ।	± 8^{ab}	= 392^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
26	अजायन्ताकृतिमन्तो मुनयो वै तपोधना ॥	± 8^{cd}	± 393^{cd}	± 9^{cd}	± 8^{cd}
28 1	आयुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धरा धरा युधि ।	± 10^{ab}	± 396^{ab}	± 10^{cd}	± 10^{ab}

Page and Line	Old–Javanese Text	BORI Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	जायन्ते क्षत्रिया शूरास्त्रेताया चक्रवर्तिन ॥	= 10^{cd}	± 396^{cd}	± 11^{cd}	± 10^{cd}
6	सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे यथा ।	± 11^{ab}	± 397^{ab}	± 12^{ab}	± 11^{ab}
7	महोत्साहा महावीर्या परस्परवधैषिण ॥	= 11^{cd}	± 397^{cd}	± 12^{cd}	± 11^{cd}
11	तेजसाल्पेन सयुक्त क्रोधन पुरुषो नृप ।	± 12^{ab}	± 398^{ab}	± 13^{ab}	± 12^{ab}
• 12	लुब्धश्चानृतकश्चैव पुष्ये जायति भारत ॥	± 12^{cd}	± 398^{cd}	± 13^{cd}	± 12^{cd}
17	गुणोत्तर हैमवत द्वापरेऽस्मिन्नराधिप	= 14^{ab}	= 400^{ab}	= 15^{ab}	= 14^{ab}
26	जम्बूशाककुशक्रौञ्चा शाल्मलिश्च तथापर	—	—	—	—
27	गोमेद पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता	—	—	—	—
29 1	क्षीरक्षीर दधिसर्पिरिक्षुमद्य परोदधि	—	—	—	—
2	स्वादूदको परो मद्यात्तस्माद्द्विगुणित स्थित	—	—	—	—
16	लवणेन समुद्रेण पर्वत परिवारित	± 6 14^{cd}	± 190^{cd}	± 5 15^{cd}	± 5 $34\frac{1}{2}^{cd}$
30 5	पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि सग्रहात् ।	= 6 3^{ab}	= 178^{ab}	= 5 3^{ab}	± 5 $23\frac{1}{2}^{ab}$
6	जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिण ॥	± 6 3^{cd}	= 178^{cd}	= 5 3^{cd}	± 5 $23\frac{1}{2}^{cd}$
13	भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।	= 6 4^{ab}	± 179^{ab}	± 5 4^{ab}	± 5 $24\frac{1}{2}^{ab}$
14	गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषा भूमि प्रधानत ॥	= 6 4^{cd}	= 179^{cd}	= 5 4^{cd}	= 5 $24\frac{1}{2}^{cd}$
21	शब्द स्पर्शश्च रूप च रसो गन्धश्च पञ्चम	= 6 5^{ab}	= 180^{ab}	= 5 5^{ab}	= 5 $25\frac{1}{2}^{ab}$
22	चत्वारो हि गुणा ह्यप्सु गन्धस्तत्र न विद्यते	± 6 6^{ab}	± 181^{ab}	± 5 6^{ab}	± 5 $25\frac{1}{2}^{cd}$
26	तेजसो हि गुणास्त्रय	± 6 6^{d}	± 181^{d}	± 5 6^{d}	± 5 $26\frac{1}{2}^{b}$
29	शब्द स्पर्शश्च वै वायौ आकाशे शब्द एव च	± 6 6^{ef}	± 182^{ab}	± 5 6^{ef}	± 5 $26\frac{1}{2}^{cd}$
31 4	वर्तन्ते सर्वभूतानि येषु लोका प्रतिष्ठिता	± 6 7^{cd}	± 183^{ab}	± 5 7^{cd}	± 5 $27\frac{1}{2}^{cd}$
14	द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।	= 5 10^{ab}	± 164^{ab}	± 4 10^{ab}	± 5 10^{ab}
15	त्रसाना त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजा ॥	= 5 10^{cd}	± 164^{cd}	= 4 10^{cd}	± 5 10^{cd}
22	उद्भिज्जा स्थावरा प्रोक्तास्तेऽथ पञ्चैव जायते ।	± 5 17^{ab}	± 171^{ab}	± 4 14^{ab}	± 5 $16\frac{1}{2}^{ab}$
23	वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातय ॥	= 5 17^{cd}	= 171^{cd}	= 4 14^{cd}	= 5 $16\frac{1}{2}^{cd}$
32 1	भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रनश्यति ।	± 5 20^{ab}	± 174^{ab}	± 4 20^{ab}	± 5 $19\frac{1}{2}^{ab}$
2	भूमि प्रतिष्ठा भूताना भूमिरेव परायणा ॥	∓ 5 20^{cd}	± 174^{cd}	± 4 20^{cd}	± 5 $19\frac{1}{2}^{cd}$
		13		12	12
12	परिमण्डलतो राजन्स्वर्भानु श्रूयते ग्रह ।	± 40^{ab}	± 482^{ab}	± 40^{cd}	± 41^{ab}
13	योजनाना सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य तु ॥	± 40^{cd}	± 482^{cd}	± 41^{ab}	± 41^{cd}
16	परिणाहेन षट्त्रिंशद्	= 41^{a}	= 483^{a}	= 41^{c}	= 42^{a}
18	षष्टिमाहु शतान्यस्य बुधा पौराणिकास्तथा	= 41^{cd}	± 483^{cd}	± 42^{ab}	± 42^{cd}
19	चन्द्रमास्तु सहस्राणि	= 42^{a}	= 484^{a}	= 42^{c}	= 43^{a}
23	त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम्	= 42^{d}	= 484^{d}	= 43^{b}	= 43^{d}
25	स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।	= 45^{ab}	= 488^{ab}	= 46^{cd}	= $46\frac{1}{2}^{cd}$
29	चन्द्रादित्यौ महाराज सक्षेपण उदाहृतौ ॥	± 45^{cd}	± 488^{cd}	± 47^{ab}	± 47
33 1	तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्र दुर्योधन प्रति	= 47^{cd}	= 490^{cd}	= 49^{ab}	= 49^{cd}

28 11 नृप   29 1 परो दधि   32 25 त्येको (त्येनौ)   32 29 चन्द्रादित्यो उदाहृतो   33 1 पुत्र (पुत्र)

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	श्रुत्वेद भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम्	= 48^{ab}	± 491^{ab}	= 49^{cd}	= 50^{ab}
7	य शृणोति महीपाल पर्वणीद यतव्रत ।	± 49^{ab}	= 492^{cd}	± 51^{ab}	± $51\frac{1}{2}^{ab}$
8	प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव प्रपितामहा ॥	± 49^{cd}	= 493^{ab}	± 51^{cd}	= $51\frac{1}{2}^{cd}$
12	श्रीमान्भवति राजन्य सिद्धार्थ साधुसमत	= 48^{cd}	± 491^{cd}	= 50^{ab}	= 50^{cd}
13	आयुर्बल च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते	= 48^{ef}	± 492^{ab}	± 50^{ef}	± 50^{ef}
		14		13	13
28	ककुद सर्वयोधाना धाम सर्वधनुष्मताम् ।	± 4^{ab}	± 498^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
29	शरतल्पगत सोऽद्य शेते कुरुपितामह ॥	= 4^{cd}	= 498^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
34 5	जगामास्तमिवादित्य	= 11^{c}	= 505^{c}	= 11^{c}	= 11^{c}
		16		15	15
19	तेष्वनीकेषु सर्वेषु व्यूढेषु च विधानत ।	± 11^{ab}	± 598^{ab}	± 11^{ab}	± 11^{ab}
20	दुर्योधनो महाराज दु शासनमथाब्रवीत् ॥	= 11^{d}	= 598^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}
28	नात कार्यतर मन्ये ऋते भीष्मस्य रक्षणात्	± 14^{ab}	± 601^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
35 11	युगान्ते समवेतौ द्वौ सागरमिवादृश्यत	± 45^{cd}	± 631^{ab}	± 27^{ab}	± $47\frac{1}{2}^{cd}$
		17		17	16
14	द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत	= 3^{ab}	= 638^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
17	समानीय महीपालानिद वचनमब्रवीत्	= 7^{cd}	= 642^{cd}	= 7^{cd}	± 7^{cd}
21	इद व क्षत्रिया द्वार स्वर्गायापावृत महत् ।	= 8^{ab}	= 643^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
22	गच्छध्व तेन क्रमस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥	± 8^{cd}	± 643^{cd}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
28	अधर्म क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरण गृहे ।	= 11^{ab}	= 646^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
29	यदयोनिधन याति सोऽस्य धर्म सनातन ॥	± 11^{cd}	± 646^{cd}	= 11^{cd}	± 11^{cd}
		19		19	18
36 29	धृतराष्ट्रस्यानीकस्य दृष्ट्वा व्यूहानि पाण्डव ।	± 3^{ab}	± 697^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}
30	अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनजयम् ॥	= 3^{cd}	= 697^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
37 7	सूचीमुखमनीक स्यादल्पाना बहुभि सह ।	= 5^{ab}	= 699^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
8	अस्माक च तथा सैन्यमल्पीय सुतरा परै ॥	= 5^{cd}	= 699^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
21	न हि सोऽस्ति पुमाल्ँलोके य सक्रोध वृकोदरम् ।	± 12^{ab}	± 706^{ab}	± 12^{ab}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
22	द्रष्टुमत्युग्रकर्माण विषहेत नरर्षभम् ॥	= 12^{cd}	= 706^{cd}	= 12^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{cd}$
	III	20		20	19
38 26	साग्र शतसहस्र तु नागाना तव भारत ।	= 16^{ab}	= 755^{ab}	= 16^{ac}	= 16^{ab}
28	नागे नागे रथशत शतमश्वा रथे रथे ॥	± 16^{cd}	= 755^{cd}	= 16^{cd}	± 16^{cd}
39 1	अन्वश्वा दश धानुष्का धानुष्क शतवर्मिण	± 17^{ab}	± 756^{ab}	± 17^{ab}	± 17^{ab}
		21		21	20
11	अक्षोभ्योऽयमभेद्योऽय भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।	± 4^{ab}	± 763^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
12	कल्पित शास्त्रदृष्टेन विधिना भूमिवर्चसा ॥	± 4^{cd}	± 763^{cd}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
25	न तथा बलवीर्याभ्या जयन्ति विजिगीषव ।	± 10^{ab}	= 769^{ab}	= 10^{ab}	± 10^{ab}
26	यथा सत्यानृशस्याभ्या धर्मेणैवोद्यमेन च ॥	= 10^{cd}	± 769^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
40 3	यतो धर्मस्ततो जय	= 11^{d}	= 770^{d}	= 11^{d}	= 11^{d}

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
	भगवद्गीताप्रारम्भ					
		23		25	23	1
41 4	दृष्ट्वेम स्वजन कृष्ण युयुत्सु समुपस्थितम्	± 28^{cd}	= 859^{ab}	= 28^{cd}	= $28\frac{1}{2}^{ab}$	± 29^{ab}
5	सीदन्ति मम गात्राणि मुख च परिशुष्यति	= 29^{ab}	= 859^{cd}	= 29^{ab}	= $28\frac{1}{2}^{cd}$	= 29^{cd}
15	न [च] श्रेयोऽनु(न)पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे	= 31^{cd}	= 862^{ab}	= 31^{cd}	= 31^{cd}	= 32^{ab}
16	न काङ्क्षे विजय कृष्ण न च राज्य सुखानि च	= 32^{ab}	= 862^{cd}	= 32^{ab}	= 32^{ab}	= 32^{cd}
28	यदि मामप्रतीकारमशस्त्र शस्त्रपाणय ।	= 46^{ab}	= 876^{cd}	= 46^{ab}	= 46^{ab}	= 46^{ab}
29	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतर भवेत् ॥	= 46^{cd}	= 877^{ab}	= 46^{cd}	= 46^{cd}	= 46^{cd}
		24		26	24	2
42 8	मा क्लैव्य गच्छ कौन्तेय	± 3^{a}	± 881^{a}	± 3^{a}	± 3^{a}	= 3^{a}
8	नैतत्त्वय्युपपद्यते ।	= 3^{b}	= 881^{b}	= 3^{b}	= 3^{b}	= 3^{b}
9	क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वा तिष्ठ परतप ॥	± 3^{cd}	± 881^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{d}
21	अशोच्य ह्यनुशोच त्व प्रज्ञावादश्च भाषसे ।	± 11^{ao}	± 889^{ab}	± 11^{ab}	± 11^{ab}	± 12^{ab}
22	गतासूनगतासून्वा नानुशोचन्ति पण्डिता ॥	± 11^{cd}	± 889^{cd}	± 11^{cd}	± 11^{cd}	± 12^{cd}
27	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमार यौवन जरा ।	= 13^{ab}	= 891^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}	= 14^{ab}
43 1	तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥	= 13^{cd}	= 891^{cd}	= 13^{cd}	= 13^{cd}	= 14^{cd}
8	नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत ।	= 16^{ab}	= 894^{ab}	= 16^{ab}	= 16^{ab}	= 17^{ab}
9	उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि ॥	= 16^{cd}	= 894^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}	= 17^{cd}
13	अन्तवन्त इमे देहा नित्यप्रोक्ता शरीरिण ।	± 18^{ab}	± 896^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	± 19^{ab}
14	विनाशिनोऽप्रमेयस्य यस्माद्युध्यस्व भारत ॥	± 18^{cd}	± 896^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 19^{cd}
21	य एन वेत्ति हन्तार यश्चैन मन्यते हतम् ।	= 19^{ab}	= 897^{ab}	= 19^{ab}	= 19^{ab}	= 20^{ab}
22	उभौ तौ नाभिजानीता नाय हन्ति न हन्यते ॥	± 19^{cd}	± 897^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}	± 20^{cd}
29	नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक ।	= 23^{ab}	= 901^{ab}	= 23^{ab}	= 23^{ab}	= 24^{ab}
30	न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत ॥	= 23^{cd}	= 901^{cd}	= 23^{cd}	= 23^{cd}	= 24^{cd}
44 4	स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति ।	± 31^{ab}	± 909^{ab}	± 31^{ab}	± 31^{ab}	± 32^{ab}
5	धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥	= 31^{cd}	= 909^{cd}	= 31^{cd}	= 31^{cd}	= 32^{cd}
14	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।	= 37^{ab}	= 915^{ab}	= 37^{ab}	= 37^{ab}	= 38^{ab}
15	तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ॥	= 37^{cd}	= 915^{cd}	= 37^{cd}	= 37^{cd}	= 38^{cd}
25	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।	= 47^{ab}	= 925^{ab}	= 47^{ab}	= 47^{ab}	± 48^{ao}
26	मा कर्मफलहेतुर्भूद् मा ते सङ्गो स्वकर्मणि ॥	± 47^{cd}	± 925^{cd}	± 47^{cd}	± 47^{cd}	± 48^{cd}
45 2	सिद्ध्यसिद्ध्यो समो भूत्वा समत्व योग उच्यते	= 48^{cd}	= 926^{cd}	= 48^{cd}	= 48^{cd}	= 49^{cd}
5	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।	± 53^{ab}	± 931^{a3}	± 53^{ab}	± 53^{ab}	= 55^{ab}
6	यमादावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥	± 53^{cd}	± 931^{cd}	± 53^{cd}	± 53^{cd}	± 55^{cd}
16	यदा सहरते कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।	± 55^{ab}	± 933^{ab}	± 55^{ab}	± 55^{ab}	± 57^{ab}
17	आत्मन्येवात्मना तुष्ट स्थित प्रज्ञ स उच्यते ॥	± 55^{cd}	± 933^{cd}	± 55^{cd}	± 55^{cd}	± 57^{cd}

42 8 नो तत् (नैतत्)   43 9 दृष्टान्तस्   43 13 देहे (देहा)   43 14 तस्माद्य

44 4 स्वधर्मे एव   44 14 महम् (महीम्)   44 15 कृतिनि   45 2 योगमुच्यते

45 5 श्रुति (श्रुति-)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
22	दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह ।	= 56^{ab}	= 934^{ab}	= 56^{ab}	= 56^{ab}	= 58^{ab}
23	वीतरागभयक्रोध	= 56^{c}	= 934^{c}	= 56^{c}	= 56^{c}	= 58^{c}
23	स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥	= 56^{d}	= 934^{d}	= 56^{d}	= 56^{d}	± 58^{d}
28	विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ।	= 59^{ab}	= 937^{ab}	= 59^{ab}	= 59^{ab}	= 61^{ab}
29	रसवर्जं रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते ॥	= 59^{cd}	= 937^{cd}	= 59^{cd}	= 59^{cd}	= 61^{cd}
46 8	*जिह्वोपस्थनिमित्त हि प्रवृत्ति सर्वदेहिनाम् ।	—	—	—	—	—
9	*तस्मादमित्रवत्पश्येज्जिह्वोपस्थौ विचक्षण ॥	—	—	—	—	—
15	ध्यायतो विषयान्पुस सङ्गस्तेषूपजायते ।	= 62^{ab}	= 940^{ab}	= 62^{ab}	= 62^{ab}	= 64^{ab}
19	सङ्गात्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥	= 62^{cd}	= 940^{cd}	= 62^{cd}	= 62^{cd}	= 64^{cd}
24	समोहात्स्मृतिविभ्रम	= 63^{b}	= 941^{b}	= 63^{b}	= 63^{b}	= 65^{b}
26	स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाद्विनश्यति	± 63^{cd}	± 941^{cd}	± 63^{cd}	± 63^{cd}	± 65^{cd}
47 4	या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी ।	= 69^{ab}	= 947^{ab}	= 69^{ab}	= 69^{ab}	= 71^{ab}
5	यस्या जाग्रति भूतानि	= 69^{c}	= 947^{c}	= 69^{c}	= 69^{c}	= 71^{c}
5	सा निशा पश्यतो मुने ॥	= 69^{d}	= 947^{d}	= 69^{d}	= 69^{d}	± 71^{d}
		25		27	25	3
15	देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व ।	= 11^{ab}	= 961^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
16	परस्पर भावयन्त श्रेय परमवाप्स्यथ ॥	= 11^{cd}	= 961^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}
21	यो भुङ्क्ते स्तेन एव स	= 12^{d}	= 962^{d}	= 12^{d}	= 12^{d}	= 12^{d}
26	यज्ञशेषाशिन सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै ।	± 13^{ab}	± 963^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}
27	क्षमन्ते ते त्वघ पापा ये चरन्त्यात्मकारणात् ॥	± 13^{cd}	± 963^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
48 5	श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात्	= 35^{ab}	= 985^{ab}	= 35^{ab}	= 35^{ab}	= 35^{ab}
		26		28	26	4
19	बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।	= 5^{ab}	= 998^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
20	न तानि वेद्मि सर्वाणि न त्व वेत्सि परतप ॥	± 5^{cd}	± 998^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
26	यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।	= 7^{ab}	= 1000^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
28	अभ्युत्थानमधर्मस्य तथात्मान सृजाम्यहम् ॥	± 7^{cd}	± 1000^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
33	परित्राणाय साधूना विनाशाय दुरात्मनाम् ।	± 8^{ab}	± 1001^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
34	धर्मसस्थापनार्थाय सभवामि युगे युगे ॥	= 8^{cd}	= 1001^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
49 4	जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वत ।	= 9^{ab}	= 1002^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}
5	त्यक्त्वा देह पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥	= 9^{cd}	= 1002^{cd}	= 9^{cd}	= 9^{cd}	= 9^{cd}
12	न मा कर्मा[र्मं]णि लिम्पन्ति	= 14^{a}	± 1007^{a}	= 14^{a}	= 14^{a}	= 14^{a}
12	न मे कर्मफले स्पृहा	= 14^{b}	= 1007^{b}	= 14^{b}	= 14^{b}	± 14^{b}
18	कर्मण्यकर्म य पश्यत्यकर्मणि च कर्म य ।	± 18^{ab}	± 1011^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	= 18^{ab}
19	स बुद्धिमान्मनुष्याणां स युक्त कृत्स्नकर्मवित् ॥	± 18^{cd}	± 1011^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
29	यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सर ।	= 22^{ab}	= 1015^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}

45 22 सुखे तु   46 9 पश्ये जि°   46 19 सजयत (सजायते)   47 5 जागर्ति भूताना
47 21 भुक्ते स्तेय   47 26 ज्ञान्त (मन्त)   48 5 स्वधर्मे धर्मादनुष्ठितात् (°त)   48 20 ततानि (न तानि).
48 28 ततात्मान, तन्नात्मान   49 4 दिव्ये (दिव्यम्)   49 5 त्यक्तदेह   49 12 मा (मा) °फलस्पृहा
49 19 सबुद्धिमान्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	सम सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥	$= 22^{cd}$	$= 1015^{cd}$	$= 22^{cd}$	$= 22^{cd}$	$= 22^{cd}$
50 5	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।	$= 28^{ab}$	$= 1021^{ab}$	$= 28^{ab}$	$= 28^{ab}$	$= 28^{ab}$
6	स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय सशितव्रता ॥	$= 28^{cd}$	$= 1021^{cd}$	$= 28^{cd}$	$= 28^{cd}$	$= 28^{cd}$
15	सर्वंकर्माखिल कर्म पार्थ ज्ञाने समाप्यते	$\pm 33^{cd}$	$\pm 1026^{cd}$	$\pm 33^{cd}$	$\pm 33^{cd}$	$\pm 33^{cd}$
19	तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन मेधया	$\pm 34^{ab}$	$\pm 1027^{ab}$	$\pm 34^{ab}$	$\pm 34^{ab}$	$\pm 34^{ab}$
		27		29	27	5
31	सन्यास कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ ।	$= 2^{ab}$	$= 1037^{ab}$	$= 2^{ab}$	$= 2^{ab}$	$= 2^{ab}$
51 1	तयोस्तत्कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥	$\pm 2^{cd}$	$\pm 1037^{cd}$	$\pm 2^{cd}$	$\pm 2^{cd}$	$\pm 2^{cd}$
7	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ।	$= 6^{cd}$	$= 1041^{cd}$	$= 6^{cd}$	$= 6^{cd}$	$= 6^{cd}$
10	कुर्वन्नपि न लिप्यते	$= 7^{d}$	$= 1042^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$
13	पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्	$= 8^{cd}$	$= 1043^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$	$\pm 8^{cd}$
17	प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि	$= 9^{ab}$	$= 1044^{ab}$	$= 9^{ab}$	$= 9^{ab}$	$= 9^{ab}$
22	नैव किंचित्करोमीति	$= 8^{a}$	$= 1043^{a}$	$= 8^{a}$	$= 8^{a}$	$= 8^{a}$
26	न स लिप्यति दोषेण पद्मपत्रमिवाम्भसा	$\pm 10^{cd}$	$\pm 1045^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 10^{cd}$
		28		30	28	6
31	उद्धरेदात्मनात्मान नात्मानमवसादयेत् ।	$= 5^{ab}$	$= 1069^{ab}$	$= 5^{ab}$	$= 5^{ab}$	$= 5^{ab}$
32	आत्मैव ह्यात्मनो बन्ध आत्मैव रिपुरात्मन ॥	$\pm 5^{cd}$	$\pm 1069^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$
52 13	योगी युञ्जीत सततमात्मान रहसि स्थितम् ।	$\pm 10^{ab}$	$\pm 1074^{ab}$	$\pm 10^{ab}$	$\pm 10^{ab}$	$\pm 11^{ab}$
14	एकाकी यतिचित्तात्मा निराशीरपरिग्रह ॥	$\pm 10^{cd}$	$\pm 1074^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 11^{cd}$
20	सम कायशिरोग्रीव धारयेदचल मन ।	$\pm 13^{ab}$	$\pm 1077^{ab}$	$\pm 13^{ab}$	$\pm 13^{ab}$	$\pm 14^{ab}$
21	सप्रेक्ष्य नासिकाग्र स्व	$= 13^{c}$	$= 1077^{c}$	$= 13^{c}$	$= 13^{c}$	$\pm 14^{c}$
21	दिशश्चानवलोकयन् ॥	$= 13^{d}$	$= 1077^{d}$	$= 13^{d}$	$= 13^{d}$	$= 14^{d}$
25	यथा दीपो निवातस्थ	$= 19^{a}$	$= 1083^{a}$	$= 19^{a}$	$= 19^{a}$	$= 20^{a}$
29	आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति यो जन ।	$\pm 32^{ab}$	$\pm 1096^{ab}$	$\pm 32^{ab}$	$\pm 32^{ab}$	$\pm 33^{ab}$
30	सुख वा यदि वा दु·ख स योगी परमो मत· ॥	$= 32^{cd}$	$= 1096^{cd}$	$= 32^{cd}$	$= 32^{cd}$	$= 33^{cd}$
53 5	यो मा पश्यति सर्वत्र सर्व च मयि पश्यति ।	$= 30^{ab}$	$= 1094^{ab}$	$= 30^{ab}$	$= 30^{ab}$	$= 31^{ab}$
6	तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥	$= 30^{cd}$	$= 1094^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 31^{cd}$
		29		31	29	7
19	भूमिरापोऽनलो वायु· ख मनो बुद्धिरेव च ।	$= 4^{ab}$	$= 1115^{ab}$	$= 4^{ab}$	$= 4^{ab}$	$= 4^{ab}$
20	अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥	$= 4^{cd}$	$= 1115^{cd}$	$= 4^{cd}$	$= 4^{cd}$	$= 4^{cd}$
27	यथा ज्ञान लभिष्यति	—	—	—	—	—
30	अह कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभव प्रलयस्तथा	$\pm 6^{cd}$	$\pm 1117^{cd}$	$\pm 6^{cd}$	$\pm 6^{cd}$	$\pm 6^{cd}$
31	मत्त परतर नान्यत्किंचिदस्ति धनजय	$= 7^{ab}$	$= 1118^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$
54 4	सूत्रे मणिगणा इव	$= 7^{d}$	$= 1118^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$
7	रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास शशिसूर्ययो· ।	$\pm 8^{ab}$	$\pm 1119^{ab}$	$\pm 8^{ab}$	$\pm 8^{ab}$	$\pm 8^{ab}$

50 5 तपोयज्ञ 50 6 साश्रिन 50 15 ज्ञाने परिस 51 31 अथ (अव-)
51 32 बन्धुर् (बन्ध) 52 14 निराश्रीर् 52 29 आत्मोपमेन 52 30 सन्योगी
53 19 कर्मणो (ख मनो) 54 7 प्रभासि (प्रभास)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
11	प्रणव सर्ववेदेषु शब्द खे पौरुष नृषु ॥	$= 8^{cd}$	$= 1119^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$
17	पुण्यो गन्ध पृथिव्या हि तेजोऽस्मि च विभावसौ ।	$\pm 9^{ab}$	$\pm 1120^{ab}$	$\pm 9^{ab}$	$\pm 9^{ab}$	$\pm 9^{ab}$
21	जीविका सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥	$\pm 9^{cd}$	$\pm 1120^{cd}$	$\pm 9^{cd}$	$\pm 9^{cd}$	$\pm 9^{cd}$
25	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	$= 10^{c}$	$= 1121^{c}$	$= 10^{c}$	$= 10^{c}$	$= 10^{c}$
27	बल बलवता चाह	$= 11^{a}$	$= 1122^{a}$	$= 11^{a}$	$= 11^{a}$	$\pm 11^{a}$
30	चतुर्विधा भजन्ते मा नरा सुकृतिनोऽर्जुन ।	$\pm 16^{ab}$	$\pm 1127^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 16^{ab}$
55 1	आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥	$= 16^{cd}$	$= 1127^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$
8	बासुदेव सर्वमिति	$\pm 19^{c}$	$\pm 1130^{c}$	$\pm 19^{c}$	$\pm 19^{c}$	$\pm 19^{c}$
13	जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।	$= 29^{ab}$	$= 1140^{ab}$	$= 29^{ab}$	$= 29^{ab}$	$= 29^{ab}$
14	ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्म कर्म चाखिलम् ॥	$\pm 29^{cd}$	$\pm 1140^{cd}$	$\pm 29^{cd}$	$\pm 29^{cd}$	$\pm 29^{cd}$
		30		32	30	8
18	अन्तकाले च मामेव स्मरस्त्यक्त्वा कलेवरम् ।	$\pm 5^{ab}$	$\pm 1146^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$
19	य प्रयाति साहभाव स याति परमा गतिम् ॥	$\pm 5^{cd}$	$\pm 1146^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$
24	तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।	$= 7^{ab}$	$= 1148^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$
25	मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेष्यसि न सशय ॥	$\pm 7^{cd}$	$\pm 1148^{cd}$	$\pm 7^{cd}$	$\pm 7^{cd}$	$\pm 7^{cd}$
30	सर्वद्वाराणि सयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।	$= 12^{ab}$	$= 1153^{ab}$	$= 12^{ab}$	$= 12^{ab}$	$= 12^{ab}$
56 2	मूर्धन्याधाय च प्राणानास्थितो योगे धारयेत् ॥	$\pm 12^{cd}$	$\pm 1153^{cd}$	$\pm 12^{cd}$	$\pm 12^{cd}$	$\pm 12^{cd}$
6	ओमित्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्	$= 13^{ab}$	$= 1154^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 13^{ab}$
		31		33	31	9
11	इद तु ते गुह्यतम प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।	$= 1^{ab}$	$= 1170^{ab}$	$= 1^{ab}$	$= 1^{ab}$	$= 1^{ab}$
12	ज्ञानविज्ञानरहित यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥	$\pm 1^{cd}$	$\pm 1170^{cd}$	$\pm 1^{cd}$	$\pm 1^{cd}$	$\pm 1^{cd}$
16	अह क्रतुरह यज्ञ स्वधाहमहमोषधि ।	$\pm 16^{ab}$	$\pm 1186^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 17^{ab}$
17	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरह हुतम् ॥	$= 16^{cd}$	$= 1186^{cd}$	$= 16^{d}$	$= 16^{cd}$	$= 17^{cd}$
21	वेदपवित्रमोंकारमृक्साम यजुरेव च	$\pm 17^{cd}$	$\pm 1187^{cd}$	$\pm 17^{cd}$	$\pm 17^{cd}$	$\pm 18^{cd}$
25	अमृत चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन	$= 19^{cd}$	$= 1189^{cd}$	$= 19^{cd}$	$= 19^{cd}$	$= 20^{cd}$
57 1	यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।	$= 27^{ab}$	$= 1197^{ab}$	$= 27^{ab}$	$= 27^{ab}$	$= 28^{ab}$
2	यच्च पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥	$\pm 27^{cd}$	$\pm 1197^{cd}$	$\pm 27^{d}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 28^{cd}$
		32		34	32	10
8	ज्योतिषामहमशुमान्	$\pm 21^{b}$	$\pm 1225^{b}$	$\pm 21^{b}$	$\pm 21^{b}$	$\pm 21^{b}$
10	नक्षत्राणामह शशी	$= 21^{d}$	$= 1225^{d}$	$= 21^{d}$	$= 21^{d}$	$= 21^{d}$
12	देवानामस्मि वासव	$= 22^{b}$	$= 1226^{b}$	$= 22^{b}$	$= 22^{b}$	$= 22^{b}$
14	रुद्राणा शङ्करश्चाह वित्तेशो यक्षरक्षसाम्	$= 23^{ab}$	$= 1227^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 23^{ab}$
18	मेरु शिखरिणामहम्	$= 23^{d}$	$= 1227^{d}$	$= 23^{d}$	$= 23^{d}$	$= 23^{d}$
20	महर्षीणा भृगुरहम्	$= 25^{a}$	$= 1229^{a}$	$= 25^{a}$	$= 25^{a}$	$= 25^{a}$
22	अश्वत्थ सर्ववृक्षाणा देवर्षीणा च नारद ।	$= 26^{ab}$	$= 1230^{ab}$	$= 26^{ab}$	$= 26^{ab}$	$= 26^{ab}$
26	गन्धर्वाणां चित्ररथ सिद्धाना कपिलो मुनि ॥	$= 26^{cd}$	$= 1230^{cd}$	$= 26^{cd}$	$= 26^{cd}$	$= 26^{cd}$

54 11 सर्वदेवेषु 54 21 जीवन , बन (विका) 54 30 त (मा) 55 19 स मद्भाव (साहभाव) 55 19 Post half = 8 13[d]
56 21 ओंकार 57 1 करोनि (षि) 57 14 चित्तेशो °रक्षम्न 57 18 मेरो 57 22 अश्वस्थ

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	उच्चै श्रवसमश्वाना	$= 27^{a}$	$= 1231^{a}$	$= 27^{a}$	$= 27^{a}$	$= 27^{a}$
32	ऐरावणो गजेन्द्राणा नराणा च नराधिप	$\pm 27^{cd}$	$\pm 1231^{cd}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 27^{cd}$
58 4	आयुधानामह वज्र	$\pm 28^{a}$	$\pm 1232^{a}$	$\pm 28^{a}$	$\pm 28^{a}$	$\pm 28^{a}$
6	सर्पाणामस्मि बासुकि	$\pm 28^{d}$	$\pm 1232^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 28^{d}$
8	बरुणो यादसामहम्	$\pm 29^{b}$	$\pm 1233^{b}$	$\pm 29^{b}$	$\pm 29^{b}$	$\pm 29^{b}$
10	यम सयमतामहम्	$= 29^{d}$	$= 1233^{d}$	$= 29^{d}$	$= 29^{d}$	$= 29^{d}$
12	प्रह्लाद सर्वदैत्याना	$\pm 30^{a}$	$\pm 1234^{a}$	$\pm 30^{a}$	$\pm 30^{a}$	$\pm 30^{a}$
14	मृगाणा च मृगेन्द्रोऽह वैनतेयश्च पक्षिणाम्	$= 30^{cd}$	$= 1234^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 30^{cd}$
18	राम शस्त्रभृतामहम्	$= 31^{b}$	$= 1235^{b}$	$= 31^{b}$	$= 31^{b}$	$= 31^{b}$
20	अक्षराणामकारोऽस्मि	$= 33^{a}$	$= 1237^{a}$	$= 33^{a}$	$= 33^{a}$	$= 33^{a}$
22	मासाना मार्गशिरोऽहमृतूनां कुसुमाकर	$\pm 35^{cd}$	$\pm 1239^{cd}$	$\pm 35^{cd}$	$\pm 35^{cd}$	$\pm 35^{cd}$
26	वृष्णीना बासुदेवोऽह पाण्डवाना धनजय ।	$\pm 37^{ab}$	$\pm 1241^{ab}$	$\pm 37^{ab}$	$\pm 37^{ab}$	$\pm 37^{ab}$
30	मुनीनामप्यह व्यास कवीनामुशना कवि ॥	$= 37^{cd}$	$= 1241^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 37^{cd}$
59 1	ओषधीना यवश्चाह	—	—	—	—	—
3	नान्तोऽस्ति मम विद्याना विभूतीना परतप	$\pm 40^{ab}$	$\pm 1244^{ab}$	$\pm 40^{ab}$	$\pm 40^{ab}$	$\pm 40^{ab}$
5	अथ वा बहुनैतेन किमुक्तेन तवार्जुन	$\pm 42^{ab}$	$\pm 1246^{ab}$	$\pm 42^{ab}$	$\pm 42^{ab}$	$\pm 42^{ab}$
		33		35	33	11
19	पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो वा सहस्रश ।	$\pm 5^{ab}$	$\pm 1251^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$
20	नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥	$= 5^{cd}$	$= 1251^{cd}$	$= {}^{cd}$	$= 5^{cd}$	$= 5^{cd}$
30	न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।	$= 8^{ab}$	$= 1254^{ab}$	$= 8^{ab}$	$= 8^{ab}$	$= 8^{ab}$
60 1	दिव्य ददामि ते चक्षु	$= 8^{c}$	$= 1254^{c}$	$= 8^{c}$	$= 8^{c}$	$= 8^{c}$
1	पश्य मे योगमैश्वरम् ॥	$= 8^{d}$	$= 1254^{d}$	$= 8^{d}$	$= 8^{d}$	$\pm 8^{d}$
10	अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।	$= 10^{ab}$	$= 1256^{ab}$	$= 10^{ab}$	$= 10^{ab}$	$= 10^{ab}$
11	अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥	$= 10^{cd}$	$= 1256^{cd}$	$= 10^{cd}$	$= 10^{cd}$	$= 10^{cd}$
29	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगा	$= 28^{a}$	$= 1274^{a}$	$= 28^{a}$	$= 28^{a}$	$= 29^{c}$
30	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।	$= 28^{b}$	$= 1274^{b}$	$= 28^{b}$	$= 28^{b}$	$\pm 29^{d}$
31	तथामी नरलाथ लोकवीरा	$\pm 28^{c}$	$\pm 1274^{c}$	$\pm 28^{c}$	$\pm 28^{c}$	$\pm 30^{a}$
32	विशन्ति वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति ॥	$\pm 28^{d}$	$\pm 1275^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 30^{b}$
61 3	यथा प्रदीप्त ज्वलन पतगा	$= 29^{a}$	$= 1275^{a}$	$= 29^{a}$	$= 29^{a}$	$= 30^{c}$
4	*शान्ति च नाश च यमाभिभूता	—	—	—	—	—
5	*तथैव भस्माङ्गमायन्ति लोका	—	—	—	—	—
6	तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगा	$= 29^{d}$	$= 1275^{d}$	$= 29^{d}$	$= 29^{d}$	$= 31^{b}$
11	आख्याहि मे को भवानुग्ररूप	$= 31^{a}$	$= 1277^{a}$	$= 31^{a}$	$= 31^{a}$	$= 32^{c}$
14	नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद	$= 31^{b}$	$= 1277^{b}$	$= 31^{b}$	$= 31^{b}$	$= 32^{d}$
21	लोकान्समाहर्तुमह प्रवृत्त	$\pm 32^{b}$	$\pm 1278^{b}$	$\pm 32^{b}$	$\pm 32^{b}$	$\pm 33^{d}$

59 5 तथार्जुन　　59 19 सहस्रत　　61 4 तमोभिभूता (यमाभि॰)　　61 6 तथापि (तवापि).
61 14 देवच्चर

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
62 1	नमो नमस्ते तु सहस्रकृत्व	± 39^{c}	± 1285^{c}	± 39^{c}	± 39^{c}	± 41^{a}
2	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते	= 39^{d}	= 1285^{d}	= 39^{d}	= 39^{d}	= 41^{b}
3	नम पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते	= 40^{a}	= 1286^{a}	= 40^{a}	= 40^{a}	= 41^{c}
4	नमोऽस्तु ते सर्वत एव काले	± 40^{b}	± 1286^{b}	± 40^{b}	± 40^{b}	± 41^{d}
17	नाह देवैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।	± 53^{ab}	± 1299^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}	± 58^{ab}
18	शक्य एवविधो द्रष्टु दृष्टवानसि मा यथा॥	= 53^{cd}	= 1299^{cd}	= 53^{cd}	= 53^{cd}	= 58^{cd}
22	मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भावात्सङ्गवर्जित ।	± 55^{ab}	± 1301^{ab}	± 55^{ab}	± 55^{ab}	± 60^{ab}
23	निर्वैर सर्वभूतेषु य स मामेति पाण्डव॥	= 55^{cd}	= 1301^{cd}	= 55^{cd}	= 55^{cd}	= 60^{cd}
		34		36	34	12
63 1	मय्येव मन सधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय	± 8^{ab}	± 1309^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
		35		37	35	13
8	अनत्वाच्च(sic) निर्गुणत्वात्	± 31^{a}	± 1352^{a}	± 31^{a}	± 32^{a}	± 32^{a}
12	यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाश नोपलभ्यते ।	± 32^{ab}	± 1353^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{ab}	± 33^{ab}
13	सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलभ्यते॥	± 32^{cd}	± 1353^{cd}	± 32^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
18	यथा प्रकाशयत्येषो लोक कृत्स्नमिम रवि ।	± 33^{ab}	± 1354^{ab}	± 33^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
19	क्षेत्री क्षेत्र तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत॥	± 33^{cd}	± 1354^{cd}	± 33^{cd}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
		36		38	36	14
28	सत्त्व सक्ते सञ्जयति रज कर्मणि भारत।	± 9^{ab}	± 1364^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
29	ज्ञानमावृत्य तु तम प्रमादे सञ्जयत्यथ॥	± 9^{cd}	± 1364^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
64 6	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थो मध्ये तिष्ठति राजस ।	± 18^{ab}	± 1373^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}
7	जघन्यगुणवृत्तिश्च ह्यधो गच्छति तामस॥	± 18^{cd}	± 1373^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
15	समदु खसुख स्वस्थ	= 24^{a}	= 1379^{a}	= 24^{a}	= 24^{a}	± 24^{a}
15	समलोष्टाश्मकाञ्चन ।	= 24^{b}	= 1379^{b}	= 24^{b}	= 24^{b}	= 24^{b}
16	तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥	= 24^{cd}	= 1379^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
21	मानावमानयोस्तुल्यस्	= 25^{a}	± 1380^{a}	± 25^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}
21	तुल्यो मित्रारिपक्षयो ।	= 25^{b}	= 1380^{b}	= 25^{b}	= 25^{b}	= 25^{b}
22	सर्वारम्भपरित्यागी	= 25^{c}	= 1380^{c}	= 25^{c}	= 25^{c}	± 25^{c}
22	गुणातीत स उच्यते॥	= 25^{d}	= 1380^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}
28	मा च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।	= 26^{ab}	= 1381^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}
65 1	स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥	= 26^{cd}	= 1381^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}
		40		42	40	18
5	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक कारण व्रज ।	± 66^{ab}	± 1520^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}
6	अह त्वा सर्वपापेभ्यो	= 66^{c}	± 1520^{c}	= 66^{c}	= 66^{c}	± 66^{c}
6	मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥	= 66^{d}	= 1520^{d}	= 66^{d}	= 66^{d}	= 66^{d}
	भगवद्गीतासमाप्ति					

62 4 सर्वास्मिन् (सर्वत) 62 17 देवो (देवैर्) 62 23 एव (यति) 63 13 उप (नोप-)
63 28 शक्ते मजयनि 64 7 जघन्यवृत्तिश्च 64 15 °दु खसुख 65 6 त्वा (त्वा) शुभ

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IV				
		41		43	22
66 4	किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानवहाय वै ।	± 11^{ab}	± 1543^{ab}	± 16^{ab}	± 14^{ab}
5	पञ्चामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥	= 11^{cd}	= 1543^{cd}	= 16^{cd}	± 14^{cd}
24	अनुमान्य यथाशास्त्र यस्तु युध्येन्महत्तरै ।	= 19^{ab}	= 1550^{cd}	= 24^{ab}	± 22^{cd}
25	ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥	= 19^{cd}	= 1551^{ab}	= 24^{cd}	± $22\frac{1}{2}$
67 20	आमन्त्रये त्वा दुर्धर्षं त्वया योत्स्याम्यह सह ।	± 32^{ab}	± 1564^{ab}	± 37^{ab}	= $34\frac{1}{2}^{ab}$
21	अनुजानीहि मा तात आशिषश्च प्रयोजय ॥	= 32^{cd}	± 1564^{cd}	= 37^{cd}	± $34\frac{1}{2}^{cd}$
30	यद्येव नाधिगच्छेथा युधि मा पृथिवीपते	± 33^{ab}	= 1565^{ab}	± 38^{ab}	± $36\frac{1}{2}^{ab}$
31	शपेय त्वा महाराज	= 33^{c}	= 1565^{c}	= 38^{c}	= $36\frac{1}{2}^{c}$
31	न तवास्ति पराजय	= 35^{d}	= 1567^{d}	—	—
68 8	अतस्त्वा क्लीववद्वाक्य ब्रवीमि कुरुनन्दन ।	= 37^{ab}	= 1569^{ab}	± 42^{ab}	± $40\frac{1}{2}^{ab}$
9	वृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥	± 37^{cd}	± 1569^{cd}	± 42^{cd}	± $40\frac{1}{2}^{cd}$
30	स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि	—	—	—	—
30	समरे यो जयेत माम्	= 43^{b}	= 1576^{b}	= 48^{b}	= $46\frac{1}{2}^{b}$
31	कनावन्मृत्युकाले मे कुर्यादागमन पुन (SIC)	± 43^{cd}	± 1576^{cd}	± 48^{cd}	± 51
69 15	तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।	= 49^{ab}	= 1582^{ab}	= 54^{ab}	= 57^{ab}
16	अनुजानामि युध्य च विजय समवाप्नुया ॥	± 49^{cd}	± 1582^{cd}	± 54^{cd}	± 57^{cd}
28	यतो धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जय	= 55^{ab}	= 1588^{ab}	= 60^{ab}	± 63^{ab}
70 4	श्रुत्वा तु महदप्रियम्	± 61^{b}	± 1594^{b}	= 66^{b}	± 69^{b}
16	अवध्योऽह महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुया	± 69^{ef}	± 1602^{cd}	± 74^{cd}	± 78
26	स एव मे वर सत्यमुद्योगे य कृतस्त्वया ।	± 81^{ab}	± 1614^{ab}	± 86^{ab}	± $89\frac{1}{2}^{ab}$
27	सूतपुत्रस्य सग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥	= 81^{cd}	= 1614^{cd}	= 86^{cd}	± $89\frac{1}{2}^{cd}$
71 12	श्रुत मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे ।	± 85^{ab}	± 1618^{ab}	= 90^{ab}	± 94^{ab}
13	अस्मान्गच्छसि राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥	± 85^{cd}	± 1618^{cd}	= 90^{cd}	± 94^{cd}
72 7	न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽभ्यमर्षण	± 94^{cd}	± 1627^{cd}	± 99^{cd}	± $113\frac{1}{2}^{cd}$
	V				
		43		45	42
73 31	एव द्वद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।	= 77^{ab}	= 1749^{cd}	= 81^{ab}	± $80\frac{1}{2}^{ab}$
32	पदातीना च समरे तव तेषा च सकुले ॥	= 77^{cd}	= 1750^{ab}	= 81^{cd}	± $80\frac{1}{2}^{cd}$
		44		46	43
74 15	न पुत्र पितर जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।	= 2^{ab}	= 1758^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
16	न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीय न च मातुल ॥	= 2^{cd}	± 1758^{cd}	= 2^{cd}	± 3^{cd}
20	मातुल तु च स्वस्रीय न सखायं सखा तथा	± 3^{ab}	± 1759^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}

66 5 प्रमुखो (प्राङ्मुखो) 66 25 ध्रुवमस्य 67. 20 त्वा (त्वा) 67. 31 अह राजन् (महाराज) इच्छति (सि)
68 31 मृत्युकालो 69 16 अनुज्ञामिव 70 16 आप्नुयात् (या). 71 12 द्वेष्य 73 32 सकलम्
74 15 यज्ञे (जज्ञे) 74 16 स्वश्राय

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
75 4	केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ	= 48ab	= 1806ab	= 50ab	± 52ab
5	बभौ भीष्मस्तदा राजश्चन्द्रमा इव मेरुणा	= 48ef	= 1807	= 50ef	= 52½
		45		47	44
11	तत पूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।	± 1ab	± 1808ab	± 1ab	± 1ab
12	वर्तमाने तथा रौद्रे तथा वीरवरक्षये ॥	± 1cd	± 1808cd	± 1cd	± 1cd
76 7	उत्तर तु हत दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातर शिशुम्	± 43ab	± 1850ab	± 43ab	± 49ab
8	कृतवर्मसमायुक्त शल्य पश्यति चास्थितम्	± 43cd	± 2010ab	± 43cd	± 49cd
		App I 4		48	
28	श्वेत कुरूणामकरोत्तथैव क्षयमाहवे	± L 104	± 1892ab	± 27cd	—
29	राजपुत्रान्रथोत्तरान्	± L 105	± 1892c	± 28a	—
29	निजघान सदा हन्ति	—	—	—	—
77 29	श्वेतस्य करनिर्मुक्त शक्तिश्चोरगसनिभ ।	± L 219	± 1947ab	± 85ab	—
30	अपतत्सहसा भीष्म महोल्केव वसुधराम् ॥	± L 220	± 1947cd	± 85cd	—
78 10	जलौघ इव पर्वते	± L 231	± 1953b	± 91b	—
12	रथ भीष्मस्य चिक्षेप	± L 235	± 1955a	± 93a	—
19	एतस्मिन्नन्तरे भीष्म शुश्राव विपुला गिरम् ।	= L 242	= 1958cd	= 96cd	—
20	आकाशे व्याहृता दिव्यामात्महर्षनिवर्धनीम् ॥	± L 243	± 1959ab	± 97ab	—
26	एषोऽस्य हि वधे कालो निर्दिष्टो भवते मया	± L 245	± 1960ab	± 98ab	—
79 12	जगाम धरणीं गत्वा महाशनिरिव ज्वलन्	± L 277	± 1976cd	± 114ab	—
16	अस्त अजन्यथादित्य प्रभामादाय गच्छति ।	± L 278	± 1977ab	± 114cd	—
19	एव जीवितमादाय श्वेतस्येषुर्जगाम स ॥	± L 279	± 1977cd	± 115ab	—
22	अशोचन्क्षत्रियास्तत्र	± L 282	± 1979	± 116cd	—
22	पाण्डवाश्च महाराज	—	—	—	—
23	अप्रीयस्तत्र कौरव्य धार्तराष्ट्रा हि सर्वश	—	—	—	—
	VI	46		50	45
80 12	सोऽहमेव यथा मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवे	± 8cd	± 2040cd	± 8cd	± 8
22	भीष्मस्य निधन किल	= 30d	± 2063b	= 30d	= 31b
81 1	सोऽभिषिक्तो रुरुवीरो	—	—	—	—
1	द्रुपदस्यात्मजो बली	= 155* L 7	—	—	—
2	यथा देवासुरे युद्धे कार्त्तिकेयोऽभिषेचित	± 155* L 8	—	—	—
82 7	एवमेत महाव्यूह व्यूह्य कौरवपाण्डवा ।	± 55ab	± 2089ab	± 57cd	± 63ab
8	सूर्योदयनमिच्छन्त स्थिता युद्धाय दशिता ॥	= 55cd	= 2089cd	± 58ab	± 63cd
		48		52	47
83 10	अथ व्यूढेष्वनीकेषु सनद्धरुचिरध्वजा ।	= 2ab	± 2122ab	± 2ab	± 2ab

75 11 आसिन् (तस्मिन्)   75 12 वीरवरक्षमे   76 28 तथेव, नवेव (तथैव)   78 10 जलोघा
78 26 निर्दिष्टो   79 16 अस्त्र (अस्त) यथानित्य   79 23 अप्रियन् (अप्रीयन्)   82 7 एवमेतद्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
11	अपारमिति सदृश्य सागरप्रतिम बलम् ॥	± 2^{cd}	± 2122^{cd}	± 2^{cd}	± 3^{ab}
		50		54	49
84 3	तत शातनवो दृष्ट्वा निनद त महाहवे ।	± 97^{ab}	± 2339^{ab}	± 106^{ab}	± $104\frac{1}{2}^{ab}$
4	अभ्ययात्त्वरितो भीम व्यूढानीक समन्तत ॥	= 97^{cd}	= 2339^{cd}	± 106^{cd}	± $104\frac{1}{2}^{cd}$
		51		55	50
24	तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजन्नहनि दारुणे ।	± 1^{ab}	± 2359^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
25	रथाश्वनरनागाना सादिना चैव सक्षये ॥	± 1^{cd}	± 2359^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
85 12	उद्धूत सहसा भौम नागाश्वरथसादिभि ।	± 19^{ab}	± 2377^{ab}	± 19^{ab}	± 19^{ab}
13	दिवाकरपथ प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥	= 19^{cd}	= 2377^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}
23	एष पाण्डुसुतो वीर' कृष्णेन सहितो बली ।	= 37^{ab}	= 2395^{ab}	± 37^{ab}	= 38^{ab}
24	तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनजय ॥	= 37^{cd}	= 2395^{cd}	= 37^{cd}	= 38^{cd}
29	सदृश्यतेऽस्य स्वरूप क्रुद्धस्येव पिनाकिन	± 38^{cd}	± 2396^{cd}	± 38^{cd}	± 39^{cd}
86 1	एष चास्त गिरिश्रेष्ठ भानुमान्प्रतिपद्यते ।	= 40^{ab}	± 2398^{ab}	= 40^{ab}	± 41^{ab}
2	बपु सर्वस्य लोकस्य सहरन्निव दृश्यते ॥	± 40^{cd}	± 2398^{cd}	± 40^{cd}	± 41^{cd}
	VII				
		52		56	51
11	प्रभाताया तु शर्वर्यां भीष्म शातनव स्थित ।	± 1^{ab}	± 2402^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
12	अनीकान्यनुसयाने व्यादिदेश परतप ॥	± 1^{cd}	± 2402^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
		53		57	52
87 9	ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।	= 1^{ab}	= 2425^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
10	धनजयो रथानीकमभ्यघ्नत्तव भारत ।	± 1^{cd}	± 2425^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
29	प्रशशाम रजो भौम	= 22^{a}	= 2449^{a}	= 28^{a}	= 27^{a}
		54		58	53
88 17	नानुरूपमह मन्ये त्वयि जीवति कौरव	= 32^{cd}	= 2495^{cd}	= 34^{cd}	± 35^{cd}
25	न योत्स्येऽह रणे राजन्पाण्डवानिति भारत ॥	± 36^{cd}	± 2499^{cd}	± 38^{cd}	± 39^{cd}
30	यदि नाह परित्यक्तु युवाभ्या रणमूर्द्धिन (sic)	± 38^{ab}	± 2501^{ab}	± 40^{ab}	± 41^{ab}
89 3	अनुग्राह्या' पाण्डुसुता नून तव पितामह ।	= 35^{ab}	= 2498^{ab}	± 37^{ab}	± 38^{ab}
4	यथेमा क्षेमये वीर वध्यमाना महाचमूम् ॥	± 35^{cd}	± 2498^{cd}	± 37^{cd}	± 38^{cd}
13	अजेया पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवै	= 40^{cd}	= 2503^{cd}	= 42^{cd}	= 43^{cd}
16	यत्तु शक्य मया कर्तुं वृद्धेनाद्य गतायुषा	± 41^{ab}	± 2504^{ab}	± 43^{ab}	= 44^{ab}
19	करिष्यामि यथाशक्ति	= 41^{c}	= 2504^{c}	= 43^{c}	= 44^{c}
		55		59	54
90 10	अय स काल' सप्राप्त पार्थ य काङ्क्षितस्तथा ।	± 41^{ab}	± 2549^{cd}	± 42^{cd}	± $45\frac{1}{2}^{ab}$
11	प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुच्यते ॥	± 41^{cd}	± 2550^{ab}	± 43^{ab}	± $45\frac{1}{2}^{cd}$
91 9	एकाह्नापि नाके भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।	± 67^{ab}	± 2576^{ab}	± 69^{ab}	± 72^{ab}

84 25 चेव (चैव) 86 2 मगरन्निव 87 10 रथनिकान् 87 29 रजोभाव
88 17 त्वया (त्वयि) 89 4 वीर (वीर) 89 19 यथा शक्ति

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
10	किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥	= 67^{cd}	= 2576^{cd}	± 69^{cd}	= 72^{cd}
16	भारमेव विनेष्यामि पाण्डवाना महात्मनाम्	± 69^{cd}	± 2579^{ab}	± 72^{ab}	± $74\frac{1}{2}^{cd}$
17	सोऽह भीष्म निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय जीवित	± 69^{ab}	± 2578^{cd}	± 71^{cd}	± $74\frac{1}{2}^{ab}$
92 7	भूतानि कृष्णवन्मा	—	—	—	—
11	एह्येहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्र	~ 94^{a}	± 2604^{c}	± 97^{a}	= $103\frac{1}{2}^{a}$
12	नमोऽस्तु ते देवदेवाप्रमेय ।	± 94^{b}	± 2604^{d}	± 97^{b}	± $103\frac{1}{2}^{b}$
13	प्रसह्य मा पातय लोकनाथ	= 94^{c}	= 2605^{a}	= 97^{c}	= $103\frac{1}{2}^{c}$
14	रथोत्तमाद्भूतशरण्य सख्ये ॥	= 94^{d}	= 2605^{b}	= 97^{d}	= $103\frac{1}{2}^{d}$
		58		62	58
93 15	गजाना रुधिराक्ताङ्गो गदा बिभ्रद्वृकोदर ।	± 52^{ab}	± 2769^{cd}	± 56^{ab}	± $55\frac{1}{2}^{ab}$
16	घोर प्रतिभयश्चापि पिनाकीव पिनाकभृत् ॥	+ 52^{cd}	± 2770^{ab}	± 56^{cd}	± $55\frac{1}{2}^{cd}$
		60		64	59
94 7	एष युध्यति सग्रामे हैडिम्बेन महात्मना ।	± 57^{ab}	± 2873^{ab}	± 64^{ab}	± 61^{ab}
8	भगदत्तो महेश्वर कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥	± 57^{cd}	± 2873^{cd}	± 64^{cd}	± 61^{cd}
14	गच्छामस्तत्र भद्र वो राजान परिरक्षितुम् ।	± 60^{ab}	± 2876^{ab}	± 67^{ab}	= 64^{ab}
15	अरक्ष्यमान समरे क्षिप्र प्राणाद्विमोक्ष्यति ॥	± 60^{cd}	± 2876^{cd}	± 67^{cd}	± 64^{cd}
	VIII				
		61		65	60
95 14	य समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे	= 29^{cd}	= 2931^{cd}	± 34^{cd}	= 34^{cd}
15	पश्य मे सशयो.जातस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत	± 29^{ab}	± 2931^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
27	युक्तव्या पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम ।	~ 31^{ab}	~ 2933^{ab}	~ 36^{ab}	± 36^{ab}
28	एतत्क्षेममह मन्ये पृथिव्यास्तु तथा विभो ॥	± 31^{cd}	± 2933^{cd}	± 36^{cd}	± 36^{cd}
96 8	भविता नो भविष्यति	= 35^{b}	= 2937^{b}	= 40^{ab}	± 40^{b}
12	पालिता शार्ङ्गधन्वना	± 35^{d}	± 2937^{d}	± 40^{d}	—
17	पुरा किल सुरा सर्वे ऋषयश्च समागता ।	= 37^{ab}	= 2939^{ab}	= 42^{ab}	= 42^{ab}
18	पितामहमुपासेदु पर्वते गन्धमादने ॥	= 37^{cd}	= 2939^{cd}	= 42^{cd}	± 42^{cd}
27	विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण ।	~ 42^{a}	~ 2944^{a}	~ 47^{a}	~ 47^{a}
28	विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो ॥	~ 42^{b}	~ 2944^{b}	~ 47^{b}	~ 47^{b}
97 3	धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ शिर ।	~ 54^{ab}	± 2956^{ab}	± 59^{ab}	~ $58\frac{1}{2}^{ab}$
4	मूर्तिस्तेऽह सुरा कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥	= 54^{cd}	= 2956^{cd}	= 59^{cd}	= $58\frac{1}{2}^{cd}$
5	तेजोऽग्नि पवन श्वास आपस्ते रुधिरागता	± 55^{cd}	± 2957^{cd}	± 60^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{cd}$
6	अश्विनौ श्रवणे विद्यादेवी जिह्वा सा भारती	± 56^{ab}	± 2958^{ab}	± 61^{ab}	± $60\frac{1}{2}^{ab}$
13	प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल	= 53^{ab}	± 2955^{ab}	= 58^{ab}	± 57^{cd}
16	अर्चयामस्तु त्वा विष्णो परमीश महेश्वरम्	± 58^{cd}	± 2960^{cd}	± 63^{cd}	± $62\frac{1}{2}^{cd}$
22	तस्मात्त्व विशालाक्ष यदुवशविवर्धन	± 62^{cd}	± 2964^{cd}	± 67^{cd}	± $66\frac{1}{2}^{cd}$

91 16 एन (एव)   92 11 पत्रनेत्र   95 15 सुव्रत   95 28 तथापि भो
96 12 पालितान्   97 4 पुर (सुरा).   97 22 °विवर्धन

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	धर्मसस्थापनार्थाय दैत्याना च भयाय च	± 63^{ab}	± 2965^{ab}	± 68^{ab}	± $67\frac{1}{2}^{ab}$
98 4	स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसघा	= 70^{a}	= 2972^{a}	= 75^{a}	= 76^{a}
5	कृताश्रय त्वा वरद सुबाहो।	= 70^{b}	= 2972^{b}	= 75^{b}	= 76^{b}
6	अनादिमध्यान्तमहार्यैयोग	± 70^{c}	± 2972^{c}	± 75^{c}	± 76^{c}
7	लोकस्य सेतु प्रवदन्ति विप्रा ॥	= 70^{d}	= 2972^{d}	≗ 75^{d}	= 76^{d}
		62		66	61
16	नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ।	± 11^{ab}	± 2983^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
17	सहितौ मानुषे लोके सभूताममितद्युती ॥	± 11^{cd}	= 2984^{ab}	± 11^{cd}	± 11^{cd}
26	यश्च मानुषमात्रोऽय ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधी ।	± 19^{ab}	± 2991^{ab}	± 19^{ab}	± $19\frac{1}{2}^{ab}$
27	वासुदेवमवज्ञाय तमाहु पुरुषाधमम् ॥	± 19^{cd}	± 2991^{cd}	± 19^{cd}	± $19\frac{1}{2}^{cd}$
99 10	रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमत ।	± 27^{ab}	± 2999^{ab}	= 27^{ab}	= 28^{ab}
11	व्यासनारदयोश्चापि श्रुतिश्रुतवता गिरम् ॥	± 27^{cd}	± 2999^{cd}	± 27^{cd}	± 28^{cd}
23	तस्य माहात्म्ययोगेन कृष्णस्यात्ममयेन च।	± 35^{ab}	± 3008^{ab}	± 36^{ab}	± $37\frac{1}{2}^{ab}$
24	धृता पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषा भविष्यति ॥	± 35^{cd}	± 3008^{cd}	± 36^{cd}	± $37\frac{1}{2}^{cd}$
		63		67	62
31	वासुदेवो महद्भूत सभूय सहदेवतम् ।	± 2^{ab}	± 3015^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
32	न पर पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते नरसत्तम ॥	± 2^{cd}	± 3015^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
100 5	आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेकदा कल्पितम्	± 3^{cd}	± 3017^{ab}	± 4^{ab}	± 5^{cd}
7	स दृष्ट्वा पृथिवीं देव	= 4^{a}	± 3017^{c}	± 4^{c}	± 6^{a}
9	अप्सु वै शयन चक्रे	= 4^{c}	= 3018^{a}	= 5^{a}	= 6^{c}
12	मुखत सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च	= 5^{ab}	± 3019^{ab}	± 6^{ab}	± 7^{cd}
21	मधुसूदनमित्याहु	= 13^{c}	= 3027^{a}	= 16^{c}	= $16\frac{1}{2}^{c}$
23	वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रम इति प्रभु	± 13^{ef}	± 3027^{cd}	± 17^{ab}	± 17
30	मुखतो ह्यसृजद्ब्रह्म बाहुभ्या क्षत्रिय तथा।	± 15^{ab}	± 3029^{ab}	± 18^{cd}	± 19^{ab}
31	वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्र पद्भ्या तथैव च ॥	± 15^{cd}	± 3029^{cd}	± 19^{ab}	± 19^{cd}
		64		68	63
101 8	अवध्या युधि कस्यचित्	± 14^{d}	= 3051^{d}	± 16^{d}	± $15\frac{1}{2}^{b}$
					64
18	तस्यां रात्र्या व्यतीताया निर्ययु कुरुपुगवा ।	= 271* L 1	—	—	= 1^{ab}
19	पुरस्कृत्य महात्मान भीष्म शातनव रणे ॥	± 271* L 2	—	—	± 1^{cd}
		68		72	67
102 20	मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलता गते ।	= 12^{ab}	= 3173^{ab}	= 12^{ab}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
21	कौरवा पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥	± 12^{cd}	± 3173^{cd}	± 12^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{cd}$
		70		74	69
103 11	ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमा	= 24^{ef}	± 3262^{cd}	± 26^{ab}	± 26

98 4 स्वतश्च (स्थिनाश्च)   98 5 कृताश्रय   100 12 वा (च).

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IX				
		71		75	70
31	विह्वल्य तु ततो राजन्सहिता कुरुपाण्डवा ।	± 1^{ab}	± 3277^{ab}	± 1^{ab}	= 1^{ab}
32	व्यतीताया तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	= 1^{cd}	= 3277^{cd}	= 1^{cd}	± 1^{cd}
105 10	तूलराशिमिवानिल	± 31^{d}	± 3308^{d}	± 32^{d}	± 34^{d}
12	तथैव कोरवसैन्य भीमार्जुनपरिक्षितम् ।	± 33^{ab}	± 3310^{ab}	± 34^{ab}	± 36^{ab}
13	मुह्यते तत्र तत्रैव ममदेव वराङ्गना ॥	= 33^{cd}	± 3310^{cd}	= 34^{cd}	= 36^{cd}
		73		77	72
20	सस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेय प्रतापवान्	= 20^{cd}	± 3357^{cd}	± 21^{cd}	± $27\frac{1}{2}^{ab}$
21	प्रतिष्ठो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम्	± 21^{ab}	± 3358^{ab}	± 22^{ab}	± $27\frac{1}{2}^{cd}$
	X				
		76		80	75
106 18	तत सुयोधनो राजा चिन्तया समभिप्लुत ।	± 3^{ab}	± 3514^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}
19	विस्रवच्छोणिताक्ताङ्ग पप्रच्छेद पितामहम् ॥	= 3^{cd}	± 3514^{cd}	= 3^{cd}	± 3^{cd}
107 7	लोकान्दहेय किमु शत्रूश्चेत्ते	± 11^{d}	± 3522^{d}	± 11^{d}	± 11^{d}
		77		81	76
14	पाण्डवान्दारणे जेष्ये मा वा जेष्यन्ति पाण्डवा	± 9^{cd}	± 3540^{ab}	± 10^{ab}	± 10^{cd}
20	तत प्रभाते विमले सेनानीकेन वीर्यवान् ।	± 11^{ab}	± 3541^{cd}	± 11^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
21	युद्धाय वा स्वय भीष्मो ब्यूह ब्यूहविशारद ॥	± 11^{cd}	± 3542^{ab}	± 12^{ab}	± $13\frac{1}{2}^{ab}$
27	नागे नागे रथा सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।	= 14^{ab}	= 3544^{cd}	= 14^{cd}	± 17^{ab}
28	अन्वश्वाश्वर्मिण सप्त धानुष्का सप्त चर्मिणि ॥	~ 14^{cd}	± 3545^{ab}	± 15^{ab}	± 17^{cd}
		78		82	77
108 19	स तस्य हृदय भित्त्वा	= 21^{a}	= 3598^{a}	= 22^{a}	± $23\frac{1}{2}^{a}$
26	दण्डपाणिरिवान्तक	= 57^{d}	= 3638^{d}	= 62^{d}	= $63\frac{1}{2}^{d}$
		79		83	78
31	गङ्गाया सुरनद्या वै स्वादु भूत्वा यथोदकम् ।	± 5^{ab}	± 3643^{ab}	= 5^{ab}	± 5^{ab}
32	महोदधिं समादद्याल्लवणत्व निगच्छति ॥	± 5^{cd}	± 3643^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
		82		86	81
109 9	प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।	± 42^{ab}	± 3831^{cd}	± 43^{ab}	± $44\frac{1}{2}^{ab}$
10	गोमायुगणसकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥	= 42^{cd}	= 3832^{ab}	± 43^{cd}	= $44\frac{1}{2}^{cd}$
		83		87	82
19	परिणाम्य निशा ता तु सुखसुप्ता जनेश्वरा ।	= 1^{ab}	= 3847^{ab}	± 1^{ab}	= 1^{ab}
20	कौरवा पाण्डवेयाश्च पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	± 1^{cd}	± 3847^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
		84		88	83
111 30	य य हि धार्तराष्ट्राणा भीमो द्रक्ष्यति सयुगे ।	= 41^{ab}	= 3928^{ab}	= 42^{ab}	= $44\frac{1}{2}^{ab}$
31	हनिष्यति रणे दान्त सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥	± 41^{cd}	± 3928^{cd}	± 42^{cd}	± $44\frac{1}{2}^{cd}$

105 10 °वानल (°वानिल) 105 12 °परिक्षत 107 20 प्रभावविमले 107 28 वर्मिण (चर्मिण) वर्मिण (चर्मिणि)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
		86		90	85
112 26	विस्रवद्रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्भिन्न इव द्विप	± 32^{cd}	± 4006^{cd}	± 36^{cd}	± 39^{cd}
113 8	पञ्च क्षिप्र गतासव	~ 42^{d}	~ 4016^{d}	~ 46^{d}	~ $49\frac{1}{2}^{b}$
26	अचिर गमयामासु प्रेतलोक परस्परम्	± 53^{cd}	± 4028^{cd}	± 58^{cd}	± $62\frac{1}{2}^{cd}$
33	अन्तरिक्षगतस्तदा	—	—	—	—
114 3	स सद्यो राक्षसो भूय क्षत कृत्त प्रतापवान्	~ 59^{ab}	~ 4034^{cd}	~ 64^{cd}	~ 69^{ab}
4	सद्य प्रसुसुवे चापि	—	—	—	—
4	शरावापाश्च साधनम्	~ 56^{d}	—	~ 61^{d}	~ $65\frac{1}{2}^{d}$
9	छिद्यमान इव द्रुम	= 62^{b}	= 4037^{d}	± 67^{d}	= 72^{b}
14	तदेनमुपसर्पति	—	—	—	± $77\frac{1}{2}^{b}$
19	भक्षयामास पन्नगान्	= 68^{d}	± 4045^{d}	= 75^{d}	= 80^{d}
22	धनजयो गजानीकान्निहते चात्मन सुते	—	—	—	—
23	विनिघ्नन्समरं शूरास्ताडयन्राक्षसान्रणे	—	—	—	—
		90		94	89
32	अवप्लुत्य रथात्तूर्णं	= 21^{a}	= 4203^{a}	= 22^{a}	= 22^{a}
115 15	नील विव्याध वक्षसि	= 33^{b}	= 4216^{d}	= 35^{d}	= 36^{l}
22	विध्वस्ता रथिन सर्वे गजाश्च विनिपातिता ।	= 42^{ab}	± 4226^{ab}	± 45^{ab}	= 47^{cd}
23	हयाश्च सहयारोहा सनिमुक्ता सहस्रश ॥	± 42^{cd}	± 4226^{cd}	± 45^{cd}	± 48^{ab}
	XI				
		91		95	90
116 2	तस्मिन्महति सक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।	= 1^{ab}	= 4232^{ab}	= 1^{ab}	± 1^{ab}
3	गाङ्गेयमुपससृप्य विनयेनाभिवाद्य च ॥	= 1^{cd}	= 4232^{cd}	± 1^{cd}	± 2^{ab}
18	आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।	= 11^{ab}	= 4242^{ab}	= 11^{ab}	± 11
19	धर्मराजेन सग्रामस्त्वया कार्य सदानघ ॥	= 11^{cd}	= 4242^{cd}	= 11^{cd}	± 12^{ab}
32	पुरदरसमो युधि	= 15^{d}	= 4247^{b}	= 16^{b}	= $16\frac{1}{2}^{b}$
117 5	जहि राक्षसपुगवम्	= 19^{d}	= 4251^{d}	= 20^{d}	= 21^{d}
10	सबर्तक इवानिल	± 52^{d}	± 4290^{d}	± 54^{d}	± $56\frac{1}{2}^{d}$
14	चर्मैवाम्रौ समार्पयत्	± 54^{d}	± 4293^{b}	± 57^{b}	± 59^{b}
31	तत्पपात द्विधा छिन्नं	± 59^{a}	± 4298^{c}	± 62^{c}	= $64\frac{1}{2}^{c}$
		92		96	91
118 7	ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीद्वसुधरा	= 75^{cd}	= 4399^{ab}	= 77^{ab}	± 83
10	तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।	= 77^{ab}	= 4400^{cd}	± 78^{cd}	± 85^{n3}
11	रात्रि समभवद्धोरा नादृश्यत ततो रण ॥	± 77^{cd}	± 4401^{ab}	± 79^{ab}	± 85^{cd}
	XII				
		93		97	92
28	न जाने तत्र कारणम्	= 4^{d}	± 4407^{d}	± 4^{d}	± 4^{d}
30	सोऽस्मि शीर्णबल कर्ण शीर्णशस्त्रश्च सयुगे	± 5^{cd}	± 4108^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
31	सीत्कृत' पाण्डवै शूरैरबध्यैर्देवतैरपि	± 6^{ab}	± 4409^{ab}	± 6^{ab}	± $7\frac{1}{2}^{ab}$
119 10	भीष्म शातनवस्तूर्णमपयातु महारणात्	= 8^{ab}	= 4411^{cd}	= 8^{ab}	= $9\frac{1}{2}^{cd}$
14	पाण्डवेषु दया नित्य सदा भीष्म करोति वै ।	± 10^{ab}	± 4413^{ei}	± 10^{ab}	± 12^{ab}
15	अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥	= 10^{cd}	= 1414^{ab}	= 10^{cd}	= 12^{cd}
120 1	दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।	= 39^{ab}	= 4454^{cd}	= 41^{ab}	± 47^{ab}
2	मन्दभाग्यतया वापि तत्र रक्षसि पाण्डवान् ॥	± 39^{cd}	± 4455^{ab}	± 41^{cd}	± 47^{cd}
		94		98	93
30	को हि शक्तो रणे जेतु पाण्डवान्नरसत्तम ,	± 11^{ab}	± 4461^{ab}	± 14^{ab}	± 12
121 1	मुमूर्षुर्हि नर सर्वो वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।	± 12^{ab}	± 4464^{ab}	± 17^{ab}	± $15\frac{1}{2}^{ab}$
2	तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥	= 12^{cd}	= 4464^{ci}	= 17^{ci}	= $15\frac{1}{2}^{cd}$
17	यन्नरा कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी	± 18^{cd}	± 4070^{cd}	± 23^{cd}	± 22^{cd}
		95			94
28	स नो गुप्त सुकान्त स्याद्धन्यात्पार्थांश्च सयुगे	± 7^{cd}	± 4480^{cd}	± 33^{cd}	± 8^{cd}
		97		101	97
123 15	तत प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीतले	± 24^{ab}	± 4608^{cd}	± 25^{cd}	± $25\frac{1}{2}^{ab}$
20	मदान्धो वन्यनागेन्द्र सपद्मामिव पद्मिनीम्	± 28^{ef}	± 4613^{cd}	± 30^{cd}	± 30
		102		106	102
28	गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट	= 9^{e}	= 4812^{a}	= 11^{a}	= 11^{c}
124 6	गवा कुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्त रथकुञ्जरम् ।	± 29^{ab}	± 4832^{cd}	± 31^{cd}	± 33^{ab}
7	ददृशे पाण्डुपुत्राणा सैन्यमार्तस्वर तदा ॥	± 29^{cd}	± 4833^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{cd}
14	वीक्षाचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिता	= 75^{cd}	= 4882^{ab}	= 82^{ab}	= $87\frac{1}{2}^{ab}$
		102		106	102
16	त्रातार नाभ्यागच्छस्तु गाव पङ्कगता इव	± 76^{ab}	± 4883^{ab}	± 83^{ab}	± 88
		103		107	103
125 4	सोऽहमेवगते कृष्ण निमग्न शोकसागरे	= 18^{ab}	= 4903^{ab}	= 18^{ab}	± $9\frac{1}{2}^{ab}$
9	जीवित ह्यद्य दुर्लभम्	= 23^{b}	= 4908^{b}	= 23^{b}	= $14\frac{1}{2}^{b}$
12	जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम्	= 23^{cd}	± 4908^{cd}	= 23^{cd}	± $14\frac{1}{2}^{cd}$
126 25	स्वागत तव वार्ष्णेय स्वागत ते युधिष्ठिर	± 55^{cd}	± 4944^{cd}	± 59^{cd}	± 51^{ab}
26	भीमाय शक्रपुत्राय स्वागत यमयोस्तथा	± 55^{ef}	± 4945^{ab}	± 60^{ab}	± 51^{cd}
29	किं वा कार्यं करोम्यद्य	± 56^{a}	= 4945^{e}	= 60^{e}	± $51\frac{1}{2}^{a}$
127 13	वर्षता शरवर्षेण महता भारतर्षभ ।	± 63^{ab}	± 4952^{cd}	± 67^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{ab}$
14	क्षय नीता हि पृतना भवता महती मम ॥	= 63^{cd}	± 4953^{ab}	± 68^{ab}	= $59\frac{1}{2}^{cd}$
22	न कथचन कौन्तेय मयि जीवति सयुगे	= $6ɔ^{cd}$	= 4955^{ab}	= 70^{ab}	= 62^{ab}
23	युष्माक दृश्यते सिद्धि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते	± 65^{ef}	± $495ɔ^{cd}$	± 70^{cd}	± 62^{cd}
29	हते मयि हत सर्वं	= 67^{c}	= 4958^{a}	= 73^{a}	= $64\frac{1}{2}^{a}$
128 2	न्यस्तशस्त्र तु मा राजन्हन्युर्युधि महारथा	= 71^{ci}	± 4962^{c1}	± 77^{ab}	± $68\frac{1}{2}$

120 2 चापि (वापि)   121 1 मवान् (सवो)   124 7 आत्तस्वर

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
13	यथाभवच्च स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुरुत्वमुपागत	= 76^{ab}	± 4967^{ab}	± 81^{cd}	= $73\frac{1}{2}^{ab}$
19	अमङ्गल्ये ध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषत ।	± 78^{ab}	± 4969^{ab}	± 83^{cd}	± $75\frac{1}{2}^{ab}$
20	न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतोऽपि कथचन ॥	± 78^{cd}	± 4969^{cd}	± 84^{ab}	± $75\frac{1}{2}^{cd}$
129 9	यस्याहमधिरुह्याङ्क बाल किल गदाग्रज	= 87^{ab}	= 4979^{ab}	= 93^{ab}	± $84\frac{1}{2}^{ab}$
10	पासुरूक्षितगात्रेण महात्मा परुषीकृत	± 86^{cd}	± 4978^{cd}	± 92^{cd}	± $83\frac{1}{2}^{cd}$
17	नाह तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत	= 88^{ab}	= 4980^{ab}	= 94^{ab}	= $85\frac{1}{2}^{ab}$
20	य स वध्य कथ मया	= 88^{d}	= 4980^{d}	± 94^{d}	= $85\frac{1}{2}^{d}$
31	जहि भीष्म स्थिरो भूत्वा शृणु चेद वचो मम ।	± 94^{ab}	= 4986^{ab}	= 100^{ab}	= $92\frac{1}{2}^{ab}$
130 1	यथोवाच पुरा शक्र महाबुद्धिर्बृहस्पति ॥	= 94^{cd}	± 4986^{cd}	= 100^{cd}	= $92\frac{1}{2}^{cd}$
7	अपि चेज्ज्यायास विप्र गुण पिवे समन्वितम् ।	± 95^{ab}	± 4987^{ab}	± 101^{ab}	± $93\frac{1}{2}^{ab}$
8	आततायिनमायान्त हन्याच्चेन्नास्ति पातकम् ॥	± 95^{cd}	± 4987^{ab}	± 101^{cd}	± $93\frac{1}{2}^{cd}$
	XVI				
		104		108	104
23	तत प्रभाते विमले सूर्यस्योदयन प्रति ।	= 2^{ab}	± 4995^{ab}	± 2^{ab}	= 2^{ab}
24	ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वाहतेषु च ॥	± 2^{cd}	± 4995^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
		105		109	105
131 21	दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मन ।	= 30^{ab}	± 5086^{ab}	± 32^{ab}	= 35^{ab}
22	राज्ञा शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥	± 30^{cd}	± 5086^{cd}	± 32^{cd}	± 35^{cd}
28	प्रज्वलितो रणे भीष्मो विधूम इव पावक	± 33^{cd}	± 5089^{cd}	± 35^{cd}	± 38
132 3	शैलो मेघैरिवासित	± 36^{d}	± 5092^{d}	± 38^{d}	± 41^{d}
		111		115	111
13	युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।	= 13^{ab}	= 5357^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}
14	शृणु मे वचन तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पत ॥	= 13^{cd}	= 5357^{cd}	± 13^{cd}	= 13^{cd}
26	तदासीत्सुमहद्युद्ध कुरूणा पाण्डवै सह ।	= 42^{ab}	± 5376^{ab}	± 42^{ab}	= 42^{ab}
27	भीष्म शिखण्डी सप्रायाद्यथा श्येनो मास प्रति ॥	~ 42^{cd}	~	~ 42^{cd}	± 42^{cd}
		112		117	113
133 7	उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधारा प्रतीच्छति	= 100^{ab}	= 5475^{ab}	= 24^{ab}	= 25^{ab}
8	शरधारा शिखण्डिन	= 100^{d}	= 5475^{d}	= 24^{d}	= 25^{d}
		113		118	114
13	यथा हि शैशिर कालो गवा मर्माणि कृन्तति ।	= 7^{ab}	= 5522^{ab}	= 8^{ab}	= $7\frac{1}{2}^{ab}$
14	तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥	± 7^{cd}	= 5522^{cd}	= 8^{cd}	± $7\frac{1}{2}^{cd}$
		114		119	115
25	शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तु सर्वपार्थिवान् ।	± 31^{ab}	± 5599^{ab}	± 32^{cd}	± 33^{ab}
26	यद्येषा न भवेद्गोप्ता विश्वक्सेनो महाबल ॥	± 31^{cd}	= 5599^{cd}	= 33^{ab}	± 33^{cd}
134 4	अवध्यत्वाच्च पाण्डूना स्त्रीभावाच्च शिखण्डिन	= 32^{cd}	= 5600^{cd}	± 34^{ab}	± 35^{ab}
7	तस्मान्मृत्युमह मन्ये कालप्राप्तमिवात्मन	± 33^{ef}	± 5602^{ab}	± 35^{cd}	± 36^{cd}

129 31 वेद (चेद) 130 23 प्रभातविमले 133 8 शतधारा

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
15	पतिष्यति रथाद्भीष्म सर्वलोकप्रियस्तथा	± 39^{cd}	± 5608^{ab}	± 41^{cd}	± $42\frac{1}{2}^{ab}$
23	क्षितिकम्पे यथाचल	= 42^{d}	= 5611^{d}	= 45^{b}	= 46^{d}
135 7	बज्राशनिसमस्पर्शा सूचिता सुप्रवेशिता ।	± 55^{ab}	± 5627^{ab}	± 60^{cd}	± 62^{ab}
8	सुमुक्ताश्चाप्यवच्छिन्ना नेमे बाणा शिखण्डिन ॥	± 55^{cd}	± 5627^{cd}	± 61^{ab}	± 62^{cd}
17	वीर गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णु कपिध्वजम्	= 61^{cd}	= 5633^{cd}	= 67^{ab}	= 68^{cd}
136 1	प्राक्शिरा प्रपतन्रथात्	± 81^{d}	± 5654^{b}	± 87^{d}	± 95^{d}
7	धरणीं न स्पृशश्चापि शरपङ्क्तिसमावृत	± 84^{cd}	± 5658^{ab}	± 91^{cd}	± $99\frac{1}{2}^{ab}$
8	शरतल्पे महेष्वास शयान पुरुषर्षभ	± 85^{ab}	± 5658^{cd}	± 92^{ab}	± $99\frac{1}{2}^{cd}$
20	कथ महात्मा गाङ्गेय सर्वशास्त्रकृता वर ।	± 88^{ab}	± 5661^{cd}	± 95^{ab}	± 103^{ab}
21	काल कर्ता नरव्याघ्र सम्प्राप्ते दक्षिणायने ॥	= 88^{cd}	= 5662^{ab}	= 95^{cd}	± $103\frac{1}{2}$
137 6	दक्षिणावर्त आदित्ये नाह गन्ता कदाचन	± 96^{cb}	± 5671^{ab}	± 104^{cb}	± $113\frac{1}{2}$
12	स्वच्छन्दमृत्युरित्येव तस्य च वशगस्तथा	± 99^{cd}	± 5674^{cd}	± 108^{ab}	± 117^{cd}
13	यद्वितिष्ठ तत प्राणादुत्सर्गे नियमे सति	± 100^{ab}	± 5675^{ab}	± 108^{cd}	± 118^{ab}
		115		120	116
138 17	उपतस्थुर्महात्मान प्रजापतिमिवामरा·	± 28^{cd}	= 5719^{ab}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
22	स्वागत वो महाभागा स्वागत वो महारथा ।	= 31^{ab}	= 5721^{cd}	= 33^{ab}	= 33^{ab}
23	तुष्यामि दर्शनाच्चाह युष्माकममरोपमा ॥	= 31^{cd}	= 5722^{ab}	= 33^{cd}	= 33^{cd}
26	शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधान प्रदीयताम्	= 32^{cd}	± 5723^{ab}	= 34^{cd}	= $34\frac{1}{2}$
139 12	शेष्येऽहमस्यां शर्याया यावदावर्तनाद्रवे ।	± 48^{ab}	± 5740^{cd}	± 51^{cd}	± $51\frac{1}{2}^{ab}$
13	ये तदा पारयिष्यन्ति ते मा द्रक्ष्यन्ति वै नृपा ॥	± 48^{cd}	± 5741^{ab}	± 52^{ab}	± $51\frac{1}{2}^{cd}$
19	दिश वैश्रवणाक्रान्ता यदा गन्ता दिवाकर ।	= 49^{ab}	= 5741^{cd}	= 52^{cd}	= $52\frac{1}{2}^{ab}$
20	अर्चिष्मान्प्रतपल्लोके रथेनोत्तमतेजसा ॥	± 49^{cd}	± 5742^{ab}	± 53^{ab}	± $52\frac{1}{2}^{cd}$
25	विमोक्ष्येऽह तदा प्राणान्सुहृदश्च प्रियानिव	± 49^{ef}	± 5742^{cd}	± 53^{cd}	± 53
140 6	दत्तदेया विसृज्यन्ते पूजयित्वा चिकित्सका	± 52^{cd}	± 5746^{cd}	± 57^{ab}	± 57^{ab}
7	एव गते मे नेदानीं वैद्यै कार्यमिहास्ति वै	± 53^{ab}	± 5747^{ab}	± 57^{cd}	± 57^{cd}
20	दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या भीष्मो निपातित·	± 61^{ab}	± 5756^{ab}	± 66^{cd}	± $66\frac{1}{2}^{ab}$
141 5	अवध्यो मानुषैरेष	= 61^{e}	± 5756^{e}	± 67^{a}	= $66\frac{1}{2}^{e}$
5	अथ वा देवतेनापि	± 62^{a}	± 5757^{a}	± 67^{e}	± $67\frac{1}{2}^{a}$
12	तव प्रसादाद्विजय क्रोधात्तव पराजय	= 63^{cd}	= 5758^{cd}	= 69^{ab}	= 69^{ab}
13	त्व हि न शरण कृष्ण भक्तानामभयकर	= 63^{ef}	= 5759^{ab}	= 69^{cd}	= 69^{cd}
22	सर्वथा त्वा समासाद्य न कार्यमिति मे मति	± 64^{ab}	± 5760^{cd}	± 71^{ab}	± $70\frac{1}{2}$
		116		121	117
142 3	नाद्य तात मया शक्यं भोगा केचन मानुषा	± 12^{cd}	± 5774^{cd}	± 13^{cd}	± $13\frac{1}{2}^{ab}$
4	अपक्रोशान्मनुष्येभ्य· शरशर्यागतो ह्यहम्	± 13^{ab}	± 5775^{ab}	± 14^{ab}	± $13\frac{1}{2}^{cd}$
16	दह्यतीद्व शरीर मे सस्यूतोऽस्मि तवेषुभि ।	± 17^{ab}	± 5779^{ab}	± 18^{ab}	± 20^{ab}
17	मर्माणि परिकुचन्ति वदन परिशुष्यति ॥	± 17^{cd}	± 5779^{cd}	± 18^{cd}	± 20^{cd}

136 8 शयश्च (शयान)   141 5 तथा वा (अथ वा)   142 3 केन च (केचन)

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
143 1	उत्पपात ततो धारा	= 23^{ab}	= 5785^{c}	= 24^{c}	= $26\frac{1}{2}^{a}$
18	सरिता सागर श्रेष्ठो	± 32^{c}	= 5795^{a}	= 34^{c}	± $35\frac{1}{2}^{c}$
18	गिरीणा हिमवान्वर	= 33^{b}	= 5795^{d}	= 35^{b}	= $36\frac{1}{2}^{b}$
19	आदित्यस्तेजसा श्रेष्ठ	= 33^{a}	= 5795^{c}	= 35^{a}	= $36\frac{1}{2}^{a}$
19	श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम्	= 33^{d}	= 5796^{b}	= 35^{d}	= $35\frac{1}{2}^{d}$
144 3	आग्नेय वारुण सौम्य वायव्यमथ वैष्णवम्	= 38^{ab}	= 5801^{cd}	= 40^{cd}	= 42^{ab}
4	ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्य प्रजापते	= 38^{cd}	± 5802^{ab}	= 41^{ab}	= 42^{cd}
13	सर्वस्मिन्मानुषे लोके एक एव धनजय	± 39^{ab}	± 5803^{ab}	± 42^{ab}	± 43^{cd}
20	तेन सत्व * * * * * रेगावशोभिना॰	= 40^{cd}	± 5805^{ab}	= 44^{ab}	= $45\frac{1}{2}^{ab}$
21	धनजयेन वीरेण सन्धिस्तात प्रयुज्यताम्	± 41^{cd}	± 5806^{cd}	± 44^{cd}	± $45\frac{1}{2}^{cd}$
27	एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषि		—	—	—
28	आजगाम महाराज द्रष्टु भारतसत्तम		—	—	—
145 5	न सोऽस्तीह पुमान्कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते		—	—	—
6	य एतच्छयन दिव्य सपिताद्य पुमानिव		—	—	—
14	त्रयो मार्गा नरश्रेष्ठ मर्त्याणा प्राणसक्षये		—	—	—
15	देवयान पितृयानो नरकस्तदनन्तरम्		—	—	—
20	श्रुतौ स्मृतौ च राजेन्द्र मार्गावेतौ प्रकीर्तितौ		—	—	—
21	उत्तरस्थे दिनकरे देवयान प्रकीर्तित		—	—	—
26	तथैव दक्षिणे मार्गे पितृयाण स्मृतो बुधै		—	—	—
31	देवयानेन गन्तैतु		—	—	—
146 9	पृच्छामि धर्मविद्वासमह त्वा भारतर्षभ		—	—	—
10	कथ राजा वर्तमानो ननु वन्धेन युज्यते		± 12 2715^{ab}	± 12 71 1^{ab}	± 12 65 1^{ab}
20	राजधर्मश्रुतिवत शीलवृत्तसमन्वित		—	—	—
21	अर्चितन्वयतेत त्व येन य स्यु पुरोहित		—	—	—
26	धर्मार्तौ परिपृच्छयन्रागद्वेषौ विहाय च		—	—	—
27	कामदोषौ पुरस्कृत्य यो मा राजा प्रनश्यति		± 12 2721^{ab}	± 12 71 7^{ab}	± 12 65 7^{ab}
31	न च धर्म न चात्मान		± 12 2721^{c}	± 12 71 7^{c}	± 12 65 7^{a}
31	शक्नोति परिरक्षितुम्		—	—	—
147 3	तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च		± 12 2722^{a}	± 12 71 8^{a}	± 12 65 8^{a}
3	न कर्तव्य कदाचन		—	—	—
4	अलुब्ध बुद्धिसपन्न सर्वकार्येषु योजयेत्		± 12 2722^{cd}	± 12 71 8^{cd}	± 12 65 8^{cd}
14	गोप हित हि राजान धर्मनित्यमतन्द्रितम्		± 12 2726^{ab}	± 12 71 12^{ab}	± 12 65 12^{ab}
15	अकामद्वेषसयुक्तमुपरज्यन्ति मानवा		± 12 2726^{cd}	± 12 71 12^{cd}	± 12 65 12^{cd}
20	स्ववृत्तिमूलहिंसो य कुरुते स्वयमेव हि		—	—	—
21	अशास्त्रलक्षणाकारैर्लोभाद्यै पीडयन्प्रजा		—	—	—
26	यो हि पक्व द्रुम छित्त्वा लभते न पुन फलम्		—	—	—
27	एव राष्ट्रमयोगेन पीडित स्यादनर्थकम्		± 12 2730^{cd}	± 12 71 16^{cd}	± 12 65 16^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
148 4	मालाकारोपमो नित्य भव माङ्गारिकोपम		± 12 2734ab	± 12 71 20ab	± 12 65 20½ab
11	एष एष परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा		—	—	—
12	भूताना हि दया धर्मो रक्षणे च परा दया		± 12 2740cd	± 12 71 26cd	± 12 65 26½cd
18	इह लोके सुख प्राप्य परत्र च महीतले		—	—	—
26	एव तेभ्य परच्चेतो (sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि		—	—	—
27	सत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम्		—	—	—
149 1	यदा न कुरुते धर्मं		± 12 2744d	± 12 71 30d	± 12 65 30½d
1	राजा भूतानि पालयन्		—	—	—
2	प्रजापुण्य चतुर्भाग तदा न प्राप्नुयान्नृप		—	—	—

APPENDIX III

☞ In his edition (1846) of the Bhagavadgītā in Sanskrit, Canarese and English in parallel columns, Rev J Garrett has given a selection of variant readings collected from several good Malayalam MSS Many of these variants have already appeared in our Critical Apparatus, but there are a few that are new and deserve to be recorded No particulars of the MSS are available

23 (BG 1)

11ᵇ) अवस्थितम् (for अवस्थिता)
35ᵈ) महीतले (for महीकृते)

24 (BG 2)

6ᵇ) यद्वा जयो (for यद्वा जयेम)
20ᵃ) न म्रियते (for म्रियते)
35ᵇ) मन्येरन् (for मस्यन्ते)
72ᶜ) स्मृत्वा (for स्थित्वा)

25 (BG 3)

19ᵉ) [ऽ]प्याचरन् (for ह्याचरन्)
27ᵃ) प्रकृत्या (for प्रकृते)

26 (BG 4)

2ᵃ) परपराप्रोक्तम् (for प्राप्तम्)
3ᶜ) इष्टोसि (for भक्तोऽसि)
33ᶜ) कर्मोखिले (for कर्माखिल)

33 (BG 11)

11ᶜ) देहम् (for देवम्)
18ᵈ) मतोसि (for मतो मे)
38ᶜ) वेद्यश्च (for वेद्य च)

34 (BG 12)

9ᵈ) मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तु)

35 (BG 13)

4ᵇ) वचोभिर् (for छन्दोभिर्)
25ᵃ) अन्येप्येवम् (अन्ये त्वेवम्)

37 (BG 15)

5ᶜ) सुखदु खसगैर् (for °सज्ञैर्) given by Madhusūdana

18ᵈ) कथित (for प्रथित)

38 (BG 16)

7ᵇ) यथा (for नता)
8ᵇ) अधीश्वरम् (for अनाश्वरम्)
9ᵈ) नगतोथिका (for जगतोऽहिता)
14ᵇ) चापरानहम् (for रानपि)
21ᵃ) नरकस्योक्त (for कस्येद)
22ᵇ) कामद्वारैस (for तमोद्वारैस्)

39 (BG 17)

6ᶜ) शरीर स्थ (for शरीरस्थ)

40 (BG 18)

2ᵈ) त्याग प्राहुर् (for प्राहुस्त्याग)
3ᶜ) यज्ञो दान तप कर्म
7ᵇ) नोपलभ्यते (for नोपपद्यते)
10ᵇ) योनुषज्जते (for नानु)
15ᵇ) बुध (for नर)
16ᵇ) केवलस् (for केवल)
18ᵇ) त्रिविध कर्मचोदनम्
32ᵇ) तमसा धृता (for सावृता)
33ᵃ) धारयेत (for धारयते)
37ᶜ) तत्सात्विकमिति प्रोक्तम्
42ᵇ) अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्
44ᵃ) वाणिज्य कृषिगोरक्षा
47ᶜ) स्वभावविहित (for नियत)
50ᵃ) सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्तो)
51ᵈ) रागद्वेषावुदस्य च
67ᵈ) योऽभ्यसूयते (for °सूयति)

CRITICAL NOTES

☞ For additional variants, further extracts from commentaries, corrections other than those in the constituted text, and minor improvements, see *Addenda et Corrigenda* Special topical bibliographies have been provided where necessary In addition to works included therein, I have occasionally cited some Purāna texts from the following editions Brahmānda, Vāyu, Varāha (Bibliotheca Indica), Matsya, Mārkandeya, Skanda, Visnudharmottara (Venkateśvara Press, Bombay), Agni, Padma (Ānandashrama, Poona), Harivamsa (Chitrashala Press, Poona), The Rāmāyana (Nirnaya Sagar Press, Bombay), Visnupurāna (with Ratnagarbha's com , Bombay 1889)

1

3 c) The late-Northern reading कौरवा समवर्तन्त (given by K4 5 B Da Dn D4–7 8 G1, as also by D9 10), is prompted by the desire to make Samjaya's reply refer to the three—Kauravas, Pāndavas and Somakas—about whom Dhrtarastra had inquired

5 a) The *v l* अपिधाय of T1 G4 can yield the sense of 'covering' or 'cutting off retreat,' which is plausible —The पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखा description of 5* should refer to the Kauravas, who are not, however, actually mentioned

7 When the वृद्धs and बालs were left behind, it was felt as incorrect to describe the earth as निष्पुरुषा, so अश्वपुरुष is taken to mean horse rider The reading of D1—निरश्वा पुरुषव्याघ्र रथ —cleverly dodges the whole difficulty The अन्य in 7cd as read by K8, denotes पुरुषs other than old men and boys We can take पुरुष to denote the fighting man power, which cannot be predicated of the बालवृद्ध people left behind

8 c) तावदेव (for तावद्देशात्) a *lect diff* which is read by M1–3 5 समावृत्त, 'turned up together', for which we have a late Northern *lect fac* समायात —d) O-J alone reads भारतसत्तम (for पार्थिव)

9 c) D1 6 T2 M3 4 give the *v l* पर्याक्रमत, which is perhaps grammatically more correct

11 a) सञ्ज्ञा should denote general watch words In 12b (where the word is repeated) it signifies individual pseudo names, seeing that अभिज्ञानानि or 'means of recognition' are there sub divided into सञ्ज्ञा (pseudo-names) and आभरणानि (detachable marks of identification like rings) The *v l* शय्या in 11a, with the consequent *v l* रात्रौ (used to avoid repetition of सञ्ज्ञा), can hardly go with विविधास्तास्ता or even with विविधा alone The *v l* शिक्षा, given by D6 alone, avoids all difficulty and may be a later improvement

13 a) ध्वजाग्र Cf *Arthasāstra*, Shama Shastri, p 62 line 12, p 142 line 17, etc The word अग्र in the sense of 'total number' occurs in Ādi 2 135, 177, 189 Cc wrongly renders the word by ध्वजमुख ध्वजोपरिभाग वा

14 c) The Southern variant राज for नाग may be due to the failure to see that नाग here means not snakes or Nāga princes, but elephants

15 d) मेर्यं, the irregular acc plu, could have been retained, but मेरी is given by K0–4 B Dn D1 3 4 6–8 T1 G1 3 4 M Not every archaic form need be original

20 d) सैन्येन रजसा— Cf 42 28, 4 31 5 The word सैन्य, formed from सेना by Pānini 4 4 45 in the sense of तेन समवैति, is usually masculine, and the sense can hardly suit रजस्, as it is not a consti-

tuent part of the army When formed according to Vārtika 1 to Pāṇini 5 1 124, सैन्य means the same as सेना, and is a neuter noun In our passage it is obviously an adj from सेना (as PW understands it in 42 28 Cn explains it as सेनाभवेन), and there is no other termination by which it can be formed except perhaps ष्यञ् If so, the fact can permit the inference that this termination was not exclusively स्वार्थे

26–32 Cf Manu 7 90–94

29 [d]) पदातेन, a false form at times met in ancient literature, which several MSS attempt to rectify

32 Since charioteers and horses were frequently wounded in the battle, सूतs and धुर्यs should, in this context, preferably mean 'heralds and guides' MSS Ko 1 om st 32, which may not be by *hapl* , since these MSS read कदाचन (for कथचन) in 31[d]

2

1 [a])=(var 20[a]) It is obvious that the observation was carried on for some days, and not just on the day of the battle cf note on 23[a] below

6 [b]) एन obviously refers to कालपर्याय The failure to see this has given rise to various attempts at text improvement

8 [c]) Noteworthy is the curious and common variant वाराणमीश्वरो (!), found in Ko-2 (for वराणामीश्वरो)

9 [d]) नपरोक्ष as one word, since मर्वं न परोक्ष can imply किंचित् परोक्ष किंचिदपरोक्ष

2 17–3 42 For the omens and portents, cf Weber, *Zwei vedische Texte uber Omina and Portenta*, 1858, Kern, Varahamihira's *Brhat-Samhitā* (Bibl Ind), 1865, Ballālasena, *Adbhutasāgara*, Benares 1905, Bolling and Negelein, *The Parisistas of the Atharvaveda*, Leipzig 1910, D G Kohlbrugge, *Atharvaveda-Parisista uber Omina*, Wageningen 1938 The last mentioned book cites other literature, and cross references to Sanskrit texts

17 Cf B 7 7 36 — [b]) बलै 'in congregations' Inaccessible mountain peaks is the natural habitat of these birds, from whence they fly in congregations towards वनान्त with a view to pounce from thence upon their prey बल can also be understood as a species of bird for which वल or वड is given as a variant — [c]) The S variant ध्वजाग्रेषु (for वनान्तेषु) involves a duplication of the portent mentioned in 3 41[cd] below

19 [c]) The *lect diff* कहा, 'cranes,' given by Ko-2 M is changed by Ks-6 B D T2 into the more familiar कङ्का, already mentioned in 17[b]

20 [cd]) Cf B 7 77 3, B 16 1 4, 2 13

21 Cf 6 108 9[cd], also Adbhutasāgara, p 361f The परिघा, 'cloud bars' (परिघाकारा रश्मिदण्डा — Arjunamiśra) have to be distinguished from परिधि, 'halo'

22 Quoted in the Adbhutasāgara with *v l* भयाय (for क्षयाय) Nīlakantha's explanation of this stanza, which he understands as referring to a no-moon day, is not convincing The idea intended appears to be that the Sun by day and the Moon and the stars by night were both blazing so fiercely that night could not be distinguished from day

23 [a]) Reading आलक्षे (for अलक्ष्य), and हीना (for हीन), P C Sengupta (*Journal, RASB*, Vol III, 1937, No I, pp 101–119) understands this as an observation made on the very morning of the beginning of the battle, and since this cannot be a full moon day accordingly to any authority, Sengupta proposes to understand the full moon day as an *anumati* paurnamāsī, *i e*, the preceding day or even the day before that[1] All this is utterly unnecessary पौणमासीं कार्त्तिकीम् is an accusative of duration The stanza is quoted in the Adbhutasāgara, p 31

25 Nīlakantha explains तयोर्भूचरयोरप्यन्तरिक्षे उत्प्लुत्य युध्यतो प्रणादम्' The Atharvaparisista LVIII*b*, 3 1—

प्रवृत्तप्रेतमार्जारवराहानुगनास्तथा ।
मस्वना नि स्वनाश्चापि पतन्ति धरणीतले ॥

tells us that meteors, when they reach the earth, are often वराहप्रेतशार्दूलसिंहमार्जारवारणैस्तुल्या and, as such, forebode calamity (*ibid* , st 4–5)

26 Quoted in Adbhutasāgara, p 427 Cf Hari

[1] See Ait Brāhmana, xxxii 17

vamsa, Bhavisyaparvan, 46 18–19, Matsya 230 1–2, Brhatsamhitā 46 8

27 ab) Quoted in Adbhutasagara p 469 Cf Athar Pari LXXb, 2 2 — cd) Cf *ibid* LXXb, 2 1

28 These birds are together enumerated in Athar Pari LXXc, 24 4–5

29 cd) Quoted in Adbhutasāgara, p 670, with *v l* पतगा (for शतश) The swarms of locusts hovering about at the rising of the sun are compared to warriors with spears riding the rays of the sun The metaphor is misunderstood by Ko-2, which read अश्वन्नरपते प्रजा, as also by P C Roy, who translates 29c as a separate sentence

30 ab) Quoted in Adbhutasāgara, p 311 — cd) वप as neuter belongs to older usage, and may have led to various attempts to avoid it in the late Northern group of MSS

31 cd) Quoted, *ibid*, p 204 The exact astronomical phenomenon is not explained by any ancient authority पृष्ठत कृत 'thrown into shade' can imply that वसिष्ठ (and the other stars of the Great Bear constellation) were shining very dimly, which implies a disaster Cf Brhatsamhita 13 7

32 ab) Cf Adbhutasāgara p 146 — चरन्कृत्तिका रोहिण्योरुत्तरे चापि दारुण । — cd) Quoted, *ibid*, p 53

33 ab) Cf Ādi 26 31ab, Udyoga 82 5ab, 153 28 Quoted in Adbhutasāgara, p 470 — cd) It is rather curious that the list of portents in chapter 2 should end (like the supplementary list in chapter 3, st 42) with weeping horses

3

1 a) Cf B 16 2 9 — cd) Quoted in Adbhutasāgara, p 443

2 ab) Quoted, *ibid*, p 562 — cd) The Bengali-Vulgate as also the S variants introduce ideas unconnected with विकृतप्रसूति, which is the current context

3 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562

4 Quoted (with var) in Adbhutasagara, p 562 — cd) A चतुर्दंष्ट्र or double headed eagle is a *motif* associated with one of the arches at Taxila (Marshall *Guide to Taxila*, p 74 and illustration) This ominous *motif* seems to have been used there as a protective charm

5–7 Quoted (with var) in Adbhutasagara, p 562–563 — In 6b श्वा should strictly be शुनी As 6ab introduces beasts and 6cd birds, the variants like कुजरान् or गर्दभान् have to be rejected — 7a) प्रजायन्ते in the sense of प्रजनयन्ति

8 a) कुडका (given by Ś$_1$ K$_{0, 1}$) seems to be a variant for कुडिका, 'small water jugs' or कुडवा (पा), 'small wooden corn measures' The owners, being पृथग्जना, had of course hardly an occasion for larger measures The measures dance in anticipation of repeated use during the troubled times ahead — b) स्तनपा (given by Ś$_1$ K$_{0, 1}$ D$_8$) is only paraphrased in K$_{2, 3, 5}$ D$_{1, 2, 6, 7}$ The idea intended seems to be that babies in the house of the thief (स्तनवेश्मनि of Ś$_1$ is evidently a mislection for स्तेन° given by K$_{0-2}$) sing aloud in anticipation of better trade

9 Quoted (with var) in Adbhutasagara, p 485

10 ab) Quoted in Adbhutasāgara, pp 444 Nilakantha explains पद्मानि, महान्ति, उत्पलानि क्षुद्राणीति भेद । कुमुदानि चन्द्रोदयविकासीनि तान्येव । The Adbhutasagara quotes वृद्धगर्गसंहिता to say —

एकवृक्षे तु नानात्व सदृश्य फलपुष्पयो ।
व्यत्यासमयथार्थे वा परचक्रागमो भवेत् ॥

— cd) Quoted in Adbhutasāgara, p 320, 353

11 ❀ Cn कार्तिक्या पर हि सग्रामारम्भ । तत्र तुलास्थमर्कं राहुरुपैति । तदा एव श्वेतो ग्रह केतुश्चित्रामतिक्रामति, स्वात्यादौ वर्तते । नित्य समसप्तकस्थौ राहुकेतू इदानीमेकराशिगतौ महानिष्टसूचकाविति भाव । ❀

12 cd) Quoted in Adbhutasāgara, p 196, with the *v l* तारकम् (for तिष्ठति)

13 Cf 5 141 8, where अङ्गारक was said to be वक्र in ज्येष्ठा

15 श्यामो ग्रह This is the S reading, which is however found in K$_7$ In view of the fact that

the श्वेतग्रह was already described in st 11 as चित्रामाक्रम्य तिष्ठति, Cn is forced to invent द्वितीय उपग्रह केतुसंज्ञ This is obviously an ancient error that has found its way in practically all N MSS The point of describing the ज्येष्ठा as a तेजस्वि नक्षत्र would be lost if the ग्रह that is to overwhelm it had been already श्वेत The ग्रह was black and blazing and aptly described as सधूम सहपावक प्रज्वलित

16 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 206

17 Quoted, *ibid*, p 97

18 Quoted, *ibid*, p 453

19 Quoted, *ibid*, p 643

20 Quoted (with var), *ibid*, p 478f

24 ^{cd}) Quoted (with var), *ibid*, p 204

25 Quoted (with var), *ibid*, p 224, with the gloss संवत्सरनाम्नि वर्षे स्थायिनौ संवत्सरस्थायिनौ Cf the astronomical explanation in Cn — The repetition, mostly by Bengali and late Devanāgarī MSS, of 29 (with var) after 25 was evidently accidental to begin with, but variants एकपक्षे (K4 B Da D5), एकाह्ना हि (Dn D4-8), एकत्राह्नि (T1 G4 M2) for एकमासे (given by Ś1 K0-3 5 D2 3 5 7 T2 G1 3 M1 3-5) gave it the status of independence, with the result that the repeated stanzas came to be considered as two distinct statements The Madras ed reads देवमासे (for एकमासे)[1]

27 ^{a}) A marginal addition (*sec m*) in K3 explains the three पूर्वs as पूर्वा, पूर्वाषाढा and पूर्वाभाद्रपदा Dn2 alone reads छत्रेषु for पूर्वेषु, and Cn explains, with the help of a long quotation from नरपतिविजय, the ominous implications of certain constellations being छत्रs

28 Quoted in Adbhutasagara, p 85 When त्रयोदशी becomes अमावास्या in consequence of the क्षय of two तिथिs (other than pratipadā or amāvāsya), the fortnight is called विश्वघस्र The reading सूर्यचन्द्रौ (given by Cd alone, presupposes a full moon ending (Pūrnimānta) month, whereas passages like B 16 44 2 support a no-moon ending (Amānta) month The possibility of these two Mbh texts belonging to two different times or regions it is difficult to either prove or disprove A possible way of escape, retaining the चन्द्रसूर्यौ sequence, would be to suppose that the lunar eclipse in the fortnight preceding the विश्वघस्र fortnight was what is technically known as a ग्रस्तास्त lunar eclipse, but it is a question whether such an eclipse is at all possible under the circumstances the text does not hint at it — ^{c}) Adbhutasāgara (p 86) (reading एकाह्ना in pāda *b*) gives the variant ग्रहौ जातौ, which it thus explains ग्रहौ जातौ, मुखपुच्छाभ्यां ग्रासौ जातावित्यर्थः । एतच्च अपर्वग्रहणं द्विविधम्, राहुकृतं त्वष्टृकृतं च । Tvaṣṭṛ is elsewhere described as a श्यामो ग्रह

31 ^{b}) K3 त्रयोदशीम् (for चतुर्दशीम्) on the assumption that the phenomenon belongs to the विश्वघस्रपक्ष alluded to in st 28 The correction is not needed, as there can be a चतुर्दशी in a विश्वघस्र-कृष्णपक्ष

32 ^{ab}) Cf B 7 77 4-5, B 9 58 59^{ab} — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 413 — ^{ef}) Quoted, *ibid*, p 330 with the *v l* शक्राशनिसमप्रभा, cf 2 71 26^{cd}, B 7 7 38-39

33 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 330 with *v l* अनय समवाप्स्यथ of Dn D4 8 — ^{cd}) Quoted, *ibid*, with the *v l* of Dn D4 8 and allied MSS

36 ^{a}) महाभूता (masc) as in Sabhā 134*, line 1, in the sense of the 'Great Powers' behind the elements The MSS that read चत्वार सागरा understand (like Cn) महाभूता as an adj The correct reading चतुर सागरान् (accus) is given by Ś1 K0-2 alone — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 353 Cf 3 176 43^{ab}, B 16 1 2

38 ^{ab}) Cf 6 4 16

39 The Adbhutasāgara (p 418) quotes वृद्धगर्ग—

उत्ते गृहे वाथ रथे ध्वजे वा धूम समुत्तिष्ठति यस्य तूर्णम् ।
स पार्थिव साश्वमनुष्यकोष पराभव याति जनक्षयश्च ॥

41 ^{cd}) Cf 4 41 21^{ab}

42 ^{b}) The late Northern reading व्याला requires us to supply an acc for प्रकिरन्त, and involves duplication with 42^{d} — ^{d}) Cn explains the late-Northern reading सलिलाश्रया by प्रस्वेदयुक्ता

45 ^{b}) The reading यदि वध्यन्ति of K3-5 B1 3 4 Dn D1 2 4 8, as also of D9 10, is slightly better documented than वध्यन्ते यदि of K2 B2 Da D5-7,

[1] For discussion of possible interpretations, see Introd p LXV-LXVI

but इन्यते यदि of Ś1 Ko 1 would seem to support the text

46 Ś1 gives the colophon at the end of 3 22 also

4

2 [b]) कालवादी (K4 B D4 . 8 S), "claiming allegiance to the ancient 'Kāla' Philosophy", which specialised, amongst other things, in उत्पातs

4 [d]) Our text, supported by late Northern and S sources, is opposed by Ś1 Ko-3 . D1 2 6, which read प्रकुरुष्व मम प्रियम्

6 [d]) Cd, which gave a successful interpretation of 6[b], fails us here It takes सति = शोभने and reads यथा पथि as two words That renders यथा unnecessary यथापथि (given by Ś1 Ko-3 5 D1-3 M) can be taken as archaic for यथापथम्, following the rule समासान्त विधिरनित्य The idea intended is, यथापथ गमने [दुर्योधन निग्रहेण] शक्ये सति, कालप्रयुक्ता तव उत्पथप्रवृत्ति The T1 G4 reading, adopted by the Madras Ed, is an evident *lect fac*

10 [d]) The text is given by S1 Ko-2 The prep अपि implies that Dhrtarāstra wished his reply to be considered as final The late Northern and the S variants are both *lect fac*

12 [c]) The Ś1 Ko-3 D7 reading पते (for पि ते) is equally acceptable

20 [b]) The late Northern variant हेषितैर्वा ह्याना (for °तैर्वाहनाना) hardly fits, as हेषितs cannot be 'seen' The corresponding Sāntiparvan passage reads—मुखवर्णैश्च यूनाम्

22 [b]) दक्षिणा (adv), given by K1 Da1 alone (besides MS No 11317 from Baroda dated Saṁvat 1792 and marked L on the collation sheets but not included in the Crit App), is *lect diff* indirectly supported by दक्षिणा of S1 K2 4 B Da2 Dn D4 5 8, and is to be construed with 22[a]

32 [cf]) सन्निपात here should mean the same thing as in 29[b], *i e*, 'crowding together, rout pellmell, collapse' Cn, however, explains it as योधाना सघर्ष Victory by brute force was said to be the worst victory as good as defeat, because of the bad *morale* engendered even amongst the victors The fright psychology born of सन्निपात is worse still (ततो व्यङ्ग) For 32[cd], cf B12 94 1[cd]

33 [b]) अव्यवधूता, 'not to be shaken or routed'

34 [c]) सुपर्णोपचिति = सुपर्ण + उपचिति, rather than सुपर्ण + अपचिति — [d]) The Ś1 Ko-2 D7 variant महत्त्वामपि is probably, like the late Northern महत्या अपि, due to attraction by सेनाया in the next line Both these variants require अपचिति in 34[c] to be understood as नाश But सुपर्ण becomes in that case a redundant nominative, being already present in 34[a] The text is in D8 S

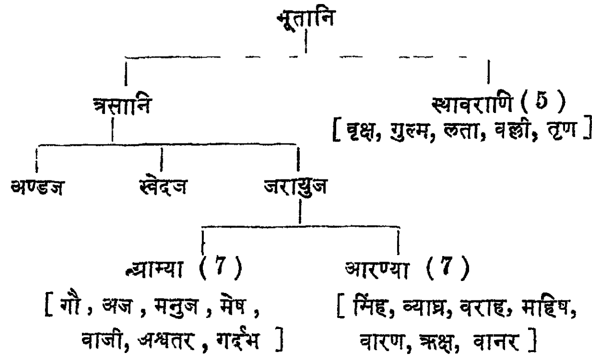
5

☞ For the cosmographical chapters 6-13, compare, besides the literature cited at the beginning of the Crit App to the chapter, W Kirfel *Die Kosmographie der Inder*, Bonn and Leipzig, 1920, and Schubring's review of the same, *ZDMG*, Band 75 (1921) pp 254-275, Kirfel *Bhāratavarsa*, Stuttgart, 1931, Cunningham, *Ancient Geography*, (second edition, 1924), N L Dey, *Geographical Dictionary*, Calcutta, 1927, Bimala Churn Law *Mountains of India* (Calcutta Geographical Society Publications, No 5), and *Rivers of India* (ibid, No 6), 1944 Correspondences with the several Purāna texts are given in the Crit App, although not exhaustively Cross references to Mbh and to Vālmiki's Ramāyana are also at times given

10 [a]) त्रसानि, the reading of Ś1 Ko 1 Da D8 5 M, is derived from √ त्रस् 'to tremble' cf त्रसरेणु The word is not an exclusively Jain technicality, as is often assumed

14 [ab]) Considerable diversity prevails in the MSS and in kindred Purana texts as to this enumeration The Madras ed actually names five and says that they are seven! The Visnupurāna reading (1 5 51[ab]) comes nearest to our text, and, like K3-5 B D (except D1 3 6), gives a hiatus between the Pādas

18 [a]) The enumeration can be thus represented

In the final count of 24, the five elements are included, whereas अण्डज and स्वेदज are passed over without specifying the varieties under each

6

4 Only the K8 5 D2 6 S readings can make the enumeration गुणोत्तर The faulty sequence is found in the Padmapurāna as well as in the O J version

5 ^{cd}) This line could have been omitted, particularly if we had read, with Śi Ko-2 Cd, भूमे (for भूमि) in 4^{d} But in the corresponding passage in the Āranyakaparvan, a variation of the line is found in 3 202 5^{cd}

10 ^{ab}) For धातव, the Padmapurāna reads धावन्ति (cf धावत , of D6, meaning perhaps 'fluid-essences', 'diversified effects')

15 ^{ab}) For the earth's reflection in the moon mirror, cf Raghuvamsa 14 40

16 ^{c}) समावापे is given by M , the locative in समावापे of Si Ko 1 can be understood as 'in the matter of '

7

4 ^{d}) The more precise M1-3 5 reading नवसाहस्र उच्यते is also given by the O J version and the Purānas generally

6 ^{b}) Our text and the O J version name the second वर्ष as हैमवत (after the mountain to the south of it) while M2 and most of the Purānas name it हेमकूट (after the mountain to the north of it) This difference in nomenclature may indicate difference in tradition It will also be noted that, having reached the middlemost and the most important वर्ष with मेरु at the centre, our text gives a detailed description of that first, and proceeds to the next वर्ष only with st 35 The O J version as also the Purānas generally take up the descriptions more methodically

7) For प्रागायत we have, in the corresponding Purāna passages, the variant उदगायत That would make a quadrangle of mountains नील and निषध running East West, and माल्यवान् and गन्धमादन running South North, the mountain मेरु occupying the centre of the quadrangle The Purāna account is thus more schematic

12-13 The Purānas do not seem to have preserved this legend

18 ^{a}) For the dropping of the visarga before स्तुन्वन्ति, cf Whitney, 173a

20 ^{a}) उशना M along with K5 Da1 Dn2 D8, give the grammatically correct form without the visarga

26-27 There does not seem to be any passage in the Purānas describing this Moon lake, the location of which would be on the top of the mountain with the reading शिखरे in 26^{a}, and at its base with the reading as in text

28 The O J version does not support the T G transposition of 6 8 8-25 after 7 28 The Madras ed follows the T G sequence

32 Acc to the Purānas, Kubera dwells on the Himālaya The present account brings him on the Gandhamadana The Purānas give the description of Kubera and that of the Gandhamādana *gandikās* (valleys or table lands) in separate chapters Here they are given together Of course Kubera is a frequent visitor of all the रत्नपर्वत्s (cf 6 7 31, 37) The descriptions of all these places is fanciful, and we need not require any geographical consistency in them The later Purāna accounts are rather particular in the matter

35 ^{a}) नीलोत्पलधर, which Cn condemns as an अपपाठ, is the reading given by Padma in the corres-

ponding passage, and by some of our late Northern MSS

36 ^{d}) द्वीपाणि, the S reading (for वर्षाणि), is supported by the Puranas generally

37 ^{c}) The T G reading, which puts the nouns in the ablative, is intended as an improvement, but seems to be based upon a misunderstanding 'They enjoy life length and health according to their धर्म etc'

39 The S addition, 31*, has something of a sectarian tinge about it, cf st 17 above

41 ^{c}) द्रष्टुं Only B2 D7 read द्रष्टु In the corresponding Sabha passages (2 3 9), द्रष्टु has the support of a large number of late Northern MSS The Purānas generally read गङ्गानिमित्त (for गङ्गा सुवास)

42 ^{b}) The more common reading चैत्या (described as हिरण्मया) does not suit the context The अग्निचित्या (Āsvalāyana Śrauta 4 1 21) is probably what is meant The Padmapurana variant श्वेत्रा is flat

46 ^{b}) मनिथि Cf 1 2 237, B 12 272 17, B 14 8 35 PW unnecessarily suggests changing it to मविथा Cn explains समीचान लोकोपकारार्थं विधानम् The S variant मनिथि is *lect fac*, or a mistake

49 ^{cd}) O J reads ऋषयो नित्य तत्र (for निषधे शैल नीले), and transp 49^{ab} and 49^{cd}

50 ^{b}) M (except M3) reads नव (for मह), following the Purānas

52 ^{ab}) 33* is an unnecessary attempt to complete the relative clause या तु

53 ^{a}) गिर is the predicate of मलयपर्वत The text follows K3 D7

8

5 ^{d}) फलेषु, given also by O J 'They yield decorations through, by means of, in the shape of, flowers' — 36*, found in S1 K0-3 M5, is also given by the Calcutta and the GK editions

9 ^{d}) For समवेष, we have the conscious emendation समशील in M1-3 5 — The addition of 37* after 9^{f} is given by D3 only and some Purāna texts

The sense intended is implied in 10^{d}

10 ^{c}) For महाराज, the Padmapurāna reads महाभागा If the Padma reading had been original, it need not have been changed into महाराज But as महाराज did not suit the Purāna, it has been later changed into महाभागा There are quite a number of such instances

13 ^{a}) पूर्वाभिषकस्तु As we speak of the watersheds of a mountain range, meaning the slopes in opposite directions, extending from an imaginary line along its ridge which carry rain water in opposite directions, so the forests covering the eastern or the western sides of the mountain can be described as its moisture retainers (or, in the language of our epic, its ablutions) in those directions पूर्वाभिषक, the *lect diff* of D3 S (except G1), as also of D9 10, is made to agree in gender with माल्यवन by S1 K0-2 D7 Other variants are clearly *lect fac* The O J reads पूर्वाभिमङ्गस्तु, but om 13^{cd} Cn, reading मूर्धाभिषेकस्तु explains मूर्धाभिषिक्त मुख्यमिान यावत् । Reading तत्र (for तस्य) we can understand the place to be so named after the royal anointment of भद्राश्व Cf Visnupurāna 2 1 22

14) द्वीप (found in S1 K0-2 D1 3 T2 G1-3 M) seems to have been used here in the sense of sheltering place or protection, as in 6 15 36* and other places

16 ^{c}) The Kāsika allows the option of ङीष् in the present compound, but the Padamañjarī on 4 1 54 observes, अङ्गगात्रेत्यादि भाष्येऽनुक्रमप्येतत्प्रयोगबाहुल्याद्वृत्तिकारेणोक्तम् । Our MSS generally follow the प्रयोगबाहुल्य with the exception of the S MSS, which generally are purists in a matter of this kind

17 ^{c}) पीता This cannot mean 'yellow', as the men have been already described as श्वेता (15^{a}), perhaps understand as a Bah compound with पीत from √पा — ^{d}) मक्षित usually = dead, hence the variants Cf 8^{cd}, 24^{ab}

18-25 TG transfer stanzas 18-25 to the earlier chapter, giving the passage a place in agreement with the Purānas, reading in 18^{a} मेरोस्तु (for नीलस्य) — Through haplology, occasioned by the similar ending द्विजसत्तमा (the Padma substitution for भरतर्षभ), the Padmapurāna om 20^{cd}-26^{cd}

27 [b]) पूर्वान्तगण्डिका is plausibly interpreted by Cv as पूर्वगाहिनी गण्डिकानाम्नी नदी, similarly, पूर्वान्ता = पूर्वस्या दिशि अन्त मुख यस्या । But the variants पूर्वानु° or पूर्वो तु do not lend themselves to that interpretation of 6 7 33[b] Our text follows Si Ko 1, inasmuch as तु and नु and न्त look alike in the Śāradā, and from an original Śārada न्त, the above variations could have arisen

28–29 Dr L Hilgenberg observes that these two stanzas are of the nature of excerpts taken from two different contexts in the Purānas But by the side of 28[cd], the Purāna line (cf 6 8 7[ab] above) —

देवलोकच्युता सर्वे देवरूपाश्च सर्वश

appears flat The O J is nearer to the Mbh text, reading ब्रह्मचारिण (for वाग्नि)

31 [d]) For शशिमण्डलम्, the O J paraphrase apparently gives शिवमण्डलम्, having already explained प्रविशन्ति दिवाकरम् and आदित्यनापतन्ना to imply सूर्यमण्डलप्रवेश The variant रविमण्डलम्, given by S (except M4), seems hardly correct

9

2 [b]) N (except K3 D2) mechanically repeats 7 7[b] (=8 18[b]) gone before The O J and S generally, however, read as in text — [c]) It is interesting to note that what is called here रमणकवर्ष was called by the alternative name of श्वेतवर्ष, in 7 35[a] as well as in st 5 below

5 [ab]) K3 5 D2 read the line twice, the first time transp the pādas but accurate in substance, the second time going all wrong as to facts The O J and S agree in reading as in text

6 [a]) O J reads यक्षभूता (for यक्षानुगा)

8 [b]) Śi Ko–2 are alone in reading विमलानि च (for मनुजाधिप) The variant has not been followed, as the Padma reading द्विजपुगवा presupposes the text

9 [d]) The Śi Ko–2 group considers स्वयप्रभा as the proper name of the deity, the rest consider शाण्डिली as the proper name As regards st 8–9, the Śi Ko–2 group seems to follow some independent tradition For शाण्डिला, cf 5 111

10 The Mbh description of Airavata has points of contact with the Purāna description of the Ilavrta, the middlemost zone Airāvata is the Jaina nomenclature for what in other accounts equals the Uttara kuru The confusion is not that of the mere name, but there is a difference in the cosmographical view point, and it is difficult to say *a priori* whether the Mbh account is earlier or later

11 [d]) The Si Ko 1 5 reading इलावृते (for इवा वृत) points to इलावृते of D1 6 7, suggesting contact with the Purāna account

15 [c]) वैकुण्ठ (cf 21[cd], 6 21 15[b]), is a personal name and not a place name, as it became in later literature This description of Hari and his eight-wheeled vehicle has no parallel in the Puranas

17 [c]) Si is alone in reading सक्षेप विस्तर चै (as accusatives,) to go with कर्ता and कारयिता (cf 20[cd]) As nom, they are predicated of प्रभु

18 [c]) Si Ko–2 D1 read सर्वज्ञ (for स यज्ञ), which is evidently a *lect fac*

10

5–8 There is a considerable patriotic feeling behind this description of the Land of the Bhāratas and of the great kings that loved it, which Dhrtarāstra could have appreciated The Purānas have naturally no occasion for anything corresponding to these lines, and the Padmapurāna, which borrows the lines from our Mbh, unwittingly writes अत्र ते (instead of व) कीर्तयिष्यामि, and thereby forfeits all claim to originality

7 The Padmapurāna also contains the late Northern insertion of 43* after st 7

9 [f]) यथाश्रुतम् is found also in O J Samjaya does not yet claim to have made use of the *divyam caksuh* that he obtained from sage Vyāsa

11 [c]) The T1 G2 4 M4 reading स्मृतिमता (for मारवन्तो) implies knowledge of the longer Cosmographical text in the Purānas, where some of these ranges are named

17 [b]) वन्दना (K4 B Dn1 D6 7) is not certain

The variant बा(व)हुदा involves repetition with 13^d, and वितस्ता with 15^c The *v l* गण्डकीं of Ko-2 could have been accepted, as this river does not occur in the present list (see, however, 6 8 27^b) — ^{c}) त्रिदिवा (K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G1 3 4 M) is fairly documented, त्रिश्चिना (Ś1 Ko 3 ʋ D1 2) is hardly a river name — ^{d}) विचित्रा (Ś1 Ko-2) is accepted, failing another equally supported variant There is a confusion between लोहित + अर(व)णीम् and लोह + तारिणाम्, giving rise to the several variants

18 ^{a}) रथस्था (D1 6 T1 G M) We could also have accepted रथपा (Ś1 Ko 2) The MS tradition is divergent and uncertain

19 ^{a}) पयोष्णा The name is an unavoidable repetition from 15^d — ^{c}) The name कावेरी is certain, but considerable divergence exists as to the other river चुलुका is given by the entire B recension and some D MSS We could as well have accepted the Ś1 Ko 1 reading मुहुक्का च कावेरीं The first name is totally unfamiliar

20 ^{c}) For पवित्रा, Ś1 Ko-2 D8 6 read विचित्रा, which has already occurred in 17^d

22 ^{a}) The variant कारीषिणां involves repetition of 16 — ^{b}) The variant of B brings in the oft repeated महानदाम् It is followed by the Padma

23 ^{a}) The variants are hopelessly divergent — ^{b}) सूर्वी is a possible blend from Ś1 and M For छार्वी (cf Ś1 Ko-2 शर्वी), D7 is the only MS authority The whole procedure is a counsel of despair!

24 ^{b}) The variant चीरवतीम् of K3 appears more probable as a river name than the variant वीरमतीम् given by Ś1 Ko ॰ The text follows K1 4 5 B D (Dn2 om) TG

31 ^{b}) The pāda is parenthetical 44* seems designed to make a full line of the parenthesis

34 ^{d}) For भारत, TG read मारिष, which will suit as an address to Dhrtarāstra The Purānas seem to have turned मारिष (voc) into मारिषाम् (river name)!

36 ^{d}) यथास्मृति, and not in virtue of दिव्यचक्षु

37 ^{bc}) The Padmapurāna has *not* changed निबोध into निबोधत There is some point in Samjaya referring to the कुरुपाञ्चाल्s as इमे Why should the Padmapurāna, had it been earlier than the Mahabhārata, have affected the same mode of reference?

40 ^{ab}) Notice the devices adopted by the variants to avoid hiatus between the two pādas

43 ^{b}) For कवलम्, found in all MSS, the Cal Ed reads केरलम्! The Keralas, however, are named in 57^a — ^{c}) Text as in Ś1 only

51-54 Ś1 Ko-2 om 51^a–54^b by hapl S om 52^c–55^b, which cannot be by hapl We could have therefore treated 52^c–55^f as an extra passage, assuming, as is possible, that the Ś1 Ko-2 hapl was for 51^a–52^b only But scribes often got careless about strings of unfamiliar names, and the haplology might have extended up to 54^b, since there could not have been any motive, for the large number of MSS that retain the lines, in making these specific additions Hence it was thought safer to retain the lines

54 ^{d}) The people named 'Romānah', looking to the other peoples mentioned in the context, seem to belong to North India The resemblance of the name to the "Romans" is probably accidental On this point, cf *The Epic View of the Earth* by Hopkins, Journal, International School of Vedic and Allied Studies, Vol I 2, pp 65–87 *The Śakas in India* by Satya Shrava, Lahore, 1947, p 20, 101 f In Sabhā 28 49, the reference evidently is to a sea faring people and their capital The two passages are in different contexts

56^a–58^b The lines are again omitted in S in spite of—or is it because of?—the fact that the people belong to the South (56^d) There is a clear haplology, however, to explain the omission

59 ^{c}) For उत्सवसंकेतs, cf 2 24 15^c, 29 8^a For ध्वजिन्युत्सवसंकेतs, cf Raghuvamśa 4 78

69–74 These stanzas have a direct bearing on the opening question of Dhrtarāstra at the beginning of the chapter The stanzas would be awkward for the Padmapurāna context, and are hence omitted there But the author of the Padma compilation seems to have realized their incongruity rather late, as he has found room for the half line 69^{ab}, which can yield sense only with the following half line

omitted in the Purāṇa This is a sufficient proof of the late and borrowed character of the Padma

11

3 ^{d}) As regards पुष्य (Śi Ko-2 4 5 T G M1 2) and तिष्य, the authorities are about equally divided The wavy line should have been given under ति in 7^{b}, 12^{d}, 13

6 ^{d}) मप्रति (st 4^{d}) indicates that पुष्य or कलि has already come Similarly द्वापरेऽस्मिन् (14′), found also in O J, would show that द्वापर is yet running So there results some slight confusion here, which can be avoided only if ऽस्मिन्, as has been suggested, means ईष्यामानानिनिषय

7 ^{d}) The Śi Ko-2 D3 variant नृपोत्तम is for avoiding the juxtaposition of म्रियन्ते and म्रियन्ति But Padma has the latter

14 ^{cd}) After भारतवर्ष, the two next वर्षs are somewhat cavalierly treated in the concluding lines, as though in a haste to pass on to the next subparvan

12

☞ For the entire chapter, O J gives just two stanzas (perhaps copied from some popular manual) merely enumerating the seven Dvīpas or Ring continents and the Seven Seas — The Padma drops 3^{cd} and modifies 4^{cd} so as to avoid all reference to astronomical matters, and as a consequence it omits 13 38-49 As regards the account of the Dvīpas also, the Purāṇas show much confusion, the Mbh account following its own tradition

9 ^{d}) येन (= क्षीरोदेन, not शाकद्वीपेन) [मूल = शाकद्वीप, not क्षीरोद] परिवारित

10 ^{b}) This categorical statement is modified into चिराच्च म्रियते जन (Matsya Purāṇa), and नाकाले म्रियते जन (D1)

14 ^{b}) The Purāṇas give the name as उदयो, the Padma, however, reads जलदो (cf T1 G), and T2 कपभो The name जलद recurs in 23

16 The mountain रैवतक is not known to the Matsya Purāṇa, but is found in the Brahmāṇḍa and the Vāyu texts In 16^{b}, प्रतिष्ठित agrees with विधि, नक्षत्र being a noun in apposition

17 ^{ab}) The extra line 55*, meant to describe the श्याम mountain, is given by the Bengali version and by a few late Northern MSS

19 ^{c}) The Bengali and late Northern reading पतग (for वर्णो द्वौ) is explained by Cn as—मिश्रो वर्ण पतग इत्यथ But even that variant offers no answer to Dhṛtarāṣṭra's question

20 ^{cd}) The special question of Dhṛtarāṣṭra in st 18 becomes purposeful only by 20^{cd}, which line is, however, given in D3 and K3 The variant for 20′, तस्माच्छ्यामो गिरि स्मृत, is not adequately supported and involves the अन्योन्याश्रय, viz the mountain is श्याम because men are श्याम, men are श्याम because the mountain is श्याम Śi reads 20^{b} as text but there is no explanation to follow Cf the explanation given in 6 13 4^{cd} for the कृष्ण mountain

21 ^{b}) दुर्गशैलो (is it दुर्गशैला?) is the proper name of the sixth mountain which, in the Matsya, is also called नारदपर्वत In fact, the Purāṇa says—

द्विनामान्यत्र वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।

This indicates much confusion in tradition

23 ^{a}) जलधारात्परो, given by the M version, is also suggested by the variant जलधारापरो of K. The Śi Ko-3 D1-3 reading जलधारोपरो need not be wrong We would in that case have the mountain-name and the Varṣa name both in the nom case as in the two earlier cases The sixth mountain दुर्गशैल (21) is om It ought have come after 24^{ab} As a consequence, one extra Varṣa, महाद्रुमान्, had to be enumerated at the end

25 ^{a}) परिवार्य तु, 'including or comprehending' In the corresponding Purāṇa passages, the reading is परिणाह तु or परिमाण तु — ^{c}) विख्यात = सख्यात, the late-Northern *lect fac*, given also by S

27 ^{d}) D3 to read चतस्र (for चत्वार), which is an unnecessary grammatical emendation The word can go with वर्णा in the following line

30 ^{b}) कावेरका (Śi Ko-2) is not certain, but there are too many variants — ^{c}) For इक्षुवर्धनिका,

the variant वक्षु of B2 Da1 D8 is noteworthy cf Raghuvaṁśa 4 67

36 [b]) दण्डिका (S1 K1 Da1 Dn1 D4 T2 G4), formed according to Pāṇini 5 2 115, can mean 'persons possessing rods' The variant दाण्डिका (formed according to P 4 4 8 or 12 in the sense of तेन चरति or जीवति) could have been equally accept able In the corresponding Śāntiparvan passage the preference seems to be for the latter variant, which yields a slightly better sense

13

1 [c]) श्रूयते, यथाश्रुत Clearly Saṁjaya is not yet making use of the *Divyam cakṣuḥ* Cf 16[c]

2 [d]) For घर्मसागर, S1 K3-5 B Da Dn D2-5 7 8 G1-3 M read वर्म, which is nothing more than a scribal misunderstanding Gharma is the sacrificial term for hot milk oblation Among the variants, M4 gives गुल्मसागर

5 [c]) उपामान (S1 K0-2), perhaps through case attraction only उपासीन 'seated by the side of', qualifies केशव

8 [f]) Notice the sectarian variant त्रिशूला परमेश्वर (for प्रभुर्नारायणो हरि) given by M4 alone

12 [b]) For वेणुमण्डलम्, the Padmapurana has the Dn2 variant रेणु — [c]) व रथाकार (T G M1-3 5) is an S reading, which, in its last two letters is supported by early Northern MSS, while the majority of MSS indicates that 'ratha' figures in the name The text has been adopted with some hesitation

19-20 While Padma is alert enough to change वशवचन in 19[b] to मुनिपुंगवा, it does not notice the singular श्रृणु in 20[b]

34 Cn understands तस्य (34[a]) and स (34[c]) to refer to गजसमूह, perhaps it can refer to each one of the elephants named, but नियगूढ्वमस can hardly apply to the elephants Perhaps तस्याह = तस्या अह (by double saṁdhi), the reference being to समा नाम लोकसंस्थिति, or, better still, to मण्डलम् (32[d]) According to the Purāṇas, here we have a description of the लोकालोकपर्वत, but in st 35 the description of the elephants is continued

39 [d]) The GK reading प्रमाणत is not found in our MSS

40 [a]) O J reads परिमण्डलता राजन

41 Since the विष्कम्भ or diameter of स्वर्भानु or राहु is 12,000 yojanas, the परिणाह or circumference can be roughly thrice that, i e, 36,000 (षट्त्रिंशत्सहस्राणि) 'But learned Paurāṇikas state the larger circum ference to be another sixty hundred (i e 42,000)' Cf similar description of the two circumferences of the Moon in st 42, and of the Sun in st 43-44 Saṁjaya is here relying upon his studies, and not upon the Eye Divine O J reads 41[cd] as in text

42 [c]) Several I G MSS not included in the Crit App read एकोनषष्टिर्वैपुल्यात्, which is obviously the correct reading The T G MSS of the Crit App seem to have dropped the *repha* in the writ ing Unfortunately Śi Ko i om the stanza through haplology The late Northern variant विष्कम्भ is due to sheer misunderstanding

44 [a]) The text अष्टपञ्चाशत (= 58) is supported by K1- B D12 Dn1 D2-8 S, the Da1 Dn2 variant is अष्टपञ्चशत (= 1300), S1 Ko D1 give अष्टापञ्चाशत, which is only a scribal error

46 [b]) शास्त्रचक्षुषा, and not दिव्यचक्षुषा

48-49 The Padmapurāṇa, for reasons of its own, changes राजन्य into विप्रेन्द्रा and thereby lacks the sub ject for द्रवति — In 49, the Padma has almost failed in finding a good substitute for महीपाल (*v l* क्ष) It gives समाख्याता or समाख्यात

50 [c]) पूर्व (Śi K0-3 5 D2 3 G1 2 M), in the sense of '[functioning] from of yore'

14

2 ^{d}) Cf 6 114^{b}, 115 14^{b}, 42^{b}

5 ^{d}) The Ś1 K D1 2 7 reading contradicts 7^{d}, 9^{d}, 6 15 19^{b} Cf, however, 6 15 10^{c} and contrast with 6 15 63^{d}

10 ^{c}) The augmentless form, being archaic, is preferred to the regular प्रावेपत

13 ^{a}) निहतो 'struck down' (given by Ś1 K B D^{r} Dn D1 2 4-6 8 G1 8) could also have been legitimately preferred to निघ्नन्, 'groaning'

15

3 ^{c}) किंशु (K4 B2-4 Dn D2 4 6 8) gives a hiatus, which the variants seek to avoid

4 ^{a}) S1 Ko 1 are alone in giving the Ātmanepadī आविशने

5 ^{a}) अनुययु (S1 Ko-2 D3) seems to be a *lect fac* for अनुप्र+इयु, the Perfect of √इ, which is often mistaken for the Potential form ईयु from √इ

12 ^{d}) समवेष्टत (Ś1 Ko 1 D1 8 T G1 3 4 M1-4), 'shrank together' समचेष्टत, ❀ Cn म्रियमाणपशुवद्धस्त पादविक्षेप कृतवत् ❀

21 ^{c}) It is evident that आचक्ष्व मे should have been आचक्ष्से for clarity, but no MS gives this reading S makes the best of a bad job by reading the following pada as शर्म चाद्य न विद्यहे The mistake (if we must regard it is as such) could have arisen owing to the similarity of से and मे, and also because आचक्ष्व मे or आचक्ष्व सजय is a constantly recurring phrase Hence no emendation need have been proposed

26-28 These stanzas form a कुलकम् — 26^{d}) The pāda is divergently read in the S MSS The Madras ed reads as in T2 The M version also provides an island and a boat to the ocean, and so makes it less dreadful Our text is found in K4 5 B2 8 Da Dn D2-8

45 ^{cd}) जामदग्न्येन रामेण or वारेण, read by B D S generally, seems to have been originally a simple mistake of case-attraction When it was noticed that thereby the stanza makes no reference to Bhīsma, the MSS that fell into that blunder added 61*

50 ^{c}) परासिक्त (K4 5 B1-3) in the old Vedic sense of 'thrown aside', rendered *hors de combat* Cf 5 47 18^{d} The variant परिसिक्ते (Ś1 Ko-2), like परासक्त (Da Dn D1 4 5 7 8), seems to be an evident mistake

53-54 As to the repetition (with var) in Da1 Dn and D4 of these two stanzas after 23, the transp of st 39-52 and 24-38 in Ś1 Ko-3 D2 7, and the om of 24-38 in K4 together with the common explanation of all these accidents in text-transmission cf "Mahabhārata Text-Transmission Problem No 1" in the *Annals*, B O R I, Vol xxv, pp 82-87 Of the 23 N MSS of our Crit App, 14 exhibit the effect of this text-transmission accident, one in Śāradā script, one in Bengali, five in Kashmirian Devanagari, and seven in Devanāgarī proper The nine MSS that stand outside this accident are, four of them, in Bengali characters and five in Devanagari characters They show considerable affinity to the N recension and are only on occasions contaminated with the S recension, the present being perhaps an instance in point The S recension does not show any trace of the influence of the three fold transmission accident described in the paper under reference

16

1 ^{d}) आसक्तु (K. B8 Da Dn D1 3 5 8) in the *causal* sense of आसञ्जयितुम्

4 निकृतिप्रज्ञ (Ś1 Ko-2 M4) seems to be due to case attraction It is of course possible to take निकृतिप्रज्ञै as ऽनिकृतिप्रज्ञै with Cc

7-11 It is only after this formal invocation of Saṁjaya to Vyāsa that his regular narration of war events begins For the nature of Saṁjaya's Eye Divine, its *modus operandi*, and other connected problems, cf *Annals* B O R I, Vol xxvii pp 310-331

9 व्युत्थितोत्पत्ति, 'any abnormal occurrence'

12-20 These words of दुर्योधन, uttered after the व्यूह arrangement was complete, do not fit in with the beginning of st 21 Hence, probably, the device to begin a new adhyāya, which Ś1 Ko 1 T G do not accept The शिखण्डि *motif* is here introduced

quite out of season cf 6 65 28, 82 25f, 94 16f, 99 7, 103 73–79, 97–100, 108 18f

24 The extra passage 64* is omitted on the authority of Śi Ko–2, as a matter of fact it is redundant It can hardly be said to be hapl om in these MSS, as is the case with 29–30, and 32–33, which are necessary in their respective contexts

31–32 ददृशु (in the passive sense) = दर्शनविषया भवन्ति = ददृशिरे The warriors, in the midst of the banners (तेषु), appeared like peacocks

32 ^{b}) तलबद्धा = बद्धतला = बद्धालत्रा

38 ^{a}) सृष्टा (Si Ko–2 S) = निसृष्टा, cf 6 20 4^{c} The variant हृष्टा is secondary — ^{c}) वाहिन्य irregular for वाहिनी, governed by परिगृह्य

41 ^{c}) श्वेताभ्र इव = श्वेताभ्रे + इव, not श्वेताभ्र + इव

46 ^{d}) समवाय (D6 8 S), *lect diff*, of which समुदाय (K3 5 D2 4 7) is a paraphrase

17

2 Cn enters into a long discussion as to the exact astronomical significance of the passage, quoting the *Bhāratasāvitrī* D8 conveniently avoids the whole discussion by reading मेघावनद्धमाकाश (for मघाविषयग सोम)! Cd renders प्रत्यपद्यत by प्रातिकूल्येन आगतवान्

3 Quoted in the Adbhutasāgara, p 22

6 Cf 5 153 17

11 O J reads अयोनिधन 'death by steel' with B8 Dn2

20 We have to distinguish the गोवासन, शैब्य (the father of Devikā, the wife of Yudhiṣṭhira) who sides with the Kauravas, and the शैब्य who joins the Pāndavas with one *akṣauhiṇī* of troops (4 67 16), who in battle was placed against Kṛtavarman (5 161 6), and who later figures also in the Droṇaparvan (B 7 23 61)

26 ^{a}) The O J paraphrase reads पौण्ड for पौरव

27 ^{d}) As stanza 28 is devoted to Kṛpa, it is better to reserve st 27 to the मागध Kṛpa cannot be the name of the Māgadha king, although a certain ancient king named Kṛpa is spoken of in 13 5666 (Cal ed) The text is found in Śi K1 only

34 पादपेन A tree seems to have been the banner emblem of the Kalinga king S gives the variant पावकेन Śi Ko–2, consistently with this, read पादपत्य(? व्य)जनेन in the last pāda, but it is repetitious, as the banner sign was already mentioned by the same MSS in 34^{b}

18

13 This list of twelve occurs at 6 114 76–77 In both places, प्रतीच्य and उदीच्य Malavas are to be understood as one people, and also the प्राच्य, unless the प्राच्या are taken to be a separate people For the Malavas and the Prācyas, see B C Law *Tribes in Ancient India*, pp 60ff and 30ff

19

12–28 There is here much divergence in the sequence of stanzas as between the N and S recensions N splits Arjuna's speech (7–14) into two parts 7–12 and 13–14 (om 14^{ab}), the latter being placed after 23 (14^{ab} being considered as continuation of 23) There is no justification for this splitting It leaves the word एते in st 14 (= G K 22) without anything preceding to which it can refer This must have been very probably an early displacement of the order in the N recension, which seems to have influenced the repetition of the lines 13^{ab}–14^{cf} in some of the S MSS

13 प्रेक्षकास्ते, 'looking up to you [for orders]'

17 ^{d}) स्यन्दमाना can be also आस्यन्दमाना

19 ^{a}) समुद्योज्य (Śi Ko–3 D2 3 6) K4 B D1 4 5 7 8 give the variant विराटश्च, which makes the following line भ्रातृभिश्च etc inapplicable to him, as the only brother of विराट known to have taken part in the Bharata war is शतानीक The भ्रातृभिश्च line can apply to युधिष्ठिर himself (= राजाप्यक्षौहिणीवृत), just as, in stanza 27, the analogous line (27^{cd}) applies to धृष्टद्युम्न Dhṛṣṭadyumna, although stationed in the front (18^{b}), was expected, *samutsarpya*, to extend protection to युधिष्ठिर This seems to be the only way of making sense from a passage which, owing to the diverging order of the stanzas, is extremely confusing even to the MSS themselves The S MSS

(see Crit App for 25) make the confusion worse confounded by repeating the भ्रातृभि line (27^cd) also after 25^cd It is very doubtful if the old Pañcala king had any brothers taking part in the war — ^b) We could have also read the text as राजा ह्यश्वै , only, in that case, हि remains without any special meaning or purpose

28 After the stanza, we have a characteristic Devanāgarī (D8) addition, 74* Compare the D1 additions of 159* after 6 48 18^cd , of 184* after 6 51 35 , and of 451* after 6 108 14

37 ^cd) Quoted in the Adbhutasāgara, p 702

38 ^ef) Quoted, ibid , p 336

39 ^a) The reading सजिह्मानेषु (K0 1 4) will not suit, as the troops had already got out of their beds

20

2 ^d) मेव (K4 B Dn2) is accepted by Cn who remarks मेव पुष्कल यथा स्यात्तथा ब्रूहि । मेवामिति मीवते पुष्यत्यर्थस्य धातो बाहुल्कादुपधाह्रस्व ततो गुणे रूपम् । गौडास्त्विह पाठान्तर कल्पयन्ति—सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्व यथावदिति All our Bengali MSS , however, read मेवम्

4 ^a) बृहती (K3 5 D2 3 6) Vedic for बृहत्यौ (as in K4 Dn D4 8) — ^c) सृष्टे (K4 B Da Dn1 [orig] n2 D3 4–8), ' bent upon ' gives better sense than हृष्टे , cf 15^b , also 6 16 38^a

6 ^a) The line is in reply to 2^a, which inquires as to the position of सोम, सूर्य and वायु In the reply, the first (शुक्र = सोम) and the last are said to back the Pāndavas, but not the Sun, which, in the mornings, dazzled their eyes Cf 6 4 22

10 ^b) Sala and Bhūrisravas (12^b) were two brothers, the sons of Somadatta, the Bāhlīka king Since Bhūrisravas was stationed in the centre with a part of the Bāhlīka army, and there was only an एकदेश of the Bahlīka army with Sala in the front

11 The emendation *प्रयशा is suggested by the K1 reading प्रयश , and seems to be the only way of explaining the majority variant प्रायश (prob due to defective pronouncing or hearing), and the T1 G4 reading प्रथित (prob an interlinear gloss)

13 ^a) उत्तरधूर् (K4 B4 Dn1 D4 8 Ca) is the lect diff for which the majority of MSS read उत्तरार्द्धे or उत्तरेऽभून

21

8 ^c) नम् (which has a better support of MSS) rather looks ahead, by anticipation, to अर्थ (in 9^a), or even to धर्म (in 11^d), than to कारण in the preceding line

10 ^b) O J reads नयान्ति विजिगीषव

13 ^d) ❀ Cd अन्यथा कृष्णस्य गुणभूतो जयो यदि न भवेत्तदा । अस्य दुर्योधनस्य विजय । मतातिश्च (for सनतिश्च) गाज्ञामिति शेष । C1 अन्यथा = युद्ध विनैव । ❀

22

[N B K7 om chapter 22, D5 writes (sec m) st 5–16, the orig writer having written st 17 continuous with st 5 As P C Roy observes (p 69 n) " Sanjaya, in each new section, assigns new positions to almost every one of the noted combatants of both sides " The only purpose served by this chapter is to initiate the conversation between Krsna and Arjuna, which was the needful preliminary for the interpolated *Durgāstotra* chapter (Appendix I, No 1) Nevertheless, the evidence of the solitary MS K7, which again is fragmentary and composite, was not sufficient to justify the tempting omission of the present chapter from the critically constituted text]

2 ^d) All the MSS except S1 K0–2 4 Da D5 7 (M1–3 5 om) give the imperative कुरुत, which can yield sense only if st 2 is meant as युधिष्ठिर's words of command to the army

5 Cf E W Hopkins *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*, p 247

9 ^c) अर्चि (K4 B D1 2 4–8, S1 om) for अर्चिम् is an archaic form of the word (cf RV 1 48 13 , 8 44 17 , etc)

13 ^b) पङ्कगता इवोष्ट्रा (S1 K0–2 only) The alternatives are द्विपा , गा , गजा , readily substituted for the unfamiliar, and doubtless original, उष्ट्रा

15 ^d) The fact of Bhīsma having performed 30 (or 300) अश्वमेधs is not known from other parts of the epic The D1 variant is alive to the incongruity

23-40 [BG 1 18]

[☞ This Select Bibliography mainly concerns itself with works useful for a critical consideration of the text, and even in this limited field, it does not claim to be exhaustive or up to-date Mere translations, as also works in Modern Indian Languages have not been included, save one or two of outstanding merit and originality The Bibliography is classified into (i) Text editions, (ii) Commentaries, (iii) Search for the "original" Gitā, and (iv) Other publications, including Indexes]

(i) *Text Editions*

1 Śri Bhagavadgitā oblong (9¼″ × 5¼″), lithographed, toll 60, Baburāma Khidarpoor (Calcutta) 1809 *Editio Princeps*

2 BG Text with a Latin Translation and Critical and Interpretative Notes Augustus Guilelmus a Schlegel First Ed 1823, Second Ed, revised by C Lassen, Bonn, 1846 [The text is based upon four Paris MSS For a critique of the text, cf *Journal Asiatique*, Vol iv, 105f 236f, v 240f, vi 232f, ix 3f, also H H Wilson Works, Vol v pp 99-157]

3 BG Text as in No 2, with Canarese and English Translations in parallel columns, with an Appendix giving English Translation of von Humboldt's Essay on the Philosophy and Poetry of the BG, Bangalore, 1849 [At the end is a list of variants from several Malayalam MSS]

4 New ed of the BG with a Vocabulary, by J Cockburn Thomson Hertford, 1855 [The vocabulary apparently was not published]

5 BG with the *Śāmkarabhāsya* Mahadeva Sastri and Rangacharya, Mysore, 1895 [Text based on a collation of several MSS]

6 *Ibid* Ānandashram Series, No 34, giving an Index of first lines and a complete pada index Poona, 1909[2] [The first edition of 1908 did not give the sub-commentary of Ānandagiri]

7 *Srimad Bhagavad Gitā* The text of the 'Suddha Dharma Mandalam' Ed, Mylapore, Madras, first ed 1917, re-issued 1937 [Seeks to give text according to the *Gitāmāna*, 112* On this, cf *The Heart-Doctrine of the BG and its Message*, by the same Mandalam, Mylapore, 1938 also R M Shastri *Allahabad University Studies* (1935-36), Tadpatrikar, *Annals, BORI*, Vol xviii, 1937, Schrader, *New Indian Antiquary* Vol 1 No 1 (1938), pp 62-68]

8 BG with Abhinavagupta's *Gitārthasamgraha*, Lakshman Raina Srinagar, Kashmir 1933 [Text based on three Kashmir MSS Cf F O Schrader *The Kashmir Recension of the BG*, Stuttgart, 1930 This brochure for the first time brought this Recension to the notice of scholars On this Recension, cf S K Belvalkar The "So called Kashmir Recension of the BG" *New Indian Antiquary*, Vol 2, No 4 (1939) pp 211-251 Also, Introd pp lxxviii-lxxxiv]

9 BG, *Authorised Version* according to the Śāmkarabhāsya, giving a pāda index, S K Belvalkar, Poona, 1941

10 BG, with Ānandavardhana's comm named the *Jñānakarmasamuccaya* S K Belvalkar Poona, 1941 [It compares texts of Śamkara and of Ānandavardhana in opposite columns]

11 BG with Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* T R Chintamani, Madras, 1941 [Gives *v l* from fragments of Bhāskara's comm, and an index of half-stanzas]

12 The "Bhojapatrī" Bhagavadgitā Jivaram Kalidas Shastri Gondal, 1941 [Attempts to reach a *Gitā* of 745 stanzas On it, cf S K Belvalkar *Journal, Ganganath Jha Research Institute*, Vol I i, pp 21-31, Allahabad]

(ii) *Commentaries*

[N B The two volumes of BG Comm (vol 1 1938[2], vol 2, 1912) published by the Gujarati Printing Press of Bombay, constitute a useful collection of some twenty comm, included in the following groups Several of these comm have appeared elsewhere in more critical editions]

A Advaita

(= 5, 6) Śamkara's Bhāsya with Ānandagiri's **CC**, *Gitābhāsyavivecana* (Guj vol 2) [On this, cf Faddegon *Çamkara's Gitābhāsya, Toegelicht en beoordeeld*, Amsterdam, 1906 —Eng Transl of

the *Bhāsya* by Mahadeva Sastri, Mysore 1901[2]]

13 Śamkarānanda *Tātparyabodhinī* (Guj 2)

14 Śrīdhara *Subodhinī*, (Guj vol 2)

15 Madhusūdanasarasvati *Gūdhārthadīpikā* (Guj vol 2)

16 Sadānanda *Bhāvaprakāsa* (Guj vol 2)

17 Dhanapati *Bhāsyotkarsadīpikā* (Guj 2)

18 Nīlakantha *Bhāvadīpa* (Guj vol 1)

19 Venkatanātha *Brahmānandagiryākhyānam* (Guj vol 1)

20 Daivajñapandita *Paramārthaprapā* (Guj vol 2)

21 Hanumat *Paiśācabhāsya* (Guj vol 1)

22 Upanisad-Brahmayogin *The Bhagavadgītārthaprakāsikā* Adyar, 1941

B Viśistādvaita

[For authoritative elucidation of Viśistādvaita interpretation, cf Rangacharya's Class lectures on the BG (in 3 volumes) Madras, 1915, 1936, 1939]

23 Yāmuna *Gītārthasamgraha* with Vedāntadeśika's CC called *Gītārthasamgraharaksā* (Guj vol 1) [The original is only a metrical epitome in thirty two verses]

24 Rāmānuja *Gītābhāsya*, with Vedāntadesika's *Tātparyacandrikā* (Guj vol 1) [Eng Transl of *Bhāsya* by (i) Govindāchārya, Madras, 1898, and (ii) Īśvaradatta, Muzaffarpur, 1930]

25 Varavaramuni *Gītārthasamgrahadīpikā*, Conjeevaram, 1906

C Dvaita

[For exposition of Dvaita interpretation, cf Subba Rau's Translation of the BG, Madras, 1906]

26 Madhva *Gītābhāsya* with Jayatīrtha's CC called *Prameyadīpikā* (Guj vol 1)

27 Madhva *Gītātātparyanirnaya*, Kumbhakonam, 1910

28 Vādirāja *Laksālamkāra* (in manuscript)

D Śuddhādvaita

29 Vallabha's *Tattvadīpikā* with Purusottama's CC called *Amrtataranginī* (Guj vol 1)

E Kashmirian Commentators

(= 8) Abhinavagupta *Gītārthasamgraha*

(= 10) Ānandavardhana *Jñānakarmasamuccaya*

(= 11) Rajānaka-Rāmakantha *Sarvatobhadra*

(= 11) Bhāskara *Bhagavadāśayānusarana* [From this fragmentary commentary only a few variants are cited in No 11]

30 Keśava-Kāśmīrin *Tattvaprakāśikā* (Guj vol 2)

(iii) *Search for "original" Bhagavadgītā*

31 Wilhelm von Humboldt *Ueber die unter dem Namen BG bekannte Episode des Mbh*, Berlin, 1826 [The Eng transl of this essay appears in No 3 above According to H , the original Gītā = chap 1-11 *plus* 18 63-78]

32 Holtzmann *Das Mbh und seine Teile* Band 2 pp 153-161 ["Schon der zweite Abschnitt enthält den ganzen Stoff des Gedichtes, die dort vorgetragenen Lehren werden dann wiederholt, ergänzt, von neuen Gesichtspunkten aus beleuchtet"]

33 Garbe *Die Bhagavadgītā*, with Introduction and German Transl , Leipzig, 1905[1], 1921[2] [On this, see Jacobi in *Deutsche Literaturzeitung*, for 24 Dec 1921, and 8 April 1922, also Garbe, in *ibid* for 11 Feb 1922, and 15 July 1922 Also Oldenberg, in *Nachrichten KGWG*, 1919, Heft 3, pp 321-328, S K Belvalkar *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy*, Pt 1, pp 94-101, Winternitz, *Vienna Oriental Journal*, Vol xxi, pp 194f , Oltramare *La Bhagavadgītā, partie intégrante du Mbh* , Paris, 1928, Lamotte *Notes sur la BG*, Paris, 1929 J Charpentier "Some Remarks on the BG," *Indian Antiquary*, 1930, S C Roy *BG and Modern Scholarship*, London, 1941, pp 12-56]

34* Rudolf Otto *Die Urgestalt der Bhagavadgītā*, Tubingen, 1934

35* Rudolf Otto *Die Lehr-Traktate der Bhagavadgītā*, Tubingen, 1935

36* Rudolf Otto *Der Sang des Hehr-Erhabenen*, Stuttgart, 1935 (German transl with

* All these works are translated into English and edited by J E Turner, London, 1939

Notes) [On Otto's thesis, cf S K Belvalkar *Journal of the University of Bombay*, Vol 5, pt 6 (1937), pp 63–133]

37 J Gonda "The Javanese Version of the Bhagavadgītā", *Tijdschrift voor Ind Taal-, Land-, en Volkenkunde*, LXXV (1935), Afl 1, pp 36–82 [Cf. Introduction, pp XCII–CII]

(IV) *Other Important Publications*

[*Including*, IV *a*, *Indexes*]

37 Charles Wilkins First English Transl of the BG, with a letter from Warren Hastings to Nathaniel Smith, First Member of the Court of Directors, East India Company, London, 1785

38 F Lorinser *Die Bhagavad Gītā, übersetzt und erläutert*, Breslau, 1869 [The alleged indebtedness of the BG to the New Testament, as set forth in this publication, is amply refuted by K T Telang† in his Eng Transl in blank verse, with an introductory essay, Bombay 1875, also cf Howell's *BG and the New Testament* Cuttack, 1907]

39 Sir Edwin Arnold *The Song Celestial*, London, 1885 [This well-known version of the English poet is reproduced in F Edgerton's Bhagavadgītā, Harvard University, 1944]

40 *Bhāvārthadīpikā* (known as *Jñāneśvarī*) of the Mahārāstra Saint Jñānadeva (A D 1290), latest ed by Dr Harshe, Poona, 1947 (*in progress*)

41 *Yathārthadīpikā* of the Mahārāstra poet Vāmana, in four parts "Kāvyasamgraha" Series, 1896 (1907°), 1903, 1911°, 1909

42 The *Gītārahasya* by B G Tilak Poona, 1915 [This famous "Karmayoga" interpretation by the Indian patriot has been translated into English (B S Sukthankar, 1935) and in several Modern Indian Languages, and has evoked numerous publications in criticism and counter-criticism]

43 *De Carmine Dei Deorum* an Eng comm on the BG by R S Taki, Bombay, 1923–1925 [In three parts, Theology (chap 1–6), Cosmology (chap 7–12), and Eschatology (chap 13–18)]

44 V G Rele *Bhagavadgītā* Exposition on Basis of psycho-philosophy and psycho analysis, Bombay, 1928

45 N V Thadani *Mystery of the Mbh* (in five volumes) Karachi, 1931–35 [For the BG, cf Vol III, pp 102–195, Vol V, pp 493–545]

46 Sri Aurobindo *Essays on the Gītā* (in two volumes), Calcutta, 1922, 1928 [The transl given in the course of this brilliant exposition by the Saint of Pondicherry is made available separately, together with notes, by A Roy *The Message of the Gītā*, London, 1938]

(IV *a*) *Indexes*

[Alphabetical index to slokas is given in most text-editions, e g Nos 5, 6, index to slokārdhas in No 11 and 47, index to pādas or quarters in No 9, 48 and 49 Pada-index is found in No 6 and 52 Word-index is attempted in No 53, but in a form not easy to use Index of Proper Names is given in No 2, and of Recurrent and Parallel Passages in No 54]

47 S D Satavalekar *Slokārdhasūcī*, Aundh (Satara), 1930 [A similar *sūcī* was also published by Kinjawadekar Shastri in Poona, 1937]

48 *Bhagavadgītā Ślokacaranapratīkavarnānukramasahitā*, Adyar, 1918

49 W Kirfel *Verse Index to BG*, Leipzig, 1938 [Includes also the extra stanzas from the Kashmir Recension]

50 Jacob *Concordance to Principal Upanisads and BG*, Bombay, 1891 [Useful for parallelisms between BG and Upanisads]

51 Śatavalekar *Bhagavadgītāsamanvaya* [Like No 50, but citing BG passages in full]

52 L R Gokhale *Bhagavadgītā-laghukośa*, Poona, 1945 [As in the Index in No 6, the compound words are listed unseparated]

53 P C Divanji *Critical Words-Index to the BG*, Bombay, 1945

54 Hass "Recurrent and Parallel passages in the Principal Upanisads and the BG" *Journal, AOS*, Vol 42 (1922), pp 1–43

† He also translated the BG for the Sacred Books of the East, No VIII, Oxford, 1898

23 [BG 1]

1 ^{a}) The Kashmir reading मवक्षत्रममागमे is not given by S1 Ko If not a cheap alliteration, it can have been intended to make a passing allusion to the Ksatras enumerated in 6 10 37–68 as having foregathered on the battlefield — ^{d}) K7 निमु कुवति (for किमकुर्वत) The present tense would imply that the account of the battle is to be described to Dhrtarāstra in his chamber while the actual fighting is going on on the battlefield This could be possible by reason of Sage Vyāsa's boon to Samjaya (6 2 9ff , cf BG 18 75), but there is evidence to prove that Samjaya went to Kuruksetra to witness the battle, returned, normally, after the close of the day's fighting and other events, narrated the same to Dhrtarastra, and went back next morning before the fighting was resumed Samjaya was endowed (6 16 9) with power to fly through the air The Past is the prevailing tense of narration On this point, cf "Samjaya's Eye Divine," *Annals, BORI*, Vol xxvii p 310–331

3 ^{a}) K6 alone पश्य ता (for पश्यैता), probably a scribal error It is true that the Pāndava army was farther away from Duryodhana than his own army, but in speaking of the former, Duryodhana is found using the words अत्र and इद

5 ^{b}) K7 काशीराजश्च In the case of Proper Names, the liberty to shorten vowels (cf कुन्तिभोज below, or माद्रिनन्दन Sabhā, Cal ed 1116) is conceded by Pānini 6 3 63 Only, it so happens, that both काशि and कुन्ति (in short इ) are often used, as well as the forms in long ई, the latter being more frequent — ^{c}) Purujit is the personal name and Kuntibhoja his family name They are not two persons — It is probably a sheer accident that the warriors enumerated on the Pāndava side (including Bhima and Arjuna) make up the sacrosanct number eighteen D8 adds Nakula and Sahadeva to the list in case Bhīma and Arjuna (mentioned as *upamānas*) are omitted But how to account for the omission of Dhrstadyumna, not to speak of Yudhisthira ?

7 ^{c}) For the Kashmirian variant नायकान्, cf Introduction, p LXXIX Another method of improving the syntax is furnished by 86*

8 ^{b}) K8 also reads कृप शल्यो जयद्रथ — ^{d}) Somadatta is the father's name, from which Saumadatti is a patronymic for the warrior whose personal name was Bhūrisravas — The Dublin MS of the Bhagavadgītā [*Transactions, Royal Irish Academy*, vol xxiv (1858)] reads जयद्रथ with B G1 Cn

9 ^{d}) If the Kash reading नाना (for सर्वे) is a cheap attempt at alliteration, the D6 variant नानाशास्त्र is still cheaper and worse

10 ^{a}) K8 आसाक (for अस्माक) — The S3 Cb reading भीमाभिरक्षित in 10^{b} and भीष्माभिरक्षित in 10^{d} need not be a mistake According to that reading अस्माक is to go with अपर्याप्त in the sense of 'not adequate, not a match for', while पर्याप्त can connote just the opposite — With the current reading, अपर्याप्त would mean 'limitless' (and पर्याप्त, 'circumscribed'), if Duryodhana is assumed at this stage to be confident of victory If, however, he had cause to be nervous, अपर्याप्त would mean 'inadequate' That Duryodhana *was* confident of victory would follow from 5 54 18^{c}–19^{d}, 53 6 15 12–13

11 K8 D10 यथाभाग व्यवस्थिता (for आगमवस्थिता)

12 Before 12, K8 D10 ins सजय उवाच, which is uncalled for, since no MS (and not even the Madras edition) reads दुर्योधन उवाच before 3 — ^{c}) K8 निनद (for विनद्य)

15–18 It is a curious coincidence that the warriors on the Pāndava side, named as having blown the conch, again make up the sacrosanct number eighteen — The O J paraphrase suggests that the reading there was सात्यकिश्च घटोत्कच (for सात्यकिश्चापराजित)

18 ^{ab}) The S1–3 Ko–2 D8 Cv reading is a mere paraphrase K8 makes a mess of it all by reading पाञ्चालाश्च महष्वासा द्रौपदेयाश्च सजया

19^{c} ^{b}) K8 व्यदारयन् The S1 K1 D8 reading विदारयत् could have been accepted as augmentless Imperf , but for the similarity of त and न in the Śāradā — ^{d}) K8 D1 8 reading is an attempt to give a finite verb on the assumption that only pres part was read in 19^{b}

20 ^{c}) A solitary Grantha MS, not included in the Crit App , reads सघाते (for नपाते)

21 ^{cd}) Before 21^{cd}, there is no real need for the reference अर्जुन उवाच Many good MSS (such as

Ś1 2 4–8 K0 1 8 6 Da Dn1 D1 3 5 8 T1 G4 M1 3–8) do not give it As a consequence of this, the reference संजय उवाच before 24 ought also to have been omitted Practically all MSS , however, give it On the strength of the evidence at 21^{cd}, we felt ourselves justified in omitting the ref before 24

24 ^{b}) K7 (before corr) धीमता (for भारत)

27 ^{a}) Ñ1 श्यालान् (for चैव), is probably an attempt to make the list of relatives in 26^{b}-27^{a} identical with the one in 34

28 ^{a}) K7 परमाविष्टो (for परयाविष्टो) — ^{b}) Here, as well as in BG 2 1^{c} and 2 10^{d}, the Kashmir cum Bengali MSS generally read सीदमानोऽब्रवीदिदम् *Sīdamāna* suggests a more acute state of distress than what is implied in विषादन् — ^{cd}) For the reference अर्जुन उवाच before 28^{cd}, cf note on 21^{cd} above K7 दृष्ट्वेव स्वजन (in 28^{c}) — The singular forms इम, स्वजन etc given by Ñ1 and S and several D MSS are also found in the O J , while Ś K (with a few exceptions) and B favour the plural forms

31 ^{c}) K7 and O J read with T1 G4

32 ^{d}) D10 च (for वा)

33 ^{d}) As to the Kash variant सुदुम्त्यजान्, cf Introduction, p LXXX

34 ^{d}) K7 8 शाला , D9 श्याला Regarding the spelling of the word, cf ❀ Cn स्यालशब्दो दन्त्यादि 'विजामातुरुत वा घा स्यालात्' इति मन्त्रवणात् (Rv 1 109 2) । 'स्यालाजानावपतीति वा । लाजा लाजते । स्य शूर्प स्यते ' इति यास्क (Nir 6 9) । ❀

35 ^{d}) किमु for कि नु is a good reading, but is not vouched for beyond the few MSS named

37 ^{b}) Manuscript evidence seems clearly to favour our reading सबान्धवान् in place of स्व The reading conveys the implication that Arjuna would not have been averse to fighting, if it had been a question of killing just the Dhārtarāstras, and not the elders and preceptors also But in the fight, the *bāndhavas* cannot be so singled out The reading स्वबान्धवान् would place the emphasis on the fact that the Dhārtarāstras despite their wickedness, are *our own relatives* — ^{c}) Many MSS giving the plural forms in 28^{cd} give the sing स्वजन here

38 ^{c}) D10 पाप (for दोष)

44 ^{d}) K7 D10 read, along with K1–3 Ñ1 S and a few D MSS , °शुश्रुम for the grammatically regular शुश्रुम, which is invariably given by Ś B and important K D manuscripts The form शुश्रुम is formed on the analogy of शृणुम , being a case of the substitution of primary for secondary endings In the Crit Ed , Ādiparvan 53 1 and 196 1, and Virata 46 8, the form शुश्रुम is accepted with a wavy line Both शुश्रुम and शुश्रुम are attested in the pre epic literature शुश्रुम in Kena Up 1 3, शुश्रुम in Maitrī Up 1 2 So, where MSS evidence favours the acceptance of the irregular शुश्रुम , the wavy line should be dispensed with, as has been done in Ādi 89 44 and 156 7 The agreement of the Śāradā and the Bengali should justify our acceptance of the regular शुश्रुम with a wavy line

46 ^{d}) O J reads क्षेमकर (for क्षेमतर)

47 As to the ref संजय उवाच, ins before 47 by practically all MSS , cf our note on 21^{cd} above — K6 is alone in proposing transp of 47^{b} and 47^{d}, probably in an attempt to follow the natural sequence of the actions

Colophon — *Adhy name* K8 सैन्यदर्शन , D9 अर्जुनविषादयोग

24 [BG 2]

1 ^{c}) For the *v l* , cf note to BG 1 28^{b} above

2 ^{ab}) K8 त्वा (for त्वा) D10 (m as in text) इदविषये (for इद विषमे)

3 ^{a}) O J with text — ^{d}) K8 परतप (for °तप)

5 ^{c}) For the Kash reading, cf Introduction, p LXXXII Just as महानुभावान् in 5^{a} gives the reason why the elders-and-preceptors should not be killed, the contrasted अर्थकामान् in 5^{c} would give the reason to justify their killing, assuming that अर्थ is taken to mean mere wealth and worldly possessions In that case, however, the last pāda would not be right Hence the Kashmirian change to अर्थकाम The alleged difficulty vanishes if अर्थ is interpreted as suggested Madhusūdana reads हिमहानुभावान् as one word हिमहा = सूर्य — ^{d}) K8 भुजीम (for भुञ्जीय)

6 ^{b}) The orig Ñ1 reading उत (for यदि) involves a hiatus and would have been preferable just on

that account, but no other MS supports it — ^{d}) D10 m प्राङ्मुखे (for प्रमुखे) would be historically accurate, as the Kauravas had taken up a position 'to the east' of the Pāndava army, i e, with their faces towards the west The reading प्रमुखे or न प्रमुखे would mean 'here in front of us', but as it can also denote 'in our front ranks', the D2 or D10 m readings may have been intended to remove all doubt in the matter

7 ^{b}) K8 D9 10 त्वा (for त्वा) The commentators Ānandagiri, Madhusūdana and Sadānanda (the author of **Cu**) cite त्वा and gloss it by त्वा, showing clearly what their reading is — Jacobi (*ZDMG*, 72 [1918], pp 323 ff) considered stanzas 7–8 as later interpolations, because they introduce the traditional attitude of the pupil, which was regarded as the *sine qua non* for preceptorial instruction This is just as subjective as the view point of Garbe, who at least attempted, as a rule, to give some objective reasons

8 ^{b}) The Kash reading य (involving a personal reference to Krsna) is not supported by the best Kashmir MSS — ^{c}) K7 भूमौ च मापत्नम् (for भूमावमपत्नम्)

9 ^{b}) K8 D9 परतप, D10 प्रतापवान् (for परतप) The MSS are about equally divided between परतप and तप, the latter being intrinsically superior परतप is not, however, likely to be changed to तप in so many independent MSS

10 ^{d}) Cf note to BG 1 28^{b}

11 Regarding the extra stanza (87*) found in the Ś and a few K MSS, cf Introduction, p LXXXIII — ^{ab}) For the Kash reading of this line, cf Introduction, p LXXXII — It may be worth noting that the oldest Mbh commentator Devabodha (a fragment of whose comm on the BG will be found on pp 11–14 of our edition of Devabodha's comm on the Bhīsma) cites अन्वशोच

12 ^{a}) K7 reads न त्वेनाह with D6

13 ^{a}) K7 देहातर (for देहान्तर)

15 ^{b}) K8 पुरुषर्षभ (for भ)

18 ^{b}) O J reads नित्यप्रोक्ता (for नित्यस्योक्ता) — ^{c}) The Kash reading विनाशिन (for अनाशिन), which is also given in the O J, is to be construed with देहा, but it involves tautology with अन्तवन्त

19 ^{c}) O J reads नाभिजानीता (for न विजानीत)

20 ^{b}) Cs supplies an अ before भविता because the commentator, quite unnecessarily, took the initial न of the second line with the verb म्रियते in the first line

21 ^{d}) For the Kash reading ह्न्यते हन्ति वा कथम् (evidently influenced by 19^{d}), cf Introduction, p LXXXII

23 ^{c}) K7 क्लीवयन्त्यापो (for क्लेदय)

24 ^{c}) The v l सनतग (for सर्वगत) seems at first sight to be a scribal mistake, possibly influenced by the marg paraphrase for मारुत (23^{d}) found in some MSS But the Visnusmrti, in its corresponding passage (largely imitative of the BG), also reads सनतग Apparently some persons who maintained that the *jīva* or the individual soul was atomic in size and not omnipresent, have deliberately made the change Cf, in this connection, the observations of the commentary on **Cr**, the *Tātparyacandrikā* ❀ नात्र बहुश्रुत्यादिविरुद्ध जीवविभुत्व सर्वगतशब्देनोच्यते, किंतु अनुप्रवेशविषययोग्यता । जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसबन्धात्सर्वगतत्वोक्ति । ❀

28 ^{d}) K8 परिवेदना (for देवना) The v l seems to be no more than a scribal error Yet in the corresponding passage, even the Visnusmrti (20 46) reads परिवेदना

31 ^{ab}) The O J reads स्वधर्ममेव and विकम्पितुम्, thereby considerably improving the sense

32 ^{c}) The Ś1 8 reading सुकृतात् (for सुखिन), possibly gives a better sense, but the v l is not adequately supported

33 ^{a}) K7 D10 त्व धर्ममिम, K8 D9 त्व धर्म्यमिम (with the generality of the S recension)

35 ^{b}) D10 मन्यते (for मस्यन्ते) — ^{c}) To avoid the awkwardness of the hanging relative clause, Schlegel and Lassen actually proposed to read एषा, which is a v l already found in several MSS The scholars mentioned even sought to emend 34^{cd} into एषा च त्वमभिमतोऽभूरायास्यमि लाघवम् ।

37 ^{a}) D9 10 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यसि) — ^{b}) The v l भुव is evidently for securing alliteration

38 ᶜ) The variant युध्यस्व can convey the sense of fighting for its own sake

38-39 That O J has not at all understood the difference between the Samkhya and the Yoga view-points follows from the tame paraphrase that it offers "Therefore get ready, be resolved to the work of fighting, for victory and defeat, they are gain equally Your mind has approached to Samkhya and Yoga" The O J at once leaps after this to st 41

40 ᵃ) The Kash v l [अ]तिक्रमनाश (for [अ]भि°) will have to be understood as अतिक्रमे or अतिक्रमण नाश, implying that, in Yoga buddhi, rules can be transgressed with impunity!

42 ᵇ) D9 10 read विपश्चित with K1

43 ᵇ) For the Kash reading, cf Introduction, p LXXX

45 ᵃ) Schrader gives the v l त्रैगुण्यविचया (for विषया) None of the available MSS record it He seems to have misread sinvanti as cinvanti in the Cg on the passage (cf Kash Rec, p 43)

48 The extra stanza (88*) found after 48 is probably an echo from the Brāhmana vyādha-samvāda in the Āranyakaparvan 203 43 It rather disturbs the continuity of the topic Cb does not give the stanza

50 ᵃᵇ) The reading जहातीमे उभे is an attempt to secure a legitimate hiatus in place of the irregular जहातीह उभे — ᵈ) कर्म मकौशलम् is noted on the collation sheets as a variant of K1, but it is due to the failure of the collator to detect the उकार below म which is plainly visible in the photo The v l gives a good reading all the same

51 ᶜ) D10 reads जन्मकर्मविनिमुक्ता This reading, as well as, to a less extent, कर्मबन्धविनिर्मुक्ता found in some Śārada and K MSS, would seem somewhat to favour the Samnyāsa interpretation of the passage

53 ᵃ) K8 श्रुतिर्विप्रतिपन्ना ते, D10 श्रुतिविप्रतिपन्नानाम् — ᵇ) O J निश्चिता with S1 3-5 — ᶜ) O J यमादौ (for समाधौ)

54 ᵃ) Several Śārada and K MSS, in the next few stanzas, read स्थिर for स्थित°, probably due to the similarity of the Śārada त with र — ᵈ) K8 आसीर्कि (for आसीत)

55 ᵃ) O J यदा सहरते कामान्, prob influenced by 58ᵃ — ᵇ) Cc is alone in reading मनोहरान् (for मनोगतान्), which it explains by मनस्यतिप्रतिष्ठान् — ᵈ) O J स उच्यते (for तदोच्यते)

56 ᵇ) K8 सुखेषु, O Jp सुखे तु (for सुखेषु)

59 After 59, O J ins an extra stanza not found in any of our MSS, for which cf Introduction, p XCIV

60 ᵃ) For the Kash variant यत्तस्यापि हि, cf Introduction, p LXXVIII

61 ᵇ) For the Kash variant तत्पर, cf Introduction, p LXXX

63 ᵈ) O J, like D2 Cm r, विनश्यति (for प्रणश्यति)

64 ᵃ) D10 °निमुक्तैस्तु (for °वियुक्तैस्तु) — ᵈ) प्रमादमभिगच्छति

65 ᵈ) K7 8 D9 10 पर्यवतिष्ठति, as in Ñ1 and a few Devanāgarī and most Southern MSS

69 ᶜ) D10 O J जागर्ति (for जाग्रति), prob under the influence of 69ᵇ

72 Ś1 D8 alone read, under the influence of the voc पार्थ, विमुह्यसि in the second pāda and ऋच्छसि in the fourth pāda

Colophon — *Adhy name* D9 साख्ययोग

25 [BG 3]

2 ᵃ) Most MSS (except the Nepali Bengali group) read व्यामिश्रेणैव, the reading of Cā k l r, while Cm v are silent, and Cb c missing The *Amrtatarangini* of Purusottama observes ❀ भगवद्वाक्य तु व्यामिश्र न भवति, पर तु जीवैर्न बुध्यत इति इवेत्यनेन ज्ञापितम् । मोहयसीत्यत्रापि भगवत्सन्निधौ मोहोऽनुचित इति ज्ञापितम् । ❀ The second point is not as valid as the first, and one इव would be quite sufficient

3 ᵃ) K7 विविधा (for द्विविधा) Ś1 is alone in reading कर्मिणाम् (for योगिनाम्) — ᶜ) K7 सख्याना with Ś1 — ᵈ) MSS almost unanimously read कर्मयोगेन here as well as in BG 13 24ᵈ By Pānini 8 4 11, an option as regards the change of न to ण would have been possible, as the °न was a case end-

ing, but acc to 8 4 13, the option is disallowed by the presence of a guttural in the last member of the compound

9 [a]) K7 ह्यत्र (for [ऽ]न्यत्र) This would make the Yajña a source of bondage, which could not have been intended

12 [c]) The Ñ1 reading अप्रदायेभ्यो, also found in a few other MSS, and prob due to scribal error, can nevertheless yield good sense The word इभ्य means an opulent householder Cv, although citing अप्रदायेभ्यो, explains अप्रदायैभ्य

13 [cd]) For the idea, cf Manu 3 118 — [c]) The use of √ भुज् in Ātm is permitted not only when the root means 'eating', but also when it means *upabhoga* in general So there is no conflict with Pāṇini 1 3 66, as suggested by Holtzmann, *Das Mahābhārata*, Band 2, p 165 — [d]) O J reads चरन्ति for पचन्ति, thereby making it a more general statement

15 [a]) The Ko reading can yield the same sense as the text, if कर्मोद्भव is understood as कर्मण उद्भव यस्मात् — [b]) K8 ब्रह्माक्षरसमुद्भव, apparently understanding ब्रह्मा as masculine

19 The S8 transfer of st 19 after st 24 (which was possibly endorsed by Cg) has this advantage that it does not make the apparent contrast between 17[d] and 19[b] so glaring by their juxtaposition St 19 and 25 go well together The transp is, however, without any other support — [d]) K7 पूरुष, K8 पौरुष (for पूरुष)

22 [d]) The Kash variant प्रवर्तेय means only that Kṛṣṇa takes up activity, not that he remains active all along, which the current text says, and which is in agreement with 23[a] S6 Cb, however, introduce √ प्रवर्त् in 23[a]

23 [a]) K8 वर्तेय (for वर्तेय) — [c]) The Kash [अ]नुवर्तेरन् (for वर्तन्ते) is meant to improve the syntax The sentence 23[cd] is to be understood as parenthetical, वर्तेय in 23[a] going with उत्सीदेयु in 24[a], and कुर्यां in 24[b] with स्या and उपहन्या in 24[cd]

27 [a]) D9 प्राकृतै (for प्रकृते), which is read by another Telugu MS also, while a Malayalam variant reported by Garrett reads प्रकृत्या — [b]) भागश is an acceptable Kash variant, not supported by non K sources

28 [d]) K7, like Ko, reading मज्जते (for सज्जते), due to similarity of म and स in the Śāradā script cf the v l in 29[b]

29 [cd]) A pair of curious but significant variants given by an undated Devanāgarī MS from Adyar (A2 of the collation sheets) is अकृष्णविदो and कृष्णविन्

32 [d]) The K6 Cb k reading is a gratuitous attempt at improving the alliteration effect

34 [a]) D9 (before corr) इन्द्रियस्येन्द्रियार्थेभ्यो

35 [d]) The Kash v l परधर्मोदयादपि is intended to mean परधर्मेण (i e परधर्मं स्वीकृत्य) उदयात्, but normally it can signify परधर्मस्य उदयात् (= उत्कर्षात्) The O Jp reading स्वधर्मे for धर्मो is evidently influenced by 35[c]

36 [b]) K8 पौरुष (for पूरुष)

37 For the Kash addition (89*), cf Introduction, p LXXXIII K6 makes stanza 36 with 89* lines 1–2 one continuous question of Arjuna, but 89* lines 1–2 presuppose Kṛṣṇa's reply to st 36 as given in st 37 The *Tātparyacandrikā* on C1 *apud* BG 11 27 quotes the five stanzas included in 89* and remarks एते श्लोका सन्ति न वेत्ति देवो जानाति। पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वा न्व्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृता । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादिभिरुक्ता। अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया । — The following variants are found in the stanzas as there quoted — (L 1) चैष (for चैव) — (L 4) सुख तत्र (for सुखतत्र) — (L 8) मोहयश्च (for मोहयस्तु) — (L 10) रज प्रवर्तितो मोहान् (for the prior half)

41 [c]) The Kash variant with a long ही (प्रजहीहि being an optional form for प्रजहिहि) makes the usual प्रजहि ह्येन word-separation impossible The separation is suggested by 43[c], but involves the tautology of having तस्मात् and हि in the same sentence

Colophon —*Adhy name* D9 कर्मयोग

26 [BG 4]

1 [a]) K7 वैवस्वत (for विवस्वते) The Kash variant एव (for इम) is probably due to eye wandering from the beginning of st 1 to that of st 2

2 [a]) The Kash *v l* परपराख्यातम् is the instance of a marg paraphrase ousting the orig text

4 [a]) D9 (before corr as in text) अवर (for अपर)

5 [c]) The O J variant न तानि वेत्थि सर्वाणि would mean a confession by Kṛṣṇa of his own parviscience !

7 [ab]) K7 धर्माख्या ग्लानि is an impossible variant. — [d]) The philosophical variant [आ]त्माश (for [आ]त्मान) seems to be due to the commentaries Cg k

8 [b]) O J reads विनशाय दुरात्मनाम

10 [b]) The Kash variant मद्व्यपाश्रया (perhaps influenced by BG 18 56[b]) seems to be of the nature of a superlinear gloss ousting the orig text — [d]) K7 मद्भावनागता does not commit itself to the Advaita position, as does the current text मद्भावमागता

13 [a]) The grammatically incorrect reading चातुर्वर्ण्यं of D6 has at least this merit that it does not involve a definite decision on the question as to whether the termination ष्यञ् at the end of the word चातुर्वर्ण्य is स्वार्थे (according to the Kāsikā), or is not स्वार्थे (acc to Patañjali, disregarding the ज्ञापक interpretation of the Bhāṣya) Interpreting चातुर्वर्ण्य as चत्वारो वर्णा (and not चतुर्णां वर्णानां कर्म) means that, regarding the wording of the Vartika on Pāṇini 5 1 124, we are—contrary to established practice—following the later Kāsikā in preference to the ancient Patañjali Kaiyata on the passage (Pāṇini 5 1 124) defends the Kāsikā, but not quite convincingly I have discussed the passage in a paper contributed to Prof M Hiriyanna Commemoration Volume

18 [ab]) O J reads as Ś1–3 5 K6 Cg k — [c]) O J reads मनुष्याणां (for मनुष्येषु) — [d]) The B1 variant कृत्स्नकर्मसु may also have been कृत्स्नकर्मसुत्, as there is a blank space after सु in the orig MS Both the variants yield good sense

19 [b]) The K0 reading is peculiar to that MS

20 [a]) D10 त्यक्त- (for त्यक्त्वा) — [b]) D8 gives the variant निरामय, which avoids the possibility of conflicting interpretations occasioned by the current निराश्रय

22 [d]) K8 निबाध्यते (for निबध्यते)

23 [a]) Thomson conjectured युक्तस्य for मुक्तस्य, which is found in Ñ1 (marg sec m) — [c]) Noteworthy is the Ś1 variant ज्ञानायारभत, which may have been influenced by 23[b]

26 K8, like Ś1 K2, om (hapl) 26[cd]

31 [a]) K7 यज्ञसृष्टा°

33 [c]) Garrett reports a Malayalam variant [अ]खिले (for [अ]खिल), which avoids the tautology of सर्व and अखिल

34 [b]) O J reads मेधया (for मेवया)

35 [a]) K7 न पुनर्मोहाद् — [b]) K8 यास्यति (for यास्यसि) — [c]) The Kash reading अशेषाणि (for अशेषेण) is due to case attraction The reading is found in several non K manuscripts also

38 [c]) D10 यत्स्वय (for तत्स्वयम्)

39 [b]) Note the variant मत्पर (for तत्पर)

Colophon — Adhy name K7 योगनाम, K8 ज्ञानमयमयोग, D9 ज्ञानयोग, D10 ज्ञानविभागयोग

27 [BG 5]

1 [a]) K7 करणा (sic) (for कर्मणा) — [d]) K8 ब्रूहि तन्मे (by transp)

5 [b]) Noteworthy is the Kash variant अनुगम्यते (for अपि गम्यते), which assigns a distinctly subordinate position to the Yoga followers, as compared to the Samkhyas

6 [d]) D9, like Ñ1, reading अचिरेण (for नचिरेण), involves a hiatus, which may have been original

10 [cd]) K8 पापेभ्य (for पापेन), and [अ]म्भसि (for [अ]म्भसा) O J न स लिप्यति दोषेण (for 10[c])

11 [d]) D10 सिद्धये (for शुद्धये)

14 [a]) Ś1 is alone in reading नाकर्तृत्व न कर्तृत्व, thus avoiding a possible contradiction with a text like BG 4 13, where God is declared to be the creator of all karmans as such

15 [b]) K8 सुकृतिं (for सुकृत)

16 [d]) तत्पर is to be understood as two words तद् परम्

17 The extra stanza (90*) found in some Kash MSS is of the nature of another illustration for the statement in st 10–11, suggested by the simile आदित्यवत् in 16[c] Schrader concedes that the stanza may have been a later addition Ksemendra (*Bhāratamañjarī*, p 396, st 87) knows this added verse, which he gives as under

श्रृण्वन्तोऽपि वन्नन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ॥

21 [b]) K7 8 य सुखम् (for यत्सुखम्) For a discussion of the variant, cf Introduction, p LXXIX

24 The Yoga that forms the topic of the latter part of this chapter is understood by most Kashmir commentators as a special kind of highest Yogic discipline परमो योग (and not mere कर्मयोग), and this point is apparently brought out by the Kash variants for 24[c] and 23[d] — [d]) K8 ब्रह्म भूयोधिगच्छति

25 [b]) K7 क्षीणकिल्बिषा — [c]) K8 जितात्मान (for यता)

26 [a]) D9 निमुक्ताना — [b]) K8 जितचेतमाम् — [d]) K7 D9 10 विजितात्मनाम

28 [a]) K8 निर्तेद्रिय

Colophon — *Adhy name* K7 D10 सन्यासयाग, K8 प्रकृतियोग, D9 सारययोग

28 [BG 6]

2 [a]) The Ś1 reading सन्यास इति (for सन्यासमिति) is what a grammatical purist would prefer

4 [d]) D9 स उच्यते (for तदोच्यते)

5 [b]) For अवसादयेत्, O J gives अथ सादयेत् — [c]) O J बन्ध (for बन्धुर्)

7 [b]) For the emendation of Cb, cf Introduction, p LXXX–LXXXI — [d]) K7 D9 10 as in the text

8 [b]) K7 कूटस्थोपि जितेन्द्रिय, probably caused by scribal confusion between पि and वि

9 [d]) विमुच्यते (for विशिष्यते) is a variant noticed by Cś It is not presented by any of our MSS

10 [c]) O J यतिचित्तात्मा (for यत)

12 [d]) K7 आत्मनि शुद्धये (for आत्मविशुद्धये)

13 [b]) O J धारयेदचल मन, D10 धारयन्नचल स्थिरम्

14 [b]) K8 ब्रह्मचारी व्रते (for चारिव्रते)

15 [a]) D9 10 एव युञ्जन् (by transp)

16 For the Kash variants, cf Introduction, p LXXVIII, footnote 2

19 [c]) K8 जितचित्तस्य (for यत) — [d]) आत्मनि, the Kash reading, is more correct, but आत्मन (genitive) can be used in the same sense

20 [d]) The Ś1 variant निष्ठति (for तुष्यति) may have been influenced by 18[b], but can yield a good sense

23 [b]) D10 योगमञ्जिक (for सञ्जितम्)

24 [b]) G3 variant त्यक्त्वा धर्मानशेषत may have been influenced by BG 18 66[a]

25 [a]) K8 उपरमेन (hypermetric) (for उपरमेद्)

26 [a]) K7 D9 10 निश्चलति (for निश्चरति)

27 [c]) K8 D9 शान्तिरजम (for शान्त)

28 [a]) K7 एव युञ्जन् (by transp) — [b]) The Kash variant is evidently influenced by 15[b] — [cd]) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXXI

32 [b]) O J यो जन (for योऽर्जुन)

36 [a]) K8 (before corr) असयतात्मनो (for त्मना)

38 [d]) The Kashmir variant for this pāda is motivated by the circumstance that the post half of line 1 of 91* is a variant of 38[d] The Kashmir reading is tautologous, and the word वा suggests no alternative to नश्यति in 38[b]

39 [a]) For the Kash variant एत मे, cf Introduction, p LXXVIII

41 [d]) K7 योगभ्रष्टो हि (for भ्रष्टोऽभि-)

42 [b]) K7 D9 10 m महति (for भवति)

43 [b]) K7 D10 पूर्वदेहिक, K8 पूर्वदैहिक The grammatically allowable forms are पौर्वदेहिक under the general rule in Pānini 7 2 118, and पौर्वदैहिक under Pānini 7 3 20 on the assumption that the अनुशतिकगण is an आकृतिगण

44 [b]) K8 सन् (for स)

Colophon — *Adhy name* K7 अष्टागाध्यात्मयोग, K8 अध्यात्मदर्शन, D9 10 अभ्यासयोग

29 [BG 7]

2 Apparently, Cb reads 2[cd] as in our text, and has चिन्तनीय यदुत्कृष्ट सत्त्व तदुपदिश्यते as an *additional* line, before which, probably, there was another line to make a complete stanza Cb breaks off soon after this point

4 Regarding the additional pāda found in O J

after 4^{cd}, cf Introduction, p xcv

6 ^{c}) O-J लोकस्य (for जगत)

8 ^{b}) O-J प्रभास (for प्रभास्मि) — ^{c}) O Jp सर्वदेवेषु (for सर्ववेदेषु)

9 ^{ab}) O-J पृथिव्या हि तेजोस्मि च — ^{c}) O J जीविका (for जीवन)

16 ^{b}) O J नरा (for जना)

18 ^{b}) For the variant मत (for मतम्), cf Introduction, p LXXVIII

19 ^{d}) Ks स दुर्लभ (for सुदुर्लभ)

20 ^{a}) Ks हतज्ञाना (for हृत) — ^{c}) Ks निश्चयम् (for नियमम)

21 ^{d}) The Ś1 reading makes the sense of the current तामेव explicit The reading is solitary

22 ^{d}) It is possible to take तस्याराधनम् as तस्या आराधनम् with archaic Saṁdhi after विसर्गलोप

23 The Kash additions 93* and (alternatively) 94* are easy elaborations (suggested by BG 9 25), which are possible in text conflation

27 ^{d}) D10 स्वर्गे (for मर्गे) is a *lectio facilior*

29 ^{b}) For the Kash variant भजन्ति (or alternatively यन्ति), cf Introduction, p LXXVIII — ^{c}) O J ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नम् (by transp) — ^{d}) O J अव्यक्त (for अध्यात्म), cf Introduction, p xcvi

Colophon — *Adhy name* Ks अध्यात्मयोग, D9 10 ज्ञानविज्ञानयोग

30 [BG 8]

2 ^{c}) D10 प्रयाणकालेपि (for काले च)

5 ^{b}) O J त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — ^{c}) O J साह भाव [? to be corr to सोहभाव] (for स मद्भाव) — ^{d}) O J स याति परमा गतिम् (= 13^{d})

7 ^{d}) O J मामेष्यसि न संशय

11 ^{d}) D10 सग्रहणे (for सग्रहण)

12 ^{c}) Ks मूर्ध्नाधायात्मन प्राणान्, O J मूर्धन्याधाय च प्राणान् — ^{d}) Ks योगधारण, D9 °धारिणा (for °धारणाम्) O J योगे धारयेत्

13 ^{cd}) Ś1 wants to specify the परमा गति (as मद्भाव The reading is not found in any other MS

17 ^{b}) For the Kash variant ये (for यद्), cf Introduction, p LXXIX

18 ^{d}) Ks D9 सक्षिके (for क्षके)

21 ^{c}) In some MSS य (referring to the अक्षर) seems to have been changed to यत् under the influence of the तत् in the following pāda

22 The Kash addition (97*) only serves to make explicit the implication of 21^{c} The MSS making this addition read 22^{d} as यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् in the place of येन सर्वमिद ततम, which last, Garbe regarded as a Vedāntic interpolation

28 ^{b}) Ks प्रविष्ट (for प्रतिष्ठम्)

Colophon — *Adhy name* Ks महापुरुषयोग, D9 10 अक्षरब्रह्मयोग

31 [BG 9]

1 ^{c}) D10 ज्ञानविज्ञानसहित, O J ज्ञानविज्ञानरहित (cf Introduction, p xcvi)

3 ^{b}) Ks धर्म्यस्यास्य (for धर्मस्यास्य)

5 ^{d}) Ks भूतात्मा (for ममात्मा)

6 The extra passage (100*) given by Kash MSS is of the same nature as the extra passage (99*) given by D9 alone, both being prob verses familiar to some reader–scribe and jotted down in the margin, and thence transported on to the text

7 ^{b}) Ks मामिकाम् (for मामिकाम्)

8 ^{a}) As Schlegel pointed out, a distinction is intended between the Lord's relation to the Prakrti, when it is a question of the birth of an Avatāra, and when there is to be the birth of ordinary created beings, and the BG employs in 4 6^{c} and 9 8^{a} two different words to express that relation Ś1 ignores this intended difference and repeats here the earlier pāda

11 ^{d}) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXIX, The influence of BG 7 14^{cd} is evidently responsible for the change

14 ^{b}) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXVIII

16 ^{b}) The O J variant ओषधि (for औषधम्) comes nearer to its intended sense of सोम

18 ^{b}) D10 महत् (for सुहृत्)

20 ^{b}) Ks प्रार्थयन्ति (for °यन्ते)

21 [b]) D10 मृत्युलोक (for मर्त्य)

27 [c]) For the O J reading of this pāda, cf Introduction, p xciii

31 [c]) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxviii

Colophon — *Adhy name* Ks भक्तियोग , D9 10 राजगुह्य

32 [BG 10]

3 [c]) D10 समर्थेषु (for स मर्त्येषु)

8 [ab]) The Kash variants अयं and इत presuppose that the speaker is pointing to himself while uttering these words

9 [d]) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxix

14 [d]) Schrader quotes दवमहषय as a variant The usual Kash sources have only त्वा महषय

16 [b]) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxix It is curious to note that दिव्या ह्यात्मविभूतय has become a fixed phrase to be used both as nominative as well as accusative For instance, in the Saṁkaragīta (Visnudharmottara, I 52–65), we read (adhy 56 st 1)

तस्य देवानिदवस्य विष्णोरमिततेजस ।
त्वत्तोऽह श्रोतुमिच्छामि दिव्या ह्यात्मविभूतय ॥

19 [b]) See 16[b] above

21 [b]) O J अहमशुमान् (for रविरशु) That अशुमान् is the name of a particular रवि has not been seen by the author of this supposed emendation

24 [c]) The Kash variant सेनान्यामप्यह is merely intended to give the grammatically correct gen plu form in place of the current सेनानीनाम्

27 [c]) ऐरावण (instead of ऐरावत) is the form generally preferred by Kash and Nepali MSS , but not invariably so Cf the variants of 6 13 33[d] O J also reads ऐरावणो

28 [a]) O J वज्रो (for वज्र) The word is both masc and neut — [c]) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxix

29 [d]) The S1 4 D3 variant मयमिनाम् makes it quite clear that यम is not = मृत्यु (mentioned in 34[a]), but is one of the eight योगाङ्ग

32 [a]) For the variant स्वगाणाम्, cf 5 19[a] — [c]) Ks अध्यात्ममस्मि विज्ञाना

34 [cd]) Helpful for the interpretation of this line is the following from the Bhāgavata Purāna xi. 16 40—

तेज श्री कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्याग सौभग भग ।
वीर्य तितिक्षा विज्ञान यत्र यत्र स मेंऽशक ॥

The BG enumerates only such qualities of the womankind as testify to their divine inheritance

35 For the extra stanza (101*) after 35, cf Introduction, p xcv Schrader notes (*Kash Rec*, p 11) that a Dublin MS reported by Denis Crofton (*Transactions*, *Royal Irish Academy* [1858] vol xxiv) gives the extra verse as follows

ओषधीना जवा चास्मि धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
सर्वेषा तृणजाताना दर्भोऽह पाण्डुनन्दन ॥

41 = (var) Vayu 2 5 136

42 [ab]) D10 बहुनोक्तेन कि ज्ञानेन The Dublin MS above mentioned apparently reads, like Cg, बहुनैतेन किं ज्ञानेन (cf Schrader *Rezensionen der Bhagavadgītā*, Festschrift M Winternitz, p 49, note)

Colophon — *Adhy name* Ks D9 10 विभूतियोग

33 [BG 11]

2 [b]) Ks विस्तरतो (for °शो)

4 [c]) The Kash MSS generally read, here and in BG 11 9[b], and 18 75[c], 78[a], योगीश्वर in place of योगेश्वर, the latter expression being, perhaps, warranted by BG 9 5[b] and 11 8[d]

5 [b]) O J शतशो वा (for °शोऽथ)

8 [a]) Ks (before corr as in text) D9 शक्यसे, D10 शक्यते — [b]) D10 च चक्षुषा (for स्वच)

11 [a]) The Kash reading °मालाम्बर° for माल्याम्बर° avoids the difficulty of interpreting माल्यम् Cs renders it by पुष्पाणि, Madhusūdana, Varavara muni, and others by माला or स्रज If the derivation be माला एव माल्यम् it raises the question (which was already raised under 6 1 20[d] and 26 13) regarding the exact wording and interpretation of the Vārtika to Pānini 5 1 124 If it means flowers, it can be derived according to Pānini 4 4 98 — [c]) Garrett reports a Malayalam variant देहम् (for देवम्)

Note the Vaisnavite reading विष्णुम् given by Ś1 alone here as well as in 14ᵃ below Schlegel read दीप्तम्

12 ᶜ) K8 माम्याद् (for सा स्याद्), due to similarity of स and म in the Śāradā script

13 ᵈ) K8 D9 10 तथा (for तदा)

16 ᵈ) The Dublin MS also reads विश्वरूपम् It is difficult to say whether विश्वरूप was changed to रूपम् by case attraction to the ending of 16ᵇ, or विश्वरूपम to रूप by case attraction to the adjacent विश्वेश्वर

18 ᵇ) D10 (m as in text) निदानम् (for निधानम्) — ᶜ) सात्वत (for शाश्वत) is given by only a few Kash MSS and seems both secondary and sectarian Compare BG 14 27ᶜ, where no such variant is reported In the Crit App a quotation from Ca is given Cg observes सात्वतधर्मगोप्तेति । सत्-सत्य-क्रियाज्ञान योरुभयोरपि भेदाप्रतिभामात्मक तथा सत्तात्मक प्रकाशरूप तत्र विद्यते येषा ते सात्वता । तेषा धर्म अनवरतग्रहणमन्यामपरत्वात्सृष्टिसहार विषय सकलमार्गोत्तीर्ण । त गोपायते । It is, of course, possible to take सात्वत by itself as a vocative — ᵈ) Garrett reports मतोसि (for मतो मे)

19 ᶜ) Where the text has त्वा it is usual for Cs to explain it by त्वाम्, and where there is no such explanation, it is presumed that it had त्वा before it Nevertheless the MSS at times divide themselves almost equally, and we could have read त्वा for त्वा

20 ᶜ) Only Ś2 K0 4 Da2 D6 read with Cs, accepted as text The major group with S contains only a transposition उग्र तवेद (for इद तवोग्र) The Kash group in the main gives a different reading So there is not enough justification for rejecting Cs

21 ᵃ) The better MSS of Cs contain the words त्वा त्वाम् Cu apparently had a different reading, and observes ❀ त्वामिनि पाठ आचार्यैर्व्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षित । असुरमघा इति पद छित्वा भूमारभूता दुर्योधनादयस्त्वा विशन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तट्टीकाकारो किस्तु (e g , आनन्दगिरि) त्वा-इति पाठे सगच्छत इति ज्ञेयम् । ❀

22 ᵈ) D9 (before corr) त्वा (for त्वा) ❀ Cs त्वा त्वा विसिता विस्मयमापन्ना सन्तस्त एव मर्वे । ❀ No MS reads एव (for चैव)

24 ᶜ) D9, with the majority of Kashmir and S MSS, reads त्वा (for त्वा), but no commentator cites त्वा We have accepted त्वा with a wavy line following B and some reliable Kashmir MSS like Ś2 K0 1 D2 9

27-29 The three stanzas, by the addition of 103*, become 4½ (सार्ध श्लोकचतुष्कम्), and by the introduction of 102* (which Ś1 alone has preserved) become full five stanzas Ck, unaware of 102*, justifies the सार्धश्लोक or six line stanza (viz. 103*) thus — ❀ Ck अत्र नानारूपै इत्यादि त्वच्छरीर प्रविष्टा इत्यन्त श्लोक-साधक श्लोकसाम्याथ केचिन्न पठन्ति । कश्चित् त्वत्तेनमा निहता नूनम्- इत्यादिश्लोकाधमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकदर्शनाद्धारते च तत्र साधश्लोकप्रणयनाद्यामसुने साधमेव पठितम् । ❀ Nevertheless there remains the incongruity between the many mouths (वक्त्राणि) being spoken of as one mouth (वक्त्रे) in 103*, line 2 For that, Ck gives a rather forced explanation ❀ Ck कि तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन उपक्रम्य, अचिन्त्यरूप तव वक्त्र विशन्ति इति यदुक्त तत्र कालपुरुषमबन्धिन्यो घोराकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वदायाया सामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवत सर्वशक्त्याश्रय-त्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत अचिन्त्यरूपत्वेन विशेषण मुक्तम् । ❀

28 ᶜ) O J तथामी नरनाथ लोकवीरा — ᵈ) O J वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति

29 ᵃ) K8 D10 प्रदीप्त (for प्रदीप्त) — ᵇ) O J शान्ति च नाश च यमाभिभूतास् — ᶜ) O J तथैव अस्माङ्ग मायन्ति लोका

30 ᵈ) D10 विष्णे (for विष्णो)

31 ᵃ) D10 आख्याय (for आख्याहि)

32 ᵇ) O-J अह (for इह)

33 ᶜ) D10, like K6, मयैव ते

34 ᵇ) K8 योधमुख्यान् — ᶜ) D10 हतास्त्व (for हतास्त्व) — ᵈ) D10 व्यथिष्ठा (for व्यथिष्ठा)

38 ᶜ) Garrett reports वेद्यश्च (for वेद्य च) — ᵈ) K8 D10 अनन्तरूपम् (cf 16ᵇ)

39-40 With 39ᵃᵇ, 104* makes one complete stanza The next stanza of four lines will accordingly include all the 'नम' lines (39ᶜᵈ + 40ᵃᵇ), and this seems to have prompted the addition To complete the next stanza, 105* is added to make the उत्तरार्ध, 40ᶜᵈ being turned into the पूर्वार्ध

40 ᵇ) O J काले (for सर्वे)

41 ᵇ) For the Kash variant सखे च, cf Introduction, p LXXIX The attempt to split सखेति into सखे + अति, and taking अति with उक्त is much too far-

fetched — [e]) The Kash variant तवेम (for तवेन, where इद has to be taken adverbially) is an obvious *lectio facilior* Some supply विश्वरूप after इद

42 [c]) तत्समक्ष is to be understood as two words ❀ Cs तत् समक्ष । तच्छब्द क्रियाविशेषणार्थ । ❀ The Ś4 6 Cā variant सत्समक्ष (= सज्जनाना समक्ष) is not quite satisfactory Taking तत् adverbially, we can translate "there in company," or "indeed, in company"

43 [b]) K8 पूर्वश्च, D10 पूर्वस्य (for पूज्यश्च) Schlegel read गुरोगरीयान्

44 [d]) For the Kash variant प्रियस्यार्हसि, cf Introduction, p LXXX — The *Tātparyacandrikā* on Cr knows the extra stanzas 106[*] which it quotes with the following variants — (L 7 8) कर्तासि लोकस्य यत स्वय विभो त्वत्त सत त्वयि सर्व त्वमेव — (L 10) कर्मोन्मान न च (for कर्मोपमान न हि) The commentator does not decide upon the question of their authenticity

46 [c]) The K6 reading भुजद्वयेन seems to be an invention of this source alone, as it is not found in any other MS Although mace and discus are the only two weapons mentioned, stanza 50[a] tells us that they are the weapons held by the Vasudeva form, i e, with the discus held in the upper right hand and mace in the lower left hand The conch and the lotus held in the other two hands are not mentioned here, probably because they were not fighting weapons [On the twentyfour images of Visnu with the respective disposal of the four weapons in the four hands, cf the Padmapurāna, Pātālakhanda, chapter 78, stanzas 16–27[ab]] In st 45[c] Arjuna, it will be remembered, uses the expression तदेव, which implies that he had already seen the form before This was actually the case of st 17 Only, this divine form then appeared in immediate succession to the many armed form, stayed for a moment, and was lost again in the Omniform Apparition Now, Arjuna wants to see that form, alone (*tadeva*) and steadily (*tathaiva*) Krsna agrees to this (49[cd]) This will also explain the use of the word *bhūyah* in 50[b] Since in stanza 50 we are told that the Divine Person assumed once again a milder form after showing the four-armed form to Arjuna, it is obvious that we have here three forms of manifestation Thousand armed, Four armed, and Two armed (*mānusa*) It is in the light of this that we have to understand the variant दिव्यरूप in 45[c], and the Cup proposal to read देव and रूपम् as one word In this connection, cf the following from योगवासिष्ठ I 53 37f

परं रूपमनाद्यन्त यन्ममैकमनामयम् ।
ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्दैनैतदुदीर्यते ॥
यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थित ।
तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥

48 [c]) Ks D10 नक्यमह (for नक्य[] अह, with the archaic Samdhi and hiatus, which seem to have bothered scribes and students) compare the same phenomenon in 54[ab]

53 [a]) O J वेदै (for वेदैर्) O Jp तमसा (for तपसा)

55 [b]) O J मद्भावात् (for मद्भक्त)

Colophon — *Adhy name* Ks विश्वरूपदर्शन ; D9 10 दर्शनयोग

34 [BG 12]

4 [c]) K8 मामेव (for मामेव)

8 [a]) O J मयात्म (for आधत्स्व) — [cd]) The Kash reading योगमुत्तममास्थित (for [d]) is evidently a device to avoid the hiatus मय्येव + अत

9 [b]) K8, like Γ2, आप्नोषि — [d]) Garrett reports मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तु)

10 [d]) S1 is alone in reading मुक्तिम् (for सिद्धिम्) Mukti by practising karmans must have been felt as an unexpected juxtaposition !

11 [b]) The Ñ1 reading उद्योगमाश्रित (which is also given by a few S MSS) does not yield a bad sense, but philosophically, the accepted reading (which is also better documented) is necessary — [d]) The S1 Ko reading यतात्मवाक् is not unacceptable only it has not more support

16 [c]) The Kash readings सर्वारम्भफलत्यागी in 16[c], as well as शुभाशुभफलत्यागी in 17[c], afford scope for raising the question whether the karmans as such are to be carried on But, on the other side, the compound could be understood as 'who abandons सर्वारम्भ *and* फल, or शुभाशुभ[कर्मन्s] *and* फल' Compare BG 14 25[c]

Colophon — *Adhy name*, K8 सन्यासयोग , D9 भक्तियोग

35 [BG 13]

1 Stanzas 108* and (alternatively) 109* are meant to lessen the abruptness of the introduction of the क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ discussion in this chapter — [b]) D9, like D6, क्षेत्र इत्यपि, to correspond with क्षेत्रम् इति in [d]

2 [c]) T3 reading क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्, probably to respect the vārtika अभ्यर्हितं च to Pāṇini 2 2 34, as क्षेत्रज्ञ is more important than क्षेत्र

4 [b]) Garrett reports वृत्तोभिर (for छन्दोभिर्) — [d]) For the Kash variant विनिश्चितम् (for श्चितैः), cf Introduction, p LXXXI

6 [d]) For the interpretation of चेतना धृतिः as one word (चेतनाधृतिः, चेतनस्य आधृतिः), cf The *Tātparya candrikā* on the C1 to the passage

11 [a]) The Kash change of नित्यत्वं to निष्ठत्वं, here, and of °नित्या to निष्ठा in BG 15 5[b], is uncalled for in view of the more archaic use of the word नित्य in texts like इन्द्रियनित्यं वचनम् and अथनित्य परीक्षेत from the *Nirukta*, or धर्मनित्या (Crit Ed धर्मे नित्या) विचेष्टा (Mbh 5 27 1)

12 [d]) Cu cites the two readings अनादिमत्पर and अनादि मत्पर and, after some discussion, decides in favour of the former

16 [a]) For the Kash variant ह्यविभक्तं विभक्तेषु, cf Introduction, p LXXXI

17 [d]) The Kash reading वेष्टितं is only a scribal lapse Ś1 मध्यग and the more usual धिष्ठितं are only easy make shifts Cs explains the text विष्ठितम् by विशेषेण स्थितम्

20 [a]) The MSS are all unanimous in reading कार्यकारण°, which Cs cites as a *pāṭhabheda* It is possible to interpret both readings cogently

22 [a]) The Kash variant उपदेष्टा does not convey the 'Sākṣitva' idea, which उपद्रष्टा implies — [b]) The variant कर्ता (for भोक्ता) contradicts the normal role assigned to the Puruṣa with reference to the body

23 [d]) K8 भूयोपि (for भूयोऽपि)

24 [a]) K8 ध्याने चात्मनि (for ध्यानेनात्मनि) — [d]) For कर्मयोगेन (*not* योगेन), cf note to 6 25 3[d]

25 [a]) Garrett reports [s]त्येवम् (for त्वेवम्)

32 [b, d]) O J नोपलभ्यते (for नापलिप्यते) Regarding this variant, cf Introduction, p XCVIII

33 [ab]) O J एको (for एक), and लोक कृत्स्नम् (for कृत्स्नं लोकम्) — [c]) O J transp क्षेत्र and क्षेत्री

Colophon — *Adhy name* K8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग D9 10 प्रकृतिपुरुषविवेक(D10 विभाग)योग

36 [BG 14]

7 [d]) D8 देहिनाम् (for देहिनम्), obviously due to eye wandering to the ending of the first line of the next stanza

9 [a]) O J सत्त्वं सक्ते (for सत्त्वं सुखे)

10 [b]) The Kash variant वर्धते is of the nature of a gloss for भवति, which primarily denotes वृद्धि

11 [b]) K8 प्रकाशम् (for प्रकाश[ ])

12 [a]) As to the variant लोभप्रवृत्तिरारम्भ, it is quite possible, in copying to dictation, to mis hear लोभ प्रवृत्ति as लोभप्रवृत्ति The contrary is a little less probable but not impossible Rajas is described as *rāgātmaka* (7[a]) and as the parent of *lobha* (17[b]), so that *lobha* is the first result of Rajas in ascendant *Lobha* produces conation (pravitti) which in time is translated into actual activity (ārambha) Action once begun, you do not wish to give up (asamah), because your *lobha* has become now an ardent passion (spṛhā) Thus 13[ab] gives a sequential statement as to the consequences of Rajas waxing, so that the variant लोभप्रवृत्ति does not seem very satisfactory Nor is that variant adequately supported by MSS — [d]) The variant कुरुनन्दन is probably due to an eye wandering to 13[d] There has been in 13[d] a reverse eye-wandering in some MSS with reference to 12[d]

18 [a]) O J गच्छति सत्त्वस्थो, [b]) तिष्ठति राजस, [c]) °गुणवृत्तिस्थो, and [d]) अधो गच्छति — all statements in the singular number — [c]) K8 D10 °गुणवृत्तिस्था (for गुणवृत्तस्था)

22 After the ref at the beginning of this stanza, the scribe of K6 at first omitted (by hapl) stanzas 22–27 However, he soon perceived the mistake, but failed to delete the wrongly written lines covering stanzas 1–2 of the next chapter

23 [d]) For the Kash variant यो ऽवतिष्ठति, cf Introduction, p LXXIX

24 ^a^) The Ck variant समदुःखसुखस्वस्थ is thus explained by the comm सुखदुःखस्वस्थ इति सत्त्वरजस्तमोवृत्त्य उक्ता । न सुखे प्रीयते, न दुःख द्वेष्टि, न स्वप्ने सुखानि । The order in that case should have been सुख-दुःख-स्वप्न

25 ^c^) For the Kash variant मवारम्भफल, cf 6 34 16^c^

26 ^c^) D9 (before corr) त्रीन्गुणान् (for म गुणान्)

Colophon — *Adhy name* K8 गुणत्रयविभागयोग, D9 गुणातीतयोग

37 [BG 15]

☞ The entire adhyāya is wanting in O J

2 ^a^) D9 10 अधश्चोर्ध्वं च (for अधश्चोर्ध्व)

3 ^c^) K8 सविरूढ (for सुविरूढ)

4 ^b^) For the Kash variant गता न निवर्तेत, cf Introduction, p LXXVIII

5 ^b^) For the Kash variant अध्यात्मनिष्ठा vide 6 35 11^a^ note — ^c^) Garrett reports सुखदुःखमगैर (for °सज्ञैर्)

13 ^a^) K8 is alone in giving the reading मामाविश्य (for गामाविश्य), which makes no sense, unless माम् is taken to mean लक्ष्मीम् or प्रकृतिम् The emendation of गामाविश्य च into योगमाविश्य by the Pandit scribe of D8 is instructive

14 ^a^) K8, like K5, विश्वानरो (for वैश्वानरो) — ^c^) Cā °सखो भूत्वा, suggested by the natural friendship between the fire and the wind

16 ^c^) K8 रक्ष सर्वाणि भूतानि (!)

18 ^d^) Garrett reports कथित (for प्रथित)

Colophon — *Adhy name* K8 पुरुषोत्तमयोग, D9 ससारवृक्षच्छेदकुठारयाग, D10 पुराणपुरुषोत्तमयोग

38 [BG 16]

☞ The entire adhyāya is wanting in O J

2 ^c^) For the Kash variant अलौल्य च, cf Introduction, p LXXIX

5 ^b^) K8 निर्बधाय (for निबन्धाय)

7 ^b^) Garrett reports यथा (for जना)

8 ^b^) Garrett reports अधीश्वरम् (for अनी) — ^d^) कामहेतुकम् would be the correct grammatical form, but हैतुकम् is the one more often to be met with Cś says ❀ कामहेतुकमेव कामहैतुकम् । ❀

9 ^b^) Garrett reports [ऽ]धिका (for [ऽ]हिता)

10 ^a^) Some MSS read दुःपूरम् (for दुष्पूरम्)

13 ^b^) For the variant इम प्राप्स्ये (for इद प्राप्स्ये), cf Introduction, p LXXIX That मनोगतम् can be the original reading, is rendered probable also in view of 6 24 55^b^ Schlegel suggested मनोरमम्

14 ^b^) Garrett reports अहम् (for अपि) — ^c^) K8 योगी (for भोगी)

16 ^c^) D9 (before corr) प्रवृत्ता (for प्रसक्ता)

21 ^a^) Garrett reports नरकस्योक्त (for स्येद)

22 ^b^) Garrett reports कामद्वारैस (for तमोद्वारैस्)

Colophon — *Adhy name* K8 सत्ययोग, D9 10 दैवासुरसपद्विभागयोग

39 [BG 17]

☞ The entire adhyāya is wanting in O J

2 ^b^) K8 स्वभावत (for स्वभावजा)

6 ^a^) Garrett reports शरीर स्व (for शरीरस्थ)

7 ^d^) Schrader gives इद for इम as a Kashmirian reading Actually it is given by only one of our G MSS It may be due to dittography of the द at the end of the previous word

11 ^c^) K8 यष्टव्य एवेति (for यष्टव्यमेवेति)

12 ^bcd^) The Kashmir reading य इज्यते विद्धि त यज्ञ राजस चलमध्रुवम् is obviously intended to improve grammar by the change of यत् (at the end of 12^b^) into य, and is, as regards the rest, an anticipatory writing (through mistake) of parts of 18^cd^

13 ^a^) For the Kashmirian variant असृष्टान्न, cf Introduction, p LXXXI

16 ^a^) K8 प्रमादमौन्यत्व — ^d^) D10 मानम उच्यते

20 ^c^) K8 देशकाले च (for देशे काले च)

21 ^d^) D9 तद्राजसमुदाहृतम्

23 ^c^) For the Kash variant ब्राह्मणा तेन (for ब्राह्मणास्तेन), cf Introduction, p LXXXI

Colophon — *Adhy name* K8 गुणभेदयोग; D9 10 श्रद्धात्रयविभागयोग

40 [BG 18]

☞ O-J om the entire adhyāya except st 66 and 73

1 [d]) The T2 reading कर्मनिघून्न is a clever emendation, not supported

2 [d]) Garrett reports त्याग प्राहुर् (by transp)

3 [c]) Garrett reports यज्ञो दान तप कर्म

4 [d]) K8 परिकीर्तित (for सप्रको)

7 [b]) Garrett reports नोपलभ्यते (for नोपपद्यते)

8 [a]) For the Kash variant य कर्म (for यत्कर्म), cf Introduction, p lxxx

10 [b]) Garrett reports योनुपज्जते (for नानु) — [c]) K8 सत्त्वसमायुक्तो (for विष्ठा)

11 [a]) K8 देहभृता (for भृता) Garrett reports शक्य (for शक्य)

13 [a]) Cn definitely reads पञ्चेमानि In the case of Cs, the editions as well as MSS of the Bhāsya disagree The authorities seem almost equally divided

15 [b]) Garrett reports बुध (for नर)

16 [a]) Nīlakantha, reading कर्तार, also supplies the word अकर्तार — [b]) Garrett reports केवलम् (for केवल)

18 [b]) Garrett reports त्रिविध कर्मचोदनम

19 [c]) The Ś6 reading प्रोच्यते improves the syntax

21 [b]) Garrett reports नानाभावात्पृथग्विधात्

22 [a]) The variant अकृत्स्नविद् (for कृत्स्नवद्) of some Ś and K MSS is capable of yielding good sense It probably was influenced by 6 25 29[cd] — [b]) For अहैतुकम्, cf note on 6 38 8[d] — [c]) Garrett reports तस्मात्त्विकामिति प्रोक्तम्

24 [c]) The Kash variant is क्लेशबहुल (for बहुलायाम) Any one of the two can be the original, and the other its gloss The reading accepted has better support of representative MSS

25 [b]) K8 D10 अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)

28 [b]) The variant नैष्कृतिको (for नैकृतिको) is obviously a scribal error The word is derived from √ कृत् 'to cut' in the sense of परवृत्तिच्छेदनपर, or from √ कृ 'to do' in the sense of परावमाननशील, and the prefix is नि, and not निस् The word occurs several times in the Epic Perhaps the following from the Āranyakaparvan (Crit Ed, chap 49, st 20) will be useful in determining the sense as well as the form

निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चय ।
न हि नैकृतिक हत्वा निकृत्या पाप्मुच्यते ॥

32 [b]) Garrett reports तमसा धृता (for सा धृता)

33 [a]) Garrett reports धारयेन (for धारयते)

36 [d]) For निगच्छति and the variants for it, cf 6 31 31[d]

37[a] and 38[b]) The Kash variant तदात्वे (for तदग्रे) in the sense of 'for the time being' — अभ्यासकाले as Cg puts it, or साधनावस्थाया in the words of Ca — is quite acceptable in itself Only, in 39[a] also, the reading should have been यत्तदात्वेऽनुबन्धे च, instead of यदग्रे चानु The words तदग्रे could be misread as तदात्वे in 37[a] and 38[b], but this is ruled out by the absence in 39[a] of the initial त — [c]) Garrett reports तस्मात्त्विकमिति प्रोक्तम्

42 [b]) K8 शान्तिर् (for क्षान्तिर्) Garrett reports अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्

44 [a]) K8 D10 गोरक्ष Cs reads गौरक्ष्य and derives it thus ❀ गा रक्षतीति गोरक्ष, तस्य भाव गौरक्ष्यम् ❀ (Panini 5 1 124) Cr seems to have read °गोरक्ष्य which the Tātparyacandrikā understands not as a Taddhita form, but simply a बहुव्रीहिसमास—गौ रक्ष्या यस्मिन्कर्मणि तत्कर्म Garrett reports the variant वाणिज्य कृषिगोरक्षा, wherein precedence is given to वाणिज्य, the वैश्यकर्म *par excellence* — [c]) *Paryutthāna*, or standing up at the approach of the teacher or the elder, is one of the rules of the *Paricaryā* which, in the Kash reading is used for the whole code of service Even the Kash sources do not give the reading consistently

47 [ab]) The repetition of 6 25 35[cd] at this place is hardly necessary in the context It is a Kash addition (110*) with the Kash variant for the post half, for which see note on 6 25 35[d] — [c]) Garrett reports स्वभावविहित (for नियत)

50 [ab]) Garrett reports सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्तो) For the Kash reading, cf Introduction, p

LXXX The difficulty comes in only when we try to connect तथा with the verb निबोध, which is not at all necessary — ^cd^) Ks चापरा (for या परा) The relative या does not refer to ब्रह्माप्ति, as is often supposed The latter half of the stanza characterizes the *siddhi* in 50^a^ as being, in essence, ज्ञानस्य परा निष्ठा "Since [यथा] such supreme *siddhi* is attained, he must necessarily [तथा] attain Brahman, — I do assure you" The available variants are forlorn attempts to make a plausible construction and sense

51 ^d^) Garrett reports रागद्वेषावुदस्य च

54 ^b^) The variant हृष्यति (for काङ्क्षति) is suggested by 6 34 17^a^, but the text as given is a standing description of frequent occurrence in the Epic

64 ^c^) D9 दृढ इति (for दृढमिति) The word दृढ is an adverb Not perceiving this, Ko Ñ1 and a few other MSS offer the variant दृढमतिस्, which Ck explains by स्थिरबुद्धि Schlegel read दृढमनिस्

66 ^b^) O J कारण (for शरण) — ^d^) Schlegel read मोचयिष्यामि (for मोक्ष)

67 ^d^) Garrett reports योऽभ्यसूयते (for सूयति)

68 ^a^) Ks य इम Cs reads and explains इम (for इद) as referring to this ग्रन्थ The neuter इद, as referring to गुह्य (cf 64^ab^), is more usually found in MSS — ^d^) The variant असशयम् is to be understood as an अव्ययीभाव compound going with the verb एष्यति The accepted text असशय is a नञ्तत्पुरुष and should be interpreted as a separate sentence, or, it can also be taken as a बहुव्रीहि, qualifying the subject of एष्यति

72 ^d^) The variant प्रणष्टस् (on the analogy of प्रणश्यति) found in several MSS is due to ignoring Pānini's special ruling against this णत्व change of the past part of √ नश् in Sutra 8 4 36

75 ^b^) Ks D9 गुह्यतम (for गुह्यमह) As in 68^a^, गुह्य is to be considered a noun, and सवाद in 74^c^, as well as योग in 75^c^, are used in apposition to it The reading गुह्यतम or तर rules out that possibility, unless we change एतद् to इम The commentator Ānandagiri's statement एतत्पद सवाद परत्वात्पुल्लिंगत्वेन नेनन्यमित्याह—एतमिति, shows that Cs read एतद्, which is glossed as एन — ^c^) For the Kash reading योगीश्वरात् here as well as in 78^a^ below, cf note on 6 33 4^c^

77 ^c^) Ks महाराज (for महाराजन्)

78 ^b^) Ks धनजय (for धनुर्धर) — ^d^) The Kash reading इति (for नीतिर्) no doubt supplies the needed इति to end Samjaya's statement, but its omission is not a fatal defect The word preceding इति can be ध्रुवा (with the hiatus) or ध्रुवा (masc or fem plu) standing collectively for the three categories mentioned To read ध्रुवानी[णी]ति together (omitting the रेफ), and to split it into ध्रुवानि[णि] + इति, is grammatically impossible, because there is no justification for the neuter plural Schlegel read ध्रुवाणीति. It was ध्रुवा नीति that the Bhagavadgītā had set out to inculcate, and hence that is the reading generally favoured

Colophon — *Adhy name* Ks निर्वाणयोग, D9 10 सर्वो(D10 सकलो)पनिषदर्थप्रतिपादकमोक्षयोग

41

8 ^cd^) येन रिपुवाहिनीम् Blend of two constructions, रिपुवाहिनी ययौ, where येन is displaced by a word line वीर (Ś1 T1 G2 4) or धीर (D9), and येन रिपुवाहिनी आसीत् Cn ❀ रिपुवाहिनी प्रविश्येति शेष । ❀

9 ^b^) D9 10 S read वृकोदर (for धनजय), to whom (as being the next in age to धर्म) they assign st 11 The same MSS, also ins 117^*^, as also assign st 12 to अर्जुन

18–19 Om in Ś1 Ko 1 only The stanzas could have been also om by us, but have been retained, as O J has the second of them

20 ^a^) GK reads कृष्णेऽत्र (for कृष्णे तु), a variant not found in our MSS

21 ^d^) *नेशोऽस्ति The initial न is very largely supported, even in MSS which understand the second word as एषो, and thereby give a meaning the reverse of what could have been intended The change of sibilants is very common, being exemplified in the variants of the very next word, पासन In the Sarada script the stroke above the line to indicate ए and ऐ is often confusing, so that the v l नैशो in K1 could just as well have been our text. Hence the emendation, ईश = योद्धु समर्थ

33–34 Cf 5 180 15–17, where Bhīsma behaves in the same manner towards his *guru*

37 ^c^) The variant भृत (for हृत), found in Ś1 K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8, rather accords with a

downright material conception of अर्थ, which should rather denote not 'wealth', but 'a deliberately chosen end'

38 ^{d}) समैष The Ś1 K3 5 D1 2 reading, occasioning hiatus between the two padas, could also have been accepted There is only a word-transposition

39 ^{c}) परस्याथ, Cd तवेति शेष । To Bhīsma, normally speaking, the Pandavas would be the पर

42 ^{c}) The Ś1 K0-3 D2 6 G1 M5 reading वधोपाय (for जयोपाय) introduces, like 125*, the subject of Bhīsma's death too suddenly 43^{ab} (which repeats 41 in substance, and where no variant for जयेन is available) supports our text

47 The reference युधिष्ठिर उवाच is inserted only in M It is unnecessary Cf 64 (ref in D1 M2) and 73 (ref in M4 only)

81 ^{b}) उद्योगे Cf 6 95 11^{c} In both cases the reference need not necessarily have been to the *Udyogaparvan* 'During war preliminaries'

82 ^{c}) There are two roots √ स्रम्भु विश्वासे and √ श्रम्भु प्रमादे, and as the former is intended here, विस्रब्ध should be spelt with a dental sibilant In Ādi 78 12, 143 10 and Āranyaka 228 6, the form with the palatal sibilant was used, following the majority of MSS, but Sukthankar directed that the correct sibilant should be used thereafter In our passage, only K0 1 read as in text

42

2 ^{a}) Some MSS refer to भ्रातु वचन, which probably is intended to refer to Yuyutsu's words, at the time he went over to the Pāndavas

28 ^{d}) Cf note on 6 1 20^{d}

43

10 After 10^{ab}, to avoid a three line stanza and the necessity of understanding 10^{ab} by itself, D9 10 ins — सज्जमाने नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनंजयौ ।

33 ^{d}) The S variant नश्चुदेशेषुणार्पयत् involves a double samdhi

47 ^{d}) S, and even S1 K D1-3 6, attempt to avoid the hiatus by a variant

77 ^{d}) संकुलम्, to go perhaps with the following stanza, or adverbially with the main assertion of the stanza K2 Dn D2 4 7 8 get out of the difficulty by reading सकुले

44

9 ^{c}) प्रभिन्न 'with cleft temples', as applied to elephants in rut With Ś1 K5 reading स्वप्रभिन्ना we can take the word to mean 'got out of their own rank and position' सु and स्व are likely to be confused in the Śāradā script

29 Elephants lifting horses and riders together (st 27) is naturally followed by elephants lifting the horses and the chariot together The latter (st 29) is a somewhat exaggerated description, perhaps an after thought, but is found in a large number of MSS N reads 29 in the wrong place, some of the MSS belonging to that recension ins 141*, and others 142*, in stead

37 ^{c}) The Ś1 variant स्वभुजा is again due to confusion between सु and स्व, cf 9^{c} above

45

10 ^{c}) आनर्छत् for the more normal आनर्छ (given by S1 K0-2 D8) Cf 31^{c} below

43 ^{ab}) The Sveta episode (Appendix I, No 4) begins at this point The episode is present in O J (Introduction, p xcii), but has no backing beyond a few Bengali and Devanāgarī MSS, and M3-5 which seem to have been, like O J, conflated with a Northern source It involves a repetition of the अवहार (cf lines 290-291 and 6 45 63), and introduces a voice from the sky (lines 242ff, perhaps in imitation of 6 114 34, 87) The Epic does not know much of Śveta beyond this episode

63 ^{c}) अकुर्वन्त, the wrong form, retained because found in Ś1 K1-4 B D (except D6 8) G3 M2

46

23 ^{b}) योगीश्वर (S1 K3 5 Dn2 D1-4 6 7 G3 M) Cf 6 33 4, 40 75, 78

30 Peculiar to M3-5 are the insertions 154*, 155*, implying that the formal election of धृष्टद्युम्न as सेनापति takes place only on the second day of the war Cf, however, 6 16 42, 43, 19 18, 21, etc, also Udyoga 154 11-12

47 ^a^) हुण्डै (Ś1 Ko 2 3 5 D2 3 6) are a people otherwise unknown So also, मडका (Ko 3) and रूटका (Ko 3) in 49^c^, and तुम्बुपा (Ś1) in 51^c^ below

48 ^c^) Double samdhi, which S seeks to avoid

47

☞ This chapter contains a very large number of verbal similarities with the opening passages of the Bhagavadgitā, and may well belong to the pre Gita stage in the evolution of the epic

7 ^b^) नेणिका (K2 3 D2 6 only) — ^c^) आरेवका (Ś1 only) The texts are uncertain in both cases

20 ^d^) दाभिञ (Ś1), a son of काश्य, is otherwise unknown

48

2 ^b^) मनञ्जा is to be understood as the predicate Not perceiving the construction, S ins 158* to complete the sense

8 ^b^) सात्यकौ (Ś1 K3 5 D2 3 6) could just as well have been accepted as शैनेये, which is a Southern paraphrase of the name Only, the N tradition is divided, and सात्यकौ could have been the paraphrase for the orig शैनेये St 11 would show that the late Northern variant अर्जुने is unacceptable

9 ^b^) चामित (Ś1 only) The variants are too many, and none intrinsically superior

18 With 159*, compare 74*, 148*, and 451*.

29 ^c^) Double samdhi द्रौपदेया + अभिमन्युश्च, cf 6 46 48^c^.

43 The sequence of stanzas in Ś1 is most baffling (see Addenda et Corrigenda) In the original from which Ś1 was copied, there was probably a wrong turning over of two sides of a folio beginning with the common beginning शरजाल शरैरन्यैः (6 48 43^a^, 69^c^) This led to the copying of 48 59^c^–49 4^cd^ before that of stanzas ending with 48 69^cd^, and, when the mistake was discovered, to a recopying of the entire matter from 48 43^ab^ onwards The cancellation of the twice written matter by means of yellow pigment was, for some reason or other, not made, leading to the present puzzling reduplication of stanzas

49

30 ^b^) For च भानुमत् (K5 M3–5), we could have accepted the better documented मनोरमम् Was the apparent incongruity between चन्द्र and भानु perceived and deliberately altered ?

36 ^d^) The Ś1 K3 5 D2 6 reading which om अन्यम् will not suit, as Dhrstadyumna's subsequent movements were independent of Bhima (st 39)

50

9 ^c^) प्रजानन् (Ś1 Ko 2^c^5 D6 M4), injunctive for प्राजानन्

24 ^c^) उद्ववर्हांथ is found in Ś1 alone, but Ko and B4 Dn2 D4 7 8 practically support it

45 Cc quotes the following explanations of these terms

भ्रमण मण्डलाकार भ्रान्तमित्यभिधीयते ।
तदेवाकृति[वोत्सुनि]मवद्धमुद्भ्रान्तमवचक्ष्यते ॥ १
आविद्ध नाम खड्गस्य वामणा[? नामन] चर्मणा सह ।
समन्ततो यत्भ्रमन तदाहुस्तमिति श्रुतम् ॥ २
प्रसर्पण यत्परम तदाहु प्रसृत बुधा ।
सप्रकृत्यापसरण किंचित्सृतमितीष्यते ॥ ३
अभ्यु पत्य प्रहरण सपात स्यात्तर्कितम् ।
द्वित्रादिमागसभेद समुदीर्य प्रचक्ष्यते ॥ ४

48 ^c^) परिस्तोमानि, cf 53^c^ परिस्तोमाश्च The use of the word in either gender is permitted

55 ^a^) Cd explains प्रोथयत्रै by कविकादिभि Some device to protect and control the nostrils of the horse is meant

51

1 ^ab^) * गतापराह्णभूयिष्ठे In the अवहार chapters (6 45 1, 55 3), गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे is the standardized opening, and it is found in Ś1 Ko 3 4 B1–3 Dn1 D3 in the present chapter But after the भीम कलिङ्ग fight of the preceding chapter, the day (and not पूर्वाह्ण only) must have very nearly come to an end The S variant ततोऽपराह्णभूयिष्ठे realises the difficulty O J reads तस्मिस्तु गतभूयिष्ठे राजन्नहनि दारुणे

31 ^d^) चामराणा (TG M2) तोमराणा (Ś1 Ko–4 B1 D2 6 M1 3 5) could have been preferred, only, they occur already in 30, which most of these MSS haplologically omit

35 With 184*, cf 74*, 159*, and 451*

55

16 [b]) *अन्तपीडाविकर्षिण For the available variants and the possible methods of interpreting the same, cf "Mahabharata Text Transmission Problem No 2" the *Annals, B O R I*, Vol xxv, pp 239-243

34 With stanza 34 begins the first form of what later came to be known as the *Bhīsma pratyñā* (cf 205*, found in T1 G only), in which Bhīsma fulfils his vow to compel Kṛṣṇa to break his vow The incident is repeated in 6 102 24ff with several parallelisms in words and sentiment This first form is more elaborate than the second, and is hence secondary For a detailed comparison of the two forms, cf "Mahabharata Text Transmission Problem No 3", *Annals, B O R I*, Vol xxvi, pp 106-119 — [a]) यतमानापि (K.-5 B D [except D2]) In the corresponding passage in 6 102 24[a], the double saṁdhi is avoided, the text being यतमानाश्च (Ś1 Ko-2 4 B M1-3 5)

40 [b]) देवकिनन्दन (Ś1 K D2 6), the original long ई ending of the first member of the compound being shortened optionally according to Panini 6 3 63 In the corresponding passage in 6 102 30[b], all MSS substitute यादवनन्दन

47 [d]) रश्मिमान् (S1 K5 T G2-4 M1-4) formed acc to Pānini 8 2 9 In the corresponding passage in 6 102 38[d], we have the more usual form रश्मिवान् (S1 Ko-4 B Da Dn D1 3 4 (orig) 5-8 T2 G1 M4)

103 [b]) पक्ष्मनत्रम् (S1 Ko-2 5) is certainly to be preferred to the more familiar °पद्मनेत्रम्, पत्रनेत्रम्, or नेत्रपद्मम् The eyes get naturally somewhat closed in the act of blowing the conch

119 [a]) [इ]न्द्रकीला (B1 2 4 Da Dn1 2 (*sup lin*) D5) is preferred as a *lect diff*, as it gives the unusual word इन्द्रकील 'bolt or cross beam' in place of the familiar इन्द्रजाल

130 [b]) सप्तशतार्जुनेन सप्तशता (Vedic) for सप्तशतानि The S reading is a conscious grammatical improvement

56

5 [a]) राज्ञा, not agreeing with शान्तनवेन, but = दुर्योधनेन

10 [d]) चतुश्चतुर्, 'in rows of four'

24 [b]) अमक्तकर्मा (Ś1 Ko-3 5 D3 6 T2 M Cc), 'working incessantly or unimpeded'

57

12 [c]) पञ्चत्रिंशति (S1 K1 3 5 Da Dn D1 4-8), a *lect diff*, त्रिंशति being formed on the analogy of विंशति, which is actually read in some MSS

18 [a]) सोऽर्जुन Several MSS read अर्जुन to avoid the possibility of wrong syntax

58

1-6 The petulance of Dhrtarāstra here and in 6 61 1-13, although natural, would be somewhat awkward if we suppose that the news of Bhīsma's death was already communicated to him by Samjaya in chapter 6 14 The transposition of certain initial stanzas of this adhy to adhy 61 in Ś1 Ko-2 alone, was probably due to a misplaced folio in their ancestor

15 [b]) For the elision of आ, cf 1 41 5, 53 18, 68 64, 70 41, etc

18 [a]) Double Samdhi, द्रौपदेया + अभिमन्युश्च Cf 6 59 10[a]

38 [ab]) क्षुरै 'razor headed', क्षुरप्रै 'with horse shoe heads', अर्धचन्द्रै 'with crescent shaped heads' — P C Roy

60

9 It is to be noted that 244* (given by Da D5) is found in the GK, but not in the Cal ed

61

1-23 The O J omits the dialogue between Dhrtarāstra and Samjaya at the beginning of this chapter, its account commencing with st 25

31 [ab]) The O J reading seems almost unconnected

51 [c]) मनोद्भाव (S1 D3 M1 4) The variants merely seek to avoid the double samdhi within the compound word

65-66 A definite allusion to the "Caturvyūha" doctrine, which is not known to the Bhagavadgītā Cf 6 62 39

67 ^{c}) Cf 6 58 15^{b}

62

19 ^{e}) हृषीकेश, governed by ब्रूयात्, but possibly also by the verbal idea in अवज्ञानात् (found in Ś1 K B1 Da Dn2 D1–3 5–7)

63

2 In the prose paraphrase preceding 2^{abcd}, O J refers only to Mārkandeya, and not to Nārada, Dvaipāyana, Asita, Devala and others mentioned in 263*, which is a Southern insertion

12 ^{a}) For कर्णस्रोतोद्भव (Ś1 K0 1 T1 G M), cf 61 51^{c}

64

3 ^{f}) K3 alone seems to have inherited a reading that could well have been the source of most of the blundering Ś K readings K0 om 3^{f}–4^{a} by hapl

12 Noteworthy is the ins of 269*, found in D1 alone

65

3 ^{d}) सम्प्रयुद्धा (Ś1 K0–3 5 D1–3), कर्तरि क्त according to Pānini 3 4 72 The variants seek to avoid awkward syntax

4 The following S insertion, 272*, is an attempt to display knowledge of Karmakānda

7 ^{b}) पाण्डवा, supply अन्वीयु Probably, however, the word is without any predicate, the sentence being suddenly interrupted to make room for details of the Śyena vyūha

10 ^{a}) समग्रा या (Ś1 D1 3 6 8 T1 G M), a parenthetical clause The reading च पाचाल्यो is a clear lect fac

12 ^{a}) पृष्ठे, an old scribal error of most N MSS, due to the initial word पृष्ठत of the line immediately above

13 ^{b}) The S variant मकर सागर यथा is distinctly inferior मकर is the name of the Kaurava Vyūha

17-19 Duryodhana approaches and flatters Drona, probably the result of the Viśvopākhyāna!

67

12 ^{d}) गोवामन (K5 only), cf 6 17 20^{a}

22 ^{d}) प्रयुद्धानि (Ś1 K4 5 D3 6 S), cf note on 6 65 3^{d}

34 ^{d}) वीनम् (K4 5 B1 3 Dn2 D2 [by corr] 6 T1 G) is the lect diff correctly explained by Cn It is rather strange that the SK, B and M versions, should have missed the real word The M variant गतिम् is probably a paraphrase of the original वीनम्, understood as वि + इतम्

68

9 ^{d}) Plural predicate for a dual subject MSS try to avoid it by a direct change or through 284*, which makes the subject plural

12 ^{b}) The O J does not follow the S reading

17 ^{b}) अस्यनाम् (archaic) = अस्यमानानाम्, active for passive

19 ^{a}) रथसिंहासनव्याघ्रा (Ś1 K5) The carved tiger mouths under the royal car seats are probably intended, unless व्याघ्रा = पुरुषव्याघ्रा The available variants are make shifts

69

26 ^{b}) The Madras ed (p 408, last line) gives for this a variant देहात्सभिन्नकञ्चुकात्, which is not found in any of our MSS

29 The construction is समिद्ध [काष्ठादि] शातयन् पावक इव सौभद्र सैन्यानि शातयन् अत्यरोचत । The variants try to put समिद्ध and पावक in the same case

71

14 ^{a}) सैन्य is evidently intended as in apposition to व्यूह (Ś1 K0 2 3 5 B3-4 Da2 Dn2 D1–5 7 8 T2) Cf note on 6 1 20^{d}

32 ^{d}) पलायनप र्यवज्र् is either double samdhi, or augmentless Imperfect

72

☞ The first 18 stanzas of this chapter (with some additions and omissions) are repeated in the Dronaparvan, GK chapter 114 Both these parvans must be drawing upon a common source,

although, in a few instances, there arises just the suspicion that Drona may have the Bhīsma text before it, and the epic is merely repeating itself We are utilising for our notes some important variants in the common stanzas as recorded in the collation sheets of the Dronaparvan

1 ᵇ) The corresponding passage in 7 114, gives the pāda as एव प्रविचित वरम् (v l बलम्, परम्), प्रविचितम् 'selected, choice'

2 ᵃ) Drona reads नित्य पूजितमस्माभि , v lect fac — ᶜ) Drona reads पौरुषमलङ्कृतावन

3 ᶜ) Drona reads लघुवृत्तायतप्राण — ᵈ) Drona offers the variant मारयोधममन्वितम्

4 ᶜ) Drona reads आत्तमनाहमप(v l छ)न्न For the following seven lines, Drona merely gives — शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम्, thus avoiding the detailed enumeration of the different weapons

9 ᵃᵇ) After 9ᵃᵇ, several Drona MSS give the addl line — चर्मनिस्त्रिंशयुद्धे च नियुद्धे च विशारदम्

10 ᶜᵈ) For 10ᶜᵈ, Drona subst नानाहूत नायभृत मम सैन्य बभूव ह

11 ᵃᵇ) Drona reads the line as — कुलीनायजनोपेत तुष्टपुष्टमनुद्धतम् — ᶜ) Drona gives the variant कृतमानोपचार च

12 ᵃ) For सजयैश्, Drona reads मन्त्रिंश्, which is not amongst the variants in our Crit App , it gives a better sense

13 ᵃ) For क्षत्रियैर्, Drona reads पार्थिवैर् — ᵇ) Drona reads अस्मत्प्रियचिकीर्षुभि — ᶜ) Drona reads अस्मानभिसृतै

14 After 14ᶜᵈ, some Drona MSS give the addl stanza

प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरावृत महत् ।
यदहन्यत मे सैन्य किमन्यद्भागधेयत ॥

15 ᵃ) Drona reads योधाक्षय्यजल — ᵈ) For °शरप्राससमाकुलम्, Drona reads शरप्रास(v l शूल)झषाकुलम्, which brings out the metaphor more clearly

16 ᵃ) Drona gives the variant ध्वजाग्रमणिसबाध — ᶜ) For परिसर्पद्भिर्, Drona gives the variant बहु (v l परि , अपि) धावद्भिर्

17 ᵃᵇ) Drona om this line — ᶜᵈ) Of course, with Bhīsma gone, the reading had to be changed

The line is thus read द्रोणगम्भीरपाताल (v l पातालगम्भीर) कृतवर्ममहाह्रदम् From this point onwards the two parvans differ very considerably Dhrtarāstra's lament in Drona goes on for 46 stanzas

73

1 The corresponding Dronaparvan passage begins with B 7 114 47 (some MSS beginning a new chapter with it) There is verbal agreement only in parts of the first stanza

11 ᵈ) महेन्द्र (Ś1 K0-2 D1 3 4 6 8 T2 G1 M2-5) in place of the महेन्द्र required by syntax and substituted by several MSS The poet seems to have changed his mind in the middle of the sentence

12 ᶜ) अन्याना , the variant in Ś1 K3 5 T1 G M4, can be taken to qualify the रथिन implied in रथिना But the variant has not sufficient support

16 ᵈ) The S MSS offer a variant on the supposition that Dhrstadyumna must be advancing towards भीम and not towards सौबल But the सौबलसेना had already been pierced through by Bhīma on chariot, and धृष्टद्युम्न had to do the same before he could come upon Bhīma's chariot

31 ᵇ) भारतीम् (Ś1 K0-3 5 Da2 D2 3 5 T2 M), supply सेनाम्

34 ᵈ) क्रोधिना (T1 G), evidently for alliterative effect

74

32 In the metaphor, रथ is used in two capacities, as आवर्त and as नौ , but the first is the hostile chariot, and the second their own The Late-Northern emendation शरावर्त is therefore uncalled for

75

49 ᵃ) निहत, not in the sense of 'killed', but 'wounded, or struck down' Duskarna figures in the Dronaparvan also

77

40 ᵇ) उदीरयत् (Ś1 K2 5 Dn2 D4 6 8 G1 M4), augmentless past

78

38 ᶜ) नासभ्रमयद् (Ś1 K0-3 5 Da Dn D6-8)

The augment is placed before the preposition, as if the root was √ सभ्रम्

55 [d]) श्वाविद्वत् (K4[स्वा] Dn1 Ds 4) The variants are mainly scribal blunders due to the unfamiliar word श्वाविध् ‘porcupine’

79

17 [c]) नृवम (S1 Ko-2 D3) = नवनम as in Rv 5 57 3 It is possible to understand the word as अनवम = अन् + अवम = परम

81

17 [a]) छिन्नायुध (Ko-3 5 B D [D7 om] M1 3 5) The reading implies that Bhīsma cut into pieces the bow of Śikhandin Since Bhīsma is said to have always avoided Sikhandin, this is unlikely to have happened, so that one is inclined to almost accept S1 K4 M2 reading छिन्नायुध, going with अजातशत्रु and in a way accounting for his anger But st 21 makes it clear that Sikhandin was defeated by Bhisma This might be a lapse, or the passage might belong to a stage when the author did not make too much of a fetish of the Śikhandin *motif* Cf 6 113 38

20 [c]) अतितिग्मतेजै (Ś1 K3) The form तेज (for तेजस्) is permitted in certain compounds, and also by itself It is archaic, and the variants only seek to rectify the supposed lapse

23 [a]) Neither आज्ञायमानेऽरि (Ś1 K3[हि]M1 2 5[all three च] 4[तु]) nor आज्ञायमानेन (K2 B1 D1) gives a very satisfactory sense The variants with अ for आ are still worse Perhaps the best variant is आजीयमानेन given by K7

82

42 [a]) O J reads as in D3 — [d]) Note the stylistic variation in B Da Dn D4-8

83

4 [b]) महाचमू (Ś1 K3 5 G1 2 M3 5), acc plu The variants are due to attempts to correct the alleged inaccuracy

7 [c]) O-J paraphrase gives दारद as the name instead of पारद

9 [d]) O J paraphrase gives the name as चिच्चीर, which is very near चिच्छीर of Ś1

84

15 [d]) Double samdhi

19 [b]) समर्दयत् (Ś1 Ko-2), injunctive

31 [d]) The reference is to 5 146 18-25

40 [c]) विमोक्तव्य (Ś1 K3-5 B1 2 4 Da Dn D1 4 5 7 S) is not, however, as good a reading as the one given by D2 3 or D6 Perhaps the sense is, ‘I am not to be let loose (i e employed) for a specific purpose, not to be made to run specific errands’

85

9 By the om of the ref , st 9-13 are regarded as a continuation of Dhrtarāstra's speech, which has necessitated certain other changes For विभो in 9[c], there are the variants विभो and विद to be applied to विदुर The former is given as a synonym for ‘servant’

34 [d]) *चव्यसुरश्मिमि K1 gives चवसु , K7 चवस°, which suggested the emendation चवि = ‘cotton’, चव्य = ‘made of cotton’ As the scattered ropes are compared to flowers, cotton ropes would suit the context

86

13 [b]) See 6 58 15[b] before, cf Katha Up iii 2

41 [c]) उपहस्त and अवहस्त are two specific passes by the sword or mace Ko 1 give them as अभिहस्त and अवहस्त

86 [d]) There being a statement in the singular (य) in the first line, we do not expect a sudden shift to the plural (योधा[ ]) K1, reading योधा, almost suggests *योद्धा

88

21[d], 22[b]) This sequence (given by Ś1 Ko-2 4) is justified by the sequence in which they are described as wounded (st 30-37)

89

4 [cd]) शरदीन (S1 Ko-2 4 B Da Dn D1 3 5 7 8) can be correct, because some sharp showers are known to belong to the period when the Sun is in the हस्तनक्षत्र, which happens in the शरद् प्रावृषीव is an easy change, and S and several N MSS have succumbed to it Compare 6 90 16[ab], where प्रावृ-

°षीव is given by Ś1 K4 Dn2 D8 8 T G4 M4 With प्रावृषीव as the original text, nobody would normally think of changing it to शरदीव Cf also 6 91 34^{cd}, where no MS reads शरदीव

90

32 ^{b}) कमारपायितान् (G2 Cd only), Cd explaining ॐ कर्मार लोहकार । तैलपायितान् कुन्दधौतान् । ॐ The similarity of व and य, and of प and व is mainly responsible for the variants that occur मार्जितान् of Late Northern MSS is merely a paraphrase

33 The non mention of the sixth arrow is made good by 534* (given by K8 only) as also by 355* (given by S [T2 om]), the om being easily accountable by eye-wandering from भल्लेन in 354* or 355* (prior half) to भल्लेन in 33^{a}

91

44 ^{d}) पाण्डवेयानि (K2–5 B Dn2 D1–4 6–8) need not be wrong, as the exploit of the hostile elephant can also be an object of dispassionate praise

53 ^{e}) अमृद्नात् (K4 B1–8), but the variants are close, and not of consequence

92

10 ^{ab}) Obviously referring to BG line भयाद्रणादुपरत मस्यन्ते त्वा महारथा (6 24 35) The next line alludes to Arjuna's final consent to fight The Late-Northern reading of 10^{cd} युद्ध तु मे न रुचित or न युद्धमेभिरुचित would not be consistent with 10^{ab}

49ff We have here an enumeration of war-implements left (विसृज्य) on the battle field The first in the list is in the acc case, and those following will have to be in the same case — ^{c}) चाप + विद्धानि, not च + अपविद्धानि

50 जातरूपमया was wrongly supposed to be nom, and this led to the change of प्रासान् etc into प्रासा But जातरूपमया (instead of °मयी) is an archaic fem form Also शक्त्य is archaic acc plu from शक्ती

51 ^{a}) अपकुत्ता (M4 only) and पतिता, acc fem going with ऋष्टी and शक्त्य (for °त्ती) The first, though actually found in M4 alone, is rendered probable by the variants अयस्कुना, अय कुना, अयकुता, अपकुता etc, where only scribal errors appear to be in evidence — ^{d}) भिण्डि(न्दि)पालांश्च, the acc, is found in K4 B Dn1 D1 4 7 8 only

52 ^{c}) कुथा, practically given by all MSS, was supposed to be nom plural from कुथ But there is also the word कुथा (fem) meaning the same thing The unfamiliarity of the fem form led to the putting of the nouns in the two preceding lines in the nom case

61 ^{d}) For अर्चि (instead of अर्चिस्), see note on 6 22 9^{e} above

72 ^{a}) अर्धचन्द्रैश्च (K0–2 4 only) जयन्त्रैश्च of Ś1 K3 can yield a sense which is not equally happy The Late Northern variant implies that some kind of arrows are meant

93

6 ^{d}) प्रकरिष्ये (K0 1 D8 G M) from √ कृ in the Vedic sense of 'winning' Not so in 7^{d} !

94

☞ Devabodha ends the 8th day of the war at the end of chap 94 (= G K 98 26^{ab}) His next adhyāya begins with the line प्रभाताया तु शर्वर्यां etc The entire N recension, however, makes the ninth day begin with 6 94 1, which is contradicted by 94 20 As Devabodha is an early commentator, and his adhyāya division is logical, we have adopted it, supported as it is by S

11 ^{ab}) We have here a characteristic ins, 380*, given by a large number of N MSS, which is entirely absent in the M version, and the majority of MSS of the B version

95

11 ^{c}) For उद्योगे, cf 6 41 81^{b} above

15 ^{cd}) The S substitute 382* seems to have some definite beast-fable in view

41 ^{a}) क्ष्वेडा (acc plu of क्ष्वेडा, 'battle cry') The word was wrongly taken to be masc nom plu, and hence the confused change of case endings, which should have been all acc plurals governed by नादयन्त (in ^{d}) — ^{b}) क्रकचान् (K5 B2–4), for which K4 S read क्रकरान्

50 ^{b}) बकवायसा बक is given by Ś1 and, in part, by K2 Perhaps, in view of Cd, व(ब)ल° would have been more acceptable Cn, attempting to explain बलवायसा by बलोदग्रा काका, is hardly accep table Cf 6 2 17

96

5 ^{b}) हयपृष्ठाश्च (Ko T1 G) seems evidently correct, the Ś1 K1-3 T2 ह्यपृष्ठाश्च being only a scribal error

98

16 ^{d}) The Da1 D5 S (except G3) variant शर वृष्टिं (for शस्त्र) is evidently in view of the शरवृष्टि in 14^{c} and 15^{a} It is a later attempt to reach con formity in small matters

99

22 ^{c}) वैश्रवण चाति (K2 5 B1 3 4 Da Dn D1 2-5 7 8) The prep अति is used as a कर्मप्रवचनीय

34 ^{a}) अस्थिसञ्चयसघाटा (T1 G M) The Ś1 Ko 3 4 D1 3 6 variant only substitutes °ता for टा A सघाट is the paved approach to the river bed, and the word suits the context In the Rāmāyana (2 55 14, 18), the word is used to denote a wooden struc ture for crossing the river Cf Marāthī घाट

100

1 ^{c}) The T G2 M variant for the pāda is in tended to avoid the awkwardness of Suśarman being killed (अनयत्प्रेतराजस्य सदन) and yet continu ing the fight in the very next stanza Obviously, it is the kings led by सुशर्मन् that are killed, and not सुशर्मन् himself The GK reading of 1^{b}, सुशर्मानु चरान्, which practically belongs to the Bengali and Devanāgarī versions, is intended to make the intention clear

102

24ff Regarding the repetition of the *Bhīsma pratyñā* episode, see notes on 6 55 34ff

46 ^{ab}) After this, GK adds the line

गाङ्गेयस्त्वब्रवीत्पार्थं धन्विश्रेष्ठमरिंदमम् ।

which is not given in any MS, nor in the Cal ed

49 After this, D3 6 indulge in a little poetic description on their own account, 411* Compare also 413*, 415*, which come from the same source

68 ^{ab}) The text सत्येन सत्येन (G1-3) is made probable by the variants सत्येन सख्येन (D3 T1 G4 M), सत्येन मुख्येन (K3), मत्येन वाक्येन (D1), वाक्येन सत्येन (Ś1 Ko-2), and मत्येन सुखेन (D2)

103

34 ^{f}) द्वीप (Ś1 Ko 1 5 Da D2 3 5 M1-3 5 Cd) Cf note on 6 8 14^{c}

35 The reference is to 5 160 1-8

52 ^{d}) माधव (Ś1 Ko-2) St 52 is the ममत्वणा (53^{a}) of the Pāndavas, and not a continuation of Krsna's speech This point was not noticed, and so माधव was changed to भारत or भारतम्

55 O J gives the correct sequence of Bhīsma's welcome, which D1 also tries to secure Bhīsma, however, might have on this occasion purposely given precedence to Arjuna over Dharma and Bhīma

59 ^{c}) राजन् (Ś1 Ko-3 5 D2 6 T2 M), as an address to भीष्म, need not necessarily be regarded as an oversight वीर and तात are obvious emendations

73 ^{c}) दुष्प्रेक्ष्ये is actually found as Ksp, and is given by K3, but दुष्प्रापे of Ś1 Ko-2 and दु पापे of D3 are really दुष्प्रेखे, as प is equal to ख in the Śāradā script, and that supports our text

89 वध्यतु of the majority of N MSS is deliber ately changed to बाधतु, or निहन्तु

92 पूर्वेन्द्र — Cd explains पूर्वं कारणमिन्द्रो यस्य Cf 1 61 84^{d}

101 ^{ab}) The N T G ins 433* is inconsistent after 83 M alone, which we follow in omitting 433*, is consistent

104

4 ^{a}) The O J paraphrase is alone in describ ing the Pāndavavyūha as a Śakatavyūha

106

38 ^{b}) भीमस्य for भीष्मस्य is a clear lapse to which even GK has succumbed Cal ed om 37^{c}-39^{b}

44–45 These stanzas are om by the M version, but are present in all the other versions The procedure of M in omitting, or of SKBDTG in retaining the stanzas must have been deliberate M might have considered the resuming of the fight by Duryodhana as over done and so omitted the lines On the other hand, the other versions either to comfort old Dhrtarāstra or to be consistent with Duryodhana's stubborn character, might have added these two stanzas at the end The former alternative appears to me more plausible, as MSS never made much of a any fetish about omitting or adding lines when it suited their logic or purpose

107

42) भूरिश्रवाभयात्, a double sandhi, which Śi Ko–3 D2 6 S seek to avoid in various ways

50 ^{c}) नव सुत is given practically by the entire N The archaic epic use, सुतस्तुभ्य, is given by S

108

5 Quoted in Adbhutasagara, p 479

7 Quoted, ibid , p 700

9 ^{ab}) Quoted, ibid , p 335 — ^{cd}) Quoted, ibid , p 362

12 Quoted, ibid , p 38

110

14 ^{d}) वष्टमाना (Śi Ko–3 4 S), 'lying in a confused heap' The variants चेष्टमाना , वेपमाना or द्रवमाणा would hardly suit inanimate objects

112

20 ^{d}) मिहाविव The Śi Ko–2 Di reading गोवृषौ, or the K3 reading वृषौ, would suit वाशिता But the latter word can be used in the general sense of any female in the mating season It is used of elephants as in 1 124 31, of gazelles and even of women We have accepted मिहौ, since a change from that to गोवृषौ is likely, but not vice versa

133 ^{c}) धूमायमाना (Śi Ko 2 M2 3 5), rather than धूयमाना , is the correct reading In the misty morning, the banners appeared to give out smoke, which can produce the effect of the portent Cf 6 3 39

134 ^{cd}) After this, owing to similar ending of 134^{d} and 6 113 9^{d}, there has been a considerable disturbance in the stanza order, involving transposition, omission and repetition of lines in TG, M1 3, M2, and M4, of which no plausible explanation seems now possible

113

24 In the Dronaparvan, strangely enough, शतानीक is still fighting, and meets his death (a second time) at the hands of Śalya (cf B 7 167 30)

38 ^{a}) On Śikhandin being wounded by the arrows of Bhīsma, cf note on 6 81 17^{a}

114

24 ^{a}) आदाय (Śi Ko–4 B2–4 Dn2 D1 6 T2 G2) is sufficiently supported Apparently there has been a sudden change in construction

60 ^{b}) For the splitting of the pāda as माघमा सेगवाम् इव, cf the commentaries quoted in the Crit App In the Śāntiparvan passage (B 12 139) कुक्षी खादति मासानि माघमा सेगवा इव, the commentator's explanation is correct, but as the piercing effect of the autumn on the vital parts of the cow is a constantly repeated idea in the epic (cf 6 113 7), we need not reject the obvious interpretation

86 ^{d}) खर्वित च (Śi K1 2, supported by Ko also), seems to have been changed to दक्षिणेन in all other MSS, on the strength of 88^{d} All that Bhīsma saw (ददृशे) was the sun going low towards the setting mountain After hearing the words of the Vasus (88), Bhīsma realised that the setting was to the south of the normal setting point, and so decided not to give up the ghost immediately

102 ^{b}) अमध्यमे (Śi Ko–2 T2) has the easily substituted *lect fac* पितामहे, and the somewhat unexpected अमद्यपे Cf the variants in 6 115 14^{b} and 42^{b} also

105 ^{d}) अनन्द्रित अभाव , 'a sense of void *not* caused by sleep'

115

41 ^{b}) व्यवसायपुरोजव (Śi Ko–2 D2 T2 M1 [*sup lin*]) 2 has a number of variants, many of them

capable of plausible interpretations 'Firm decision lending prime speed [to his action]'

116

1 ^{d}) अभिजग्मु (K_5 $D_{2\ 3\ 8}$ S) The variants attempt to avoid the preposition अभि, which generally conveys the sense of opposition Here अभि = अभिलक्ष्य

3 ^{ab}) The following ins , 494*, is rightly omitted by $Ś_1$ K_1 G_{1-3}, cf 13 below and 6 115 53–54

13 The Kūtaśloka addition[1] of the S recension, 498*, is hardly to be taken in earnest ! Not to be outdone in such a matter, K_3 also adds another Kūtasloka, 499*

47 ^{d}) सम्प्रश्नेष ($Ś_1$ $K_{0-3\ 5}$ $D_{2\ 8}$ M_4) = सधि , is evidently *lect diff* , which is partly supported by the Late Northern variants जीयन्तु शेषा

51 After this adhyāya, the O J gives, instead of adhy 117, an additional chapter for which see Introduction, pp LXXXVIII f

117

☞ This incident of the Bhīsma Karna interview is more elaborately described in the beginning of the Dronaparvan also cf B 7 3–4

8 ^{a}) मे विप्रतीप (K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 $D_{2\ 4\ 6-8}$) is a Late Northern variant, but it is more satisfactory than the incorrect S K variants that are available and that point to it

15 Cf B 7 4 5

---

[1] Here is the marginal explanation of G_2 on 498*

हे गोपाला भूपाला पय पास्यामीत्युक्ते किमिति तद्ब्रूया इत्युक्त क्षीरमुदक वेति सशयानानालोक्य तन्निणयार्थमाह । गोमय भूमय वारि न । गोमय गव्यमक्षीरमित्याकर्ण्य करकादिभि भौम जलमानेतुकामानालक्ष्याह । गोमयेनाग्निवर्णेन उत्पादित गोमयमिति गोमयेन सायकेन अग्निवर्णेन अग्निज्वालामदृशेन गोमय भूमय भूसमुत्थ न तु केवल जलमित्यर्थ । गोशब्द पशुभूमिदिग्गोबाणवज्रधृक्सूर्यदृगग्निषु वर्तते ॥

ADDENDA ET CORRIGENDA

☞ For corrections in the constituted text, see *Errata*

1

15 ^{d}) **Ca** gives समतन as a *pātha* for राहस्रश

20 Crit App, line 2 *ins* at the end '— 20^{ca}) = 6 42 28^{cd}'

28 ^{c}) K_7 प्रवृत्तेन (for प्रवृत्ते नो)

2

1 ^{a}) O J reads सैन्ये with D_4 G_2 $M_{1\,4}$

14 ^{d}) In Crit App, *add* ref to 61 16^{d} *before* 62 34^{d}

22 ^{b}) Crit App *for* '$D_{1\,4-8}$', *read* '$D_{1\,4\,5\,7\,8}$'

3

40 Crit App, line 1 *read* 'K_{0-2} om (hapl) 40^{b}–41^{c} —^{ab})'

4

22 Crit App, line 3 *read* 'वाम' *for* 'वान', and *om* '(as in text)'

28 Crit App, line 1 *delete* parenthesis after 28^{ab}

35 Crit App, line 12 *read* '($B_{1\,3}$ नि ते)'

5

17 ^{cd}) = B 13 58 23^{cd}

6

4 Crit App, line 7 *read* 'परा मता' as two words For the passage, cf 3 202 3ff

6^{cdef}) = 3 207 7 — In Crit App, line 8 *before* 'शब्द' *ins* '**Cd**'

7 = (var) 3 207 8^{cdef} — येषु in our text is to be construed with महाभूतेषु

8 = (var) 3 202 8^{ef}–9^{cd}

9 ^{ab}) = (var) 3 202 10^{ab}

10 ^{ab}) = 3 202 10^{cd}

16 ^{b}) Crit App, line 7 for '**Ca**' read '**Ca** d'

7

2 ^{b}) Cal ed पर्वता समा (for रत्नपवना)

6 ^{ab}) 26*, coming after 6^{ab}, is given also by the O J version

24 ^{cd}) = B 13 14 53^{cd}

8

19 Crit App, line 3 *ins* '(hapl)' *after* 'om'

27 ^{ab}) Crit App *ins* cross-references to Brahmānda 1 15 56^{b}, Vāyu 43 5^{a}, Matsya 113 51^{b}

9

13 Crit App, line 7 *read* 'अतिस्वेदादिरहिता'

10

18 ^{c}) Crit App, line 6 *for* '33^{a}' *read* '93^{c}'

30 ^{a}) Crit App, line 4 *for* 'सुनासा' *read* 'सुनसा'

33 Crit App, line 5 *add* 'Text (कोका) as in $B_{2\,3}$ Da_3 D_6 only'

35 Crit App, line 3 *add* '(hapl)' *before* '35^{ab}'

56 Crit App, line 1 *add* '(hapl)' *before* '56^{a}–58^{b}'

13

6 Crit App, line 8 *for* '4^{ab}' *read* '6^{ab}'

27 Crit App, line 5 *for* '28^{d}' *read* '29^{d}'

29 Crit App, lines 1–2 *omit* 'for $Ś_1$ $K_{0\,1}$', and *for* '28' *read* in parenthesis '28, 27'

15

20 Crit App, line 2 *add* '(hapl)' *after* 'om'

21 Crit App, line 1 *for* '25' *read* '20'

22 Crit App, line 5 *for* 'which' *read* 'all'

23 Crit App, line 5 *for* '28^{d}' *read* '23^{d}' — Line 11 *for* '$B_{1\,3}$' *read* '$D_{1\,2}$'

24 ^{b}) K_3 reads with D_3

35 Crit App, line 6 *for* '55^{d}' *read* '52^{d}'

53 Crit App *add* at the beginning 'Cf 6 115 4'

16

2 Crit App, lines 7–8 om 'and उप'

17

4 Crit App, line 4 *read* 'S काङ्क्षमाणा'

18

12 Crit App, line 2 *add* reference to 114 76^{cd}

13 Crit App, *add* in the beginning '13^{ab} = (var) 114 77^{ab} — ^{el}) *Add* ref to 114 76^{cd}

14 Crit App, line 7 *add* reference to 114 76^{ab}

14 Crit App, *add* in the beginning '= (var) 114 77'

19

28 In 74*, line 4 *read* 'अृक्षेपोत्क्षेप' *for* 'अक्षेपोक्षेप'

21

4 Crit App, line 3 *read* 'भीष्मेण' *for* 'भाष्मेण'

11 ^{d}) Crit App, line 10 *add* at the end '61 16^{l},'

13 ^{d}) Crit App, line 14 *for* 'C₁ c d' *read* 'C₁ c'

22

16 Crit App, line 7 after the dash, *add* 'After 16, Dn₁ ins an addl colophon'

23

3 Crit App, in the beginning, *add* ^{a}) K₆ च्दय ता –'

9 Crit App, line 2 *for* '6 47' *read* '(var) 6 47'

27 Crit App, line 2 before — ^{c}), *add* '— ^{b}) = 21^{e}, 24^{e}, 24 10^{c}'

28 Crit App, line 9 *before* 'Cn u' *ins* 'S (G₁ om) — Line 11 *delete* ref to 'B 7 139 80^{b}'

34 Crit App, line 2 *for* '23^{b}' *read* '23^{d}'

38 Crit App, line 2 *add* '— ^{b}) = 5 146 20^{a}' — Line 3 *omit* '= 5 146 20^{d}'

24

3 Crit App, line 3 *for* 'Cb k' *read* 'Cb cp k'

9 Crit App, line 1 *add* 'Ñ₁' after 'K₅'.

10 Crit App, line 4 *for* 24^{e}' *read* '24^{e}, 27^{e}' — Line 6, *for* 'Cā b' *read* 'Ca b r'

11 Crit App, line 4 *before* 'S₂₋₄' *add* '= (var) B 12 17 20^{b}'

27 Crit App, line 5 *add* at the end 'Cf B 11 2 9, 9 11'

67 Crit App, line 1 *for* 'om' *read* 'om (hapl)'

25

2 ^{a}) Crit App, line 1 *for* 'Cg n ı ś u' *read* 'Cg n s u'

30 ^{b}) Crit App, line 1 *for* 'सन्यसाध्यात्म°' *read* 'सन्यस्यात्म°'

38 Crit App, line 4 *add* '(hapl)' *after* 'om'

41 ^{c}) Crit App, line 3 *for* 'C' *read* 'Cl'

43 Crit App, line 2 *add* '= 3 168 22^{c}, *before* 'S₁ G₂'

27

1 Crit App, line 3 *for* 'यश्रे' *read* 'य श्रे'

28

1 Crit App, line 1 *for* 'Cb' *read* 'Cb l', *for* 'k l m' *read* 'k m'

28 Crit App, line 4–5 *for* 'नान्यमानस (cf v l in S K₀ K₆' *read* 'नान्यमानस (cf v l in Ś₂₋₅ K₆'

35 Crit App, line 1 *add* '(hapl)' *after* 'om'

36 Crit App, line 2 *for* 'Cg' *read* 'Cg l'

37 Crit App, line 3 *for* 'K₆' *read* 'K₆ D₂ (line 2 only)'

47 Crit App, line 6 *for* 94*' *read* '92*'

31

23 Crit App, line 1 *for* 'Ck l r' *read* 'Ck r'

33

26 Crit App, line 2 *for* 'K₆' *read* 'K₆ Cr' — Line 4 *for* 'G₁ M₁' *read* 'G₁ M₁ Cr'

34

16 Crit App, line 1 *add* '(hapl)' *after* 'om'

35

12 Crit App, line 1 *for* 'C₁' *read* 'Cl r' — Line 2 *for* 'k l m' *read* 'k m'

13 Crit App, line 4 *for* 'Cb' *read* 'Cb l'

37

3 Crit App, line 4 *after* 'स्वनिरूढ,' *add* 'D₁ सुविमूढ,'

40

8 Crit App, line 1 *for* 'Ck' *read* 'Ck r' — Line 2 *for* 'r s' *read* 'ś'

14 Crit App, line 3 *add* 'Cr' *before* 'विविधा च' — Line 4 *for* n ı s' *read* 'n s'

16 Crit App, line 2 om 'Cn' *For* 'l ı' *read* 'l n r'

78 Page 189, column 1 *before* the last line, *add*

'After 112*, K₀₋₃ ins App I (No 3)'.

41

1 Crit App, line 3 *read* 'D6 Cv' *for* 'D6'

77 Crit App, line 5 *ins* 'K4 reads 67 after 77' *before* 'After 77,'

43

10 Crit App, line 2 *after* 'जिगीषिणौ' *ins* 'D9 10 add गजगमाते नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनंजयौ ।'

25 Crit App, line 3 *before* 'D7', *add* '= 6 48 44^d, 55 13^b'

44

17 Crit App, line 4 *for* 'घृतघृनाना' *read* 'घृत घृनाना'

45

43 Crit App, line 5 *after* 'Dn *add* '(om 43^{cd})'

46 Crit App, line 6 *for* 'also' *read* '(also)'

46

5 Crit App, line 7 *after* 'om' *add* '(? hapl)'

48

43 Crit App *for* lines 1–2, *read* 'Ś1 reads 48^c–70^d and colophon after 6 49 4, and reads 43^a–45^b and *repeats* 48^c–70^d and colophon after 6 49 22^{ab} — ^{a})'

48 Crit App, line 8 *before* 'In K4,' *add* '= 6 43 25^d, 51 13^b'

50 Crit App, line 5 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

56 Crit App, line 6 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

57 Crit App, line 5 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

60 Crit App, line 5 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

62 Crit App, line 4 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

64 Crit App, line 7 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

65 Crit App, line 4 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

66 Crit App., line 3 *after* 'Ś1' *add* '(both times)' — Line 5 *after* 'N' *add* '(Ś1 both times)'

69 Crit App, line 1 *after* 'Ś1' *add* '(both times)' — Line 4 *after* 'Ś1' *add* '(first time)' — Line 6 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

70 Crit App, line 1 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

49

4 Crit App, line 2 *for* '*repeats*' *read* 'reads'

11 Crit App, line 1 *add* at the beginning '= 19^c, 32^a etc'

22 Crit App, line 3 *for* '43^a–68^a' *read* '43^a–48^b and *repeats* 48^c' — Line 4 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

52

12 Crit App, line 2 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

20 Crit App, line 1 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

55

95 204*, line 12 *for* 'तदानी' *read* 'तदानीम्'

57

10 Crit App, line 1 *after* 'K1 om' *ins* '(hapl)'

58

22 Variants to 228*, line 3 *for* '6 7' *read* '6' — Variants to 230* *ins* at the beginning '— D1 8 cont' *for* 'D1 8'

42 Crit App, lines 1–2 *after* '— ^{b})' *ins* 'Ś1 K0–2 4 5 B D2 3 7 गजमैरावणोपमम'

49 Crit App, line 2 *after* 'K1' *ins* 'Cal ed'

57 Crit App, line 1 at the beginning *ins* '= (var) 59 16'

58 Crit App, line 4 *before* '— ^{d})' *ins* '58^{cd} = 6 59 16^{ab}'

59

16 Crit App, line 1 at the beginning *ins* '= (var) 58 57' — Line 4 *after* 'जघ्नत' *ins* '16^{ab} = 58 58^{cd}'

60

13 Crit App, line 4 *after* 'D6 om' *ins* '(hapl)'

66

16 Crit App, line 1 *for* '275*' *read* '276*'

67

38 Crit App, line 11 *for* 'D7' *read* 'D8'

71

16 Crit App, line 6 *for* '$K_{3\ 5}$' *read* 'K_{3-5}' — Line 7 *for* 'S शिरश्चा(G_2 स्त्वा)सीन्' *read* 'G_2 शिरस्त्वासीन्'

72

14 Crit App, line 4 *after* 'Cd' *ins* 'glosses'

16 Crit App line 8 *for* '$D_{1\ 3-6}$' *read* '$D_{1\ 3-6\ 8}$' — Line 11 *for* '°विकल्पित', *read* 'विकल्पत'

26 Crit App, line 1 *for* 'ब्राह्मम्' *read* 'बाह्मम'

73

2 Crit App, line 7 *for* '$D_{1\ 3\ 4\ 7}$' *read* '$D_{1\ 3\ 4\ 7\ 8}$'

79

38 Crit App, line 9 *for* 'अकीयत' *read* 'अवर्यिन'

80

10 Crit App, line 3 *for* 'त्रिलोकान्,' *read* 'त्रि लोकान्'

28 Crit App, line 1 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

82

46 Crit App, line 1 *after* 'D_1 om' *ins* '(hapl)'

86

4 Crit App, line 4 *for* '$K_{1\ 2}$' *read* 'K_{0-2}'

90

32 Crit App, line 7 *for* 'सप्तसु पायि°' *read* 'सप्त सुपायि°'

91

58 Crit App, line 3 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

93

11 Crit App, line 2 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

96

32 Crit App, line 1 *for* 'T $G_{1\ 4}$' *read* 'T_1 G_4' *For* 'G_3' *read* '$G_{1\ 3}$'

40 Crit App, lines 4–5 *delete* '*After* 40, T_1 G_4 *ins* 386*'

41 Crit App, line 1 *delete* 'T_1 G_4 om 41' — Line 8 *for* '*after* 40' *read* 'subst for 41'

102

7 Crit App At the beginning, *ins* '7^{abcd} = 6 114 76, 7^{ab} = 6 18 13^{cd}, 7^{cd} = 6 18 12^{cd}'

10 Crit App At the beginning, *ins* '10^{ab} = 6 112 65^{ab}'

109

32 Crit App, line 1 *after* 'om' *ins* '(? hapl)'

113

113 Crit App, line 6 *for* 'पुत्र' *read* 'पुत्र'

114

26 Crit App, line 13 *for* '474*' *read* '474A*'

115

49 Crit App, line 5 *for* '°)' *read* '°)'

64 Crit App, line 4 *for* '°)' *read* '°)'

117

11 Crit App, line 15 *for* '*ins*' *read* 'Cal ed. *ins*'

Introduction p xxix, line 7 *before* 'Complete' *ins* 'Size 29½" × 2½"' — Line 8 At the end *ins* "The MS was purchased from the collection of Mahāmahopādhyāya Yādaveśvara Tarkālaṃkara of Rangpur, Bengal. The post colophon entry—

बाणार्णवकलासंख्ये नत्वा कृष्णपदद्वयम् ।
अलेखि भीष्मपर्वेद श्रीरमानाथशर्मणा ॥

would give the date as 1675 or 1645"